

Sayı/Number 53

Kasım/November 2022

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

**P A M U K K A L E Ü N İ V E R S İ T E S İ
S O S Y A L B İ L İ M L E R E N S T İ T Ü S Ü D E R G İ S İ**

**P A M U K K A L E U N İ V E R S İ T Y
J O U R N A L O F S O C I A L S C I E N C E S I N S T I T U T E**

ISSN 1308-2922 E-ISSN 2147-6985

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/Number 53

Kasım/November2022

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Nurten SARICA

Editör

Doç. Dr. Umut UYAR

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED ilk olarak 2008 yılında yayımlanmıştır. 2017 yılından itibaren E-dergi olarak yayımlanmaktadır. PAUSBED 2021 yılından itibaren yılda altı kez (Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz, Eylül ve Kasım) yayımlanacaktır. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

İngilizce Redaktör

Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Sekreteryaya/Dizgi

Cansu EKİNCİ

DİZİNLENME

ULAKBİM TR DİZİN

EBSCO HOST

ASOS Index

Araştırma Bilimsel Yayın İndeks

Türk Eğitim İndeks

SOBİAD, İSAM

Yazışma Adresi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kınıklı Yerleşkesi 20160

Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 21 82

pausbed.pau.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye Sakarya University, Türkiye
Prof. Dr. Aylin ÖZMAN	Türk Eğitim Derneđi Üniversitesi, Türkiye Turkish Education Association University, Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĐLU	Güney Florida Üniversitesi Sarasota-Manatee, ABD University of South Florida Sarasota-Manatee, USA
Prof. Dr. Doğan GÜRSOY	Washington Devlet Üniversitesi, ABD Washington State University, USA
Prof. Dr. Faye HAMMILL	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Francesco D'ANDRA	Salento üniversitesi, İtalya Univesity of Salento, Italy
Prof. Dr. Geri SMYTH	Strathclyde Üniversitesi, İskoçya University of Strathclyde, Scotland
Prof. Dr. Géza DÁVID	Eötvös Loránd Üniversitesi (Elte), Macaristan Eötvös Loránd University (Elte), Hungary
Prof. Dr. Kadir PEKTAŐ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye Istanbul Medeniyet University, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye
Prof. Dr. Mithat ÜNER	Atılım Üniversitesi, Türkiye Atılım University, Türkiye
Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Orlin SABEV	Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan Bulgarian Academy of Science, Bulgaria
Prof. Dr. Sinan OLKUN	Ankara Üniversitesi, Türkiye Ankara University, Türkiye
Prof. Dr. Vincent LUIZZI	Teksaş Devlet Üniversitesi, ABD Texas State University, USA
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Üniversitesi, Türkiye Akdeniz University, Türkiye
Prof. Dr. Tevfik DALGIÇ	Teksaş Üniversitesi, ABD University of Texas at Dallas, USA
Prof. Dr. Tuđrul İNAL	Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Hacettepe University, Türkiye
Prof. Dr. Zbigniew BİALAS	Katowice Silesia Üniversitesi, Polonya University of Silesia in Katowice, Poland
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi, Türkiye Pamukkale Univesity, Türkiye

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet DUMAN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Asuman ALTAY	Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Cem KILIÇ	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara
Prof. Dr. Bener GÜNGÖR	Atatürk Üniversitesi, Erzurum
Prof. Dr. Bülent GÜLOĞLU	İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Handan KUMAŞ	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi, İzmir
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK	Akdeniz Üniversitesi, Antalya
Prof. Dr. Tamer AKSOY	İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Ahmet YILMAZ	Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas
Doç. Dr. A. Nazif ÇATIK	Ege Üniversitesi, İzmir
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Fatma KABA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Feyyaz KARACA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. F. Zeynep BİLGE	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Doç. Dr. Umut UYAR	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA	Pamukkale Üniversitesi, Denizli
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE	Pamukkale Üniversitesi, Denizli

ALAN EDITÖRLERİ/SECTION EDITORS

Prof. Dr. Handan KUMAŞ
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK
Doç. Dr. Dilek ÇETİNDAS
Doç. Dr. Elif BOZYİĞİT
Doç. Dr. Fatma KABA
Doç. Dr. Feyyaz KARACA
Doç. Dr. Gökçen Kurtuluş ÖZTAŞKIN
Doç. Dr. Kamuran ŞİMŞEK
Doç. Dr. Mustafa Ozan YILDIRIM
Doç. Dr. Sinem KANGALLI UYAR
Doç. Dr. Umut UYAR
Dr. Öğr. Üyesi Aysel BAYTOK
Dr. Öğr. Üyesi Baysar TANIYAN
Dr. Öğr. Üyesi Ece AKYOL
Dr. Öğr. Üyesi Mısra CİĞEROĞLU ÖZTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa İNCEKARA
Dr. Öğr. Üyesi Serap ALKAYA
Dr. Öğr. Üyesi Umut TEPEKULE

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Atilla AKBABA	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Cemali SARI	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Cevdet YILMAZ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Elif ÖZER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Gönül İÇLİ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Can ÖZER	Yaşar Üniversitesi
Prof. Dr. Saliha KODAY	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Songül SALLAN GÜL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Tuba BÜYÜKBEŞE	Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Doç. Dr. Bahar TÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Bilsen BİLGİLİ	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyhun Can ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Emel COŞKUN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan AKGÖZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Gencay KARAKAYA	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Hacer AKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. İnan ERYILMAZ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. İnci UZUN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer AYDIN	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem KÖROĞLU	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Pınar YALÇIN BALÇIK	Hacettepe Üniversitesi

HAKEM KURULU/COMMITTEE OF REFEREES

Doç. Dr. Pınar SAVAŞ YAVUZÇEHRE	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Seyhan ÖZTÜRK	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Tuba LİVBERBER	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin HARMANCI	Kayseri Üniversitesi
Doç. Dr. Yener AKMAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf DEMİR	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep HATİPOĞLU	İstanbul Arel Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN	Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖKTAŞ	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali ÜNAL	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aytaç TOPTAŞ	Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Can Burak NALBANTOĞLU	İstanbul Topkapı Üniversitesinde
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLKER	Işık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erkan DİKİCİ	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ENGİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Levent BÖRKLÜOĞLU	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nevra Bedriye BAKER ARAPOĞLU	İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem ER CİVELEK	Başkent Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ufuk BİRCAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ümit YILDIZ	Bayburt Üniversitesi
Dr. Ahmet KONCAK	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Hüseyin Serhan ÇALHAN	Akdeniz Üniversitesi
Dr. İbrahim BUDAK	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Mustafa Cemil KARA	Hazine ve Maliye Bakanlığı
Dr. Neslişah ÖZDEMİR	Kastamonu Üniversitesi
Dr. Zafer DURAN	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Öğr. Gör. Fırat SEYHAN	Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Arş. Gör. Esra ÖZKAN KOÇ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Özge GENÇEL	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doktorant Osman PELİT	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Uzman Şenay ŞENER	Sakarya Üniversitesi

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

Ayhan YİĞİTER, Fırat ATA.....	1
Dijital Medya Okuryazarlığı Becerisi: İletişim Alanında Eğitim Gören Lisans ve Ön Lisans Öğrencilerine Yönelik Karşılaştırılmalı Bir Uygulama	
<i>Digital Media Literacy Skills: A Comparative Application for Undergraduate and Associate Students in Communications</i>	
Yahya KIRMIZI, Celal İNCE.....	21
Covid 19 Servisinde Çalışan Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu	
<i>Compassion Fatigue in Nurses Working at Covid 19 Clinic</i>	
Erdal BERK, Elif Hilal NAZLIOĞLU, Çağın KARUL.....	37
Turizm Odaklı Büyüme Hipotezinin Yapısal Kırılmalar ile Sınanması: Türkiye Örneği	
<i>Testing the Tourism-Led Growth Hypothesis With Structural Breaks: The Case of Turkey</i>	
Esengül AKINCI ÖZTÜRK.....	53
Oidipous Tyrannos'ta Kehanet ve Merhamet	
<i>Prophecy and Compassion in Oedipus Tyrannus</i>	
Eylem BAL, Didem AKYOL ALTUN.....	61
İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezinin Kamusal İlkesi Çerçevesinde İncelenmesi	
<i>Examining İstinyepark İzmir Shopping Center in the Context of Publicity Principle</i>	
Gamze TEMİZEL.....	81
Otel İşletmelerinde Örgütsel Dışlanmanın İş Tatminine ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi	
<i>The Effect of Workplace Ostracism on Job Satisfaction and Turnover Intention in Hotel Enterprises</i>	
Gamze UTAR, Senem YAZICI YILMAZ.....	99
Z Kuşağı Turizm Öğrencilerinin Oyunlaştırma Kişilik Tipleri ile Beş Kişilik Tipleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	
<i>Examining the Relationship Between Gamification User Types and Five Personality Types of Generation Z Tourism Students</i>	
Gül AKTAŞ.....	119
Kadın Emeginin Bir Başka Görünümü: İnfomal Yaşlı Bakımı	
<i>Another View of Women's Labor: Informal Elderly Care</i>	
Zeynep KARAKURT, Hakan GÜLERCE.....	143
Suriyeli Sığınmacı Kadınların Yaşadığı Toplumsal Cinsiyete Dayalı Sorunlar ve Belirsizlik	
<i>Gender-Based Problems and Uncertainty Experienced by Syrian Asylum-Seeker Women</i>	
Hüseyin Onur ÜZÜLMEZ.....	157
Fagot İçin Seçilmiş Orkestra Sololarının Teknik Açidan İncelenmesi ve Çalışma Önerileri	
<i>Technical Review of Selected Orchestra Solos and Practicing Recommendations for Bassoon</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Araştırma Makaleleri-Research Articles

İremnur İSKENDER.....	173
Utku Varlık Resimlerinde Kadın İmgesi <i>Image of Women in the Works of Utku Varlık</i>	
Mert Can TOPCU, Gökmen KILIÇOĞLU.....	185
Sovyet Sonrası Dönemde Türkistan'da Radikal Dini Hareketler ve Faaliyetler: Hizb'ut-Tahrir Örneği <i>Radical Religious Movements and Activities in Turkestan in Post-Soviet Period: The Case of Hizb'ut-Tahrir</i>	
Muharrem ÇAKIR.....	201
Gelir Vergisi Kanunu'nun Kayıt Dışı Ekonomi Açısından İncelenmesi <i>Examining the Income Tax Law in Terms of Informal Economy</i>	
Mustafa ERBİR.....	215
Sağlık Ekonomisi Perspektifinden Fayda-Maliyet Analizlerinde Sosyal İskonto Oranının Seçiminin Analizi <i>The Relationship Between Leader Member Exchange and the Academic Performance in the Academic Profession</i>	
Nurdanur TAVLAN SOYDAN, İbrahim AKSEL, Serkan DOLMA	229
Algılanan Kurumsal Destek, Lider-Üye Etkileşimi, Öz-Yeterlilik ve Kariyer Tatmini İlişkisi <i>Relation of Perceived Organizational Support, Leader-Member Exchange, Self Efficacy and Career Satisfaction</i>	
Onur Kemal YILMAZ.....	251
Hizmet Pazarlamasında Pazarlama 4.0 Yaklaşımı Ve Dijital Pazarlama: Belediyelerin Yaptıkları Hizmetleri Pazarlamaları Üzerine Bir Araştırma <i>Marketing 4.0 Approach and Digital Marketing in Service Marketing: A Research on the Marketing of the Services of Municipalities</i>	
Ravshan GOZİEV, Fatih ÇELİK.....	269
Türkiye'de ve Orta Asya'da İlk Siyasi Partilerin Oluşumu: Jön Türkler ve Ceditler <i>Emergence of the First Political Parties in Turkey and Central Asia: Young Turks and Jadids</i>	
Seçil ÖZTÜRK YÖNDEMLİ.....	283
Uluslararası İç Denetim Araştırmalarının Bilim Haritalaması Tekniği ile İncelenmesi <i>Examination of International Internal Audit Researches by Science Mapping Technique</i>	
Semih DERELİOĞLU.....	301
Z Kuşağının Kariyer Beklentileri ile Yaşam Doymu İlişkisinin Farklı Değişkenler Açısından Analizi <i>Examination of the Relationship Between Career Expectations and Life Satisfaction of the Gen Z in Accordance with Different Variables</i>	
Sevgin BATUK ÜNLÜ, Tuğçe Nur ÇALIŞKAN.....	315
Agile Organisations as Part of Digital Transformation: The Relationship Between Corporate Culture and Agility in Turkish Context <i>Dijital Dönüşümün Bir Parçası Olarak Çevik Organizasyonlar: Türkiye Bağlamında Kurum Kültürü ile Çeviklik Arasındaki İlişki</i>	

İÇİNDEKİLER /CONTENTS

Derleme Makaleler-Review Articles

Tuba BİLGİN, Şerife KAZANCI SUNAOĞLU.....	325
Lojistik Performans ve Uluslararası Ticaret İlişkisi Üzerine Alanyazın İncelemesi <i>A Literature Review on Logistics Performance and International Trade</i>	
Taner AYDIN.....	345
Türkiye’de Köy Adı Değişiklikleri Üzerine Bir İnceleme: Kağızman Örneği <i>A Study on Village Name Changes in Türkiye: The Case of Kağızman</i>	
F.Görgün DEVECİ, Tuğba YILDIZ.....	363
Nitel Bir Araştırmanın Gösterdikleri: Türkiye’de LGBTQ+ Olmak <i>Implications of a Qualitative Study: Being LGBTQ+ in Turkey</i>	
Tuğçe YAZICI, Sema MUMCU.....	379
Kentsel Açık Mekânların Öteki Kullanıcıları: Kadınlar <i>Other Users of Urban Open Spaces: Women</i>	

Derleme Makaleler-Review Articles

Nihal KALAYCI OFLAZ.....	391
Sağlık Ekonomisi Perspektifinden Fayda-Maliyet Analizlerinde Sosyal İskonto Oranının Seçiminin Analizi <i>Analysis of the Selection of the Social Discount Rate in Cost-Benefits Analysis From Health Economy Perspective</i>	

Düzeltilme

Emine KAMBUR.....	409
Yapay Zeka Çağında İnsan Kaynakları Yönetimi Konusunda Yazılmış Türkçe Makaleler Üzerine Bir Araştırma <i>A Research on Turkish Articles in the Field of Human Resources Management in the Age of Artificial Intelligence</i>	

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:17.05.2022 ✓Accepted/Kabul:27.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1117617

Research Article/Araştırma Makalesi

Yiğiter, A. ve Ata, F. (2022). "Dijital Medya Okuryazarlığı Becerisi: İletişim Alanında Eğitim Gören Lisans ve Ön Lisans Öğrencilerine Yönelik Karşılaştırılmalı Bir Uygulama", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 1-19.

DİJİTAL MEDYA OKURYAZARLIĞI BECERİSİ: İLETİŞİM ALANINDA EĞİTİM GÖREN LİSANS VE ÖN LİSANS ÖĞRENCİLERİNE YÖNELİK KARŞILAŞTIRILMALI BİR UYGULAMA

Ayhan YİĞİTER*, Fırat ATA**

Öz

Yeni medya alan ve araçlarını doğru ve ölçülü kullanabilmek için dijital medya okuryazarlığı becerisi bir gereklilik olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, iletişim bilim dalında eğitim gören öğrencilerin dijital medya okuryazarlık düzeylerini belirlemek ve bazı demografik özelliklere göre incelemektir. Çalışmanın yöntemi, tarama yöntemi olup çalışma grubunu kolay ulaşılabilir örneklem tekniği ile belirlenen 285 öğrenci oluşturmaktadır. Verilerinin analizinde "T testi, Tek Yönlü Varyans Analizi, Kruskal-Wallis, Mann Whitney U" testleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları, iletişim bilim dalında eğitim gören öğrencilerin dijital medya okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Çalışmada, cinsiyet ve yaşam yeri değişkenlerine göre anlamlı farklılık tespit edilmemiştir. Çalışmada, öğrenim durumları değişkeninde ön lisans öğrencilerinin lehine ve aylık gelir değişkenindeyse fonksiyonel üretim alt boyutunda geliri daha az olan gruplar lehine anlamlı bir farklılık saptanmıştır. Ayrıca günlük dijital medya kullanım süresine göre eleştirel tüketim, fonksiyonel üretim boyutu ve ölçeğin tamamı için kullanım süresi 4 saatten fazla olan gruplar lehine anlamlı farklılığın olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Dijital medya, medya okuryazarlığı, dijital medya okuryazarlığı, yeni medya okuryazarlığı, çoklu okuryazarlık.*

DIGITAL MEDIA LITERACY SKILLS: A COMPARATIVE APPLICATION FOR UNDERGRADUATE AND ASSOCIATE STUDENTS IN COMMUNICATIONS

Abstract

Digital media literacy skills are a necessity in order to use the new media fields and tools that are in question to be used in many ways correctly and in moderation. The aim of this study is to determine the new media literacy levels of students studying in the field of communication science and to examine them according to some demographic characteristics. The method of the study is a screening method, and the study group consists of 285 students identified by an easily accessible sample technique. In the analysis of the data, "T-test, One-Way Analysis of Variance, Kruskal-Wallis, Mann Whitney U" tests were used. The results of the analysis show that the new media literacy levels of the students studying in the field of communication science are high. In the study, no significant differences were found according to gender and place of residence variables. In the study, a significant difference was found in favor of associate degree students in the learning status variable and in favor of groups with less income in the functional production sub-dimension if it is in the monthly income variable. In addition, it was observed that there was a significant difference in favor of the groups with more than 4 hours of use for critical consumption, functional production dimension and the whole scale according to daily digital media usage time.

Keywords: *Digital media, media literacy, digital media literacy, new media literacy, multiple literacy*

* Öğr. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Antakya Meslek Yüksekokulu, Gazetecilik ve Habercilik Bölümü, HATAY.
e-posta:ayigiter33@mku.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0647-8323>)

** Öğr. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Antakya Meslek Yüksekokulu, Gazetecilik ve Habercilik Bölümü, HATAY.
e-posta:firata47@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-0905-0739>)

Giriş

Medya metinleri, okurların birçok farklı süreçte başvurdukları bilgi kaynaklarından biridir. Okurlar, televizyon, gazete, dergi ve radyo gibi araçların metinlerini kullanarak hayatlarına yön vermektedir. Okurların bu yön verme süreçlerini sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmesi için rehber niteliğinde olan medya okuryazarlığı becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Medya okuryazarlığı becerisi olan okurlar, okuma sürecinde değerlendirdikleri metinlerin sosyo-kültürel ve ekonomi-politik bağlantılarını çözümleyebilmekte diğer bir ifadeyle metinlerin alt okumasını yapabilmektedir.

Geleneksel medya okuryazarlığı becerisinin gelişen iletişim teknolojileri sebebiyle günümüzde yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Diğer bir ifadeyle internet ve bilgisayar teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, geleneksel medya okuryazarlığına ek olarak dijital medya okuryazarlığını gerekli kılmaktadır. Günümüzde sadece geleneksel medya araçları olan televizyon, gazete, dergi ve radyo bulunmamaktadır; aynı zamanda dijital medya araçları (internet, bilgisayar, tablet, cep telefonu vb.) ve yeni medya ortamları da (sosyal ağlar, ticaret siteleri, habercilik alanları vb.) bulunmaktadır. Belirtilen yeni medya araç ve ortamları, gündelik/toplumsal hayatın birçok alanında (bilgi edinme, sosyalleşme, eğlenme ve/veya eğitim alma) kullanılmaktadır. Geleneksel medya okuryazarlığı, doğası gereği bu yeni araç ve ortamları tam olarak karşılamamaktadır. Dolayısıyla geleneksel medya okuryazarlığının yetersiz kaldığı süreçte dijital/yeni medya okuryazarlığı devreye girmektedir.

Dijital medya okuryazarlığı, yeni iletişim teknolojileriyle kullanımı mümkün araçları ve bu araçların neden olduğu tutum ve davranışları incelemektedir (Gillmor, 2009: 2). Teknoloji merkezli bir alan olan dijital medya okuryazarlığı, internet ve internete erişimi sağlayan bir cihazla erişilen yenedünyada birçok farklı sürece rehberlik etmektedir. Dijital medya okuryazarlığı becerisi, önceki (geleneksel) versiyonundan farklı olarak birçok yetkinliği içermektedir. Diğer bir ifadeyle dijital medya okuryazarlığı, “görsel okuryazarlık, bilgisayar okuryazarlığı, bilgi okuryazarlığı ve elektronik okuryazarlık” gibi farklı süreçleri içerdiğinde barındırmaktadır (Solmaz, 2017: 39).

Dijital medya okuryazarlığını konu edinen bu çalışmada, lisans ve ön lisans öğrencilerinin konuyla ilgili yeterlilik düzeylerini ölçmek amaçlanmaktadır. Teori ve uygulama boyutları bulunan bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, “dijital medya ve dijital medya okuryazarlığı” farklı açılardan irdelenmiştir. İkinci bölümde, dijital medya okuryazarlığıyla ilgili gerçekleştirilen bazı çalışmaların bulgularına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, çalışmanın yöntemsel bilgilerine dördüncü bölümdeyse konuyla ilgili elde edilen uygulama bulgularına yer verilmiştir. Sonuç ve öneriler bölümüyle makale tamamlanmıştır.

1. Dijital Medya ve Dijital Medya Okuryazarlığı

Geleneksel medyadaki yazınsal, işitsel ve görsel unsurların internet teknolojiyle geçirdiği dönüşüm, dijital medya olarak tanımlanan bir alanın/araçın oluşmasını sağlamıştır (Geray, 2003: 20). Dijitalleşme süreciyle tam potansiyeline ulaşan ve yaygın bir popülerlik kazanan dijital medyanın “etkileşim, eş zamansız olma, dijitalleşme, depolama/arşivleme, çoklu metin, kitlesizleştirme” gibi özellikleri ve yakınsama ile yöndeşmeyi içeren teknolojik altyapısı bulunmaktadır. Sayısallaşma tabanlı olan dijital medya, sahip olduğu özellikleri ve teknolojik altyapısıyla farklı türdeki metinlerin rakamsal olarak (0 ve 1) kodlanmasını mümkün kılmaktadır (Forgo, 2013: 1; Kress, 2003, 5; Olmanson & Falls, 2016: 4). Böylece insanlar, dijital medya araçlarıyla ihtiyaçları olan bilgiye hızlıca ulaşabilmekte, eriştikleri bilgiyi kullanabilmekte, deneyimlerinin sırasını ve süresini kontrol ederek kendi medya mesajlarını oluşturabilmekte ve bu mesajları kolaylıkla çeşitli ortamlarda paylaşabilmektedir (Bayer & Bulut Özek, 2021: 134; Andersen, 2002: 32).

Manovich’e (2002: 43) göre, “internet, bilgisayar, telefon ve tablet” gibi araçlarla erişilen dijital medya, “internet, web sitesi, bilgisayar oyunu, CD-ROM/DVD, oyun konsolu, sanal gerçeklik, bilgisayar ortamında kurgulanan televizyon programı, animasyon, uzun metrajlı film” gibi birçok dijital araç ve ortamı kapsamaktadır. Lister ve arkadaşlarına (2009: 12) göre, dijital medya kavramını kullanan bir kişinin aklına ilk olarak internet teknolojisi gelebilirken bir diğer kişiye dijital medyayı dijital televizyon, sanal mekân, sosyal medya uygulaması/ ortamı ve bilgisayar oyunu” gibi kavramlarla ilişkilendirebilmektedir.

Belirtilen araçlar arasında özellikle internet ve bilgisayar teknolojilerine dikkat çeken Livingstone’a göre, dijital medyanın toplumsal/gündelik hayat içerisinde hem sosyo-kültürel hem de ekonomi-politik etkileri

bulunmaktadır. Livingstone, bir dizi ekonomik, teknolojik ve sosyo-kültürel faktöre bağlı olarak dijital medyanın geniş bir değişim sürecine işaret ettiğini belirtmektedir (1999: 61). Dijital medya, sosyo-kültürel anlamda “yeni bir zamanın/dönemin” parçası olarak görülmektedir. Bu doğrultuda dijital medya, sosyo-kültürel bir fenomen olarak kabul edilmekte ve geniş bir toplumsal, teknolojik ve kültürel değişimin merkezi kavramlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Lister vd., 2009: 11). Dijital medyayla birlikte kültürel pratiklerde de değişimler yaşanmıştır. Katılımcılığı ve etkileşimi içeren yeni kültürel pratikler dijital medya ortamında geleneksele göre daha çok temsil edilebilmektedir (Jenkins, 2013: 110-111). Dijital medyanın toplumsal hayattaki ekonomik-politik etkilerini ön plana çıkaran Castells, çözümlemesini “enformasyon kapitalizmi” kavramıyla yapmaktadır. Castells’e (2005: 22) göre dijital medya araç ve ortamları dünya geneline yayılan bir enformasyonel kapitalizme neden olmaktadır. Teknoloji, siyaset ve ekonomi üçgeninin merkezinde yer alan enformasyonel kapitalizmin temel bileşenlerinden biri olarak dijital medya gösterilmektedir.

Dijital medyayla birlikte kişisel iletişim sürecinde de bazı dönüşümler gerçekleşmiştir. Çünkü dijital medya sadece ilişkileri ve davranışları etkilemek için teknolojinin nasıl kullandığıyla ilgili değildir; aynı zamanda teknolojinin davranış biçimlerini ve başkalarıyla ilişki kurma şekillerini nasıl değiştirdiğiyle de ilgilidir (Andersen, 2002: 32). Dolayısıyla iletişim türlerinin (yüz yüze, dijital vb.), mesaj biçimlerinin (yazınsal, görsel vb.) ve davranış kalıplarının (mesajı alma, üretme, yeniden üretme, değerlendirme vb.) dijital medyada geçirdiği değişim/dönüşüm sürecinin farkında olunmalıdır (Chen vd. 2011: 84; Pasos Devrani, 2020: 36).

Tanımı ve genel hatları açıklanan dijital medya araç ve ortamlarının sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için belirli bir bilgi ve farkındalık/bilinç düzeyi gerekmektedir. Belirtilen bilgi ve farkındalık, “dijital/yeni medya okuryazarlığı” kavramıyla irdelenmektedir. Dijital medya okuryazarlığı, öncelikle bilgi becerilerinin, bilgisayar okuryazarlığının ve iletişim becerilerinin (veya çoklu okuryazarlıkların) birleşimini ifade etmektedir (Chen vd. 2011: 84). Dijital medya okuryazarlığı, “21. yüzyılın dijital yeterlik ve becerilerine sahip olmak, çevrimiçi olanakları maksimum düzeyde kullanabilmek ve çevrimiçi riskleri minimum düzeye indirebilmek” için gerekli bir beceri olarak tanımlanmaktadır (Karaduman, 2019: 683). Diğer bir ifadeyle sürekli değişen ve güncellenen dijital alanın sağlıklı kullanımı için gerekli olan dijital medya okuryazarlığı, insanların dijital medya mesajlarından doğru anlamlar çıkarmalarını, içerik yaratıcılarını belirlemelerini, ön yargı, yalan ve yanlış bilgilerin ayırt edebilmelerini sağlamaktadır (Barut Tuğtekin, 2021: 2435). Belirtilenlere ek olarak dijital medya okuryazarlığı, sadece çevrimiçi dünyadaki etik düşünceyi geliştirmek için değil, aynı zamanda sayısal dünyada yeterlilik ve güvenle gezinmeye yardımcı olmak için de gerekli bir beceridir (Graber & Mendoza, 2012: 88).

Farklı biçimlerdeki medya metinlerine ulaşabilme, ulaşılan metinleri değerlendirip (köken, gelişme, ekonomik temeller) yorumlama ve kendi medya metinlerini üretebilme yetisi şeklinde ifade edilen geleneksel medya okuryazarlığı (Köktener, 2018: 275; Binark & Bek, 2007: 54), yeni iletişim teknolojilerinin hayatımıza girmesiyle birlikte dijital medya okuryazarlığı kavramına dönüşmüştür (Karaduman, 2019: 686). Aralarında organik bir bağ bulunan geleneksel ve dijital medya okuryazarlıkları arasında taşıdıkları potansiyel ve inceleme alanları açısından farklılıklar bulunmaktadır. Geleneksel medya okuryazarlığında temel inceleme alanı televizyon, gazete, dergi ve radyo gibi araçların ürünlerken dijital medya okuryazarlığında dijital araç (internet, cep telefonu, tablet, bilgisayar vb.) ve ortamlar (sosyal medya, e-ticaret siteleri, internet gazeteleri, haber siteleri vb.) ile birçok farklı süreç analiz edilmektedir (Gillmor, 2009: 2).

Dijital medya okuryazarlığıyla “etkileşimli medya, oyunlar ve metinler” içeren bir alan olarak bilgisayar kültürünün nasıl algılanması gerektiği ve bilgisayar teknolojilerinin enformasyon toplamak ve araştırma yapmak için nasıl kullanılması gerektiği öğretilmektedir (Kellner, 2014: 426). Kellner’in belirttiği noktayı detaylandıran Luke’a (2007: 50-54) göre, resmi ve özel kurumların/kuruluşların ve farklı bilim/disiplin alanlarının önemli bir aracı/ortamı olan dijital medyanın hem teknik hem de ideolojik açıdan sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için dijital bir rehber/dijital medya okuryazarlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Dijital medya okuryazarlığı, “kamusal bilginin ticarileşmesi, tüketici davranışlarının manipüle edilmesi, temsil politikalarının homojenleşmesi” gibi birçok dijital çelişkinin farkına varılmasını sağlamakta ve dijital ortamda eleştirel/analitik bir sosyo-kültürel analiz yapılmasına teşvik etmektedir.

Solmaz’a (2017: 39) göre, dijital medya okuryazarlığı içerisinde birden çok alanın birleştirilmesi gerekmektedir. Solmaz’ın belirttiği nokta, dijital medya okuryazarlığının “çoklu medya ve/veya çok katmanlı bir süreçle”

ilişkilendirildiği çalışmalarda belirginleşmektedir. Örneğin Aytaş ve Kaplan'a (2017: 306) göre dijital medya okuryazarlığı, çok katmanlı bir süreci ifade etmektedir. Çünkü "görsel okuryazarlık, bilgi okuryazarlığı, elektronik okuryazarlığı, internet okuryazarlığı, teknoloji okuryazarlığı ve bilgisayar okuryazarlığı" gibi birçok alan dijital medya okuryazarlığını doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Belirtilen yeni çoklu medya ortamları, sözcük ve yazı materyali ve sıklıkla grafik, ses, resim ve video materyali arasında bağlantı barındıran çoklu-göstergesel ve çok-biçimli etkileşim türlerinin çeşitliliğini gerektirmektedir. Teknolojik yakınsama hızla gelişirken yeni çoklu medya hiper-metin ortamlarına erişmek ve bu ortamlarda uzmanlaşmak için geleneksel medya okuryazarlığı ve dijital medya okuryazarlığının yeni formları birleştirilmektedir (Kellner, 2014: 420). Bu okuryazarlıklar birçok yönden örtüşmektedir; ancak sosyal gruplar arasındaki farklılıklar, üstlendikleri iletişimsel görevler ve etkileşim kurmak için kullandıkları platformlar ve yöntemler, iletişim, anlayış ve katılımı farklılıklar olabilmektedir (Olmanson ve Falls, 2016: 2). Dijital medya okuryazarlığı ve çoklu okuryazarlık kategorileri arasındaki ilişki, teknoloji değiştiçe okuryazarlığın nasıl değiştiğini ve günümüzde tek bir okuryazarlığın yetersiz olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir (Livingstone, 2004: 8).

Lee (2015: 85), dijital medya okuryazarlığını "işlevsel tüketim okuryazarlığı ve eleştirel tüketim okuryazarlığı" olmak üzere iki şekilde analiz etmektedir. İşlevsel tüketim okuryazarlığı, oluşturulan dijital medyaya erişme ve neyin aktarıldığını anlama yeteneğini ifade ederken eleştirel tüketim okuryazarlığıysa medya tüketicilerinin medya içeriğinin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel bağlamlarını incelemesiyle ilgilidir. İşlevsel tüketim okuryazarlığı, medya içeriğinin yaratılmasına katılma yeteneğini içermektedir. Eleştirel üretim okuryazarlığıysa bireylerin medya katılım faaliyetleri sırasında medya içeriğini yorumlamalarına odaklanmaktadır.

Livingstone (2004: 12) ise dijital medya okuryazarlığı sürecinde hiçbiri tek başına yeterli olmayan üç etkeni belirtmektedir. Bilgi, kültür ve değerlerin sembolik ve maddi temsili (1), tabakalı bir nüfus arasında yorumlayıcı becerilerin ve yeteneklerin yayılması (2) ve bilgiye erişim ve bilginin nitelikli kullanımının "okuma-yazma" olanlara getirdiği gücün kurumsal, özellikle devlet tarafından yönetilmesi (3).

Hobbs'a (2010: 18) göre, insanlar dijital medya okuryazarlığı becerisine sahip olduklarında kişisel, kurumsal ve politik gündemleri tanımlayabilir ve buldukları topluluklarda görmezden gelenlerin düşüncelerini ve duygularını ifade edebilirler. Ayrıca insanlar sorunları belirleyerek çözmeye çalışabilir ve çevrelerindeki dünyayı iyileştirmek için yasal haklarını da kullanabilirler.

Dijital medya okuryazarlığını "metinlerin, araçların ve teknolojilerin kullanımını içeren tüm bilişsel, duygusal ve sosyal yetkinlikleri" kapsayacak bir şekilde değerlendiren Hobbs'a (2010: 19) göre, bu süreçte sahip olunması gereken beş beceri bulunmaktadır:

- i. *Erişim*: Bilgi ve fikirleri kavrayarak sorumlu seçimler yapılmalı ve bilgiye erişilmelidir.
- ii. *Analiz*: Metnin yazarı, amacı ve bakış açısı belirlenmeli; içeriğin kalitesi ve güvenilirliği değerlendirilmelidir.
- iii. *Yaratıcılık*: Metnin dilsel unsurlarından ve görsellerinden yararlanarak çeşitli biçimlerde içerikler oluşturulmalıdır.
- iv. *Yansıtma*: Sosyal sorumluluk ve etik ilkeler göz önüne alınarak davranış/iletişim davranışları yansıtılmalıdır.
- v. *Harekete Geçme*: Ailede, işyerinde ve toplumda bilgiyi paylaşmak ve sorunları çözmek için bireysel ve işbirliği içinde çalışılmalıdır.

Genel bir değerlendirmesi yapılan dijital medya okuryazarlığının farklı kavram ve alanlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Dijital medya okuryazarlığı gerekli bir beceri olarak belirtilmekte; dijital medya okuryazarlığı becerisine sahip olan kişilerin dijital araçları/ortamları sağlıklı bir şekilde kullanabileceği ve/veya bu alan ve araçların olumsuz etkilerini en düşük seviyede yaşayacağı düşünülmektedir. Birinci bölümde farklı açılardan irdelenen dijital medya okuryazarlığı/ dijital medya okuryazarlığı becerisi farklı çalışmalarda teori ve uygulama boyutlarıyla araştırma konusu olmaktadır.

2. Dijital Medya Okuryazarlığıyla İlgili Bazı Çalışmaların Bulguları

Dijital medya okuryazarlığını konu edinen çalışmalar genel anlamda “eğitim” alanında gerçekleştirilmiştir. Eğitim-öğretim sürecinin aktörleri olan “öğretmen ve öğrencilere” yönelen çalışmalarda “cinsiyet, yaş ve sosyal medya kullanımı” gibi demografik değişkenler ön plana çıkmıştır. Çalışmalarda, dijital medya okuryazarlığının eğitim sürecinde daha fazla yer alması ve dersi veren öğretmenlerin/dersi alan öğrencilerin konuyla ilgili farkındalığının artırılması gerektiği önerilmektedir.

Tuğtekin ve Mercimek (2022: 519) “Genç Yetişkinlerin Yeni Medya Okuryazarlık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi” başlıklı çalışmada lisans öğrencilerinin konuyla ilgili düzeylerini ölçmüştür. Çalışma bulgularına göre genç yetişkinlerin dijital medya okuryazarlık seviyelerinin genel anlamda orta-üst seviyededir. Genç yetişkinlerin dijital medya okuryazarlık düzeyleri ve cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Çizmeçi ve Karabağ Köse (2021: 126) “Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmenlerin Yeni Medya Okuryazarlığı Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmada Covid-19 salgını sürecinde İstanbul’da görevli olan 620 eğitim personelinin katıldığı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışma neticesinde, erkek öğretmenlerin medya okuryazarlığı kabiliyetlerinin bayan öğretmenlere göre daha düşük olduğu ve hizmet yılı yükseldikçe de öğretmenlerin dijital medya okuryazarlığı düzeylerinin düştüğü görülmektedir.

Tuğtekin (2021: 2434) “Üniversite Öğrencilerinin Yeni Medya Okuryazarlığı Düzeylerinin İncelenmesi” başlıklı çalışmada “cinsiyet, fakülte alanı, sınıf ve medya kullanım özellikleri” gibi demografik değişkenleri temel almıştır. Çalışma bulgularına göre katılımcıların dijital medya okuryazarlığı beceri düzeylerinin; bireylerin dijital medya okuryazarı olarak kendisini değerlendirme düzeylerinden daha düşük olduğu ve anlamlı şekilde farklılaştığı saptanmıştır. Dijital medya okuryazarlığının alt boyutlarına göre cinsiyet değerlendirildiğinde; fonksiyonel üretim boyutu için erkeklerin kadınlara göre becerilerinin anlamlı şekilde düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Sosyal bilimleri alanı ve fen bilimleri alanının dijital medya okuryazarlığı puanlarının sağlık bilimleri alanına kıyasla anlamlı şekilde daha düşük olduğu belirlenmiştir

Ata ve Karakuyu (2021: 1524) “Yeni Medya Okuryazarlığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmada, konuyla ilgili detaylı bulgular elde etmiştir. Çalışma bulguları, üniversite öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Kadın üniversite öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık düzeyleri erkek öğrencilere göre anlamlı bir şekilde farklıdır. Ön lisans öğrencilerinin fakülte öğrencilerine göre, teknik ve sağlık programlarında okuyan öğrencilerin sosyal programlarda okuyan öğrencilere göre dijital medya okuryazarlık düzeyleri anlamlı şekilde farklılaşmaktadır. Ayrıca dijital medya okuryazarlık düzeyinin sosyal ağ kullanma sayısının artmasına paralel olarak arttığı sonucuna da ulaşılmıştır.

Bayer ve Bulut Özek (2021: 133) “Yeni Medya Eğitimi ve Önemi” başlıklı çalışmada yeni medya ortam ve araçlarının eğitiminde dijital medya okuryazarlığının önemli olduğunu belirtmektedir. Bayer ve Bulut Özek’e göre dijital medyayı bilen, kullanabilen ve çözüm sunabilen kişilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaçlara göre kurumlar, işletmeler personel alımlarına yeni nesil teknolojileri kullanabilen, bilgiye kolay ulaşabilen veya bildikleriyle çözüm üretebilen nitelikli personel tercihlerine yönelim göstereceği tahmin edilmektedir. Günümüzde dijital medya araçlarına hâkim olmak kariyer planlamasında önemli bir yer edinmektedir. Bu bilgiler ışığında, eğitim-öğretim kapsamında okutulan müfredatın sürekli olarak güncelleştirilmesi oldukça önemli bir konu olarak belirtilmektedir.

Özsevinç ve Yengin (2021: 45) “Dijital Dünyada Medya Okuryazarlığı Olgusu: Gelişim Evi Spor Kulübü” başlıklı çalışmada ebeveynlerle odak görüşmesi gerçekleştirmiştir. Çalışma bulgularına göre, medya okuryazarlığı kavramının tanımını ebeveynler yapamamaktadır. Ebeveynler içerikle ilgili yeterli bilgiye sahip değildir. Dijital medya okuryazarlığı ders kapsamında yeterli düzeyde değildir. Ebeveynler içlerinde bulunduğu teknolojik dünyada kendilerini ve çocuklarını kontrol etmekte zorluk çekmekte ve teknik bilgi konusunda sorun yaşamaktadır.

Işık ve Aytıp (2021: 86) “Hedonik Tüketimle Yeni Medya Okuryazarlığı Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Araştırma” adlı çalışmada pazarlama/tüketim sürecine odaklanmıştır. Işık ve Aytıp’a (2021: 86) göre dijital medya okuryazarlığıyla hedonik tüketim¹ arasında pozitif yönde fakat düşük düzeyli bir ilişki bulunmaktadır. Dijital medya okuryazarlık düzeyinin hedonik tüketim üzerinde etkili olması, ürün tasarımından pazarlama iletişimine

1 Hedonik tüketim, bir ihtiyacı gidermekten ziyade haz ve mutluluk veren bir eylem olarak yapılan anlık alışveriştir.

kadar bütün faaliyet alanlarında hedonik unsurları daha fazla dikkate almaları gerektiğine işaret etmektedir. Dijital medya kullanım miktarları, alanları ve okuryazarlık düzeyinin de artarak yaygınlaştığını hesaba kattığımızda bu gereklilik daha da önem kazanmaktadır.

Pasos Devrani (2020: 23-36), “Yeni Medya Okuryazarlığının Eğitim Sistemindeki Yeri: İlkokul ve Ortaokul Öğretmenlerinin Yaklaşımı” başlıklı çalışmada İstanbul’da farklı branşlar da yer alan ilk ve ortaokullarda çalışmakta olan 20 öğretmenle görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme bulgularına göre, medya okuryazarlığı öğretmenler tarafından önemsenmekte ve hakkında daha fazla bilgi edinilmek istenmektedir. Ancak yine görüşmeler sonucunda, öğretmenlerin medya okuryazarlığının kapsam ve tanımı konusunda belli eksiklikleri olduğu görülmüştür. Pasos Devrani’ye göre çok daha erken yaşlardan başlayarak, pek çok derse entegre edilerek medya okuryazarlığı eğitiminin verilmesi gerekmektedir. Ancak bunun gerçekleştirilmesi, farklı branşlardaki öğretmenlerin de benzer medya okuryazarlığı becerilerine ulaşmasıyla mümkündür.

Göksel ve Caz (2020: 718) “Yeni Medya Okuryazarlığı: Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama” başlıklı çalışma, öğrencilerin dijital medya okuryazarlığı düzeylerinin yüksek olduğunu göstermiştir. Sosyal medya kullanımının yüksek olması, öğrencilerin belirli konular hakkında medya içerikleri tasarlayabilmede yetenekli olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada, kadın öğrencilerin dijital medyayı erkek öğrencilere göre daha bilinçli kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Dijital medya kullanımının yaş kategorisi üzerinde farklılığa yol açtığı belirlenmiştir. Bulgular incelendiğinde dijital medya kullanımının 18-20 yaş arasında daha fazla olduğu görülmüştür.

İlhan ve Aydoğdu (2015: 65), “Medya Okuryazarlığı Dersi ve Yeni Medya Algısına Etkisi” başlıklı çalışmada, öğrencilerin konuyla ilgili düşünce ve tutumlarını irdelemiştir. Çalışma bulgularına göre öğrencilerin medya okuryazarlığı dersi ile ilgili kanaatleri değerlendirildiğinde dersin çocukların bilinçlenmesi konusunda etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin çoğu, ders sayesinde medya içeriklerine karşı eleştirel bir bakış geliştirebildiklerini belirtmiştir.

Asrak Hasdemir (2014: 36-37) “Geleneksel Yeni Medya Okuryazarlığına: Türkiye Örneğinde Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmayı eğitim alanına odaklanarak gerçekleştirmiştir. Asrak Hasdemir’e göre, medya okuryazarlığı dersinin amacına ulaşmasında bazı sorunları bulunmaktadır. Dersin kaynak kitaplarında, çocuğu medyadan korumaya yönelik bir anlayış bulunmaktadır(1). Olumsuz etki temeline yerleştirilmiş bir medya anlayışı söz konusu olmaktadır. Bu durumun aşılması, eleştirel bir medya okuryazarlığı anlayışı için korumacı olmaktan çok güçlendirmeye yönelik bir yaklaşım benimsenmelidir. Dersin tek kitabı olan Öğretmen El Kitabı’nın içeriği, öğrenci merkezli bir eğitim için uygun görünmemektedir(2). Öğrencinin derse katılımı sağlamak için gazete, radyo ve televizyon haberleri ve internet gibi çeşitli içeriklerden yararlanılmalıdır. Günden güne artan ve çeşitlenen medyayla ilgili konuların ele alınabilmesi bakımından derse ayrılan zaman yeterli değildir(3). Ayrıca medya okuryazarlığı dersi 6, 7 ve 8. sınıflardan yalnızca birinde öğrenciler tarafından seçilebilmektedir. Medya okuryazarlığı, tek bir ders olmak yerine, müfredatı itibarıyla birbirini izler biçimde, üç yıl boyunca verilebilir(4). Medya okuryazarlığı dersi, tüm ülke genelinde, doğrudan iletişim alanında eğitilmeyen öğretmenler tarafından verilmektedir. İlgili dersler, iletişim fakültesi veya yüksekokulu mezunları, pedagojik formasyon olarak dersleri yürütebilirler(5).

Kılınç ve Kılınç (2014: 21) “Yeni Medya Ortamında Çocuk Birey: Yeni İletişim Teknolojileri ve Medya Pedagojisinin Önemi” başlıklı çalışmada dijital medya okuryazarlığının gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır. Kılınç ve Kılınç’a göre dijital medya, çocuklar için gerçek bir eğitim, sosyalleşme, bilgi edinme ya da demokratik özgürlük alanı haline gelmektedir. Yeni nesiller, dijital araç ve ortamları doğru kullanarak fiziki ve toplumsal çevresinin ihtiyaçlarına yönelik düşünen ve üreten sorumlu bireyler haline gelebilir.

3. Yöntem

Çalışma için Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 07.04.2022 tarih ve 32 sayılı kararına göre etik kurul onayı alınmıştır. Öğrencilerin dijital medya okuryazarlığıyla ilgili bilgi, tutum ve düşüncelerini ölçmek amaçlandığından bu çalışmada “nicel yöntem” ve nicel yöntemle ait veri toplama tekniklerinden biri olan “anket” kullanılmıştır. Nicel yöntem, bilimsel bir araştırma

sorusunun cevaplanabilmesi için sayısal verilerin kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Nicel yöntemin kullanıldığı araştırmalarda birincil ve ikincil verilere atıfta bulunulabilmektedir (Saunders vd., 2019: 564). Bal'a (2017: 192) göre ise nicel araştırma, pozitivist paradigmaya uyumlu olarak gelişen ve bilimsel çalışmaların temel aşamalarını içeren bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Nicel bir araştırma örneği olan bu çalışmada veri toplama tekniği olarak anket kullanılmıştır. Sosyal bilimlerde en çok kullanılan veri toplama tekniklerinden biri olan anket, araştırma problemi hakkında çeşitli insanların "bilgi, tecrübe ve düşüncelerini almak için yapılan soruşturmadır. Soru listesi olarak da değerlendirilen anket tekniğinde araştırmacıyla bilgi kaynağı arasındaki iletişim yazıyla sağlanmakta ve katılımcılar kendisine yöneltilen yazılı soruları rahat bir şekilde cevaplama imkânı bulmaktadır (Cebeci, 2014: 107; Güngör, 2018: 186).

3. 1. Araştırma Varsayımı ve Soruları

İletişim bilim dalı öğrencilerinin dijital medya okuryazarlığı becerileri arasında farklılıklar bulunduğu varsayımından hareket eden bu çalışma kapsamında aşağıda belirtilen sorular cevaplanmıştır:

1. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri nasıldır?
2. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
3. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
4. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri aylık gelirlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
5. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri günlük medya kullanım süresine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
6. Basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri yaşam yeri değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

3. 2. Araştırmanın Modeli

Araştırmada ön lisans düzeyinde eğitim alan Basın-Yayın Programı öğrencileri ile lisans düzeyinde eğitim alan iletişim fakültesi öğrencilerinin dijital medya okuryazarlıkları incelenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 285 öğrenciye yeni medya okuryazarlığı ölçeği uygulanmıştır. Bu doğrultuda araştırma modeli nicel araştırma türlerinden tarama modeli olarak belirlenmiştir. Tarama modeli ele alınan konuyla ilgili olarak bir grubun geçmişte ya da şu anda var olan durumlarını betimlemeyi amaçlayan çalışmalardır (Karasar, 2009).

3. 3. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Çalışmada iletişim bilim dalında eğitim gören lisans ve ön lisans öğrencilerinin tutumlarına/düşüncelerine yönelik uygulamalı bir karşılaştırma yapılmak istenmektedir. Dolayısıyla araştırmanın evrenini, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri ve Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Antakya Meslek Yüksekokulu'nda eğitim gören Basın-Yayın Programı öğrencileri oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın örneklemini yalnızca Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İletişim Fakültesi ve Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Antakya Meslek Yüksekokulunda eğitim gören öğrenciler oluşturduğu için genellemeden ziyade ilgili öğrenciler için bir durum tespiti söz konusudur. Çalışmanın örneklemini ise kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile belirlenen ve araştırmaya gönüllü olarak katılan 285 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır. Kolay ulaşılabilir örnekleme araştırmacının az bir zamanda çok sayıda kişiye ulaştığı pratik bir örnekleme tekniğidir (Büyüköztürk, 2017). Araştırmada yer alan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin dağılımlar Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Araştırmada yer alan katılımcılara ilişkin demografik bilgiler

Değişkenler	Özellik	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Erkek	153	53,7
	Kadın	132	46,3
Eğitim	Ön lisans	180	63,2
	Lisans	105	36,8
Gelir Düzeyi	0 – 2000 TL	214	75,1
	2001 – 3000 TL	34	11,9
	3001 – 4000 TL	16	5,6
	4000 üstü	21	7,4
Günlük Medya Kullanım Süresi	1 – 59 dk	16	5,6
	1 – 3 saat	82	28,8
	4 – 6 saat	119	41,8
	6 – 9 saat	53	18,6
	10 saat üstü	15	5,3
Yaşam Yeri	Aile	110	38,6
	Öğrenci Evi	68	23,9
	Özel Yurt	37	13,0
	Devlet Yurdu	70	24,5

Tablo 1'e göre katılımcıların %53,7'si erkek ve %46,3'ü ise kadındır. Öğrencilerin %63,2'si ön lisans, %36,8'i ise lisans düzeyinde eğitim almaktadır. Katılımcıların %75,1'i, 0-2000 TL aylık gelire sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca katılımcıların %11,9'unun aylık gelir düzeyi 2001-3000 TL; %5,6'sının ise aylık gelir düzeyi 3001- 4000 arasında olduğu saptanmıştır. Katılımcıların sadece %7,4'ü 4000 üzeri aylık gelir düzeyine sahiptir. Katılımcıların %41,8'i 4-6 saat, %28,8'i 1-3 saat, %18,6'sı 6-9 saat, %5,6'sı 1-59 dakika ve %5,3'ü de 10 saat ve üzeri günlük dijital medya kullanmaktadır. Öğrencilerin %38,6'sı ailesi ile %24,5'i ise devlet yurdunda yaşamaktadır. Belirtilenlere ek olarak öğrencilerin %23,9'u öğrenci evinde ve %13'ü de özel yurttan yaşamaktadır.

3. 4. Veri Toplama Aracı ve Verilerin Analizi

Koç ve Barut (2016) tarafından geliştirilen yeni medya okuryazarlık/ dijital medya okuryazarlığı (YMO) ölçeği araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Ölçek 5'li Likert yapıda olup toplam 35 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin dört alt boyutu bulunmaktadır. Bu alt boyutlar sırasıyla Fonksiyonel Tüketim (FT), Eleştirel Tüketim (ET), Fonksiyonel Üretim (FÜ) ve Eleştirel Üretim (EÜ) şeklindedir. Boyutlardaki madde sayıları ise sırasıyla FT 7 madde, ET 11 madde, FÜ 7 madde ve EÜ 10 madde şeklindedir. Ölçekteki maddelerin yanıtlanmasında Kesinlikle Katılmıyorum (1)'den Kesinlikle Katılıyorum (5)'a doğru beşli Likert ölçeği kullanılmıştır. Ölçekten alınabilecek puanlar 35 – 175 arasında değişmektedir. Ölçeğin orijinal formunda tamamına ilişkin Cronbach's Alpha (α) iç tutarlılık anlamındaki güvenilirlik katsayı değeri 0,95 olarak belirlenmiştir. Ölçeğin alt boyutlarına ait Cronbach's Alpha iç tutarlılık katsayı değerleri ise, FT için (0,85), ET için (0,87), FÜ için (0,89) ve EÜ için (0,93) olarak hesaplanmıştır. Ölçekten alınan puanların yükselmesi, YMO düzeyinin artışı göstermektedir. Bu araştırmada da yeniden ölçeğin güvenilirliği test edilmiş ve veri toplama aracı çalışma grubu için güvenilir sonuçlar verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Araştırmada kullanılan YMO ölçeği güvenilirlik sonuçları

Boyutlar	Güvenirlik Katsayısı
Fonksiyonel Tüketim (FT)	0,872
Eleştirel Tüketim (ET)	0,918
Fonksiyonel Üretim (FÜ)	0,885
Eleştirel Üretim (EÜ)	0,901
YMO Toplam	0,965

Tablo 2' ye göre ölçeğin FT boyutu için cronbach alpha katsayısı 0,872 ET boyutu için 0,918 FÜ boyutu için 0,885 EÜ boyutu için 0,901 ve ölçeğin tamamı için 0,965 dir. Buna göre YMO boyut ve ölçeğin tamamı için elde edilen güvenilirlik katsayılarının 1'e yakın olması güvenilirliğin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmada verilerin analizinden önce verilerin normal dağılım gösterip göstermediğine bakılmıştır. Verilerin uç değer tespiti için histogramlar ve kutu-çizgi grafiklerinden de yararlanılmıştır. Histogramlar ve kutu-çizgi grafikleri de incelendiğinde uç değer olmadığı görülmüştür. Verilerin analizinde birinci alt problem için ortalama ve standart sapma analizleri ikinci ve üçüncü alt problemler için, t testi dördüncü ve beşinci alt probleminde Kruskal Wallis ve farklılığın hangi grup lehine olduğunu belirlemek için Mann Whitney U ve altıncı alt problemi için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmıştır.

4. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın birinci alt problemi basın yayın ve iletişim fakültesi öğrencilerinin yeni medya okuryazarlık ve alt boyutlarının düzeyleri nasıldır? şeklindedir. Öğrencilerin düzeylerini bulmak için betimsel istatistiklerden faydalanılmış ve sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3: Öğrencilerin YMO ölçeği ve alt boyutlarından aldıkları puanların betimsel istatistikleri

Boyutlar	n	Min	Max	Ort.	Std.S	Düzye
FT (7 Madde)	285	7	35	28,00	4,50	Yüksek
ET (11 Madde)	285	11	55	44,21	6,83	Yüksek
FÜ (7 Madde)	285	7	35	28,44	4,79	Yüksek
EÜ (10 Madde)	285	10	50	39,31	6,69	Yüksek
YMO Toplam	285	35	175	139,97	20,76	Yüksek

Tablo 3 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğrencilerin YMO Ölçeği Fonksiyonel Tüketim (FT) boyutundan aldıkları puanların ortalaması (\bar{x} = 28,00) ve standart sapması (Std.S = 4,50) olduğu görülmektedir. FT boyutundan alınabilecek en düşük puan 7 ve en yüksek puan 35'tir. Öğrencilerin bu boyuttan aldıkları puanların düzeyleri şu şekildedir. 7-15 puan arası düşük, 16-24 puan arası orta ve 25-35 puan arası yüksek düzeydir. Öğrencilerin bu boyut için 28,00 olan ortalaması yüksek düzey puan aralığındadır. YMO Ölçeği Eleştirel Tüketim (ET) boyutundan aldıkları puanların ortalaması (\bar{x} = 42,33) ve standart sapması (Std.S = 8,13) olduğu görülmektedir. ET boyutundan alınabilecek en düşük puan 11 ve en yüksek puan 55'tir. Öğrencilerin bu boyuttan aldıkları puanların düzeyleri şu şekildedir. 11-25 puan arası düşük, 26-40 puan arası orta ve 41-55 puan arası yüksek düzeydir. Öğrencilerin bu boyut için 44,21 olan ortalamaları yüksek düzey puan aralığındadır. YMO Ölçeği Fonksiyonel Üretim (FÜ) boyutundan aldıkları puanların ortalaması (\bar{x} = 26,12) ve standart sapması (Std.S = 5,82) olduğu görülmektedir. FÜ boyutundan alınabilecek en düşük puan 7 ve en yüksek puan 35'tir. Öğrencilerin bu boyuttan aldıkları puanların düzeyleri şu şekildedir. 7-15 puan arası düşük, 16-24 puan arası orta ve 25-35 puan arası yüksek düzeydir. Öğrencilerin bu boyut için 28,44 olan ortalamaları yüksek düzey puan aralığındadır. YMO Ölçeği Eleştirel Üretim (EÜ) boyutundan aldıkları puanların ortalaması (\bar{x} = 35,23) ve standart sapması (Std.S = 8,16) olduğu görülmektedir. EÜ boyutundan alınabilecek en düşük puan 10 ve en yüksek puan 50'dir. Öğrencilerin bu boyuttan aldıkları puanların düzeyleri şu şekildedir. 10-23 puan arası düşük, 24-37 puan arası orta ve 38-50 puan arası yüksek düzeydir. Öğrencilerin bu boyut için 39,31 olan ortalamaları yüksek düzey puan aralığındadır. YMO Ölçeği toplam puanların ortalaması (\bar{x} = 130,22) ve standart sapması (Std.S = 24,95) olduğu görülmektedir. YMO ölçeğinden alınabilecek en düşük

puan 35 ve en yüksek puan 175'dir. Öğrencilerin ölçeğin tamamından aldıkları puanların düzeyleri şu şekildedir. 35-81 puan arası düşük, 82-127 puan arası orta ve 128-175 puan arası yüksek düzeydir. Öğrencilerin bu boyut için 139,97 olan ortalaması yüksek düzey puan aralığındadır. Öğrencilerin ölçeğin hem tamamında hem de alt boyutları ele alındığında düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir.

Araştırmanın ikinci alt problemi öğrencilerin cinsiyetlerine göre yeni medya okuryazarlık ölçeği ve alt boyutları anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır? Bu sorunun cevabı için bağımsız t testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Araştırmaya katılan kişilerin YMO ölçeği puanlarının cinsiyete göre bağımsız t-testi sonuçları

Boyutlar	Cinsiyet	n	\bar{x}	s.s	t	sd	p
Fonksiyonel Tüketim	Kadın	132	27,93	3,71	0,235	283	0,814
	Erkek	153	28,06	5,09			
Eleştirel Tüketim	Kadın	132	44,17	5,57	0,083	283	0,934
	Erkek	153	44,24	7,77			
Fonksiyonel Üretim	Kadın	132	28,76	4,11	-1,05	283	0,292
	Erkek	153	28,16	5,31			
Eleştirel Üretim	Kadın	132	39,47	5,94	-0,383	283	0,706
	Erkek	153	39,17	7,29			
YMO	Kadın	132	140,35	17,16	-0,287	283	0,774
Toplam	Erkek	153	139,64	23,48			

*p ≤ 0,05

Tablo 4'e göre katılımcıların YMO Fonksiyonel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= 0,235$; $p>0,05$), Eleştirel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)=0,083$, $p>0,05$), Fonksiyonel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= -1,05$; $p>0,05$) Eleştirel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= -0,383$; $p>0,05$) ve YMO toplam puanları ($t(283)= -0,287$; $p>0,05$) cinsiyete göre anlamlı farklılık görülmemektedir. Hem ölçeğin tamamında hem de alt boyutlarında cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık yoktur.

Araştırmanın üçüncü alt problemi öğrencilerin öğrenimlerine göre dijital medya okuryazarlık ölçeği ve alt boyutları anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır? Bu sorunun cevabı için bağımsız t testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Araştırmaya katılan kişilerin YMO ölçeği puanlarının eğitim durumuna göre t-testi sonuçları

Boyutlar	Eğitim	n	\bar{x}	s.s	t	sd	p
Fonksiyonel Tüketim	Ön lisans	180	28,62	4,13	3,09	283	0,002*
	Lisans	105	26,94	4,90			
Eleştirel Tüketim	Ön lisans	180	45,06	6,42	2,80	283	0,005*
	Lisans	105	42,74	7,28			
Fonksiyonel Üretim	Ön lisans	180	28,96	4,46	2,41	283	0,017*
	Lisans	105	27,55	5,22			
Eleştirel Üretim	Ön lisans	180	39,78	6,01	1,54	283	0,123
	Lisans	105	38,51	7,67			
YMO	Ön lisans	180	142,43	19,00	2,65	283	0,009*
Toplam	Lisans	105	135,75	22,96			

P<0,005

Tablo 5'e göre katılımcıların YMO Fonksiyonel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= 3,09$; $p<0,05$), Eleştirel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)=2,80$, $p<0,05$), Fonksiyonel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= 2,41$; $p<0,05$) Eleştirel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($t(283)= 1,54$; $p>0,05$) ve YMO toplam puanları ($t(283)= 2,65$; $p<0,05$). Bu sonuçlara göre eleştirel üretim boyutu hariç diğer boyutlarda ve ölçeğin tamamında anlamlı farklılık vardır. Bu farklılık ön lisans düzeyinde eğitim alan öğrencilerin puan ortalamaları lisans öğrencilerine göre daha yüksek olduğu için ön lisans öğrencilerinin lehinedir.

Araştırmanın dördüncü alt problemi öğrencilerin aylık gelirlerine göre dijital medya okuryazarlık ölçeği ve alt boyutları anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır? Bu sorunun cevabı için Kruskal Wallis testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Araştırmaya katılan kişilerin YMO ölçeği puanlarının gelire göre kruskal-wallis sonuçları

Boyutlar	Gelir	n	Mean Rank	Chi-Square	df	p
Fonksiyonel Tüketim	0-2000	214	144,19	6,220	3	0,101
	2001-3000	34	154,49			
	3001-4000	16	155,78			
	4000 üstü	21	102,50			
	Toplam	285				
Eleştirel Tüketim	0-2000	214	143,30	2,904	3	0,407
	2001-3000	34	148,56			
	3001-4000	16	160,53			
	4000 üstü	21	117,57			
	Toplam	285				
Fonksiyonel Üretim	0-2000	214	145,55	10,196	3	0,017*
	2001-3000	34	126,51			
	3001-4000	16	188,63			
	4000 üstü	21	108,95			
	Toplam	285				
Eleştirel Üretim	0-2000	214	142,15	4,651	3	0,199
	2001-3000	34	151,60			
	3001-4000	16	171,78			
	4000 üstü	21	115,83			
	Toplam	285				
YMO Toplam	0-2000	214	144,11	7,626	3	0,054
	2001-3000	34	144,57			
	3001-4000	16	176,84			
	4000 üstü	21	103,31			
	Toplam	285				

* $p \leq 0,05$

Tablo 6'ya göre, araştırmaya katılan bireylerin YMO Fonksiyonel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=6,220$; $sd=3$; $p>0,05$); YMO Eleştirel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=6,220$; $sd=3$; $p>0,05$); YMO Fonksiyonel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=10,196$; $sd=3$; $p<0,05$); YMO Eleştirel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=4,651$; $sd=3$; $p>0,05$); ve YMO toplam ($X^2=7,626$; $sd=3$; $p>0,05$). Kruskal Wallis testi sonuçlarına göre öğrencilerin aylık gelirleri ile dijital medya okuryazarlıkları ve alt boyutları arasında sadece fonksiyonel üretim boyutu için anlamlı farklılık vardır. Bu farklılığın hangi grup lehine olduğunu belirlemek için ikili karşılaştırmalarda kullanılan Mann Whitney U testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Araştırmaya katılan kişilerin fonksiyonel üretim alt boyutunun gelir düzeyine göre mann whitney u sonuçları

Boyutlar	Karşılaştırma	n	Mean Rank	Sum of Ranks	U	Z	p
Fonksiyonel Üretim	0-2000	214	126,76	27127,50	3153,5	-1,256	0,209
	2001-3000	34	110,25	3748,50			
Fonksiyonel Üretim	0-2000	214	113,04	24190,0	1185,0	-2,068	0,039*
	3001-4000	16	148,44	2375,0			
Fonksiyonel Üretim	0-2000	214	120,75	25840,0	1659,0	-1,993	0,046*
	4000 üstü	21	90,0	1890,0			
Fonksiyonel Üretim	2001-3000	34	22,37	760,5	165,5	-2,230	0,026*
	3001-4000	16	32,16	514,5			
Fonksiyonel Üretim	2001-3000	34	28,90	982,5	326,5	-0,532	0,595
	4000 üstü	21	26,55	557,5			
Fonksiyonel Üretim	3001-4000	16	25,03	400,5	71,5	-2,984	0,003*
	4000 üstü	21	14,40	302,5			

*p ≤ 0,05

Tablo 7'e göre anlamlı fark çıkan fonksiyonel üretim boyutunda geliri 0-2000 TL ile 3001-4000 TL olan grup karşılaştırıldığında 0-2000 TL olan grup lehine anlamlı farklılık vardır (U=1185,0 p<0,05). Ayrıca bu grup geliri 4000 TL ve üstü olan grupla karşılaştırıldığında da bu grup lehine anlamlı farklılık vardır (U=1659,0 p<0,05). Aylık geliri 2001-3000 TL arasında olan grup geliri 3001-4000 TL olan grupla karşılaştırıldığında geliri 2001-3000 TL olan grup lehine anlamlı farklılık vardır (U=165,5 p<0,05). Son olarak aylık geliri 3001-4000 TL olan grup geliri 4000 TL üstü olan grupla karşılaştırıldığında geliri 3001-4000 TL arasında olan grup lehine anlamlı farklılık bulunmaktadır (U=71,5 p<0,05).

Araştırmanın beşinci alt problemi öğrencilerin günlük dijital medya kullanım süresi değişkenine göre dijital medya okuryazarlık ölçeği ve alt boyutları anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır? Bu sorunun cevabı için Kruskal Wallis testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Araştırmaya katılan kişilerin YMO ölçeği puanlarının dijital medya kullanım süresine göre kruskal-wallis sonuçları

Boyutlar	Süre	n	Mean Rank	Chi-Square	df	p
Fonksiyonel Tüketim	1 – 59 dk	16	140,88	7,664	4	0,105
	1 – 3 saat	82	123,03			
	4 – 6 saat	119	155,25			
	6 – 9 saat	53	145,10			
	10 saat üstü	15	149,80			
Eleştirel Tüketim	1 – 59 dk	16	144,69	10,283	4	0,036*
	1 – 3 saat	82	120,05			
	4 – 6 saat	119	156,78			
	6 – 9 saat	53	149,55			
	10 saat üstü	15	134,20			
Fonksiyonel Üretim	1 – 59 dk	16	128,09	9,746	4	0,045*
	1 – 3 saat	82	123,72			
	4 – 6 saat	119	158,53			
	6 – 9 saat	53	145,84			
	10 saat üstü	15	131,10			

Eleştirel Üretim	1 – 59 dk	16	150,19	9,144	4	0,058
	1 – 3 saat	82	123,62			
	4 – 6 saat	119	158,17			
	6 – 9 saat	53	135,93			
	10 saat üstü	15	145,87			
YMO Toplam	1 – 59 dk	16	139,44	13,397	4	0,009*
	1 – 3 saat	82	117,05			
	4 – 6 saat	119	159,72			
	6 – 9 saat	53	148,51			
	10 saat üstü	15	136,50			

*p ≤ 0,05

Tablo 8'e göre, araştırmaya katılan bireylerin YMO Fonksiyonel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=7,664$; $sd=4$; $p>0,05$); YMO Eleştirel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=10,283$; $sd=4$; $p<0,05$); YMO Fonksiyonel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=9,746$; $sd=4$; $p<0,05$); YMO Eleştirel Üretim boyutundan aldıkları puanlar ($X^2=9,144$; $sd=4$; $p>0,05$); ve YMO toplam ($X^2=13,397$; $sd=4$; $p<0,05$). Kruskal Wallis testi sonuçlarına göre öğrencilerin günlük dijital medya kullanım süreleri ile dijital medya okuryazarlıkları ve alt boyutları arasında eleştirel tüketim, fonksiyonel üretim boyutu ve ölçeğin tamamı için anlamlı farklılık vardır. Bu farklılığın hangi gruplar lehine olduğunu belirlemek için ikili karşılaştırmalarda kullanılan Mann Whitney U testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Araştırmaya katılan kişilerin ET, FÜ ve YMO toplamlarının günlük dijital medya kullanım süresine göre mann whitney u karşılaştırma sonuçları

Boyutlar	Karşılaştırma	n	Mean Rank	Sum of Ranks	U	Z	p
Eleştirel Tüketim	1-59 dk	16	56,50	904,0	544,0	-1,081	0,280
	1-3 saat	82	48,13	3947,0			
Fonksiyonel Üretim	1-59 dk	16	51,03	816,5	631,5	-0,239	0,811
	1-3 saat	82	49,20	4034,5			
YMO Toplam	1-59 dk	16	55,31	885,0	3966,0	-0,895	0,371
	1-3 saat	82	48,37	3966,0			
Eleştirel Tüketim	1-59 dk	16	63,19	1011,0	875,0	-0,528	0,597
	4-6 saat	119	68,65	8169,0			
Fonksiyonel Üretim	1-59 dk	16	54,97	879,5	743,5	-1,431	0,153
	4-6 saat	119	69,75	8300,5			
YMO Toplam	1-59 dk	16	59,91	958,5	822,5	-0,882	0,378
	4-6 saat	119	69,09	8221,5			
Eleştirel Tüketim	1 – 59 dk	16	34,13	546,0	410,0	-0,200	0,842
	6 – 9 saat	53	35,26	1869,0			
Fonksiyonel Üretim	1 – 59 dk	16	31,59	505,5	369,5	-0,780	0,436
	6 – 9 saat	53	36,03	1909,5			
YMO Toplam	1 – 59 dk	16	33,47	535,5	399,5	-0,349	0,727
	6 – 9 saat	53	35,46	1879,5			
Eleştirel Tüketim	1 – 59 dk	16	16,38	262,0	114,0	-0,239	0,811
	10 saat üstü	15	15,60	234,0			

Fonksiyonel Üretim	1 – 59 dk	16	16,00	256,0	120,0	0,00	1,000
	10 saat üstü	15	16,00	240,0			
YMO Toplam	1 – 59 dk	16	16,25	260,0	116,0	-0,158	0,874
	10 saat üstü	15	15,73	236,0			
Eleştirel Tüketim	1 – 3 saat	82	85,42	7004,5	3601,5	-3,168	0,002*
	4 – 6 saat	119	111,74	13296,5			
Fonksiyonel Üretim	1 – 3 saat	82	86,04	7055,0	3652,0	-3,054	0,002*
	4 – 6 saat	119	111,31	13246,0			
YMO Toplam	1 – 3 saat	82	82,79	6789,0	3386,0	-3,686	0,00**
	4 – 6 saat	119	113,55	13512,0			
Eleştirel Tüketim	1 – 3 saat	82	62,65	5137,5	1734,5	-1,981	0,048*
	6 – 9 saat	53	76,27	4042,5			
Fonksiyonel Üretim	1 – 3 saat	82	63,95	5243,5	1840,5	-1,512	0,131
	6 – 9 saat	53	74,27	3936,5			
YMO Toplam	1 – 3 saat	82	62,04	5087,5	1684,5	-2,202	0,028*
	6 – 9 saat	53	77,22	4092,5			
Eleştirel Tüketim	1 – 3 saat	82	48,34	3964,0	561,0	-0,541	0,589
	10 saat üzeri	15	52,60	789,0			
Fonksiyonel Üretim	1 – 3 saat	82	49,04	4021,0	612,0	-0,030	0,976
	10 saat üzeri	15	48,80	732,0			
YMO Toplam	1 – 3 saat	82	48,35	3965,0	562,0	-0,529	0,597
	10 saat üzeri	15	52,53	788,0			
Eleştirel Tüketim	4 – 6 saat	119	87,75	10442,5	3004,5	-0,496	0,620
	6 – 9 saat	53	83,69	4435,5			
Fonksiyonel Üretim	4 – 6 saat	119	88,75	10561,0	2886,0	-0,893	0,372
	6 – 9 saat	53	81,45	4317,0			
YMO Toplam	4 – 6 saat	119	88,49	10530,0	2916,5	-0,786	0,432
	6 – 9 saat	53	82,03	4347,5			
Eleştirel Tüketim	4 – 6 saat	119	68,65	8169,0	756,0	-0,969	0,332
	10 saat üzeri	15	58,40	876,0			
Fonksiyonel Üretim	4 – 6 saat	119	68,71	8177,0	748,0	-1,027	0,305
	10 saat üzeri	15	57,87	868,0			
YMO Toplam	4 – 6 saat	119	68,60	8163,0	762,0	-0,921	0,357
	10 saat üzeri	15	58,80	882,0			
Eleştirel Tüketim	6 – 9 saat	53	35,32	1872,0	354,0	-0,645	0,519
	10 saat üzeri	15	31,60	474,0			
Fonksiyonel Üretim	6 – 9 saat	53	35,08	1859,5	366,5	-0,460	0,645
	10 saat üzeri	15	32,43	486,5			
YMO Toplam	6 – 9 saat	53	34,80	1844,5	381,5	-0,237	0,813
	10 saat üzeri	15	33,43	501,5			

*p ≤ 0,05

Tablo 9'a göre anlamlı fark çıkan eleştirel tüketim, fonksiyonel üretim ve ölçeğin tamamında günlük süresi 1-3 saat olan grup ile 4-6 saat ve 6-9 saat olan gruplar karşılaştırıldığında günlük kullanım süresi 4-6 saat ile 6-9 saat olan gruplar lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Buna göre üniversite öğrencilerinin günlük dijital medya kullanım süreleri arttıkça eleştirel tüketim, fonksiyonel üretim ve medya okuryazarlıkları artmaktadır denilebilir.

Araştırmanın son alt problemi öğrencilerin yaşam yerleri değişkenine göre dijital medya okuryazarlık ölçeği ve alt boyutları anlamlı bir şekilde farklılaşmakta mıdır? Bu sorunun cevabı için Tek yönlü varyans analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10: Yaşam yeri değişkenine göre anova sonuçları

Boyutlar	Yaşam Yeri	n	\bar{x}	s.s	F	p
Fonksiyonel Tüketim	Aile	110	28,36	4,67	0,848	0,468
	Öğrenci Evi	68	28,10	4,65		
	Özel Yurt	37	26,90	3,28		
	Devlet Yurdu	70	27,46	4,18		
Eleştirel Tüketim	Aile	110	44,89	7,13	1,223	0,302
	Öğrenci Evi	68	44,17	7,13		
	Özel Yurt	37	44,70	5,47		
	Devlet Yurdu	70	43,02	6,12		
Fonksiyonel Üretim	Aile	110	28,88	4,82	1,154	0,328
	Öğrenci Evi	68	28,26	5,17		
	Özel Yurt	37	29,50	3,27		
	Devlet Yurdu	70	27,71	4,54		
Eleştirel Üretim	Aile	110	39,83	6,66	0,861	0,462
	Öğrenci Evi	68	39,38	6,92		
	Özel Yurt	37	39,80	3,85		
	Devlet Yurdu	70	38,31	6,80		
YMO Toplam	Aile	110	141,97	21,27	1,122	0,341
	Öğrenci Evi	68	139,92	21,98		
	Özel Yurt	37	140,90	13,70		
	Devlet Yurdu	70	136,97	19,38		

*p ≤ 0,05

Tablo 10’a bakıldığında, araştırmaya katılan bireylerin YMO Fonksiyonel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($F(4,280)=0,848$; $p > 0,05$). YMO Eleştirel Tüketim boyutundan aldıkları puanlar ($F(4,280)=1,223$, $p > 0,05$) YMO Fonksiyonel üretim boyutundan aldıkları puanlar ($F(4,280)=1,154$, $p > 0,05$) YMO Eleştirel üretim alt boyutundan aldıkları puanlar ($F(4,280)=0,861$, $p > 0,05$) ve YMO ölçeğinin tamamında ($F(4,280)=1,122$, $p > 0,05$). Bu bulgulara göre öğrencilerin yaşam yerleri ile dijital medya okuryazarlık ve alt boyutları arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

Sonuç ve Öneriler

Geleneksel medyadaki yazınsal, işitsel ve görsel unsurların internet teknolojiyle geçirdiği dönüşüm, dijital medya olarak tanımlanan bir alanın/araçın oluşmasını sağlamıştır (Geray, 2003: 20). Dijitalleşme süreciyle tam potansiyeline ulaşan ve yaygın bir popülerlik kazanan dijital medyanın “etkileşim, eş zamansız olma, dijitalleşme, depolama/arşivleme, çoklu metin, kitesizleştirme” gibi özellikleri ve yakınsama ile yöndeşmeyi içeren teknolojik altyapısı bulunmaktadır. İnsanlar, dijital medya araçlarıyla ihtiyaçları olan bilgiye hızlıca ulaşabilmekte, eriştikleri bilgiyi kullanabilmekte, deneyimlerinin sırasını ve süresini kontrol ederek kendi medya mesajlarını oluşturabilmekte ve bu mesajları kolaylıkla çeşitli ortamlarda paylaşabilmektedir (Bayer & Bulut Özek, 2021: 134; Andersen, 2002: 32).

Tanımı ve genel hatları açıklanan dijital medya araç ve ortamlarının sağlıklı bir şekilde kullanılabilmesi için belirli bir bilgi ve farkındalık/bilinç düzeyi gerekmektedir. Belirtilen bilgi ve farkındalık, “dijital/yeni medya okuryazarlığı” kavramıyla irdelenmektedir. Dijital medya okuryazarlığı, öncelikle bilgi becerilerinin, bilgisayar okuryazarlığının ve iletişim becerilerinin (veya çoklu okuryazarlıkların) birleşimini ifade etmektedir (Chen vd. 2011: 84). Dijital medya okuryazarlığı, “21. yüzyılın dijital yeterlik ve becerilerine sahip olmak, çevrimiçi

olanakları maksimum düzeyde kullanabilmek ve çevrimiçi riskleri minimum düzeye indirebilmek” için gerekli bir beceri olarak tanımlanmaktadır (Karaduman, 2019: 683). Diğer bir ifadeyle sürekli değişen ve güncellenen dijital alanın sağlıklı kullanımı için gerekli olan dijital medya okuryazarlığı, insanların dijital medya mesajlarından doğru anlamlar çıkarmalarını, içerik yaratıcılarını belirlemelerini, ön yargı, yalan ve yanlış bilgilerin ayırt edebilmelerini sağlamaktadır (Barut Tuğtekin, 2021: 2435).

Dijital medya okuryazarlığıyla “etkileşimli medya, oyunlar ve metinler” içeren bir alan olarak bilgisayar kültürünün nasıl algılanması gerektiği ve bilgisayar teknolojilerinin enformasyon toplamak ve araştırma yapmak için nasıl kullanılması gerektiği öğretilmektedir (Kellner, 2014: 426). Dijital medya okuryazarlığı, “kamusal bilginin ticarileşmesi, tüketici davranışlarının manipüle edilmesi, temsil politikalarının homojenleşmesi” gibi birçok dijital çelişkinin farkına varılmasını sağlamakta ve dijital ortamda eleştirel/analitik bir sosyo-kültürel analiz yapılmasına teşvik etmektedir. Dijital medya, sosyo-kültürel anlamda “yeni bir zamanın/dönemin” parçası olarak görülmektedir. Bu doğrultuda dijital medya, sosyo-kültürel bir fenomen olarak kabul edilmekte ve geniş bir toplumsal, teknolojik ve kültürel değişimin merkezi kavramlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Lister vd., 2009: 11). Lee (2015: 85), dijital medya okuryazarlığını “işlevsel tüketim okuryazarlığı ve eleştirel tüketim okuryazarlığı” olmak üzere iki şekilde analiz etmektedir. İşlevsel tüketim okuryazarlığı, oluşturulan dijital medyaya erişme ve neyin aktarıldığını anlama yeteneğini ifade ederken eleştirel tüketim okuryazarlığıysa medya tüketicilerinin medya içeriğinin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel bağlamlarını incelemesiyle ilgilidir. İşlevsel tüketim okuryazarlığı, medya içeriğinin yaratılmasına katılma yeteneğini içermektedir. Eleştirel üretim okuryazarlığıysa bireylerin medya katılım faaliyetleri sırasında medya içeriğini yorumlamalarına odaklanmaktadır.

Araştırmada veri toplama aracı olarak Koç ve Barut (2016) tarafından geliştirilen dijital medya okuryazarlık (YMO) ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin dört alt boyutu bulunmaktadır. Bu alt boyutlar sırasıyla Fonksiyonel Tüketim (FT), Eleştirel Tüketim (ET), Fonksiyonel Üretim (FÜ) ve Eleştirel Üretim (EÜ) şeklindedir. Fonksiyonel tüketim, bireylerin medya içeriklerine erişebilme ve kullanabilmesi için gerekli olan teknik bilgi ve beceriye sahip olmayı ve bu içeriklerin anlamını kavrayabilme yeteneğinin araştırılması ölçmektedir. Fonksiyonel üretim, bireylerin medya içeriklerini oluşturmak için gerekli olan teknik bilgi ve beceriye sahip olmayı, bu içerikleri başkalarına dağıtabilmeyi ve farklı formattaki içerikleri (metin, ses, resim vb.) çoğaltabilme ve karıştırabilme yeteneği ölçülmektedir. Eleştirel tüketim, bireylerin medya içeriklerini ekonomik, siyasi, kültürel, sosyal vb. bağlamlarda çözümlenme ve değerlendirme yoluyla yorumlayabilme yeteneğini ölçmektedir. Eleştirel üretim, bireylerin katılımcı kültür oluşumunda medya ortamlarına aktif katılma ve başkalarıyla işbirliği yapabilmeyi ve kendi girişimiyle sosyokültürel değerlerini ve ideolojilerini içeren özgün ürünler geliştirebilme yeteneğini ölçmektedir.

Çalışmada iletişim bilim dalında eğitim gören lisans ve ön lisans öğrencilerinin tutumlarına/düşüncelerine yönelik uygulamalı bir karşılaştırma yapılmak istenmiştir. Bu çalışma ile öğrencilerin dijital medya okuryazarlığı becerilerini belirlemek ve okuryazarlıklarını cinsiyet, okul türü, aylık gelir, günlük dijital medya kullanım süreleri ve barınma türleri değişkenlerine göre incelenmek amaçlanmıştır. Çalışmada tarama yöntemi benimsenmiş olup dijital medya okuryazarlığı ölçeği ile toplanan veriler “T testi, Tek Yönlü Varyans Analizi, Kruskal-Wallis, Mann Whitney U” testleri ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, iletişim bilim dalında eğitim gören lisan ve ön lisans öğrencilerin dijital medya okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu sonuç mezun olduklarında çoğunlukla medya sektöründe görev alacak olan ve üniversite düzeyinde eğitim alan bu öğrencilerin mesleklerini daha profesyonel bir şekilde yerine getirebilecekleri şeklinde yorumlanabilir. Elde edilen veriler öğrencilerin dijital gazete, dijital kanallar, internet haber siteleri, sosyal medya gibi dijital medyayı etkin bir biçimde kullandıklarını ve iletişim alanında yaşamakta olan bu dönüşüme uyum sağladıklarını göstermektedir. İletişim alanında eğitim gören öğrencilerinin dijital medya okuryazarlıklarının yüksek olması günümüz çağında şart olan bir beceri ve zorunluluktur. Literatürde üniversite öğrencilerinin medya okuryazarlıklarının yüksek olduğu çalışmalar (Uslu, Yazıcı ve Çetin, 2016; Çepni, Palaz ve Ablak, 2015) bu çalışmadaki bulguları destekler niteliktedir.

Çalışmada, cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık ortaya çıkmamıştır. Bu durum medya okuryazarlığının öğrencilerin erkek veya kadın olmalarından ziyade bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanabilme becerilerine bağlı olmasından kaynaklı olabilir. Öğrencilerin yaşam yerlerinin aile, yurt veya öğrenci evi olmasının dijital medya okuryazarlıkları üzerinde anlamlı bir farklılığa etkisi olmamıştır. Günümüzde bütün öğrencilerde akıllı telefon,

laptop ve tablet gibi taşınabilir cihazlar olması ve bu cihazlarda bulunan mobil internet, yurt ve evlerde sahip olunan geniş wi-fi bağlantısı sayesinde öğrencilerin yaşam yerlerinin bir önemi olmadan yüksek düzeyde medya okuryazarlığına sahip olmalarını sağlamaktadır.

Çalışmada ele alınan bir başka değişken ise üniversite öğrencilerinin günlük internet kullanım süreleri ile dijital medya okuryazarlıkları arasında eleştirel tüketim, fonksiyonel üretim ve ölçeğin tamamında kullanım süresi 4 saat ve üstü olan grup lehine anlamlı farklılık vardır. Öğrencilerin uzun süreli internet kullanımı, akademik gelişimleri ve öğrenimlerini gerçekleştirmek için mobil öğrenme amaçlı da kullandıklarını göstermektedir (Karakuyu ve Uyar, 2019). Çalışmadaki bu sonuç dijital teknolojileri kullanım süresi arttıkça dijital medya okuryazarlığının da artması yani aralarında doğru orantı olması anlamına gelmektedir.

Çalışmada, öğrenim durumları değişkeninde ön lisans öğrencilerinin lehine anlamlı farklılık çıkmıştır. Bu durum ön lisans öğrencilerinin 2 yıl, lisans öğrencilerinin 4 yıl eğitim sürelerinin olması ön lisans öğrencilerinin daha kısa sürede daha yoğun eğitim almaları ve staj imkânı nedeniyle hem uygulama hem de pratik yapma şansı bulmalarından kaynaklı olabilir. Öğrencilerin aylık gelir değişkenine göre sadece fonksiyonel üretim boyutunda farklılık varken ölçeğin tamamında ve diğer alt boyutlarında farklılık yoktur. Çünkü devlet üniversitelerinde öğrenim gören öğrencilerin çoğunluğunun aldıkları burs ve ailelerinden gelen para miktarı hemen hemen aynı düzeyde olduğu için gelir düzeyine göre anlamlı farklılık oluşmamıştır diyebiliriz. Ayrıca bilgi ve iletişim teknolojilerine ulaşmak için eskiye nazaran maddi gelirin yüksek olmasına gerek yoktur.

Kaynakça

- Andersen, N. (2002). New Media and New Media Literacy. Thinking Critically About Media: Schools And Families In Partnership. *Cable in The Classroom*, 30-35.
- Asrak Hasdemir, T. (2014). Gelenekselden Yeni Medya Okuryazarlığına: Türkiye Örneğinde Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 23-40.
- Ata, F. & Karakuyu, A. (2021). Yeni Medya Okuryazarlığı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Değerlendirme, *International Academic Social Resources Journal*, 6(30), 1524-1532.
- Aytaş, G. & Kaplan, K. (2017). Medya Okuryazarlığı Bağlamında Yeni Okuryazarlıklar. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 291-310.
- Bal, H. (2017). *Sosyolojide Yöntem ve Araştırma Teknikleri*. Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- Barut Tuğtekin, E. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Yeni Medya Okuryazarlığı Düzeylerinin İncelenmesi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22(3), 2431-2459.
- Bayer, H. & Bulut Özek, M. (2021). Yeni Medya Eğitimi ve Önemi. İletişim Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1(2), 127-138.
- Binark, M. & Bek, M. G. (2007). *Eleştirel Medya Okuryazarlığı*. Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Büyüköztürk, S. (2017). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*. Pegem Yayınları.
- Castells, M. (2005). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi. (Çev: E. Kılıç). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cebeci, S. (2014). *Bilimsel Araştırma Ve Yazma Teknikleri*. Alfa Basım Yayın, İstanbul.
- Chen, D. T., Wu, J., & Wang, Y. M. (2011). Unpacking New Media Literacy. *Journal of Systemics, Cybernetics and Informatics*, 9(2), 84-88.
- Çepni, O., Palaz, T. & Ablak, S. (2015). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Medya ve Televizyon Okuryazarlık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(11), 431-446.
- Çizmecı, S. & Karabağ Köse, E. (2021). Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmenlerin Yeni Medya Okuryazarlığı Üzerine Bir İnceleme. *Gençlik Araştırmaları Dergisi, Salgın ve Gençlik*, 126-146.
- Forgo, S. (2013). New Media, New Media Literacy, New Methods In Education. *IEEE 63rd Annual Conference International Council for Education Media (ICEM)*, 1-9.

- Geray, H. (2003). İletişim ve Teknoloji. Ütopya Yayınevi. Konya.
- Gillmor, D. (2009). *Principles For A New Media Literacy*, 1-9.
- Göksel, A. G. & Caz, Ç. (2020). Yeni Medya Okuryazarlığı: Spor Bilimleri Fakültesi Öğrencilerine Yönelik Bir Uygulama. *Uluslararası Güncel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 692-700.
- Graber, D. & Mendoza, K. (2012). New Media Literacy Education (NMLE): A Developmental Approach. *Journal of Media Literacy Education* 4(1), 82-92.
- Güngör, Ö. (2018). *Bilimsel Araştırmalar Süreçleri*. Grafiker Yayınlar, Ankara.
- Hobbs, R. (2010). *Digital And Media Literacy: A Plan Of Action*. The Aspen Institute Publication, Washington.
- Işık, F. & Aytop, Y. (2021). Hedonik Tüketimle Yeni Medya Okuryazarlığı Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Araştırma. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 74-91.
- İlhan, E. & Aydoğdu, E. (2015). Medya Okuryazarlığı Dersi ve Yeni Medya Algısına Etkisi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 4(1), 52-68.
- Jenkins H. (2013) From New Media Literacies To New Media Expertise. (Ed: P. Fraser & J. Wardle). *Current Perspectives in Media Education*, 110-127.
- Karaduman, S. (2019). Yeni Medya Okuryazarlığı: Yeni Beceriler/Olanaklar/Riskler. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 683-700.
- Karakuyu, A. & Uyar, A. (2019). Ön Lisans Öğrencilerinin Mobil Öğrenme Tutumlarının Düzeyi ve Bazı Değişkenlerce İncelenmesi, *Route Educational and Social Science Journal*, 6(8), 101-110.
- Karasar, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (20.baskı). Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Kellner, D. (2014). Yeni Medya ve Yeni Okuryazarlık: Yeni Binyılda Eğitimin Yeniden Yapılandırılması (Çev: M. Akif Barış). (Ed: Mukadder Çakır). *Yeni Medyaya Eleştirel Yaklaşımlar*, 411-442.
- Kılınç, B. & Kılınç, E. P. (2014). Yeni Medya Ortamında Çocuk Birey: Yeni İletişim Teknolojileri Ve Medya Pedagojisinin Önemi, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 22, 9-23.
- Koç, M. & Barut, E. (2016). Development and Validation Of New Media Literacy Scale (NMLS) For University Students. *Computers in Human Behavior*, 63, 834-843.
- Köktener, A. (2018). Gelenekselden Yeni Medya Okuryazarlığına Geçişte Bilgi Güvenilirliği ve Yalan Haber. (Ed: O. Uçak). *Dijital medya ve gazetecilik. Eğitim Yayınevi*, 275-290.
- Kress, G. (2003). *Literacy in The New Media Age*. Routledge.
- Lee, L., Chen, D. T., Li, J. Y., & Lin, T. B. (2015). Understanding New Media Literacy: The Development Of A Measuring Instrument. *Computers & Education*, 85, 84-93.
- Lister, M. Dovey, J. Giddings, S. Grant, I. & Kelly, K. (2009). *New Media: A Critical Introduction*. Routledge.
- Livingstone S. (1999). New Media, New Audiences? *New Media & Society*. 1(1), 59-66.
- Livingstone, S. (2004) Media Literacy and The Challenge Of New Information And Communication Technologies, *The Communication Review*, 7(1), 3-14.
- Luke, C. (2007). As Seen On TV Or Was That My Phone? New Media Literacy. *Policy Futures in Education*, 5(1), 50-58.
- Manovich, L. (2002). *The Language Of New Media*. MIT Press, ABD.
- Olmanson, J. & Falls, Z. (2016). New Media Literacies. *Faculty Publications: Department of Teaching, Learning and Teacher Education*. 245, 1-8.
- Özsevinç, N. & Yengin, D. (2021). Dijital Dünyada Medya Okuryazarlığı Olgusu: Gelişim Evi Spor Kulübü. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 5(1), 35-48.
- Posos Devrani, A. E. (2020). Yeni Medya Okuryazarlığının Eğitim Sistemindeki Yeri: İlkokul Ve Ortaokul Öğretmenlerinin Yaklaşımı. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, (6), 23-38.

- Saunders, M. Lewis, P. Thornill A. & Wang C. (2019). Analysing Data Quantitatively. (Edts: M. Saunders, P. Lewis & A. Thornhill) *Research methods for business students* (8th Edition). Pearson education, 564-635.
- Solmaz, O. (2017). Adapting New Media Literacies To Participatory Spaces: Social Media Literacy Practices Of Multilingual Students. *Journal of Media Literacy Education*, 9(1), 36-63.
- Tuğtekin, U. & Mercimek, B. (2022). Genç Yetişkinlerin Yeni Medya Okuryazarlık Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 519-537.
- Uslu, S., Yazıcı, K. & Çetin, M. (2016). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Medya Okuryazarlık Düzeyleri, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(23): 756-778.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.03.2022 ✓Accepted/Kabul:16.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088173

Research Article/Araştırma Makalesi

Kırmızı, Y. ve İnce, C. (2022). "Covid 19 Servisinde Çalışan Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 21-36.

COVID 19 SERVİSİNDE ÇALIŞAN HEMŞİRELERDE MERHAMET YORGUNLUĞU*

Yahya KIRMIZI**, Celal İNCE***

Öz

Bu çalışma, bir devlet hastanesi Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin salgın sürecindeki merhamet yorgunluğuna odaklanarak bir durum tespitinde bulunmayı hedeflemiştir. Çalışma, konuyu Covid 19 ve çalışma ortamı gibi değişkenler üzerinden ele almaktadır. Araştırmada, Covid 19 olgusu ile tedavi sürecine fiili olarak katılan hemşirelerin merhamet yorgunluğu arasındaki ilişkiyi anlamak ve çözümlenmek üzere nitel araştırma yönteminin içerik analizi perspektifinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Covid 19 servisinde çalışan 18 hemşire ile görüşme yapılmıştır. Merhamet yorgunluğu ile ilgili yarı yapılandırılmış form hazırlanarak örnekleme kapsamına giren hemşirelere 16 soru yöneltilmiştir. Yapılan çalışmada, Covid 19 salgınıyla birlikte Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğunun artış eğiliminde olduğu ve görüşme yapılan hemşirelerin yarısından fazlasının ileri düzeyde merhamet yorgunluğu yaşadığı tespit edilmiştir. Hemşirelerin Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığı hastalar ile aşırı empati kurması, hastaların çok acı çekmesi, tedavi görenlerin bakım gereksinimlerinin ileri düzeyde olması, genç hasta ölümleri, hemşirelerin hastaların son anlarına tanıklık etmesi, hastaların tedavi sürecindeki belirsizlikler, bazı hastaların iyileşememesi, hastaların duygu durumu, ölüm korkusu gibi nedenlerin hemşirelerin merhamet yorgunluğunu yaşamasında etkili olduğu izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merhamet yorgunluğu, Covid 19, Hemşire, Sosyal psikoloji, Sağlık sosyolojisi.

COMPASSION FATIGUE IN NURSES WORKING AT COVID 19 CLINIC

Abstract

The study aims to make an assessment by focusing on the compassion fatigue of nurses, who work at Covid 19 clinic at a state hospital, during the pandemic. The study discusses the subject based on variables such as Covid 19 and working environment. In the research, content analysis perspective of the qualitative research method was used to understand and analyse the correlation between the Covid 19 phenomenon and compassion fatigue of the nurses who actively participate in the treatment process. In that scope, 18 nurses working at Covid 19 clinic were interviewed. A semi-structured form was prepared about compassion fatigue and 16 questions were asked to the nurses who are included in the sample. In the study conducted, it was found that compassion fatigue of the nurses who work at Covid 19 clinic is on the rise and more than half of the nurses who were interviewed were experiencing advance level of compassion fatigue with the Covid 19 pandemic. It was observed that reasons such as nurses' empathizing with the patients that they provide care and treatment, patients' feeling excessive pain, patients' having extensive care needs, young patient deaths, nurses' witnessing the last moments of patients, uncertainties in patients' treatment process, some patients' not getting better, patients' emotional state, fear of death were effective in nurses' having compassion fatigue.

Keywords: Compassion fatigue, Covid 19, Nurse, Social psychology, Health sociology.

*Bu makale "Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerde merhamet yorgunluğu" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Anestezi Teknikeri, Bitlis-Tatvan Devlet Hastanesi, BİTLİS.

e-posta: anestezi2513@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9720-9243>)

** Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, BİTLİS.

e-posta:celalince548@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6081-4100>)

GİRİŞ

Tarihsel süreçte birçok insanın ölümüne neden olan salgınlar meydana gelmiştir. Bugün de dünyanın hemen hemen her yerinde görülen Covid 19 salgını biyolojik ve küresel bir afete dönüşerek birçok insanın ölmesine neden olmaya devam etmektedir. Covid 19 sadece insanların ölümüne neden olmamış aynı zamanda küresel ekonomiyi olumsuz etkilemiş ve sosyal hayatta birçok sorunun yaşanmasına yol açmıştır (Tercan, 2020). Şüphesiz Covid 19 salgını toplumsal hayatta birçok kesim gibi sağlık çalışanlarını da olumsuz etkilemiştir (İnce, 2020). Covid 19 salgını döneminde, salgının kötü etkilerini azaltmak, hastaları tedavi etmek gibi görevleri bulunan sağlık çalışanları bu süreçte sosyal psikolojik açıdan önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Sağlık çalışanlarının yükün büyük bir kısmını üstlenmesi ve sahada hastalığın olumsuz etkileriyle mücadele etmesi onlar üzerine manevi ve sosyal psikolojik açıdan bir yük getirmiştir. Özellikle hemşirelerin Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığı hastalar ile aşırı empati kurması ve onların son anlarına tanıklık etmesi, hastaların; çok acı çekmesi, hastaların sağlık bakım hizmetlerinin fazla olması, tedavi sürecindeki belirsizlikler, bazı hastaların iyileşememesi, genç hasta ölümleri, hastaların duygu durumu, ölüm korkusu gibi durumların, hemşirelerin merhamet yorgunluğunu yaşamasında etkili olmuştur. Bazı çalışmalar incelendiğinde Covid 19 salgın sürecinde genelde sağlık çalışanlarında özde hemşirelerde; merhamet yorgunluğu, iş doyumsuzluğu, psikolojik çöküntü, tükenme sendromu, uyku düzensizliği, kâbus görme gibi durumların oluştuğu gözlemlenmiştir (Şener Özalp, 2021; Emiral ve Arslan 2020).

1. Merhamet, yorgunluk ve merhamet yorgunluğu

Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisine göre merhamet; acımak, şefkat göstermek anlamında, acıma duygusu, bu duygunun etkisiyle yapılan iyilik, lütuf anlamında kullanılmaktadır.¹ Merriam- Webster sözlüğüne göre ise merhamet; kötü muameleye maruz kalan, çaresiz durumda olan birine gösterilen sevgi, duyulan üzüntü ve bağışlayıcı muameledir.² Merhamet duygusu olan kişide duygudaşlık duygusu hâkimdir. Bu duyguya sahip kişiler, kötü durumda olan bir kimsenin yaşamını kötü geçirmesini istemez. Kendi hayatı ne kadar önemliyse zor durumda olan kişilerin hayatı da onun için o kadar önemlidir (Biberici, 2010). Türk Dil Kurumuna (TDK) göre yorgunluk, çalışma gibi farklı nedenlere bağlı olarak bireyin bedensel ve zihinsel olarak etkinliğinin yavaşlaması, bitap düşmesi ve yorulmasıdır. Bu tanımda da belirtildiği gibi yorgunluk, kişinin belirli bir gayret sarf etmesi sonucunda kişide bitkinlik durumunun oluşmasıdır.³ Tanımda görüldüğü üzere yorgunluğun hem bedensel hem de zihinsel boyutları bulunmaktadır. Bu açıdan merhamette ileri gidilmesi, aşırı merhamet bedensel ve zihinsel yorgunluğa sebep olabilmektedir. Bir canlıya merhametli davranmak ya da kendisini onun yerine koymak olumlu bir yaklaşım olarak görülürken, aşırı empati yapılan canlının sürekli acı çekmesi empati yapan kişi üzerinde olumsuz etkiler bırakabilmektedir. Acı çeken kişinin duygu hali merhamet edilene bulaştığında merhamet yorgunluğu ortaya çıkmakta ve merhamet edenin başkasının acısını yok etme ihtimali azalmaktadır (Figley, 2002).

Merhamet yorgunluğu belirtileri yapılan bazı araştırmalara göre şu şekilde sıralanabilmektedir. Fiziksel olarak; bitkinlik, enerji yoksunluğu, uyku düzensizliği, mide-bağırsak problemleri, çabuk hasta olma görülür. Duygusal olarak bireyin; agresif olma, asosyal bir kimliğe bürünme, empatinin yok olması, acı olayları devamlı hatırlaması merhamet yorgunluğunu yaşamış olabileceğini göstermektedir. Kişinin kendisini ortamdaki uzak tutması, ilgisiz olma gibi sosyal belirtiler ve işten uzak kalma isteği, hemşireler açısından bakıldığında ise hemşirelerin bazı hastalarla çalışmak istememesi merhamet yorgunluğunun diğer göstergelerini oluşturmaktadır (Cross, 2019; Atilla Gök, 2015; Mason ve Leslie, 2014; Boyle, 2011; Lombardo ve Eyre, 2011; Coetzee vd., 2010). Merhamet yorgunluğu, hemşirelerin önemli bir kesiminde fiziksel travmaya ve ruh halini olumsuz etkileyen bir tükenme sendromuna dönüşebilmektedir. Bu sendrom, hastaların tedavi ve bakımlarını uygularken onların acı ve travmalarına empati yapma sonucunda daha çok hissedilmektedir. Merhamet yorgunluğunu yaşayan kişiler daha sinirli ve mutsuz olabilmekte, tahammül düzeyleri düşebilmektedir. Bu kişilerde alkol ve sigara alışkanlığı, çok yemek yeme gibi durumlar gelişebilmektedir.

1. 1. Merhamet yorgunluğu ve hemşirelik bakımı

Sağlık çalışanları merhamet yüklü davranışları yoğun yaşayan meslek gruplarından birini oluşturmaktadır. Sağlık çalışanların önemli bir bileşenini ise hemşireler oluşturmaktadır. Bundan dolayı hemşirelerin, hastalara

1 <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (Erişim Tarihi: 10.02.2022)

2 <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mercy> (Erişim Tarihi: 09.02.2022)

3 <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 10.02.2022)

bakım uygularken acı çeken hasta ve çevresine karşı anlayışlı davranması, empati yapıp onlara merhametle yaklaşması, tedavinin sosyal psikolojik boyutunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda merhamet duygusu; tedavi ve bakıma gereksinim duyan hastaların iyileşme sürecine pozitif katkı sunmaktadır (Polat, 2016). Hastayla iletişim kurmak, karşılıklı saygı, hastanın yakın çevresinden destek almak merhamet kavramıyla bütünleşen bir süreçtir. Bu merhamet yüklü davranışların sergilenmesi hastanın iyileşme sürecini hızlandırmakta ve hastaya konforlu bir bakım olanağı sağlamaktadır. Bu yüzden hemşirelerin bilgi ve becerilerinin yanında merhamet duygularını da geliştirmeleri gerektiği ifade edilmektedir (Bloomfield ve Pegram, 2015). Ancak merhamet tedavi sürecinin önemli bir parçasını oluştururken, merhamet yorgunluğu hem tedavi sürecini olumsuz etkileyebilmekte hem de merhamet yorgunluğunu yaşayan bireylerin sosyal yaşamlarına zarar verebilmektedir (Atilla Gök, 2015)

Merhamet yorgunluğuna farklı meslek gruplarında rastlanan bir durum olsa da sağlık alanında daha sık karşılaşılan bir olgudur. Sürekli olarak hastalara tedavi ve bakım uygulayan, onlarla iletişim halinde olan, hasta ve çevresinin olumsuz bir durum yaşadığında yardım istedikleri meslek grubu sağlık çalışanlarıdır. Sağlık alanının önemli bir kesimini ise hemşireler oluşturmaktadır. Hastanelerde tedavi ve bakım uygulayan sağlık çalışanlarının %25-50'sinde merhamet yorgunluğu görülmektedir (Smith, 2012). Merhamet yorgunluğu genellikle kanser hastalarına tedavi veren servislerde, acil servislerinde, yenidoğan servislerinde ve yoğun bakım biriminde çalışan hemşirelerde sık görülmektedir (Hooper ve Janet, 2010; Yoder, 2010). Bu kliniklerin ortak yanı bu kliniklerde yatan hastaların uzun süreli bir bakım ve tedavi sürecinden geçmeleridir. Bu kliniklerde çalışan hemşirelerin, büyük travma yaşayan hastalar ile empati kurmaları ve uzun süre çalışmaları sonucunda psikolojileri kötü etkilenmektedir. Bu kötü psikolojinin devamlı hale gelmesi sonucunda sağlık çalışanları, merhamet yorgunluğu yaşayarak kendi ihtiyaçlarını karşılamayacak durumu gelebilmektedir (Dikmen ve Aydın, 2016).

Sağlık çalışanları diğer meslek gruplarına göre daha fazla merhamet yorgunluğunu yaşasa da bütün servisler aynı sıklıkta bu süreci deneyimlememektedir. Hemşirelik, merhamet yorgunluğunu daha sık yaşayan kesimi oluşturmaktadır. Hemşirelerin sürekli hasta bakımı yapması, hastalarla diyalog halinde olması ve stresli bir ortamda çalışması nedeniyle merhamet yorgunluğu ortaya çıkabilmektedir. Bu durumun tekrarlaması merhamet yorgunluğuna sebebiyet vermektedir (Coetzee vd., 2010; Gillath ve Shaver, 2005). Merhamet duygusu güçlü olan bir hemşirenin hastaya tedavi ve bakım yapma süreci kolaylaşırken, merhamet yorgunluğu yaşayan hemşirenin hastayı tedavi etme isteği azalabilmekte ve kendisinde tükenme sendromu gelişebilmektedir (Şirin ve Yurttaş, 2015). Bu bağlamda merhamet yorgunluğu sağlık çalışanlarının tedavi ve bakım süreçlerini olumsuz etkilemektedir. Merhamet yorgunluğu sonucunda hemşirelerin çalışma kalitesinde bir düşüş yaşanmakta, çalışma isteğinde azalma ve meslekten istifa etme gibi bir takım olumsuzluklar yaşanabilmektedir.

1. 2. Covid 19 ve hemşirelik

Covid 19 salgını ile birlikte devletlerin sağlık sistemleri zor zamanlar geçirmiştir. Covid 19 salgının bulaşma oranı arttıkça sağlık sistemlerine, hastanelere ve hemşirelere ihtiyaç daha da artmıştır. Sağlık sistemi açısından önemli bir yere sahip olan hemşirelerin Covid 19 hastalığına yakalanan hastaların yoğun bakımlarda tedavi görmeleri nedeniyle bakım yapması daha da önem kazanmıştır (Hachisu ve Suzuki, 2018; Pedrazza ve Berlanda, 2018). Covid 19 pandemisinde hastaların sağlık bakım gereksinimleri önemli oranda hemşireler tarafından karşılanmıştır (Şener Özalp, 2021). Diğer taraftan Covid 19 hastalarıyla en fazla zaman geçiren meslek gruplarından birini hemşireler oluşturmaktaydı. Bundan dolayı Covid 19 sürecinde en çok hemşirelere ihtiyaç duyulmuştur (Choi ve Jeffers, 2020; Jackson vd., 2020). Ayrıca halk sağlığı uzmanı ve hemşirelerden meydana gelen bir ekibin bu süreçte aktif rol alması önemli hale gelmiştir. Covid 19 gibi pandemilerde hemşirelerin tedaviler ve bakımlarının yanında eğitim, bilgilendirme ve politik düzenlemelere katılımı da önemsenmelidir. Hemşireler, Covid 19 pandemi sürecinde en çok mücadele veren sağlık çalışanlarından birini oluşturmuş ve gerekli desteklerle bu hastalığın bitirilmesinde aktif rol alan en önemli meslek grupları arasında yer almıştır (Choi ve Jeffers, 2020). Bununla birlikte hemşireler de diğer insanlar gibi sosyal bir varlıktır. Kendilerini düşündükleri gibi yakın çevresini de düşünmek zorundadır. Hemşireler yakın çevresine hastalığı bulaştırma düşüncesinden dolayı kaygılanmıştır (İnce, 2020; Smith vd., 2020). Aynı zamanda bazı bilimsel araştırmalarda; Covid 19 salgının başlamasıyla birlikte hemşirelerin %36.3'ünün mental yorgunluk ile ilgili eserler okuduğu, %50.4'ünün sosyal mecralarda mücadele etmeyi güçlendiren etkinliklere başladığı %17.5'inin psikolojik yardım aldığı tespit edilmiştir (Kang ve Ma, 2020). Diğer birtakım çalışmalar da (Şener Özalp, 2021; Çevik Aktura ve Özden2020; Hiçdurmaz ve Üzar-Özçetin, 2020) Covid 19 sürecinde özellikle bu serviste çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğuna açık hale geldiğine işaret

etmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmanın amacı Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin ne düzeyde merhamet yorgunluğu yaşadığını anlamaya çalışmak ve birtakım önerilerde bulunmaktır.

2. Materyal ve yöntem

Bu çalışma bir devlet hastanesinde Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğuna odaklanmıştır. Araştırma belli bir sosyal grubun durumunu ele ele alırken çalışmanın temasına uygun olarak nitel araştırma yöntemine başvurmuştur. Bu amaçla söz konusu devlet hastanesindeki Covid 19 servis hemşireleri ile yüz yüze bireysel olarak görüşülmüştür. Bu kapsamda çalışmanın temel verisini bu görüşme notları oluşturmuştur. Nitel araştırmacılar; eylemleri, anlatıları, algıları ve bakış açıları derinlemesine incelediğinden ve bu unsurların nasıl keşitğini anlamaya çalıştığından (Glesne, 2013) hemşirelerin sosyal ortamdaki iş deneyimlerine ve yaşadıkları psikolojik ve fiziksel travmalarına ulaşmanın nitel araştırma ile daha olanaklı olduğu düşünülmüştür. Nitel çalışmada araştırmayı yapan kişi görüşme yapacak katılımcıları tanımamasına rağmen onların çalışma ortamlarını ve sosyal yaşamları hakkında bilgilere ulaşabilmektedir. Nitel çalışmada araştırmacının veri toplamanın doğrudan içinde olması, duygu ve düşüncelerini önemli hale getirmektedir. Görüşmecinin süreç hakkında yorum yapması kolaylaşmakta ve bulguları bir sonuca ulaştırabilecek bir potansiyele ulaştırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2003)

Bu çalışmanın örneklemini bir devlet hastanesindeki Covid 19 servisinde çalışan 18 hemşire oluşturmaktadır. Örneklem belirlenirken amaçlı örneklem tekniğine başvurulmuştur. Covid 19 pandemi sürecinde Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin merhamet yorgunluğu yaşayıp yaşamadıklarını anlamak üzere yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığı ile yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Gerçekleştirilen mülakatlar aracılığı ile Covid 19 salgın sürecinde çalışan hemşirelerin mesleki deneyimleri, psikolojik ve ruhsal durumları, ağır fiziksel iş koşulları hakkında bilgilere ulaşmaya çalışılmıştır. Görüşmeyi yapan araştırmacı hemşirelerin merhamet yorgunluğunu anlamak üzere hemşirelere konu hakkında sorular sormuş, hemşireler ile empati kurarak hem araştırmacı hem de katılımcı sıfatını yakalamaya çalışmıştır. Örneklem kapsamına giren kişilerle görüşme yapılırken pandemi koşullarına uygun hareket edilmiştir.

Bu çalışmada nitel veri analiz tekniklerinden içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Bir devlet hastanesi Covid 19 servisinde çalışan 23-40 yaş arası 9'u erkek 9'u kadın olmak üzere toplam 18 Covid 19 servis hemşiresi ile yüz yüze görüşme gerçekleştirilmiştir. 18 katılımcı ile görüşüldükten sonra veriler tekrar ettiklerinden ve doyum noktasına ulaştığından dolayı görüşmeler yeterli görülmüştür. Ayrıca örneklem kapsamına giren kişilerle bireysel görüşme yapılmadan önce onlara konu hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Bu çalışma için 16 sorudan oluşturulmuş yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken uzman görüşüne başvurulmuş, konu hakkında literatür taraması yapılmış ve çalışmanın temasına uygun sorular oluşturulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanırken daha çok Atilla Gök'ün (2015) 'Merhamet etmenin dayanılmaz ağırlığı: hemşirelerde merhamet yorgunluğu' başlıklı çalışmasından yararlanılmıştır. Bu çalışmada, gönüllülük temel ilkesine göre katılımcıların onayları alınmıştır. Görüşmeler yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşme şeklinde planlanırken katılımcıların ses kayıt cihazını kabul etmemesinden dolayı kişilerin sözlü ifadeleri aynı anda not alınarak yazıya geçirilmiştir. Görüşmeler bittikten sonra dokümanlar bilgisayara aktarılmıştır. Saha araştırması bittikten s belli belli temalar ulaşılmıştır.

Araştırmacı saha araştırmasına başlamadan önce ilgili sağlık müdürlüğünden ve çalışmanın yürütüleceği hastaneden resmi izin almıştır. Ayrıca Bir üniversitenin girişimsel olmayan etik kurulundan 24.05.2021 tarih ve E.12454 sayı ile etik kurul onayı alınmıştır. Araştırma süreci Haziran 2021 tarihinde başlamış, Aralık 2021 tarihi itibarıyla tamamlanmıştır. Hastane ortamında görüşme yapılan Covid 19 servis hemşirelerinin kişisel bilgileri gizli tutulmuş ve kimse ile paylaşılmamıştır. Görüşme yapılan kişilerin görüşleri yazıya geçirildiğinde isimler kodlanarak yazılmıştır. Erkek hemşireler; sırayla birinci kişi "1-E", ikinci kişi "2-E" harfi şeklinde, kadınlar da sırayla birinci kişi "1-K", ikinci kişi "2-K" harfi şeklinde kodlanmıştır. Araştırmacının Covid 19 pandemi hastanesinde çalışıyor olması, araştırmacıya konuyla ilgili olguyu daha iyi analiz etme ve yorumlama fırsatı sunmakla birlikte bu durumun çalışmanın güvenilirliğine de katkı sağladığı düşünülmektedir.

3. Bulgular

Bu bölümde yarı yapılandırılmış görüşme formları ile elde edilen veriler analiz edilmektedir. Bu kapsamda görüşmeye katılan kişilerin sosyo demografik özelliklerine ve temalara yer verilmektedir.

Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Aşağıda, çalışmada örneklem kapsamına giren Covid 19 servis hemşirelerinden 18 kişinin yaş, cinsiyet, medeni durumu, aylık geliri gibi sosyo-demografik özellikleri yer almaktadır.

Tablo 1: Görüşme yapılan kişilerin sosyo-demografik durumları

Kod	Cinsiyet	Yaş	Medeni Durum	Aylık gelir
1-E	Erkek	29	Bekâr	6300 TL
2-E	Erkek	40	Evli	7000 TL
3-E	Erkek	29	Bekâr	6000 TL
4-E	Erkek	29	Bekâr	6000 TL
5-E	Erkek	25	Bekâr	6000 TL
6-E	Erkek	28	Evli	5400 TL
7-E	Erkek	23	Bekâr	6500 TL
8-E	Erkek	25	Bekâr	5000 TL
9-E	Erkek	27	Evli	5500 TL
1-K	Kadın	25	Bekâr	5000 TL
2-K	Kadın	24	Bekâr	5000 TL
3-K	Kadın	36	Evli	6000 TL
4-K	Kadın	28	Bekâr	6000 TL
5-K	Kadın	26	Evli	5000 TL
6-K	Kadın	26	Bekâr	5500 TL
7-K	Kadın	23	Bekâr	5000 TL
8-K	Kadın	24	Bekâr	5000 TL
9-K	Kadın	38	Evli	6000 TL

Yukarıdaki tablo incelendiğinde görüşme yapılan kişilerin yaş ortalamasının 28,6 olduğu, 18 hemşireden 12'sinin bekâr 6'sı ise evli olduğu görülmektedir.

Temalar ve Analiz

Yapılan mülakatlar sonucunda görüşmeler 10 ana temada incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda hemşirelerin merhamet yorgunluğu durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Covid 19 servisinde çalışan hemşirelerin görüşleri temalara ayrılmış ve sonrasında analiz edilmiştir.

Tablo 2: Görüşmedeki temalar

No	Temalar	Durum	Sayı
1	Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uygulanan hastalar ile empati kurulması	Empati kuruyorum	15
		Empati kurmuyorum	2
		Kararsızım	1
2	Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uygulanan hastaların olumsuz duygu hallerinin bıraktığı etki	Psikolojik tükenme	8
		Olumsuz etkiler bırakır	3
		Duyarsızlaşma	3
		Duygusal davranma	2
		Derinden etkiler	1
3	Covid 19 salgın sürecinde hastaların muhtaç olması ve acı çekmesinin hissettirdikleri	Olumsuz etkiler	16
		Olumsuz Etkilemez	2

4	Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğunun yaşanıp yaşanmadığı	Merhamet yorgunluğu yaşadım	15
		Merhamet yorgunluğu yaşamadım	3
5	Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğunun ne düzeyde yaşandığı	Düşük düzeyde	1
		Orta düzeyde	4
		İleri düzeyde	10
6	Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğunun tetikleyicileri	Takdir edilmeme	2
		Artan iş yükü	2
		Ölüm korkusu	4
		Hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmek	2
		Covid 19 salgın sürecinin belirsizliği	7
		Ölen hastanın genç olması	1
7	Covid 19 salgın sürecinde hastalara uygulanan tedavi ve bakım sonucunda iyileşmenin hissettirdikleri	Mutlu olurum	6
		İş motivasyonum artar	3
		Gurur duyarım	9
8	Covid 19 salgın sürecinde hastalarda beklenen iyileşmenin gerçekleşmemenin hissettirdikleri	Üzülürüm	15
		İş motivasyonum azalır	1
		Tepki yok	1
		Karamsar ruh hali	1
9	Covid 19 salgın sürecinde hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmenin bıraktığı etki	Psikolojik travma	12
		Tepki yok	3
		Hayal kırıklığı	1
		Negatif etki	1
10	Covid 19 salgın sürecinin oluşturduğu olumsuz durumlar	Psikolojik yorgunluk ve travma	13
		Fiziksel yorgunluk ve travma	2
		Hem fiziksel hem psikolojik travma	3

Tema 1. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığınız hastalar ile empati kuruyor musunuz sorusuna 15 hemşire empati kuruyorum 2 hemşire empati kurmuyorum, 1 hemşire ise kararsızım cevabını vermiştir. Görüşme metinlerinde empati kuruyorum cevabını veren hemşirelerin bir kısmının görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Evet, her zaman başka insanlara olumlu ve erdemli bir yönelme davranışı olan empati ile yaklaşırım. Çünkü hemşire ile hasta arasındaki tedavi ve bakım ilişkisi için çok önemli bir değerdir. Hastaya tedavi ve bakım uygularken empati yapmak lüks değil aksine bir zorunluluktur diye düşünüyorum.” (Hemşire 2-E).

“Gerek Covid 19 öncesi gerek Covid 19 sürecinde tüm hastalarımıza yakın ilgi gösteriyorum. Kendim hasta olduğumda yaşadığım psikolojik durumu onlarda da gördüğüm için çok kolay empati kurabiliyorum. Ben kronik migren hastasıyım ağrılarım başladığında yakınımdaykilerden ilgi alaka bekliyorum. Bence ilgi alaka ve sevgi hastalıkları iyileştirir.” (Hemşire 3-K).

Tema 1’deki soruya empati kurmuyorum cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri aşağıda gösterilmiştir:

“Uzun süreli bir pandemi süreci yaşadığımdan dolayı ve çevremdeki Covid 19 salgınına yakalanan akrabalarım çok olduğu için hastalar ile empati kuramadım. Bütün enerjimi çevremdeki insanlara harcadığım için tükendiğimi hissettim. Empati kurabilmem için dinç ve enerjik olmam lazım. Maalesef o performansı yakalamak çok zor.” (Hemşire 3-E).

“Hastalar ile bu süreçte empati kuramadım. Ama bu süreçte empati yeteneğimin yok olduğunu söyleyebilirim. Çünkü üzerimizdeki yük o kadar fazlaydı ki bize kim empati kuracaktı. Yani bizlere de empati kurulmalıydı. O zaman bizler daha güçlü olurduk. Bizi dinlemeyen yöneticiler, odalarından dışarı dahi çıkmayan doktorlar ve anlayışsız hasta yakınları empatimizi bitirdi.” (Hemşire 8-K).

Yukarıdaki görüşme notları incelendiğinde Covid 19 sürecinde hasta ile empati kurmayan hemşirelerden birinin empati kurmamanın nedenini yakın çevresinde de benzer durumda olan çok fazla yakınının olması, diğer hemşire ise çeşitli faktörlere bağlı olarak empati yapacak enerjinin tükenmesi ile açıkladığı görülmektedir. Tema 1'deki soruya kararsızım cevabını veren hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Normalde duygusal biriyim, Covid 19 salgın öncesinde hastalarla empati kuruyordum. Çünkü normal bir serviste çalışıyordum ve enerjim çok yüksekti. Covid 19 süreciyle birlikte enerjim tükendi. Ama hastaların çok zor bir süreç içerisinde olması, acı çekmesi de beni üzüyor. Bir taraftan kendimi bir taraftan hastaları düşününce nasıl davranmam gerektiği konusunda kararsızım.” (Hemşire 3-K).

Yukarıda Tema 1'de verilen görüşme notlarına bakıldığında görüşme yapılan hemşirelerin neredeyse tamamına yakını hastaya tedavi uygularken hasta ile empati kurduğu görülmektedir. Empati kurmayan az sayıdaki hemşirenin ise kendilerinin de zor durumda olmasına bağlı olarak empati kurmadığı ifade edildiği görülmektedir.

Tema 2. Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığınız hastaların olumsuz duygu halleri sizde nasıl bir etki bırakır sorusuna 8 hemşire psikolojik tükenme gelişir, 3 hemşire olumsuz etkiler bırakır, 3 hemşire duygusal davranırım, 3 hemşire duyarsızlaşıyorum, 1 hemşire ise beni derinden etkiler cevabını vermiştir. Tema 2'deki soruya psikolojik tükenme gelişir cevabını veren hemşirelerin görüşme notları aşağıda verilmiştir:

“Onların neler hissettiğini çok iyi anlıyorum. Covid 19 salgınına yakalanan hastalar ölümü devamlı düşünüyorlar. Bu düşünce bile onların mutsuz ve üzgün olması için yeterli bir sebep. Onların mutsuz ve üzgün olması bizleri de olumsuz etkiliyor.” (Hemşire 7-E).

“Duygu hallerinin bulaşmaması mümkün mü? Sonuçta bizler de insanız ölümün kıyısında olan insanların ruh halini çok iyi anlıyorum. Allah bu psikolojiyi hiç kimseye yaşatmasın. Covid 19 salgın sürecinde insanların psikolojisi bozuldu. Sağlıkçıları zaten anlatmaya gerek yok. Onlar bitti tükendi.” (Hemşire 1-E).

“Özellikle hastanın artık ölümü kabullenmesi ve ağlamaları bizi içten içe kahrediyor. Gözümüzün içine bakıp, ne olur bizi kurtar hissi duygusal yükümüzü daha da artırıyor. Açıkçası bu mesleği yapan biri duygusal olmasa bile duygusal olur. Çünkü devamlı psikolojik bir travma içerisindeyiz. Mutlu olmamız ya da gülmemiz çok imkânsız.” (Hemşire 8-K).

Yukarıdaki görüşme notları incelendiğinde, Covid 19 hastalarının 'mutsuz ve özgün halinin' sevışteki bazı hemşireleri psikolojik tükenmeye sevk ettiği görülmektedir. Tema 2'deki soruya duyarsızlaşıyorum cevabını veren hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Mesleğimin ilk dönemlerinde çok duygusal davranıyordum. Zamanla kendimi, ailemi, eşimi düşünmem gerektiğinin farkına vardım ve duyarsızlaştım galiba. Hasta ölümleri ya da mutsuz hasta tablosu beni çok etkilemiyor.” (Hemşire 6-E).

“Covid 19 salgın sürecinin başlamasıyla birlikte bende duygu muygu kalmadı. Çok sevdiğim ve çalıştığım servisteki günlerime dönmek istiyorum. Covid servisine gelince duygularımı dışarda unutuyorum sanki.” (Hemşire 1-K).

Yukarıdaki görüşme notlarına bakıldığında, bazı hemşirelerin hastaların olumsuz duygu hallerinin kendileri üzerinde olumsuz etki bırakmadığı, çünkü olumsuz tabloya karşı zamanla duyarsızlaştıklarını ifade ettikleri görülmektedir. Tema 2'deki soruya duygusal davranırım cevabını veren hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“İşimde her zaman profesyonel davranmaya çalışırım. Her ne kadar içimdeki duyguları saklamaya çalışsam da bazen hasta ağladığında ben de gözyaşlarıma hâkim olamıyorum. Çünkü bizde etten kemikten yaratılmış varlıklarız.” (Hemşire 5-K).

“Hastaların mutsuz olması beni çok düşündürüyor. Eve gittiğimde hiç aklımdan çıkmıyor. Hastanede olmasam bile arkadaşlarımı arayıp hastaların son durumunu soruyorum. Bu süreçte ilk zamanlar çok duygusal davrandım.” (Hemşire 5-E).

Yukarıda verilen görüşme notları analiz edildiğinde hastaların duygu halinin bazı hemşireler üzerinde önemli bir etki bıraktığı görülmektedir. Tema 2'deki soruya derinden etkiler cevabını veren hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Ben çok duygusal biriyim. Hastaların ağlaması beni derinden etkiler. Oturup ağladığım dahi olmuştur. Merhametli biri olduğum için psikolojisi altüst olmuş durumdaki hastalara bir su verdiğimde ya da tedavisini yaptığımda onların Allah razı olsun demeleri bile beni motive ediyor.” (Hemşire 9-K).

Tema 2'de verilen görüşme notlarına bakıldığında Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uygulanan hastaların olumsuz duygu hallerinin servis hemşirelerini psikolojik tükenmeye sevk ettiği ve onlar üzerinde olumsuz etkiler bıraktığı anlaşılmaktadır. Benzer verilere aşağıda Tema 3'te verilen görüşme notlarından da ulaşılmaktadır.

Tema 3. Covid 19 salgın sürecinde hastanın muhtaç olması ve acı çekmesi size neler hissettirir sorusuna 16 hemşire olumsuz etkilenirim, 2 hemşire ise etkilenmem yanıtını vermiştir. Görüşme metinlerinde olumsuz etkilenirim cevabını veren hemşirelerin görüşleri aşağıda gösterilmiştir:

“İnsanları robotlardan ve cihazlardan ayıran en önemli özellik bence duygulardır. Doğal olarak her ne kadar işte duygusal davranmamaya çalışsam da duygulanıyorum. Hastaların acı çekmesi ağlaması beni etkiler ama o hastayı o acıdan kurtarmak beni olumlu yönde etkiler motive eder. Hastaya ağrı kesici yapıp ağrısını dindirdiğimde bende rahatlıyorum.” (Hemşire 5-K).

“Ben kişilik olarak merhametli biriyimdir. Hasta acı çektiğçe içim cız eder. O acıyı yüreğimde hissedirim, sonuçta o da bir insan. Hasta acı çektiğinde ailemden birileri aklıma gelir üzülürüm. Hastanın acısını azaltmak için elimden ne geliyorsa yapmaya çalışırım.” (Hemşire 2-E).

Tema 3'teki soruya olumsuz etkilenmem cevabını veren bir hemşirenin görüşü aşağıda gösterilmiştir.

“Hasta acı çektiği zaman acı çekmiyorum. Hatta bazen hastaların kendilerini bilerek acındırdığını ve muhtaç numarası yaptığını görüyorum. Bu da gerçek acı çeken ve muhtaç olan hastalara ulaşmamızı engelliyor.” (Hemşire 1-K).

Tema 3'te verilen görüşme notları analiz edildiğinde Tema 2'ye benzer bir biçimde Covid 19 salgın sürecinde hastaların muhtaç olması ve acı çekmesinin hemşireler üzerinde duygusal bir yük oluşturduğu görülmektedir. Oluşan bu duygusal yükün belli bir süre sonra merhamet yorgunluğuna dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Tema 4. Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğu yaşadınız mı sorusuna 15 hemşire merhamet yorgunluğu yaşadığını 3 hemşire ise merhamet yorgunluğu yaşamadığını beyan etmiştir. Görüşme metinlerinde merhamet yorgunluğu yaşadığını beyan eden hemşirelerin görüşleri gösterilmiştir:

“Bu salgın süreci ağırlaştıkça merhamet yorgunluğumu yaşamaya başladım. Bu salgının iş arkadaşlarımıza ve ailemize bulaşma riski, ayrıca çalışan sayısının az olması iş yükümüzü arttırdı. Fiziksel olarak çok yoruldum. Daha mesleğimin ilk yıllarında yaşlandığımı ve meslekten soğuduğumu hissettim.” (Hemşire 8-K).

“Evet yaşadım. İleri düzeyde yaşadım hem de. Hasta ve yakınlarının çektiği manevi acıları ben de hissettim. Eve gittiğimde iş yerindeki anları aklımdan çıkaramadım. Aileme eskisi gibi zaman ayıramadım. Hem psikolojik olarak hem de hastalığı bulaştırırım endişesi vardı bende.” (Hemşire 3-E).

Tema 4'teki soruya merhamet yorgunluğu yaşamadım cevabını veren hemşirelerin görüşleri şu şekildedir:

“Hayır yaşamadım. Aksine daha fazla merhametli davranmam gerektiğini biliyordum. Evimde aileme dahi göstermediğim şefkati hastalara gösteriyordum. Açıkçası tüm enerjimi bu süreçte hastalara harcadım. Çünkü merhamete en çok ihtiyacı olan hastane odalarında tek kalan hastalardı.” (Hemşire 6-K).

“Hayır yaşamadım. Ama ailem ve arkadaşlarım eski enerjim ve eski halimin olmadığını söylediler. Ben her zorluğun üstesinden gelebilecek bir karakterim. Kendi kendimi toparlamaya çalıştım ve başarılı oldum. Ben savaştı biriyim ve zorlukları severim, sonunda ölüm dahi olsa.” (Hemşire 7-K).

Tema 4'deki görüşme notlarına bakıldığında, önceki temalarda vurgulandığı üzere Covid 19 hastalarının sahip olduğu duygu halinin hemşireleri olumsuz etkilediği ve yaşanan psikolojik sürecin onları merhamet yorgunluğuna sürüklediği görülmektedir. Merhamet yorgunluğu yaşamadığını söyleyen hemşireler ise bu durumu kendi kişilikleri ile açıkladığı izlenmektedir.

Tema 5. Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğunu ne düzeyde yaşadınız sorusuna 10 hemşire ileri düzeyde yaşadım, 4 hemşire orta düzeyde yaşadım, 1 hemşire ise düşük düzeyde yaşadım cevabını vermiştir. Görüşme metinleri aşağıda analiz edilmiştir:

"(Düşük düzeyde) Hastanede merhamet yorgunluğunu düşük düzeyde yaşadım. Çünkü güçlü ve dirayetli biri olduğumu düşünüyorum. Sürekli aynı şeyleri yaptığımız için artık sıradan gibi geliyor bana her şey. Ayrıca ailem bu süreçte çok fazla destek oldu sağ olsunlar. Ayrıca yememe içmeme dikkat ettim. Koruyucu ekipmanlarımı her zaman giydim. Hijyen kurallarına harfiyen uydum." (Hemşire 4-K).

"(Orta düzeyde) Normal sürece göre merhamet yorgunluğum kesinlikle arttı. Orta düzeyde merhamet yorgunluğu yaşadım. Normalde de merhametli biriyim ve herkesin merhameti hak ettiğini düşünüyorum. Ama Covid 19 sürecinde daha fazla merhametli olmam gerekirdi. Çünkü insanlar çok çaresizdiler. Hastalar merhamete, sevgiye ve saygıya muhtaçtır durumdaydılar, Dışlanmış vaziyetteydiler. Hastaların en yakınları bile onlardan kaçarken bizler onları sahiplendik." (Hemşire 1-K).

"(İleri düzeyde) Merhamet yorgunluğunu çok fazla yaşadık. Bu salgın sürecini uzun süre yaşamak genel olarak hepimizi yordu. İnsanların çaresizce ölümleri bir insan olarak bizi çok üzdü. Ayrıca başkasının acısını sürekli gözlemlemek ve duymak belirli bir süre sonra insana psikolojik bir yük getiriyor ve insanı duyarsızlaştırıyor." (Hemşire 4-E).

"(İleri düzeyde) Çok çok arttı. Tedavi sürecinin belirsizliği, doktor yetersizliği, sürekli ve düzensiz çalışmak, koruyucu kıyafet giymek, iş yükümüzün artması ayrıca hiç bilmediğimiz bir salgın ile mücadele etmek bizi yoruyordu. İnsanların nefes alamaması acı çekmesi çok dramatik bir durum." (Hemşire 5-K).

Tema 5'te verilen görüşme notları incelendiğinde, görüşme yapılan hemşirelerin çoğu merhamet yorgunluğunu yaşasa da yorgunluk düzeylerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Yorgunluk düzeylerinin farklı olması, kişisel özellikler ve akraba, aile gibi çevresel faktörlerle açıklanabileceği düşünülmektedir.

Tema 6. Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğu tetikleyicisi olarak hangi durumları görüyorsunuz sorusuna 7 hemşire salgın sürecinin belirsizliği, 4 hemşire ölüm korkusu, 2 hemşire takdir edilmeme, 2 hemşire artan iş yükü, 2 hemşire hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmek, 1 hemşire genç hastaların ölmesi cevabını vermiştir. Görüşme metinleri aşağıda gösterilmiştir. Covid 19 salgın sürecinin belirsiz olması merhamet yorgunluğumu tetikledi cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

"Bu salgının ne kadar süreceği hakikaten biz sağlık çalışanlarını yordu. Sanki ömür boyu bu süreci yaşayacağımız gibi geliyor bana. Bu süreç uzun sürerse ne psikolojimiz kalır ne meslek aşkımız kalır. Kısacası yaşayan birer ölü gibi oluruz." (Hemşire 4-E).

"Bu salgının başlangıcında bizler bir savaşın ortasına bırakıldık ve yalnız bırakıldık. Takviye yardımlar gelmedi. Herkes hastalardan kaçtı. Hastanın yakınları başta olmak üzere kimse hastaya yaklaşmak istemedi. Bu salgının dünyada ilk defa görülmesi, tedavi protokollerinin belirsiz olması, sürecin ne kadar devam edeceğinin bilinmemesi merhamet yorgunluğumuzu tetikledi." (Hemşire 6-E).

Covid 19 salgın sürecinde ölüm korkusu merhamet yorgunluğumu arttırdı cevabını veren bir hemşirenin görüşü aşağıda verilmiştir:

"Sağlık meslek gruplarına geniş çerçeveden bakıldığında salgın süreci içerisinde salgının bulaşması ve ölüm korkusu en üst düzeydedir. Sağlık çalışanları içerisinde ölümlerin olması biz sağlık çalışanlarını bu meslekten soğutmakta çalışma azim ve isteğimizi azaltmaktadır. Bu yüzden bu süreçte istifa eden ve keşke bu mesleği seçmeseydim diyen çok kişi olmuştur." (Hemşire 2-E).

Covid 19 salgın sürecinde yöneticilerimiz tarafından takdir edilmemek merhamet yorgunluğumu arttırdı cevabını veren bir hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Covid 19 salgın sürecinde artan iş yükü, hastane idaresinin ve özellikle başhemşireliğin bize değer vermemesi, bu süreçte destek olmamaları, bizlerin hastalara gösterdiği empatiyi yönetimin bize göstermemesi merhamet yorgunluğumuzu tetikledi. Hastalar bizden ne kadar güler yüz ve merhamet bekliyorsa bizler de çalışan olarak yöneticilerimizden güler yüz ve merhamet bekliyoruz. Ayrıca toplumun biz sağlıklarını dışlaması ve bizden kaçması, insanların gözümüzün önünde ölüp gitmesi en tetikleyici durumlardır.” (Hemşire 1-K).

Covid 19 salgın sürecinde iş yükümüzün artması merhamet yorgunluğumu tetikledi cevabını veren bir hemşirenin görüşü aşağıda verilmiştir:

“Öncelikle bu süreçte psikolojik ve fiziksel anlamda iş yükümüz arttı. Hasta yakınlarının anlayışsız olması, hastaların aşırı ilgi alaka görmek istemesi, özlük haklarımızda iyileştirme yapılmaması ve yetersiz personelle çalışmak iş yükümüzü fazlasıyla arttırdı bu durum merhamet yorgunluğumuzu tetikliyor.” (Hemşire 1-E).

Covid 19 salgın sürecinde hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmek, merhamet yorgunluğumu arttırdı cevabını veren bazı hemşirelerin görüşü aşağıda gösterilmiştir:

“Hastaların çaresizce ölümlerine ve son anlarına tanıklık etmek bende psikolojik bir yük oluşturdu. Bazen onların yerine kendimi koyuyorum. Ve çok acı bir durum olduğunu hissediyorum. Rabbim kimseye bu anı yaşatmasın. Gerçekten zor bir durum. Bu tarz durumları düşündükçe psikolojim bozuluyor. Tükendiğimi hissediyorum. Yaşamın ne kadar anlamsız olduğu aklıma gelir.” (Hemşire 3-E).

“Hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmek insanı çok yıpratır ve etkisinde bırakan bir durum. Saatlerce koruyucu ekipmanla sınırlı kaldık, nefes alamadık, hastalar için çok çabaladık ama bazen hastalar entübe olduğunda emeklerimizin boşuna gittiğini hissettik. Bu bile bir stres sebebi açıkçası.” (Hemşire 5-K).

Covid 19 salgın sürecinde genç hastaların ölümleri merhamet yorgunluğumu arttırdı cevabını veren 1 hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Genç hasta ölümleri beni çok etkiledi bu süreçte. Servise yürüyerek tedavi olmaya gelen genç hastaların biranda entübe olması ve ölmesi beni çok etkiledi. Günlerce etkisinden çıkamadım. Bu kadar kötü bir psikolojiyle nasıl çalışılır bilemiyorum. Hiç bir insanın ölmesini istemem ama genç hastaların daha çok yaşayacağı anları vardır. Hayalleri, umutları ve aileleri vardır.” (Hemşire 8-E).

Merhamet yorgunluğunun nedenlerinin ele alındığı Tema 6’da, görüşme notlarına bakıldığında en çok salgın sürecinin belirsizliği ve ölüm korkusunun hemşirelerde merhamet yorgunluğuna yol açtığı görülmektedir. Ayrıca hastaların psikolojik durumu ve iş yoğunluğu gibi faktörlerin de hemşirelerin merhamet yorgunluğunun artışında rol oynadığı izlenmektedir.

Tema 7. Covid 19 salgın sürecinde hastaya uyguladığımız tedavi ve bakım sonucunda iyileşmesi size neler hissettirir, sorusuna 9 hemşire gururlanırım, 6 hemşire mutlu olurum, 3 hemşire iş motivasyonum artar cevabını vermiştir. Görüşme metinleri aşağıda verilmiştir. Gururlanırım cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri şu şekildedir:

“Hastalarımız Covid 19’a yakalandığı ilk günden beri ölüm korkusunu çok fazla hissedirdi. Psikolojileri çok kötüydü, onların iyileşmesi adeta mucizeydi. Onların iyileşmeleri ve bu mucizeye ortak olmamız bizleri gururlandırıyor, fazlasıyla bizleri mutlu ediyordu.” (Hemşire 7-E).

“Mutlu hissederiz tabii ki. Emeğimizin karşılığını almak insanların ölmemesi yorgunluğumuzu unutturuyordu. Bu salgın sürecinde entübe olan hasta sayısı çok fazlaydı. Entübe olan hastalarda da yaşam şansı çok düşüktü. Entübeden çıkıp iyileşen hastalar servise döndüğünde gidip ziyaret ediyordu, mutluluktan havalara uçuyorduk.” (Hemşire 6-E).

“Covid 19 sürecinden önce hastaların iyileşip taburcu olması beni o kadar mutlu ediyordu ki anlatamam. Küçük çocukların iyileşip koşar adımlarla eve gitmek istemesi tarif edilemez duygular yaşıyorduk. Aynı şekilde

Covid 19 tedavi ve bakım sürecinden sonra hastaların iyileşmesi tabii ki beni mutlu etti. Sonuçta insanlar zor bir süreci atlatıyor. Onların mutlu halleri bizlerde yansıyor. Sanki ailemden biri iyileşmiş ve taburcu olmuş gibi hissediyorum.” (Hemşire 1-K).

İş motivasyonum artar cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Bence iş motivasyonumuz arttı. Yorgunluğumuzu unuttur hale geldik. İster inanın ister inanmayın ama bu süreçte nefes bile alamayan, lavaboya kadar gidip gelemeyen hastaların kendi başına nefes alıp vermesi ayaklanıp taburcu olurken ettiği dualar tüm yaşadığımız zorluklara değerdi. Zaten bu süreci bizlere kolaylaştıran en önemli faktör hastaların iyileşmesidir.” (Hemşire 7-K).

“Bir hastalığın boyutu ne olursa olsun tedavi süreçleri içerisinde yaşamış oldukları durumlar hasta ve yakınları ile sağlık çalışanları arasında duygusal bir bağın oluşmasına ve duygusal bir duygu durumuna neden olur. Hastanın iyileşme süreci biz sağlık çalışanları için önemli bir motivasyondur.” (Hemşire 2-E).

Tema 7’de verilen görüşme notları incelendiğinde, hastaya uygulanan tedavi ve bakım sonucunda hastanın iyileşmesi hemşireler üzerinde de olumlu etkiler bıraktığı görülmektedir. Hemşirelerin; böyle bir durumda gururlandığı, mutlu olduğu ve motivasyonlarının arttığı izlenmektedir.

Tema 8. Covid 19 salgın sürecinde hastada beklediğiniz iyileşme gerçekleşmezse neler hissedersiniz sorusuna 15 hemşire üzülürüm, 1 hemşire iş motivasyonum azalır, 1 hemşire tepki yok, 1 hemşire de karamsar ruh hali yaşarım cevabını vermiştir. Görüşme metinleri aşağıda verilmiştir. Üzülürüm cevabını veren bir hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Üzüntü duyarım. Covid 19 salgınından dolayı ilk ölen hastamı ölümünü beklemiyordum. Öğle yemeğini akşam yemeğini kendi ellerimle yedirmiştim. Odada öldüğünü gördüğümde kendimi tutamamış ağlamıştım. Uzun süre bu vakanın etkisinde kaldım. Ölümün ne kadar yakın olduğunu anladım.” (Hemşire 7-K).

İş motivasyonum azalır cevabını veren bir hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Hastada beklenen iyileşme durumu olmadığında iş motivasyonumuz azalır. Emeğimiz boşa gitmiş gibi hissederiz ayrıca hastayla duygusal bir bağımız olduğu için ailemizden biri iyileşmemiş gibi hissederiz. Kısacası hayal kırıklığı yaşarız.” (Hemşire 2-E).

Herhangi bir tepki oluşmadığını belirten 1 hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“Hiç bir şey hissetmem. Çünkü ruhsuzlaştım bu süreçte. İşini yap çık git evine. Sonuçta bende insanım üzül üzül nereye kadar. Artık kendimi de düşünmem lazım. Artık çok duygusuz ve tepkisiz biri oldum çıktım.” (Hemşire 9-K).

Karamsar bir ruh haline büründüm cevabını veren 1 hemşirenin görüşü şu şekildedir:

“İyileşmeyen ve iyileşmesi geciken bir hasta bende karamsar bir ruh hali oluşmasına neden olur. Kısacası negatif bir enerji geçti bana. Sonumu hiç iyi görmüyorum.” (Hemşire 3-E).

Tema 8’de verilen görüşme notları analiz edildiğinde; uygulanan tedavi ve bakım olumlu bir sonuç vermediğinde, başka bir ifade ile Tema 7’de verilen durumun aksine bir süreç yaşandığında hemşirelerin üzüntü duyduğu, motivasyonlarının düştüğü görülmektedir.

Tema 9. Covid 19 salgın sürecinde hastaların ölmeden önce son anlarına tanıklık etmek sizde nasıl bir etki bırakır sorusuna 13 hemşire psikolojik travma yaşadım, 4 hemşire herhangi bir tepki oluşmadı bende, 1 hemşire ise hayal kırıklığı yaşadığını belirtmiştir. Görüşme metinleri aşağıda verilmiştir. Psikolojik travma yaşadım cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri şu şekildedir:

“Çok samimi bulduğum bir hastamı hala unutamiyorum. Her gün daha iyi olacaksın diye güler yüzle yaklaştığım bir hastamı gecenin üçünde kan kusarken buldum. Ve hala rüyalarım giriyor. Kısacası bu olayların hepsi psikolojik birer travma.” (Hemşire 4-K).

“O hastanın son anlarında yanında olmak ona tıbbi müdahaleler yapmak zaten başlı başına stresli bir durum ve psikolojik olarak beni bitiriyordu o an işten çıkıp olabildiğince uzaklaşıp avaz avaz ağlamak istiyordum. Ve bir daha dönmek üzere uzaklaşmak istiyordum. Uyku düzenim bozuluyor hastayı unutamıyorum. Hastaların iyileşmemesi beni mesleğimden soğuttu.” (Hemşire 5-K).

“Psikolojik travma yaşıyorum diyebilirim. Hastaların son anlarına tanıklık etmek bende halüsinasyonlara neden oldu. Geceleri korkunç rüyalar görmeye başladım. Kendimi o hastaların yerine koydum ve bu da psikolojimi altüst etti çaresizlik ve ölümün son anında yalnız olmak sevdiklerinden uzak olmak çok kötü bir duygu olsa gerek. O anları unutamıyorum.” (Hemşire 2-E).

Tepki oluşmadı bende cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Tepkisiz kalıyorum artık. İlk zamanlar çok üzülüyordum uyku düzenim ve sosyal yaşantım bozuldu. Ama zamanla bu salgınla iç içe yaşadık ve her şey normaleşti. Bir zaman sonra kendine gel demeye başladım. Sonuçta ölenle ölmüyorum. Artık duygusal değil profesyonel davranıyorum. Ölümde hastalıkta salgında Allah’tan. O isterse bu salgın biter. İncancımızı ve umudumuzu kaybetmemeliyiz.” (Hemşire 9-E).

“Covid 19 salgınından önce yoğun bakımda çalıştığım için ölen çok hasta görüyorduk. O yüzden bu duruma çok alışkınım. Bu merhametsizlik değil mesleğimizin bize yüklediği kaçınılmaz bir durum. Ama her hasta için ayrı bir durum yaşadım. Sonuçta ister istemez hastalarla böyle davranmak zorundayım. Eğer tepkisiz yaşamazsam psikolojim bozulur. Bu savaştan başarıyla çıkamam. Bence her sağlık personeli bu süreçte duygusal davranmamalı.” (Hemşire 7-K).

Hayal kırıklığı yaşadım cevabını veren 1 hemşirenin görüşü ise şu şekildedir:

“Hayal kırıklığı yaşıyorum. Hastaların bu anlarına hiçbir zaman tanıklık etmek istemem. Bu anları gördüğümde ise hayatın ne kadar boş olduğunu anlıyorum. Hiç kimseyi üzmemek lazım çünkü ölüm her an kapımızda. İki nefeslik bir ömrümüz var. Doğaya ağaca kuşa her canlıya sevgi besleyin. Çünkü yaşam çok kısa” (Hemşire 5-E).

Tema 9’da verilen görüşme notlarına bakıldığında hemşirelerin, hastaların son anlarına tanıklık etmesi onları psikolojik travmaya sürüklediği izlenmektedir. Bazı hemşireler ise zamanla bu sürece alıştığını ve durumun normaleştiğini ifade edildiği görülmektedir.

Tema 10. Covid 19 salgın sürecinde oluşan merhamet yorgunluğunun sizde oluşturduğu olumsuz durumları ifade edebilir misiniz sorusuna 13 hemşire psikolojik yorgunluk ve travma yaşadığını, 2 hemşire fiziksel yorgunluk ve travma yaşadığını, 3 hemşire ise hem fiziksel hem de psikolojik travma ve yorgunluğu aynı anda yaşadığını belirtmiştir. Psikolojik yorgunluk ve travma yaşadım cevabını veren hemşirelerin bir kısmının görüşleri şu şekildedir:

“Özellikle psikolojim çok bozuldu. Hayattan tat alamaz oldum. Agresif biri olmaya başladım, keşke bu mesleği seçmeseydim, yapmasaydım hissi oluştu bende. Covid 19 salgın sürecinde herkes evinde mutlu huzurlu yaşarken, bizler sabahlara kadar o tulum ve maskenin içinde perişan olduk.” (Hemşire 5-E).

“Psikolojim tükendi resmen, ruhsuz mutsuz bir insana dönüştüm. Gülmeyi eğlenmeyi özledim. Bu kadar ölümü görüp mutlu olabilecek insan yoktur herhalde. Bazen keşke hemşire olmasaymışım diyorum. Bu salgından önce mesleğini severek yapan bir hemşireydim şimdi ise hastaneye gelmek istemiyorum. Bu süreç normal zamandan çok farklı ve çok ağır.” (Hemşire 8-K).

“Psikolojim çöktü. Aileme, eşime ve çocuklarıma zaman ayıramıyorum. Hep uyumak, uyumak ve de uyumak istiyorum. Keşke yaşadığımız bu süreç bir rüya olsaydı.” (Hemşire 9- K).

Sadece fiziksel yorgunluk ve travma yaşadığını belirten bir hemşirenin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Artık serviste bir hasta vefat ettiğinde eskisi kadar tepki veremiyorum, acıyamıyorum. Merhamet, acıma, duygularım azaldı. Fiziki olarak çok yorgunum. Bütün vücudumun artık dayanamayacağını düşünüyorum. Sabah işe gelirken bacaklarımda takat kalmadığını hissediyorum. Hastaneye gelmek istemiyorum.” (Hemşire 1-K).

Hem fiziksel hem de psikolojik travmayı aynı anda yaşadım cevabını veren bazı hemşirelerin görüşleri aşağıda verilmiştir:

“Fiziksel olarak çok yoruldum. Giydiğimiz koruyucu kıyafetler çok yoruyor insanı. Ayrıca psikolojik olarak bıkkınlık hissi oluştu bende. Zihinsel olarak işe adapte olamıyorum, hiç kimseyi tolere edemiyorum. Agresif biri oldum gitti.”(Hemşire 1-E).

“Psikolojik olarak tükendiğimi hissediyorum. Hastanede geçen bir günüm çok uzun bir zamanmış gibi geliyor bana. Tuttuğum nöbetler bitmeyecekmiş hissi veriyor artık. İnsan bir yerde isteyerek çalışmasa orası ona zindan olur. İşten çıkıp eve gittiğimde de bir boşluktaymışım hissi vardı bende. Hayattan tat alamaz oldum. Sanki dünyanın sonu gelmiş gibi hissediyordum. Kısacası psikolojim hiç iyi değildi. Ayrıca bitmeyen vücut ağrılarım ve düzensiz uykularım oldu.” (Hemşire 5-K).

Merhamet yorgunluğu belirtilerinin ele alındığı Tema 10’daki görüşme notları incelendiğinde, hemşirelerin büyük çoğunluğunun psikolojik yorgunluk yaşadığını ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumu bir hemşire “psikolojim tükendi” cümlesi açıklarken başka bir hemşire ‘psikolojim çöktü’ cümlesi ifade ettiği görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Covid 19 salgını, tedavisi tam olarak bilinmeyen viral bir hastalık olduğundan ve bir tedavi süreci gerektirdiğinden dolayı hemşireleri doğrudan ilgilendirmektedir. Çünkü Covid 19 servisinde yatan hastalara tedavi ve bakım uygulamak zorlu bir süreç gerektirmektedir. Hemşireler; hastalara tedavi uygularken acı çeken hastalara karşı yaptığı aşırı empati, onların üzerinde duygusal bir yük oluşmasına neden olmaktadır. Covid 19 servislerinde çalışan hemşireler, devam eden Covid 19 salgını nedeniyle merhamet yorgunluğu riski altında çalışmakta, mesleki tehlike olarak merhamet yorgunluğu ile karşı karşıya kalmaktadır (Katran ve Gür, 2021; Şener Özalp, 2021). Nitekim bir devlet hastanesi Covid 19 servisi özelinde gerçekleştirilen bu nitel çalışmada da görüşme yapılan hemşirelerin neredeyse tamamına yakınının merhamet yorgunluğu yaşadığı görülmüştür. Sağlık çalışanlarının merhamet yorgunluğu yaşadığına dair verilere başka çalışmalarda da yer verilmiştir (Giles, 2011, Doman 2010; Johnson 2014, Yıldız ve Birgili, 2007).

Giles (2011) yaptığı bir araştırmada hemşirelerin %54 oranında tükenmişlik sendromu yaşadığını merhamet puanlarında düşüş olduğunu sonucuna varmıştır. Merhamet puanlarında düşüşlerin olması, Giles (2011)’e göre sağlık çalışanlarının tedavi ve bakım uygularken isteksiz olmasına neden olmaktadır. Benzer bir biçimde Doman (2010) yaptığı araştırmada sağlık çalışanlarının kötü anlar yaşayan hastalara yardım etmeleri sonucunda belirli bir zaman sonra merhamet yorgunluğu yaşadığını belirtmiştir. Smith (2013)’e göre sağlık çalışanlarının acı çeken hastalara tedavi ve bakım uygularken, hasta ile aşırı empati kurması sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğunun gelişmesine neden olmaktadır. Bu çalışmada da Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığınız hasta ile empati kuruyor musunuz sorusuna 15 hemşire hastalar ile empati kuruyorum, 2 hemşire hastalar ile empati kurmuyorum, 1 hemşire ise kararsızım cevabını vermişti. Covid 19 salgın süreci ile birlikte Covid 19 servisinde yatan hastaların acı çekmesi ve hastaların yanında refakatçi olmamasına bağlı olarak hastalar ile aşırı empati kurulması, sağlık çalışanlarında merhamet yorgunluğunun gelişmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla sağlık çalışanlarının hastayla empati kurması tedavi sürecini olumlu yönde etkilerken aşırı empati olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Johnson (2014) ise yaptığı bir araştırmada hemşireler arasında merhamet yorgunluğunun oldukça fazla olduğunu tespit etmiştir. Ona göre, merhamet yorgunluğu yaşayan kişilerin sağlığında ve iş yaşamında değişiklikler meydana gelmektedir. Bu araştırmada da 18 hemşireden 10’u ileri düzeyde, 4’ü orta düzeyde 1’i düşük düzeyde olmak üzere merhamet yorgunluğu yaşadığı tespit edilmiştir. Covid 19 salgın sürecinde yaşanan merhamet yorgunluğunun artmasının nedenleri arasında hemşirelerin Covid 19 salgın sürecinde bakım ve tedavi uyguladığı hastalar ile aşırı empati kurması, hastaların çok acı çekmesi, ölen hastanın genç olması, Covid 19 salgın sürecinin belirsizliği, hastaların sağlık bakım gereksinimlerinin fazla olması, hemşirelerin hastaların son anlarına tanıklık etmesi, hastaların tedavi sürecindeki belirsizlikler, bazı hastaların iyileşememesi, hastaların duygu durumu, ölüm korkusu gibi değişkenlerin hemşirelerin merhamet yorgunluğunu yaşamada etkili olduğu izlenmiştir.

Koca (2018)’ya göre kişinin çalıştığı birime göre merhamet yorgunluğu düzeyi farklılık göstermektedir. Yapılan çalışmada merhamet yorgunluğu ile ilgili alt boyutlar analiz edildiğinde, onkoloji biriminde çalışanların % 75’inde, özel bakım servisinde çalışanların % 52,9’unda, acil biriminde çalışanların % 44,4’ünde, karma serviste çalışanların

% 40'ında ve ameliyathanede çalışanların % 31,1'inde merhamet yorgunluğu düzeyinin yüksek kategoride olduğu saptanmıştır. Bu çalışmada da servis hemşireleri, Covid 19 servisinde çalıştıklarından dolayı merhamet yorgunluklarının arttığını ve bir an önce eski çalıştıkları servislere dönmeyi arzu ettiklerini belirtmişlerdir.

Özan (2019) çalışmasında, yoğun bakım hemşirelerinin cinsiyetleri ile merhamet ölçeği puan ortalamalarını karşılaştırmış ve kadınların madde puan ortalamasının (4.012±0.484) erkeklere oranla anlamlı olarak daha yüksek olduğunu saptamıştır. Bu çalışmada ise erkek hemşirelerin hepsi, kadın hemşirelerin 6'sı merhamet yorgunluğu yaşadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla Covid 19 salgın süreciyle birlikte merhamet yorgunluğu açısından cinsiyetler arasında bazı verilerde değişiklikler olabileceği öngörülmüştür. Metin ve Gök Özer (2007) yaptıkları çalışmada gelirin az olduğunu söyleyen hemşirelerde tükenmişlik sendromunun arttığını tespit etmiştir. Bu çalışmada da bazı Covid 19 servis hemşireleri; gelir ortalamalarının çok düşük olduğunu, emeklerinin karşılığını yeterince alamadıklarını ve bu durumun çalışma isteklerinde düşüşe neden olduklarını belirtmiştir.

Koca (2018)'nin yaptığı çalışmada yaş kategorilerine göre merhamet yorgunluğu düzeyleri incelendiğinde; 25-29 yaş grubunda olanların % 28,6'nın ve 30 yaş ve üzeri olanların % 64,2'nin merhamet yorgunluğu düzeylerinin yüksek kategoride olduğu ve farkın istatistik olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Bu çalışmada ise Covid 19 salgın süreci ile birlikte her yaş grubunun ileri düzeyde merhamet yorgunluğu yaşadığı tespit edilmiştir. Bu çalışma, sınırlı bir örnekleme kapsadığından sosyo-demografik özellikler ile merhamet yorgunluğu arasındaki ilişkinin açık bir biçimde ortaya çıkmasına sınır oluşturduğu düşünülmektedir.

Güler yüzlü bir hekim ameliyatta hastayı keser biçer, merhametli bir sağlık çalışanı acıtan uygulamaları yapar. Ama kesme biçme işlemi ya da iğne yapmak hastaya şefkatli davranıldığında daha az acıtır (Goleman, 2007). Bu açıklamaya istinaden merhamet davranışının hastalara iyi geldiği ortadadır. Ancak tedavi ve bakım sürecinde merhamet etmenin de ince bir çizgisi bulunmaktadır. Bu çizgi aşıldığında sağlık çalışanı merhamet yorgunluğu yaşayabilmektedir. Merhamet yorgunluğu ortaya çıktığında hem tedavi uygulayan hemşireler, hem de tedavi hizmeti alan hastalar olumsuz etkilenmektedir. Covid 19 salgını da merhamet yorgunluğunu tetikleyen bir sürece dönüşmüştür. Bu bağlamda araştırma sürecinde elde edilen veriler analiz edildiğinde, Covid 19 servis hemşirelerinin merhamet yorgunluğunu yaşamada salgın öncesi sürece göre bir artış eğiliminde olduğu düşünülmektedir.

Öneriler

Çalışmada, Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğu yaşayan Covid 19 servis hemşirelerinin birçok beklentisinin olduğu anlaşılmıştır. Bu beklentiler aynı zamanda birer öneri niteliğindedir. "Covid 19 salgın sürecinde merhamet yorgunluğunuzun azaltılması için kurumunuzdan beklentileriniz nelerdir" sorusuna kendileri ile empati kurabilen, insan psikolojisinden anlayan, liyakatli, donanımlı, çözüm odaklı çalışan, sınav ile atanan yöneticiler ile çalışmak istedikleri cevabını vermişlerdir. Yapılan görüşmelerde hemşireler; kurumun kendilerine değer ve destek vermelerini, bu zorlu süreçte takdir etme davranışını sergilemelerini, yıllık izinlerini kullandırmalarını, çalışma saatlerinin azaltılmasını, Covid 19 servislerine rotasyon ile eleman gönderilmesini, masa başındaki hemşirelerin sahaya indirilmelerini talep ettiler. Özellikle çalıştıkları hastanede düzenli ve güzel yemek yiyemediklerini beyan eden Covid 19 servis hemşireleri, hastanenin herhangi bir sosyal aktivitesinin olmadığını, hastanenin kreşinin olmadığını, Covid 19 salgın sürecinde psikoterapi gibi psikolojik destek almadıklarını ifade ettiler. Sonuç olarak Covid 19 salgınının hemşirelerde var olan merhamet yorgunluğunu tetikleyen bir süreç olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncenin pekiştirilmesi ve bu sınırlı düzeyde yapılan çalışmayı destekleyecek benzer konularda yapılacak başka çalışmalara da ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Atilla Gök, Y. (2015). Merhamet Etmenin Dayanımlaz Ağırlığı: Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 299-313.
- Biberçi, F. N. (2010). 2-7 Yaş Arası Çocuklarda Sevgi ve Merhamet Değerlerinin Hadisler Işığında Öğretimi. Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Bloomfield, J., & Pegram, A. (2015). Care, Compassion and communication. *Nursing Standard*, 25(29), 45-50. doi: 10.7748/ns.29.25.45.e7653.

- Boyle, D. (2011). Countering Compassion Fatigue: A Requisite Nursing Agenda. *OJIN*, 1(16), 2.
- Choi, K. R., & Jeffers, K. S. (2020). Nursing and the Novel Coronavirus: Risks and Responsibilities in a Global Outbreak. *Journal of Advanced Nursing*, 76(7), 1486-1487.
- Coetzee, S. K., Klopper, & H. C. (2010). Compassion Fatigue With in Nursing Practice: a Concept Analysis. *Nursing & Health Sciences*, 12(2), 235-243.
- Cross, L. (2019). Compassion Fatigue in Palliative Care Nursing: a Concept Analysis. *J Hosp Palliat Nurs*, 21(1), 21.
- Çevik Aktura S, & Özden G. (2020). Salgınin Psikolojik Etkileri: Covid-19 Hemşireleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(73), 1146-1151.
- Dikmen Y., & Aydın Y. (2016). Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu: Ne? Nasıl? Ne Yapmalı? *Journal of Human Rhythm*, 2(1), 13-21.
- Doman, M. M. (2010). Compassion Fatigue, Burnout, Compassion Satisfaction and Subjective Happiness in Mental Health Providers, A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Psychology. University of La Verne.
- Emiral, E., & Arslan, Z. (2020). Covid 19 Pandemisi ve İntihar. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 5, 138-147.
- Figley, C. R. (2002). Compassion Fatigue: Psychotherapists Chronic Lack of Self Care. *Journal Clinic Psychology*, 58(11):1433-41. doi: 10.1002/jclp.10090.
- Giles, C. W. (2011). Compassion Fatigue in Home Care Nurses. A Thesis Submitted to the Faculty of Gardner-Webb University School of Nursing in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in Nursing.
- Gillath, O., & Shaver, P. R. (2005). An Attachment-Theoretical Approach Compassion and Altruism, P. Gilbert (Ed.), *Compassion: Its Nature and Use in Psychotherapy*. (p. 121-147). London: Brunner-Routledge.
- Glesne, C. (2013). *Nitel Araştırmaya Giriş*. A. Ersoy ve P. Yalçınoğlu (Çev. Eds.), (3.baskı). Anı Yayıncılık, Ankara.
- Goleman, D. (2007). *Sosyal Zekâ İnsan İlişkilerinin Yeni Bilimi*. Varlık Yayınevi, İstanbul.
- Hachisu, T., & Suzuki, K. (2018, June). Tactile Apparent Motion Through Human-Human Physical Touch. In *International Conference on Human Haptic Sensing and Touch Enabled Computer Applications* (pp. 163-174). Springer, Cham.
- Hiç durmaz D, & Üzar Özçetin YS. (2020). Covid-19 Pandemisinde Ön Safta Çalışan Hemşirelerin Ruhsal Sağlığının Korunması ve Ruhsal Travmanın Önlenmesi, *HUHEMFAD-JOHUFON*, 7, 1-7.
- Hooper, K., & Janet, C. (2010). Compassion Satisfaction, Burnout, and Compassion Fatigue among Emergency Nurses Compared with Nurses in Other Selected Inpatient Specialties. *Journal of Emergency Nursing*, 36(5), 420 – 427.
- İnce, C. (2020). Bir Afet Biçimi Olarak Covid 19 ve Sağlık Çalışanlarının Deneyimleri. *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Akademik Çalışmalar içinde* (s.105-126). LIVRE DE LYON.
- Jackson, D., Jones, C. B., Baptiste D., Gelling L., Morin K., Neville S., & Smith G. D. (2020). Life in the pandemic: Some reflections on nursing in the context of COVID-19. *Journal of Clinical Nursing*, 29(13-14), 2041-2043. doi: 10.1111/jocn.15257.
- Johnson, K. M. (2014). Prevalence of Compassion Fatigue Among Pediatric Nurses, A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University Colorado in Partial Fulfillment of The Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. College of Nursing.
- Kang, L., Ma, S., Chen, M., Yang, J., Wang, Y., Li, R., ... & Liu, Z. (2020). Impact on mental health and perceptions of psychological care among medical and nursing staff in Wuhan during the 2019 novel coronavirus disease outbreak: A cross-sectional study. *Brain, behavior, and immunity*, 87, 11-17.
- Katran, H. B., & Gür, S. (2021). COVID 19 Pandemisinde Yoğun Bakım Hemşirelerinde Merhamet Yorgunluğu. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi*, 2(25), 46.
- Koca, F. (2018). Hemşirelerde Merhamet Yorgunluğu ve Etkili Faktörlerin İncelenmesi. Maltepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Lombardo, B., & Eyre, C. (2011). Compassion Fatigue: A Nurse's Primer. *OJIN: the Online Journal of Issues in Nursing*, 16(1).

- Mason, V., & Leslie, G. (2014). Compassion fatigue, moral distress, and work engagement in surgical intensive care unit trauma nurses: a pilot study. *Dimens Crit Care Nurs*, 33(4), 215-225.
- Metin, Ö., & Gök Özer, F. (2007). Hemşirelerin Tükenmişlik Düzeyinin Belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 10(1), 58-66.
- Özalp, Ş.Ş. (2021). Covid-19 Pandemisinde Hemşirelerin Ödediği Bedel: Merhamet Yorgunluğu, *Journal of Innovative Healthcare Practices (JOINIHP)* 2(2), 80-87.
- Özan, A. (2019). Yoğun Bakım Hemşirelerinde Merhametin ve Merhamet Yorgunluğunun Belirlenmesi. Atatürk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi.
- Pedrazza, M., & Berlanda, S. (2017). Variables of Individual Difference and the Experience of Touch in Nursing. *Western Journal of Nursing Research*, 40(11), 1614-1637.
- Polat, F. N. (2016). Merhamet Yorgunluğu Düzeyinin Çalışma Yaşam ile İlişkisi: Sağlık profesyonelleri Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Smith, G. D., Cheung L., & William, H. (2020). COVID 19: Emerging Compassion, Courage and Resilience in the Face of Misinformation and Adversity. *Journal of Clinical Nursing*, 29(9-10), 1425-1428.
- Smith, P. (2012). Alleviating Compassion Fatigue Before it Drags Down Productivity. LongTermLiving, 2012, down, 2012, <http://www.ltimagazine.com/article/alleviating>.
- Smith, S.W. (2013). Resilience to Compassion Fatigue in Empathic Nurses. Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy General Psychology, Walden University. 163.
- Şirin, M., & Yurttaş, A. (2015). Hemşirelik Bakımının Bedeli: Merhamet Yorgunluğu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 8(2), 123-130.
- Tercan, B. (2020). Biyolojik afetler ve Covid 19. *Paramedik ve Acil Sağlığı Dergisi*, 1(41), 41-50.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2003). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yıldız, M., & Birgili, F. (2007). Muğla Ve Menteşe Devlet Hastaneleri Yoğun Bakım Servislerinde Çalışan Hemşirelerin Motivasyon Düzeylerinin Belirlenmesi. *Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi*, 11(1), 8.
- Yoder, E. A. (2010). Compassion Fatigue in Nurses. *Applied Nursing Research*, 23(4), 191-197.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:12.04.2022 ✓Accepted/Kabul:22.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1102172

Research Article/Araştırma Makalesi

Berk, E., Nazlıoğlu, E. H. ve Karul, Ç. (2022). "Turizm Odaklı Büyüme Hipotezinin Yapısal Kırılmalar ile Sinanması: Türkiye Örneği" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 37-52.

TURİZM ODAKLI BÜYÜME HİPOTEZİNİN YAPISAL KIRILMALAR İLE SINANMASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Erdal BERK*, Elif Hilal NAZLIOĞLU**, Çağın KARUL***

Öz

Bu çalışmanın amacı, turizm odaklı büyüme hipotezi kapsamında Türkiye’de ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasındaki ilişkinin yapısal kırılmaları dikkate alan testler yardımıyla incelenmesidir. Bu kapsamda, Ocak 2005-Aralık 2019 dönemine ait sanayi üretim endeksi, turizm gelirleri ve reel efektif döviz kuru aylık verileri ele alınarak Fourier yaklaşımına dayalı nedensellik ve eşbütünlük testlerinden yararlanılmıştır. Nedensellik analizinde yapısal kırılmayı dikkate almayan Granger nedensellik testinin aksine yapısal kırılmayı dikkate alan Fourier nedensellik testlerinin sonuçları, turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulgusunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde, eşbütünlük analizinde de kırılmayı dikkate almayan Johansen testinin aksine Fourier Johansen testi ile ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve reel döviz kuru arasında uzun dönem dengenin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönemli eşbütünlük tahmini, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme için önemli bir faktör olduğunu ve turizme yapılacak yatırım ve teşviklerin Türkiye’nin ekonomik büyüme performansını olumlu etkileyeceğini ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik büyüme, Turizm gelirleri, Fourier, Nedensellik, Eşbütünlük.

TESTING THE TOURISM-LED GROWTH HYPOTHESIS WITH STRUCTURAL BREAKS: THE CASE OF TURKEY

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between economic growth and tourism revenues in Turkey within the scope of the tourism-led growth hypothesis with the help of tests that take into account structural breaks. In this context, causality and cointegration tests based on the Fourier approach were used by considering the industrial production index, tourism revenues and real effective exchange rate monthly data for the January 2005-December 2019 period. The results of the causality test revealed that, unlike the Granger causality test, which does not take into account the structural break, the results of the Fourier causality tests that take into account the structural break have a unidirectional causality relationship from tourism revenues to economic growth. Similarly, contrast to the Johansen test, which does not take into account the break in the cointegration analysis, the Fourier Johansen test detected the existence of a long-term relationship between economic growth, tourism revenues and the real exchange rate. In addition, the long-term cointegration estimation showed that tourism revenues have a positive and statistically significant effect on economic growth. This finding indicates that tourism revenues are an important factor for economic growth and that investments and incentives in tourism will positively affect Turkey's economic growth performance.

Keywords: Economic growth, Tourism revenues, Fourier, Causality, Cointegration.

*Öğr. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Yayladağı SBMYO, HATAY.

e-posta:eberk@mku.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3227-1185>)

**Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Denizli Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, DENİZLİ.

e-posta:enazlioglu@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4425-7479>)

***Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, DENİZLİ.

e-posta:ckarul@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5856-930X>)

1. Giriş

Küreselleşme, teknolojinin hızlı değişimi, sosyal medya kullanımının etkisi ve kentleşmeyle beraber dinlenme isteğinin artması gibi nedenlerden dolayı turizm faaliyetleri, dünya ekonomisinde giderek artan bir öneme sahiptir. Birçok ülkede turizm sektörü, gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYH) ve istihdamın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC, 2020) raporuna göre, 2019 yılında turizm sektörü dünya GSYH'den %10,4'lük bir pay almaktadır. Turizmden elde edilen uluslararası döviz geliri cari açığın finansmanına önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bölgesel düzeyde turizm faaliyetleri, işsizlik sorununun çözümüne katkı sağlarken rekabet avantajını kaybetmiş faaliyetlerin (özellikle tarım sektöründe) yerine geçebilmektedir. Bunlarla birlikte turizm faaliyetleri, ulaşım, ticaret, konaklama, inşaat, yiyecek-içecek ve diğer hizmetler gibi birçok ekonomik faaliyetle doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ilişki halindedir (Proença ve Soukiazı, 2008). Yani turizm faaliyetleri, ülke ekonomilerine birçok ekonomik katkılar sunan; uluslararası ticaret, kültür ve sosyal yaşam üzerindeki pozitif etkileriyle de dünya barışına katkı sağlayan ve tüm bu yönleriyle de diğer sektörler üzerinde çarpan etkisine sahip dinamik bir sektördür (Çetinel, 2001).

Küresel anlamda bir ihracat kategorisi olarak turizm sektörü, yakıt ve kimyasallardan sonra üçüncü sırada yer almakta; gıda ve otomotiv ürünlerinin önünde bulunmaktadır. Turizm sektörü, günde 5 milyar dolar ihracat ile hizmet ihracatının yaklaşık olarak %30'luk kısmını gerçekleştiren çok önemli bir sektör haline gelmiştir (UNWTO, 2020b). Dünyada turizm sektörünün seyri incelendiğinde zaman zaman yaşanan şoklara rağmen, sektörün ciddi bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Örneğin, 1950 yılında 25 milyon olan turist sayısı, 1980 yılında 278 milyon, 2005 yılında 806 milyon, 2019 yılında ise 1,46 milyar kişiye ulaşmıştır. Benzer şekilde 1950'de 2 milyar dolar olan uluslararası turizm geliri, 1980'de 104 milyar dolara, 2005'te 680 milyar dolara, 2019'da ise 1,7 trilyon dolara ulaşmıştır (UNWTO, 2006; 2015; 2020a).

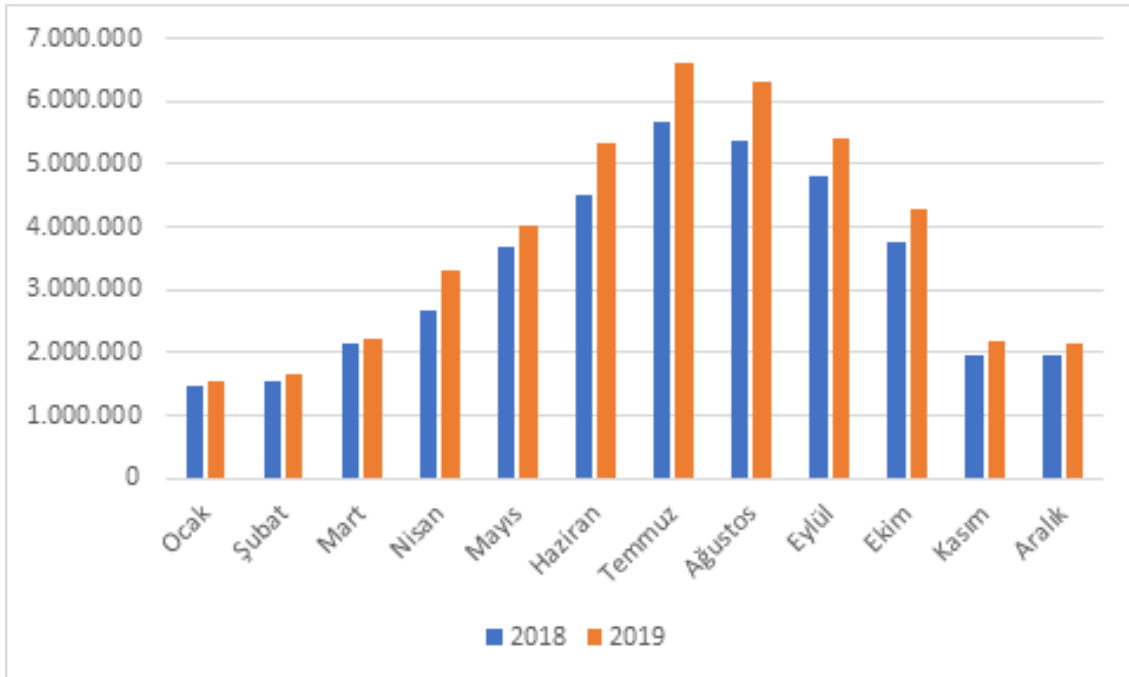
Tablo 1'de 2018 ve 2019 yıllarında UNWTO (2020a) verilerine göre en fazla turist kabul eden ilk 10 ülke ve turizmden en yüksek gelir elde eden ilk 10 ülke ile Türkiye'nin rakamları gösterilmektedir. Ayrıca tablonun turizm gelirleri kısmında yer alan değişim (%) oranları, ülkelerin turizmden elde ettikleri kazançların yerel para birimi cinsinden değişimini ifade etmektedir. Tablo 1 incelendiği zaman 2019 yılında gelen turist sayısı bakımından en fazla turist kabul eden ülkenin 90,2 milyon kişi ile Fransa olduğu görülmektedir. Fransa'yı 83,5 milyon kişi ile İspanya; 79,3 milyon kişi ile ABD; 65,7 milyon kişi ile Çin; 64,5 milyon kişi ile İtalya takip etmektedir. Gelen turist sayısı açısından Türkiye, 51,2 milyon kişi ile Dünya'da 6. sırada, Avrupa'da ise 4. sırada yer almaktadır. Ayrıca bu ülkeler arasında Türkiye, 2019 yılında bir önceki yıla göre ülkeye gelen turist sayısını en fazla artıran (%11,9) ülke konumundadır. Turizm gelirlerinden en fazla pay alan ülkeler incelendiği zaman ise 214,1 milyar dolar ile ABD'nin ilk sırada yer aldığı tablodan görülmektedir. ABD'yi 79,7 milyar dolar ile İspanya; 63,8 milyar dolar ile Fransa takip etmektedir. Gelen turist sayısı açısından ABD'nin önünde yer alan Fransa ve İspanya, turizm gelirleri açısından ABD'nin gerisinde kalmışlardır. 2019 yılında gelen turist sayısı açısından 6. sırada yer alan Türkiye, turizm gelirlerinde 29,8 milyar dolar ile 13. sırada yer almaktadır. Yıllar itibari ile Türkiye'ye gelen turist sayısında artış olmasına rağmen turizm gelirlerinden almış olduğu payda azalma meydana gelmiştir. Örneğin 2005 yılında en fazla turist gelen ülke sıralamasında 20,3 milyon kişi ile 9. sırada yer alan Türkiye, turizm gelirlerinden elde ettiği 18,2 milyar dolar kazanç ile 8. sırada yer almıştır (UNWTO, 2006).

Tablo 1. Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri

Gelen Turist Sayısı (Milyon Kişi)				Turizm Gelirleri (Milyar Dolar)			
Ülkeler	2018	2019	Değişim(%)	Ülkeler	2018	2019	Değişim(%)
1-Fransa	89,4	90,2	0,9	1-ABD	214,7	214,1	-0,3
2-İspanya	82,8	83,5	0,8	2-İspanya	81,7	79,7	2,9
3-ABD	79,7	79,3	-0,6	3-Fransa	66,0	63,8	1,9
4-Çin	62,9	65,7	4,5	4-Tayland	56,4	60,5	3,2
5-İtalya	61,6	64,5	4,8	5-İngiltere	50,0	52,7	10,1
6-Türkiye	45,8	51,2	11,9	6-İtalya	49,3	49,6	6,2
7-Meksika	41,3	45,0	9,0	7-Japonya	42,1	46,1	8,0
8-Tayland	38,2	39,8	4,3	8-Avustralya	45,0	45,7	9,1
9-Almanya	38,9	39,6	1,8	9-Almanya	43,0	41,6	2,2
10-İngiltere	38,7	39,4	1,9	10-Makao (Çin)	40,7	40,1	-1,6
				13-Türkiye	25,2	29,8	18,3

Kaynak: UNWTO, World Tourism Barometer (Aralık 2020)

Şekil 1’de Türkiye’ye gelen turistlerin aylara göre dağılım grafiği 2018 ve 2019 yılları için gösterilmiştir.¹ Şekilde Türkiye’ye gelen turistlerin sayısının Nisan ayı ile birlikte artışa geçtiği ve Temmuz ayında zirve yaptığı görülmektedir. Türkiye’ye gelen turistlerin aylara göre dağılımı incelendiği zaman havaların sıcak olduğu dönemlerde ülkeye gelen turist sayısında önemli miktarda artış olduğu gözlenmiştir.

Şekil 1. Türkiye’ye Aylara Göre Gelen Turistler (2018-2019)

Kaynak: TÜRSAB (2020)

Türkiye, Tablo 1’den de görüleceği üzere ülkeye gelen ziyaretçiler sayesinde turizmde önemli miktarda döviz geliri elde etmektedir. Böylece turizm sektörü, Türkiye’nin ekonomik büyümesine katkı yapan önemli bir sektör olarak ön plana çıkmaktadır (Esen ve Özata, 2017).

¹ 2019’dan sonraki dönem Covid-19 pandemisine denk geldiği ve pandemi dönemindeki verilerin analizde sapmalar yaratma ihtimalinin bulunması nedeniyle çalışmamız 2019 yılı ile sınırlandırılmıştır.

Tablo 2. Türkiye’de Turizm Gelirinin GSYH İçindeki Payı, Kişi Başı Ortalama Harcama Miktarı

Yıllar	Turizm Gelirinin GSYH İçindeki Payı (%)	Kişi Başı Ortalama Harcama Miktarı (Dolar)
2005	4,1	842
2006	3,4	803
2007	3,1	770
2008	3,3	820
2009	3,9	783
2010	3,2	755
2011	3,4	778
2012	3,3	795
2013	3,4	824
2014	3,7	828
2015	3,7	756
2016	2,6	705
2017	3,1	681
2018	3,8	647
2019	4,6	666

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

Tablo 2’de 2005-2019 yılları arasında Türkiye’de turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı ve ülkeye gelen turistlerin ortalama harcama miktarları gösterilmektedir. Tablo incelendiği zaman, Türkiye’de turizm gelirlerinin GSYH içindeki payının %2,6 ile %4,6 arasında olduğu görülmektedir. Diğer makro-ekonomik değişkenlerde olduğu gibi turizm gelirleri değişkeni de ekonomik, sosyal, siyasal vb. şoklardan etkilenmektedir. Örneğin Türkiye’de 2016 yılında yaşanan terör olaylarının etkisi ile birlikte turizm gelirlerinin GSYH içindeki payının %2,6 ile en düşük seviyeye düşmesi dikkat çekmektedir. İncelenen dönemler arasında Türkiye’ye gelen turistlerin ortalama harcama miktarlarının ise 647 dolar ile 842 dolar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 2016 yılından itibaren ülkeye gelen turistlerin ortalama harcama miktarı 700 doların altına düşmektedir. İlgili dönemde Türk Lirasına karşı döviz (dolar) kurunda meydana gelen negatif değişim, turist harcamalarındaki düşüşün nedeni olarak gösterilebilir.

Gelişmekte olan ülkeler için turizm sektöründen gelecek gelir, iktisadi büyümeye, istihdam gibi ekonomik göstergelere katkı sağlamasından dolayı oldukça önemlidir. Türkiye geliştirmekte olan ülkeler grubunda yer aldığı ve ithalata olan bağımlılığın dolaylı olarak turizm sektöründen gelecek olan döviz ekonomide ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca tarihi, kültürel ve doğal zenginlikleri de göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Turizm sektörünün her geçen gün hızla büyümesi, döviz darboğazı sorunlarının çözümüne yardımcı olması ve turizmin ekonomik kısıtlamalar, tarife ve kotalardan daha az etkilenmesinden dolayı Türkiye uluslararası turizme ilgi duymaktadır (Çımat ve Bahar, 2003).

Ekonomik büyüme ile uluslararası turizm gelirleri arasındaki ilişki, turizm gelirlerinde meydana gelen önemli miktardaki artışla birlikte hem araştırmacıların hem de politika yapıcıların ilgi odağı olmuştur. Araştırmacılar bu ilişkiyi turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi artırdığını ifade eden turizme dayalı büyüme (TLG) hipotezi altında ele alarak analiz etmişlerdir. İhracata dayalı büyüme (ELG) hipotezinden türetilen TLG hipotezi, ekonomik büyümenin yalnızca emek ve sermaye miktarındaki artışla değil, aynı zamanda ihracattaki artışla da sağlanabileceğini varsaymaktadır (Katircioğlu, 2009; Brida vd., 2015).

TLG hipotezi literatürde çok çalışılan bir konu olmasına karşın Türkiye’de yapısal kırılmaları dikkate alarak hem nedensellik hem de uzun dönem ilişkinin analizini yapan çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Ayrıca bu çalışmalar, yapısal kırılmaları dikkate almasına karşın içsellik problemini ele almamaktadırlar. Türkiye ekonomisinin kırılgan yapısı ve ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve döviz kurunun birbiri ile etkileşim halinde olan ekonomik göstergeler olması nedeniyle yapısal kırılmaların ve içsellik probleminin analizlerde dikkate alınması önem kazanmaktadır. Buradan hareketle, bu çalışmada TLG hipotezi kapsamında Türkiye’de ekonomik büyüme ile

turizm gelirleri arasındaki ilişkinin Fourier yaklaşımına dayalı testlerle incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla, çalışmada nedensellik analizi için yapısal kırılmaları dikkate almayan Granger (GC) ve Toda-Yamamoto Granger (TY) nedensellik testlerinden ve yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier Granger (FGC) ve Fourier Toda-Yamamoto Granger (FTY) nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemde bir dengenin olup olmadığı ve varsa bu ilişkinin boyutunun ne olduğu sorularını cevaplandırmak için yapısal kırılmaları dikkate almayan Johansen eşbütünleşme testi ile literatüre yeni dahil olan ve yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier Johansen testi kullanılmıştır. Hem nedensellik hem de eşbütünleşme analizinde kullanılan tüm yöntemler sistem yaklaşımını benimsediği için içsellik problemini de dikkate almaktadırlar.

Çalışmanın 2. bölümünde ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiye dair literatüre yer verilmiştir. 3. bölümde ise kullanılan yöntemlerin metodolojisi anlatılmış ve 4. bölümde veri ve model açıklanmıştır. Çalışmanın 5. bölümünde elde edilen bulgular yorumlanmış ve son olarak 6. bölümde sonuçlara yer verilmiştir.

2. Literatür

Ekonomik büyüme literatüründe turizmin ekonomik kalkınmaya katkısı, birçok ülkede döviz kazancının kaynağı olması, istihdam olanakları yaratması ve önemli bir kamu geliri sağlaması nedeniyle büyük ilgi görmüştür (Ertugrul ve Mangir, 2015). Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin temeli, uluslararası turizmin ekonomik büyüme için önemli bir faktör olarak kabul edildiği TLG hipotezi'ne dayanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalardan oluşan literatür oldukça geniştir. Brida vd. (2016), TLG hipotezini inceleyen yaklaşık 100 basılı ampirik çalışmayı taramış ve çoğunlukla hipotezin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmasına karşın ülkeden ülkeye, dönemden döneme ve kullanılan yöntemlere göre farklı sonuçların elde edildiğini ifade etmişlerdir. Bu sonuç ile bu hipotezin güncel yöntem ve güncel verilerle tekrar incelenmesinin önemi ortaya konmuştur. Bu ilişkiyi incelemek için öncelikle, Türkiye üzerine yapılan çalışmalara dayanan literatür Tablo 3'te sunulmuş ve bununla birlikte aşağıdaki konu başlığı altında özetlenmiştir.

2. 1. Türkiye üzerine yapılan çalışmalar

Türkiye'de 1980'lerden itibaren turizme verilen önemin artmasıyla birlikte, turizm yatırımları artmış ve bu durum da araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Fakat bu alan üzerine çalışmaların yapılması veri eksikleri gibi nedenlerle 2000'li yılları bulmuştur. Literatür incelendiğinde Gunduz ve Hatemi-J (2005), Akan vd. (2008), Kızılgöl ve Erbaykal (2008), Savaş vd. (2010), Uğuz ve Topbaş (2011), Aslanturk vd. (2011), Husein ve Kara (2011), Arslanturk (2012), Çoban ve Özcan (2013) Algan ve Gencer (2015), Ertugrul ve Mangir (2015), Bal, Akça ve Bayraktar (2016), Yalçınkaya ve Karabulut (2017), Çoban vd. (2018), Altiner (2019), Sarıdoğan (2020), Demir (2021) ve Şahin vd. (2021) çalışmaları ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında ilişki bulmuşlardır. Fakat literatürde yer alan Çil Yavuz (2006) ve Katırcıoğlu (2009) çalışmaları ise ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında bir ilişki olmadığını ortaya koymuşlardır. Ayrıca bu çalışmalar arasında sadece Çoban vd. (2018), Sarıdoğan (2020) ve Şahin vd. (2021) çalışmaları yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemlerden yararlanılmışlardır. Fakat bu çalışmaların eşbütünleşme analizlerinde içsellik probleminin olmadığı varsayımı ile hareket eden testlerden yararlanılmıştır. Buradan hareketle, yapısal kırılmaları ve içsellik problemini göz önüne alarak Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisini tekrar incelemek literatürde karar birliğinin sağlanması açısından önemlidir.

Tablo 3. Literatür taraması

Yazar(lar)	Dönem	Değişkenler	Yöntem	Sonuç
Gunduz ve Hatemi-J (2005)	1963-2002 Yıllık	Gelen turist sayısı, reel GSYH ve reel döviz kurları	Kaldıraçlı bootstrap nedensellik	Turizme dayalı büyüme hipotezinin ampirik olarak desteklendiği tespit edilmiştir.
Çil Yavuz (2006)	1992-2004 Çeyreklik	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme	Granger ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik yoktur.
Akan, Arslan ve Işık (2008)	1985-2007 Yıllık	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme ile turizmin genişlemesi arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.
Kızılgöl ve Erbaykal (2008)	1992-2006 Çeyreklik	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme	Toda-Yamamoto Nedensellik	Ekonomik büyümeden turizm geliri-ne tek yönlü nedensellik vardır.

Katircioglu (2009)	1960-2006 Yıllık	Reel GSYH, Türkiye'yi ziyaret eden ve konaklayan toplam uluslararası turist sayısı ve reel döviz kurları	ARDL Sınır Testi ve Johansen Eşbütünleşme	Turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliliği reddedilmiştir.
Savaş, Beşkaya ve Şamiloğlu (2010)	1985-2008 Çeyreklik	Reel GSYH, reel turist harcamaları, uluslararası turist varışları ve reel döviz kuru	ARDL Sınır Testi ve VECM Nedensellik	Uluslararası turizm hacminden hem turist harcamaları hem de turist varışlarından ve reel döviz kurlarından ekonomik büyümeye doğru uzun vadeli tek yönlü nedensellik vardır.
Uğuz ve Topbaş (2011)	1990-2010 Aylık	Gelen turist sayısı, döviz kuru ve kur oynaklığı	Johansen Eşbütünleşme ve EGARCH	Turizm talebi, döviz kuru ve kur oynaklığı ile uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki içerisindedir.
Aslantürk, Balcılar ve Özdemir (2011)	1963-2006 Yıllık	Turizm gelirleri ve GSYH	Yuvarlanan Pencereleme dayalı VECM Nedensellik	Turizm gelirlerinden GSYH'ye pozitif yönlü bir nedensellik vardır.
Husein ve Kara (2011)	1964-2006 Yıllık	Reel GSYH, turizm gelirleri ve reel döviz kuru	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Johansen eşbütünleşme analizine göre, reel GSYH, turizm gelirleri ve reel döviz kuru arasında uzun dönemli denge ilişkisi vardır.
Arslantürk (2012)	1987-2009 Yıllık	Büyüme, döviz ve turizm gelirleri	Granger Nedensellik	Granger nedensellik sonuçları turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.
Çoban ve Özcan (2013)	1963-2010 Yıllık	Turizm gelirleri ve GSYH	Johansen-Juselius Eşbütünleşme ve VECM Nedensellik	Ekonomik büyüme ile turizm geliri arasında çift yönlü nedensellik vardır.
Ertugrul ve Mangir (2015)	1998-2011 Çeyreklik	Ekonomik büyüme, gelen turist sayısı ve reel efektif döviz kuru	ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik	Turizm hem uzun hem de kısa dönemde ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Algan ve Gencer (2015)	1992-2010 Çeyreklik	Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme	Johansen-Juselius ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme	Türkiye için uzun dönemde turizm gelirleri ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Bal, Akça ve Bayraktar (2016)	1972-2014 Yıllık	GSYH, turizm gelirleri ve reel döviz kuru	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Turizm gelirleri Türkiye'nin iktisadi büyümesini pozitif yönde etkilemektedir.
Yalçınkaya ve Karabulut (2017)	1965-2016 1980-2016 Yıllık	Turizm gelirleri, reel GSYH, reel sabit sermaye yatırımları, eğitim endeksi, istihdam edilen işgücü ve nominal döviz kuru	Johansen Eşbütünleşme ve Hatemi-J Nedensellik	1980'den sonra turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.
Çoban, Firuzhan, Oğuzhan (2018)	2000-2016 Çeyreklik	Turizm geliri, turist sayısı, GSYH, dış ticaret dengesi ve döviz kuru	Gregory Hansen ve RALS Eşbütünleşme, Granger Nedensellik	Turizm gelirleri ekonomik büyüme ve dış ticaret dengesi arasında ilişki vardır. Reel efektif döviz kuru ve turizm gelirleri arasında ilişki yoktur.
Altın (2019)	1969-2018 Yıllık	Turizm gelirleri, ekonomik büyüme, reel döviz kuru, nüfus ve enflasyon	ARDL Sınır Testi	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır.
Sarıdoğan (2020)	1987-2018 Yıllık	Turizm gelirleri, GSYH, toplam işgücü ve gayri safi sermaye birikimi	Gregory-Hansen Eşbütünleşme ve ARDL Sınır Testi	Kısa ve uzun dönem sonuçları, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Demir (2021)	2003-2020 Çeyreklik	Turizm gelirleri, ekonomik büyüme ve döviz kuru	Johansen Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.
Şahin, Durmuş ve Beşcanlar (2021)	2012-2019 Aylık	Sanayi üretim endeksi, turizm gelirleri, enflasyon ve istihdam	Gregory-Hansen Eşbütünleşme ve Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik	Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır. Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik vardır.

3. Metodoloji

Bu çalışmada öncelikle turizm odaklı büyüme hipotezi nedensellik testleriyle sınanmaktadır. Hipotezin geçerliliği durumunda ise bu değişkenler arasında uzun dönemde bir denge olup olmadığı sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak dört farklı nedensellik testinden yararlanılmıştır.

Zaman serisi literatüründe geleneksel nedensellik testleri olarak bilinen Granger (GC) nedensellik testi ve Toda-Yamamoto Granger (TY) nedensellik testi sırasıyla Granger (1969) ve Toda ve Yamamoto (1995) çalışmalarında geliştirilmişlerdir. Bu testler veri setinde herhangi bir yapısal kırılmayı dikkate almamaktadır. Enders ve Jones (2016) ve Nazlıoğlu vd. (2019) çalışmalarında yer alan simülasyon sonuçları Fourier yaklaşımına dayanan nedensellik testlerinin geleneksel testlere göre daha güçlü olduğunu göstermesiyle birlikte, son yıllarda zaman serisi nedensellik literatürü yapısal kırılmaları dikkate alan nedensellik testlerine odaklanmıştır. Bu sebeple, bu çalışmada geleneksel testlerin yanı sıra Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen Fourier Granger (FGC) nedensellik testinden ve Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından önerilen Fourier Toda-Yamamoto Granger (FTY) nedensellik testinden yararlanılmıştır.

Geleneksel nedensellik testleri arasındaki fark, vektör otoregresyon (VAR) modelinin tahmini ile ilgilidir. GC nedensellik testi için aşağıdaki VAR modelinden yararlanır:

$$y_t = Z_t + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1)$$

burada $Z_t = \alpha_0 + \alpha_1 t$ olmak üzere sabitli ve trendli model için deterministik terimi ifade ederken, A katsayı matrisini, p gecikme sayısını ve ε_t ise bağımsız ve özdeş dağılıma sahip hata terimini göstermektedir. Bu model $VAR(p)$ modeli olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada, y_t sanayi üretim endeksi (*ipi*), turizm geliri (*trec*) ve döviz kuru (*er*) serilerini içeren içsel değişkeni ifade etmektedir.² Döviz kuru analizlerde kontrol değişkeni olarak yer almaktadır.

Toda ve Yamamoto (1995), değişkenlerin durağan olmaması ya da eşbütünleşme ilişkisine sahip olması durumunda Wald istatistiğinin ki-kare dağılımını takip etmemesinden kaynaklanan problemin üstesinden gelmek amacıyla GC testinde kullanılan $VAR(p)$ modeline değişkenlerin maksimum entegrasyon derecesini (d) ekleyerek modeli genişletmişlerdir. Böylece TY yaklaşımı aşağıda tanımlanan $VAR(p+d)$ modelinden yararlanmaktadır:

$$y_t = Z_t + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \dots + A_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Her iki geleneksel nedensellik testinin (yani GC ve TY nedensellik testleri) ortak noktası, VAR modelindeki verilerde hiçbir yapısal kırılma varsaymamalarıdır. Ancak çoğu ekonomik seride olduğu gibi, turizm gelirleri ve sanayi üretim endeksi verileri de yapısal kırılmalar içerebilir. Ventosa-Santaulària and Vera-Valdés (2008) çalışmasında belirtildiği gibi, verilerdeki yapısal kırılmalar yanlış modellenir veya göz ardı edilirse nedensellik testi yanıltıcı çıkarımlara neden olabilir. Bu problemi çözmek için Enders ve Jones (2016), $VAR(p)$ modelinde Fourier yaklaşımına dayalı FGC nedensellik testini önermişlerdir. Çalışmalarında $VAR(p)$ modelinde yer alan Z_t deterministik terimini aşağıdaki gibi tanımlamışlardır.

$$Z_t \cong \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (3)$$

burada γ_{1k} ve γ_{2k} sırasıyla frekansın genliğinin ve yer değiştirmesinin ölçüsünü, n ise kümülatif Fourier frekans sayısını göstermektedir.

² Bu çalışmada turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye odaklanıldığı için sadece bu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçlarda rapor edilmiştir.

Enders ve Jones (2016) çalışmasında olduğu gibi, Nazlıoğlu vd. (2016) çalışması benzer sorunu çözmek için TY yaklaşımını Fourier terimleri ile genişleterek FTY nedensellik testini geliştirmişlerdir. Bu nedensellik testi için VAR(p+d) modeli aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \gamma_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \gamma_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + A_1 y_{t-1} + \dots + A_{p+d} y_{t-(p+d)} + \varepsilon_t. \quad (4)$$

Bu dört nedensellik testinin de ortak özelliği, nedensellik yoktur boş hipotezini ($H_0: A_1 = \dots = A_p = 0$) nedensellik vardır alternatif hipotezine ($H_1: A_i \neq 0$ bazı i 'ler için) karşılık Wald istatistiği ile test etmesidir. Geleneksel nedensellik testleri için Wald istatistiği p serbestlik dereceli χ^2 dağılımını takip ederken, kırılmayı dikkate alan testlerde Wald istatistiğinin dağılımı Fourier frekansından etkilenmektedir. Bu nedenle, Nazlıoğlu vd. (2016) çalışmasında Wald istatistiğinin Bootstrap kritik değerleri elde edilmiştir.

Çalışmanın ikinci odak noktası olan değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi, literatürde yaygın olarak kullanılan ve Johansen (1991) çalışmasında geliştirilen Johansen testi ile literatüre daha yeni dahil olan ve Pascalau vd. (2022) tarafında önerilen Fourier Johansen testi kullanılarak incelenmiştir. Burada nedensellik analizinde kullanılan yaklaşıma benzer olarak yapısal kırılmayı dikkate almayan Johansen testi ile kırılmaları Fourier yaklaşımı ile modelleyen Fourier Johansen testinden birlikte yararlanılmıştır. Her iki test için de ana model aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\Delta X_t = \Pi X_{t-p} + \Gamma Z_t + e_t \quad (5)$$

burada X_t m -boyutlu bir süreçtir ve $e_t \sim N_p(0, \Lambda)$ 'dir. Ayrıca, Johansen testi için $Z_t = [\Delta X_{t-1}, \dots, \Delta X_{t-p+1}, 1]$ ve Fourier Johansen testi için $Z_t = [\Delta X_{t-1}, \dots, \Delta X_{t-p+1}, 1, f_t]$ şeklinde tanımlanmakta ve Γ , ilgili katsayılar matrisini göstermektedir. Fourier terimlerini içeren f_t aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$f_t = \sum_{k=1}^n \left[A_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + B_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \right] \quad (6)$$

α ve β , $m \times r$, boyutlu vektörler olmak üzere, eğer $\Pi, \Pi = \alpha\beta'$, olarak yazılabilecek şekilde indirgenmiş ranka ($r < m$) sahipse eşbütünlüğün varlığından söz edilebilmektedir. Her iki test için de en az r tane eşbütünlük vektörü olduğu boş hipotezi iz (trace) istatistiği ile sınanabilir. Bunun için $R_{0t} \Delta X_t$ 'nin Z_t üzerine regresyonundan elde edilen hata terimi olsun. Benzer olarak, $R_{1t} = \Pi R_{0t} + e_t$ basitleştirilmiş regresyon modelini elde etmek için $R_{1t} \Delta X_t$ 'nin Z_t 'nin üzerine regresyonundan elde edilen hata terimi olsun. Buradan hareketle aşağıdaki eşitlik hesaplanabilir:

$$S_{ij} = T^{-1} \sum_{t=k+1}^T R_{it} R'_{jt} \quad (i, j = 0, 1) \quad (7)$$

Test istatistiğini hesaplamada kullanılacak olan özdeğerler (λ) aşağıdaki eşitlik yardımıyla elde edilir:

$$|\lambda S_{11} - S_{10} S_{00}^{-1} S_{01}| = 0 \quad (8)$$

Böyle iz (trace) istatistiği şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$LR = -T \sum_{t=k+1}^T \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (9)$$

Elde edilen test istatistiği çalışmalarda yapılan simülasyonlar sonucu elde edilen kritik değerlerle karşılaştırılarak boş ve alternatif hipotezler sınanır.

Burada ortaya çıkan önemli bir soru yapısal kırılmaların varlığı durumunda Johansen testinin nasıl sonuçlar ortaya koyduğudur. Trenkler (2005), yapısal kırılmaların ihmal edildiği durumda Johansen testinin boş hipotez altında boyut bozumuna uğradığını ve alternatif hipotez doğruyken güç özelliğinin düştüğünü göstermiştir. Buna

karşılık Fourier Johansen testi, farklı kırılma tipleri için dahi iyi boyut ve güç özelliklerine sahiptir (Pascalau vd., 2022).

4. Veri ve Model

Bu çalışmanın temel amacı ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve döviz kuru arasındaki dinamik ilişkileri analiz etmektir. Bu amaçla çalışmada Ocak 2005- Aralık 2019 dönemine ait aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerden, ekonomik büyümeyi ifade etmek için sanayi üretim endeksi (ipi), turizm gelirlerini ifade etmek için toplam seyahat geliri (milyon ABD doları) (trev) ve döviz kuru için ise reel efektif döviz kuru (rer) serileri kullanılmıştır. Bu serilerin hepsi Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir. Analizde tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır ve serileri mevsimsellik etkilerden arındırmak için Census X-12 yönteminden yararlanılmıştır.

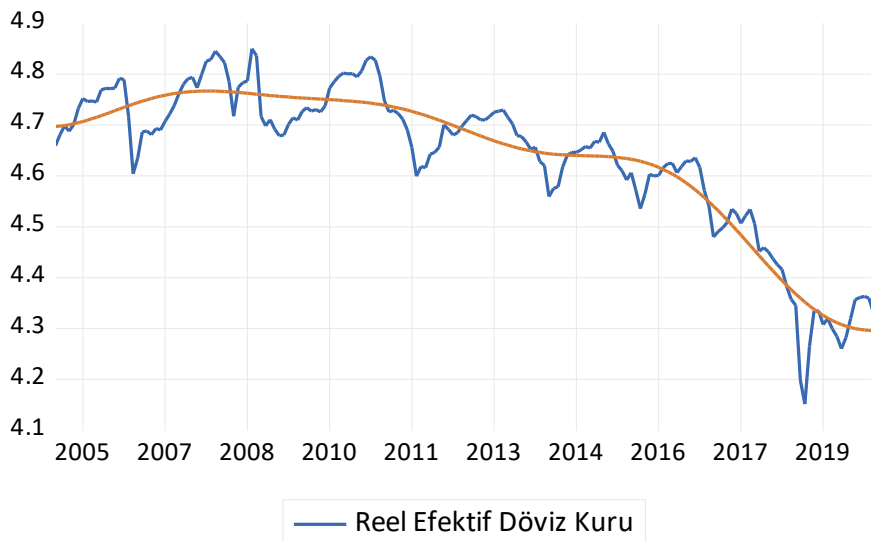
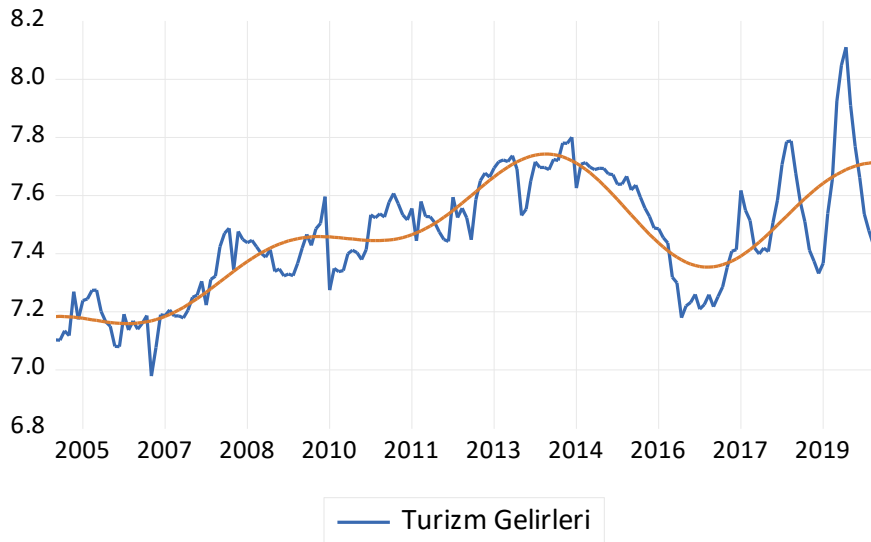
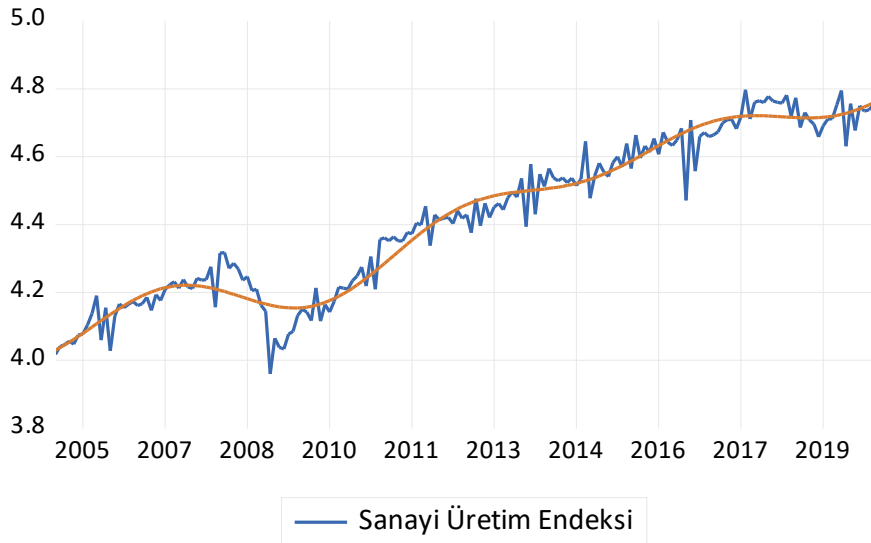
Ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemek için Balaguer ve Cantavella-Jordà (2002) ve Gunduz ve Hatemi-J (2005) çalışmaları temel alınarak aşağıdaki ampirik modelden yararlanılmıştır:

$$ipi = f(trev, rer) \quad (10)$$

$$l\dot{ip}i_t = \alpha Z_t + \beta_1 l\dot{trev}_t + \beta_2 l\dot{rer}_t + \varepsilon_t \quad (11)$$

burada Z_t deterministik terimleri göstermektedir ve α ve β , ilgili değişkenlerin parametrelerini ifade etmektedir.

Sanayi üretim endeksi, turizm geliri ve reel efektif döviz kuru serilerinin dinamikleri ile Fourier yaklaşımları Şekil 2'de gösterilmektedir. Şekil 2 incelendiğinde sanayi üretim endeksinin 2008 küresel krizinden etkiler taşıdığı, turizm gelirlerinin 2016 yılı ve sonrası için terör olaylarından ve negatif kur şoklarından etkilendiği ve benzer şekilde reel efektif döviz kurunun da kur şoklarından dolayı değişken bir yapıya sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu gözlemler yapısal kırılmaların göstergesi olmasına karşın serilerin dinamikleri bir arada incelendiğinde farklı zaman dilimlerinde farklı trend dinamiklerine sahip oldukları, yapısal değişimlerin farklı biçimlerde ve sayılarının belirsiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Enders ve Lee (2012) çalışmasında bahsedildiği gibi farklı biçimde ve belirsiz sayıda kırılmaların modellenmesinde Fourier yaklaşımı oldukça uygundur. Şekil 2'de görüldüğü gibi bu argümana uygun olarak Fourier yaklaşımı serilerin davranışlarını yakalamada oldukça etkilidir. Dolayısıyla analizde Fourier yaklaşımına dayalı testleri kullanmak güvenilir sonuçlar elde etmek açısından tercih edilmiştir.

Şekil 2. Değişkenler ve Değişkenlerin Fourier Yaklaşımları

5. Ampirik Bulgular

Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemeden önce değişkenlerin durağanlık düzeylerini belirlemek için Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ADF birim kök testinden ve Enders ve Lee (2012) tarafından önerilen Fourier ADF birim kök (FADF) testinden yararlanılmıştır.³ Bu testlerden elde edilen sonuçlar Tablo 4'te rapor edilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, birim kök vardır boş hipotezinin seviye değerlerinde hiçbir seri için reddedilemediği yani serilerin hepsinin seviyesinde birim kök sürece sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birinci farklar alındığında ise ADF birim kök testine göre, sanayi üretim endeksi (*lipi*) %5 anlamlılık düzeyinde, turizm gelirleri (*ltrev*) %10 anlamlılık düzeyinde ve reel efektif döviz kuru (*lrer*) %1 anlamlılık düzeyinde boş hipotezi reddederek durağan bulunmuştur. FADF birim kök testine göre, birinci farkı alınmış serilerden sanayi üretim endeksi ve reel efektif döviz kurunun %1 anlamlılık düzeyinde ve turizm gelirlerinin ise %5 anlamlılık düzeyinde boş hipotezi reddettiği ve dolayısıyla durağan olduğu görülmektedir. Bu sonuçlardan hareketle nedensellik analizinde Granger yaklaşımına dayalı testler uygulanırken serilerin birinci farklarının kullanılması gerektiği ve Toda-Yamamoto yaklaşımına dayalı testlerde de maksimum entegrasyon derecesinin ($d=1$) bir alınması gerektiği bilgisine ulaşılmıştır.

Tablo 4. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF	<i>p</i>	FADF	<i>k</i>	<i>p</i>
<i>Seviye</i>					
<i>lipi</i>	-2,660	12	-3,900	1	12
<i>ltrev</i>	-2,443	12	-3,049	1	12
<i>lrer</i>	-1,625	12	-3,137	1	12
<i>Birinci Fark</i>					
<i>lipi</i>	-3,705**	11	-5,192***	3	10
<i>ltrev</i>	-3,332*	11	-3,892**	3	11
<i>lrer</i>	-5,360***	11	-5,411***	2	11

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. *p* gecikmesi sayısını ve *k* ise Fourier frekansını belirtmektedir. ADF birim kök testi için kritik değerler -3,980 (%1), -3,420 (%5) ve -3,130 (%10)'tür. FADF birim kök testi için kritik değerler ise $k=1$ iken -4,870 (%1), -4,310 (%5) ve -4,020 (%10); $k=2$ iken -4,620 (%1), -4,010 (%5) ve -3,690 (%10); $k=3$ iken -4,380 (%1), -3,770 (%5) ve -3,430 (%10)'dur.

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için dört farklı testten yararlanılmıştır. Bu testlerden ilk ikisi veri setinde kırılmanın olmadığı varsayımı ile hareket eden geleneksel Granger ve Toda-Yamamoto testlerdir. Diğer ikisi ise yapısal kırılmaları Fourier yaklaşımı ile modelleyen Fourier Granger ve Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testleridir. Bu testlere dair sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir. İlk olarak turizm gelirlerinden sanayi üretim endeksine bir nedensellik yoktur boş hipotezi incelendiğinde, Granger testine göre boş hipotezin reddedilemediği görülmektedir. Bu sonuca göre turizm odaklı büyüme (TLG) hipotezi geçerli değildir. Toda-Yamamoto testi sonuçlarına bakıldığında ise %5 anlamlılık düzeyinde boş hipotezin reddedildiği ve TLG hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kırılmalar dikkate alındığında ise her iki Fourier nedensellik testinin de %10 anlamlılık düzeyinde boş hipotezi reddettiği ve TLG hipotezinin geçerli olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, analizde kırılmaların dikkate alınmasının önemini vurgular niteliktedir. Ayrıca çalışmada sanayi üretim endeksinden turizm gelirlerine bir nedensellik yoktur boş hipotezi analiz edilmiş ve kullanılan dört testin sonucunun da bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla büyüme odaklı turizm (GLT) hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yapısal kırılmaları dikkate alan her iki Fourier nedensellik testinden elde edilen bulgular Türkiye'de TLG hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar Türkiye için TLG hipotezinin geçerli olmadığını ifade eden Çil Yavuz (2006) ve Katırcıoğlu (2009) çalışmalarının sonuçları ile farklılık gösterirken, Gunduz ve Hatemi-J (2005), Akan vd. (2008) ve Savaş vd. (2010) çalışmalarının bulguları ile örtüşmektedir.

³ Bu çalışmada yapılan analizlerde, Nazlıoğlu (2021)'ün kamuya açık olarak sunduğu GAUSS Time Series and Panel Data library (tspdlib) isimli GAUSS kütüphanesindeki kodlardan yararlanılmıştır. İlgili kütüphaneye <https://github.com/aptech/tspdlib> adresinden ulaşılabilir.

Tablo 5. Nedensellik Analizi Sonuçları

Test	Wald	Asimp. olasılık d.	Bootstrap olasılık d.	<i>p</i>	<i>n</i>
<i>H₀: ltrev ≠> lipi</i>					
Granger	2,306	0,129	0,122	1	-
Toda-Yamamoto	6,009**	0,050	0,049	2	-
Fourier Granger	3,026*	0,082	0,095	1	3
Fourier Toda Yamamoto	6,586*	0,086	0,097	3	3
<i>H₀: lipi ≠> ltrev</i>					
Granger	0,596	0,440	0,460	1	-
Toda-Yamamoto	0,676	0,713	0,704	2	-
Fourier Granger	0,709	0,400	0,403	1	3
Fourier Toda-Yamamoto	5,527	0,137	0,127	3	3

** ve * sırasıyla %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. *p* gecikmesi sayısını ve *n* ise kümülatif Fourier frekansını belirtmektedir. Gecikme sayısını belirlemede Schwarz bilgi kriterinden yararlanılmış ve maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır.

TGL hipotezinin geçerli olması, turizm ve büyüme arasında uzun dönemde bir denge olup olmadığı ve varsa bu ilişkinin boyutunun ne olduğu sorularını doğurmaktadır. Bu sorulardan hareketle çalışmada uzun dönem dengenin varlığı, Johansen (1991) tarafından önerilen Johansen eşbütünleşme testi ve Pascalau vd. (2022) tarafında geliştirilen Fourier Johansen eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Eşbütünleşme analizi sonuçları Tablo 6’da verilmiştir. Elde edilen sonuçlar, kırılmaları dikkate almayan Johansen testi için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını gösterirken, kırılmaları dikkate alan Fourier Johansen testi için bir eşbütünleşme vektörünün olduğunu, dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönemde bir dengenin söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Trenkler (2005) simülasyon çalışmasının gösterdiği gibi Johansen testinin olası yapısal kırılmalar durumunda yanlış çıkarımlara neden olmasından hareketle, güvenilir sonuçlar için Fourier Johansen testinden elde edilen bulgular dikkate alınarak eşbütünleşme ilişkisinin tahmini ile analize devam edilmiştir.

Tablo 6. Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

<i>H₀: rank = r</i>	Johansen			Fourier Johansen			
	İstatistik	<i>p</i>	%95 <i>kd</i>	İstatistik	<i>p</i>	<i>n</i>	%95 <i>kd</i>
<i>r = 0</i>	31,030	2	42,915	93,373**	4	3	92,695
<i>r ≤ 1</i>	13,020	2	25,872	36,617	4	3	59,996
<i>r ≤ 2</i>	4,551	2	12,518	14,343	4	3	31,258

** , %5 anlamlılık düzeyini göstermektedir. *p* gecikmesi sayısını, *kd* kritik değeri ve *n* ise kümülatif Fourier frekans sayısını belirtmektedir. Gecikme sayısını belirlemede Schwarz bilgi kriterinden yararlanılmış ve maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır.

Tablo 7. Uzun Dönemli Eşbütünleşme Tahmin Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>t-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>
<i>ltrev</i>	0,212***	4,811	0,000
<i>lrer</i>	0,104	1,096	0,274
<i>sabit</i>	2,020***	3,628	0,000
<i>trend</i>	0,004***	10,940	0,000
$\sin(2\pi t/T)$	-0,048***	-3,172	0,002
$\sin(2\pi 2t/T)$	0,022***	2,256	0,025
$\sin(2\pi 3t/T)$	0,029***	3,238	0,001
$\cos(2\pi t/T)$	0,053***	4,420	0,000
$\cos(2\pi 2t/T)$	-0,001	-0,112	0,911
$\cos(2\pi 3t/T)$	-0,060***	-8,108	0,000
<i>Düz. R²</i>	0,957		

***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Uzun dönem tutarlı varyans tahmini için Bartlett çekirdeğinden ve Newey-West sabit bant genişliği tahmini yönteminden yararlanılmıştır.

Değişkenler arasındaki ilişkiyi görmek için Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) eşbütünleşme tahmincisinden yararlanılmış ve sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur. Tahmin sonuçları turizm gelirlerinin büyüme üzerinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca reel efektif döviz kurunun da büyüme üzerinde pozitif etkili olduğu fakat sonucun istatistiki olarak anlamlı olmadığı bulgusuna erişilmiştir. Yapılan tahminde deterministik terimler ile Fourier terimlerinin (2 Fourier frekansına sahip kosinüs terimi hariç) istatistiki olarak anlamlı olması kırılmaların analizdeki yeri bakımından dikkat çekicidir.

İncelenen dönemler arasında Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki eşbütünleşme tahmin sonuçları (Tablo 6 ve Tablo 7), turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine pozitif ve anlamlı bir katkısının olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle turizm sektörüne yönelik teşvik edici politikalar uygulamak, dünyada meydana gelen değişimleri takip ederek trendleri yakalayabilecek yatırımlar için kaynak ayırmak, Türkiye’nin coğrafi ve kültürel avantajlarını ön plana çıkarabilecek yeterlikte tanıtım çalışmaları yapmak, turizm gelirlerinin artışını sağlayacaktır. Dolayısıyla artan turizm gelirleri hem turizm gelirlerinin GSYH içindeki payını hem de ekonomik büyümeye yapmış olduğu katkıyı arttıracaktır.

6. Sonuç

Bacasız sanayi olarak da bilinen turizm sektörü, birçok ülkede GSYH ve istihdamın önemli bir bölümünü oluştururken; ulaşım, ticaret, konaklama vb. gibi birçok ekonomik faaliyet ile de yakın ilişki içerisindedir. Son yıllarda meydana gelen küreselleşme hareketleri ile birlikte turizm sektörü, dünya ekonomisinde giderek artan oranlı bir öneme sahip olmaktadır. Buradan hareketle, bu çalışmada hem yapısal kırılmaları dikkate almayan hem de dikkate alan testler kullanılarak TLG hipotezi kapsamında Türkiye’de ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaçla Ocak 2005–Aralık 2019 dönemine ait aylık veriler kullanılarak ekonomik büyüme, turizm gelirleri ve döviz kuru değişkenleri ile analiz gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, yapısal kırılmaları dikkate almayan geleneksel Granger nedensellik testinin aksine; yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier Granger ve Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testinde Türkiye için TLG hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

TLG hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu sonucunun elde edilmesinin ardından ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönem dengenin olup olmadığı analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda yapısal kırılmaları dikkate almayan Johansen eşbütünleşme testinin aksine; yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier Johansen eşbütünleşme testinde değişkenler arasında uzun dönemli bir dengenin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonrasında değişkenler arasındaki ilişkiyi görmek için FMOLS eşbütünleşme tahmincisi kullanılmıştır. Tahmin sonuçları, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir katkısının olduğunu göstermiştir.

Türkiye On Birinci Kalkınma Planında, öncelikli sektörlere ilaveten turizm sektörü de öncelikli gelişme alanı olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin iç ve dış turizm pazarında tanıtılması ve geliştirilmesi amacıyla 2019 yılında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (TGA) kurulmuştur. Turizm gelirlerini artırmak için kalkınma planında da belirtildiği gibi teknolojik gelişmeler ve değişen tüketici eğilimleri dikkate alınarak turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilerek geliştirilmesi, hizmet kalitesinin yükseltilmesi, sezon süresinin uzatılması, harcama eğilimi yüksek olan ziyaretçilerin ülkeye çekilmesi ve her bir destinasyon özelinde ve müşteri odaklı anlayış bakış açısıyla sektörde dönüşüm sağlanmalıdır. Böylelikle turizm gelirlerinde meydana gelecek artış, başta cari açığın finansmanı olmak üzere birçok ekonomik faaliyeti doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecek; aynı zamanda bu çalışmadan elde edilen sonuçlara göre de turizm gelirinin ekonomik büyüme performansının iyileştirilmesine yapmış olduğu katkı daha da artacaktır.

Bu çalışma Türkiye ile sınırlı tutulmuş olup, son dönemde bölgesel ve il bazlı çalışmaların önem kazanmasıyla beraber gelecek çalışmalarda turizm odaklı büyüme hipotezi destinasyonlar için incelenerek yeni araştırmalara imkan sağlayabilir.

Kaynakça

- Akan, Y., Arslan, İ., & Işık, U. C. (2008). The Impact of Tourism on Economic Growth: The Case of Turkey. *Journal of tourism, 9*(2), 47-69.
- Algan, N., & Gencer, S. (2015). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden Bulgular. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24*(1), 31-44.
- Altiner, A. (2019). Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye örneği (1969-2018). *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi, 3*(2), 114-133.
- Arslanturk, Y., Balcilar, M., & Ozdemir, Z. A. (2011). Time-varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling, 28*(1-2), 664-671.
- Arslanturk, Y. (2012). Dynamic relation between economic growth, foreign ort he and tourism incomes: An econometric perspective on Turkey. *Journal of Business Economics and Finance, 1*(1), 30-37.
- Bal, H., Akça, E. E., & Bayraktar, M. (2016). The contribution of tourism to economic growth: A research on the Turkey. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7* (1), 1–20.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied economics, 34*(7), 877-884.
- Brida J. G., Lanzilotta, B., Pereyra, J. S. & Pizzolon, F. (2015). A nonlinear approach to the tourism-led growth hypothesis: the case of the MERCOSUR. *Current Issues in Tourism, 18*(7), 647-666.
- Brida, J. G., Cortes-Jimenez, I. & Pulina, M. (2016). Has the tourism-led growth hypothesis been validated? A literature review. *Current Issues in Tourism, 19*(5), 394-430.
- Çetinel, F. G. (2001). Turizmde Tamtim ve Reklam Faaliyetlerinin Önemi:(Türkiye'nin Tanıtımında Turizm Bakanlığı'nın Yurtdışında Faaliyet Gösteren Medya Araçlarında Yaptığı Reklam Harcamaları ile Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı Arasındaki ilişkinin Değerlendirilmesi). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 12*(2), 151-161.
- Çimat, A., & Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3*, 71-85.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi, 7*(2), 162-171.
- Çoban, B., Firuzan, E., & Oğuzhan, A. (2018). Farklı Varyanslık ve Yapısal Kırılmalar Altında Ekonomik Büyüme ile Turizm İlişkisinin İncelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(1), 319-337.
- Çoban, O., & Özcan, C. C. (2013). Türkiye'de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: nedensellik analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8*(1), 243-261.
- Demir, Y. (2021). Yapısal kırılmalar altında reel ekonomik büyüme, reel döviz kuru ile turizm gelirleri ilişkisinin ampirik analizi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*(1), 26-40.

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Enders, W., & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Enders, W., & Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199.
- Ertugrul, H. M., & Mangir, F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey. *Current Issues in Tourism*, 18(7), 633-646.
- Ethem, E. S. E. N., & Özata, E. (2017). Turizmin ekonomik büyümeye etkisi: turizme dayalı büyüme hipotezinin türkiye için geçerliğinin ARDL modeli ile analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 43-58.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Gunduz, L., & Hatemi-J, A. (2005). Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Husein, J., & Kara, S. M. (2011). Research note: Re-examining the tourism-led growth hypothesis for Turkey. *Tourism Economics*, 17(4), 917-924.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in gaussian Vector Autoregressive models. *Econometrica*, 59(6), 1551-1580.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, 30(1), 17-20.
- Kızılgöl, A. G. Ö., & Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: Bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Nazlioglu, S. (2021). GAUSS time series and panel data tests package (tspdlib), <https://github.com/aptech/tspdlib>. Erişim tarihi Ocak 2022.
- Nazlioglu, S., Gormus, N. A., & Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168-175.
- Nazlioglu, S., Gormus, A., & Soytaş, U. (2019). Oil prices and monetary policy in emerging markets: structural shifts in causal linkages. *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(1), 105-117.
- Pascalau, R., Lee, J., Nazlioglu, S., & Lu, Y. (2022). Johansen-type Cointegration Tests with a Fourier Function. *Journal of Time Series Analysis*. <https://doi.org/10.1111/jtsa.12640>
- Proença, S., & Soukiazis, E. (2008). Tourism as an economic growth factor: a case study for Southern European countries. *Tourism Economics*, 14(4), 791-806.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2020) Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye İçin Yapısal Kırımlı Birim Kök ve Eşbütünlük Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(3), 829-848.
- Savaş, B., Beşkaya, A., & Şamiloğlu, F. (2010). Analyzing the impact of international tourism on economic growth in Turkey. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(12), 121-136.
- Şahin, D., Durmuş, S., & Beşcanlar, S. (2021). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri İlişkisi; Yapısal Kırımlı Test Analizi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36-56.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Trenkler, C. (2005). The Effects of Ignoring Level Shifts on Systems Cointegration Tests. *Allgemeines Statistisches Arch*, 89, 281–301.
- TÜRSAB, (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği) 2020. Son Verilerle Türkiye Turizm İstatistikleri Raporu, Sayı:3.
- Uğuz, S. Ç., & Topbaş, F. (2011). Döviz kuru oynaklığı turizm talebi ilişkisi: 1990-2010 Türkiye Örneği. In *Anadolu International Conference in Economics II*.
- UNWTO (2006). *Tourism Highlights*, 2006 Edition.

UNWTO (2015). *Tourism Highlights*, 2015 Edition.

UNWTO, (2020a), *World Tourism Barometer*. Vol:18, Issue 7, December 2020.

UNWTO, (2020b), *International Tourism Highlights*, 2020 Edition.

Ventosa-Santaulària, D., & Vera-Valdés, J. E. (2008). Granger-causality in the presence of structural breaks. *Economics Bulletin*, 3(61). 1-14.

WTTC (2020). Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>. Erişim Tarihi: 01.02.2022

Yalçinkaya, Ö., & Karabulut, K. (2017). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Üzerine Dönemsel ve Yapısal Kırılmalı Bir Zaman Serisi Analizi (1965-2016). *Journal of International Social Research*, 10(52), 1231-1248.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:30.05.2022 ✓Accepted/Kabul:03.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1123299

Research Article/Araştırma Makalesi

Akinci Öztürk, E. (2022). "Oidipous Tyrannos'ta Kehanet ve Merhamet" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 53-60.

OIDIPOUS TYRANNOS'TA KEHANET VE MERHAMET

Esengül AKINCI ÖZTÜRK*

Öz

Bu makalede, acıma duygusunun Sophokles'in *Oidipous Tyrannos* tragedyasındaki yeri ve önemi üzerinde durulmaktadır. Acıma hissi ya da merhamet aslında seyirciden beklenen temel duygusal reaksiyon olmakla birlikte, *Oidipous Tyrannos*'un olay örgüsünün merkezinde yer alıp tragedyadaki olayların gidişatını belirleyen en önemli unsurdur. Sophokles, *Oidipous Tyrannos*'ta Oidipous mythosu üzerinde önemli birtakım değişiklikler yapmış, tragedyanın olay örgüsünü özgün bir şekilde yeniden kurgulamıştır. Buradaki temel iddiamız şudur: Sophokles'in mythosta yaptığı kritik değişikliklerin temelinde oyunda geçen ana karakterlerin acıma duygusu bulunmaktadır. Çünkü Laios'un kölesinin bebek Oidipous'u dağda bırakmayıp, onu büyütmesi için Korinthoslu haberciye vermesinde salt acıma duygusu belirleyici olduğu gibi, Oidipous'u hem Thebai kentindeki büyük veba salgınının nedenini araştırmaya sevk eden hem de yönetimi Kreon'a bıraktıran önemli kararların arkasında da kahramanın yaşadığı yoğun korku ve acıma duygusu bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sophokles, Oidipous Tyrannos, Kral Oidipous, Acıma, Merhamet, Thebailı Çoban.*

PROPHECY AND OCASSION IN OEDIPUS TYRANNUS

Abstract

This article focuses on the place and importance of pity in Sophocles' *Oedipus Tyrannus*. Although the feeling of pity or compassion is just the basic emotional reaction expected from the audience, it is the most important element that takes place in the center of the plot of *Oedipus Tyrannus* and determines the course of events in the tragedy. Sophocles made some important changes about the Oedipus myth in the tragedy of *Oedipus Tyrannus* and reconstructed the plot of the tragedy in an original way. Our main claim here is this: The main character's pity is the basis of the critical changes Sophocles made in the myth. For just as the feeling of pity was decisive when Laios' slave did not leave the baby Oedipus on the mountain, but gave it to the Corinthian messenger to raise him, there is also the intense fear and pity behind Oedipus' important decisions that led him to investigate the cause of the great plague epidemic in the city of Thebes and left the administration to Creon.

Keywords: *Sophocles, Oedipus Tyrannus, Oedipus the King, pity, Compassion, Theban Herdsman.*

*Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: eakinci@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6608-3927>)

Bir taklit (*mimēsis* [μίμησις]) sanatı olarak tragedyaaların en temel işlevi, seyircide acıma (*eleos* [ἔλεος] /*oiktos* [οἰκτος]) ve korku duyguları uyandırmak suretiyle duygusal arınma (*katharsis* [κάθαρσις]) gerçekleştirmektir. Bu bakımdan, olay örgüsü bir tragedyadaki en temel öğedir; çünkü söz konusu trajik etkinin ortaya çıkması, büyük oranda olay örgüsünün etkinliğine bağlıdır. Dolayısıyla bir olay örgüsü acıma duygusunu ön plana çıkarıp, özellikle baht dönüşü (*peripeteia* [περιπέτεια]) ve keşfetme (*anagnōrisis* [ἀναγνώρισις]) unsurlarını kapsayacak bir şekilde karmaşık olmalıdır.¹ Aristoteles, Sophokles'in *Oidipous Tyrannos* (*Kral Oidipous*) tragedyasını bunun en ideal örneklerinden birisi olarak değerlendirmektedir.² Bu çalışmada, acıma ve merhamet duygularının *Kral Oidipous* tragedyasındaki yeri ve işlevi tartışılacaktır. Acıma yalnızca seyirciden beklenen temel duygusal reaksiyon olmakla birlikte, *Kral Oidipous*'un olay örgüsünün ana ekseninde yer alıp tragedyaı bütünüyle şekillendiren en baskın duygudur.

Sophokles, *Kral Oidipous* adlı eserinde Oidipous mythosunda önemli birtakım değişiklikler yapmış ve böylece tragedyanın olay örgüsünü özgün şekilde yeniden kurgulamıştır. Sophokles'in mythosta yaptığı kritik değişiklikler kabaca şunlardır: Oidipous'un bileklerinden delinerek ayaklarının birbirine bağlanması, Kithairon Dağı'nda Laios'un kölesi ile Korinthoslu haberci arasındaki etkileşim, Oidipous'un ısrarla yürüttüğü bir araştırma neticesinde kendisi hakkındaki feci gerçekleri keşfetmesi ve Thebai kentinin yönetiminin bir yalvarma ritüeli üzerinden Kreon'a devredilmesidir.³ Tartışmamız açısından buradaki en temel değişiklik, Laios'un kölesinin Oidipous'u ıssız Kithairon Dağı'nda ölüme terk etmeyip Korinthoslu haberciye vermesidir. Oidipous mythosunun bazı versiyonları dağda ölüme terkedilen Oidipous'u Polybos'un adamlarının tesadüfen bulduğunu öne çıkarırken; bazıları ise onun sağ kalıp Polybos'un ailesine nasıl katıldığı konusunu açıklığa kavuşturmazlar. Apollodoros ve Zenobios'a göre, Laios'un emri doğrultusunda Laios'un kölesi, bebek Oidipous'u ayakları bağlı bir şekilde Kithairon Dağı'na bırakmış ve Korinthoslu haberci onu şans eseri bulmuştur.⁴ Buna karşılık, Pausanias ise Kithairon Dağı'nda terk edilmiş olan Oidipous'un Korinthos'ta Polybos ailesi tarafından büyütüldüğünü belirtmiş ama Oidipous'un dağda nasıl bulunup Polybos'a verildiği konusunu netleştirmemiştir.⁵ Şimdi, iddiamız odur ki, Sophokles'in mythosta yaptığı kritik değişikliklerin temelinde oyunda geçen ana karakterlerin acıma, dolayısıyla merhamet duygusu yatmaktadır. Çünkü Laios'un kölesinin bebek Oidipous'u Korinthoslu haberciye vermesinde salt acıma duygusu belirleyici olduğu gibi, Oidipous'u hem Thebai'daki büyük veba salgının nedenini araştırmaya sevk eden hem de yönetimi Kreon'a bıraktıran önemli kararların arkasında kahramanın yaşadığı yoğun korku ve acıma duygusu bulunmaktadır. Öncelikle, söz konusu acıma duygusu ile burada ne kastedildiğini netleştirmeye çalışalım.

Munteanu'nun da ifade ettiği gibi, trajik korku kişinin bir başkasının çektiği ızdırap veya uğradığı büyük bir yıkım karşısında derinden üzülp ona acıması (*oiktos*) ve nihayetinde benzer bir felaketin kendi başına da gelebileceği endişesine kapılmasıdır.⁶ Benzer şekilde, Nussbaum ve Sandridge gibi önemli klasik filologlar da *eleos* ve *oiktos* terimlerini acıma olarak ele alıp, *oiktos* terimi ile sempati ve merhamet terimlerini eş anlamlı saymışlardır.⁷ Ancak, Terasa Danze'nin de haklı olarak belirttiği üzere, Sophokles sempati duygusunu dile getirmek için *oiktos* terimini sıklıkla kullandığı gibi, empati hissini ifade etmek için de yine bu terime başvurmuştur. Dolayısıyla *Kral Oidipous* tragedyasındaki karakterlerin sergiledikleri acıma duygusu, sempati ve empati olarak ifade edilen iki duygusal süreci de içermektedir.⁸ Oyunda karakterlerin eylemlerinin, özellikle de Oidipous ve Laios'un kölesinin aldığı kritik kararların üzerinde işte bu duygu belirleyici olmuştur: Her ikisini de acıma duygusu yönlendirmiş ve böylece tragedyada duygusal açıdan da tutarlı bir bütünlük sağlanmıştır.

Oidipous'un gerek *Prologos* gerekse *Birinci Epeisodionda* tanık olduğumuz genel siyasi tavrı ve Thebai kenti için aldığı kararlar tamamıyla onun kent halkına, özellikle de masum ve mağdur çocuklara karşı duyduğu acıma duygusundan etkilenmiştir. Kral Oidipous, maruz kaldıkları ölümcül veba salgınından kurtulmak için sarayın önünde oturup yardım çılığı atan çocuklara niçin geldiklerini sorar ve rahipten onlar adına açıklama yapmasını ister. Fakat Oidipous, aslında onların niçin acı çektiklerini, başlarına nasıl bir felaketin gelmiş olduğunu bildiği için, rahip henüz daha cevap vermeden önce çocuklara hem bir kurtarıcı hem de bir baba şefkati ile yaklaşarak onlarla

1 Arist. *Poet.* 1449b 24-28; 1450a 22-38; 1452a 15-20.

2 Arist. *Poet.* 1452a 31-38.

3 Danze, 2016: 567. Ayrıca, tragedyada yapılan ilk üç değişiklik ile ilgili detaylı bir tartışma için bkz. Segal 2001.

4 Apollodoros, *Bibl.* 3.5.7; *CPG* 1. *Zen.* 2.68.

5 Paus. 10.5.3.

6 Munteanu, 2012: 94-95. *Oiktos* terimi *LSJ*'de de bir tür acıma ve merhamet/şefkat olarak tanımlanmaktadır. *LSJ*, s.v. "οἰκτος".

7 Nussbaum, 2008; Sandridge 2008. Sophokles'te *eleos* ve *oiktos* terimlerinin semantiği üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Prauscello, 2010.

8 Danze, 2016: 568.

açıkça empati kurar: “Önümde böyle diz çöküp yalvarmanıza üzülmeceğim, acımayacak kadar duygusuz değilim.”⁹ Böylece Oidipous, halka özellikle de çocuklara çok içten bir şekilde acıdığı için merhamet gösterir ve onlara yardım sözü verir. Hatta Kreon’u tam da bu yüzden Phoibos’a danışmak için Python Tapınağı’na gönderdiğini belirtir. Kaldı ki, acıma, tıpkı giriş sahnesinde de olduğu gibi, bir yalvarma ritüeli üzerinden çaresizce yardım dilenen masum bir gruba karşı duyulan duygusal tepkidir.¹⁰ Rahibin veba salgını nedeniyle kentte yaşanan dramı kabaca özetlemesinin hemen ardından ikinci kere söz alan Oidipous, yine aynı duyguları yaşadığını “talihsiz” olarak nitelendirdiği çocuklara şöyle ifade etmektedir: “Her biriniz kendi acısıyla yanarken, ben hepimiz için ... ağlıyorum.”¹¹ Oidipous, burada da halkın yakalandığı hastalık ile kendi duygusal ızdırabını ilişkilendirerek onlarla empati kurmaktadır.¹² Belki fiziksel olarak değil ama duygusal olarak Oidipous da vebanın kurbanı olmuştur. Tragedya boyunca yaşanacak bütün olaylara, empati şeklinde kendini gösteren Oidipous’un işte bu acıma duygusu önyak olmuş, baht dönüşü ve keşfetmeye götüren eylemlere öncülük etmiştir. Oidipous, halkı için hissettiği çok büyük bir acıma duygusuyla, kentte yaşanan veba salgınının nedenini ve bu felaketin çaresini araştırmaya koyulmuş, ama bu araştırmanın sonucunda öğrendiği gerçekler kendi felaketinin başlangıcı olmuştur. Acıma duygusu, çok ironik bir şekilde, kendi acı gerçeğini keşfetmesine ve dolayısıyla yaşadığı talihsiz baht dönüşüne yol açmıştır.

Delphoi’dan dönen Kreon, kentte yaşanan felaketin nedenini ve bu hastalığın üstesinden nasıl gelineceğini açıkladıktan sonra Oidipous, Laios’un öcünü alma sorumluluğunu bütünüyle üzerine alır ve böylece olayların gidişatını belirleyip kendi sonunu getirecek olan davayı aydınlatmaya koyulur. Burada savunmayı amaçladığımız temel tez şudur: Oidipous’un aldığı bu kritik karara onun acıma duygusu neden olmuştur. Şöyle ki, Oidipous kralın katiline öfkelenmişti için, katili bulup ilahi adaleti yerine getirmeyi amaçlamakta; hatta kralın öldürülmesini kendisine karşı da girişilmiş bir saldırı olarak değerlendirmekteydi. Şimdi, Most’un da belirttiği üzere, öfke genellikle ve tipik bir şekilde acıma duygusunu takip eder.¹³ Yani Oidipous, *Prologosun* son dizelerinde kralın katledilmesine ve dolayısıyla kentte yaşanan dramatik kayıplara çok üzülüp mağdurlara içten merhamet duyduğu için kralın katiline öfkelenmektedir. Oidipous’un burada katile öfke duyup kim olduğunu soruşturmaya çalışması, hissettiği empati duygusunun bir sonucudur.

Oidipous, bütün gerçekleri öğrenmeden önce hem kâhin Teiresias’a hem de özellikle Kreon’a öfkelenmiş ve her ikisine de oldukça kızmıştır.¹⁴ Fakat, korobaşının ricası üzerine Kreon’u affederek ona karşı herhangi bir yaptırım uygulamamıştır. Oidipous’un bu tavrı da yine onun genel duygu dünyasına hâkim olan acıma hissinin bir gereğidir.¹⁵ Kâhin Teiresias, şehirdeki *miasmanın* (arınmayı zorunlu kılan kirlilik) kaynağının Oidipous olduğunu açıklar ama Oidipous buna şiddetle karşı çıkar. Oidipous’a göre bu, Kreon’un gücü ele geçirmek için kurguladığı hain planın bir parçasıydı ve Kreon ya sürgün edilerek ya da ölüm cezasına çarptırılarak bunun bedelini ödemeliydi. Ancak Koro, zaten büyük bir sıkıntı içinde olan Thebai’da daha fazla acı çekilmemesi için Kreon’un affedilmesini talep eder: “Yeter çektiğimiz acılar, aranızdaki kavgalarla bize yeni acılar çekirtmeyin.”¹⁶ Korobaşının bu isteğini haklı bulan Oidipous, şimdi de koroya acıdığı için Kreon’a yönelttiği suçlamaları geri çeker: “Öleceğimi ya da Thebai’den zorla, şerefsizce atılacağımı bile bile dediğinizi yapıyorum: buradan defolup gitsin. Onun sözleri değil, senin sözlerin dokundu bana.”¹⁷ Böylece Oidipous, burada da şehrin iyiliği için yalvaranlara merhamet göstermiş ve bu duygusundan dolayı Kreon’u suçlamayı bırakmıştır. Fakat bu sefer acıma duygusunun objesi şehrin masum çocukları değil yaşlılardan oluşan korodur. Ancak acıma duygusunun objesi değiştiği halde, acımanın yine bir yalvarma ritüeline eşlik etmesi tesadüf değil, eylemlerin akışına ve olay örgüsünün gidişatına yön veren duygusal tutarlılığın bir tezahürüdür. Gardiner’e göre Oidipous’un hem koro için hissettiği acıma duygusu hem de bu duygu temelinde Kreon hakkında aldığı karar, onun adaletsiz ve bencil bir kral olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸ Dahası, Oidipous’un bu duygusu sayesinde şehir potansiyel bir huzursuzluk ya da çatışma ortamından

9 Sophok. *Oid.* 1.

10 Bundan dolayı Konstan, *Kral Oidipous’un girişi ile Euripides’in Hiketides (Yakarıcılar)* adlı eserinin birbirine benzediğini belirtir. Bkz. Konstan, 2005: 65-66; Danze, 2016: 570.

11 Sophok. *Oid.* 2-3.

12 Danze, 2016: 575.

13 Most 2004.

14 Ryzman 1992: 103-105.

15 Danze, 2016: 576.

16 Sophok. *Oid.* 25.

17 Sophok. *Oid.* 25-26.

18 Gardiner 1987: 100-101.

kurtulduğu gibi, olay örgüsünün farklı bir kulvara evrilmesinin de önüne geçilmiştir. Danze'nin etkili terimleriyle ifade edecek olursak, "acıma oyundaki mitolojik bütünlüğü muhafaza etmiştir."¹⁹

Ayrıca hem Korinthoslu habercinin bütün gerçekleri Oidipous'a aktarmasında hem de Laios'un kölesinin bebek Oidipous'u Korinthoslu haberciye vermesinde de yine salt acıma duygusu belirleyici olmuş ve böylece tragedyadaki "mitolojik bütünlük" korunmuştur. Oidipous'un hayatta kalıp büyük bir trajik yıkıma uğraması kompleks bir ironidir; çünkü Oidipous'un trajik sonu her iki çobanın da ona karşı hissettiği yoğun acıma duygusu yüzündendir. *Üçüncü Epeisodionun* hemen başında, Oidipous ile Lokaste'nin kehanetlerin gerçeği yansıtıp yansıtmadığını tartıştıkları anda, Korinthoslu haberci, Oidipous'un babası Polybos'un öldüğünü ve Oidipous'un kral olacağı haberini getirir. Fakat Oidipous, söz konusu kehaneti hatırlatarak, Korinthos'a asla bir daha gitmeyeceğini dile getirir. Buna karşılık haberci, Oidipous'un bazı gerçekleri bilmediğini ima eder ve Oidipous'a çaresiz bir çocuğa acı gibi acıyarak onu geçmiş hakkında aydınlatmaya karar verir. Habercinin onu bir çocuk olarak görmesi tesadüf değildir; çünkü, daha önce de belirtildiği üzere, acıma ve merhamet bir yalvarış ritüeli eşliğinde özellikle çocuklara karşı hissedilen bir duygudur. Baba figürü, kurtarıcı rolü ve acıma duygusu arasındaki yakın bağlantı oyunun bu bölümünde de kendini göstermektedir. Ancak oyunun daha önceki bölümlerinde Oidipous tıpkı bir baba gibi kentlin çocuklarına, yani Kadmos'un evlatlarına acıyıp onları kurtarmaya çalışırken, şimdi ise her iki role de Korinthoslu haberci geçmiştir.²⁰ Nitekim Oidipous'a "oğlum" ya da "yavrum" diye hitap eden haberci, aslında onu korkularından arındırmak için gerçekleri söyler; ama ne var ki, Oidipous'un haberciden öğrendikleri kısa bir süre sonra uğrayacağı talihsiz baht dönüşüne zemin hazırlar. Korinthoslu haberci, Oidipous'a Polybos'un oğlu olmadığını ve onu daha bebek yaşta kral Laios'un çobanlık da yapan kölesinden aldığını açıklar:

Korinthoslu Haberci: İşte o günlerde seni ben kurtardım yavrum!

Oidipus: Ne haldeyim beni bulduğun zaman?

Korinthoslu Haberci: Ne halde olduğunu ayakların dile gelip de söylese!

Oidipus: O eski acıyı ne diye hatırlatıyorsun bana?

Korinthoslu Haberci: Bileklerinden delinip ayakların birbirine bağlanmıştı.²¹ Bağlarını çözdüm.

Oidipus: Daha kundakta çocukken işkence başlamıştı.

Korinthoslu Haberci: Oidipus adını da o eski acidan aldın.

Oidipus: Tanrılar aşkına söyle! Anam mı, yaksa babam mı verdi bu adı bana?

Korinthoslu Haberci: Bilmiyorum. Seni bana veren, bunu benden daha iyi bilir.

Oidipus: Öyleyse sen beni başkasından aldın; kendin bulmadın.

Korinthoslu Haberci: Evet, benim gibi çobanlık eden biri verdi seni bana.

Oidipus: Bu çobanın kim olduğunu söyleyebilir misin?

Korinthoslu Haberci: Laios'un kölelerinden biriymiş.²²

Böylece Korinthoslu haberci, gerçeği öğrenip korku ve acılarından arınmak için yalvaran Oidipous'a bir baba şefkatiyle ve merhametle yaklaşarak, bilmesi gereken ne varsa olduğu gibi aktarmaktadır. Fakat habercinin anlattıkları, yine çok ironik bir şekilde, Oidipous'u korkularından arındırmaz, tersine yaşayacağı büyük trajik felaketin önünü açar. Bu da acıma duygusunun ki, taşıyıcısı ve objesi değişse bile, tutarlı bir şekilde olay örgüsüne yön verdiğinin kanıtıdır.

19 Danze, 2016: 577.

20 Danze, 2016: 578-581.

21 Bu, daha önce de belirtildiği gibi, Sophokles'in mythosta yaptığı temel değişikliklerden birisi olup, hem habercinin Oidipous'a nasıl acıdığı'nın bir göstergesi hem de seyircide acıma duygusu uyandırma yollarından birisidir.

22 Sophok. *Oid.* 39.

Benzer şekilde, Korinthoslu haberci ve Laios'un kölesi arasındaki etkileşim de acıma duygusunun mythostaki yeri ve önemini açıkça gösterir mahiyettedir. Laios'un öldürülmesiyle ilgili olarak zaten saraya çağrılmış olan Laios'un kölesi, Oidipous'un geçmişi hakkındaki en son ve en kritik bilgilere sahiptir ve bu nedenle Oidipous, *Dördüncü Epeisodionda*, ondan her şeyi tüm çıplaklığıyla anlatmasını ister. Yukarıda da belirtildiği üzere, Laios'un kölesi yani Thebaili çoban karakterinin olay örgüsüne dahil edilmesi, Sophokles'in mythosa kattığı en önemli yeniliklerden bir tanesidir. Daha önemlisi, bu karakterin devreye sokulması, Oidipous'un hayatta kalmasında acıma veya merhamet duygusunun rolünü oldukça pekiştirip sağlamlaştırmaktadır.²³ Laios'un kölesinin acıma duygusu Oidipous'un hayatta kalmasına önayak olmuş ve böylece hem seyirciden beklenen trajik etkinin hem de *peripeteia* ve *anagnorisis* unsurlarının gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Başka bir deyişle, kölenin verdiği bilgiler olay örgüsünün bundan sonraki gidişatını bütünüyle şekillendirmiştir. Öncelikle, Oidipous ve Laios'un kölesi arasında geçen ve *anagnorisis* sahnesinin de yaşandığı kritik diyalogu ifade etmeye çalışalım.

Oidipus: Çocuğu [Oidipus] o mu verdi sana?

Laios'un Kölesi: Evet efendimiz.

Oidipus: Ne diye verdi?

Laios'un Kölesi: Öldüreyim diye.

Oidipus: Bir ana öz evladına nasıl kıyar!

Laios'un Kölesi: Tanrıların verdiği uğursuz bir haberden korktuğu için.

Oidipus: Neymiş bu haber?

Laios'un Kölesi: Günün birinde babasını öldüreceği haberi.²⁴

Bunun üzerine Oidipous, tartışmamız açısından en önemli soruyu sorar.

Oidipus: Peki, onu bu ihtiyara [Korinthoslu Haberci] neden verdin?

Laios'un Kölesi: Acıdım da ondan efendimiz; onu başka bir kente, kendi

kentine götürür diye düşünmüştüm. Onu kurtarmakla

başına daha büyük belalar açtım. Eğer sen o çocuksan

bilesin, bahtı kara geldin dünyaya...

Oidipus: Her şey aydınlandı artık... Ey gün ışığı, bu seni son

görüşüm olsun! Doğurmamalıydı beni doğuran, birleşme-

meliydim birleştiğimle, öldürmemeliydim öldürdüğümü...²⁵

Oidipous, burada "her şey aydınlandı artık" derken, kendisiyle ilgili gerçekleri artık keşfettiğini (*anagnorisis*) ifade etmektedir ve bu durum, tam da beklendiği gibi, onu yıkıma götürecek talihsiz baht dönüşünün (*peripeteia*) önünü açacaktır. Başka bir deyişle, tragedyadaki olayların akışını ve dolayısıyla olay örgüsünün ne yönde ilerleyeceğini işte bu keşfetme ya da tanıma sahnesi belirleyecektir. Peki, burada acıma duygusunun rolü nedir? Veba salgınına çare bulma girişimi Oidipous'u, kendisini ve geçmişi araştırılmaya sürüklemiştir. Korinthoslu haberci, yukarıda da ifade edildiği gibi, Oidipous'a bildiği her şeyi anlatmış ama gerek bu anlatılanları teyit etmek gerekse hala karanlıkta kalan kimi hususları açıklığa kavuşturmak için eskiden çobanlık da yapmış olan Laios'un kölesi'nin tanıklığına başvurulmuştur.²⁶ Oidipous'un köleye sorduğu en kritik soru, onun bebek Oidipous'u neden

²³ Danze, 2016: 581-583.

²⁴ Sophok. *Oid.* 45-46.

²⁵ Sophok. *Oid.* 46.

²⁶ Laios'u kimin öldürdüğü soruşturulduğunda, bildiklerini anlatması için Laios'un kölesi zaten saraya çağrılmıştı. Fakat köle sorgulanırken, Laios ile ilgili tanıklığı tamamen unutulmuş ve Oidipous'un bebekten hayata nasıl tutunduğu konusuna odaklanılmıştır. Bkz. Danze, 2016: 584.

dağda ölüme terk etmeyip Korinthoslu haberciye verdiğidir. Laios'un kölesi, bebeğe "acıdığı" için onu ölüme terk etmediğini açıkça dile getirmiştir. Demek ki, kehanetin gerçekleşmesi ve Oidipous'un hayatta kalıp büyük bir yıkıma uğramasında acıma duygusu ve ona gösterilen merhamet büyük rol oynamıştır. Oyunun başında Oidipous'un söylem ve eylemlerinde de gördüğümüze benzer bir şekilde, Laios'un kölesi de acıma duygusuyla harekete geçerek tıpkı merhametli bir baba gibi kurtarma rolünü üstlenmiş ve çaresiz ama bir o kadar da masum çocuğa karşı sorumluluğunu yerine getirip hayata kalmasına vesile olmuştur.²⁷ Fakat, buradaki ironinin farkında olan kölenin de altını çizdiği üzere, Oidipous'un hayatta kalması, Oidipous'un sonu olmuştur.²⁸ Açıkçası, acıma istenilen yönde değil tersine kötü yönde bir baht dönüşüne neden olmuştur ki, paradoksal olan da budur.

Dördüncü Stasimonda koronun Oidipous'a yaşadığı bu kötü kaderi özetleyen bir ağıt yakmasından sonra, *Eksodos* bölümünde haberci sarayın içerisinde yaşananları korobaşına anlatır. Haberci, Kraliçe Iokaste'nin kendisini asarak öldürdüğünü, Oidipous'un ise Iokaste'nin elbiselerindeki iğneleri kopararak kendi gözlerine batırdığını söyler. Oidipous, korobaşı ile yaşadığı kısa diyalogun ardından, bu haldeyken bile tüm dikkatini kızlarına yöneltir ve hem yönetimi hem de acıma duygusunun sorumluluğunu Kreon'a yüklemeye çalışır. Tartışmamız açısından buradaki en önemli husus, tutarlı bir şekilde bütün tragedyada olduğu gibi, oyunun bu son bölümünde de karakterlerin eylemlerine ve dolayısıyla olayların gidişatına büyük ölçüde yine acıma duygusunun yön vermesidir. Oyunun başında kentlin çocuklarına karşı acıma duygusu beslediği için hem babalık figürünü üstlenmiş hem de kurtarıcı rolüne bürünmüş olan Oidipous, şimdi ise kendi küçük kızlarına acıdığı için gerek kentlin yönetimini gerekse babalık sorumluluğunu Kreon'a devretmeye çalışmıştır.²⁹ Oidipous ki, aslında kendisi çok acınır hale gelmiş olmasına rağmen, acıma duygusundan yoksun kalmıyor ve kızlarına merhamet gösterip babalık yapması için Kreon'a yalvarıyordu:

Oidipous: Ama acınacak halde olan o talihsiz kızlarıma bak. ...Kreon bana acıyıp yavrularımı yanıma göndermiş olmalısın? Yanılıyor muyum yoksa?

Kreon: Yanılmıyorsun, onları buraya ben getirttim, çünkü

çoktandır içini yakan arzuyu anlamıştım.

Oidipous: Bu yaşlarında senden başka güvenecek kimseleri yok, onlara acı. ...

Kreon: Yeter ağladığın, haydi eve git artık.³⁰

Böylece Kreon, hem yönetim hem de acıma duygusun sorumluluğunu üzerine alarak, Oidipous'un çaresiz ve masum kızlarına babalık yapmayı kabul eder. Diğer bir deyişle Kreon, küçük kız çocuklarına acıdığı için babalık statüsünü üstlenip onların geleceğini kurtarma söz verir.

Sonuç olarak, acıma duygusu *Kral Oidipous* tragedyasında çok önemli bir işleve sahiptir. Acıma seyircinin trajik arzularını tatmin edip duygusal bir arınma yaşamasına vesile olduğu gibi, tragedyadaki olayların gidişatına da yön veren en temel duygudur. Çünkü Sophokles'in Oidipous mythosunda yaptığı özgün değişikliklerin— Oidipous'un bebekken bileklerinden delinip ayaklarının birbirine bağlanması, Laios'un kölesi isimli çok önemli bir karakterin olay örgüsüne dahil edilmesi, Oidipous'un ısrarla yürüttüğü bir sorgulama sonucunda kendisiyle ilgili hakikati öğrenmesi gibi— temelinde tragedyada geçen karakterlerin acıma ve merhamet duygusu bulunmaktadır. Laios'un kölesinin bebek Oidipous'u dağda öldürmeyip, ona bakıp büyütmesi için Korinthoslu haberciye vermesinde merhamet duygusu ön plana çıktığı gibi, Oidipous'u hem Thebai şehrindeki büyük veba salgınının nedenini araştırmaya sevk eden hem de yönetimi Kreon'a bıraktıran kritik kararların arkasında da onun sahip olduğu acıma duygusu belirleyici olmuştur. Eş deyişle, kehanetin gerçekleşmesi ve Oidipous'un hayatta kalıp feci bir trajik yıkıma uğraması, ana karakterlerin acıma duygusu ve merhamet göstermeleri yüzündendir.

²⁷ Oidipous ve Laios'un kölesi arasındaki önemli benzerliklerden birisi, her ikisinin de acıma duygusu yüzünden hem kurtarıcı hem de yıkıcı olmalarıdır. Bu iki karakter arasındaki en belirgin farklılık ise, Oidipous doğruları ortaya çıkarmaya çalışan birisiyken, Laios'un kölesi ise gerçeklerden kaçan bir karakterdir. Bkz. Segal, 1995: 154; Hall, 1997: 113.

²⁸

Sophokles'in ironi unsuruna nasıl yer verdiğine dair etkili bir tartışma için bkz. Goldhill 2009: 21-52.

²⁹ Fakat bazı klasik filologlar özellikle de Kovacs, söz konusu bu son bölümün orijinal olmadığını, Kral Oidipous tragedyasına sonradan eklenmiş olabileceğini öne sürmektedir. Bkz. Kovacs 2009. Sommerstein buna etkili bir şekilde karşı çıkarak, Kovacs'ın bu iddiasını çürütmeye çalışmaktadır. Bkz. Sommerstein 2011.

³⁰ Sophok. *Oid.* 55.

Fakat bu ironik bir durumdur, çünkü acıma duygusunun normalde kötü yönde değil iyi yönde bir baht dönüşüne vesile olması beklenirdi. Acıma duygusu *Kral Oidipous* tragedyasında tuhaf bir şekilde beklenmedik yaralar açmış, Oidipous'u büyük bir trajik yıkıma sürüklemiştir. Ancak bu yalnızca Oidipous'un değil, aynı zamanda acıma (*oiktos*) duygusunun da bir trajedisidir.

KAYNAKÇA

- Apollodoros, *Bibl. (Bibliotheca)* = Apollodorus, *The Library*, Vol. I: Books 1-3.9, (Çev: J. G. Frazer), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921. (Loeb Classical Library)
- Arist. *Poet.* (Aristoteles, *Peri Poietikes*) = Aristotle: *Poetics*, Longinus: *On the Sublime*, Demetrius: *On Style*, (Çev: S. Halliwell-W. H. Fyfe-D. C. Innes-W. R. Roberts), Cambridge, MA: Harvard University Press 1995. (Loeb Classical Library)
- CPG 1. *Zen.* (*Corpus Paroemiographorum Graecorum, Zenobius*) = *Corpus Paroemiographorum Graecorum, 1: Zenobius. Diogenianus. Plutarchus. Gregorius Cyprius. Appendix Proverbiorum*, (Ed: E. L. Leutsch & F. G. Schneidewin), Göttingae, 1839.
- Danze, T. M. (2016). "The Tragedy of Pity in Sophocles' Oedipus Tyrannus", *The American Journal of Philology*, 137/4, 565-599.
- Gardiner, C. P. (1987). *The Sophoclean Chorus: A Study of Character and Function*, University of Iowa Press, Iowa City.
- Goldhill, S. (2009). "Undoing in Sophoclean Drama: "Lusis" and the Analysis of Irony", *Transactions of the American Philological Association (TAPA)*, 139/1, 21-52.
- Hall, E. (1997). "The Sociology of Athenian Tragedy", *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, (Ed: P. E. Easterling), Cambridge University Press, Cambridge, 93-126.
- Konstan, D. (2005). "Pity and Politics", *Pity and Power in Ancient Athens*, (Ed: R. H. Sternberg), Cambridge University Press, New York, 48-66.
- Kovacs, D. (2009). "Do we have the end of Sophocles' Oedipus Tyrannus?", *The Journal of Hellenic Studies*, 129, 53-70.
- Liddell, H. G. ve Scott, R. (1966). *A Greek – English Lexicon*, Clarendon, Oxford.
- Most, G. (2004). "Anger and Pity in Homer's Iliad", *Ancient Anger: Perspectives from Homer to Galen*, (Ed: S. Braund & G. Most), Cambridge University Press, Cambridge, 50-75.
- Munteanu, D. (2012). *Tragic Pathos: Pity and Fear in Greek Philosophy and Tragedy*, Cambridge University Press, New York.
- Nussbaum, M. (2008). "The 'Morality of Pity': Sophocles' Philoctetes", *Rethinking Tragedy*, (Ed: R. Felski), Johns Hopkins University Press, Baltimore, 148-169.
- Paus. (Pausanias) = Pausanias, *Description of Greece*, Vol. IV: Books 8.22-10 (*Arcadia, Boeotia, Phocis and Ozolian Locri*), (Çev: W. H. S. Jones). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935. (Loeb Classical Library)
- Prauscello, L. (2010). "The Language of Pity: Eleos and Oiktos in Sophocles' Philoctetes", *The Cambridge Classical Journal*, 56, 199-212.
- Ryzman M. (1992). "Oedipus, Nosos and Physis in Sophocles' Oedipus Tyrannus", *L'antiquité Classique*, 61, 98-110.
- Sandridge, N. B. (2008). "Feeling Vulnerable, but Not Too Vulnerable: Pity in Sophocles' Oedipus Coloneus, Ajax and Philoctetes", *The Classical Journal*, 103/4, 433-448.
- Segal, C. (1995). *Sophocles' Tragic World: Divinity, Nature, Society*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Segal, C. (2001). *Oedipus Tyrannus: Tragic Heroism and the Limits of Knowledge*, Oxford University Press, Oxford
- Sommerstein, A. H. (2011). "Once more the end of Sophocles' Oedipus Tyrannus", *The Journal of Hellenic Studies*, 131, 85-93.
- Sophok. *Oid.* (Sophokles, *Oidipous Tyrannos*) = Sophokles, *Kral Oidipus*, (Çev: B. Tuncel), Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:20.03.2022 ✓Accepted/Kabul:28.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1090406

Research Article/Araştırma Makalesi

Bal, E. ve Akyol Altun, D. (2022). "İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezinin Kamusalılık İlkesi Çerçevesinde İncelenmesi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 61-79.

İSTİNYEPARK İZMİR ALIŞVERİŞ MERKEZİNİN KAMUSALLIK İLKESİ ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ

Eylem BAL*, Didem AKYOL ALTUN**

Öz

Günümüzde farklı işlevleri bünyesinde barındıracak şekilde inşa edilen ve kent merkezine alternatif olma iddiası taşıyan alışveriş merkezlerinin, postmodern çağın kamusal mekân yorumunu sundukları kabul edilmektedir. Bu yazı, kentsel mekâna alternatif bir 'yaşam merkezi' olarak geliştirilen ve klasik çok katlı AVM kurgusu yanında, 'geleneksel kamusal mahalle-pazar deneyimi'ne bir gönderme, kamusalılık iddiasındaki bir 'sokak' ve 'kent parkı' gibi ek özellikleri içinde bulunduracak şekilde projelendirilen İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi'nin sunduğu kamusal mekân niteliklerini irdelemektedir. İnceleme sonucunda projenin bir tüketim mekânı olmanın ötesine geçemediği, eşitlik ve erişilebilirlik ilkelerini taşımadığı; tasarım kararlarında, kamusalılık söylemiyle çelişecek şekilde içe dönük bir yaklaşım benimsendiği; parkın kentliye herhangi bir etkinlik vaadi içermeyen pasif bir yeşil alan niteliğinde düzenlendiği; kentsel alanı taklit eden mekânsal kurguların ise, gerçeklikle ilişkilenebilen, dekorvari bir temsilden ibaret olduğu; dolayısıyla İstinyepark İzmir AVM'nin bir tüketim merkezi olabilese de, kent merkezine alternatif olabilecek bir kamusal mekân atmosferi taşımadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Tüketim, Alışveriş Merkezleri, Kamusalılık, İzmir.*

EXAMINING İSTİNYEPARK İZMİR SHOPPING CENTER IN THE CONTEXT OF PUBLICITY PRINCIPLE

Abstract

It is accepted that shopping centers, which are built to accommodate different functions and claim to be an alternative to the city center, present the public space interpretation of the postmodern era. This article talk over the İstinyepark İzmir Shopping Center by its public space qualifications. It was developed, in addition the classic multi-storey shopping mall setup, as an alternative 'life center' to the urban space with referments to the 'traditional public neighbourhood-market experience', a 'public street' and 'public city park'. As a result of the examination, it was concluded that the project could not go beyond being a consumption space. Because it has not carry the principles of equality and accessibility; was adopted an enclaved approach in design decisions, contradicting the publicity; the city park is arranged as a passive green space that does not promise any activity to the citizens; the spatial organizations that imitate the urban space are just a decor-like representation. Therefore, although İstinyepark İzmir AVM may be a consumption center, it does not carry a public space atmosphere for an alternative to the city center.

Keywords: *Consumption, Shopping Centers, Publicity, İzmir.*

*Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İZMİR.

e-posta: eylem.bal@deu.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0002-6868-9479>)

**Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İZMİR.

e- posta: didem.akyol@deu.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0001-7938-3961>)

1. GİRİŞ

Günümüzde farklı işlevleri bünyesinde barındıracak şekilde inşa edilen ve kent merkezine alternatif olma iddiası taşıyan alışveriş merkezleri (AVM), postmodern çağın kamusal mekânları olarak kabul edilmektedir. 1990'lara gelindiğinde, AVM'lerin kent ve kamusal alanlar üzerinde önemli etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda AVM'ler üzerine araştırmalar bir yandan kentsel alanların toplumsal hayattaki rollerini ve eski değerlerini kaybetmesi üzerine odaklanırken, diğer yandan AVM'lerin kendi içine kapalı ve güvenli bölgeler halinde sunulmaları doğrultusunda sosyal eşitsizlik sorunsalı gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda AVM'ler ile ilişkilenen pek çok çalışma tüketime referansla kentteki sosyal ayrılmaya ve kamusal alanın çöküşüne odaklanmaktadır (Gottdiener, 2005; Southworth, 2005; Sungur, 2011; Şentürk, 2012;). Bunun dışında kentsel mekâna alternatif olarak sunulan AVM'lerin kamusal alanı değerlendiren çeşitli çalışmalar da mevcuttur (Birol, 2005; Gürün, 2005; Vural ve Yücel, 2006; Uzun, 2008; Tekel, 2009; Taşkın Erten, 2011; Aktürk Çetin, 2018).

İzmir kentindeki AVM'lerin ise literatürde mekânla ilişkili disiplinler açısından az sayıda çalışmaya konu olduğu görülmektedir. Bunların içinde tüketim olgusuna ilişkin genel bir çerçeve çizen çalışmalar bulunmakla birlikte (Yılmaz Saygın, 2006; Bal ve Dalgakıran Erdoğan, 2007; Uzun, 2008; Malkoç vd., 2013); araştırmaların çoğu belirli kavramlar özelinde (engelliler, peyzaj tasarım kriterleri gibi) bir ya da birkaç yapıya odaklanan alan çalışmaları sunmaktadır. Yılmaz Saygın (2006), İzmir'deki AVM'leri kentsel ve sosyal ilişkiler bağlamında değerlendiren; Bal ve D. Erdoğan (2007), kürselleşme ve postmodern mekan kurgusu çerçevesinden Forum Bornova Alışveriş Merkezi'ni inceleyen; Uzun (2008), alışveriş merkezlerinde kamusal alan kavramını İzmir'deki birkaç AVM üzerinden analiz eden; Malkoç vd. (2013) ise geleneksel çarşılar ile onlara benzer bir sokak kurgusu ile tasarlanan Forum Bornova AVM'yi karşılaştıran çalışmalardır. Kentte çok yeni üretilmiş bulunan İstinyepark İzmir AVM'ye dair bir çalışma ise bulunmamaktadır. Bu çalışma, kentsel mekâna alternatif bir 'yaşam merkezi' olarak geliştirilen ve klasik çok katlı AVM kurgusu yanında, 'geleneksel kamusal mahalle-pazar deneyimi'ne bir gönderme, kamusal alan iddiasındaki bir 'sokak' ve 'kent parkı' gibi ek özellikleri içinde bulunduracak şekilde projelendirilen İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi'nin sunduğu kamusal mekân niteliklerini irdelemeyi hedeflemektedir. Çalışmada yöntemsel olarak, yerinde gözlem ve araştırmalar yapılmış ve belirlenen parametreler çerçevesinde yorumlamalara gidilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle tarihsel süreçte AVM'lerin tüketim mekânları olarak ortaya çıkışlarına ve kamusal mekân tartışmalarına dair genel bir çerçeve çizildikten sonra, İzmir kentinde AVM'lerin gelişim süreçleri özetlenerek İstinyepark İzmir'e odaklanılmaktadır.

2. MODERNİTEDEN POSTMODERNİTEYE TÜKETİMİN MEKÂNSAL KARŞILIKLARI OLARAK ALIŞVERİŞ MERKEZLERİ

Kapitalizmin gelişimini olanaklı kılan üretim, tüketim yönünden talebin artmasına bağlıdır. Kapitalist sistemin devamlılığı için, talep artışının sağlanması ve tüketimin artırılması hedefiyle çeşitli pazarlama stratejilerinin içinde suni uyarıcılar geliştirilmiştir. Çünkü tüketimi artırmak için tüketim araçlarını geliştirmek; değişen isteklere cevap verebilmek, sürekli yeni istekler, ihtiyaçlar ve arzular yaratmak gerekmektedir. Harvey'in (1997) de belirttiği üzere bu süreçte mekân da kapitalist üretim biçiminin bir ürünü olarak şekillenmekte; sistemin işleyişini kolaylaştıracak şekilde yeniden örgütlenmektedir.

Tüketimin günümüzde tartışılan anlamını kazanması, sanayileşme sonrası döneme ve moderniteye dayanmaktadır (Bocock, 1997). Her ne kadar tüketim kültürünün kökenleri, kapitalizmin yeni bir ticaret burjuvazisini, büyük mağazaları, boş zaman kavramı ve buna bağlı kitlesel eğlenceyi ortaya çıkardığı sanayileşme ve moderniteye kadar dayandırılabilirse de, toplumsal ilişkiler ağı içerisinde önemli bir yere gelmesi, II. Dünya Savaşı ile birlikte gerçekleşmiştir. Seksenli yıllarda postmodernitenin söylemleriyle desteklenerek daha güçlü bir kavram haline gelmiş (Bocock, 1997); dönemin farklılaşan yapısı, öncesine göre artan oranda seyreden bir süreci başlatmıştır (Featherstone, 1996; Bocock, 1997; Ritzer, 2000).

Toplumlar da tüketime yönelik artan eğilim; hazzın, deneyimlerin tüketilmesini ön plana çıkartan boş zaman tüketim biçimlerini ortaya çıkarmış; bu da hem gündelik hayatı hem de kentsel mekânı yeniden örgütlemiştir. Her türlü endüstriyel nesneye, özel araba, beyaz eşya ve konuta dair yaratılan talep, önce kent merkezlerinde, sonrasında ise banliyölerde **büyük mağazaların ve alışveriş merkezlerinin açılmasını** getirmiştir. Böylece 19.yüzyıl Avrupası'nda açılan "departman mağazalar"la başlayan değişim; Amerika'da otomobilin yaygınlaşmasıyla, önce

kent çeperinde gelişen süpermarket ve hipermarketlerle devam etmiştir (Uzun, 2008). Kısa süre içinde de bunların çevresinde oluşan banliyö alanları yeni fonksiyonlarla beslenen kapalı alışveriş merkezlerini ortaya çıkarmıştır.

İlk alışveriş merkezleri, modern kentteki sıkışıklık ve sorunlardan insanları uzaklaştıran, bir araya gelerek sosyalleşebilecekleri kamusal alanlar oluşturmak hedefiyle ve küçük birer kent merkezi olmak üzere yola çıkmış olsa da (Gruen ve Smith, 1960) kısa süre içinde mekânlar da nesnelere gibi farklılaştırıcı göstergelere dönüşmüştür. Mekân, sermayenin karlılığını maksimize edebilecek bir araca dönüşmüş, yeni bir yaşam tarzı ortaya koyduğu, kullanıcıya bir kimlik yüklediği ve onu bir statü grubuna dâhil edebildiği ölçüde metalaşmıştır (Akyol Altun, 2010). 20.yüzyılın sonunda kuramcılar, hayatın her alanında tüketimi körükleyen bir şekilde, estetikleştirmeye, hazzaya dayalı yeni yaşam tarzı ve üslup arayışlarının farklı mekânsal karşılıkları olarak; büyük mağazaları, alışveriş merkezlerini, temalı parkları, otelleri, tatil merkezlerini ve lüks konut sitelerini işaret etmektedirler (Featherstone, 1996; Thorns, 2004; Harvey, 1997). Dış dünyadan soyutlanmış, tanımlı ve kontrollü bir alan içinde, farklı hizmetleri, çeşitli ihtiyaçlara yönelik fonksiyonları barındıran bu alanlar; estetikleştirilmiş gündelik yaşam pratikleri ve yaşam tarzlarını, imaj ve simülasyonlarla zenginleştirerek sunmaktadırlar. Ritzer (2000) modernitenin soğuk ve artık daha az tercih edilen yapısı dolayısıyla, postmodern tüketimin, *'büyüsü bozulmuş dünyayı, yeniden büyüleyecek'* tüketim katedralleri yarattığından bahseder. G. Debord (1996: 28) da, günümüz toplumunun temel ürününün metalar ve onlarla ilintili gösteri olduğunu, bunların toplumun gerçek işleyişindeki sorunları olduğu gibi, ticari ürünlerin, hizmetlerin aslında doyuruculuktan uzak olduğu gerçeğini de saklayan bir tür afyon olduğunu öne sürer. Bu bağlamda yaratılmış tüm mekânsal organizasyonlar, 'kapitalist dünyanın bunalımlarından kaçış ve oyalanma' için estetize edilmiş farklı alternatifler sunarlar.

Kuramcılar kamusal mekânı, herkese açık ve herkesin mülkiyetinde olması, toplumun ortak yararlarına yönelik söylem ve eylemlerin üretildiği etkinliklerle ilişkilmesi, kontrolsüz olmaları, bireyler arası iletişimi ve etkileşimi teşvik etmesi, kolay erişilebilir olması, kullanım çeşitliliği içermesi, tarihsel-kültürel anlamda kolektif bir bellek (yer duygusu) içermesi ve bu doğrultuda bulunduğu kentsel çevreyi tanımlaması, kentsel bölgenin sosyo-ekonomik yapısını yansıtması gibi nitelikleriyle tariflemektedirler (Habermas, 2004; Sennett, 1996; Arendt, 2012). Ancak pek çoğunun ortaya koyduğu gibi 20.yüzyılın sonları kamusal mekânın dönüşümüne tanıklık eder; kentsel kamusal alanlar özelleşmeye, geleneksel kent merkezleri de önemini yitirmeye başlar (Sennett, 1996). Alışveriş merkezleri bu değişime eşlik eden bir şekilde 21.yüzyılın "yeni kent merkezleri" ve yeni kamusal mekânları olarak sunulmuşlardır (Kostof, 1992). Ancak geleneksel kamusal mekânlara göre önemli farklılıklar taşımakta, kentsel alana göre daha homojen bir insan grubu için, kentten kopuk ve izole bir kurguyla, ticaret ve boş zaman geçirme aktivitelerinden ibaret kısıtlı bir kamusal yaşam simülasyonu yaratmaktadırlar. Mitchell (1995: 118) **yalancı kamusal mekânlar** olarak tanımladığı kapalı alışveriş merkezlerinde, kamusal bir alanda olması beklenen yüz yüze ilişkilerin ve sosyal farklılıkların yok olduğunu belirtmektedir. Baudrillard da, alışveriş merkezlerini günümüz kamusal mekânları olarak kabul eder ancak buralarda farklı bir türde, önceden belirli ve düzenlenmiş diyaloglara dayalı, yani "kendiliğindenliğini kaybetmiş" bir kamusal ilişki olduğunu belirtir (Vural ve Yücel, 2006: 105).

21.yüzyıla birlikte kapitalizmin kente bir meta olarak bakan bakış açısı neoliberal süreçte çok daha üst bir boyuta taşınmış ve büyük ölçekli projelerle görünür hale gelmiştir. Kentler, uluslararası sermayeyi çekebilme, global ölçekteki para dolaşımından pay alabilmek için rekabet eden; birer gösteri, üretim-tüketim, pazarlanma alanı haline dönüşmüşlerdir (Harvey, 1997; Thorns, 2004). Kapitalizmin uluslararası düzeyde yeniden örgütlenmesiyle gelişen neoliberalizm için kentsel mekân, bir yatırım ve onun üzerinden bir değer elde etme aracıdır. Kentsel alan piyasa odaklı büyüme ve tüketim için seferber edilmekte ve sermaye kent mekânına çökelerek karlı yatırımlara dönüşmektedir (Bal, 2011). Neoliberal politikaların kent ve yapıyı çevreyi dönüştürmek üzere giriştiği müdahale alanları içinde alışveriş merkezleri, dünya çapında bilinen markaların satıldığı zincir mağazalar, farklı yaş gruplarına hitap eden eğlence temelli aktivite alanları, sinema, tiyatro, konser, çocuk oyun alanı gibi bir çok farklı fonksiyonu bünyesinde barındıran etkileşimli ve çok yönlü mega merkezler haline gelmişlerdir. Bu doğrultuda 20.yüzyılın kent çeperinde ya da dışında yaygın görülen olan alışveriş merkezlerinin giderek kent merkezlerine çok daha yakın bölgelerde, önemli ulaşım ağlarının kesişimlerinde yer seçtikleri görülmektedir. Hatta otel, konut, ofis gibi işlevleri de bünyesine dahil ederek karma işlevli kompleksler halinde inşa edilen **günümüz alışveriş merkezleri, kent merkezine alternatif bir alan olma iddiası taşımakta ve "Yaşam Merkezleri" olarak adlandırılan bu mekânlar postmodern çağın kamusal mekân yorumunu** sunmaktadırlar (Gürün, 2005: 64; Birol, 2005: 422; Sungur, 2011: 29; Şentürk, 2012).

2. 21.YÜZYILIN YAŞAM MERKEZLERİ OLARAK ALIŞVERİŞ MERKEZLERİ

1980 sonrası Türk tüketicisinin değişen talepleri ve serbest piyasa ekonomisi ile çok uluslu firmaların pazara girmeleri tüketim mekânlarının da gelişimini sağlamış ve ilk olarak 1988 yılında İstanbul’da bir alışveriş merkezi olan Galleria açılmıştır (Uzun, 2008). Bu dönemde, alışveriş merkezleri İstanbul öncelikli olmak üzere büyük metropollerde yapılmışlardır. 2000’li yıllar ise, Türkiye’de neoliberal kapitalizmin tezahürleri olan mega projelerin İstanbul başta olmak üzere ülkenin büyük kentlerinde sırasıyla görülebildiği ve uluslararası sermaye gruplarının da ağırlık kazandığı bir kırılmaya işaret etmektedir (Bal, 2011). Bu dönemde farklı ölçeklerde turistik tesisler, tematik parklar ve özellikle kapalı konut siteleri, idealleştirilerek sunulmuş yaşam tarzlarına sahne olmuştur. Reklamlarında seçilmiş ifadeler ve sloganlarla potansiyel kullanıcı için mekânsal konseptler üreten bu projelerde özellikle son dönemde kullanılan “mahalle yaşantısı” ve “geleneksel değerler”e dair vurgu sıklıkla tekrar etmektedir. Benzer bir göndermenin çok yakın bir zamanda alışveriş merkezlerinde de kullanılmaya başlaması, söz konusu kentsel merkez ve alternatif kamusal mekân yaratma iddiası ile direkt olarak ilişkilenebilir.

Dünya genelinde erken dönem AVM’lerinin mekânsal kurguları, bir koridor etrafına sıralı mağazalardan oluşan kapalı plan tipolojileri şeklindedir. Çünkü amaç, kullanıcıları yazın sıcak, kışın soğuk ve yağmurlu iklim koşullarından korumanın yanı sıra, dikkatini dağıtmadan tüketim eylemine odaklanmalarını sağlamaktır. Hatta başlarda dışarıdan yalıtılmışlık ve güvenlik duygusunu pekiştirmek amacıyla çoğunlukla ağır duvarlar arkasında yapılandırılmışlardır (Gottdiener, 2005). Ancak zaman içinde kapalı AVM’lerde kullanılan iklimlendirme sistemlerinin enerji yükü ve olumsuz çevresel etkileri, dışarı fazlasıyla kapalı bölgeler oluşturmaları eleştirilmiş; doğal havalandırmaya ve doğal peyzaj unsurlarına yönelik talep ile farklı bir tasarım stratejisi geliştirmek gerekmiştir. Böylece gerek pazardaki arz fazlasının ortaya çıkardığı işlemeyen merkezlerin sayıca artması, gerekse kapalı tipoloji üzerinden eleştiriler, uluslararası ölçekte olduğu gibi Türkiye’de de açık/yarı açık ve karma tipolojileri ortaya çıkarmıştır. Tam da bu noktada geleneksel kent merkezine benzeme kaygılarının devreye girdiği ve “açık sokak” kurgusunun sıklıkla tekrarlanan bir şemaya dönüştüğü görülmektedir.

Southworth (2005), AVM’lerin kentin bir parçası olan sokak, cadde ve meydanların yanı sıra saat kuleleri, bitki örtüsü ve su gibi doğal peyzaj unsurları, sokak lambaları ve işaretlemeleri, yapı cephelerine benzetmeler, tarihi göndermeler gibi sembolik öğeleri kullanarak kentsel mekân benzerliği kurmaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. Ancak Birol (2005)’ün da belirttiği gibi pek çok eleştiri, yapılan tüm bu dekoratif düzenlemelerin yüzeysel taklitler oldukları ve ardında, tekdüze, kullanıcıyı tüketime yönlendiren bir mekân organizasyonu yattığı konusunda hemfikirdir.

Alışveriş merkezleri üzerindeki en temel eleştirilerden biri de, kamusal belleğin oluşumuna katkıda bulunan ‘yer’ duygusunun yok edilmesidir. Dünyanın herhangi bir yerinde hissetmenizi sağlayacak ve hatta başka bir kentte, başka bir yerdekine benzeyen özelliklere sahip mekânsal kurgular; içlerinde yerellik barındırmaz, aksine küresel kültürün normlarını tekrarlarlar (Ritzer, 2004; Yırtıcı ve Uluğöğlü, 2004: 48). Son dönem AVM’lerinin yerelleştirme arayışı bu anlamda bir farklılaşma çabası olarak görülebilir. Ancak bu iddiaların gerçekte ne kadar yaşanılabilir oldukları ve ne kadar mekânsallaştığı; imaj ve sloganların mevcut yaşantıyla ne ölçüde örtüştüğü merak konusudur. Bu doğrultuda bu yazı, İzmir kentindeki alışveriş merkezleri içinde en son gerçekleştirilen **kentsel mekâna alternatif bir ‘yaşam merkezi’ olarak geliştirilen İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi’ni, kamusal ilkesi çerçevesinde incelemektedir**. Temel hedef, **klasik çok katlı AVM kurgusuna ek olarak, ‘geleneksel kamusal mahalle-pazar deneyimi’ne bir göndermenin yanı sıra; kamusal iddiasındaki bir ‘sokak’, ‘kent parkı’ gibi ek özellikleri içinde bulunduracak şekilde projelendirilen yapının, sunduğu kamusal yaşam niteliklerini irdelemektir**.

3. İZMİR’DE ALIŞVERİŞ MERKEZLERİNİN GELİŞİM ÖYKÜSÜ

İzmir, kuruluşundan bu yana jeopolitik konumu, limanı ve tarımsal faaliyetler açısından zengin hinterlandı ile ticaret açısından önemli bir kent olmuştur. Kentin tarihsel süreci boyunca, ilçe bazlı bölgesel çarşıların yanı sıra, Kemeraltı Çarşısı ve Karşıyaka Çarşısı, kent bütününde etki alanı olan geleneksel ticaret merkezleri olmuştur. Kentteki ilk alışveriş merkezleri, kapitalist gelişim ve tüketim merkezli toplumsal yapı paralelinde ticaret ve hizmet sektöründeki yatırımlarla 90’lı yıllarda gelişmeye başlamıştır.

Kentteki ilk alışveriş merkezi bir hipermarket olarak kurulan Bornova Kipa (1994)'nin yakınındaki EGS Park Bornova (1997, bugünkü adıyla Park Bornova)'dır. Kentin çeperinde sanayi bölgesinin yakınında ve konut alanlarından kısmen uzak olması çerçevesinde etkinliğini zaman içinde yitirmiş, yatırımcı firmanın maddi sorunsalları doğrultusunda devredilerek fabrika satış mağazası konseptine dönüştürülmüştür. Bu tarihten sonra Karşıyaka'da Mavişehir bölgesi ile kuzeydeki çevre yolu arasındaki bölgede çok yakın aralıklarla açılan EGS Park (1999, bugünkü adıyla EGE Park Mavişehir) ve Kipa (1998) AVM, hipermarket ve mağazaların bir arada olduğu bir konseptte ortaya çıkmıştır. Kentin üst gelir grubunun konut tercihlerinin o dönemde burada yoğunlaşması ve çevre yolu bağlantılarına yakınlığı çerçevesinde önemli odak noktaları haline gelmişlerdir. Bunları Balçova bölgesinde, yine çevre yolu ile kolay bağlantılanan ana aks üzerinde ve yakınında, ardıl olarak açılan Balpa (1999), Özdilek (2001), Kipa Balçova (2001), Agora (2003), Palmiye (2003) alışveriş merkezleri ve kent merkezinde deniz kıyısındaki tarihi bir hal yapısından dönüştürülen Konak Pier (2004) izlemiştir. Söz konusu AVM'lerin hepsi kapalı plan tipolojilerine sahiptir. Erken örnekler bir orta galeri boşluğunu çevreleyen dolaşım ağı ve mağazalardan oluşurken, sonraki dönemde ortak toplanma alanları tarifleyen kesişim bölgelerinin ve atrium sayısının arttığı görülmektedir. Bu hızlı gelişimin arkasından gelen görece durgun dönem, bir yandan AVM tipolojilerinin de sorgulandığı bir sürece karşılık gelmektedir. Bu süreçte İzmir'de özellikle Balçova aksındaki bazı merkezler (Balpa, Palmiye) görece daha atıl duruma gelmiştir.

2006 yılında açılan Forum Bornova, kentin ilk açık plan tipolojisine sahip alışveriş merkezi olmuş; bir Akdeniz/Ege kasabasının sokak kurgusuna gönderme yapan doğal unsurlarla da beslenmiş ve mekân kurgusu ile oldukça ilgi görmüştür. Kentte iklimsel koşulların avantajı, mekânın yılın neredeyse tüm aylarında verimli olarak deneyimlenmesine olanak vermektedir. Bu tarihten sonra kentte kapalı plan tipolojisinin büyük oranda terk edilerek farklı açık/yarı açık mekân kurgularıyla zenginleştirilmiş AVM'lerin sayıca arttığı görülmektedir.

Mavişehir'deki ilk AVM'lerin hemen yanında gerçekleştirilen Mavibahçe (2015) ve Hilltown (2019) (aynı parselde geçmişte bulunan kapalı tip AVM'nin yıkılmasından sonra) ve Balçova'da Ege Park Balçova (2009), Asmaçatı (2011) buldukları bölgeyi yeniden canlandıran, açık mekân barındıran örnekler olmuşlardır. Çevre yolunun hemen yanında gerçekleştirilen Gaziemir Optimum AVM (2012) kapalı bir şemaya rağmen, dış cephe boyunca süreklilik kuran açık teraslar ve ön alanlarla desteklenmiş; Point Bornova (2015) ise iklimsel özelliklere göre açılması öngörülen bir üst örtü ile benzer bir yarı açık mekân kurgusunu yakalamayı hedeflemiştir. Körfezin kuzey ve güney yakalarını birbirine bağlayan İzmir çevre yolunun hemen kıyısında fabrika satış mağazası konsepti etrafında gelişen Selway (2006) ve Bayraklı Westpark (2018) Outlet merkezleri de açık dolaşım şemalı bir kurgu sunmaktadırlar. Ayrıca son dönemde sayıları artan yüksek katlı Ege Perla (2017) gibi konut, ofis, alışveriş fonksiyonlarını bir arada bünyesinde bulunduran karma işlevli komplekslerin de benzer bir tavrı sürdürerek, zemin kotlarında yer alan AVM'lerde yarı açık mekân kurgusunu tercih ettikleri görülmektedir. Bu süreçte çekirdek bir geleneksel merkez olarak Kemeraltı'nın kentin merkezi odağında kaldığı ve yeni dönem, çok yönlü tüketim mekânları olarak AVM'lerin ise kentin kuzey/güney ve doğu/batı akslarında ardı ardına sıralanarak geleneksel merkezin gücünü zayıflattığı izlenmektedir.

Kentte son olarak 2017 yılında başlayan bir süreçle 2021'in sonunda tamamlanan ve kullanıma açılan İstinyepark İzmir AVM, büyük ölçüde kapalı ancak kısmen açık/yarı açık alanlarla desteklenen bir plan tipolojisini benimsemiş olup, kentteki en büyük AVM ve şimdiye dek İzmir'e yapılan ikinci en büyük özel yatırım olma¹ niteliği taşımaktadır.

4. İSTİNYEPARK İZMİR ALIŞVERİŞ MERKEZİ'NİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE TASARIM KARARLARI

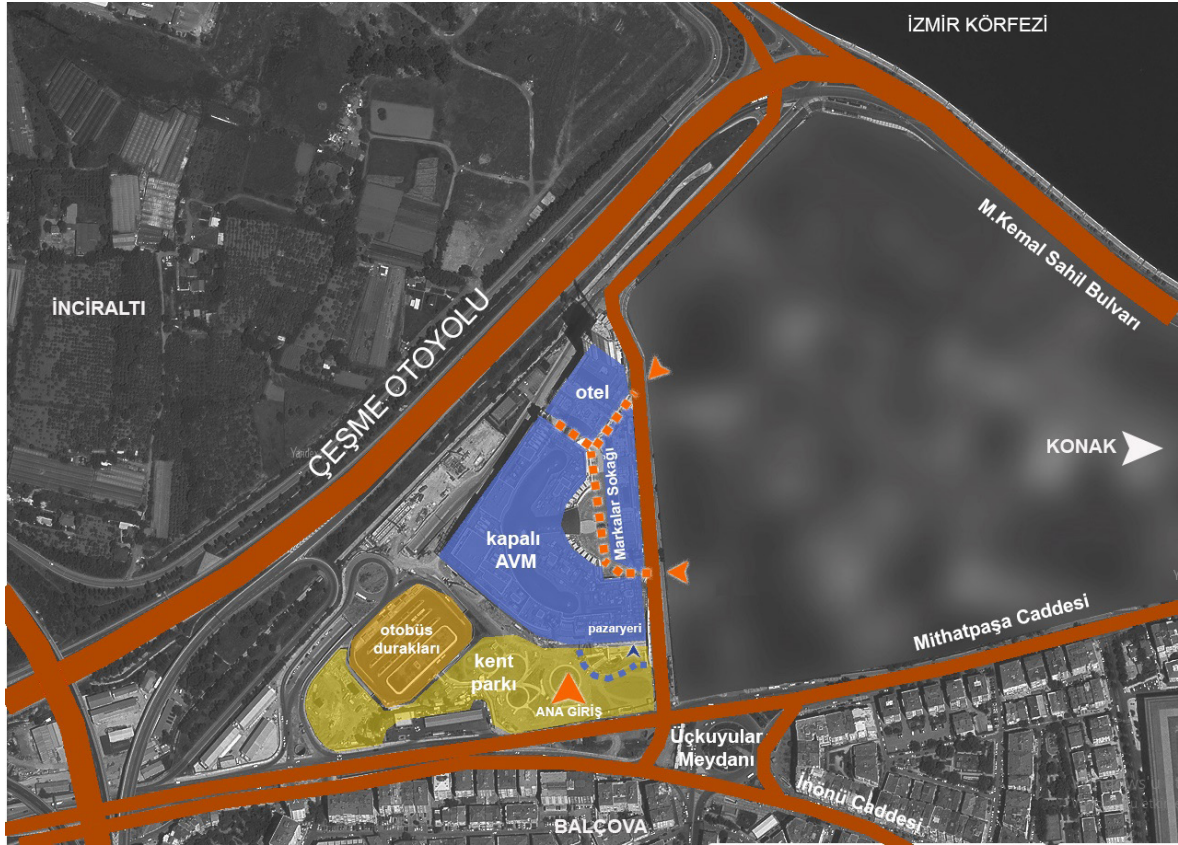
İstinyepark İzmir AVM'nin mekânsal gelişim sürecine bakıldığında, projenin başlangıç evresinin önemli tartışmalara ve idari yargı sürecine taşınan davalara konu olduğu görülmektedir. Proje alanı 1998 yılına kadar kamusal bir alan statüsünde iken dönemin ilgili yerel yönetimi tarafından imar planlarında turizm+ticaret kullanımına dönüştürülmüştür². Proje, Konak, Karabağlar ve Balçova ilçelerinin birleşim noktasında yer alan

1 İstinyePark İzmir kapılarını açtı. (2021). AVM Dergi. Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://avmdergi.com/istinye-park-izmir-kapilarini-acti/>

2 İstinye Park AVM planları bir kez daha iptal edildi (2018). Evrensel Gazetesi. Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.evrensel.net/haber/357868/istinye-park-avm-planlari-bir-kez-daha-iptal-edildi>.

Üçkuyular pazar yeri, otobüs durakları ve Vergi Dairesi arasında kalan yaklaşık 42 dönümlük bir alanda gündeme gelmiştir³. Başlangıçta Doğu Grubu ve Orjin Grup ortaklığında üstlenilen ve 2017 yılında temeli atılan proje, Doğu Grubu'nun hisselerini devretmesiyle Orjin Grup tarafından yaklaşık 450 milyon dolar yatırım ile tamamlanmıştır. İstinyepark İzmir AVM projesi hakkında açılan davalar sonucu İzmir 2. İdare Mahkemesi aynı yıl Mayıs ayında yürütmeyi durdurma kararı vermiş; mahkemenin kararının ardından da imar planlarında değişikliğe gidilmiştir. Ardından yeni imar planları Çevre Şehircilik Bakanlığı tarafından onaylanarak askıya çıkarılmıştır⁴. Projenin gelişim öyküsünde, otogar ve pazar yeri alanını kapsayan alana vergi dairesi binasının arazisi de dahil edilmiş; yıkılan vergi dairesi binasının yapılabilmesi için Fahrettin Altay Mahallesi'nde park imarlı bir alan kamu hizmet alanı ve eğitim alanı olarak tahsis edilmiştir. Bu karar İzmir 2. İdare Mahkemesi tarafından bozulmuş ve İstinyepark İzmir AVM ve söz konusu imar durumu değiştirilen parsel hakkında yürütmeyi durdurma kararı verilmiştir. Mahkemenin yürütmeyi durdurma kararına rağmen AVM'nin inşaatı devam etmiş, inşaatın devam etmesine yönelik olarak meslek odaları ve sivil toplum kuruluşlarının itirazları olmuştur⁴. Tüm bu gelişmeler kapsamında 2019 yılında açılması planlanan proje 2021 yılında hizmete girerek açılabilmiştir⁵.

79.600 m²'si mağaza alanı olmak üzere toplam 270.000 m² inşaat alanından oluşan İstinyepark İzmir projesinde toplam 270 yerli ve yabancı markadan oluşan mağaza, giriş kısmında 20 bin metrekarelik bir kent parkı ve ayrıca lüks bir otel yer almaktadır¹. Yaklaşık üçgen formundaki araziye AVM kütlesi kuzeye yaslanarak yerleştirilmiş; Mithatpaşa Caddesi'ne yüz veren ön bölge kent parkı olarak adlandırılan ve ana girişe yönlendiren peyzaj düzenlemesine ayrılmıştır. Yapıya ana giriş Mithatpaşa Caddesi üzerinden, metro çıkışının hemen yanındadır. Parkın kuzeybatı ucunda şehir içi otobüslerinin dağılım noktasına ayrılan bir bölge de mevcuttur (Şekil 1).

Şekil 1: İstinye Park İzmir, Kentle ilişkiler ve yerleşim kararları (yazarlar tarafından oluşturulmuştur).

3 İstinye Park'ta İsyan: İzmir'e gelmeden kaçıyor mu? (2013). Egede Sonsöz Gazetesi. Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.egede-sonsoz.com/haber/istinyepark-ta-isyan-izmir-e-gelmeden-kaçiyor-mu/835038>

4 İzmir İstinyepark AVM İmar Planı yeniden askıda! (2018). İnşaat Deryası e-dergisi, Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.inaatder-yasi.com/izmir-istinyepark-avm-imar-planı-yeniden-askıda-9220h.htm>

5 Yıldırım: İzmir'in geleceği parlak, büyük yatırım yaptık (2021). Habertürk, Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.haberturk.com/yildirim-istinye-park-izmir-22-ekimde-aciliyor-3207309-ekonomi>

AVM yapısı, temelde 3 bloktan oluşmaktadır: bir 'Pazar Yeri' de içeren Kapalı AVM, lüks mağazaları içeren açık Markalar Sokağı ve Otel Kulesi (Şekil 2). Bu üç blok, bir iç boşluk etrafında örgütlenmeye çalışılmıştır. Bunların içinde en büyük alanı kaplayan 4 katlı Kapalı AVM bloğu, batıya doğru giderek yükseltilerek konumlandırılmış; bunun yanında yer alan açık iç boşluğa bakacak şekilde lineer iki katlı bir blok şeklinde lüks mağazalar, kuzey ucuna ise 24 katlı otel yerleştirilmiştir (Şekil 3). Projenin ana kütlelerini oluşturan kapalı AVM, eksi kotlarında geniş kapasiteli bir otopark, üst katlarında, üstü cam tonozla kapatılmış bir orta galeri boşluğu etrafında sıralanmış mağazalardan oluşan şeması ile klasik bir kapalı alışveriş merkezidir. Bu konseptin içinde günümüz dünyasında kişilerin gerek bireysel, gerek grup olarak çeşitli kategorilerdeki tüketim faaliyetlerine dahil olmalarının hedefleyen mağazalar, yeme içme mekânları, çocuk eğlence merkezi ve projenin farklı yönü olarak lanse edilen Pazar Yeri/Çarşı yer almaktadır. Projenin en dikkat çekici mekânsal detaylarından birisi olan bu alan, tarihi bir mahalle benzetimiyle kurgulanmıştır. Giriş kotunun alt katında doğu kanadında yer alan pazar, şehir parkıyla da yürüyen merdivenlerle ilişkilenecek şekilde, eksi kotta yer almakta ve kafeteryaların yer aldığı bir açık alanla ilişkilenecektir. Bu alan yapının ana girişinden ve yoldan eğik yeşil bir yüzey ile ayrılmıştır. Kapalı AVM doğu kapısı ile açık bir iç boşluğa açılmaktadır. Markalar Sokağı olarak adlandırılan bu alan, üst segment markaları içeren mağaza, kafe ve restoranları ve özellikle buranın kullanıcılarına hizmet etmek üzere tasarlanan vale park hizmetiyle, İstinyepark'ı kentteki diğer alışveriş merkezlerinden ayıran önemli bölümlerinden birisini oluşturmaktadır. Sokak, kapalı AVM'nin kuzey kapısı ve ona bakan otel arasına doğru dönerek sonlanmaktadır.

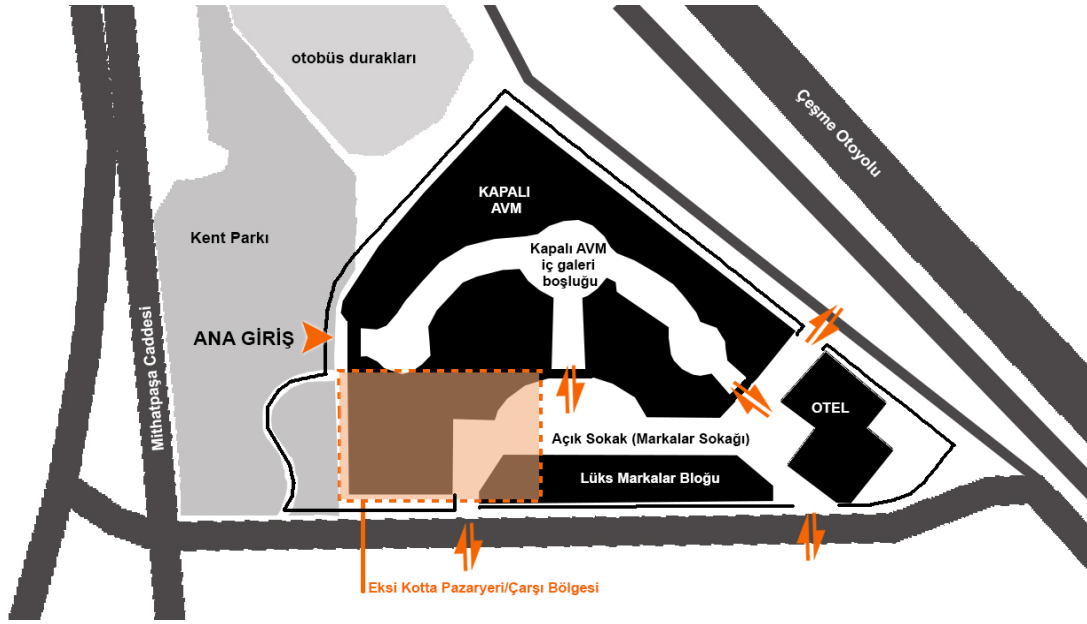

Şekil 2: Projenin üst görünümü

(Kaynak: Ömerler Architecture, 2021, <https://www.omerlermimarlik.com/>)

Ünlü bir marka oteller zincirinin İzmir'deki bir parçası olarak kurgulanan otel, körfez manzaralı, 160 odalı, balo ve konferans salonlarının yer aldığı 5 yıldızlı bir konseptte olup, müşteriler otelden alışveriş merkezine iki adet köprü bağlantısı ile geçiş yapabilmektedirler⁶.

⁶ İstinyepark Hizmetler. Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://izmir.istinyepark.com.tr/hizmetler/?otel>

Şekil 3: İstinye Park İzmir plan şeması (yazarlar tarafından oluşturulmuştur)

İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi'nin tasarım fikri bağlamında öncül örneği, 2007 yılında İstinyepark İstanbul adıyla Sarıyer'de açılmıştır. 87.000 m² mağaza alanı, 270.000 m² inşaat alanına sahip proje, İstinyepark İzmir ile benzer bir cam kubbe altındaki kapalı alanın yanı sıra açık alan konseptini de bir arada sunmaktadır (URL-1). Bir kent meydanı fikri etrafında tasarlanan İstinyepark İstanbul'un bünyesinde, nostaljik bir pazar yeri ve açık bir meydan etrafında oldukça üst segment markaların bulunduğu bir markalar sokağı yer almaktadır. Markalar sokağı AVM yetkilileri tarafından alışveriş caddesi olarak tanımlanırken, bu alan Nişantaşı'na ve Bağdat Caddesi'ne benzetilmektedir. Ayrıca nostaljik pazar yerinin de Beşiktaş Pazarı, Kadıköy Çarşısı ve Beyoğlu Balık Pazarı konseptinde tasarlandığı vurgulanmaktadır (URL-2). Bu doğrultuda sadece markalaştırılan 'İstinyepark' adının değil, pazar yeri ve markalar sokağını temel alan mekânsal konseptin de İstinyepark İzmir Projesi'ne benzer bir yaklaşımla aktarıldığı görülmektedir.

5. İSTİNYEPARK İZMİR ALIŞVERİŞ MERKEZİ'NİN KAMUSAL MEKÂN NİTELİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Literatürde, kamusal alan ve kamusal alan ile ilgili kriterler tanımlanmış olsa da; çok azı AVM'lerin kamusal alanına odaklanmaktadır. Bunlar da, birkaç temel araştırmada yer alan kamusal alan/mekânın taşıması gereken temel niteliklerden yola çıkmaktadırlar. Arendt kamusal alanın üç temel kriterini (1) herkes tarafından erişilebilir olması, (2) herkes tarafından kullanılması, (3) bir nesilden daha uzun ömürlü olması, şeklinde sıralar. Arendt'in üçüncü kriteri olan bir nesilden daha uzun ömürlü olması, kolektif hafızayla ilişkilendirilir; mekândaki tarihi eserlerin sembolik değerlerinin bu anlamdaki önemine de ayrıca dikkat çeker. Benn ve Gaus (1983) da (1) erişim, (2) aktörler, (3) kamu yararı olmak üzere üç kriter sıralar. Mekân herkes tarafından erişilebilir olmalıdır; kamusal aktörler tarafından yönetilir, sahiplenilir, planlanır, tasarlanır, inşa edilir ve bakımı yapılırsa, kamusal bir alan haline gelir ve herkes tarafından paylaşılan, herkes için eşit derecede önemli, herkesin yararına ise kamusaldır. 1975 yılında F.Kent tarafından hayata geçirilen Kamusal Alanlar Projesi'nde de (Project for Public Spaces) başarılı bir kamusal alanın dört özelliği vurgulanmaktadır: (1) erişim ve bağlantılar-görsel ve fiziksel olarak çevresiyle iyi bağlanabilmesi, erişilebilirlik ve görünürlük, (2) kullanımlar ve faaliyetler-insanlara gelmesi için anlamlı bir sebep verebilme, canlılık yaratabilme, (3) konfor ve imaj-rahat, güvenli, temiz olduğuna dair algı yaratabilme, (4) sosyalleşme-karşılıklı etkileşimi teşvik etme, yere bağlılık ve aidiyet yaratabilme. AVM'lerin kamusal alanına odaklanan çalışmalar genellikle, AVM'leri kentsel alan ile karşılaştırmalı tartışmakta ve çok azı nicel değerlendirme yapmaktadır. Tekel

(2009), AVM'lerin kamusal mekân niteliklerini, kamusal mekânın içermesi gerekli temel unsurlar bağlamında (1) ulaşılabilirlik, (2) içinde olunan çevreyi tanımlamada önemli rol oynamaları, (3) kullanım tipolojisi bakımından çeşitlilik göstermeleri, (4) kamuya açık olmaları, (5) birey ya da grup kontrolünün dışındaki yerler olmaları (6) kamusal belleğin oluşumunda 'yer hissi'nin oluşması (Tarihsel-kültürel bellek) olarak belirlemiştir. Taşkın Erten (2011) AVM'lerin kamusalık ölçütlerini belirlemeyi hedefleyen çalışmasında, (1) ilgi, (2) sembolik erişim, (3) faaliyetlere erişim, (3) kaynaklara erişim, (4) bilgiye erişim, (5) fiziksel erişim parametreleri üzerinden nicel bir çalışma gerçekleştirmiştir.

Görüldüğü gibi pek çok çalışmada en belirgin kriter, 'erişim'dir. Erişilebilirlik kriteri ilk olarak akla fiziksel erişimi getirir. Bu da hem uygun ulaşım olanakları ve kentle entegre olabilmesiyle, hem de alanın/mekânın herkese ne kadar açık olduğuyla ilişkilidir. Ancak erişilebilirlik kavramı fiziksel erişimin ötesinde, mekânın görünürlüğü üzerinden görsel erişimi ve mekânın sunduğu faaliyetlere, kaynaklara, bilgiye erişimi; hatta mekânın sembolik değeri üzerinden, dışlanmanın var olup olmadığını yani sosyal erişimi de kapsamaktadır (Carr vd., 1995). Vurgulanan ikinci temel kriter 'yer duygusu'dur. İyi bir kamusal alanın tarihsel-kültürel bellekle ilişkilenebilmesi, bulunduğu çevreyi tanımlayabilen bir kimlik ve aidiyet yaratması gerektiği yönünde açıklanan ölçüt temelde, alanın/mekânın geçmişten gelen kültürel değerleri, anıları, yani belleği temsil edebilme gücünü ve bu doğrultuda kentteki aktörler tarafından ne kadar sahiplenildiğini ifade etmektedir. Bunun dışında kullanıcıyı kendine çekebilecek çeşitlilikte işlevler taşıması; konforlu, güvenli bir ortam algısı yaratabilmesi diğer ölçütler olarak öne çıkmaktadır. Son olarak alan/mekân, bireyler arası etkileşimi teşvik edecek, bireylere hem pasif hem de aktif iletişim olanağı sağlayacak bir mekânsal kurgu taşımalıdır.

Özetle, literatür ışığında, bir kamusal alanın/mekânın taşıması gereken temel nitelikler **(1) erişilebilirlik (fiziksel, görsel, sosyal), (2) yer duygusu, (3) konfor ve çeşitlilik, (4) sosyal etkileşim** olarak belirlenmiş ve Şekil 4'te ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Buna dayanarak, İstinyepark İzmir AVM'nin kamusalılığı

- ulaşım ağlarıyla bağlantı, bağlamla / kentle ilişkilenebilme ve kamuya açık olma bağlamında fiziksel erişilebilirliği
- içeriği bağlamında sosyal erişilebilirliği
- mekânsal örgütlenmesi bağlamında, bireyler arası sosyal iletişime etkisi
- yer duygusu yaratmak üzere kurguladığı konsept çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Şekil 4: Literatürde, bir kamusal alan/mekânın taşınması beklenen temel kriterler ve ilişkilenen kavramlar (yazarlar tarafından oluşturulmuştur)

5.1. Erişilebilirlik, Sosyal Erişim ve ‘Markalar Sokağı’

Günümüzde alışveriş merkezlerinin hemen hemen tümünde çok önemli bir strateji olarak fiziksel erişilebilirlik söyleminin öne çıkarıldığı izlenmektedir. İstinyepark İzmir projesinin topluma sunumunda da bu stratejinin ön planda olduğu göze çarpmaktadır. Bu kapsamda iki temel nokta öne çıkarılmaktadır. Birincisi projenin metro, tramvay, otobüs gibi kamusal toplu taşıma duraklarına yakın mesafede yer alması sayesinde, kentlinin kolayca erişebildiği bir merkez olmasıdır. Özel araçla ulaşım açısından kentin batı aksına açılan temel ulaşım bağlantılarının sağlayacağı kolaylık vurgulanmakta; hatta projeye paralel olarak bu kapsamda ulaşım düzenlemelerine gidildiği de görülmektedir. İkincisi ise erişilebilirlikte alışveriş merkezinin başka kullanımlarla olan ilişkisinin bir avantaj olarak sunulmasıdır. Önemli bir çekim noktası olarak AVM'nin Urla-Çeşme-Alaçatı aksı üzerinde yer alması, Çeşme Otobanı'na ve Adnan Menderes Havalanı'na hızlı bir erişim sağlayan çevre yoluna bağlantısı, kentin en büyük hastanelerinden olan Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma Hastanesi'ne, kentin önemli bir rekreatif ve doğal alanı olarak İnciraltı'na yakınlığı bu kapsamda öne çıkarılmaktadır. Aynı zamanda ölçeği itibarıyla görünürlüğü nettir ve görsel erişim sorunsalı taşımamaktadır.

Bu çerçeveden bakıldığında İstinyepark İzmir AVM'nin ulaşım avantajları, toplumun tüm kesimlerini kucaklayan bir erişilebilirlik sunduğu algısını oluşturmaktadır. Ancak tariflenen erişim kolaylığı tamamen fiziksel ve en kritik nokta, AVM'nin sunduğu alışveriş-yeme içme ve rekreatif faaliyetler kapsamında sunduğu hizmetlerin gelir durumu açısından toplumun orta üst ve üst gelir gruplarına hitap eden bir yapı içinde olması gerçeğidir. Dolayısıyla kamusal alan sadece fiziksel erişilebilirlik açısından değil sosyal açıdan da değerlendirilmelidir. Pek çok

AVM'nin kent merkezinden temel farkı, düşük gelir düzeyindeki kullanıcıyı ya da marjinal grupları bünyesinde barındırmamasıdır. Bu anlamda İstinyepark AVM'nin de tüketim açısından toplumun tüm sınıflarına eşit ölçüde kullanım olanağı tanımadığı ortadadır.

Bu anlamda en öne çıkan bölüm Markalar Sokağı'dır. Her ne kadar açık sokak kurgusu ile ilk bakışta bir kamusal algısı verse de, kullanım açısından bakıldığında içerdiği ulusal/küresel ölçekteki kafe, restoran ve mağazalarla, aslında ünlüler, beyaz yakalılar gibi üst gelir grubuna hizmet etmek üzere tasarlandığı net olarak anlaşılmaktadır. Bir prestij mekânı olarak kurgulanan sokak, bu alanın hedef kitlesi dışında kalan gruplar tarafından, bir dekor, bir vitrin gibi gezilmekte, kullanım açısından bu alanla bir bağ kurabilmeleri tüketim maliyetleri açısından olanaklı görünmemektedir. Dolayısıyla Markalar Sokağı, İstinyepark İzmir AVM'de kamusalıktan en uzak alan ve projenin en ayrıştırıcı parçası olarak belirginlik kazanmakta, bir kamusal alanın taşıması gereken sosyal erişilebilirlik kriteri karşılanmamaktadır (Şekil 5).

Şekil 5: Markalar Sokağı'ndan görünüm (yazar arşivi)

5.2. Açıklık, Kentle ilişkilen(eme)me ve 'Kent Parkı'

Alışveriş merkezleri, genel karakterleri çerçevesinde zaten kamusal mekânın içermesi gereken kamuya açık olma unsurunu kısmî olarak yerine getiren mekânlardır. Girişlerin kontrollü olarak gerçekleştirilmesi, kullanıcı hareketlerinin kameralarla izlenmesi ve denetim, kamusal alanda olması gereken eylem özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Buna ek olarak İstinyepark İzmir AVM'nin kapalı ve masif bir blok olarak şekillenmesi, yerleşim kararları ve büyük ölçeği, kendisini kentten soyutlayan bir tavır güçlendirmektedir.

Yapının vaziyet planında ana yerleşim ve biçimlenme kararlarından net olarak görülebileceği üzere AVM kompleksinin bütününde, yakın çevreyle ilişkilenmeyi dert edinmeyen, içe dönük bir mekânsal kurgu benimsenmiştir. Bu, hem yakın çevre ve bağlamla ilişkilenme konusunda zafiyet yaratmakta; hem de "kullanıcıların

farklı bölgelerden mekâna dahil olabilmesi”ni sağlayabilecek bir kamusallığın oluşmasını engellemektedir. Öte yandan zaten bölgede yapılan trafik düzenlemeleri ve refüjler de, yayanın yapıya yaklaşımını teşvik etmekten uzaktır.

Söz konusu zafiyetin nedenlerinden bir diğeri, tasarımdaki açık alanların organizasyonu ile ilişkilidir. Örneğin Kent Parkı olarak sunulan bölge, herhangi bir kamusal donatı içermeyen pasif bir yeşil alan niteliğindedir ve AVM’nin adeta arkasını döndüğü bir yan alandan ibarettir (Şekil 6). Parkın devamı niteliğinde yapının ana girişine uzanan düzenleme ise, sadece giriş çıkışları organize eden bir ön bölüm niteliğindedir. Bu düzenleme arazinin doğu ucunda, yürüyen merdivenler aracılığıyla alt katın ve pazaryerinin açıldığı eksi kotla ilişkilenebilir (Şekil 7), bir katlık kot farkı yapıyı yakın çevresinden izole etmektedir. Ayrıca gerek buraya, gerekse sokak konseptinde tasarlanan iç boşluğa (Markalar Sokağı) taşıtın da girebilmesi veya öncelikli bir kullanım vadedmemekte, bu doğrultuda kamusal kullanımlara engel teşkil etmektedir.

Şekil 6: Kent Parkı’nın genel görünümü ve ana girişin önünde devam eden düzenlemesi (yazar arşivi)

Şekil 7: Ana girişin yanında eksi kottaki açık alan ve pazaryerine bağlantı (yazar arşivi)

5.3. Mekânsal Örgütlenme ve Tasarım Kararları, “Sokak” ve “Meydan”

Kentsel alanlarda bireyler arası iletişim ve etkileşimi teşvik eden bir mekânsal örgütlenme temelde, insan ölçeğine yakın olmak, geçirgenlik, ortak toplanma alanları yaratmak ve yarı açık mekânlar kurgulamakla ilişkilendirilebilir. Bu noktada özellikle İzmir gibi ılıman iklim özellikleri gösteren bir kent için, sosyal kullanımlarla desteklenen yarı açık mekânların gücü yadsınamaz düzeydedir ve kentte rağbet gören alışveriş merkezlerinin başarısını da bu doğrultuda açıklamak mümkündür. İstinyepark İzmir AVM yapı kompleksi, her ne kadar açık ve kapalı alışveriş merkezi içeren bir karma konsept ile sunulsa da, açık ve yarı açık alanların, tasarımın çok az bir bölümünü oluşturduğu ve tasarıma entegre bölgeler olmadıkları görülmektedir. Yukarıda değinilen ve yapının ilişkileneemediği dış açık alanlar haricinde yapının sahip olduğu tek açık alan, üç parçadan oluşan kütle kurgusunun içindeki ‘sokak’ olarak nitelendirilen boşluktur. Ancak büyük kapalı AVM bloğu zaten kendi içinde bir galeri boşluğu etrafında örgütlendiğinden bu iç boşlukla yeterince ilişkilene memektedir (Şekil 8). Bu dış ‘sokak’, taşıt geçişine açık olmasının yanı sıra fazlasıyla geniş olması doğrultusunda bir sokak hissi yaratamayacak ölçekte ve tasarımı örgütleyen zengin bir açık alan olmaktan uzaktır. Bunlara ek olarak sokağın daha çok lüks mağazalar bloğu ile asıl alışveriş bloğunu ayıran bir görev üstlendiği ve kullanım eşitsizliği ile de kamusalıktan uzaklaştığı görülmektedir.

Kapalı AVM’lerin en temel özelliklerinden biri dışa kapalı, içe dönük mekânsal kurgu ve bu yolla yer hissini neredeyse bütünüyle yok edilmesidir. Kullanıcının zaman ve yer algısını yitirmesi ve tüketime odaklanması hedefiyle geliştirilen bu standart örgütlenmenin son dönemde kentsel alana benzetilerek çekici kılınmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna ilişkin temel taktiklerden biri ‘sokak’, ‘meydan’, ‘çarşı’ gibi geleneksel kent mekânına özgü tipolojilerin sembolik taklitleridir. Diğer ise iç mekâna, özellikle galeri boşluğuna yerleştirilen doğal bitkilendirme ve oturma birimleri, özel gün süslemeleri gibi donatılar yoluyla kentsel alan görünümü verme çabalarıdır. Bunların tümünü bünyesinde barındıran İstinyepark İzmir AVM, bu standart iç boşluk kurgusunu şeffaf bir üst örtü aracılığıyla gökyüzü ve gün ışığı ile ilişki kurarak pekiştirmeye çalışmaktadır. Ancak aynı Mağazalar Sokağı’nın lüks dükkânlarının arasındaki geniş bir boşluktan ibaret ‘sokak’ gibi, içerideki galeri boşluklarının altında akıp giden akslar ve onların kesişim alanlarından ibaret ‘meydan’lar da, ortak bir kamusalı kurmaktan uzaktır. Çünkü kent meydanları, önemli yapılara, sanat eserlerine ya da geçmişte yaşanmış önemli olaylara ev sahipliği yapan, kentin önemli yaya akslarıyla ilişkilenen, ulaşımına ilişkin kesişim bölgeleri iken ‘AVM meydanları’; kafeler için manzara, sirkülasyon alanı ya da farklı aktiviteler için açık alanlar oluşturan, dükkanlarla çevrili boşluklardır. Dolayısıyla alışveriş merkezleri özünde küresel bir mekân dili barındırır ve kent mekânına yapılan mekânsal göndermeler bu doğrultuda yapay ve salt tüketim odaklıdır.

Şekil 8: Kapalı AVM'nin içinden görünüm (yazar arşivi)

5.4. Yer Duygusu Oluşturmak, Bellek kaygısı ve “Pazar Yeri” Konsepti

İstinyepark İzmir AVM’yi belki de kentteki diğer alışveriş merkezlerinden belirgin bir şekilde ayıran en temel özellik ve projenin en iddialı noktalarından biri, ‘Pazar Yeri’ olarak sunulan bölgedir. Oluşturulan mekânın tasarımının, iki katlı geleneksel konut mimarisi görünümüyle Ege evlerine gönderme yaptığı izlenmektedir. AVM’ye ilişkin tanıtım metinlerinde de *“geleneksel lezzetlerin ve esnafın yer aldığı pazar yerinin, mahalle atmosferini yaşatacak olduğu”* ya da *“İzmir’in simgesi olan tarihi Kemeraltı Çarşısı’nın ve Alaçatı’nın ruhunu yansıttığı”* yönünde ifadeler yer almaktadır⁷.

Giriş kotununun bir alt katında, doğu kanadına yerleştirilen çarşı, alışveriş merkezinin çağdaş uzay kafes cam tonoz üst örtüsünün organik formu altında akıp giden mekân kurgusundan keskin bir şekilde ayrıştırılmıştır. Bu alana girişi sağlayan kemerli kapıdan geçildiğinde adeta geçmişe doğru bir yolculuk yapıldığı, başka bir döneme/zamana geçildiği hissi yaratılmak istenmiştir. Ulusal ölçekte bilinen tarihi şekerlemeciler, hafızalarda yer etmiş tarihi lokanta ve restoranların yanı sıra; yöresel peynir ve şarküteri markalarının, İzmir için gelenekselleşmiş midyeci, Alaçatı’nın tatlıcısı ve ünlü kahvaltılık mekânının şubelerinin, közde Türk kahvesi ve şambali tatlıcısı gibi İzmir’in tarihi Kemeraltı Çarşısı ile özdeş lezzetlerin sunulduğu dükkânların, kullanıcıda sanki oradaymış hissi yaratmak üzere bu alana bir imitasyon olarak taşındıkları görülmektedir. Tek katlı dükkânların cepheleri iki katlı, cumbalı geleneksel Türk konutunun cepheleriyle giydirilmiştir. Ancak bu görüntü sadece dış yüzeylerdedir. Lüks ve üst segment ürünlerin satıldığı bir market olarak bilinen Macrocenter’a dahi, girişinin yanında yer alan çeşme, sütunlu ve kemerli giriş kapısı ve stand sunuşlarındaki detayları ile geleneksel bir pazar yeri havası kazandırılmaya çalışılmıştır (Şekil 9).

Tüm bu dükkânların açıldığı ana sirkülasyon alanında yer alan yapay doğa ise, kentsel dokuya benzetim kaygılarının oldukça uç bir örneğini sunmaktadır. Çok yıllık çınar ağaçları görünümü yaratmak ve kişilere tarihi bir mahallede, ağaçlar altında oturuyorlar hissi vermek hedefiyle yerleştirilen, bir üst katın döşemesi nedeniyle kesintiye uğramış imitasyon ağaçlar; aksine dekor hissini güçlendirmekte, gerçeklik algısını düşürmektedir (Şekil 10).

Bunun yanı sıra görüldüğü gibi bu bölüm her ne kadar ‘pazar yeri’ olarak adlandırılarak sunulsa da tasarım hedefi geleneksel bir çarşı kurgusudur. Söz konusu isimlendirmenin, alanın geçmişinde bulunan Üçkuyular pazar yerinin buradan taşınmasının, inşa süreçlerindeki itiraz ve tartışmaların odağında olmasından kaynaklı bir telafi

⁷ İstinyepark İzmir AVM (2021). AVM Dergi, Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.avmgezini.com/avmler/izmir/istinye-park-izmir-avm-332.html>; İstinyepark İzmir AVM (2021). Alışveriş Rehberi, Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, http://www.alisverisrehberi.com/avm/istinyepark_izmir_alisveris_merkezi.244.html; İstinyepark İzmir Ege’ye renk katacak (2021). Yeni Asır, Elde edilme tarihi: 10 Mart 2022, <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2021/10/16/istinyepark-izmir-egeye-renk-katacak>

arayışıyla ilişkili olabileceği güçlü bir olasılık olarak öne çıkmaktadır. Fakat tasarlanan bölge bir pazar yeri olmadığı gibi geleneksel bir çarşı da değildir. Bu hali ile tüm mekân tasarımı geleneksel konut tipolojisinin taklit edildiği, imitasyon ağaçların eklendiği ve geleneksel lezzetlerin sunulduğu postmodern bir illüzyondur. Ritzer'in (2000) tariflediği simülasyonlar gibi karşımıza çıkan bu alan, hedeflediği tarihsel ve kültürel belleği yaratmaktan çok uzaktır çünkü farklı bağlam ve zamanlara ait görüntülerin yan yana getirildiği parçalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu eklektik biraradalığın ve yapay çevrenin, hedeflendiği gibi pazar yeri ya da geleneksel çarşı atmosferi yaratması olası değildir. Kullanıcılar kendilerini geleneksel Kemeraltı Çarşısı'nda hissetse dahi aslında kentin bambaşka bir noktasında bir AVM'nin kapalı mekân tasarımı içinde yaşamaktadır. Görüntüde bir çınar ağacının altında, tarihi bir çarşıda dibek kahvesini yudumlayan kişi, bir kamusal algısı içinde görünmesine rağmen aslında gerçek olmayan bir tasarımın içindedir.

Şekil 9: Pazaryeri'nde kentsel gönderme taşıyan imgeler ve cepheler (yazar arşivi)

Geleneksel pazar ve çarşıların mekânsal kurgusu, açık ve yarı açık mekân olanakları içerir; küçük ölçekli dükkânlardan oluşan sıkı bir doku ve dolayısıyla ürün çeşitliliği sağlar; adeta kullanıcıyı sarmalarlar. Mahalle atmosferini yaratan da temelde budur. AVM içinde gerek konuta benzetilmeye çalışılan dükkân cephelerinin yüksekliği, gerekse bunların arasındaki dolaşım alanının genişliği, geleneksel bir konut dokusuna oranla oldukça fazladır. Öte yandan geleneksel pazar ve çarşılar, kentsel doku ile bütünleşik bir alışveriş aktivitesi sunarlar. Buldukları bölgeler, pek çok kullanıcı için gündelik hayat rotasının bir parçasıdır; AVM'lerdeki gibi kontrollü bir geçiş içermeden kolayca dahil olunabilir. Mekânsal biçimlenmeleri de toplumun yaşam pratiklerinin yansıdığı bir kurgu olarak uzun yıllar boyunca şekillenmiştir. Bir alışveriş yapısının içinde benzer bir bağlamı yaratmak sadece bu açıdan bakıldığında bile mümkün görünmemektedir. Bunlara ek olarak, geleneksel çarşı ve pazarlarda alışveriş

eylemi daha uygun maliyetlerle yapılabilir; pazarlıklara imkan verir; seyyar satıcı vb. gibi unsurlar sıklıkla görülür; gerek esnafın kendi arasında gerekse kullanıcıyla tanışıklıklara ve sohbetlere olanak tanıdığından güçlü diyaloglar yaratma potansiyeli taşır. Dolayısıyla geleneksel çarşı bölgeleri sundukları kullanım çeşitliliği ile toplumun tüm kesimlerini kucaklayıcı bir kamusal alan sunmaktadır.

Şekil 10: Pazaryeri/Çarşı'dan genel görünüm ve yapay doğa unsurları (yazar arşivi)

Oysa İstinyepark İzmir AVM'de yer alan 'Pazar Yeri' konseptinin gerek mekânsal olarak gerek kullanıcı gruplarının niteliği açısından kamusal alan ile bağ kurulamamaktadır. Bu haliyle Baudrillard'ın (1997) söz ettiği kendiliğinden gelişebilecek ilişkiler yaratması olanaklı görünmemektedir. Tamamen bir imitasyon olarak kurgulanan mekânın, gerçek bir pazar yeri ya da çarşı hissi kurmaktan uzak, "-mış gibi" görünümüyle; yerine geçtiği pazar alanını telafi etme kaygısı ile üretilmiş yapay bir kurgu olduğunu söylemek mümkündür.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi projesi, kamuya açık bir pazar yeri ve otobüs terminali alanından dev bir alışveriş merkezine dönüşen bir alanda; küresel/yerel, geçmiş/şimdi, geleneksel/modern bağlamlarında postmodern bir tüketim mekânı kurgusuyla kamusal alan ilkesinin sorgulanması kapsamında İzmir'de önemli bir kentsel pratik olarak yerini almaktadır. Farklı mekânsal kurguların ve farklı konseptlerin bir araya getirildiği projede kamusal alan kapsamında yapılacak en temel tespit; kamusal alan kavramının insanlar arası ilişkiler için belirleyici değil; tüketim amaçlı bir çekim unsuru olarak karşımızda olduğu gerçeğidir.

Alışveriş merkezinin yer seçim kararı, önemli ulaşım bağlantılarının kesişim noktası üzerinde yer alması ve toplu ulaşım duraklarına olan yakınlığı, projenin erişilebilirliğinde temel ilkeler olarak sunulmakta; bu yanı sıra da kamusal alan ilkesi ile bağ kurulmaya çalışıldığı izlenmektedir. Ancak projenin bir tüketim mekânı olmanın ötesine geçemediği, orta üst ve üst gelir gruplarına yönelik ama alt ve orta gelir gruplarını kapsamayan kullanımlarıyla, kamusal alanın eşitlik ve erişilebilirlik ilkelerini taşımadığı görülmektedir.

Markalar Sokağı olarak adlandırılan, ulusal ve küresel düzeyde oldukça üst segmentteki markaların bir araya getirildiği alan, kentlerin en kamusal bölgelerinden olan 'sokağa' gönderme taşıya da, kendi tüketici profili ile bağ kuran, sınıfsal farklılıkları keskinleştirdiği için de kamusalıktan oldukça uzak bir bölgedir. Diğer yandan AVM'de geleneksel bir çarşı kurgusuyla karşımızda olan pazar yeri konsepti, projenin kamusalılık vaadinde olan ancak bu vaadi karşılamayan dikkat çekici bir diğer noktadır. Bu alan, kendi tarihsel bağlamından koparılmış olan mekânsal unsurların, şimdiki zamanda kurgulanmış bir alışveriş merkezi içine bir simülasyon gibi eklenmesiyle oluşturulan postmodern bir kurguya sahiptir. Böylece, alışveriş merkezinin öncesinde alanda yer alan ve çok uzun yıllar tüm bölge halkının ihtiyaçlarını karşılayan açık pazar yeri ve yarattığı kamusalılık ortadan kalkmış; tümüyle imitasyon bir pazar alanı oluşturulmuştur. Bu alan, geçmişteki pazar yerinin esnaf ve ürün çeşitliliğini taşımadığı gibi, farklı kullanıcı gruplarının bir araya geldiği bir kamusalılık barındırmamaktadır. Alanın sunumunda öne çıkarılan imgesel göndermeler, ne kolektif bir belleğin ürünüdür, ne de bir bellek kurma potansiyeli taşımaktadır. Yerel ve ulusal ölçekte bilinirliği olan küçük ölçekli esnafın isimleriyle, kentsel açık alanı taklit etmeye çabalayan yapay öğelerin eklektik bir aradalığından oluşan, dekorvari bir temsilden ibarettir. Dolayısıyla gerek sokak, gerekse çarşı alanı, orta ve alt gelir gruplarının alışveriş yapmasına büyük ölçüde olanak tanımadığından bu kullanıcılar için (belki) ağırlıklı seyirlik bir gösteri/gezinti mekânı olmakla sınırlıdır.

Pek çok alışveriş merkezi gibi İstinyepark İzmir de, kamusal bir mekânın içermesi beklenen, toplumun tüm kesimleri için eşit düzeyde erişebilirlik ve kamuya tamamen açık olma niteliklerini taşımamaktadır. Bunun ötesinde kentle ilişkilene yönündeki tasarım kararlarında, kamusalılık söylemiyle çelişecek şekilde içe dönük bir eğilimi benimsemiştir. Projenin bütününde yer alan açık/yarı açık bölgeler, mekânsal örgütlenmeyi kuran ve yönlendiren boşluklar olmadıkları gibi kentlinin bu açıklıklardan mekâna dahil olabilmesi sınırlı, içerideki açık alanların kamusalılıkları da tartışmalı düzeydedir. Projenin temel vaatlerinden biri olan Kent Parkı, kentliye herhangi bir etkinlik vaadi içermeyen pasif bir yeşil alan niteliğindedir. Alana ilişkin tartışmalar doğrultusunda bir pazar yeri oluşturarak kolektif belleğe gönderme yapması ya da imgeler aracılığıyla geleneksel kent merkezini taklit etmeye çalışması sadece görsel düzlemde kalmakta, gerçeklikle ilişkilene memektedir. Dolayısıyla İstinyepark İzmir AVM farklı öğeleri bünyesinde bir araya getiren bir tüketim merkezi olabilse de, kent merkezine alternatif olabilecek bir kamusal mekân atmosferi taşımamaktadır.

Elbette ki kentsel alanlardaki yatırım kararları, birden çok aktörün iradesi çerçevesinde, çok boyutlu süreçler doğrultusunda şekillenmektedir. Bu doğrultuda her ne kadar 'kamu yararı' ilkesiyle hareket edilmesi gerektiği açıksa da, geline sonuç noktada gerçeklik, alanın kullanımının bir alışveriş merkezine tahsis edilmiş olmasıdır. Kullanım kararı bütünüyle değişmiş, pazar yerinden alışveriş merkezine dönüşmüş bir alanda, eski işlevin yokluğunu geleneksel imgelere öykünen küçük bir çarşıyla telafi etmek olası olmadığı gibi; kontrollü giriş çıkışlarla dahil olunan, sunduğu ürünlerin bedelleri ağırlıklı belirli bir kitlenin alım gücüne hitap eden mağazalarla donatılmış bir yapıyı, kente ve kentliye ait, kamusal bir bölge olarak sunmak da sadece sözde kalan bir iddia olmaktadır. Belki de bu nedenle projede farklı olma ve kamusalılığı sunma vaadiyle ortaya çıkan her alan, iddiaların abartılı ölçüğü oranında yapay bir görünüm taşımaktadır. Projenin öne çıkarılan iki alanı olan Pazar Yeri ve Markalar Sokağı, vaat edildiği gibi AVM'nin en kamusal bölgeleri değil; AVM kullanıcısı için büyük oranda, postmodern dünyanın sıkıntılarından kaçış sağlayarak onları oyalayan seyirlik gösteri mekânlarıdır. Projenin mekânsal ve işlevsel açıdan postmodern kurgunun imitasyon doğasından ayrılan ve aslında AVM'lerin esas kuruluş amacı olan tüketim olgusunu daha net ve açık olarak ortaya koyan bölgesi ise, günümüz alışveriş merkezi tipolojileriyle oldukça benzer bir mekânsal kurgu ve içerik sunan kapalı AVM binasıdır. Bu alan küresel çağın AVM'lerinin tüketim odaklı mantığını net olarak yansıtan standart bir tasarım karakteri taşımaktadır.

İstinyepark İzmir Alışveriş Merkezi kamusalılığın gerçek bileşenleriyle bağ kuramayan mekânsal kurgusu ile İzmir'in batı aksında tüketim odaklı kurgusal bir kamusalılık sunmaktadır. Bu kapsamda yüzyıllar boyu süregelen toplumsal ilişkilerin ortaya çıkardığı kentsel dokuları taklit etmek, mevcut kamusal alanları kaldırarak, gerçeklikten uzak kamusalılıklar içeren mekânsal düzenlemeler yaratmak yerine, kentteki mevcut kamusal alanları korumak, iyileştirmek ve böylece kamusal alanları daha da güçlendirmek yönünde çaba harcamak daha gerçekçi bir çözüm olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akyol Altun, D. (2010). *Kent Çeperlerindeki Az Katlı Konut Topluluklarının Kullanıcı-Mekân İlişkisi Bağlamında Değerlendirilmesi: İzmir Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, FBE, İzmir.
- Akkar, M. (2005). "The Changing 'Publicness' of Contemporary Public Spaces: A Case Study of the Grey's Monument Area, Newcastle upon Tyne. *Urban Design International* 00 (2005), 1–19.
- Aktürk Çetin, B. (2018). "Alışveriş Merkezleri: Yeni Birer Kent Merkezi Olabilir Mi?", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 15, 1-17.
- Arendt, H. (2012). *İnsanlık Durumu*, (Çev: B.S. Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bal, E. (2011). *Türkiye'de 2000 Sonrası Neoliberal Politikalar Çerçevesinde İmar Mevzuatındaki Değişimler Ve Yeni Kentleşme Pratikleri: İstanbul Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, FBE, İzmir.
- Bal E. ve Dalgakıran Erdoğan A. (2007). Presentation of consumption-based spaces in a postmodern spatial restructuring within the process of globalization: Case of Forum Bornova-İzmir. *LIVENARCH III Livable Environments and Architecture 3rd International Congress*, Trabzon, Türkiye, 5-7 Temmuz 2007, 319-327.
- Baudrillard, J. (1997). *Tüketim Toplumu*, (Çev: H. Deliçaylı, F. Keskin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Benn, S.I. ve Gaus, G.F. (1983). "The liberal conception of the public and the private", Benn, S.I. and Gaus, G.F. (eds.) *Public and Private in Social Life* içinde, 31-65, St Martin's Press, NY.
- Biröl, G. (2005). "Çağdaş Alışveriş Merkezlerinde Kent Dokusunun Yeniden Yorumlanması", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20, 4, 421-427.
- Bocock, R. (1997). *Tüketim*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Carr, S., Francis, M., ve Rivlin, L. (1995). *Public Space*, Cambridge University Press, NY.
- Debord, G. (1996). *Gösteri Toplumu*, (Çev: A. Ekmekçi, O. Taşkent), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Featherstone, M. (1996). *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, (Çev: M. Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Gottdiener, Marx. 2005. "Merkezin Yeniden Kavranması: Alışveriş Merkezlerinin Toplumsal Göstergibilimsel Bir Çözümlemesi". *Postmodern Göstergeler: Maddi Kültür ve Postmodern Yaşam Biçimleri* (Çev: E. Cengiz, H.Gür, A. Nur). İmge Kitabevi, Ankara.
- Gruen, V. ve Smith, L. (1960). *Shopping Towns USA*, Reinhold Publishing Corporation, New York.
- Gürün, B. A. (2005). "Alışveriş Merkezlerine Karşı Kent Merkezi", *Planlama*, 31, 63-74.
- Habermas, J. (2004). *Kamusal Alan*, (Çev: M. Özbek), Hil Yayın, İstanbul.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*, (Çev: S. Savran), Metis Yayınları, İstanbul.
- Kostof, S. (1992). *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*, Thames and Hudson, London.
- Malkoç, E.; Kılıçaslan, Ç.; Özeren, M. Ve Küçükerbaş, E. V. (2013). "Geleneksel, Yarı Geleneksel ve Modern Anlayışla Şekillenen Alışveriş Mekanlarının İzmir Örneğinde Analizi", *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 50(2), 213-222.
- Mitchell, D. (1995). "The End Of Public Space? People's Park, Definitions of The Public and Democracy", *Annals of The Association of American Geographers*, 85, 1, 108-133.
- Project for Public Spaces. —What Makes a Successful Space? Erişim tarihi: 19 Mayıs 2022. <http://www.pps.org/articles/grplacefeat/>.
- Ritzer, G. (2000). *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, Ayrıntı Yayınları, Ankara.
- Ritzer, G. (2004). *The Globalization of Nothing*, Sage Publications.
- Sennett, R., (1996). *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (Çev: S. Durak, A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Southworth, M. (2005). "Reinventing Main Street: From Mall to Townscape Mall", *Journal of Urban Design*, 10, 2, 151-170.
- Sungur, S. (2011). "Tüketimin Küreselleşmesi ve Tüketim Tapınakları: Postmodern Panayır Yerlerinde Alışveriş", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 14, 14, 7-35.

- Şentürk, Ü. (2012). "Tüketim Toplumu Bağlamında Boş Zamanların Kurumsallaştırdığı Bir Mekân: Alışveriş Merkezleri (AVM)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 63 -77.
- Taşkın Erten, Ö. (2011). *Questioning The Privatization Of Public Space: The "Publicness" Of Shopping Centers*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İYTE, FBE, İzmir.
- Tekel, A., 2009. Alışveriş Merkezlerinin 'Kamusal Mekân' Nitelikleri Üzerine Bir Değerlendirme: Ankara Panora Alışveriş Merkezi Örneği, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6 (10).
- Thorns, D. C. (2004). *Kentlerin Dönüşümü, Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam*, CSA Global Yayın Ajansı, İstanbul.
- Uzun, İ. (2008). *Kamusal Mekân – Tüketim Olgusu Etkileşiminin İzmir'deki Alışveriş Merkezleri Bağlamında Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, FBE, İzmir.
- Vural, T. ve Yücel, A. (2006). "Çağımızın Yeni Kamusal Mekânları Olarak Alışveriş Merkezlerine Eleştirel Bir Bakış", *İTÜ Dergisi Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 5(2), 97-106.
- Yılmaz Saygın, N. (2006). Alışveriş Merkezleri: Türk Kentlerindeki Yeni Tüketim Cennetleri. *Planlama*, 2006/3, Erişim tarihi: https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/f4477bad7af3616_ek.pdf
- Yırtıcı, H. ve Uluğöğlü, B. (2004). "Mekânın Altyapısal Dönüşümü", *İTÜ Dergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 3, 1, 43-52.
- URL-1 İstinyePark Hakkında, <https://istinyepark.com.tr/tr/hakkimizda/>
- URL-2 İstinye Park açıldı (21.09.2007), <https://www.haberturk.com/ekonomi/makro-ekonomi/haber/37166-istinye-park-acildi>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:21.02.2022 ✓Accepted/Kabul:31.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1076887

Research Article/Araştırma Makalesi

Temizel, G. (2022). "Otel İşletmelerinde Örgütsel Dışlanmanın İş Tatminine ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 81-97.

OTEL İŞLETMELERİNDE ÖRGÜTSEL DIŞLANMANIN İŞ TATMİNİNE VE İŞTEN AYRILMA NİYETİNE ETKİSİ

Gamze TEMİZEL*

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, otel işletmeleri çalışanlarının örgütsel dışlanma algılarının, iş tatmini düzeylerine ve işten ayrılma niyetlerine etkisinin belirlenmesidir. Bir diğer amaç ise çalışanlarda iş tatmini ile işten ayrılma niyeti ilişkisinin araştırılmasıdır. Araştırma kapsamında veriler anket tekniği ile Konya'da faaliyet gösteren 4 ve 5 yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarından elde edilmiştir. Araştırmanın istatistiksel analizleri SPSS 25 ve G*Power programlarıyla yapılmıştır. Araştırmanın hipotezleri lineer regresyon analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın gücü % 5 Tip 1 hata ve $d=0,5$ etki büyüklüğü ile % 89 olarak hesap edilmiştir. Çalışma sonucunda örgütsel dışlanmanın, iş tatminini olumsuz yönde, işten ayrılma niyetini ise olumlu yönde etkilediği ayrıca çalışanlarda iş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonuçlarının örgütsel dışlanma ile ilgili yaygın bilgi çerçevesine katkıda bulunması beklenilmektedir. Araştırma sonuçları doğrultusunda konaklama endüstrisi işletmecileri ve insan kaynakları yöneticilerine yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel dışlanma, İş tatmini, İşten ayrılma niyeti, Otel işletmesi, Turizm.

THE EFFECT OF WORKPLACE OSTRACISM ON JOB SATISFACTION AND TURNOVER INTENTION IN HOTEL ENTERPRISES

Abstract

The main purpose of this research is to determine the effect of workplace ostracism perceptions of hotel employees on their job satisfaction levels and turnover intentions. Another aim is to investigate the relationship between job satisfaction and turnover intention in employees. Within the scope of the research, the data were obtained from the employees of 4 and 5 star hotels operating in Konya with the survey technique. Statistical analyzes of the research were made with SPSS 25 and G*Power programs. The hypotheses of the research were tested with linear regression analysis. The power of the study was determined as 89% with 5% Type 1 error and $d=0.5$ effect size. As a result of the study, it was determined that workplace ostracism affects job satisfaction negatively and affects turnover intention positively. Besides there is a negative and significant correlation between job satisfaction and turnover intention. The results of the study are expected to contribute to the widespread knowledge framework about workplace ostracism. In line with the results of the study, suggestions developed for hospitality industry business executives and human resources managers are expressed.

Anahtar Kelimeler: Workplace ostracism, Job satisfaction, Turnover intention, Hotel enterprise, Tourism.

*Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, KONYA.
e-posta:gamzetemizel@selcuk.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-6576-1634>)

1. Giriş

Konaklama endüstrisi çalışanların, sektörün sezonluk iş yapısı, uzun ve düzensiz çalışma saatleri ve bunun neden olduğu baskı (Hayes ve Weathington 2007), iş stresi (Kuşluvan vd., 2010), iş-aile çatışması stresi (Dai vd., 2016), yüksek iş gücü devir hızı (Choi, 2006) vb. olumsuzluklardan etkilendikleri bir endüstridir. Sektörün emek yoğun yapısı nedeniyle kişilerarası ilişkiler, diğer örgüt yapılarına kıyasla daha önemlidir. Konaklama işletmelerinin algılanan olumsuz iş koşulları, çalışanlar arasındaki iletişimin ve ilişkilerin bozulmasına ve iç çatışmaların gelişmesine neden olabilmektedir. Bu durum, gerçekleştirilen işin kalitesini etkilemekte ve bazı çalışanların işlerine ve iş arkadaşlarına karşı, örneğin onları dışlayarak, olumsuz tutum ve davranışlar geliştirmelerine neden olmaktadır. Bu olumsuzluklar sunulan hizmetin kalitesi, müşteri memnuniyeti ve işletme performansı üzerinde olumsuz etkiye sahiptir.

Bir çalışanın, işletmedeki diğer çalışanlar tarafından reddedildiğine ilişkin görüşünü ifade eden dışlanma kavramı, günümüz çalışma hayatında iş görenlerin karşılaştığı olumsuz bir deneyim olarak örgütlerde yaygın şekilde karşılaşılan evrensel bir fenomendir (Ferris vd., 2008; Wu vd., 2011). Kavram son yıllarda sosyal psikoloji ve işletme yazınında pek çok bilimsel çalışmanın konusu olmuştur (Hitlan vd., 2006; Ferris vd., 2008; Wu vd., 2011; Robinson vd., 2013; Haq, 2014; Scott ve Duffy, 2015; Zheng vd., 2016; Howard vd., 2019; Chung, 2018; Zhu vd., 2019; Jiang vd., 2020). Örgütsel dışlanma, aynı doğrultuda hizmet endüstrisi çalışanlarının da geniş çapta karşılaştığı bir durumdur (Leung vd., 2011; Zhao vd., 2013). Buna karşın geçtiğimiz on yılda, konunun turizm endüstrisindeki etkisini araştıran sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı ifade edilmektedir (Singh ve Srivastava, 2021: 244; Karatepe ve Hsieh, 2019: 130).

Yapılan çalışmalar dışlanma, yok sayılma veya grup dışında tutulmanın acı verici ve bireyler üzerinde olumsuz birtakım psikolojik etkilere neden olan bir algı olduğunu ifade etmektedir (Hitlan vd., 2006: 222; Wu vd., 2012: 179; Ferris vd., 2008: 1352). Dışlanmanın, çalışanlar üzerinde bireysel düzeyde olumsuz etkilere neden olabileceği gibi, örgütün tamamı açısından da olumsuz durumlara neden olacağı belirtilmektedir (Wu vd., 2011: 24; Leung vd., 2011: 842). Örgütsel dışlanmanın çalışanlar üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalarda, dışlanmanın çalışanlarda iş tatminini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir (Chung ve Kim, 2017; Afsheen, 2016; Artar vd., 2019). Çalışanların işlerinden ve çalışma koşullarından tatminsiz olduğu durumlarda ortaya çıkan, olumsuz bir eylem olan işten ayrılma niyeti (Telli vd., 2012: 135) hem çalışanın iş yerinde dışlanması, hem de işinden yana yaşadığı tatminsizlik duygusunun etkisi ile şekillenebilmektedir. İş yerinde dışlandığını hisseden birey, diğerleri tarafından istenmediğini düşünerek işe gitmek istemeyecek, işinden duyduğu memnuniyet azalıp performansı olumsuz etkilenecektir.

Emek yoğun yapıları gereği yüksek sayıda çalışana ihtiyaç duyan işletmeler olan otel işletmeleri, iş gücü devir hızının da yüksek olduğu işletmelerdir (Lam vd., 2002: 218; Aydın, 2005: 265). Diğer örgüt yapılarında olduğu gibi, otel işletmelerinde de dışlanmadan kaynaklı sorunlar, zaman içinde işten ayrılmalara neden olabilmektedir. İşten ayrılmalarla artan iş gücü devir oranı ise örgüt için maddi ve manevi çeşitli olumsuzluklara neden olacak sonuçlar doğurabilmektedir. Bu sebeple, dışlanmanın çalışanlar üzerindeki etkileri hem bireysel düzeyde hem de örgütsel düzeyde üzerinde durulması gereken bir kavramdır. Bu doğrultuda yürütülen "Otel İşletmelerinde Örgütsel Dışlanmanın İş Tatminine ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi" başlıklı bu çalışma ile otel işletmeleri çalışanlarınca algılanan örgütsel dışlanma düzeyinin, çalışanların iş tatminine ve işten ayrılma niyetlerine etkisinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Literatürde örgütsel dışlanmanın çalışanlar üzerindeki etkilerini farklı iş kollarında sınavan çalışmalar mevcuttur (Haq, 2014; Gkorezis vd., 2016; Yıldırım ve Akın, 2018; Uysal, 2019; Li ve Zhang, 2019; Koon ve Yen-Hwa, 2019; Aydın ve Akın, 2020; Takhsha vd., 2020). Ayrıca hizmet işletmelerinde örgütsel dışlanmanın; hizmet performansı (Leung vd., 2011), işten ayrılma niyeti (Soybalı ve Pelit, 2018; Aşık, 2020), psikolojik sözleşme ihlali, iş tatmini (Artar vd., 2019), örgütsel sinizm (Aşık, 2020) ve üretkenlik karşıtı iş davranışları (Zhao vd., 2013) ile ilişkisini inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Otel çalışanlarının özelinde, konaklama endüstrisi çalışanlarının örgütsel dışlanma algılarına yoğunlaşan sınırlı çalışma mevcut olup (Leung et al., 2011; Zhao vd., 2013; Zhu vd., 2017; Soybalı ve Pelit, 2018; Türkoğlu ve Dalgıç, 2019; Aşık, 2020) araştırmacılar otel işletmelerinde dışlanma algısının farklı kültürlerde incelenmesi gerekliliğini vurgulamaktadırlar (Zhu vd., 2017). Bu çağrıya karşılık gelecek şekilde ulusal yazında, otel çalışanlarının örgütsel dışlanma algılarının, işten ayrılma niyetlerine etkisini tespit etmeye yönelik yapılmış sınırlı çalışma arasında (Soybalı ve Pelit, 2018; Türkoğlu ve Dalgıç, 2019; Aşık, 2020); örgütsel dışlanma, iş tatmini ve işten ayrılma niyetini bir arada ölçmeye yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu

doğrultuda araştırma sonuçlarının ilgili literatüre, ayrıca otel işletmeleri özelinde yöneticilere ve insan kaynakları uygulamalarına katkı sağlaması beklenmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2. 1. Örgütsel Dışlanma

Dışlanma (Ostracism) 1970'lerden sonra sosyal bilimcilerin ilgi alanına girmiş ve 1990'lardan sonra işletme alanında yapılan çalışmalarda yer bulmaya başlamış bir kavramdır (Williams ve Nida, 2011:72). Çalışanların arkadaşlıklar ve sosyal bağlar kurmayı tasarlayıp diğerlerine dahil olmayı bekledikleri ortamlar olan iş yerlerinde dışlanmaları, şüphesiz ki olumsuz bir durumu ifade etmektedir (Robinson vd., 2013: 204-215). Bireyler açısından örgütsel dışlanma, bireyin işyerinde diğer çalışanlarla ilişkilerini, örgüt içerisindeki statüsünü, işle ilgili başarılarını olumsuz yönde etkileyen ve istenmeyen bir durum olarak ifade edilmektedir (Hitlan vd., 2006: 217). İş yerinde dışlanma (Workplace Ostracism), bir kişi yada grubun sosyal olarak yapılması uygun olmasına rağmen, diğer bir çalışan ile ilgili bir eylemi gerçekleştirmeyi göz ardı etmesi durumunda meydana gelmektedir (Robinson vd., 2013: 206). Örgütsel dışlanma, çalışanın örgüt içi biçimsel süreçlerden uzak tutulması, yalnızlaştırılması ve destekten yoksun bırakılmasıdır (Halis ve Demirel, 2016: 324).

Örgütsel dışlanma, son yıllarda çalışanlara yönelik yapılan olumsuz davranışlar kapsamında pek çok araştırmanın konusu olmuş bir kavramdır (Tutar, 2016: 263). Sosyal bir olgu olan örgütsel dışlanma bireylerin yok sayıldıklarını, diğer çalışanlar tarafından gruba dahil edilmediklerini yada diğerleri tarafından önemsenmediklerini hissetmeleri durumunu ifade etmektedir (Ferris vd., 2008: 1348; Leung vd., 2011: 837; Wu vd., 2011: 25). Örgütlerde lider tipi, işletmelerde mevcut yönetim tarzı ve örgüt içi uygulamalar gibi birçok faktör örgütsel dışlanmaya sebep olabilmektedir. Örgütsel dışlanma ayrıca örgütlerde birbiri ile bağlantılı birçok durumun bir arada var olması ile ortaya çıkmaktadır (Artar vd., 2019: 1419).

Dışlanmanın bireyler üzerindeki etkilerini araştıran çeşitli çalışmalar, dışlanma yaşayan bireylerin gerginlik, stres, duygusal tükenme, depresif ruh hali, kaygı, depresyon ve düşük motivasyon gibi bir takım psikolojik sıkıntılar yaşadıklarını ortaya koymaktadır (Hitlan vd., 2006: 222; Wu vd., 2012: 179; Ferris vd., 2008 :1352). Dışlanma ayrıca bireylerin agresif ve anti-sosyal davranışlar sergilemesine neden olmaktadır (Twenge vd., 2001). Örgütsel düzeyde dışlanmanın etkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarda, dışlanmanın çalışanlarda iş tatminini (Chung ve Kim, 2017; Afsheen, 2016; Artar vd., 2019), işe bağlılığı (Leung vd., 2011), örgütsel vatandaşlık davranışını (Wu vd., 2016) ve iş performansını (Leung vd., 2011; Clercq vd., 2019) olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir. Bununla birlikte örgütsel dışlanmanın, çalışanlarda işten ayrılma niyeti ve davranışı üzerinde destekleyici etkisi olduğu da belirtilmektedir (Haq, 2014; Renn vd., 2013; Soybalı ve Pelit, 2018).

2. 2. İş Tatmini

En genel anlamda çalışanların işlerinden duydukları mutluluk yada iş ortamına ilişkin olumlu duygular (Hackman ve Oldham, 1975) olarak ifade edilen iş tatmini, örgütsel davranış alanında en yaygın çalışılan kavramlardan biri olmuştur. Kavram, çalışanların iş ortamlarına karşı ve bu ortamlardaki etkileşimler yoluyla oluşan tutumlara karşı sergiledikleri olumlu davranışlar ve ruh hallerini ifade etmektedir (Froese ve Peltokorpi, 2011, s. 50). İş tatmini, örgütsel davranışın yanı sıra insan kaynakları yönetimi açısından da önem arz eden bir kavramdır.

Literatürde iş tatmini, beşerî sermayenin örgütlere katkısını inceleyen pek çok araştırmada üzerinde en çok araştırma yapılan çalışan tutumlarından biridir (Kuşlivan vd., 2010; Karaman ve Altunoğlu, 2007: 109). İş tatminini ve bu durumun sonuçlarını araştıran çalışmalarda, iş tatmin düzeyi düşük olan çalışanlarda işe ve örgüte karşı ilgisizlik, motivasyon eksikliği ve devamsızlık (Tett ve Meyer, 1993; Punnett vd., 2007) işe ilişkin şikayetlerde artış, düşük verimlilik, mutsuzluk ve ruhsal sağlığı bozuklukları ortaya çıktığı (Bowling vd., 2010; Cass vd., 2003) ve bu olumsuzluklarla şekillenen iş tatminsizliğinin işten ayrılma oranlarını arttırdığı (Mobley, 1977) ifade edilmektedir (Kuşlivan vd., 2010).

2. 3. İşten Ayrılma Niyeti

Tett ve Meyer (1993: 262) işten ayrılma niyetini, iş görenin mevcut işinden, bilinçli bir şekilde ve isteyerek ayrılmayı tasarlaması şeklinde tanımlamışlardır. Griffeth vd. (2000) ise işten ayrılma niyetini, iş görenin gönüllü olarak ve kalıcı bir biçimde mevcut işletmesini terk etme fikrine sahip olması şeklinde ifade etmişlerdir.

İşten ayrılma niyeti, çalışanın mevcut işini ve işinden tatmin seviyesini değerlendirmesi ile başlar. Bu değerlendirme sonucu çalışan şayet işine karşı negatif düşüncelere sahipse, bu işe alternatif olacak işletme ve pozisyonları değerlendirecektir. Uygun bir alternatif bulması durumunda ise çalışan işten ayrılma davranışını faaliyete geçirecektir (Mobley, 1977; Griffeth vd., 2000).

İşten ayrılma niyeti, işten ayrılma davranışını haber veren bir öncül olarak kabul edilmektedir. Her işten ayrılma niyeti, işten ayrılma eylemi ile sonuçlanmasa da, işten ayrılma niyetinin işten ayrılma sürecinin başlangıcı olduğu söylenebilir. Çalışanlarda işten ayrılma niyetinin yüksek olması ve bunun davranışa dönüşmesi sonucunda iş gören devir hızının artması, örgütler için verimlilik ve karlılık konularında büyük kayıplara yol açmaktadır. İşten ayrılan bir çalışanın yerine alınacak yeni çalışan için yapılacak personel seçimi, eğitim ve oryantasyon gibi pek çok maliyet, örgütler açısından önemli düzeydedir. Ayrıca yoğun rekabet ortamında yetenekli çalışanların elde tutulması da işletmeler açısından önem arz etmektedir.

2. 4. Değişkenler Arası İlişkiler ve Hipotezlerin Geliştirilmesi

Çalışanlarda dışlanma algısının, örgütsel düzeyde neden ve sonuçları literatürde pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Bu çalışmalardan bazılarında aşağıda değinildikten sonra araştırma kapsamında irdelenen örgütsel dışlanma, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ilişkisini hedef alan çalışmalara yer verilmekte ve bu doğrultuda geliştirilen hipotezler sıralanmaktadır.

Örgütsel dışlanmanın neden ve sonuçlarını inceleyen çalışmalar arasında Takhsa vd. (2020)'nin çalışmaları, örgütsel dışlanmanın örgüt temelli öz saygı, örgütsel sessizlik ve bilgi paylaşımı üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Çalışma İran'da bir üniversitenin çalışanları üzerinde anket uygulamasıyla yürütülmüştür. Araştırma sonuçları örgütsel dışlanma ve örgütsel sessizliğin örgütlerde bilgi paylaşımını olumsuz yönde etkilediğini; örgütsel dışlanmanın, örgütsel sessizliği olumlu yönde etkilediğini ve örgütsel dışlanmanın, örgüt temelli öz saygıyı olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Örgütsel dışlanma algısının hizmet endüstrisi çalışanlarda neden olduğu olumsuzlukları araştıran çeşitli çalışmalar da mevcuttur. Bunlar arasında Leung vd. (2011) işyerinde dışlanmanın hizmet işletmelerindeki etkisini araştırmayı amaçladıkları çalışmalarını, Çin'de hizmet veren 19 otelin çalışanları üzerinde yürütmüşlerdir. Araştırma sonucunda işyerinde dışlanmanın hizmet performansı ile olumsuz yönde ilişkili olduğu, ayrıca nevrozluğun işyerinde dışlanmanın işe bağlılık üzerindeki doğrudan, hizmet performansı üzerindeki dolaylı etkisini güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Zhao vd., (2013) konaklama işletmeleri çalışanlarında örgütsel dışlanmanın üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçladıkları çalışmalarını, Çin'de otel çalışanları üzerinde yürütmüşlerdir. Çalışma ile örgütsel dışlanmanın üretkenlik karşıtı iş davranışları ile pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2. 4. 1. Örgütsel Dışlanma ve İş Tatmini İlişkisi

Örgütsel dışlanma ile iş tatmini arasındaki ilişkinin, alan yazında çeşitli çalışmalar ile incelendiği görülmektedir. Örgütsel dışlanmanın, çalışanlar üzerindeki olumsuzlukları ile ilgili çalışmalarda, dışlanmanın çalışanlarda iş tatminini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Chung ve Kim, 2017; Afsheen, 2016; Artar vd., 2019). Şüphesiz ki örgütlerde dışlanma ve bunun neden olduğu işten duyulan tatminsizlik, çalışan performansına etki ederek olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Artar vd., (2019) örgütlerde yöneticiye duyulan güven, psikolojik sözleşme ihlali, örgütsel dışlanma ve iş tatmini arasındaki ilişkilerin incelenmesini amaçladıkları çalışmalarını, hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı iş görenler ile yaptıkları anket çalışması ile yürütmüşlerdir. Elde edilen bulgulara göre çalışanlar örgütlerinde dışlanma ve psikolojik sözleşme ihlali yaşadıklarında, iş tatmin düzeyleri negatif anlamda etkilenmektedir. Bu doğrultuda bahsi geçen çalışmalar dikkate alınarak ve literatürle paralel olarak aşağıda ifade edilen hipotez geliştirilmiştir:

H₁: Örgütsel dışlanmanın iş tatmini üzerinde anlamlı etkisi vardır.

2. 4. 2. Örgütsel Dışlanma ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi

Örgütsel dışlanmaya çalışanların verdikleri tepkileri inceleyen çalışmalarda, dışlanma algısının çalışanlarda memnuniyetsizliğe neden olarak işten ayrılma niyeti ve davranışı üzerinde destekleyici etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Haq, 2014; Renn vd., 2013; Soybalı ve Pelit, 2018). İşten ayrılma niyeti, işten ayrılma davranışını haber veren bir öncül olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple çalışanlarda işten ayrılma niyetine sebep olacak etkenlerin incelenmesi, örgütlerde iş gücü devir hızının yükselmesi sonucu katlanılacak karlılık ve maliyet kayıplarını engelleyecektir.

Haq (2014)'ün iş yerinde dışlanma ve iş çıktıları arasındaki ilişkide psikolojik sermayenin düzenleyici rolünü incelediği çalışması, Pakistan'da çeşitli işletmelerin çalışanlarına uygulanan anket ile yürütülmüştür. Çalışma sonucunda iş yerinde dışlanma ile iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasında pozitif, iş yerinde dışlanma ile iş performansı arasında ise negatif yönlü bir ilişki olduğunu ifade edilmektedir.

Soybalı ve Pelit (2018)'in otel işletmeleri iş görenlerinin, örgütsel dışlanma algılarının işten ayrılma niyetlerine etkisinin belirlenmesine yönelik çalışmaları sonucunda, çalışanların örgütsel dışlanmaya ilişkin algıları ile işten ayrılma niyetleri arasında yüksek düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir.

Aşık (2020)'ün iş yerinde dışlanma, örgütsel sinizm ve işten ayrılma niyeti ilişkisini incelemeyi amaçlayan çalışmasında, Alanya'da faaliyet gösteren otel işletmeleri çalışanlarına anket uygulanmıştır. Araştırma bulguları, otel çalışanlarının iş yerinde dışlanma ve örgütsel sinizm algıları ile işten ayrılma niyetleri arasında pozitif yönlü ve orta kuvvette bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda bahsi geçen çalışmalar dikkate alınarak ve literatürle paralel olarak aşağıda ifade edilen hipotez geliştirilmiştir:

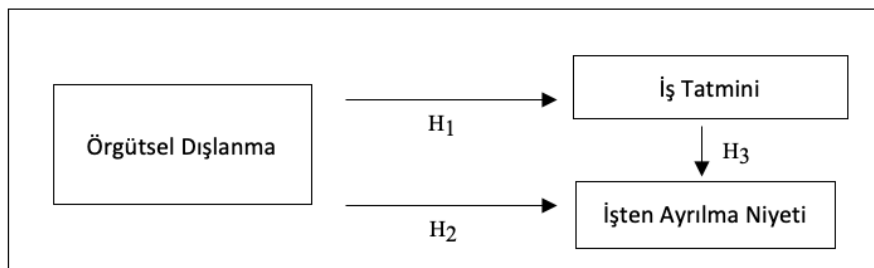
H₂: Örgütsel dışlanmanın işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkisi vardır.

2. 4. 3. İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi

Literatürde işten ayrılma niyetinin öncüllerini araştıran çalışmalarda, iş tatmininin çalışanları işten ayrılmaya yönelten faktörler arasında önemli bir yeri olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, yüksek iş tatmini yaşayan çalışanlarda, işten ayrılma niyeti düşük seviyede seyretmektedir. Lambert vd. (2001) iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmaları, iş tatmininin işten ayrılma niyetinin belirgin bir öncülü olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde Yang (2010) da iş tatmininin, çalışanlarda işten ayrılma niyetini azalttığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda bahsi geçen çalışmalar dikkate alınarak ve literatürle paralel olarak aşağıda ifade edilen hipotez geliştirilmiştir:

H₃: İş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Otel işletmeleri çalışanlarının örgütsel dışlanma algılarının, iş tatmini düzeylerine ve işten ayrılma niyetlerine etkisi ile çalışanlarda iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin araştırılması amacıyla geliştirilen model, aşağıda Şekil 1'de gösterildiği gibidir.

Şekil 1: Araştırma modeli

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı örgütsel dışlanma kavramının otel işletmeleri çalışanlarının iş tatmini düzeyleri ve işten ayrılma niyetleri üzerindeki etkisinin yanı sıra çalışanlarda iş tatmini ile işten ayrılma niyeti ilişkisinin ölçülmesidir.

Bu doğrultuda çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemi tercih edilmiştir ve veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan ankete ilişkin detaylar “Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları” başlığı altında paylaşılmaktadır.

3. 1. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evreni Konya’da hizmet veren 4 ve 5 yıldızlı otel işletmeleri iş görenlerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örnekleme, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden amaca göre (kasti) örnekleme yöntemi ile seçilen otel çalışanlarından oluşmaktadır. Araştırma 01 Eylül – 15 Aralık 2021 tarihleri arasında yürütülmüştür. Anketler otel genel müdürleri ile iletişime geçilerek, ilgili tarihlerde Konya’da faaliyette olan 1 adet 4 yıldızlı otel hariç olmak üzere tüm 4 ve 5 yıldızlı otellerde iş görenler üzerinde uygulanmıştır. Veriler gönüllülük esasına dayalı olarak toplanmıştır. Anket uygulama sürecinde 450 anket dağıtılmış ve 368 çalışandan geri dönüş alınmıştır. Elde edilen 368 anketten 23 anket çeşitli nedenlerden dolayı değerlendirilmeye alınmamış, toplam 345 anket araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırma için Selçuk Üniversitesi Turizm Fakültesi Bilimsel Etik ve Değerlendirme Kurulu’ndan 06.04.2021 tarih ve 56981 nolu kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

3. 2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada katılımcıların örgütsel dışlanmaya ilişkin algılarını belirlemek için “Ferris vd. (2008) tarafından geliştirilen bir ölçme aracı olan İşyerinde Dışlanma Ölçeği (Workplace Ostracism Scale)” kullanılmıştır (Ferris vd., 2008). 13 maddesi ve tek boyutu bulunan ölçeğin Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması Keklik vd. (2013) tarafından yapılmıştır. 5’li Likert tipi derecelendirme kullanılan anketin Cronbach Alpha değeri, Keklik ve arkadaşları tarafından 0.92 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların işten ayrılma niyetini ölçmek için “Mobley vd. (1978) tarafından geliştirilen ve Türkçe’ye uyarlaması Örcü ve Özafşarlıoğlu (2013) tarafından yapılan İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği” kullanılmıştır. Ölçek 3 maddelik ve tek boyutlu olup 5’li Likert tipi derecelendirmeyi kullanmaktadır.

Katılımcılarda iş tatminini ölçmek için “Hackman ve Oldman (1975) tarafından geliştirilen, Türkçe’ye uyarlaması Bilgiç (1999) tarafından yapılan ve Çatalsakal (2016)’ın çalışmasında kullanılan İş Tatmini Alt Ölçeği”nden faydalanılmıştır. Ölçek 3 maddelik ve tek boyutlu olup 5’li Likert tipi derecelendirmeyi kullanmaktadır.

3. 3. Veri Analizi Yöntemi

Araştırmada elde edilen veriler, “SPSS 25.0 for Windows (Statistical Package for Social Sciences) ve G-Power” programları kullanılarak analiz edilmiştir. Önceden belirlenmiş olan ölçek türüne göre hazırlanan, Örgütsel Dışlanma, İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti anketlerinin yapı geçerliliği Açıklayıcı Faktör Analizi ile; anketlere verilen yanıtların tutarlılığını ise Güvenilirlik Analizi ile ölçülmüştür. Çalışmada Cronbach’s Alpha güvenilirlik değerlerinin tüm ölçeklerde 0,90’dan yüksek olması anketin mükemmel düzeyde yüksek güvenilirliğe sahip olduğunun göstergesidir (Baker, 1991: 8; Cronbach, 1951: 16). Normal dağılıma uygunluğu sağlanan sürekli değişkenler arasındaki ilişki, Pearson korelasyon analizi ile test edilmiştir. Analiz sonucunda değişkenler arasındaki ilişkilerin derecesi, büyüklüğü ve yönü Pearson korelasyon katsayısı (r) ile değerlendirilmiştir. Değişkenler arasında ilişkinin tespiti için yapılan korelasyon analizi sonrasında ilişkinin varlığı doğrulanarak, değişkenler arası etkinin tespiti için regresyon analizine başvurulmuştur. Bu doğrultuda çalışmanın hipotezleri lineer regresyon analizi ile test edilmiştir.

Çalışmanın gücü % 5 Tip 1 hata ve d= 0,5 etki büyüklüğü ile %89 şeklinde hesaplanmıştır. Araştırmalarda %80’in üzerinde bulunması hedeflenen istatistiksel güç kriterine, göz konusu çalışmada ziyadesi ile ulaşılmıştır (Hinton, 2007). Analiz sonuçları yorumlanırken hata 0,05 düzeyinde tutulmuş olup böylelikle kararlar %95 güven seviyesinde verilmiştir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

4. 1. Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Araştırma kapsamında kullanılan anket 4 bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgilerin yer aldığı sorular bulunmaktadır. İkinci bölümünde, İş Tatmini Ölçeği’ne,

üçüncü bölümde İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'ne ve son bölümde ise Örgütsel Dışlanma Ölçeği'ne yer verilmiştir. Demografik bilgilerin araştırıldığı anket formu dışındaki tüm ölçek ifadeleri 5'li Likert tipi derecelendirilmiştir. Ölçeklerde bulunan bazı olumsuz ifadelere ise ters atamalar yapılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçeklere ait Faktör ve Güvenilirlik Analizleri sonuçları şöyledir:

İş Tatmini Ölçeği'nin yapı geçerliliğini test etmek amacıyla açımlayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Ölçeğin ilk olarak Kaiser Mayer Olkin (KMO) ve Barlett testleri değerleri ile faktör analizine uygunluğu test edilmiştir. İş tatmini ölçeği için KMO test sonucu değeri 0,759 ve Barlett testi önem sınaması değeri ise $p=0,0001$ olarak saptanmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda elde edilen kanıtlar; faktörlerin ilişkilerinin değerlerince yüksek düzeyde açıklandığı, örneklem sayısının yeterli olduğu ve veri setinin temel bileşenler analizine uygun olduğu yönündedir. İş Tatmini Ölçeği uygulanırken tek boyutlu olarak kullanılmış ve ölçeğe ait ifadelerin faktör yükleri 0,966 - 0,947 arasında değişmekte olduğu tespit edilmiştir. Ölçek için Cronbach'ın Alpha değeri 0,949 olarak hesaplanmıştır. Ölçek maddelerinin homojen ve birbirleri ile ilişkili ifadeler olduğu tespit edilmiştir ($F=13,156$, $p=0,0001<0,05$). Buna ilaveten testin toplanabilir özellikte olduğu bulunmuştur ($F=1,139$, $p=0,151>0,05$). İş Tatmini Ölçeği'nin Güvenilirlik Analizi uygulamaları bakımından test tasarımının uygun yapıda olup olmadığını sınamak amacıyla Hotelling's T-Squared Testi uygulanmış ve test sonuçları doğrultusunda modelin uygun yapıda olduğu tespit edilmiştir ($F=11,335$, $p=0,0001<0,05$).

İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'nin yapı geçerliliği Kaiser Mayer Olkin (KMO) ve Barlett testleri ile kontrol edilmiştir. Yapılan analizler sonrasında İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği için KMO test sonucu değeri 0,849 ve Barlett testi önem sınaması değeri ise $p=0,0001$ şeklinde hesaplanmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda elde edilen kanıtlar; faktörlerin ilişkilerinin değerlerince yüksek düzeyde açıklandığı, örneklem sayısının yeterli olduğu ve veri setinin temel bileşenler analizine uygun olduğu yönündedir. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği tek boyutlu olarak uygulanmış ve ifadelerin faktör yükleri 0,904 - 0,854 arasında (oldukça yüksek düzeyde) hesaplanmıştır. Ölçek için Cronbach'ın Alpha değeri 0,927 olarak saptanmış, maddelerinin homojen ve birbirleri ile ilişkili ifadeler olduğu, ayrıca testin toplanabilir özellikte olduğu belirlenmiştir ($F=19,10$, $p=0,0001<0,05$; $F=0,458$, $p=0,503>0,05$). İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği'nin test tasarımının Güvenilirlik Analizi uygulamaları için uygun yapıda olduğu da tespit edilmiştir ($F=17,940$, $p=0,001<0,05$).

Örgütsel Dışlanma Ölçeği'nin yapı geçerliliği Kaiser Mayer Olkin (KMO) ve Barlett testleri ile kontrol edilmiştir. Yapılan analizler sonrasında Örgütsel Dışlanma için KMO test sonucu değeri 0,950 ve Barlett testi önem sınaması değeri ise $p=0,0001$ şeklinde hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar ışığında, faktörlerin ilişkilerinin değerlerince yüksek düzeyde açıklandığı, örneklem sayısının yeterli olduğu ve veri setinin temel bileşenler analizine uygun olduğu kanıtlanmıştır. Örgütsel Dışlanma Ölçeği tek boyutlu olarak uygulanmış ve ifadelerin faktör yükleri 0,919-0,584 arasında bulunmuştur. Örgütsel Dışlanma Ölçeği için ise Cronbach'ın Alpha değeri 0,938 olarak saptanmış, ölçek maddelerinin homojen ve birbirleri ile ilişkili ifadeler olduğu, ayrıca testin toplanabilir özellikte olduğu tespit edilmiştir ($F=75,149$, $p=0,0001<0,05$; $F=0,047$, $p=0,829>0,05$). Örgütsel Dışlanma Ölçeği'nin Güvenilirlik Analizi uygulamaları bakımından test tasarımının uygun yapıda olduğu da yine Hotelling's T-Squared Testi yardımıyla belirlenmiştir ($F=20,861$, $p=0,0001<0,05$). Bu değerler ışığında ölçeklerin literatürde kabul edilen güvenilirlik koşullarını yerine getirdiği, bağımsız olarak iç tutarlılıklarının kabul edilebilir ve çok iyi ölçüde olduğu görülmüştür. Aşağıdaki tablolarda, yukarıda açıklanan Faktör Analizi ve Güvenirlik Analiz bulguları özetlenmiştir (Tablo 1 – Tablo 2).

Tablo 1: Güvenirlik analiz bulguları

Ölçekler	Madde Sayısı	Cronbach'ın Alpha Değeri	Maddeler Arası İlişki	Testin Toplanabilirliği
İş Tatmini Ölçeği	3	0,949	$F=13,156$; $p=0,0001^*$	$F=1,139$; $p=0,151$
İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği	3	0,927	$F=19,10$; $p=0,0001^*$	$F=0,458$; $p=0,503$
Örgütsel Dışlanma Ölçeği	13	0,938	$F=75,149$; $p=0,0001^*$	$F=0,047$; $p=0,829$

Tablo 2: Faktör Analizi Bulguları

	Yükü	Öz Değeri	AVaryans	\bar{x}	KMO	Bartlett
İş Tatmini				4,085		
"İşim beni tatmin ediyor".	0,966	2,725	90,802	4,061	0,759	p<0,0001
"İşimde yaptığım çalışmalar beni tatmin ediyor".	0,946			4,026		
"İşimi seviyorum".	0,947			4,168		
İşten Ayrılma Niyeti				1,988		
"Çoğu kez mevcut işimi bırakmayı düşünüyorum".	0,831	2,622	82,395	2,118	0,849	p<0,0001
"Aktif bir şekilde başka kurum ve şirketlerde iş arıyorum".	0,904			1,898		
"İşimden muhtemelen yakın bir zamanda ayrılacağım".	0,854			1,947		
Örgütsel Dışlanma				1,		
"Diğerleri beni görmezden gelir".	0,840	8,696	79,891	1,298	0,950	p<0,0001
"Diğerleri ben içeri girdiğimde ortamı terk eder".	0,891			1,192		
"İşyerimde diğerlerine selam verdiğimde karşılıksız kalır".	0,882			1,229		
"Kalabalık bir öğlen yemeğinde yalnız oturmak zorunda kalırım".	0,836			1,282		
"Diğerleri işte benden uzak durur".	0,919			1,232		
"Diğerleri beni dikkate almaz".	0,908			1,237		
"Diğerleri beni konuşmanın dışında bırakır".	0,874			1,242		
"Diğerleri benimle konuşmayı istemez".	0,904			1,241		
"Diğerleri ben orada değilmişim gibi davranır".	0,842			1,181		
"Diğerleri bir çay/kahve molası verdiklerinde beni davet etmezler".	0,862			1,244		
"İşyerinde sohbet ortamlarına davet edilirim".	0,584			2,064		
"Diğerleri benimle konuşmayı kestiler".	0,843			1,212		
"İşyerimde sosyalleşebilmek için sohbeti başlatması gereken kişi hep ben olurdum".	0,854			1,565		

4. 2. Katılımcılara Ait Demografik Özellikler ve İşletme Bilgileri

Otel işletmelerinde örgütsel dışlanmanın, işten ayrılma niyetine ve iş tatminine etkisinin araştırıldığı bu çalışmada katılımcıların tanımlayıcı bir takım özellikleri aşağıda Tablo 3'te açıklandığı gibidir. Elde edilen bilgiler şöyledir:

Çalışmaya katılan kişilerin %62,6'sı kadınlardan, % 37,4'ü ise erkek katılımcılardan oluşmaktadır. Araştırmada yer alan bireylerin büyük çoğunluğunun (%33,0) 26-35 yaş arasında olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada yer alan kişilerin %54,2'sinin evli, %45,8'inin de bekâr olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%33,0) lise mezunudur.

Araştırmadaki bireylerin %53,6'sı 4 yıldızlı, %46,4'ü ise 5 yıldızlı otellerde çalışmaktadır. Hizmet verdikleri bölümler değişmekle birlikte çalışanların büyük çoğunluğu (%27,5) ön büro departmanında çalışmaktadır. Çalışanların %74,8'i çalıştıkları bölümde yönetici pozisyonunda değillerdir. Kişilerin %62,9'u ise imkânları olsa işlerini değiştirmek istediklerini bildirmişlerdir.

Tablo 3: Bireylerin demografik özellikleri

Demografik Özellikler	Bireyler (n:345)	
	S	%
Cinsiyet		
Kadın	216	62,6
Erkek	129	37,4
Yaş		
18 yaş altı	6	1,7
19-25 yaş arası	107	31,0
26-35 yaş arası	114	33,0
36-45 yaş arası	97	28,1
45-55 yaş arası	17	4,9
56 ve üzeri	4	1,2
Medeni Durum		
Evli	187	54,2
Bekâr	158	45,8
Eğitim Durumu		
İlköğretim	56	16,2
Lise	114	33,0
Ön Lisans	58	16,8
Lisans	106	30,7
Lisans üzeri	11	3,2
Çalışılan Otel Kaç Yıldızlı		
4 yıldızlı	214	53,6
5 yıldızlı	185	46,4
Çalışılan Bölüm		
Ön Büro	95	27,5
Kat Hizmetleri	65	18,8
Mutfak	61	17,7
Yiyecek-İçecek	48	13,9
Satış Pazarlama	35	10,1
Ziyafet Banket	2	0,6
Muhasebe-Finansman	28	8,1
İnsan Kaynakları	5	1,4
Teknik Servis	6	1,7
Mevcut Pozisyon		
Yönetici	87	25,2
Yönetici Değil	258	74,8
İşinizi Değiştirme Düşünür Müsünüz?		
Evet	217	62,9
Hayır	128	37,1

4.3.Korelasyon Analizi Sonuçları

Bu başlık altında değişkenler arasında ilişkinin tespiti için yapılan araştırmaya dair; örgütsel dışlanma ve iş tatmini korelasyon analizi sonuçları ile örgütsel dışlanma ve işten ayrılma niyeti korelasyon analizi sonuçlarına yer verilmektedir.

4. 3. 1. Örgütsel Dışlanma ve İş Tatmini Korelasyon Analizi Sonuçları

Örgütsel Dışlanma ve İş Tatmini ölçeklerine ait ortalama değerler, standart sapma ve korelasyon katsayıları aşağıda Tablo 4'te gösterildiği gibidir. Tabloya göre, Örgütsel Dışlanma Ölçeği ortalama puanı $1,32 \pm 0,57$ olarak elde edilmiştir. Katılımcıların İş Tatmini Ölçeği puanı ise $4,08 \pm 0,97$ olarak belirlenmiş olup ifadeler verilen ortalama cevaplar doğrultusunda, katılımcıların genel olarak işlerinden tatmin oldukları tespit edilmiştir. Araştırmadaki kişilerin, Örgütsel Dışlanma puanları ile İş Tatmini puanları arasında negatif yönlü 0,346 katsayılı bir ilişki söz konusudur. Örgütsel Dışlanma Ölçeği puanındaki 1 birimlik artış, İş Tatmini puanında 0,346 birimlik düşüşe sebep olmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında, örgütsel dışlanma ve iş tatmini arasında orta düzeyde bir ilişki olduğu ve söz konusu bu ilişkinin istatistiksel olarak da anlamlı düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($r=0,346$, $p=0,0001 < 0,05$).

Tablo 4: Değişkenlere ait ortalama, standart sapma ve korelasyon katsayıları

		Örgütsel Dışlanma	İş Tatmini
Örgütsel Dışlanma	Ortalama \pm Standart Sapma	$1,32 \pm 0,57$	$4,08 \pm 0,97$
	Korelasyon Katsayısı (r)	1	-0,346
	p Anlam Değeri		0,0001*
	Örnek Büyüklüğü (n)	345	345

*"Tabloda, araştırmaya katılan kişilerin Örgütsel Dışlanma ve İşten Tatmini ölçekleri için korelasyon ilişkilerine ait bilgiler ve ölçeklerin ortalama \pm standart sapma değerleri raporlanmıştır. Araştırılan Korelasyon ilişkisi ve özetlenen ortalama değerleri Örgütsel Dışlanma ve İşten Tatmini Puanları üzerinden yürütülmüş olup; söz konusu puanlar uygulanan anketlerden elde edilen veriler esas alınarak oluşturulmuştur. * % 99 güven düzeyinde elde edilen bulguları temsil etmektedir".*

4. 3. 2. Örgütsel Dışlanma ve İşten Ayrılma Niyeti Korelasyon Analizi Sonuçları

Örgütsel Dışlanma ve İşten Ayrılma Niyeti ölçeklerine ait ortalama değerler, standart sapma ve korelasyon katsayıları aşağıda Tablo 5'te gösterildiği gibidir. Tabloya göre Örgütsel Dışlanma ölçeği ortalama puanı $1,32 \pm 0,57$ olarak elde edilmiştir. Katılımcıların örgütsel dışlanma ölçeğinde kendilerine yöneltilen ifadeler ortalama olarak Nadiren dışlandıkları cevabını verdikleri gözlenmektedir. İşten ayrılma niyeti ölçeği puanı ise $1,98 \pm 0,44$ olarak belirlenmiş olup, ifadeler verilen ortalama cevaplar doğrultusunda katılımcıların genel olarak işten ayrılma niyetlerinin olmadığı belirlenmiştir. Ayrıca, Örgütsel Dışlanma ile İşten Ayrılma Niyeti ölçekleri arasında pozitif yönlü ve 0,583 katsayılı bir ilişki söz konusudur. Örgütsel Dışlanma ölçeği puanındaki 1 birimlik artış, İşten Ayrılma Niyeti puanında 0,583 birimlik artışı sağlamaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında, örgütsel dışlanma ve işten ayrılma niyeti arasında güçlü bir ilişki olduğu ve söz konusu bu ilişkinin istatistiksel olarak da anlamlı düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($r=0,583$, $p=0,0001 < 0,05$).

Tablo 5: Değişkenlere ait ortalama, standart sapma ve korelasyon katsayıları

		Örgütsel Dışlanma	İşten Ayrılma Niyeti
Örgütsel Dışlanma	Ortalama \pm Standart Sapma	$1,32 \pm 0,57$	$1,98 \pm 0,44$
	Korelasyon Katsayısı (r)	1	0,583
	p Anlam Değeri		0,0001*
	Örnek Büyüklüğü (n)	345	345

*"Tabloda, araştırmaya katılan kişilerin Örgütsel Dışlanma ve İşten Ayrılma ölçekleri için korelasyon ilişkilerine ait bilgiler ve ölçeklerin ortalama \pm standart sapma değerleri raporlanmıştır. Araştırılan Korelasyon ilişkisi ve özetlenen ortalama değerleri Örgütsel Dışlanma ve İşten Ayrılma Puanları üzerinden yürütülmüş olup; söz konusu puanlar uygulanan anketlerden elde edilen veriler esas alınarak oluşturulmuştur. * % 99 güven düzeyinde elde edilen bulguları temsil etmektedir".*

4. 4. Hipotezlerin Test Edilmesi

Bu başlık altında araştırma kapsamında test edilen; H1: Örgütsel dışlanmanın iş tatmini üzerinde etkisi vardır, H2: Örgütsel dışlanmanın işten ayrılma niyeti üzerinde etkisi vardır ve H3: İş tatmini ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır hipotezlerine ilişkin sonuçlara yer verilmektedir.

4. 4. 1. H1: Örgütsel Dışlanmanın İş Tatmini Üzerinde Etkisi Vardır

Araştırmaya katılan iş görenlerin örgütsel dışlanmalarının, iş tatminleri üzerindeki etkilerinin ortaya konulması amaçlanarak, bulgular regresyon analizi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 6’da açıklanmıştır.

Tablo 6: Örgütsel dışlanmanın iş tatmine etkisi

İş Tatmini	β (95 % CI)	t	Katsayılar p değeri	R ²	Model p
Sabit Terim	4,632 (4,382 – 4,882)	36,428	0,0001*	0,346	0,0001*
Örgütsel Dışlanma	-0,513 (-0,587 – -0,240)	-4,694	0,0001*		

*“İş Tatmini Ölçeği; yordayıcıları, güven aralıkları ve istatistik anlam değerleri ile özetlenmiştir. *p<0,05”*

Tablo 6’da ifade edilen bulgular doğrultusunda; “İş Tatmini = 4,632 - 0,513 * Örgütsel Dışlanma” modeli oluşturulmuştur. Kişilerin örgütsel dışlanma değerlerindeki bir birimlik düşüşün, işten tatminini %51,3 oranında artırdığı gözlenmiştir. Söz konusu parametrenin iş tatmini üzerindeki etkisi, istatistiksel olarak da anlamlı ölçüdedir (p<0,05). Mevcut bu model ile toplam varyasyonun %34,6’sı açıklanabilmiştir. Varyasyonun açıklanamayan kısmı, araştırılan parametreler dışında işten ayrılma niyetini etkileyen başka faktörlerden kaynaklanmaktadır. Kurulan söz konusu model istatistiksel olarak anlamlı düzeydedir (p=0,0001<0,05). Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, örgütsel dışlanma algısının iş tatminini olumsuz yönde etkilediği ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu gözlenmiştir. Bu doğrultuda araştırmada sınanan Örgütsel dışlanmanın iş tatmini üzerinde anlamlı etkisi vardır hipotezinin istatistiksel olarak reddedilemez nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

4. 4. 2. H2: Örgütsel Dışlanmanın İşten Ayrılma Niyeti Üzerinde Etkisi Vardır

Çalışma kapsamında çalışanlarda örgütsel dışlanma algısının işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinin araştırılması amacıyla oluşturulan hipotezin sınanması hedeflenerek, bulgular regresyon analizi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 7’de özetlenmiştir.

Tablo 7: Örgütsel Dışlanmanın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

İşten Ayrılma Niyeti	β (95 % CI)	t	Katsayılar p değeri	R ²	Model p
Sabit Terim	3,625 (3,172 – 4,077)	15,751	0,0001*	0,680	0,0001*
Örgütsel Dışlanma	0,558 (0,412 – 0,705)	7,492	0,0001*		

*“İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği; yordayıcıları, güven aralıkları ve istatistik anlam değerleri ile özetlenmiştir. *p<0,05”*

Tablo 7’de ifade edilen bulgular doğrultusunda; “İşten Ayrılma Niyeti = 3,625 + 0,558 * Örgütsel Dışlanma” modeli oluşturulmuştur. Kişilerin örgütsel dışlanma değerlerindeki bir birimlik artış, işten ayrılma niyetini % 55,8 artırmaktadır. Söz konusu parametrenin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi istatistiksel olarak da anlamlı ölçüdedir (p<0,05). Mevcut bu model ile toplam varyasyonun %68,0’i açıklanabilmiştir. Varyasyonun açıklanamayan kısmı, araştırılan parametreler dışında işten ayrılma niyetini etkileyen başka faktörlerden kaynaklanmaktadır. Kurulan söz konusu model istatistiksel olarak anlamlı düzeydedir (p=0,0001<0,05). Elde edilen sonuçlar doğrultusunda çalışma kapsamında geliştirilen Örgütsel dışlanmanın işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkisi vardır hipotezinin istatistiksel olarak reddedilemez nitelikte olduğu belirlenmiştir.

4. 4. 3. H3: İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Arasında Anlamlı Bir İlişki Vardır

İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti ölçeklerinin ortalama değerleri, standart sapma değerleri ve korelasyon katsayıları aşağıdaki Tablo 8’de gösterildiği gibidir. Tabloya göre İş Tatmini Ölçeği ortalama puanı 4,08±0,97 olarak elde edilmiştir. Katılımcıların mevcut ortalama değeri göz önünde bulundurulduğunda, iş tatmini ölçeğini genel olarak Katılıyorum şeklinde cevapladıkları ve işlerinde tatmin oldukları belirlenmiştir. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği puanı ise 1,98±1,05 olarak belirlenmiş olup, ifadelerine verilen ortalama cevaplar doğrultusunda katılımcıların genel olarak işten ayrılma niyetlerinin olmadığı belirlenmiştir. Araştırmadaki kişilerin İş Tatmini puanları ile İşten Ayrılma Niyeti puanları arasında negatif yönlü ve 0,712 katsayılı bir ilişki söz konusudur. İş tatmini ölçeği

puanındaki 1 birimlik artış, işten ayrılma niyeti puanında 0,712 birimlik düşüşe sebep olmaktadır. Elde edilen bilgiler ışığında, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasında kuvvetli bir ilişki olduğu ve söz konusu bu ilişkinin istatistiksel olarak da anlamlı düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($r=0,712$, $p=0,0001<0,05$).

Tablo 8: Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Katsayıları

	İş Tatmini	İşten Ayrılma Niyeti
Ortalama ± Standart Sapma	4,08 ± 0,97	1,98 ± 1,05
Korelasyon Katsayısı (r)	1	-0,712
p Anlam Değeri		0,0001**
Örnek Büyüklüğü (n)	345	345

*"Tabloda araştırmaya katılan kişilerin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti ölçekleri için korelasyon ilişkilerine ait bilgiler ve ölçeklerin ortalama ± standart sapma değerleri raporlanmıştır. Araştırılan Korelasyon ilişkisi ve özetlenen ortalama değerleri İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Puanları üzerinden yürütülmüş olup, söz konusu puanlar uygulanan anketlerden elde edilen veriler esas alınarak oluşturulmuştur. * % 99 güven düzeyinde elde edilen bulguları temsil etmektedir".*

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Konaklama endüstrisi, iş gören ve konuk etkileşiminin yüksek olduğu bir iş koludur. Çalışanların psikolojik refahı, sunulan hizmet üzerinde olumlu etki gösterebilmektedir. Bunun aksine, çalışanları olumsuz yönde etkileyen olaylar, sunulan hizmeti ve iş gören-konuk iletişimini doğrudan yada dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Bu doğrultuda çalışanların işyerlerinde kendilerini iyi hissetmelerini sağlamak, hizmet kalitesini arttırmak için önemlidir.

Çalışanlara yönelik yapılan olumsuz davranışlar ve bunların neden olduğu olumsuz sonuçlar arasında dışlanma, kişilerin psikolojik olarak kendilerini kötü hissetmelerine neden olmaktadır. Sosyal ortamlarda dışlandığına ilişkin bir algı geliştiren bireyler gerginlik, stres, duygusal tükenme, depresif ruh hali, kaygı, depresyon, düşük motivasyon gibi psikolojik sıkıntılar yaşayabilmekte; agresif ve anti-sosyal davranışlar sergileyebilmektedirler. Bireysel düzeyde yaşanan bu olumsuzluklar ayrıca çalışanlarda iş tatmininde, iş performansında, işe bağlılık düzeyinde ve örgütsel vatandaşlık davranışında düşüşe neden olmaktadır. Mevcut çalışma ile bireyler üzerinde bu denli olumsuzluğa neden olan bir olgu olan dışlanmanın, konaklama endüstrisi çalışanları üzerindeki etkilerine ve bu etkilerin neden olacağı olumsuzluklara odaklanılmıştır. Araştırmaya ilişkin elde edilen ve yukarıda açıklanan analiz bulguları doğrultusunda, Konya'da hizmet veren 4 ve 5 yıldızlı otellerde çalışanların örgütsel dışlanma algılarının, işten ayrılma niyetlerini arttırdığı; iş tatminlerinin ise işten ayrılma niyetlerini azalttığı belirlenmiştir. Dolayısıyla örgütsel dışlanma ve iş tatmininin, işten ayrılma niyeti üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında test edilen birinci hipotez ile örgütsel dışlanma algısının iş tatminine etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, dışlanma algısının iş tatminini düşürdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Örgütsel dışlanmanın çalışanlar üzerindeki olumsuz etkilerinin araştırıldığı çalışmalarda, benzer şekilde bu iki değişken arasında ters yönlü bir ilişkiden bahsedilmektedir. Artar vd. (2019) hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı iş görenler üzerinde yürüttükleri çalışmaları sonucunda, işyerinde dışlanma algısı yaşayan çalışanların, iş tatmin düzeylerinin negatif yönde etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Afsheen (2016)'in Pakistan'da bir Telekom şirketi çalışanları üzerinde yürüttüğü çalışmasında, örgütsel dışlanmanın iş tatminini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu doğrultuda çalışma sonuçlarının, literatürde bu konu ile ilgili yapılmış çalışmalarla paralellik gösterdiği belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında test edilen ikinci hipotez ile örgütsel dışlanma algısının, işten ayrılma niyetine etkisi incelenmiştir. Buna göre örgütsel dışlanma algısı, çalışanlarda işten ayrılma niyetini arttırmaktadır. İşten ayrılma niyeti ve bunun sebep olacağı işten ayrılmalar, örgütsel dışlanmanın olumsuz sonuçlarının araştırıldığı çalışmalarda üzerinden durulan bir kavram olmuştur. Zheng vd. (2016) Çin'de hizmet veren 3 farklı şirketin çalışanlarından topladıkları verinin analizi sonucunda, bu çalışmanın sonuçları ile benzer şekilde, örgütsel dışlanma algısının işten ayrılma niyeti ile pozitif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Li ve Zhang (2019)'ın araştırmaları neticesinde, örgütsel dışlanma ile işten ayrılma eğilimi arasında pozitif bir korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Haq (2014)'in Pakistan'da çeşitli işletmelerin çalışanlarından topladığı verilerin analizi sonucu elde

ettiği bulgularla da paralellik göstermektedir. Örgütsel dışlanma algısının, hizmet endüstrisi çalışanlarının işten ayrılma niyetlerine etkisini ölçen çalışmalar da bu iki değişken arasında pozitif yönde seyreden ilişkiyi destekler niteliktedir. Soybalı ve Pelit (2018), Türkoğlu ve Dalgıç (2019) ve Aşık (2020)'ın otel işletmeleri çalışanları üzerinde yaptıkları araştırmalarının sonuçları da benzer şekilde, çalışanların örgütsel dışlanmaya ilişkin algılarının, işten ayrılma niyetlerini arttırdığını ortaya koymaktadır. Singh ve Srivastava (2021) Hindistan'da otel çalışanlarından elde ettikleri bulgular sonucunda, aynı doğrultuda bir ilişkiyi tespit etmişlerdir.

Araştırma kapsamında test edilen üçüncü hipotez ile iş tatmini ile işten ayrılma niyeti ilişkisi incelenmiştir. Buna göre iş tatmini yüksek olan çalışanlar daha düşük seviyede işten ayrılma niyeti taşımaktadırlar. Literatürde işten ayrılma niyetinin nedenlerini inceleyen çalışmalarda da benzer şekilde, çalışanların işlerine karşı hissettikleri tatminsizlik duygusunun, işten ayrılma niyetlerini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır (Yang, 2010; Firth vd., 2004; Siong vd., 2006; Kim, Leong ve Lee, 2005; Shaw, 1999; Tett ve Meyer, 1993). Araştırmaya ilişkin bulgular doğrultusunda, çalışanların yaptıkları işten duydukları tatmini kaybetmelerinin, işlerinden ayrılmaya ilişkin niyetlerini destekleyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca çalışanların örgütlerde karşılaştıkları olumsuz bir durum olan dışlanma da iş tatminini olumsuz yönde etkilemekte ve işten ayrılma niyetini arttırmaktadır. Bu olumsuzluklar sonucunda artan işten ayrılmalarla iş gücü devir oranı yükselecektir. İşgücü devir oranının yüksek olması, yeni çalışanların işe alınması ve işe yerleştirilmeleri sürecinde işletmelerin katlanacakları maliyetler açısından olumsuz bir sonuçtur. Günümüz rekabet ortamında, yetenekli çalışanların işletmeler tarafından elde tutulabilmeleri açısından örgütsel dışlanma, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ilişkisi önem arz etmektedir.

Mevcut çalışma; örgütsel dışlanma, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi sayesinde dışlanmanın otel çalışanları üzerindeki etkileri ile ilgili turizm endüstrisine ilişkin araştırmaların genişletilmesine katkı sağlamaktadır. Zhu vd. (2017) otel işletmelerinde dışlanma algısının, mevcut literatürde benzer kültürlerde araştırılmış olmasına istinaden, bu algının farklı kültürlerde incelenmesi gerekliliğine vurgu yapmaktadırlar. Araştırmacıların bu çağrısına karşılık ve ulusal literatürde yapılmış çalışmalara ek olarak (Soybalı ve Pelit, 2018; Türkoğlu ve Dalgıç, 2019; Aşık, 2020) Konya'da hizmet veren otellerin çalışanları üzerine bir araştırma yürütülmüştür. Bu sayede, örgütsel dışlanma algısının, farklı kültürlerde ait otel çalışanları üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik çalışmalara katkı sağlanmaktadır. Mevcut çalışma ile ayrıca, konaklama endüstrisi yöneticilerine dışlanma algısının çalışanlar üzerindeki etkileri ve örgütle ilgili sonuçları açısından yararlı olabilecek bulgular sağlanmaktadır.

Araştırma bulguları neticesinde, çalışanların kişiler arası ilişkilerinde karşı karşıya kalabilecekleri olumsuz durumları önlemeye çalışan konaklama sektörü işletmecileri ve insan kaynakları yöneticileri için bir takım öneriler geliştirilmesi mümkündür. Otel yönetimleri, işyerinde dışlanmaya ilişkin çeşitli önlemler alarak, bu olumsuz deneyimden çalışanların kişisel olarak zarar görmesini ve çalışanlar arası ilişkilerin zedelenmesini engelleyebilirler. Zhao vd.'ye göre otel yönetimlerinin iş yerinde dışlanmayı önlemek için açık, şeffaf ve adil bir rekabet ortamını teşvik edecek bir örgüt kültürü geliştirmek gibi alacağı birkaç geleneksel önlem bulunmaktadır. Bu çabalara rağmen sınırlı kaynaklar, yetersiz iletişim sistemi ve konaklama işletmelerinde şeffaflık ve adalet eksikliği gibi nedenlerle işyerinde dışlanmanın önlenmediği bir örgüt ortamı yaratmak zordur (Zhao vd., 2016: 92).

Otel yönetimleri, dışlanmış bireylerin durumlarına ilişkin bilgi paylaşabilmeleri için iletişim kanallarını açık tutarak, çalışanın kendisini kolayca ifade etmesine imkân sağlayacak bir iş ortamı yaratmalıdır. Ayrıca işyerinde çalışanların karşılaşılabilecekleri çatışmalar ve olumsuz duyguları tespit edebilmek için çalışanlarla yakın ilişkiler geliştirerek, bu gibi olaylar meydana geldiğinde hızlı bir şekilde müdahale edebilmelilerdir.

Oteller gibi hizmet odaklı işletmelerde, sunulan hizmet üzerinde iş görenlerin doğrudan katkısının yüksek olduğu düşünüldüğünde, bu çalışanların psikolojik sağlığının hizmet kalitesi ve bu doğrultuda rekabet üstünlüğü ile ilişkili olduğu söylenebilir. Bu kapsamda işletme yönetimleri, iç müşterileri olan çalışanlarının dışlanma gibi olumsuz durumlar karşısında nasıl hissedecekleri ve bu durumdan nasıl etkilenecekleri konusunda hassas davranmalıdırlar. Oteller gibi stresli hizmet ortamlarında çalışma koşulları, zaman zaman çalışanlar arasında yaşanacak olumsuz tutumların gelişmesi açısından elverişlidir. İş ortamının çalışanlarda neden olduğu stres seviyesini azaltmak ve ilişkileri düzenlemek için otel yönetimleri ve insan kaynakları departmanları çeşitli uygulamaları teşvik edebilirler. Huertas-Valdivia vd. (2019) bu kapsamda çalışanların çalışma saatlerinde esneme egzersizleri yapmaları, çalışanlara iş ortamından psikolojik olarak uzaklaşmalarını sağlayacak günlük

izinler verilmesi ve boş zamanlarında keyif veren aktivitelere dahil olmalarının teşvik edilmesi gibi önerilerde bulunmuşlardır (Huertas-Valdivia vd., 2019: 248).

Benzer şekilde insan kaynakları departmanı tarafından yönetilecek, takım çalışması odaklı eğitim programları ile çalışanlar arası etkileşim ve iletişim güçlendirilebilir. Ayrıca yine insan kaynakları departmanın organize edeceği bilgilendirme toplantıları, kutlamalar, personel geceleri gibi çalışanlar arası sosyal etkileşimi ve takım ruhunu güçlendirecek etkinliklerin düzenlenmesine de öncelik verilebilir. Bu tür etkinlikler sayesinde güçlenecek kişiler arası bağlar ile çalışanların dışlanma deneyimi yaşama ihtimali düşecek ve işten duyulan tatmin artacaktır. Bu olumlu edinimler ise işten ayrılmalar üzerinde negatif etki gösterecektir.

Tüm araştırmalarda olduğu gibi, bu çalışma kapsamında yürütülen ampirik araştırmadan kaynaklı çeşitli sınırlamalar vardır. Araştırma verileri tek bir endüstrinin (konaklama endüstrisi) iş görenlerinden elde edilmiştir. Ayrıca veriler, bir ülkenin tek bir şehrinde faaliyet gösteren otel işletmeleri iş görenlerinden tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden amaca göre (kasti) örnekleme yöntemi ile elde edilmiştir. Bu kapsamda araştırma sonuçlarının Konya'da hizmet veren 4 ve 5 yıldızlı otel işletmeleri çalışanları ile sınırlı olduğu ve bu durumun sonuçların genellenebilirliği açısından sınırlandırıcı olduğu söylenebilir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda veri tabanını genişletmek için, hizmet endüstrisinin diğer iş kollarında (restoranlar, kafeler vb.) ve birden çok şehirde hizmet veren işletmelerin çalışanlardan veri toplanabilir. Çalışanlara ilişkin verinin, farklı ülkelerde hizmet veren işletmelerin çalışanlarından elde edilip, aynı çalışma içinde karşılaştırılmalı olarak analiz edilmesi de sonuçlar açısından ilgi çekici olabilir.

Örgütlerde çalışanların algı ve tutumlarını olumsuz yönde etkileyecek pek çok faktör vardır. Bu çalışma kapsamında bunlardan yalnızca örgütsel dışlanma algısının, çalışanların iş tatmini ve işten ayrılma niyetine etkisi incelenmiştir. Örgütsel dışlanma algısının çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri konusunda, farklı değişkenlerin test edileceği çalışmalarla, bu olumsuz deneyimin sonuçları daha derinlemesine analiz edilecektir. Bu ilişkileri gelecekteki araştırmalarda ölçmek, güncel bilgiye katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Afsheen, F. (2016). "Impact of Workplace Ostracism on Counter Productive Work Behaviors: Mediating Role of Job Satisfaction", *Abasyn University Journal of Social Sciences*, 9/2, 388-408.
- Aşık, A. N. (2020). "İşyerinde Dışlanma ve Örgütsel Sinizmin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 13/75, 735-747.
- Artar, M., Adıgüzel, Z. ve Erdil, O. (2019). "Örgütlerde Yöneticiye Duyulan Güvenin, Psikolojik Sözleşme İhlali, Örgütsel Dışlanma ve İş Tatmini Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11/3, 1417-1432.
- Aydın, Ş. (2005). *Konaklama İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi: İlkeler ve Uygulamalar*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Aydın, Ş.N. ve Akın, A. (2020). "Örgütsel Dışlanma ile Sosyal Kaytarma Arasındaki İlişki ve Demografik Değişkenlere Göre Farklılıkların İncelenmesi". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 10/2, 423-448.
- Baker, R. (1991). "The Reliability and Criterion Validity of a Measure of Patients' Satisfaction with Their General Practice", *Fam Pract*, 8/2, 7-171, Doi: 10.1093/fampra/8.2.171. PMID: 1874365.
- Bilgiç, R. (1999). "A Different Way of Testing the Interaction Between Core Job Dimensions and Growth Need Strength (GNS)", *Proceedings of the International Conference on TQM and Human Factors*, (Eds: J. Axelsson, B. Bergman ve J. Eklund), 210-215.
- Bowling, N.A., Eschleman, K.J. ve Wang, Q. (2010). "A Meta-Analytic Examination of The Relationship Between Job Satisfaction and Subjective Well-Being", *Journal of Occupational and Organisational Psychology*, 83/4, 915-934.
- Cass, M.H., Siu, O.L., Faragher, E.B. ve Cooper, C.L. (2003). "A Meta-Analysis of the Relationship Between Job Satisfaction and Employee Health in Hong Kong, *Stress and Health*, 19/2, 79-95.
- Choi, K. (2006). "A Structural Relationship Analysis of Hotel Employees' Turnover Intention", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 11/4, 321-337.

- Chung, Y.W. (2018). "Workplace Ostracism and Workplace Behaviors: A Moderated Mediation Model of Perceived Stress and Psychological Empowerment". *Anxiety, Stress & Coping*, 31/3, 304–317.
- Chung, Y.W. ve Kim, T. (2017). "Impact of Using Social Network Services on Workplace Ostracism, Job Satisfaction, and Innovative Behaviour", *Behaviour & Information Technology*, 36/12, 1235-1243.
- Clercq, D.D., Haq, I.U. ve Azeem, M.U. (2019). "Workplace Ostracism and Job Performance: Roles of Self-Efficacy and Job Level", *Personnel Review*, 48/2, 1-40.
- Cronbach, L. (1951). "Coefficient Alpha and The Internal Structure of Tests", *Psychometrika*, 297-334, Doi: 10.1007/BF02310555.
- Çatalsakal, S. (2016). How Trait Mindfulness Is Related to Job Performance and Job Satisfaction: Self-Regulation as a Potential Mediator. (M.S. - Master of Science). Middle East Technical University.
- Dai, Y.D., Chen, K.Y. ve Zhuang, W.L. (2016). "Moderating Effect of Work-Family Conflict on The Relationship Between Leader-Member Exchange and Relative Deprivation: Links to Behavioral Outcomes", *Tourism Management*, 54, 369-382.
- Ferris D. L., Brown D. J., Berry J. W. ve Lian H. (2008). "The Development and Validation of the Workplace Ostracism Scale", *The Journal of Applied Psychology*, 93/6, 1348-1366.
- Firth, L., Mellor, D., Moore, K., ve Loquet, C. (2004). "How Can Managers Reduce Employee Intention to Quit?", *Journal of Managerial Psychology*, 19/2, 170- 87.
- Froese, F.J. ve Peltokorpi, V. (2011). "Cultural Distance and Expatriate Job Satisfaction", *International Journal of Intercultural Relations*, 35/1, 49-60.
- Gkorezis P., Panagiotou M. ve Theodorou M. (2016). "Workplace Ostracism and Employee Silence in Nursing: The Mediating Role of Organizational Identification", *Journal of Advanced Nursing*, 72/10, 2381–2388.
- Griffeth, R.W., Hom, P.W. ve Gaertner, S. (2000). "A Meta-Analysis of Antecedents and Correlates of Employee Turnover: Update, Moderator Tests, and Research Implications for the Next Millennium", *Journal of Management*, 26/3, 463-488.
- Hackman, J.R. ve Oldham, G.R. (1975). "Development of the Job Diagnostic Survey", *Journal of Applied Psychology*, 60, 159-170, <http://dx.doi.org/10.1037/h0076546>.
- Halis, M. ve Demirel, Y. (2016). "Sosyal Desteğin Örgütsel Soyutlama (Dışlanma) Üzerine Etkisi", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, 318-335.
- Haq, I. U. (2014). "Workplace Ostracism and Job Outcomes: Moderating Effects of Psychological Capital", In *Human Capital Without Borders: Knowledge and Learning for Quality of Life, Proceedings of The Management, Knowledge and Learning International Conference 2014, Örebro, Sweden, ToKnowPress*, 1309-1323.
- Hayes, C.T. ve Weathington, B.L. (2007). "Optimism, Stress, Life Satisfaction, and Job Burnout in Restaurant Managers", *The Journal of Psychology*, 141/6, 565-579.
- Hinton, PR. (2007). *Statistics Explained*, 2nd Edition, Taylor & Francis, NY, USA.
- Hitlan, R.T., Clifton, R.J. ve DeSoto, M.C. (2006). "Perceived Exclusion in the Workplace: The Moderating Effects of Gender on Work-Related Attitudes and Psychological Health", *North American Journal of Psychology*, 8/2, 217-236.
- Howard, M.C., Cogswell, J.E. ve Smith, M.B. (2019). "The Antecedents and Outcomes of Workplace Ostracism: A Meta-Analysis", *Journal of Applied Psychology*, 1–20. <https://doi.org/10.1037/apl0000453>.
- Hsieh, H., ve Karatepe, O.M. (2019). "Outcomes of Workplace Ostracism Among Restaurant Employees", *Tourism Management Perspectives*, 30, 129–137.
- Huertas-Valdivia, I., Braojos, J. ve Llorens-Montes, F.J., (2019). "Counteracting Workplace Ostracism in Hospitality with Psychological Empowerment", *International Journal of Hospitality Management*, 76, 240–251.
- Jiang, H., Jiang, X., Sun, P. ve Li, X. (2020). "Coping with Workplace Ostracism: The Roles of Emotional Exhaustion and Resilience in Deviant Behavior", *Management Decision*, 59/2, 358-371.
- Karaman, F. ve A.E. Altunoğlu (2007). "Kamu Üniversiteleri Öğretim Elemanlarının İş Tatmini Düzeyini Etkileyen Faktörler", *Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F.* 14/1, 109-120.

- Keklik, B., Saygın, T. ve Kara, N.O. (2013). "Akademik Camianın Çirkin Ördek Yavruları ÖYP'lilerde Örgütsel Dışlanma (Ostracism) Kavramının İncelenmesi", 1.Örgütsel Davranış Kongresi, Sakarya 15-16 Kasım 2013.
- Kim, W.G., Leong, J.K. ve Lee, Y.K., (2005). "Effect of Service Orientation on Job Satisfaction, Organizational Commitment, and Intention of Leaving in A Casual Dinning Chain Restaurant", *International Journal of Hospitality Management*, 24/2, 171-193.
- Koon, V.Y. ve Yen-Hwa, T. (2019). "When Does Ostracism Lead to Turnover Intention? The Moderated Mediation Model of Job Stress and Job Autonomy", *IIMB Management Review*, 32/3, <https://doi.org/10.1016/j.iimb.2019.10.007>.
- Kuşluyan, S., Kuşluyan, Z., İlhan, I. ve Buyruk, L. (2010). "The Human Dimension: A Review of Human Resources Management Issues in the Tourism and Hospitality Industry", *Cornell Hospitality Quarterly*, 51/2, 171-214, <https://doi.org/10.1177/1938965510362871>.
- Lam, T., Lo, A. ve Chan, J. (2002). "New Employees' Turnover Intentions and Organizational Commitment in the Hong Kong Hotel Industry", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 26/3, 217-234.
- Lambert, E.G., Hogan, N.L. ve Barton, M.S. (2001). "The Impact of Job Satisfaction on Turnover Intent: A Test of a Structural Model Using a National Sample of Workers", *The Social Science Journal*, 38/2, 233-250, [http://dx.doi.org/10.1016/S0362-3319\(01\)00110-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0362-3319(01)00110-0).
- Leung, A., Wu, L., Chen, Y. ve Young, M. (2011). "The Impact of Workplace Ostracism in Service Organizations", *International Journal of Hospitality Management*, 30/4, 836-844.
- Li, D. ve Zhang, M. (2019). "Are They Isolating Me? The Influence of Workplace Ostracism on Employees' Turnover Tendency", *Proceedings of the 5th Annual International Conference on Social Science and Contemporary Humanity Development (SSCHD 2019)*, Atlantis Press, 308-314, <https://doi.org/10.2991/sschd-19.2019.54>.
- Mobley, W.H. (1977) "Intermediate Linkages in the Relationship Between Job Satisfaction and Employee Turnover", *Journal of Applied Psychology*, 62/7, 237-240.
- Mobley, W.H., Horner, S.O. ve Hollingsworth, A.T. (1978). "An Evaluation of Precursors of Hospital Employee Turnover", *Journal of Applied Psychology*, 63/4, 408-414.
- Örücü, E. ve Özafşarlıoğlu, S. (2013). "Örgütsel Adaletin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Güney Afrika Cumhuriyetinde Bir Uygulama", *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, 10/23, 335-358.
- Punnett, B. J., Greenidge, D. ve Ramsey, J. (2007). "Job Attitudes and Absenteeism: A study in the English Speaking Caribbean", *Journal of World Business*, 42/2, 214-227, <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2007.02.006>.
- Renn, R., Allen, D. ve Huning, T. (2013). "The Relationship of Social Exclusion at Work with Self-Defeating Behavior and Turnover", *The Journal of Social Psychology*, 153/2, 229-249.
- Robinson, S. L., O'Reilly, J. ve Wang, W. (2013). "Invisible at Work: An Integrated Model of Workplace Ostracism", *Journal of Management*, 39/1, 203-231. doi:10.1177/0149206312466141.
- Scott, K.L. ve Duffy, M.K. (2015). "Antecedents of Workplace Ostracism: New Directions in Research and Intervention", 137-165, *Mistreatment in Organizations*, (Eds: P. Perrewe, J. Halbes- Leben ve C. Rosen), Emerald Group Publishing Limited, UK.
- Shaw, J.D. (1999). "Job Satisfaction and Turnover Intentions: The Moderating Role of Positive Affect", *The Journal of Social Psychology*, 139/2, 242-244.
- Siong, Z.M.B., Mellor, D., Moore, K.A. ve Firth, L. (2006). "Predicting Intention to Quit in the Call Centre Industry: Does the Retail Model Fit?", *Journal of Managerial Psychology*, 21/3, 231-243.
- Singh, L.B. ve Srivastava, S. (2021). "Linking Workplace Ostracism to Turnover Intention: A Moderated Mediation Approach", *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 46, 244-256. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2020.12.012>.
- Soybalı, H.H. ve PELİT, O. (2018). "Örgütsel Dışlanmanın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Afyonkarahisar'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/3, 225-249.
- Takhsha, M., Barahimi, N., Adelpanah, A. ve Salehzadeh, R. (2020). "The Effect of Workplace Ostracism on Knowledge Sharing: The Mediating Role of Organization-Based Self-Esteem and Organizational Silence", *Journal of Workplace Learning*, 32/6, 417-435.

- Telli, E., Ünsar, A.S. ve Oğuzhan, A. (2012). "Liderlik Davranış Tarzlarının Çalışanların Örgütsel Tükenmişlik ve İşten Ayrılma Eğilimleri Üzerine Etkisi: Konuyla İlgili Bir Uygulama", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2/2, 135-150.
- Tett, R.P. ve Meyer, J.P. (1993). "Job Satisfaction, Organizational Commitment, Turnover Intention, and Turnover: Path Analyses Based on Meta-Analytic Findings", *Personnel Psychology*, 46/2, 259-293, <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1993.tb00874.x>.
- Tutar, H. (2016). *Örgütsel Davranış*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Türkoğlu, N. ve Dalgıç, A. (2019). "The Effect of Ruminative Thought Style and Workplace Ostracism on Turnover Intention of Hotel Employees: The Mediating Effect of Organizational Identification", *Tourism & Management Studies*, 15/3, 17-26, <https://doi.org/10.18089/tms.2019.150302>.
- Uysal, H. T. (2019). "Örgütsel Dışlanmanın Çalışanlarda Sinizm Gelişimine Etkisi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1, 319-326.
- Williams, K.D. ve Nida, S.A. (2011). "Ostracism Consequences and Coping", *Current Directions in Psychological Science*, 20/2, 71-75, DOI: 10.1177/0963721411402480.
- Wu, C.H., Liu, J., Kwan, H.K. ve Lee, C., (2016). "Why and When Workplace Ostracism Inhibits Organizational Citizenship Behaviors: An Organizational Identification Perspective", *Journal of Applied Psychology*, 101/3, 362-378.
- Wu, L., Wei, L. ve Hui, C. (2011). "Dispositional Antecedents and Consequences of Workplace Ostracism: An Empirical Examination", *Frontiers of Business Research in China*, 5/1, 23-44.
- Wu, L., Yim, F.H., Kwan, H.K. ve Zhang, X. (2012). "Coping with Workplace Ostracism: The Roles of Ingratiation and Political Skill in Employee Psychological Distress", *Journal of Management Studies*, 49/1, 178-199.
- Yang, J.T. (2010). "Antecedents and Consequences of Job Satisfaction in The Hotel Industry", *International Journal of Hospitality Management*, 29, 609-619.
- Yıldırım, E. ve Akin, M. (2018). "Örgütlerde Dışlanma, Sinizm ve Pozitif-Negatif Duygusallık Arasındaki İlişkiler: Pozitif ve Negatif Duygusallığın Aracılık Rolü", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14/2, 427-449.
- Zhao, H., Peng, Z. ve Sheard, G. (2013). "Workplace Ostracism and Hospitality Employees' Counterproductive Work Behaviors: The Joint Moderating Effects of Proactive Personality and Political Skill", *International Journal of Hospitality Management*, 33, 219-227. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2012.08.006>.
- Zhao, H., Xia, Q., He, P., Sheard, G., Wan, P. (2016). "Workplace Ostracism and Knowledge Hiding in Service Organizations", *International Journal of Hospitality Management*, 56, 84-94, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2016.09.009>.
- Zheng, X., Yang, J., Ngo, H. Y., Liu, X. Y. ve Jiao, W. (2016). "Workplace Ostracism and Its Negative Outcomes", *Journal of Personnel Psychology*, 15/4, 143-151.
- Zhu, H., Lyu, Y., Deng, X. ve Ye, Y. (2017). "Workplace Ostracism and Proactive Customer Service Performance: A Conservation of Resources Perspective", *International Journal of Hospitality Management*, 64, 62-72, <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.04.004>.
- Zhu, Q., Shu, Y., Feng, D. ve Tan, R. (2019). "Internal and External Causes of Workplace Ostracism-An Empirical Study on The Impact Model of Personality and Organizational Climate", *International Conference on Strategic Management (ICSM-2019)*, 326-333. <https://doi.org/10.25236/icsm.2019.030>.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:13.04.2022 ✓Accepted/Kabul:30.05.2022

DOI:10.30794/pausbed.1103101

Research Article/Araştırma Makalesi

Utar, G. ve Yazıcı Yılmaz, S. (2022). "Z Kuşağı Turizm Öğrencilerinin Oyunlaştırma Kişilik Tipleri ile Beş Kişilik Tipleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi"
Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 53, Denizli, ss. 99-118.

Z KUŞAĞI TURİZM ÖĞRENCİLERİNİN OYUNLAŞTIRMA KİŞİLİK TİPLERİ İLE BEŞ KİŞİLİK TİPLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ*

Gamze UTAR**, Senem YAZICI YILMAZ***

Öz

Otel işletmeleri, turist ve işgörenin aynı anda etkileşimde bulunduğu fiziksel bir iş ortamına sahiptir. Z kuşağı dijitalleşen sanal dünyada büyüdüğünden dolayı iş ortamından beklentileri farklı olmuştur. Bu farklılıkların başında otellerde insan kaynakları yönetimlerinin geleneksel yaklaşımlarını değiştirme zorunlulukları gelmektedir. İnsan kaynakları yönetimi yenilikçi bir strateji olarak oyunlaştırma uygulamalarına yönelmişlerdir. İnsan kaynakları kişilik ve oyunlaştırma kullanıcı tipleri eşleşmesi sonucunda doğru kişiyi, doğru işe yerleştirebilmektedir. Ayrıca elde edilen kişilik sonuçları ile işgörenlerine uygun oyunlaştırma tasarımları yapılmasına olanak sağlayabilmektedir. Bu araştırma mevcut ve potansiyel işgören olan Z kuşağı turizm öğrencilerinin oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile beş faktör kişilik tiplerinin belirlenerek aralarındaki ilişkinin incelenmesini amaçlamaktadır. Araştırma nicel yöntem kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma evreni 953 turizm fakültesi öğrencileri oluşturmakta olup kolayda örneklem yöntemi ile toplam 449 katılımcıya ulaşılmıştır. Veriler anket yöntemi ile çevrimiçi Question Pro platformunda toplanmıştır. Toplamda 280 adet kullanılabilir anket analizlere dahil edilmiştir. Katılımcılardan elde edilen verilerin ortalama ve yüzdelik değerleri en yüksek ve en düşük oyunlaştırma ve kişilik tiplerinin belirlenmesini sağlamıştır. Araştırma hipotezleri korelasyon analiziyle test edilmiştir. Araştırma bulgularına göre turizm öğrencilerinin düzen bozucu oyunlaştırma kullanıcı tipi ve sorumluluk sahibi kişilik tipi en yüksek bulunmuştur. Hipotez testleri sonucunda oyunlaştırma kullanıcı tipleri ve kişilik tipleri arasında negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları, turizm ve diğer sektörlerde işgörenlerin kişilik ve oyunlaştırma kullanıcı tipleri çerçevesinde tiplerin (persona) oluşturulup oyunlaştırma tasarımının yapılmasının uygulamanın başarısı için anahtar rol oynayacağını ortaya koymaktadır. Z kuşağının fiziksel ve sanal dünyada farklı kişilik tipleri ile var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Otel işletmeleri, İnsan kaynakları, Z kuşağı, Oyunlaştırma, Oyuncu tipleri, Kişilik tipleri.*

EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN GAMIFICATION USER TYPES AND FIVE PERSONALITY TYPES OF GENERATION Z TOURISM STUDENTS

Abstract

Hotel businesses have a physical work environment where tourists and employees interact at the same time. As Gen Z grew up in the digitalized virtual world, their expectations from the business environment were different. At the beginning of these differences is the necessity of changing the traditional approaches to human resources management in hotels. Human resource management has turned to gamification applications as an innovative strategy. Human resources can place the right person in the right job as a result of matching personality and gamification user types. In addition, with the personality results obtained, it can enable us to make gamification designs suitable for the employees. This research aims to determine the gamification user types and five-factor personality types of Gen Z tourism students, who are current and potential employees, and to examine the relationship between them. The research was carried out using the quantitative method.

* Bu çalışma birinci yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, MUĞLA.
e-posta: gamzeutar@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-9839-1147>)

*** Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, MUĞLA.
e-posta:senemyazici@mu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1318-3462>)

The population of the research consists of 953 tourism faculty students' and a total of 449 participants were reached with the convenience sampling method. The data was collected on the online Question Pro platform using the survey method. A total of 280 usable questionnaires were included in the analysis. The mean and percentage values of the data obtained from the participants enabled the determination of the highest and lowest gamification and personality types. Research hypotheses were tested by correlation analysis. According to the research findings, the disruptive gamification user type and the responsible personality type were highest score among tourism students. As a result of the hypothesis tests, a negative relationship was determined between gamification user types and personality types. The results of the research reveal that creating personas and gamification designs within the framework of personality and gamification user types of employees in tourism and other sectors will play a key role in the success of the application. It has been concluded that the Gen Z exists with different personality types in the physical and virtual worlds.

Keywords: *Hotel businesses, Human resource, Gen z, Gamification, User types, Personality types*

GİRİŞ

İnsanların ilk çağlardan itibaren seyahat etmeyi, keşfetmeyi ve yeni yerler görmeyi istemeleri onların en büyük arzuları olmuştur. Dünya genelinde Covid-19 salgını sebebiyle turist hareketliliği ilk defa kısıtlanmış ve durma noktasına gelmiştir. 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 salgını öncesinde (normal şartlarda) 1,4 milyon turist, uluslararası seyahat gerçekleştirmiştir (Dünya Turizm Örgütü, 2022). Salgın hastalık süresince ortaya çıkan seyahat yasakları nedeniyle uluslararası turist hareketliliğinin rakamları düşmüştür. Fakat 2021 yılında 400 milyona yakın turist seyahat ederek, turizm hareketliliği beklenenden çok yukarıda gerçekleşmiştir (Dünya Turizm Örgütü, 2022). Dünya genelinde 2019 yılı turizm geliri 1,7 trilyon Amerikan doları iken, 2020 yılı turizm geliri 1,4 milyar Amerikan dolarına düşmüştür. 2021 yılı turist hareketliliğinin artması ile turizm gelirleri de 3,3 milyar Amerikan dolara ulaşmıştır. Dünya genelinde turizm sektöründeki istihdam sayısı 2019 yılında 333 milyon iken, 2020 yılında 62 milyon istihdam kaybı ile 271 milyona düşmüştür (Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi, 2022). Kültür ve Turizm Bakanlığı (2022) verilerine göre Türkiye'ye seyahat eden turist sayısı 2019 yılında 4 milyon, 2020 yılında 15 milyon iken, 2021 yılında 30 milyon olarak gerçekleşmiştir. 2018-2021 yılları arasında Türkiye'yi en çok ziyaret eden ülkeler Rusya, Almanya ve Bulgaristan olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022). Türkiye'de ise 2,2 milyon işgören sayısı ile toplam istihdamın %7,7'si turizm sektöründe gerçekleşmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022).

Turizmin istihdamında en önemli payı otel işletmeleri almaktadır. Otel işletmelerinde insan ilişkilerinin ön plandadır. Bir otel işletmesinde yatak sayısının 2:1 oranında işgören istihdamı önerilmektedir (Montanari, 2010; Ekiz ve Khoo-Lattimore, 2011; Beneki vd., 2016). Örnek olarak 200 yatak kapasiteli bir otelde 400 kişinin çalışması uygun olmasına rağmen birçok otelde daha az işgören istihdam edilmektedir (Aydın, 2004). Otelin içerisinde bir günlük operasyonda toplam 600 kişi işgören ve turist olarak bulunmakta ve turistler tatilini geçirmektedirken işgörenler de bu tatilin gerçekleşmesini sağlamaktadırlar. Bundan dolayı turist ve işgören arasındaki etkileşimin sağlıklı bir şekilde sağlanması ve sorunların çözülmesinde insan kaynakları departmanına ihtiyaç duyulmaktadır (Kuşluyan vd., 2010).

Otel işletmelerinde insan kaynakları yönetimi, işgörenlerin izin, maaş vb. özlük işlerinin yürütüldüğü bir süreç olarak ortaya çıkmıştır (Brannigan ve Zwerman, 2001). Fakat 1924 yılında gerçekleştirilen Hawthorne araştırmaları ile insan işgücü kaynağı olarak kabul edilmiş ve personel departmanından insan kaynakları departmanına geçiş gerçekleşmiştir (Brannigan ve Zwerman, 2001; Bruce ve Nyland, 2006). Mathis ve Jackson (2000: 4), insan kaynakları yönetimi tanımını "organizasyonel hedeflere ulaşmak için insan yeteneğinin etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak için yönetim sistemleri tasarlar" şeklinde yapmıştır. Mathis ve Jackson'a (2000) göre insan kaynaklarının sorumlulukları arasında iş güvenliği, seçici işe alım, ücretlendirme, teşvikler, bilgi paylaşımı, eğitim, terfi ve ölçümler yer almaktadır. İşgörenlerin, yeteneklerini etkin ve verimli şekilde kullanabilmesi için doğru kişinin doğru işe yönlendirilmesi gerekir. İnsan kaynakları yönetimi ve stratejisi işgören adayının kişiliğinin test edilerek onun doğru işe yönlendirip yönlendirilmemesinde kritik rol oynamaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Otel işletmelerinde insan kaynaklarının birincil yükümlülüğü, işe alım sürecinde adaylar arasından nitelikli işgöreni seçmektir (Golec ve Kahya, 2007). İnsan kaynakları yönetimi aday işgörenin nitelikli olup olmadığını

belirleyebilmek için çeşitli testler uygulamaktadır (Carless, 2009). Bu testlerin bir kısmı adayın mesleki bilgi ve becerilerini kapsarken, bir kısmı da kişiliğini tanımaya yönelik psikoteknik testlerden oluşmaktadır (Carless, 2009). İnsan kaynaklarında kullanılan psikoteknik testler için araştırmacılar yıllar içerisinde farklı modeller geliştirmişlerdir (Lee ve Ashton, 2004; Goldberg, 1992; John vd., 1991; McCrae ve Costa Jr, 1991). Bu kişilik modellerinin başında DISC Kişilik Envanteri (Ginting vd., 2021); Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri (Ingram vd., 2020); NEO Kişilik Envanteri (Kennair vd., 2021); Beş Faktör Kişilik Modeli (Li vd., 2020) ve HEXACO Kişilik Envanteri (Pletzer vd., 2021) gelmektedir. Bu psikoteknik testlerden biri olan beş faktör kişilik modeli, aday işgöreni tanımak için sıklıkla kullanılmaktadır (He vd., 2019; Judge ve Zapata, 2015; Judge vd., 2002).

Beş faktör kişilik modelinin ölçümlenmesinde araştırmacılar tarafından birçok ölçek geliştirilmiştir. Bu ölçeklerin temeli, 1949 yılında Cattell, Tatsuoka ve Eber tarafından klinik amaçlı ortaya atılan '16 Kişilik Faktörü' testine (ölçeğine) dayanmaktadır (Cattell ve Mead, 2008). 16 kişilik faktöründen oluşan bu ölçek 1961 yılında Tupas ve Christal tarafından beş faktöre indirilmiştir (Barrick ve Mount, 1991). Ölçek, 1980 yılında Goldberg tarafından 'büyük beş' teriminin kullanılmasıyla alan yazınında kabul görmüş ve kullanımı artmıştır (De Raad ve Mlačić, 2015). Alan yazında en çok kullanılan ölçek, John vd. (1991) tarafından geliştirilen beş faktör kişilik ölçeği olmuştur. Daha önce geliştirilen ölçekler 80-120 madde arasında olup çok uzun bulunmuştur. John vd. (1991) geliştirmiş oldukları ölçekte madde sayısını 44'e indirmişlerdir. Bu ölçeğin, fazla sayıda sorudan oluşan araştırmalarda katılımcıları sıkmasından ve zaman kısıtlamasından dolayı aynı geçerlilik ve güvenilirliğe sahip 10 maddelik kısa versiyonu da geliştirilmiştir (Hahn vd., 2012; Rammstedt ve John, 2007; Soto ve John, 2017). Beş Faktör Kişilik ölçeğinin faktörleri ve düşük, yüksek uçlarının özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1: Beş Faktör Kişilik Tipleri

Düşük Puan	Kişilik Tipi	Yüksek Puan
İçine kapanık, ağırbaşlı, durgun, soğuk, görev odaklı, çekingen, sessiz	Dışa Dönük	Sosyal, aktif, konuşkan, kişi odaklı, iyimser, sevecen
Şüpheli, kaba, şüpheli, iş birliğine yatkın değil, kinci, insafsız, asabi, manipülatif	Uyumlu	Yumuşak kalpli, iyi huylu, güvenilir, yardımsever, affedici, saf, dürüst
Başiboş, güvenilirmez, tembel, umursamaz, ihmalkâr, iradesiz, hedonist (hazcı)	Sorumluluk Sahibi	Düzenli, güvenilir, çalışkan, öz disiplin sahibi, dakik, titiz, sade, hırslı, azimli
Sakin, rahat, duygusuz, acımasız, emin, kendinden memnun	Nevrotik	Endişeli, gergin, duygusal, güvensiz, yetersiz, hastalık hastası
Geleneksel, gerçekçi, ilgi alanı dar, sanatsal ve analitik olmayan	Deneyime Açık	Meraklı, ilgi alanı geniş, yaratıcı, orijinal, hayalperest, gelenek dışı

Kaynak: Yazar tarafından Cervone ve Pervin (2015) kaynağından Türkçeye çevrilmiştir.

Beş faktör kişilik modeli deneyime açık, dışa dönük, uyumlu, sorumluluk sahibi ve nevrotik kişilik tiplerinden oluşmakta olup Tablo 1'de düşük ve yüksek puanlarda oluşan kişilik özellikleri belirtilmektedir. Her bir kişilik tipinin düşük veya yüksek olarak saptanması farklı özellikler ortaya koymaktadır. Alan yazınında beş faktör kişilik çalışmaları psikoloji, sosyoloji, eğitim, örgütsel ilişkiler, pazarlama ve turizm alanlarında yoğunlaşmaktadır (He vd., 2019; Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019; Judge ve Zapata, 2015; Judge vd., 2002). İnsan kaynakları ve pazarlamacıların strateji geliştirmek için işgören ve müşterilerin beş faktör kişilik tiplerinin belirlenmesine yönelik yapılan birçok çalışma mevcuttur (He vd., 2019; Judge ve Zapata, 2015; Judge vd., 2002). Turizm alanında da çalışan ve çalışacak olan kişilere yönelik beş faktör kişilik çalışmaları yapılmaktadır (Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019; Kabakulak, 2018; Tan ve Demir, 2018; Keleş ve Çakır Keleş, 2017; Akgündüz vd., 2015; Köroğlu, 2014; Pelit vd., 2013; Aslan vd., 2012; Tekin vd., 2012). Turizm alanında yapılan çalışmalar sonucunda deneyime açık kişilik tipi yüksek olarak saptanırken (Tekin vd., 2012; Akgündüz vd., 2015; Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019), nevrotik kişilik tipi düşük bulunmuştur (Tekin vd., 2012; Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019). Diğer taraftan turizm işletmelerinde çalışacak işgören seçiminde adayda dikkate alınacak kişilik tipleri ise dışadönük, sorumluluk sahibi ve deneyime açık olarak önerilmektedir (Pelit vd., 2013; Akgündüz vd., 2015). Kişilik tipleri

yaşanılan coğrafyaya, içerisinde bulunulan baskın kültüre ve doğduğu milletin tercih ettiği yaşam biçimine göre şekillenmektedir ve farklılaşmaktadır (Cattell ve Mead, 2008). Yaş grupları ve kuşakların kişilik özellikleri bu farklılıkları oluşturan etmenler arasında yer almaktadır (Dolot, 2018; Twenge, 2018).

Kuşak kavramı, 1830 yılında Comte tarafından “tarihsel süreç içerisinde hareket eden kuvvetler” olarak tanımlanmıştır (Comte, 1974). Mannheim (1952), bu tanıma “aynı dönemde yaşayan ortak fikir ve deneyimleri paylaşan insan topluluğu” şeklinde geliştirmiştir. 1991 yılında ise Strauss ve Howe tarafından ilk kez kuşaklara isim verilip sınıflandırma yapılmıştır (Strauss ve Howe, 1991). Strauss ve Howe tarafından yapılan sınıflandırma alan yazınında kabul edilip kullanılmıştır (Dolot, 2018; Twenge, 2018; Turner, 2015). Yapılan sınıflandırma sonrası teknolojik gelişmeler hız kazanmıştır (Twenge, 2018). Bunun sonucunda, sınıflandırmanın yapıldığı tarihten sonra doğan kuşaklar için öngörü niteliği taşıdığı düşünülmeye başlanmış ve tartışmaya açılmıştır (Dolot, 2018; Twenge, 2018). Günümüzde iş hayatını sürdürmekte olan kuşakların sınıflandırması Bebek Patlaması Kuşağı (1946-1964), X Kuşağı (1965-1979), Y Kuşağı (1980-1994) ve Z Kuşağı (1995-2012) şeklindedir (Dolot, 2018; Twenge, 2018; Strauss ve Howe, 1991). Z kuşağı bireylerde, kendinden önceki kuşaklara göre iş hayatına ve teknolojiye karşı farklı davranışlar ve kişilik tipleri geliştirdikleri gözlemlenmektedir (Dolot, 2018; Twenge, 2018; Turner, 2015).

Dünya teknolojik gelişmeler ile dijitalleşmiş dolayısıyla Z kuşağı da dijital bir dünyaya gözlerini açmıştır. Bu kuşağın dijital okur yazarlığı, bilgiye ulaşma ve paylaşma hızı kendinden önceki kuşaklara göre oldukça yüksektir (Rothman, 2016). Z kuşağı, zamanının büyük bir bölümünü internet, sosyal medya, çevrimiçi oyunlar ile geçirmektedir (Twenge, 2018). Bu davranışlar çerçevesinde bu kuşak iş hayatında da aynı yaşayan, yüzeysel ilişkiler kuran, öncü, cesur, sezgisel, her şeye hızlı tepki veren, iş ve eğlence sınırları çakışan özelliklere sahiptir (Bencsik vd., 2016). Kuşağın %91’i işyerinde teknolojik gelişmişlik düzeyine önem vermekte (Jenkis, 2022) ve yarısından fazlası da işyerinde dijital bir uygulama kullanmayı istemektedir (Dynamic Signal, 2022). Oyuncu kimliği ile ön plana çıkan Z kuşağı, oyun oynamayı yaşam tarzı olarak benimseyerek eğitim ve iş hayatına da bu oyunların uyarlanmasını istemektedir (Jenkis, 2022). Z kuşağının bu isteği doğrultusunda kişinin kendi karakteri ve yaşam tarzı ile oyuna dahil olduğu oyunlaştırma uygulamalarının iş hayatına uyarlanması gün geçtikçe hızlanmaktadır.

Oyunlaştırma kavramı, ilk kez 1980 yılında Bartle tarafından “bir şeyi daha ilginç ve eğlenceli hale getirmek için oyun gibi yapmak” olarak kullanılmıştır (Bartle, 1996). 2002 yılında Pelling oyunlaştırma kelimesini, “oyun dışı içeriklerde kullanıcılara oyunsal düşünce ve oyun mekaniği kullanılarak problemlerin çözümünün sağlanması” şeklinde geliştirmiştir (Pelling, 2022). Oyunlaştırma kavramının ilk tanımı ise 2011 yılında Deterding vd. tarafından yapılmıştır. Deterding vd. (2011: 9), oyunlaştırmayı “oyun içerisinde kullanılan elementlerin oyun dışında kullanılması” olarak tanımlamıştır. Bu tanım, akademi ve sektör tarafından kabul görmüştür. Oyunlaştırma kavramının geliştirilmesinde Akış Teorisi (Csikszentmihalyi, 1991), Fogg Davranış Modeli (Fogg 2009), Oyunlaştırma Piramidi (Werbach ve Hunter, 2012), D6 Oyunlaştırma Tasarım Modeli (Werbach ve Hunter, 2012), Oyuncu Merkezli Tasarım Modeli (Kumar ve Herger, 2013), Kanca (Hook) Modeli (Eyal, 2013), SAPS Ödüllendirme Teoremi (Zichermann ve Cunningham, 2014), Oyuncunun Yolculuğu (Xu, 2015), Sürdürülebilir Oyunlaştırma için Yapısal Çerçeve (Almarshedi vd., 2015) ve Octalysis Çerçevesi (Chou, 2015) teorilerinden yararlanılmıştır.

Oyunlaştırmanın temelini oluşturan akış teorisi, oyuncunun oyundan sıkılmamasını ve akışta kalmasını sağlamaktadır (Oliveira vd., 2021). Fogg Davranış Modeli, oyuncunun davranışlarını değiştirmeyi hedeflemektedir (Tukayo vd., 2021). Oyunlaştırma Piramidi, tasarımda kullanılacak oyun elementlerini sınıflandırmaktadır (Paixão ve Cordeiro, 2021). D6 Oyunlaştırma Tasarım Modeli, iş hayatında oyunlaştırma sürecini basamaklar üzerinden açıklamaktadır (Panis vd., 2020). Oyuncu Merkezli Tasarım Modeli, oyunlaştırma kurgusunda oyuncunun kişiliğini ve beklentilerini merkeze almaktadır (Hansen ve Niwanputri, 2021). Kanca (Hook) Modeli, oyunlaştırma kullanılarak pazarlamada sürdürülebilirliği sağlamayı amaçlamaktadır (Inchamnan ve Chomsuan, 2020). SAPS Ödüllendirme Teoremi, oyunlaştırma içerisindeki ödüllerin doğru kullanımına dikkat çekmektedir (Agustin vd., 2013). Oyuncunun Yolculuğu, oyuncunun sürekli oyunda aktif kalabilmesi için oyun kurgusunda seviye tasarımı yapmaktadır (Risso ve Paesano, 2021). Sürdürülebilir Oyunlaştırma için Yapısal Çerçeve Modeli, motivasyon kuramlarını kullanarak oyunlaştırmanın devamlılığını hedeflemektedir (Almarshedi vd., 2015). Octalysis Çerçevesi ise nöropsikolojik olarak oyunlaştırma kurgusunun yapılmasını sağlamaktadır (Sulispera ve Recard, 2020). Bu teoriler temel alınarak yapılan oyunlaştırma tasarımları birçok disiplinde kullanılmaktadır. Oyunlaştırmanın en kolay uyarlanması eğitim bilimlerinde gerçekleşmiştir (Tukayo vd., 2021; Panis vd., 2020; Sulispera ve Recard, 2020). İş hayatında ise insan kaynakları tarafından kabul görmüş ve uygulanmaya başlanmıştır.

Oyunlaştırma, turizm sektörünün insan kaynaklarında, işgörenler için işe alımda (Chow, 2014); müşteriler için ise pazarlamada (Garipağaoğlu-Uğur ve Akova, 2021) kullanılmaktadır. Ayrıca oyunlaştırma, insan kaynaklarında kuşak çatışmalarını engelleyecek yapıların oluşturulmasında ve işgörenlerin motivasyonlarının artırılmasında yeni bir yöntem olarak görülmektedir (Oprescu vd., 2014). Turizm alanında Foursquare-Swarm gibi başarılı oyunlaştırma örnekleri mevcuttur. Başarılı oyunlaştırma örneklerinin yanında başarı sağlayamayan örnekler de mevcuttur. Gartner (2012) 2010-2014 yıllarında kullanılan oyunlaştırma uygulamalarının %80'i zayıf tasarımından dolayı başarısız olacağını vurgulamıştır. 2011 yılında My Marriott Hotel yaptığı oyunlaştırma uygulamasında başarı elde edememiş ve başarısız örnekler arasında yerini almıştır (Chow, 2014). Sürdürülebilir olmayan, başarısız oyunlaştırma uygulamaları işletme için hem zaman hem de maliyet kaybına neden olmaktadır (Morschheuser vd. 2018). Başarılı bir oyunlaştırma tasarımı için kullanıcının tanınması ve merkeze alınması gerektiği araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır (Chou, 2015; Zichermann ve Cunningham, 2014; Kumar ve Herger). Bu sebeple iş hayatında oyunlaştırma tasarımı yapılmadan önce kullanıcıların (işgörenlerin) oyuncu tiplerinin de bilinmesi bu başarısızlığı başarıya çevirebilmektedir.

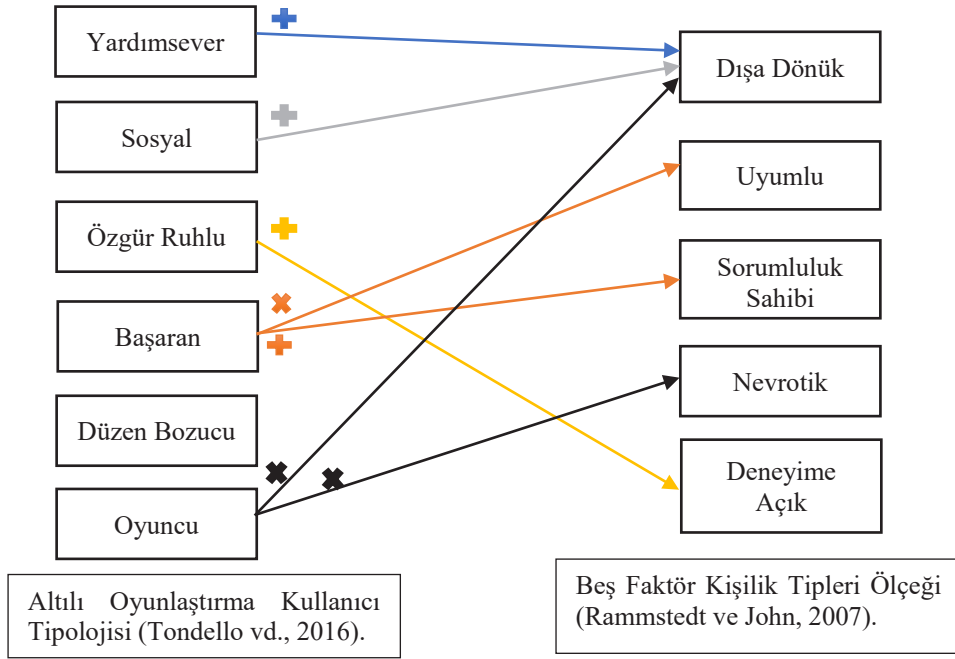
Oyunlaştırma kullanıcı tipleri, 2015 yılında Andrzej Marczewski tarafından alan yazına kazandırılmış olup, konu ile ilgili çalışmalar gün geçtikçe artmaktadır. Marczewski (2015) tarafından geliştirilen Altılı Oyunlaştırma Kullanıcı Tipolojisinde yardımsever, sosyal, özgür ruhlu, başarıyan, düzen bozucu ve oyuncu faktörleri yer almaktadır. Her bir kullanıcı tipinin farklı motivasyon kaynakları mevcuttur. Yardımsever için amaç ve fedakârlık ön plandayken, sosyal için oyunlaştırma içerisinde kurulan ilişkiler ve oyuncu etkileşimleri ön plandadır (Tondello vd., 2016; Marczewski, 2015). Özgür ruhlu, bağımsızlığa ve keşfetmeye önem verirken, başarıyan için yetkinlik, görevleri tamamlama ve ilerleme ön plandadır (Tondello vd., 2019). Düzen bozucular, değişim ile sistemin sınırlarını test etmekten hoşlanırken, oyuncular ise dışsal ödül, rozet ve takdirler ile motive olmaktadır (Marczewski, 2015). Araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda hangi kullanıcı tipinin baskın olduğunu saptanmıştır (Manzano-León vd., 2020; Taşkın ve Çakmak, 2020; Lopez ve Tucker, 2019; Şenocak vd., 2019; Tondello vd., 2019; Tondello vd., 2016). Baskın oyunlaştırma kullanıcı tiplerine yönelik yapılan çalışmalar Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri Çalışmaları

	Yardımsever Ortalama	Sosyal Ortalama	Özgür Ruhlu Ortalama	Başarıyan Ortalama	Düzen Bozucu Ortalama	Oyuncu Ortalama
Tondello vd. (2016)	4.72	5.09	4.06	3.97	4.80	4.08
Tondello vd. (2019)	3.82	4.46	3.49	3.64	5.03	5.20
Şenocak vd. (2019)	6.14	5.86	6.02	6.06	3.41	5.41
Lopez ve Tucker (2019)	3.53	4.33	2.39	2.73	3.72	3.55
Taşkın ve Çakmak (2020)	3.59	4.02	2.91	3.57	5.42	3.98
Manzano-León vd. (2020)	5.99	5.49	5.70	5.53	3.76	4.45

Kaynak: Yazar tarafından Manzano-León vd., (2020), Taşkın ve Çakmak (2020), Lopez ve Tucker (2019), Şenocak vd. (2019), Tondello vd. (2019), Tondello vd. (2016) kaynaklarından derlenmiştir.

Tablo 2'de görüldüğü gibi yapılan çalışmalar sonucunda sosyal ve düzen bozucu tipleri en baskın olarak saptanırken (Taşkın ve Çakmak, 2020; Lopez ve Tucker, 2019; Tondello vd., 2016), özgür ruhlu tipi düşük bulunmuştur (Taşkın ve Çakmak, 2020; Tondello vd., 2019; Lopez ve Tucker, 2019). Tabloda verilen çalışmalar farklı kültürler ve yaş gruplarında gerçekleştirilmiştir. İş hayatında başarılı ve sürdürülebilir bir oyunlaştırma uygulaması yapılabilmesi için kullanıcı tipleri çalışmalarının meslek ve alan bazlı olarak tekrarlanması önem taşımaktadır. İş hayatı ve eğitim gibi alanlarda oyunlaştırma yapıldığında bireylerin fiziksel dünyadaki kişilik tiplerini oyunlaştırma kullanıcı tiplerine yansıtacakları varsayılmaktadır (Tondello vd., 2019; Tondello vd., 2016; Marczewski, 2015). Fiziksel dünyada yer alan beş faktör kişilik tipleri ile sanal dünyada yer alan altılı oyunlaştırma kullanıcı tipolojisi arasında saptanan ilişkiler Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Beş Faktör Kişilik Tipleri ve Altılı Oyunlaştırma Kullanıcı Tipolojisi İlişkisi

Kaynak: Yazar tarafından Tondello vd. (2016) ile Akgün ve Topal (2018) kaynaklarından derlenmiştir.

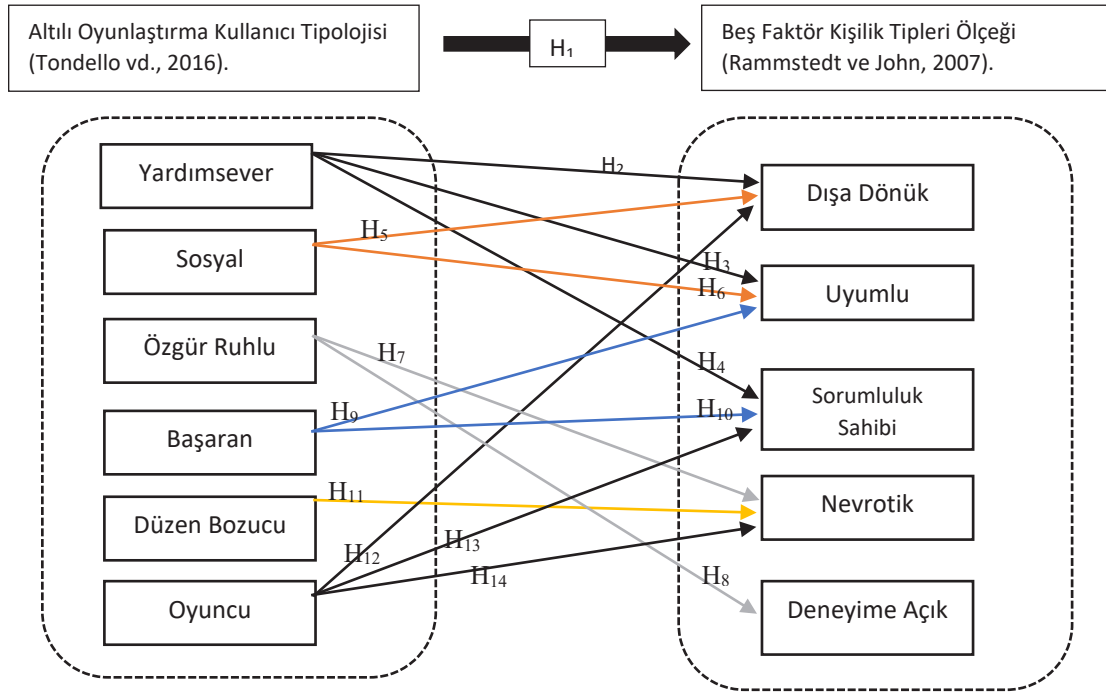
Şekil 1’de yer alan sonuçlara göre bireylerin fiziksel dünyadaki kişilik tiplerini oyunlaştırma tiplerine yansıttıkları ve iki tipolojide de benzer faktörlerinin eşleştiği görülmektedir. Yardımsaver ile dışa dönük arasında pozitif bir ilişki saptanmıştır. Oyun içerisinde diğer oyuncular ile paylaşım yapmaktan hoşlanan bir kişi, fiziksel dünyada da sosyal biri olabilmektedir. Benzer şekilde sosyal ile dışa dönük arasında pozitif ilişkinin saptanmasıyla kişinin hem oyun içerisinde hem de fiziksel dünyadaki insan ilişkilerinde aktif olacağı varsayımını ortaya koymaktadır. Özgür ruhlu ve deneyime açık arasında pozitif ilişki bulunması da oyun içerisinde keşfetmeyi seven kişinin fiziksel dünyada da yeniliklere açık olduğunu göstermektedir. Başaran ile uyumlu arasında ilişki saptanamazken, başaran ve sorumluluk sahibi arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir. Oyun içerisinde başarı odaklı olan kişinin fiziksel dünyada da sorumluluklarının bilincinde olup yerine getireceği öngörülmektedir. Oyuncu tipine bakıldığında ise dışa dönük ve nevrotik kişilik tipleri ile bir ilişki saptanamadığı görülmektedir.

Otel işletmelerinde insan kaynaklarının oyunlaştırma kullanması durumunda kişilikler ile oyunlaştırma kullanıcı tiplerinin eşleşmesinden çıkacak sonuç hem doğru işe alım stratejilerinin geliştirilmesine hem de iş hayatındaki çatışmaların çözümüne olanak sağlamaktadır. Baskın tipler ve aralarındaki ilişkilerden çıkacak sonuç doğrultusunda oyun tasarımlarında ihtiyaç duyulan önemli bir bilginin boşluğu doldurulabilmektedir. Otel işletmelerinin mevcut ve potansiyel işgörenleri olan Z kuşağının, oyunlaştırma kullanıcı tipleri ve kişilik tipleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesiyle hem insan kaynakları hem de oyun tasarımcılarına yönelik bir rehber ortaya konulabilmektedir.

YÖNTEM

Araştırmanın amacı, otel işletmelerinde mevcut ve potansiyel işgören olan Z kuşağının baskın oyunlaştırma kullanıcı tipleri ve beş faktör kişilik tiplerini belirlemek; oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile beş faktör kişilik tipleri arasındaki ilişkileri tespit etmektir. Araştırma nicel olup, baskın tipleri belirlemesi yönüyle betimsel, kişilik ve kullanıcı tipleri arasındaki ilişkiyi tespit etmesi amacıyla da ilişkiyel yöntemle sahiptir. Araştırmanın evrenini 2020-2021 akademik yılı bir devlet üniversitesinin Turizm Fakültesinde eğitim gören 953 sayıdaki yükseköğretim öğrencileri oluşturmaktadır. Bu üniversitenin seçilmesindeki neden bulunduğu ilin Türkiye’nin en önemli turistik destinasyonlara sahip olması ve turizm öğrencilerinin sektör ile etkileşimlerinin fazla olmasıdır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi ile 449 ankete ulaşılmıştır. Anketlerden 169 tanesi farklı üniversite bölümleri ve kuşaklardan olmaları nedeniyle çıkarılarak, 280 anket geçerli kabul edilmiştir.

Üniversitelerde salgın hastalık sebebiyle uzaktan eğitim uygulandığı için çevrimiçi anket yöntemi kullanılmıştır. Anketin birinci bölümünde 9 sorudan oluşan “Katılımcı Bilgi Soru Formu” bulunmaktadır. İkinci bölümünde 24 sorudan oluşan Tondello vd., (2016) tarafından geliştirilen ve Türkçe uyarlaması Akgün ve Topal (2018) tarafından yapılan Altılı Oyunlaştırma Kullanıcı Tipolojisi Ölçeği (The Gamification User Types Hexad Scale) yer almaktadır. Ölçek 7’li likert tipindedir. Üçüncü bölümde ise Rammstedt ve John (2007) tarafından geliştirilen ve Horzum vd., (2017)beş temel kişilik özelliğini ölçen “Rammstedt ve John (2007) tarafından geliştirilen ve Türkçe uyarlaması yapılan Beş Faktör Kişilik Tipleri Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 10 sorudan oluşup 5’li likert tipindedir. Anket ölçeği için etik kuruldan ve uygulama yapılacak fakülteden uygulama yapma izinleri alınarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma modeli Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: Araştırma Modeli

Şekil 2’de görüldüğü gibi araştırmanın amacına yönelik oluşturulan araştırma soruları (AS) ve hipotezleri (H);

AS1: Z kuşağı turizm öğrencilerinin baskın oyunlaştırma kullanıcı tipi nedir?

AS2: Z kuşağı turizm öğrencilerinin baskın beş faktör kişilik tipi nedir?

AS3: Z kuşağı turizm öğrencilerinin altılı oyunlaştırma tipolojisi ile beş faktör kişilik tipi arasında ilişki var mıdır?

Araştırma modeline göre oluşturulan hipotezler ise:

H₁: Altılı oyunlaştırma kullanıcı tipolojisi ile beş faktör kişilik tipleri ölçeği arasında pozitif ilişki vardır.

H₂: Yardımsever oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₃: Yardımsever oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₄: Yardımsever oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₅: Sosyal oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₆: Sosyal oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₇: Özgür ruhlu oyuncu tipi ile nevroitik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₈: Özgür ruhlu oyuncu tipi ile deneyime açık kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₉: Başaran oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₁₀: Başaran oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₁₁: Düzen bozucu oyuncu tipi ile nevrotik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₁₂: Oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₁₃: Oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

H₁₄: Oyuncu tipi ile nevrotik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.

Anket verileri, Question Pro platformu üzerinden çevrimiçi toplanarak cvs uzantısında indirilerek SPSS programına işlenmiştir. İşlenen verilerde kayıp veri olmadığı tespit edilerek, beş faktör kişilik tipleri ölçeğinden 3. 4. 5. 6. 7. sorulara ters kodlama yapılmıştır. Verilerin iç tutarlılığı için Cronbach Alfa değerlerine, faktör analizi için uygunluğu için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısına bakılarak ve Barlett küresellik (sphericity) testi yapılmıştır. Verilerin yapı geçerliliğini tespit etmek amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Anketin ilk bölümünden elde edilen demografik verilerin frekans, yüzde değer, ortalama değerler ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Ortalama ve yüzdelik değerler ile baskın oyunlaştırma kullanıcı tipleri ve beş faktör kişilik tiplerini bulunmuştur. Çarpıklık ve basıklık katsayılarına bakılarak verilerin normal dağılım göstermediği tespit edildiğinden parametrik olmayan ileri istatistik analizleri yapılmıştır. Oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile beş faktör kişilik tipleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesi için Spearman's Korelasyon testi yapılmıştır.

BULGULAR

Katılımcılara demografik özelliklerini belirlemek için 9 soru sorulmuş ve herhangi bir boş soru bırakılmamıştır. Örneklem grubu; 175 kadın, 105 erkek katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcıların tamamı bekar olup, Z kuşağı yaş grubunu temsil etmektedirler. Öğrenci olmaları dolayısıyla gelirleri 1-3000 arasında yoğunlaşmaktadır. Katılımcıların en fazla kullanmayı tercih ettiği sosyal medya platformları sırasıyla; %74,3 ile Instagram, %13,2 ile Twitter, %8,6 ile Youtube, %1,4 ile Facebook, %1,4 ile LinkedIn ve %1,1 ile Snapchat olarak belirlenmiştir. Sosyal medya kullanım nedenleri sırasıyla %53,9 ile sosyal etkileşim ve iletişim; %36,8 ile eğlence; %3,6 ile eğitim; %3,6 ile iş geliştirme ve satış; %2,1 ile tanıma ve tanınma olarak belirlenmiştir. Katılımcılar tarafından demografik sorulara verilen cevapların frekans ve yüzde dağılımları, Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Demografik Özelliklere göre Frekans ve Yüzde Dağılımları

CİNSİYET	N	%	ÜNİVERSİTE BÖLÜM	N	%
Kadın	175	62,5	Konaklama İşletmeciliği	74	26,4
Erkek	105	37,5	Seyahat İşletmeciliği	75	26,8
MEDENİ DURUM			Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği	79	28,2
Evli	0	0	Turizm İşletmeciliği (İngilizce)	16	5,7
Bekar	280	100,0	Turizm İşletmeciliği	36	12,9
YAŞ			OTELDE ÇALIŞILAN BÖLÜM		
2004-1995	280	100,0	İşletme Sahibi/Yönetici	6	2,1
GELİR			Departman Müdürü	7	2,5
1-2000 TL	137	48,9	İnsan Kaynakları	15	5,4
2001-3000 TL	84	30,0	Satış Pazarlama	28	10,0
3001-4000 TL	41	14,6	Ön Büro	80	28,6
4001 TL ve üzeri	18	6,4	Yiyecek-İçecek	98	35,0

SOSYAL MEDYA PLATFORM			Mutfak	28	10,0
Facebook	4	1,4	Kat Hizmetleri	8	2,9
Instagram	208	74,3	Animasyon	4	1,4
Twitter	37	13,2	Teknik	6	2,1
Youtube	24	8,6	OTELDE ÇALIŞILAN SÜRE		
Snapchat	3	1,1	1-3 ay	73	26,1
Linkedin	4	1,4	4-6 ay	139	49,6
KULLANIM AMACI			7-12 ay	48	17,1
Sosyal Etkileşim ve İletişim	151	53,9	1-5 yıl	20	7,1
Tanım ve Tanınma	6	2,1	SEKTÖRDE ÇALIŞMA İSTEĞİ		
Eğitim	10	3,6	İstiyor	184	65,7
Eğlence	103	36,8	İstemiyor	96	34,3
İş Geliştirme ve Satış	10	3,6	Toplam	280	100,0

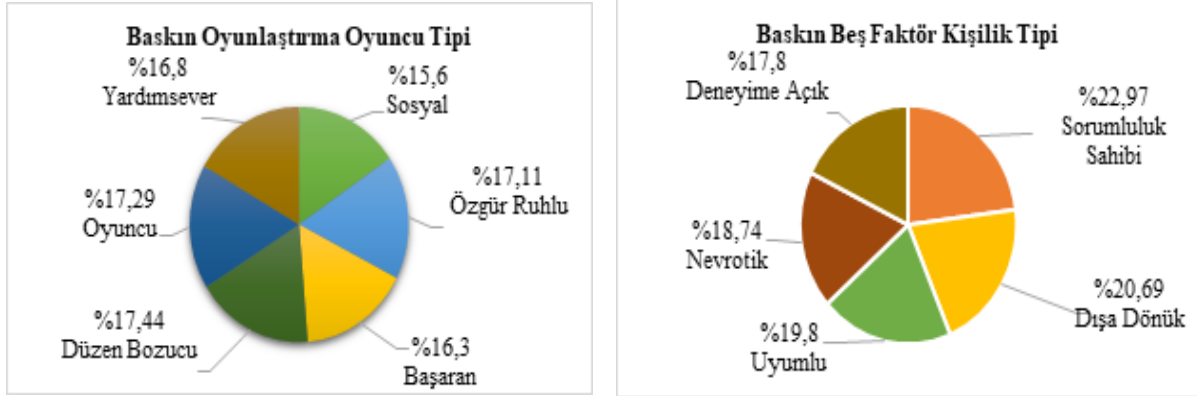
Katılımcıların %28,2'si Yiyecek ve İçecek İşletmeciliği, %26,8'i Seyahat İşletmeciliği, %26,4'ü Konaklama İşletmeciliği, %12,9'u Turizm İşletmeciliği, %5,7'si ise Turizm İşletmeciliği (İngilizce) bölümü öğrencisidir. Katılımcıların %35'i yiyecek-içecek, %28,6'sı ön büro, %10'u mutfak, %10'u satış pazarlama, %5,4'ü insan kaynakları, %2,9'u kat hizmetleri, %2,1'i teknik ve %1,4'ü animasyon departmanlarında deneyimleri bulunmaktadır. Katılımcıların öğrenci olmaları sebebiyle otel işletmelerinde çalıştıkları süre 1 yıldan azdır. Katılımcıların %65,7'si turizm sektöründe çalışmayı istemekteyken, %34,3'sinin istemediği tespit edilmiştir.

Altılı Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri Ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı 0,826 olarak bulunmuştur. Ölçek orijinalinde olduğu gibi 6 faktöre dağılıp, alt faktörlerin Cronbach's Alpha katsayıları, 0,406 ile 0,829 arasındadır. SPSS'de gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi sonucunda KMO değeri 0,846; Bartlett's Küresellik Testi sonucu Ki Kare değeri 2164.584; serbestlik derecesi değeri (df) 276 ve Sig Değeri 0,000 bulunmuş olup toplam varyansı %57,743 oranında açıklamaktadır. Beş Faktör Kişilik Tipleri Ölçeğinin Cronbach's Alpha katsayısı 0,477 olarak bulunmuştur. Ölçek orijinalinde olduğu gibi 5 faktöre dağılıp, alt faktörlerin Cronbach's Alpha katsayıları 0,458 ile 0,903 arasındadır. Gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi sonucunda KMO değeri 0,605; Bartlett's Küresellik Testi sonucu Ki Kare değeri 296.248; serbestlik derecesi değeri (df) 45 ve Sig Değeri 0,000 bulunmuş olup toplam varyansı %68,387 oranında açıklamaktadır. Z kuşağı turizm yükseköğretim öğrencilerinin oyunlaştırma kullanıcı tipleri ve beş faktör tipleri ortalamaları Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Z Kuşağı Turizm Öğrencilerinin Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri ve Beş Faktör Tipleri Ortalamaları

OYUNLAŞTIRMA					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Yardımsaver	280	2.25	7.00	5.6607	.89004
Sosyal	280	1.25	7.00	5.0750	.84941
OzgurRuhlu	280	1.00	7.00	5.7652	.82848
Basaran	280	2.00	7.00	5.4905	.91793
DuzenBozucu	280	1.60	7.00	5.8757	.84309
Oyuncu	280	1.75	7.00	5.8268	.83516
BEŞ KİŞİLİK					
DisaDonuk	280	2.00	5.00	3.7893	.70092
Uyumluluk	280	2.00	5.00	3.6250	.63957
Sorumluluk	280	2.00	5.00	4.2071	.69557
Nevrotiklik	280	1.00	5.00	3.4321	.79697
DeneyimeAciklik	280	1.50	5.00	3.2589	.69940

Tablo 4’te görüldüğü gibi katılımcıların oyunlaştırma kullanıcı tipleri 5.87 ile Düzen Bozucu; 5.82 ile Oyuncu; 5.76 ile Özgür Ruhlu; 5.66 ile Yardımsever; 5.49 ile Başaran ve 5.07 ile Sosyal şeklinde sıralanmaktadır. Kişilik tipleri ise 4.20 ile Sorumluluk Sahibi; 3.78 ile Dışa Dönük; 3.62 ile Uyumlu; 3.43 ile Nevrotik ve 3.25 ile Deneyime Açık olarak sıralanmaktadır. Öğrencilerin baskın tiplerinin yüzdelerik değerleri Şekil 3’te gösterilmektedir.

Şekil 3: Z Kuşağı Turizm Öğrencilerinin Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri ve Beş Faktör Tipleri Yüzdelerik Dağılımı

Şekil 3’te görüldüğü gibi katılımcıların baskın oyunlaştırma kullanıcı tipi, %17,44 ile Düzen Bozucudur. Ama diğer oyunlaştırma tiplerine sahip olunması oranları birbirine çok yakındır. Katılımcıların baskın kişilik tipi ise %22,97 ile Sorumluluk Sahibidir. Diğer taraftan diğer kişilik tipleri de birbirine çok yakın çıkmıştır. Oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile kişilik tipleri arasındaki ilişkinin tespiti için yapılan Spearman’s Korelasyon testi sonucu Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5: Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri ile Beş Faktör Kişilik Tipleri Korelasyon Analizi

		OyuncuTipi	BeşKişilikTipi
Spearman’s rho	KullanıcıTipi	Correlation Coefficient	1.000
		Sig. (2-tailed)	.
		N	280
	BeşKişilikTipi	Correlation Coefficient	-.101
		Sig. (2-tailed)	.091
		N	280

Tablo 5’te görüldüğü gibi oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile kişilik tipleri arasında düşük düzeyde negatif yönde ilişki tespit edilmiştir. Kullanıcı tipleri ve beş faktör Spearman’s korelasyon katsayısı $r = -0,101$ ve anlamlılık düzeyi $p = 0,091$ olarak bulunmuştur. Korelasyon katsayısının 0,01 ile 0,29 arasında olması düşük düzeyde ilişkiyi; 0,30 ile 0,70 arasında olması orta düzeyde ilişkiyi; 0,71 ile 0,99 arasında olması yüksek düzeyde ilişkiyi; 1,00 değeri ise mükemmel ilişkiyi ifade etmektedir (Büyüköztürk vd., 2011). Ölçeklerin alt boyutları için yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır. Yardımsever (YRD); Sosyal (SYL); Özgür Ruh (OZR); Başaran (BSR); Düzen Bozucu (DZB); Oyuncu (OYC); Dışa Dönük (DSD); Uyumluluk (UYL); Sorumluluk (SRL); Nevrotiklik (NRV); Deneyime Açıklık (DYA) kısaltmaları ile gösterilmektedir.

Tablo 6: Oyulaştırma Kullanıcı Tipleri ile Kişilik Tipleri Alt Boyutları Korelasyon Analizi Sonuçları

		DSD	UYL	SRL	NRV	DYA
YRD	Correlation Coefficient	-.081	.045	-.213**	.045	-.050
	Sig. (2-tailed)	.179	.455	.000	.456	.405
SYL	Correlation Coefficient	-.024	.030	.026	-.028	-.049
	Sig. (2-tailed)	.684	.617	.660	.645	.412
OZR	Correlation Coefficient	-.090	.034	-.175**	-.004	-.053
	Sig. (2-tailed)	.132	.569	.003	.947	.376
BSR	Correlation Coefficient	-.063	.020	-.164**	-.028	-.042
	Sig. (2-tailed)	.294	.737	.006	.647	.481
DZB	Correlation Coefficient	-.056	.046	-.070	.018	.011
	Sig. (2-tailed)	.351	.441	.241	.764	.854
OYC	Correlation Coefficient	-.103	.050	-.201**	-.075	-.056
	Sig. (2-tailed)	.084	.404	.001	.213	.352

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo 6'da görüldüğü gibi yardımsever, dışa dönük ile -0,081; sorumluluk ile -0,213; deneyimi açıklık ile -0,050 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler göstermektedir. Yardımsever, uyumlu ile 0,045; nevrotik ile 0,045 oranlarında düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Sosyal, dışa dönük ile -0,024; nevrotik ile -0,028; deneyime açıklık ile -0,049 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler göstermektedir. Sosyal, uyumluluk ile 0,030; sorumluluk ile 0,026 oranlarında düşük düzeyde pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Özgür ruhlu, dışa dönük ile -0,090; sorumluluk ile -0,175; deneyime açıklık ile -0,053 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler göstermektedir. Özgür ruhlu, uyumlu ile 0,034 düşük düzeyde pozitif ilişki gösterirken, nevrotik ile 0,004 ilişki bulunmamaktadır. Başaran, dışa dönük ile -0,063; sorumluluk ile -0,164; nevrotik ile -0,028; deneyime açık ile 0,042 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler göstermektedir. Başaran, uyumluluk ile 0,020 düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Düzen bozucu, dışa dönük ile -0,056; sorumluluk ile -0,070 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler göstermektedir. Düzen bozucu, uyumluluk ile 0,046; nevrotik ile 0,018; deneyime açık ile 0,011 oranlarında düşük düzeyde pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Oyuncu, dışa dönük ile -0,103; sorumluluk ile -0,201; nevrotik ile -0,075; deneyime açık -0,056 oranlarında düşük düzeyde negatif ilişkiler saptanmıştır. Oyuncu ile uyumluluk 0,050 düşük düzeyde pozitif ilişkiler göstermektedir. Araştırma sonuçlarına ilişkin kabul ve reddedilen hipotezler ve bulunan ilişkiler Tablo 7'de verilmektedir.

Tablo 7: Araştırma Hipotezleri Sonuçları

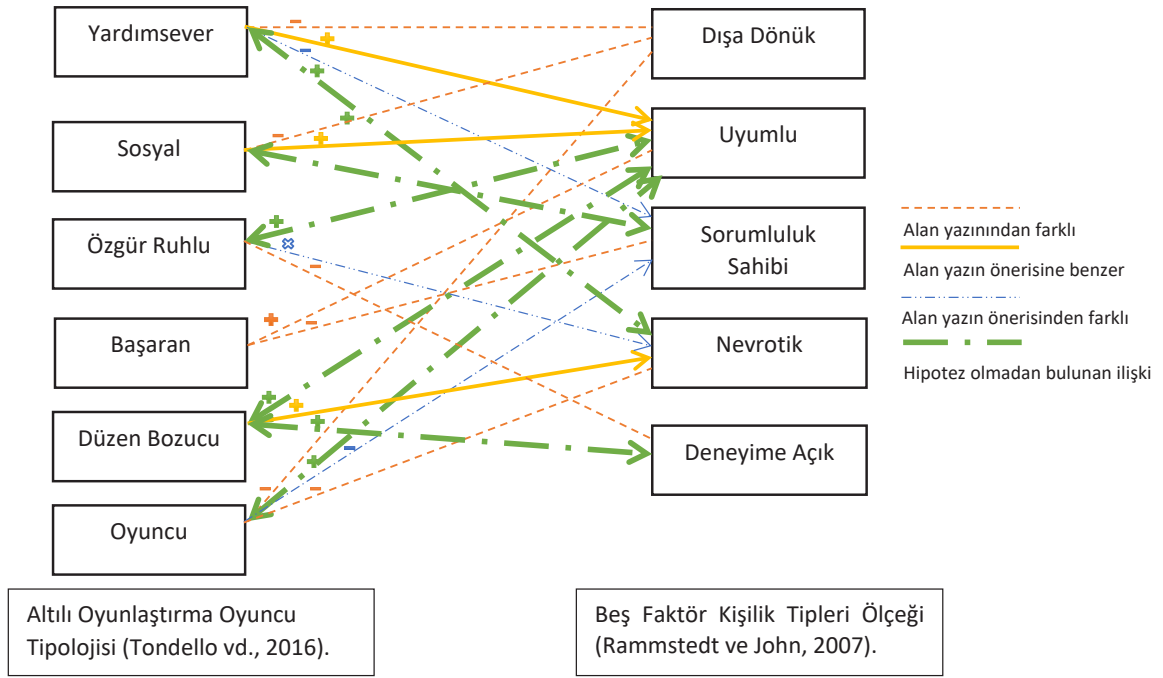
HİPOTEZLER	SONUÇ	KORELASYON
H ₁ : Altılı oyunlaştırma kullanıcı tipolojisi ile beş faktör kişilik tipleri ölçeği arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.101 düşük düzeyde negatif
H ₂ : Yardımsever oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.081 düşük düzeyde negatif
H ₃ : Yardımsever oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	kabul	.045 düşük düzeyde pozitif
H ₄ : Yardımsever oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.21 düşük düzeyde negatif
H ₅ : Sosyal oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.024 düşük düzeyde negatif
H ₆ : Sosyal oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	kabul	.030 düşük düzeyde pozitif
H ₇ : Özgür ruhlu oyuncu tipi ile nevrotik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.004 ilişki yok

H ₈ : Özgür ruhlu oyuncu tipi ile deneyime açık kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.053 düşük düzeyde negatif
H ₉ : Başaran oyuncu tipi ile uyumlu kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	kabul	.020 düşük düzeyde pozitif
H ₁₀ : Başaran oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.16 düşük düzeyde negatif
H ₁₁ : Düzen bozucu oyuncu tipi ile nevrotik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	kabul	.018 düşük düzeyde pozitif
H ₁₂ : Oyuncu tipi ile dışa dönük kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.10 düşük düzeyde negatif
H ₁₃ : Oyuncu tipi ile sorumluluk sahibi kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.20 düşük düzeyde negatif
H ₁₄ : Oyuncu tipi ile nevrotik kişilik tipi arasında pozitif ilişki vardır.	red	-.075 düşük düzeyde negatif

Üçüncü araştırma sorusu olan iki ölçek arasındaki ilişkilerin saptanması amacıyla hipotezler oluşturulmuştur. Tablo 7’de görüldüğü gibi altılı oyunlaştırma kullanıcı tipolojisi ile beş faktör kişilik tipleri ölçeği arasında düşük düzeyde negatif ilişki bulunarak birinci hipotez reddedilmiştir. Ayrıca hipotezler doğrultusunda ölçeklerin alt faktörleri arasında kurulan ilişkiler de test edilmiştir. Alt faktörler arasında oluşturulan 13 ilişki hipotezinin 4 tanesi kabul edilerek 9 tanesi reddedilmiştir. Yardımsever ile dışa dönük arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Yardımsever ile uyumlu arasında düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Yardımsever ile sorumluluk arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Sosyal ile dışa dönük arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Sosyal ile uyumlu arasında düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Özgür ruhlu ile nevrotik arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Özgür ruhlu ile deneyime açık arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Başaran ile uyumlu arasında düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Başaran ile sorumluluk arasında düşük düzeyde negatif ilişki saptanmıştır. Düzen bozucu ile nevrotik arasında düşük düzeyde pozitif ilişki saptanmıştır. Oyuncu ile dışa dönük, sorumluluk ve nevrotik arasında düşük düzeyde ilişkiler bulunmuştur. Hipotez sonuçları Z kuşağı turizm öğrencilerinin beklenenin aksine fiziksel dünyadaki kişilik tiplerini sanal dünyaya taşımayarak farklı iki tipoloji geliştirdiklerini desteklemektedir.

TARTIŞMA

İnsanların, fiziksel dünya ve sanal dünyada aynı kişilik özellikleri ile var olduğu tartışılmaktadır (Tondello vd., 2016). Bu tartışma, fiziksel dünyasında ve yetişkinliğinde internet ile sanal dünya olmayan kuşaklar için geçerlidir. Fakat internet ile büyüyen ilk kuşağın (Z kuşağı) yetişkinliğe geçişi ve iş hayatına atılmasıyla öncekilerden çok farklı kişiliğe sahip işgörenler ile karşılaşılacağı Jenkis (2022), Dolot (2018), Twenge (2018), Bencsik vd. (2016) ve Turner (2015) tarafından savunulmaktadır. Z kuşağı, küçüklüğünden itibaren fiziksel dünyanın yanı sıra sanal dünya ve oyunlarda da ilişkiler kurarak ayrı bir kişilik geliştirdiği Jenkis (2022), Dolot (2018) ve Twenge (2018) tarafından vurgulanmaktadır. Bunun sonucunda, iş hayatında gerçekleştirilecek oyunlaştırma gibi teknolojik gelişmelerde hem fiziksel dünya hem de sanal dünya kişiliklerine bakıldığında elde edilecek ilişkiler oyun tasarımlarının başarısını etkileyebilmektedir (Tondello vd., 2016; Marczewski, 2015; Chou, 2015; Kumar ve Herger, 2013; Werbach ve Hunter, 2012). Bu araştırma bulguları alan yazınından farklı, alan yazın önerisine benzeyen, alan yazın önerisinden farklı ve hipotez olmadan bulunan ilişkiler olarak dört farklı kategoride bulunmuş olup Şekil 4’te gösterilmektedir.

Şekil 4: Altılı Oyunlaştırma Kullanıcı Tipolojisi ve Beş Faktör Kişilik Tipleri İlişki Bulguları

Şekil 4'te görüldüğü gibi alan yazınında bulunan yedi ilişki bu araştırmada tekrarlanmış ve farklı sonuçlar bulunmuştur. Alan yazınında yardımsaver ve dışa dönük arasında pozitif ilişki bulunurken (Tondello vd., 2016), bu araştırmada negatif ilişki bulunmuştur. Tondello vd., (2016) tarafından sosyal ve dışa dönük arasında pozitif ilişki bulunurken, bu araştırmada negatif ilişki tespit edilmiştir. Benzer şekilde alan yazınında özgür ruhlu ve deneyime açık ile başaran ve sorumluluk sahibi arasında pozitif ilişki bulunurken (Tondello vd., 2016), bu araştırmada negatif ilişki bulunmuştur. Tondello vd. (2016) tarafından başaran ve uyumlu arasında ilişki yok olarak tespit edilirken, bu araştırmada pozitif ilişki saptanmıştır. Tondello vd. (2016) tarafından oyuncu ve dışa dönük ile oyuncu ve nevrotik arasında ilişki saptanamazken bu araştırmada ikisinde de negatif ilişki bulunmuştur.

Alan yazınında mevcut sonuçların yanı sıra hipotez kurulmadan tespit edilen altı ilişki bulunmaktadır. Bu araştırmada, Tondello vd. (2016) tarafından önerilen altı ilişki hipotez kurularak test edilmiştir. Sonuçlar Şekil 4'te alan yazın önerisine benzer ve alan yazın önerisinden farklı olarak gösterilmektedir. Yardımsaver ve uyumlu; sosyal ve uyumlu ile düzen bozucu ve nevrotik arasında pozitif ilişkiler saptanmıştır. Yardımsaver ve sorumluluk sahibi ile oyuncu ve sorumluluk sahibi arasında negatif ilişkiler bulunmuştur. Alan yazın önerisinden farklı olarak özgür ruhlu ve nevrotik arasında ilişki tespit edilememiştir. Araştırma sonucunda, son kategori olarak hipotez kurulmadan altı pozitif ilişki tespit edilmiştir. Yardımsaver ve nevrotik arasında pozitif ilişki saptanmıştır. Sosyal ve sorumluluk sahibi arasında pozitif ilişki saptanmıştır. Özgür ruhlu ve uyumlu arasında pozitif ilişki saptanmıştır. Düzen bozucu hem uyumlu hem de deneyime açık arasında pozitif ilişkiler bulunmuştur. Son olarak oyuncu ve uyumlu arasında da pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 8: Oyunlaştırma Kullanıcı Tipleri Baskın Değerlerinin Araştırma Sonuçları ile Alan Yazının Karşılaştırılması

	Düzen Bozucu	Oyuncu	Özgür Ruhlu	Yardımsaver	Başaran	Sosyal
Araştırma Sonuçları	Y	Y	Y	O	O	D
Taşkın ve Çakmak (2020)	Y	Y	D	O	O	Y
Manzano-León vd. (2020)	D	O	Y	Y	O	Y
Altmeyer vd. (2020)	D	Y	Y	O	Y	O
Tondello vd. (2019)	Y	Y	D	O	O	O
Şenocak vd. (2019)	D	O	Y	Y	Y	O
Lopez ve Tucker (2019)	O	D	D	O	O	Y
Tondello vd. (2016)	Y	O	O	Y	D	Y

Y: Yüksek, D: Düşük, O: Orta

Araştırma sonucunda düzen bozucu oyuncu tipinin baskın çıkması Taşkın ve Çakmak (2020), Tondello vd. (2019) ile Tondello vd. (2016) çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra Altmeyer vd. (2020), Manzano-León vd. (2020) ile Şenocak vd. (2019), düzen bozucuyu en düşük bularak bu araştırmadan farklılaşmaktadırlar. Düzen bozucudan sonra oyuncu tipinin de yüksek çıkması Taşkın ve Çakmak (2020), Altmeyer vd. (2020) ile Tondello vd. (2019) çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir. Farklı olarak Lopez ve Tucker (2019) ise oyuncu tipini en düşük saptamışlardır. Özgür ruhunun da yüksek bulunması Manzano-León vd. (2020), Altmeyer vd. (2020) ve Şenocak vd. (2019) ile benzerlik gösterse de en düşük olarak saptandığı çalışmalar da mevcuttur (Taşkın ve Çakmak, 2020; Tondello vd., 2019; Lopez ve Tucker, 2019). Özgür ruhunun da yüksek bulunması Manzano-León vd. (2020), Altmeyer vd. (2020) ve Şenocak vd. (2019) ile benzerlik gösterse de en düşük olarak saptandığı çalışmalar da mevcuttur (Taşkın ve Çakmak, 2020; Tondello vd., 2019; Lopez ve Tucker, 2019). Yardımsaver oyuncu tipinin ortalama bulunması Taşkın ve Çakmak (2020), Altmeyer vd. (2020), Tondello vd. (2019) ile Lopez ve Tucker (2019) ile benzerlik göstermektedir. Başaran oyuncu tipinin ortalama bulunması da Taşkın ve Çakmak (2020), Manzano-León vd. (2020), Tondello vd. (2019) ile Lopez ve Tucker (2019) ile benzerlik göstermektedir. Sosyal bu araştırmada en düşük oyuncu tipi olarak bulunurken, Taşkın ve Çakmak (2020), Manzano-León vd. (2020), Lopez ve Tucker (2019) ile Tondello vd. (2016) tarafından yüksek bulunmuştur. Daha önce yapılan araştırmalar farklı kültürler ve yaş gruplarında uygulanmıştır. Taşkın ve Çakmak (2020) ile Şenocak vd. (2019) çalışmalarını ülkemizin devlet üniversitelerinde örneklem içerisinde Z kuşağının da bulunduğu öğrencilerin katılımıyla gerçekleştirmişlerdir. Bu araştırmada Z kuşağının ön plana çıkmasının nedeni zamanını sürekli internet ve dijital oyunlar ile geçirmesidir (Jenkis, 2022; Dolot, 2018; Twenge, 2018). Turizm sektöründe insan ilişkileri ön planda olmasına rağmen Z kuşağı turizm öğrencilerinin sosyal tipi en düşük bulunması bu kuşağın asosyal olduğunu göstermektedir (Twenge, 2018).

Sorumluluk sahibi kişilik tipinin baskın bulunması, alan yazınında turizm öğrencileri üzerinde yapılan çalışmalar ile benzerlik göstermektedir (Aslan vd., 2012; Keleş ve Çakır Keleş, 2017; Köroğlu, 2014). Fakat turizm işgörenleri üzerine yapılan çalışmalarda sorumluluk sahibi en düşük kişilik tipi olarak yer almaktadır (Bayat ve Selçuk, 2017; Tan ve Demir, 2018). Turizm öğrencileri ve işgörenleri arasındaki farklılık kuşakların etkisinden kaynaklanabilir. Dışa dönük ve uyumlu kişilik tipleri ortalamanın üzerinde bulunarak alan yazın ile benzerlik göstermektedirler (Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019; Kabakulak, 2018; Tan ve Demir, 2018; Keleş ve Çakır Keleş, 2017; Akgündüz vd., 2015; Köroğlu, 2014; Pelit vd., 2013; Aslan vd., 2012; Tekin vd., 2012). Araştırmada nevrotik kısmen düşük bulunsu da en düşük deneyime açık olarak saptanmıştır. Nevrotik kişilik tipi alan yazınında en düşük tip olarak bulunarak bu araştırmadan farklılaşmaktadır (Akgündüz vd., 2015; Kabakulak, 2018; Keleş, 2019; Keskin ve Gündoğan, 2019; Tekin vd., 2012). Çetinsöz ve Akdağ, (2015) ile Pelit vd. (2013) çalışmalarında deneyime açık kişilik tipini en düşük bularak bu araştırma ile benzerlik göstermektedirler. Fakat turizm öğrencileri üzerine yapılan çalışmalarda deneyime açık en yüksek bulunarak bu araştırmadan farklılaşmaktadırlar (Keleş ve Çakır Keleş, 2017; Köroğlu, 2014).

SONUÇ

Teknolojinin gelişmesi ve yeni kuşakların iş hayatına girmesiyle birlikte insan kaynakları yönetiminde geleneksel yaklaşım yetersiz kalmaya başlamıştır. İş hayatında yaşanan sorunları çözmeye yönelik oyunlaştırılmış insan kaynakları yaklaşımı, kişilik özellikleri ve oyunlaştırma kullanıcı tipleri eşleşmesi sonucunda doğru kişiyi, doğru işe yerleştirebilir. Bu eşleşmeden oluşacak işgören tipleri (persona) göz önüne alınarak başarılı oyunlaştırma tasarımları gerçekleştirilebilir. Bu çalışmada turizm sektörü ve otel işletmeleri için mevcut veya potansiyel işgören olan Z kuşağının baskın oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile kişilik tiplerinin bulunması ve alt boyutların arasındaki ilişkilerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda turizm öğrencilerinin baskın oyunlaştırma kullanıcı tipi düzen bozucu, baskın beş faktör kişilik tipi ise sorumluluk sahibi olarak belirlenmiştir.

Baskın oyunlaştırma kullanıcı tipine göre tasarlanacak oyunlaştırma uygulamalarında dikkat edilmesi gereken unsurlar vardır. Turizm işgörenlerine yönelik yapılacak oyunlaştırma tasarımlarında düzen bozucu tipine uygun inovasyon platformları, oylama mekanizmaları, geliştirme araçları, anonimlik ve anarşik oynanabilirlik oyun elementleri tercih edilmelidir. Düzen bozucu tipi hem pozitif hem negatif iki uçtan oluşmaktadır. Düzen bozucunun negatif ucu diğer oyuncuları rahatsız etmekten zevk alırken, pozitif ucu ise sistemin sınırlarını test ederek geliştirmeyi istemektedir. Z kuşağı için düzeni bozmak olumsuz değil tam tersi daha iyi olması için yapılan bir eylem olabilmektedir. İkinci sırada oyuncunun baskın çıkması da Z kuşağının dışsal ödül motivasyonu odaklı olduğunu göstermektedir. Oyuncu tipine uygun olarak puan, ödül veya takdir, liderlik tablosu, rozet veya başarı, sanal ekonomi, piyango ve şans oyunu elementleri tercih edilmelidir. Ayrıca düzen bozucunun negatif uçları puan, ödül, takdir gibi dışsal ödül verilerek azaltılabilir.

Fiziki hayatta bilinen kişilik tiplerine göre ise durum değişmemektedir. Oyun tasarımında beş kişilik tipine göre baskın kişilik tipinin özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Turizm öğrencileri sorumluluk sahibi kişilik tipinin baskın çıkması sonucunda düzenli, güvenilir, çalışkan, öz disiplin sahibi, dakik, titiz, sade, hırslı ve azimli kişilik özellikleri göstermektedirler. Bu kişilik tipi düzen bozucu oyunlaştırma kullanıcı tipi ile tamamen farklı özelliklere sahiptir. Bu sebeple Z kuşağı, sistemin hatasını bulana kadar bu özellikleri gösterirken bulduktan sonra ise düzen bozucu özelliklerini gösterecektir. İkinci baskın sonuç olan dışa dönük kişiliği ise sosyal, aktif, konuşkan, kişi odaklı, iyimser, sevecen davranışlar sergilemektedir. Fakat oyunlaştırma kullanıcı tiplerinde bu kişiliğe benzer olan sosyal en düşük olarak saptanmıştır. Buradan Z kuşağının motivasyonları arasında sosyallığın ön planda olmadığı sonucuna varılmıştır. Z kuşağının durum ve şartlara göre hem sosyal hem de sosyal olmayan tavırlar sergileyeceği anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın örneklemini Z kuşağı turizm öğrencilerinin sanal dünyadaki oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile fiziksel dünyadaki kişilik tiplerinin eşleşmediği sonucuna ulaşılmıştır. Oyunlaştırma kullanıcı tipleri ile beş faktör kişilik tiplerinin eşleşmemesi Z kuşağının fiziksel dünyada farklı, sanal dünyada farklı bir kişilik ortaya koyduğunu göstermektedir. Gelişen teknoloji kullanımı ile bu iki dünya arasındaki farklılıkların sonraki kuşaklarda gittikçe artacağı da diğer bir dikkat çekici unsurdur. İş hayatlarının sanal dünyaya uyarlanmasının ardından insan kaynakları yönetimi için işgörenlerin sadece fiziksel ortamlardaki tipleri (persona) yetersiz kalacaktır. Özellikle teknoloji bazlı veya teknoloji kullanımına geçecek olan turizm işletmelerinde insan kaynakları yönetiminin tipleri oluştururken işgörenlerin dijital kimliklerinin göz önüne alınması gerekmektedir.

Araştırmanın sınırlılıkları doğrultusunda belirli bir yaş grubunu kapsaması ve tek bir üniversite öğrencilerine yönelik yapılması sınırlılık oluşturmaktadır. Araştırmanın evren ve örneklemini oluşturan öğrencilerin seçilme nedeni zaman sınırlılığı, salgın hastalık süreci ve maddi kısıtlılıklardır. Araştırmanın belirli bir yaş grubunu kapsayan katılımcılardan oluşmasının nedeni ise Z kuşağının profilini ortaya koymayı amaçlamasıdır. Araştırmada kullanılan ölçeklerden elde edilen sonuçlar toplandığı örneklem ile sınırlıdır.

Araştırmanın özgün değeri turizm sektörü için mevcut ve potansiyel işgören olan Z kuşağına yönelik oluşturulacak tipler (persona) insan kaynakları departmanına rehber niteliği taşımasıdır. Turizmde yapılacak olan oyunlaştırma uygulamalarında kişilik ve oyunlaştırma kullanıcı tiplerinin bilinmesi sonucunda oluşacak tipler (persona) ile insan kaynakları yönetimi doğru kişiyi doğru işe yerleştirebilir. Ayrıca araştırma sonuçları turizm sektörüne yönelik uygulama geliştirecek oyun tasarımcıları için uygun elementlerin kullanılmasında ve oyun tasarımının yapılmasında etkili olacaktır. Turizm sektöründe oyunlaştırma tasarımı yapılırken bu tiplerle uygun mekanik, dinamik ve elementlerin kullanılması başarıyı arttıracaktır.

Araştırma sonuçlarının gelecek etkileri arasında turizm alanında yapılacak disiplinler arası çalışmalara öncü olması ve alan yazının gelişmesine katkı sağlaması gelmektedir. Ayrıca Z kuşağı kişilik özelliği araştırmalarının sosyoloji alanı ile sınırlandırmayarak diğer disiplinlerde de kullanımına örnek olmaktadır. Araştırma, oyunlaştırma ve oyun tasarımı konularının da disiplinler arası çalışılmasına öncü olmaktadır. İnsan odaklı oyun ve oyunlaştırma tasarımlarının yapılmasına dikkat çekmektedir. Araştırma sonuçlarının farklı örneklerde ve kuşak üyelerinde tekrarlanması önerilmektedir. Bu araştırmada hipotez kurulmadan saptanan ilişkilerin gelecek araştırmalarda test edilmesi alan yazını zenginleştirecektir. Benzer şekilde iş hayatlarının başında bulunan kuşak üyelerinin fiziksel ve sanal dünya kişiliklerini belirlemeye yönelik akademik çalışmalar yapılması oldukça önemlidir. Gelecek araştırmalarda işgören olan Z kuşağına bakılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca Y veya Alfa kuşağı gibi farklı kuşaklara bakılarak karşılaştırılmaları yapılması önerilmektedir. Araştırmanın farklı disiplinlerde öğrenci olan Z kuşağı ile tekrarlanması tavsiye edilmektedir.

Sonuç olarak teknolojinin insan hayatına etkisi gün geçtikçe artmaktadır. Özellikle Z kuşağı ve sonrasında gelen kuşaklar için sanal ve fiziksel dünya ayrımının oluşmasına etki etmektedir. Bu kuşakların fiziksel dünyadaki kişilik tiplerinin yanı sıra sosyal medya profilleri ve oyuncu tipleri gibi sanal dünyadaki kişilikleri de oluşmaktadır. Z kuşağının oyun ve oyunlaştırma kullanılan durumlarda fiziksel dünyadaki kişiliklerini bırakıp sanal dünyadaki kişiliklerine geçeceği anlaşılmaktadır. İş hayatının da teknolojiye uyum sağlamasıyla birlikte bu farklı tipler barındıran işgörenler için insan kaynakları yönetiminin geleneksel bakış açısından kaçınması gerekmektedir. Bu sebeple, oyunlaştırmanın çağımızın ve geleceğin yenilikçi bir iş modeli olarak görülmesi kaçınılmazdır. Oyunlaştırma, insan kaynakları yönetiminin gelecekte karşılaşması muhtemel sorunlara çözüm önerisi getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Agustin, R. D., Suwardi, I. S., Purwarianti, A. ve Surendro, K. (2013). "Knowledge representation and inference engine model of SAPS gaming concept", *Procedia Technology*, 11, 696-703.
- Akgün, Ö. E. ve Topal, M. (2018). "The Turkish Adaptation Study of the Gamification User Types Hexad Scale", *International Journal of Assessment Tools in Education*, 5/3, 389-402.
- Akgündüz, Y., Dalgıç, A. ve Kale, A. (2015). "Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Dönüşümcü Liderlik Davranışlarına Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7/3, 83-97.
- Almarshedi, A., Wills, G. B., Wanick, V. ve Ranchhod, A. (2015). "SGI: A Framework for Increasing the Sustainability of Gamification Impact", *International Journal for Infonomics (IJI)*, 8/1-2, 1044-1052.
- Altmeyer, M., Schubhan, M., Lessel, P., Muller, L. ve Krüger, A. (2020). "Using Hexad User Types to Select Suitable Gamification Elements to Encourage Healthy Eating", *In Extended Abstracts of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, Honolulu, Hawaii, USA, 35-30 April, 2020.
- Aslan, Z., Ünüvar, Ş. ve Başoda, A. (2012). "Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Kişilik Özelliklerinin Belirlenmesi ve Turizm Sektörüne Uyumu Açısından Değerlendirilmesi", *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 23/2, 203-219.
- Aydın, Ş. (2004). "Otel İşletmelerinde Örgütsel Stres Faktörleri: 4-5 Yıldızlı Otel İşletmeleri Uygulaması", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/4, 1-21.
- Barrick, M. R. ve Mount, M. K. (1991). "The Big Five Personality Dimensions and Job Performance: a Meta-analysis", *Personnel psychology*, 44/1, 1-26.
- Bartle, R. (1996). "Hearts, clubs, diamonds, spades: Players who suit MUDs", *Journal of MUD research*, 1/1, 19.
- Bayat, G. ve Selçuk, G. N. (2017). "Tra2 Bölgesindeki Otel İşletmeleri Çalışanlarının Kişilik Özellikleri ile Tükenmişlik Durumları Arasındaki İlişkiler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/3, 258-283.
- Brannigan, A. ve Zwerman, W. (2001). "The Real "Hawthorne Effect"", *Society*, 38/2, 55-60.
- Bencsik, A., Horváth-Csikós, G. ve Juhász, T. (2016). "Y and Z Generations at Workplaces", *Journal of Competitiveness*, 8/3, 90-106.
- Beneki, C. C., Rerres, K., Chionis, D. P. ve Hassani, H. (2016). "How to stimulate employment growth in the Greek hotel industry", *Tourism Economics*, 22/5, 865-883.
- Bruce, K. ve Nyland, C. (2006). "Elton Mayo and the Deification of Human Relations", *Organization Studies*, 32/3, 383-405.

- Büyüköztürk, Ş., Köklü, N. ve Çokluk-Bökeoğlu, Ö. (2011). *Sosyal Bilimler İçin İstatistik*, Pegem Akademi, Ankara.
- Cattell, H. E. P. ve Mead, A. D. (2008). "The Sixteen Personality Factor Questionnaire (16PF)", *The Sage Handbook of Personality Theory and Assessment: Personality Measurement and Testing*, (Ed: Boyle G. J., Matthews G. ve Saklofske D. H.), Sage, London.
- Carless, S. A. (2009). "Psychological Testing for Selection Purposes: a Guide to Evidence-based Practice for Human Resource Professionals", *The International Journal of Human Resource Management*, 20/12, 2517-2532.
- Chou, Y. K. (2015). *Actionable Gamification: Beyond Points, Badges, and Leaderboards*, Packt Publishing Ltd., Birmingham.
- Chow, S. (2014). *A Novel Approach to Employee Recruitment: Gamification*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Calgary
- Comte, A. (1974). *The Positive Philosophy*. AMS Pres Inc., New York.
- Csikszentmihalyi, M. (1991). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Harper Perennial, New York.
- Çetinsöz, B. C. ve Akdağ, G. (2015). "Otel Çalışanlarının Sahip Oldukları Kişilik Özellikleri ve İş Performansı İlişkileri: Antalya'da Faaliyet Gösteren Beş Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama", *Turizm Akademik Dergisi*, 2/1, 1-14.
- Cervone, D. ve Pervin, L. A. (2015). *Personality: Theory and Research*, John Wiley and Sons, New Jersey.
- De Raad, B. ve Mlačić, B. (2015). "Big five factor model, theory and structure", *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2, 559-566.
- Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R. ve Nacke, L. (2011). "From Game Design Elements to Gamefulness: Defining Gamification", *The 15th International Academic MindTrek Conference on Envisioning Future Media Environments- MindTrek '11*, Tampere, Finland, 15, 28-30 September, 2011.
- Dolot, A. (2018). "The Characteristics of Generation Z", *E-Mentor*, 74/2, 44-50.
- Dünya Turizm Örgütü. (2022). UNWTO Tourism Data Dashborad. (6.3.2022) <https://www.unwto.org/unwto-tourism-dashboard>.
- Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi. (2022). Economic Impact Reports. (16.5.2022) <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>.
- Dynamic Signal (2022). Gen Z in the Workplace: Everything you Need to Know. (6.3.2022) <https://dynamicsignal.com/2019/09/19/generation-z-in-the-workplace/>.
- Ekiz, E. H. ve Khoo-Lattimore, C. (2011). Factors Influencing Organizational Responses to Guest Complaints", *Estudios y Perspectivas en Turismo*, 20/4, 673-702.
- Eyal, N. (2013). *Hooked: How to Build Habit-Forming Products*, Penguin, London.
- Fogg, B. J. (2009). "A Behavior Model for Persuasive Design", *The 4th International Conference on Persuasive Technology*, Claremont, California, USA, 26-29 April, 2009.
- Garipağaoğlu-Uğur, N. ve Akova, O. (2021). "Turizmde Bir Pazarlama Aracı Olarak Oyunlaştırma", *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11/3, 597-613.
- Gartner, 2012. Gamification: Engagement Strategies for Business and IT. (6.3.2022) <https://www.gartner.com/en/documents/2246217/gamification-engagement-strategies-for-business-and-it>.
- Ginting, S. L. B., Ezhar, K., Dean, R., Faiza, S. R. ve Maryati, M. (2021). "Personality Test Disc Application Design in Android Based Business", *International Journal of Entrepreneurship & Technopreneur (INJETECH)*, 1, 39-44.
- Goldberg, L. R. (1992). "The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure", *Psychological Assessment*, 4/1, 26-42.
- Golec, A. ve Kahya, E. (2007). "A Fuzzy Model for Competency-based Employee Evaluation and Selection", *Computers and Industrial Engineering*, 52/1, 143-161.
- Hahn, E., Gottschling, J. ve Spinath, F. M. (2012). "Short Measurements of Personality—Validity and Reliability of the GSOEP Big Five Inventory (BFI-S)", *Journal of Research in Personality*, 46/3, 355-359.
- Hansen ve G. S. Niwanputri, "A Player-centered Design: Gamifying Self-learning to Cook on Mobile Application", *8th International Conference on Advanced Informatics: Concepts, Theory and Applications (ICAICTA)*, Bandung, Indonesia, 29-30 September, 2021.

- He, Y., Donnellan, M. B. ve Mendoza, A. M. (2019). "Five-factor personality domains and job performance: A second order meta-analysis", *Journal of Research in Personality*, 82, 103848.
- Horzum, M. B., Ayas, T. ve Padır, M. A. (2017). "Beş Faktör Kişilik Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması", *Sakarya University Journal of Education*, 7/2, 398-408.
- Inchamnan, W. ve Chomsuan J. "Gamification Workflow for Growth Mindset Processes", *2020 18th International Conference on ICT and Knowledge Engineering (ICT&KE)*, Bangkok, Thailand, 18-20 November, 2020.
- Ingram, P. B., Golden, B. L. ve Armistead-Jehle, P. J. (2020). "Evaluating the Minnesota Multiphasic Personality Inventory-2-Restructured Form (MMPI-2-RF) over-reporting scales in a military neuropsychology clinic", *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 42/3, 263-273.
- Jenkis, R. (2020). How Generation Z Uses Technology and Social Media. (6.3.2022) <https://blog.ryan-jenkins.com/how-generation-z-uses-technology-and-social-media>.
- John, O. P., Donahue, E. M. ve Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory: Versions 4a and 54*, University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research. Berkeley, CA.
- Judge, T. A., Heller, D. ve Mount, M. K. (2002). "Five-factor model of personality and job satisfaction: a meta-analysis", *Journal of applied psychology*, 87/3, 530.
- Judge, T. A. ve Zapata, C. P. (2015). "The person-situation debate revisited: Effect of situation strength and trait activation on the validity of the Big Five personality traits in predicting job performance", *Academy of Management Journal*, 58/4, 1149-1179.
- Kabakulak, A. (2018). *Kişilik Özelliklerinin Mesleki Tutum ve İş Doyumu Etkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi
- Keleş, Y. (2019). "Duygusal Emek Kişilik Özellikleri ile İlişkili Mi? Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, 257-267.
- Keleş, Y. ve Çakır Keleş, M. (2017). "Turizm Öğrencilerinin Kişilik Özellikleri: Türkiye’de Lisans Düzeyinde Turizm Eğitime Yönelik Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies International*, 62, 417-428.
- Kennair, L. E. O., Solem, S., Hagen, R., Havnen, A., Nysæter, T. E. ve Hjemdal, O. (2021). "Change in personality traits and facets (revised NEO personality inventory) following metacognitive therapy or cognitive behaviour therapy for generalized anxiety disorder: results from a randomized controlled trial", *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 28/4, 872-881.
- Keskin, E. ve Gündoğan, H. (2019). "Beş Faktör Kişilik Özellikleri ile İş Performansı Arasındaki İlişkiler: Beş Yıldızlı Oteller Üzerine Bir Uygulama", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/62, 1465-1478.
- Köroğlu, Ö. (2014). "Meslek Seçimi ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Turizm Rehberliği Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19/2, 137-157.
- Kumar, J. ve Herger, M. (2013). *Gamification at Work: Designing Engaging Business Software*, Springer, Berlin.
- Kuslivan, S., Kuslivan, Z., Ilhan, I. ve Buyruk, L. (2010). "The human dimension: A review of human resources management issues in the tourism and hospitality industry", *Cornell Hospitality Quarterly*, 51/2, 171-214.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022). Turizm İstatistikleri. (6.3.2022) <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>.
- Lee, K. ve Ashton, M. C. (2004). "Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory", *Multivariate Behavioral Research*, 39/2, 329-358.
- Li, X., Yen, C. L. ve Liu, T. (2020). "Hotel brand personality and brand loyalty: An affective, conative and behavioral perspective", *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 29/5, 550-570.
- Lopez, C. E. ve Tucker, C. S. (2019). "The Effects of Player Type on Performance: A Gamification Case Study", *Computers in Human Behavior*, 91, 333-345.
- McCrae, R. R. ve Costa Jr, P. T. (1991). "Adding Liebe Und Arbeit: The Full Five-Factor Model and Well-Being", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17/2, 227-232.

- Mannheim, K. (1952). *The Problem of Generation*, Oxford University Press, New York.
- Manzano-León, A., Camacho-Lazarraga, P., Guerrero-Puerta, M. A., Guerrero-Puerta, L., Alias, A., Trigueros, R. ve Aguilar-Parra, J. M. (2020). "Adaptation and Validation of the Scale of Types of Users in Gamification with the Spanish Adolescent Population", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17/11, 4157.
- Marczewski, A. (2015). *Even Ninja Monkeys Like to Play: Unicorn Edition*, Independent Publishing Platform, South Carolina.
- Mathis, R. L. ve Jackson, J. H. (2000). *Human Resource Management*, 9. Baskı, Southwestern College Publishing, Cincinnati.
- Montanari, A. (2010). "Urban Tourism in The Context of The Global Economic Crisis: The Example of The City of Rome", *Rivista di Scienze del Turismo-Ambiente Cultura Diritto Economia*, 1/2, 381-399.
- Morschheuser, B., Hassan, L., Werder, K. ve Hamari, J. (2018). "How to Design Gamification? A Method for Engineering Gamified Software", *Information and Software Technology*, 95, 219-237.
- Oliveira, W., Pastushenko, O., Rodrigues, L., Toda, A.M., Palomino, P.T., Hamari, J. ve Isotani, S. (2021). "Does gamification affect flow experience? A systematic literature review", *5th International GamiFIN Conference 2021 (GamiFIN 2021)*, Finland, 7-10 April, 2021.
- Oprescu, F., Jones, C. ve Katsikitis, M. (2014). "I Play at Work-Ten Principles for Transforming Work Processes Through Gamification", *Frontiers in Psychology*, 5, 1-5.
- Paixão, W. B. ve Cordeiro, I. J. D. (2021). "Gamificationpracticesin Tourism: An Analysis From Based on The Model By Werback And Hunter(2012)", *Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo, São Paulo*, 15/3, 1-15.
- Panis, I., Setyosari, P., Kuswandi, D. ve Yuliaty, L. (2020). "Design Gamification Models in Higher Education: A Study in Indonesia" *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*, 15/12, 244-255.
- Pelling, N. (2022). The Short Prehistory of Gamification. Funding Startups (& Other Impossibilities). (6.3.2022) <http://nanodome.wordpress.com/2011/08/09/the-short-prehistory-of-gamification/>.
- Pelit, E., Keleş, Y. ve Kılıç, İ. (2013). "Otel İşletmeleri Yöneticilerinin Kişilik Özellikleri ile Çatışma Yöntemleri Arasındaki İlişki", *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi (EJOIR)*, 1/1, 3-19.
- Pletzer, J. L., Ostrom, J. K. ve de Vries, R. E. (2021). "HEXACO Personality and Organizational Citizenship Behavior: A Domain-And Facet-Level Meta-Analysis", *Human Performance*, 34/2, 126-147.
- Rammstedt, B. ve John, O. P. (2007). "Measuring Personality in one Minute or Less: A 10-Item Short Version of the Big Five Inventory in English and German", *Journal of Research in Personality*, 41/1, 203-212.
- Risso, M. ve Paesano, A. (2021). "Retail and Gamification for a New Customer Experience in Omnichannel Environment", *International Journal of Economic Behavior (IJEB)*, 11/1, 109-128.
- Rothman, D. (2016). "A Tsunami of Learners Called Generation Z", *Maryl Public Saf Online J.*, 1/1, 1-5.
- Soto, C. J. ve John, O. P. (2017). "Short and Extra-Short Forms of the Big Five Inventory–2: The BFI-2-S and BFI-2-XS", *Journal of Research in Personality*, 68, 69-81.
- Strauss, W. ve Howe, N. (1991). *Generations: The History of America's future, 1584 to 2069*, William Morrow & Co., New York.
- Sulispera, T. ve Recard, M. (2020). "Octalysis Gamification Framework for Enhancing Students' Engagement in Language Learning", *Jurnal Dialektika Program Studi Pendidikan Bahasa Inggris*, 8/2, 103-128.
- Şenocak, D., Büyük, K. ve Bozkurt, A. (2019). "Distribution of HEXAD Gamification User Types and Their Association with Intrinsic Motivation in Open and Distance Learning Systems", *12th International Conference of Education, Research and Innovation (ICERI2019)*, Seville, Spain, 11-13 November, 2019.
- Tan, M. ve Demir, M. (2018). "İşgörenlerin Kişilik Özelliklerinin Sanal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisi", *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4/1, 49-67.
- Taşkın, N. ve Çakmak, E. K. (2020). "Adaptation of Modified Gamification User Types Scale into Turkish", *Contemporary Educational Technology*, 12/2, 1-17.

- Tekin, Ö. A., Turan, S. N., Özmen, M., Turhan, A. ve Kökçü, A. (2012). "Beş Faktör Kişilik Özellikleri ve Örgütsel Çatışma Yönetimi Arasındaki İlişkiler: Ankara'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama", *Journal of Yasar University*, 27/7, 4611-4641.
- Tondello, G. F., Mora, A., Marczewski, A. ve Nacke, L. E. (2019). "Empirical Validation of the Gamification User Types Hexad Scale in English and Spanish", *International Journal of Human-Computer Studies*, 127, 95-111.
- Tondello, G. F., Wehbe, R. R., Diamond, L., Busch, M., Marczewski, A. ve Nacke, L. E. (2016). "The Gamification User Types Hexad Scale" *The 2016 Annual Symposium on Computer-Human Interaction in Play*, Austin, Texas, USA, 16-19 October, 2016.
- Tukayo, I. J. H., Saljan, M., Swastika, I. K. ve Hardy, S. (2021). "The Occupational Health Nursing Education Components Most Influenced by Informatics Technology Based on Gamification and Fogg's Models: a Case Study in Indonesia", *International Journal of Advanced Health Science and Technology*, 1/2, 53-60.
- Turner, A. (2015). "Generation Z: Technology and Social Interest", *The Journal of Individual Psychology*, 71/2, 103-113.
- Twenge, J. M. (2018). *İ-Nesli: Bugünün "Süper Bağlantılı" Gençleri Neden Bu Kadar Duyarsız, Hoşgörülü Ama Daha Mutsuz ve Erişkin Olmaya Hiç Hazır Değil?*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Zichermann, G. ve Cunningham, C. (2014). *Gamification by Design: Implementing Game Mechanics in Web And Mobile Apps*, O'reilly, Massachusetts.
- Werbach, K. ve Hunter, D. (2012). *For The Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business*, Wharton Dijital Editions, Philedelphia.
- Xu, Y. (2015). "Effective gamification design: A literature review", *The SIJ Transactions on Computer Science Engineering & its Applications (CSEA). The Standard International Journals (The SIJ)*, 3/4, 47-54.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:25.05.2022 Accepted/Kabul:07.07.2022

DOI:10.30794/pausbed.1121422

Research Article/Araştırma Makalesi

Aktaş, G. (2022). "Kadın Emeğinin Bir Başka Görünümü: Informal Yaşlı Bakımı" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 119-142.

KADIN EMEĞİNİN BİR BAŞKA GÖRÜNÜMÜ: İNFORMAL YAŞLI BAKIMI

Gül AKTAŞ*

Öz

Günümüz toplumlarında yaşlılık ve yaşlılığın beraberinde getirdiği temel sorunlardan bir tanesi de fiziki, ekonomik ve sosyo-psikolojik olarak yardıma ihtiyaç duyan yaşlıların bakım meselesidir. Kamu ve özel kuruluşlardan ücret karşılığında alınan evde bakım hizmetlerine toplumun her kesimi ulaşamamaktadır. Özellikle yaşam koşullarının ağırlaşması, ekonomik yetersizliklerin ortaya çıkardığı problemler bu hizmetlere erişilebilirlik sorunsalını gündeme getirmiştir. Bakım hizmetinin kurumsal alanlardan karşılanamadığı noktada aile üyelerinden özellikle kadınlar, yaşlı bakımı konusunda büyük sorumluluklar üstlenmektedir. Bakım hizmetinin ailedeki kadınlar tarafından karşılanması cinsiyetçi işbölümünün de bir devamı olarak görülebilir. Bu çalışma informal/gayri resmi olarak evde yaşlıların (anne-baba ya da kayınvalide-kayınbaba) bakımını üstlenen kadınların yaşadıkları sorunları onların söylemleri üzerinden anlamak üzere temellendirilmiştir. Araştırma kapsamında Denizli'nin alt ve orta kesiminde yaşayan 40 kadın katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, toplumsal sınıf fark etmeksizin yaşlı bakımı üstlenen kadınların önemli bir kesimi psikolojik sorun yaşadıklarını, sosyal hayata katılımlarının sınırlı olduğunu, ekonomik açıdan zorlandıklarını ve kendi yaşlılık dönemlerine ilişkin daha fazla sorgulamaya girdiklerini dile getirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlanma, Yaşlılık, Informal/Gayri resmi yaşlı bakımı, Bakım emeği, Yaşlı bakım emeği.

ANOTHER VIEW OF WOMEN'S LABOR: INFORMAL ELDERLY CARE

Abstract

One of the main problems of aging and what old age brings with it in today's societies is the issue of caring for the elderly who need help physically, economically and socio-psychologically. Not every social classes have access to home care services provided by public and private institutions for a fee. Especially, the worsening of living conditions and the problems caused by economic inadequacies have brought up the problem of accessibility to these services. When the care service cannot be provided from institutional areas, especially women from family members take on great responsibilities for elderly care. The provision of care service by the women in the family can also be seen as a continuation of the sexist division of labor. This study is based on understanding of the problems experienced by women who care for elderly people (parents or parents-in-law) at home informally through their conversations. Within the scope of the research, in-depth interviews were conducted with 40 female participants from the lower and middle class of Denizli. According to the findings of the research, a significant part of women who take care of the elderly, regardless of social class, stated that they have psychological problems, their participation in social life is limited, they have economic difficulties and they question more about their old age.

Keywords: Aging, Old age, Informal elderly care, Care labor, Elderly care labor.

*Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: gaktas@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-6424-4256>).

1. GİRİŞ

Kadınların toplumsal yaşamın hemen her alanında önemli sorumluluklar yükledikleri ve bu sorumlulukların çoğunlukla cinsiyetçi işbölümüne dayalı olduğu bilinen bir gerçekliktir. Ev içinde üstlendikleri sorumlulukların önemli bir kısmının ücret karşılığı olmayan emek yoğun işler olması ve bu iş yükünün bir mesai saatinin olmaması kadın açısından birçok problemi de beraberinde getirmektedir. Çocuk, yaşlı ve kimi zamanda engelli bireylerin bakımını çoğunlukla kadınların üstlenmesi onların hem fiziksel, psikolojik ve ekonomik yüklerini artırmakta hem de yaşamsal fırsatları önünde set oluşturabilmektedir. Bu durum erkeklerle oranla kadınların kimi zaman evlilik, meslek ve eğitim yaşamlarını geri planda bırakmalarına da sebep olmaktadır.

Genellikle toplumsal bakım kaynakları; gayri resmi ücretli (bireyin sahip olduğu ekonomik kaynaklardan bireysel bakım için ödeme yapılarak alınan ücretli bakım hizmeti), gayri resmi ücretsiz (eş, yetişkin çocuklar-genellikle kız çocuklar, hane halkı dışında yaşayan bir akraba-genellikle kız kardeş, arkadaş ya da komşular yakın çevre) ve resmi ücretli (refah ve sağlık hizmetleri sağlayan kent kurumları, kent hizmeti olarak inşa edilmiş kurumlardan yararlanmak) olarak sınıflandırılmaktadır. Bakım verme, tek bir yardım çeşidi ile sınırlı olmayıp, fiziksel, maddi ve duygusal destek vermeyi, sağlık bakımını ve aldığı bazı sosyal hizmetleri koordine etmeyi, rutin sağlık bakımını (ilaç alımı, tedavisini takip etme vb.), kişisel bakımı (yıkama, beslenme, tuvalete gitme, giyinme vb.), ulaşımını, alışverişini, küçük ev işlerini yapmayı, para yönetimini, maddi yardımı ve aynı evi paylaşmayı kapsamaktadır. (Arpacı, 2009: 62).

Son yıllarda yaşanan ekonomik krizler, kentsel yaşamın beraberinde getirdiği “güven ve risk” sorunları, akrabalık ilişkilerinin görece zayıflaması gibi sebepler çocuk, yaşlı ve engelli bakımının kime, nasıl bırakılacağı konusunda da önemli problemleri beraberinde getirmiştir. Bakım desteği aile içinde çoğunlukla kadınların sorumluluğu altındadır. Kadın ücretli bir işte çalışıyor olsa da mesai saatleri içinde yine bakım konusunda bir başka kadından ücretli destek almaktadır. Hastanelerde refakatçi olan, bakıma muhtaç yaşlılara evde fiziksel ve duygusal bakım desteği sağlayan çoğunlukla kadınlardır. Bu durum, bazı ailelerde kadınların evliliklerini ertelemelerine ya da hiç evlenmemelerine, eğitimini yarıda bırakmalarına, mesleğini yapamamalarına ya da erken emekliliğe, çalışan kadınlar için ise işte yükselme konusunda sorun yaşamalarına kadar birçok problemin de temelini oluşturabilmektedir. Bakım emeğini üstlenen kadınların hepsinin ekonomik ve sosyal imkânlarının yüksek olmadığını düşündüğümüzde yaşlı bakımına ilişkin sosyal hizmet kurumlarından ücret karşılığı destek alma konusunda kadınların eşit imkânlarla sahip olmadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bakım emeği dediğimiz zaman çoğunlukla kurumsal düzeyde hizmet veren (huzurevleri, yaşlı bakım merkezleri, yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezi vb.) ile profesyonel kişiler (hemşire, sosyal hizmet personeli, fizyoterapist gibi sağlık personelleri) aklı gelmektedir. Bu çalışma, Ender (2010: 18)’in de tanımladığı gibi “aile, akraba, arkadaş ve bu konuda eğitim almamış kişilerin verdikleri bakım olarak kabul edilen informal/gayri resmi düzeyde bakım emeği” üzerinde yoğunlaşmaktadır. Huzurevi, yaşlı bakım merkezi gibi belirli bir kurum çatısı altında verilen yaşlı bakım hizmetine maddi sınırlılıklar nedeniyle erişemeyen, kendi sosyal, fiziki ve ekonomik imkânları ile yaşlı yakınına bakan kadınların varlığı da azımsanamayacak orandadır. Dolayısıyla kurumsal ve profesyonel kişilerden alınan bakım hizmetinden ziyade ailesinde bakıma muhtaç olan yaşlılarına hizmet veren ve bu konuda uzmanlık bilgisine sahip olmayan kadınlar ile onların yaşadıkları problemler bu çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Bu çerçeveden yaklaştığımızda çalışmada, yaşlı bakımını üstlenen kadınlar ile onların yaşadığı sorunlar, bu sorunlarla baş etme yöntemleri, kamudan beklentileri sosyolojik bir merak üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın temel sorunsalı, yaşlı bakımının aile içindeki üyeler tarafından (kız çocuk, gelin, yakın akrabalık ilişkileri) yine kadın odaklı yapılması, ev içi geleneksel işlerin yanı sıra yaşlı bakımı ile ilgili iş yükünün kadınlara bırakılması konusunun temel problematik alanlarını saptamaktır. Kamusal ya da özel kuruluşların yaşlı bakım konusundaki hizmetleri belirli bir ücret karşılığında yaptığını düşündüğümüzde ait olduğu ekonomik sınıfsal yapıda bu hizmetten yararlanamayan kadınların varlığı da hatırı sayılır orandadır. Bakım hizmetini ilgili birimlerden karşılayamayan ve çalışmayan kadınlar, ev içinde yaşlı bakım işlerinin sorumluluğunu almak zorunda kalırken bakımın niteliğine göre sosyal yaşam alanlarından uzaklaşmak durumunda kalabilmektedirler. Çalışan kadınlar açısından ise ev işleri, çocuk/yaşlı bakımı ve mesleki sorumluluklar üçgeninde yoğun mesai yapmak zorunda kaldıkları için tükenmişlik sendromu ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Dolayısıyla ailedeki yaşlı ebeveynlerinin

bakımında birincil düzeyde sorumlu olan kadınların yaşadıkları süreci anlamaya çalışan bu araştırma belki de görünmeyen bir başka emek türünü de anlaşılır kılacaktır.

2. DEMOGRAFİK GÖSTERGELERDE YAŞLI NÜFUS

Yaşlılık ile ilgili çalışmalar oldukça yakın bir geçmişe sahiptir. Nüfus kayıtları, dünya genelinde 1680 yılında doğan 19 kişiden yedisinin 10 yaşından önce öldüğünü göstermektedir. Bunların yalnızca dördü 60 ve üzeri yaşlara ulaşabilmiştir; oysa 1980 yılında, 19 kişiden yalnızca ikisi 60 yaşına ulaşmadan ölmüştür. Imhorf, özellikle tıp öncesi dönemde ölümün serbestçe kol gezdiğini, 18. yüzyılın başlarından itibaren rasyonel bir sağlık ve salgın hastalık politikasının uygulanmaya başladığını belirtmiştir. Bu dönemde tıp, sağlık bilgisi ve besinlerin işlenmesine ilişkin yöntemlere yoğunlaşmış ve gelişmelerden toplumun üst tabakası yararlanabilmiştir. Bu nedenle de, ölüm oranlarında sınıfsal farklar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1680 ile 1980 yılları arasında kentleşmenin ve sanayileşmenin ortaya çıkması ile birlikte, ölümden korunmadaki eşitsiz durum daha da artmıştır. 20. yüzyılda hayatta kalma olanakları, toplumun tüm tabakalarında artış göstermiştir. Günümüzde tıptaki önemli buluşlar, sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması, beslenme gibi yaşam koşullarının iyileşmesiyle birlikte yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payı artmaktadır (Oktik, 2021: 310).

Teknolojik gelişmelerin sağlık sektöründeki uygulamalara etkisi, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi noktasında alınan önlemler, sağlık hizmetlerine toplumun her kesiminin erişiminin sağlanması için yapılan düzenlemeler, düşük bebek ölüm oranları ile yaşam süresinin artması, buna karşılık ölüm oranlarının ciddi bir şekilde azalması ve doğurganlık oranlarının düşmesi yaşlı bireylerin dünya nüfusu içindeki oranlarını belirgin bir biçimde artırmıştır (Ender, 2010: 6). Yaşlı nüfus sorunu uzunca zamandır gelişmiş ülkelerin gündemini fazlaca meşgul etmesine karşın BM, nüfus yaşlanmasının yalnızca gelişmiş ülkeleri değil, gelişmekte olan ülkeleri de etkileyen küresel bir olgu olduğunu belirtmiştir (Kalınkara, 2016: 24). Yaşlılık ile ilgili istatistikler göstermektedir ki, günümüzde yaşanan nüfus daha önce olmadığı kadar yüksek düzeyde bir artış eğilimi sergilemektedir.

Türkiye’de son yıllarda toplumun yaşlı nüfusa doğru bir değişim gösterdiğini söylemek mümkündür. TÜİK (2020)’in verilerine göre, yaşlı nüfus olarak kabul edilen 65 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 2015 yılında 6 milyon 495 bin 239 kişi iken son beş yılda %22,5 artarak 2020 yılında 7 milyon 953 bin 555 kişi oldu. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise 2015 yılında %8,2 iken, 2020 yılında %9,5’e yükseldi. Yaşlı nüfusun 2020 yılında %44,2’sini erkek nüfus, %55,8’ini kadın nüfus oluşturdu. Nüfus projeksiyonlarına göre yaşlı nüfus oranının 2025 yılında %11,0, 2030 yılında %12,9, 2040 yılında %16,3, 2060 yılında %22,6 ve 2080 yılında %25,6 olacağı öngörüldü (<https://data.tuik.gov.tr>).

TÜİK’in bir başka verisine göre kaba doğum hızı, 2001 yılında binde 20,3 iken 2020 yılında binde 13,3 oldu. Diğer bir ifade ile 2001 yılında bin nüfus başına 20,3 doğum düşerken, 2020 yılında 13,3 doğum düştü (<https://data.tuik.gov.tr>). Dolayısıyla Türkiye’de son yirmi yılda doğurganlık oranında ciddi bir azalmanın olduğu söylenebilir. Kadının toplumsal statüsünün ve konumunun yükselmesi, eğitim ve meslek yaşamına dahil olması gibi önemli gelişmeler Türkiye’nin demografik yapısında önemli değişimlere neden olmuştur. Mesleki ve eğitim düzeyleri yükselen kadınlar aile içi sosyo-ekonomik kararlarda daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştır. Yapılan birçok çalışma özellikle kadının statüsünün yükselmesi ile doğurganlık arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Yani sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte kadının çalışma yaşamına katılması, mesleki kariyerini yükseltme çabaları doğum oranlarının düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte geç evlenme, etkin doğum kontrol yöntemleri, evli çiftler arasında yaşanan anlaşmazlıkların boşanma sürecini hızlandırması daha az çocuk yapma veya ikinci-üçüncü çocuk sahibi olma fikrini ertelemelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan sanayileşme ve kentleşme ile birlikte yaşam koşullarının ağırlaşması, yüksek yaşam standartlarını çocuğuna sağlamak isteyen ebeveynler için çocuk yetiştirme maliyetli hale gelmesi, aynı zamanda çocuk yetiştirme manevi zorlukları doğurganlık oranlarını düşürerek ailelerin küçülmesine neden olmuştur. Sosyo-kültürel ve ekonomik yapıda meydana gelen tüm bu değişimler, yüksek doğurganlığı özendirilen norm ve değerlerin yıpranmasına yol açarken, diğer taraftan düşük doğurganlık konusundaki yeni fikirlerin bireylerce kabulünü de kolaylaştırmıştır (Erol, 2016: 89).

Gerek dünyada gerekse Türkiye’de nüfusun giderek yaşlılığa doğru bir eğilim göstermesi yaşlılık konusuna olan ilgi ve araştırmaların da ivme kazanmasına neden olmuştur. Son yıllarda yaşlılık konusu bilimsel çalışmalarda,

siyasette, medyada, sağlık alanında ve sivil toplum kuruluşlarının yapmış oldukları araştırmalarda farklı yönleriyle irdelenmektedir.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Yaşlılık ve Yaşlanma Olgusunun Sosyolojik Bağlamı

Literatürde yaşlılığa ilişkin pek çok tanımlamanın yapıldığını görmekteyiz. Bunun sebebi hızlı toplumsal değişme ve farklı gelişmişlik düzeyleri bireylerin toplumsallaşma süreçleri ile yaşam deneyimlerini etkilemekte ve yaşlılığa farklı anlamlar verilmesine yol açmaktadır. Günümüzde ilerleyen yaşın ve yaşlılığın deneyimlenmesi değişmektedir. Bu nedenle herkes için geçerli bir yaşlılık tanımı yapmak zordur. Yaşlılığa farklı toplum ve kültürlerde değişik anlamlar yüklenmekle birlikte genel anlamda, “bireyin fiziksel ve bilişsel fonksiyonlarında bir gerileme, sağlığın, gelir düzeyinin, saygınlığın, rol ve statünün, bağımsızlığın, sosyal yaşantının ve sosyal desteklerin azalması ve kaybı gibi pek çok sorunun yaşandığı bir kayıplar dönemi” olarak tanımlanmaktadır. Biyolojik ve psikolojik alandaki kayıplar, sosyal alandaki kayıpları da birlikte getirmektedir. Bu ve benzeri tanımlar çoğunlukla tıbbi bir söylem içerdiği için temelde biyolojik kayıplara vurgu yapmaktadır. Oysa pek çok toplumda yaşlılık, sosyal statü ve rollerde meydana gelen sosyolojik kayıplar ile biyolojik deformasyonların görüldüğü sağlık sistemindeki kayıpları içerse de yaşama ilişkin deneyimler, sosyo-kültürel birikimlerle birçok zenginliği içinde barındıran bir kazanımlar dönemi olarak da değerlendirilebilir (Aközer, 2011: 3-4).

Yaşlılık genellikle kronolojik yaş üzerinden tanımlanmaktadır. Yani bireyin doğumdan başlayarak içinde bulunduğu döneme kadar geçen bütün gelişim süreçlerini kapsayan yapısal ve fonksiyonel değişimlerin tümünü içerir. Gelişim dönemleri içinde 65 yaş ve üstü bireyler yaşlı olarak kabul edilmektedir. Ancak yaşlılığı tanımlamak için kronolojik yaş tek başına yeterli olmaz. Kronolojik yaşın yanı sıra yaşlılık olgusunun sosyolojik boyutlarına odaklanan toplumsal süreçlere de bakmak gerekir. Günümüzde farklı toplumsal yapılarda yaş hesap edilirken insanın yaşam boyu edindiği deneyimlerinin de değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin, bazı ülkelerde 50 yaşını aşmış işçilere, “yaşlı işçi” denilmektedir. Bir futbol karşılaşmasını anlatan spiker 35 yaşındaki bir futbolcuyu “oldukça yaşlı” diye betimleyebilmektedir. Bu betimlemelerin içeriğini belirleyen sosyal deneyimlerle yaş arasında kurulan ilişkidir. Dolayısıyla yaşlılık tanımının zamana, kültüre, bağlama, deneyime, koşullara ve yasalara göre farklılık gösterdiğini söylemek mümkündür. Fakat kronolojik olarak hesaplanan yaş tüm toplumların kullandığı en basit, en yalın ve en yaygın yaş ölçme biçimidir (<https://yada.org.tr>).

Sanayileşmeyle birlikte “yaş” a atfedilen anlam değişmeye başlamış ve özellikle 1970’lerin sonlarında sosyal bilimler alanında “yaşlanma” araştırmaları da giderek artmıştır. Yaşlanma süreci makro ve mikro olmak üzere iki eksenle incelenebilir. Mikro düzeyde yapılan araştırmalar, sosyal psikoloji ile örtüşürken, makro düzeyli araştırmalar yapısal faktörleri içerir. Emeklilik örneğinde mikro bir odak, bireyin işinden ayrılmasından sonra, bu durumun hayattan tatmin olmayı nasıl etkilediğini ele alırken, mikro bir inceleme daha geniş toplumdaki bir yaşantı evresi olarak emekliliğe hız veren ekonomik, sosyal ve tarihi koşullara bakar. Diğer yandan yaşlanma sürecini Mumford üç evrede ele almaktadır. İlk evre doğurganlığın sona ermesi olarak kabul edilen kırk beş yaş civarını içermektedir. İkinci evre bireyin emekli olduğu dönemi kapsamaktadır. Mumford’a göre bu evre, ekonomik gücün zayıfladığı, yaşamın anlamsızlaştığı, bireyin toplumsal ilişkilerden uzaklaştığı için yalnızlık duygusunu daha fazla hissettiği psikolojik hassasiyetin en fazla olduğu evredir. Üçüncü evre, fizyolojik yıpranmanın başladığı evredir. Bu evrede vücut fonksiyonları deformasyona uğramakta, hafıza zayıflamaktadır. Dolayısıyla birey kendi kendine yetebilme ve gündelik işlerini sürdürme ile kendine güven duyma noktasında problemler yaşamaktadır. Bu evre yaşının gerek aile üyeleri gerekse kurumsal bağlamda yardım ihtiyacının daha çok ortaya çıktığı evredir (Mumford, 1968’den akt. Baran vd., 2005: 25-26).

Sosyolojik açıdan “yaşlanma”, bireyin içinde yaşadığı toplumun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamından etkilenen bir süreç olarak değerlendirilebilir. Yaşlanan birey, sosyal yapıda meydana gelen değişimlerden hem bireysel hem de toplumsal düzlemde doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenir. Yaşlanma olgusunu anlayabilmek için “bireysel yaşlanma” ve “toplumsal yaşlanma” olarak tanımlanan iki kavramın ayırt edici yanlarına bakmak gerekir. Aslında birey kendi yaşamı içinde yaşlılığı öznel olarak deneyimlerken sosyal bir varlık olması nedeniyle toplumsal dönüşümler de yaşlanma sürecini etkiler. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal düzlem yaşlanma konusunda çift yönlü bir iletişim içindedir.

Bireysel yaşlanma, yaşam boyu süren gelişim süreci olarak değerlendirilebilir. Bireyin toplumsal yapı içindeki varlığı onun üstlendiği rol ve statüleri aracılığıyla anlam kazanır. Toplumsal yapı içinde bireyin sosyal rollerini belirleyen kriterlerden biri de yaştır. Bebeklikten çocukluğa, ergenlikten yetişkinliğe doğru ilerleyen yaşam döngüsünde rol, statü ve sosyal ilişkiler boyutunda hem niceliksel hem de niteliksel olarak sorumluluklarımız artmaktadır (Nazlı, 2016: 1-2). Birey içinde bulunduğu farklı sosyal platformlarda sahip olduğu rol ve statülerine ilişkin sorumluluklarını icra ederken sosyal bütünleşme ve sosyal katılımı da gerçekleştirmiş olur. Yaş ilerledikçe bireylerin dahil olduğu ağlar değişmekte, bireyler sürekli yeni ağlara dahil olabilmektedir. 65 yaş ve üzerindeki kişilerde kademeli olarak arkadaşlık, komşuluk ilişkilerinin zayıfladığı, bunların yerini ailenin aldığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde fiili çalışma süresini tamamlayan yaşlılar emeklilikle birlikte rol kayıpları yaşamakta yalnızlık ve dışlanma gibi yeni bir sürece girebilmektedir. Yaşlıların sosyal olarak kimliğini oluşturan statü ve roller yaşlandıkça kaybolurken, kendi benliklerini algılamaları konusunda da bir gerileme yaşanır. Artık kendini “işe yaramaz” olarak algılayan yaşlılar toplum tarafından da böyle kabul edilmeye başlanır. Bireylerin kendilerini işe yaramaz hissetmeye başlaması, toplumun yaşlılar üzerine oluşturmuş olduğu kalıp yargıları benimsemelerine ve kendilerinin de bu inşaya katılmalarına yol açmaktadır. Toplumdan gelen bu yöndeki mesajlar, heves kırıcı olmaları ve arzu kaybı yaratmaları nedeniyle, yaşlıların toplumdan giderek yalıtılmasına yol açmaktadır. Ancak kendi yaşamlarında etkin olmayı başarabilmiş, farklı alanlarda toplumsal yaşama katılabilen, birçok toplumsal rolü kendi kişiliğinde toplayabilmiş, kendi kapasitelerinin farkında olan yaşlılar, sosyal hayattan yalıtılmadan, yaşama sıkıca bağlanabilir (İçli, 2016: 45).

Sosyal yaşlanma ise, yaşlanmanın daha çok sosyal görünümüne ilişkin süreçleri içine alır. Yaşlanmaya ilişkin bireysel ölçekteki tüm anlamlar, içinde yer aldığımız toplumun sosyo-kültürel ve ekonomik yapısıyla şekillenir. Yaşlılıkla birlikte bireylerin toplumdaki sahip oldukları roller, statüler ve sosyal ilişkileri değişime uğrar. Bu durum hem yaşlıların kendi sosyal kimliklerini hem de toplumun yaşlıya bakış açısını etkileyen bir dizi sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir.

3.2. Yaşlı Bakım Emeği Üzerine Birkaç Söz...

Yaşlılık dönemi, yaşlı ve yakınları açısından kişisel ve sosyal bağlamda birçok değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Yaşlı bireyler bu dönemde fiziksel aktivitelerinde, zihinsel dünyalarında bir takım sorunlar yaşayabilir. Bu nedenle gündelik işlerini sürdürebilmek için bir başkasına ihtiyaç duyabilir. Bakım hizmeti veren kurumlardan bakım desteği almak isteyen yaşlı bireylerin yakınları ekonomik bir külfet getireceği için bu hizmeti alma konusunda çekimser kalabilmektedir. Özellikle sosyo-ekonomik düzeyi düşük ailelerde bu durum daha zorlayıcı olabilmektedir. Çünkü kurumlardan ya da bireysel olarak ücret karşılığında çalışan sağlık personelinin alınan hizmetin ve bu hizmeti sağlayacak tedavi giderlerinin pahalı olması yaşlı ve yakınları için ekonomik bir yüke dönüşebilmektedir.

Bakım kavramı en genel tanımıyla, gündelik yaşam aktivitelerini yalnız başına ve bağımsız olarak sürdüremeyen bireylere yardım ve destek sağlanmasını içerir. Bakım, eğer tıbbi süreçleri içinde barındırmıyorsa ve sadece bireylerin gündelik ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ise sosyal bakım olarak tanımlanmaktadır. Sosyal bakım kavramı toplumlara göre farklılık arz ederken genel manada, “bakıma muhtaç kişilere bir başkası tarafından psikolojik, duygusal, fiziksel özenin ve dikkatin sağlanması” olarak tanımlanmaktadır. Yaşlı bakım ve gözetim ihtiyacı yaşlı bireylerin hayatının sonuna kadar devam etmesini gerektirdiğinden uzun sürelidir ve genellikle aile bireyleri (eş, kız çocuk, gelin, diğer aile bireyleri, komşu, akrabalık, arkadaş vb.) tarafından çoğu zaman ekonomik karşılığı olmadan gönüllülük düzeyinde yerine getirilmektedir. Buna karşılık yaşlının uzun süreli bakımında, eğitim almış profesyonel ya da yarı profesyoneller ücretli olarak bakım hizmeti verebilmektedir (Oğlak, 2017: 74).

Yaşlı bakımı dendiği zaman sadece yaşlı bireyin yürüme, görme ya da işitme engeli, zihinsel ve motor gücünün zayıflaması, kronik rahatsızlıklarının ortaya çıkması sonucu bakım desteğine ihtiyaç duyması olarak değerlendirilmemesi gerekir. Yaşlı bireyin yalnızlaştığı için duygusal yönden hassasiyetlerinin artması ve bir yakınının duygusal desteğine ihtiyaç duyması, alışverişi yapmak ve sokakta yürümek için kendisine refakat edecek bir kişiyi yanında istemesi, bankadan para çekmek, vergi borcu ya da faturalarını yatırmak için başkasından yardım alması, bir toplumsal gruba ait hissetmek için sosyal bağlarını güçlendirmek istemesi de bir bakım desteği talebidir. Kronik ve fiziksel rahatsızlıkları olan yaşlılar kadar bahsettiğimiz bu sorunları yaşayan ve yardıma ihtiyaç

duyan yaşlıların varlığı da hatırı sayılır orandadır. Özellikle günümüz toplumlarında dijital iletişim ağlarının bireyi çepeçevre sararak ziyaretleri, hatır sormaları unutturduğu, yüz yüze sosyalleşmenin geri planda kaldığı, yaşa bağlı olarak bazı yetilerinin azalması nedeniyle sosyal alanlardan uzaklaşan yaşlı bireyler için toplumla bütünleşmek ve sosyal ilişkilerini sürdürebilmek çok büyük önem taşımaktadır.

TÜİK 2016 yılında yaptığı '*Aile Yapısı Araştırması*'nda, bireylere kendilerine bakamayacak kadar yaşlandıkları zaman nasıl yaşamayı düşündüklerini sormuştur. Araştırmaya katılan bireylerin %37,6'sı yaşlandıkları zaman çocuklarıyla birlikte kalmak istediklerini ifade etmişlerdir. Bu tercihin dışında yaşlılıkta en çok tercih edilen diğer yaşam biçimleri ise şu şekilde sıralanmıştır: %29, 4'ü evde bakım hizmeti almak istediklerini belirtirken, %11'i huzur evine gitmek istediklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların %21,6'sı ise yaşlandıklarında nasıl yaşayacakları hakkında bir fikirlerinin olmadığını beyan etmişlerdir. Katılımcıların kendilerine bakamayacak kadar yaşlandıklarında nasıl yaşamayı düşündükleri sorusu yaş grubu açısından incelendiğinde huzur evine gitmek istediğini belirten bireylerin oranının en az olduğu yaş grubu %7,7 ile 65 ve üzeri yaşta bireyler olduğu tespit edilmiştir (<https://data.tuik.gov.tr>).

Görüldüğü üzere gerek ailelerin gerekse yaşlıların kalabalık ve tanımadıkları bir ortamda bakım hizmeti almak yerine öncelikli olarak evde bakım desteğinden yararlanmak istemelerinin sebebi bir anlamda yabancılaşma ve yalnızlaşma sorunu ile de karşı karşıya kalmak istememeleri olabilir. Bu konuda Özçelik ve Altay'ın yapmış oldukları çalışma önemli bulgular ortaya koymaktadır. Özçelik ve Altay, yaptıkları araştırmada evde bakım hizmeti alan ve huzurevinde kalan yaşlıların yalnız hissetme düzeylerini karşılaştırılmıştır. Araştırma sonucunda huzurevinde kalan yaşlıların yalnız hissetme düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüşken, evde bakım hizmeti alan yaşlıların daha çok sosyal destek gördüğü tespit edilmiştir (Özçelik ve Altay, 2017'den akt. Nazlı Keser, 2020: 307-324).

Evde bakım, yaşlının kendi ev ortamında, yakın sosyal ilişkilerle sürdürüldüğü için yaşlıların daha bağımsız hareket etmesini ve yaşamdan daha fazla doyum sağlamasını da beraberinde getirir. Yaşlıların tanıdık ve kendilerini rahat hissettikleri aile ve yakın sosyal ilişkiler yerine kalabalık ortamda farklı sorun tipleri ile karşılaşabileceğini ortaya koyan ve Singapur'da yapılan bir çalışmada ise, huzurevlerinde yaşayan ve yaşları 55 ve üzeri olan 375 kişi ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada yaşlı bireylerin depresyon, ankisiyete düzeyleri incelenmiştir. Huzurevinde kalan yaşlı bireylerin genel depresyon oranının %21,1 olduğu, majör depresyon yaşayan yaşlı oranının ise %14,4 olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Depresyon belirtileri gösteren yaşlıların iki yıldan uzun süredir huzurevinde kaldığı ve sosyal temasının düşük olduğu görülmüştür Bu ve benzeri araştırmalar yaşlıların geleneksel aile rollerini sürdürmek istedikleri, genellikle kendi evlerinde veya aileleri ile kalmak istediklerini de gözler önüne sermektedir (Tiong, Yap, Huat Koh, Phoon Fong ve Luo 2013'den akt. Nazlı Keser, 2020: 307-324).

Denilebilir ki, yaşlı bakımı konusunda ücret karşılığı bakım hizmeti veren kurum ve kuruluşlar bulunmasına rağmen bu kurumlar yaşlı bireylerin psikolojik boyuttaki sorunlarını elemine etme noktasında yetersiz kalabilmektedir. Ailedeki aidiyet duygusu, yakınlarından ilgi ve sevgi görmek, hayatının önemli bir bölümünü geçirdiği ev ortamında yaşamını sürdürmek özellikle yaşlılık döneminde bireylerin fiziksel, sosyal ve ruhsal yönden kendilerini iyi hissetmelerini sağlayan önemli unsurlardır. Bu nedenle gerek yaşlı birey gerekse yaşlının yakını evde bakımın daha iyi sonuç vereceğine inanmaktadır. Diğer taraftan yaşlı bakımı konusunda özel ve kamu kurumlarından yararlanmak isteyen yaşlı ve yakınları ekonomik açıdan maliyetlerin yüksek olması sebebiyle de bu hizmetlere başvuramamaktadır. Yerel yönetimler olarak bazı belediyeler yaşlılar için bakım hizmeti kapsamında ev temizliği, yaşlının banyosu, traşı gibi kişisel bakım desteğini ücretsiz sağlasa da bunun tüm illerde yaygınlaşmamış olması ve tüm gün bakıma muhtaç yaşlı için belirtilen hizmetlerle sınırlı olması noktasında yetersiz kalabilmektedir. Dolayısıyla bu hizmetlerin yaşlının fiziksel, sosyo-psikolojik ve ekonomik sorunlarını bütüncül açıdan içermemesi yaşlının bakımı ve korunması konusunda önemli güçlükleri karşımıza çıkarmaktadır.

Sonuç olarak yaşlı bakımı öncelikle ve çoğunlukla aile üyeleri tarafından yapılmaktadır. Literatürde yaşlı bakım emeği olarak tanımlanan fakat yapmış olduğumuz saha çalışmasında katılımcılar tarafından dile getirilen emek, "bakıcı evlat emeği" olarak ifade edilmektedir. Fiziksel ve psikolojik açıdan bakıma ihtiyacı olsun ya da olmasın aile üyelerinden birinin yaşlı ebeveyninin sosyal, ekonomik, fiziksel ve psikolojik sorunları ile ilgilenmesi oldukça yaygın bir durumdur. Bakıcı evlatlar sadece kan bağına dayalı olarak anne-babasına ya da birinci derecede akrabasına bakan kişileri değil aynı zamanda evlilik yoluyla kayınvalide ya da kayınbabasına bakan kişileri de

kapsamaktadır. Bu çalışma, hem ailedeki kız çocuklarının hem de gelinlerin yaşlı ebeveynlerinin bakım işleri ile ilgilenmesini içermektedir. Bu yönüyle Türkiye’de profesyonel olmayan ve aile yakınlarına bakım sağlayan kadınların oranı oldukça yüksektir.

4. YAŞLI BAKIM EMEĞİNDE KADININ ROLÜ VE EVDE BAKIM HİZMETİ

Ev içerisinde yaşlı bakımını üstlenen ve ağırlıklı olarak kadınların oluşturduğu bir emek türü olan evde bakım emeği sağlık alanında olduğu kadar sosyoloji alanında da önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cinsiyetçi işbölümünün bir uzantısı olan ve kadın emeğinin görünmeyen kısmını oluşturan yaşlı bakım emeği, kadınları diğer geleneksel roller gibi mekân açısından özel alanla sınırlandırmaktadır.

Türkiye’de ücretli yaşlı bakım hizmeti veren özel ve kamu kuruluşları hizmetlerini geniş bir alana yaysa da bugün baktığımızda ekonomik yetersizlikler, geleneksel aile bağları, kültür kodları, yaşlı bireylerin bildikleri ve rahat ettikleri bir ortamda yaşama isteği gibi nedenler aile üyelerinin yaşlı yakınlarına evde bakım vermesini gerekli kılmıştır. Bu noktada yaşlı bakımında birinci derecede sorumlu kişiler genelde kadınlar olmaktadır. Kadınlar, cinsiyet rollerine uygun bir şekilde, resmi olarak hastanelerde veya gayri resmi olarak evde, hasta aile ferdine ve çocuklarına bakmakta, buna ek olarak yaşlı ebeveyn ve akrabalarına da bakım sağlamaktadır. Başlıca kimliği “eş” ve “annelik” rolleri olan kadından, bu kimliğe uygun davranması beklenmektedir. “Eş” ve “anne” kimliğine uyan davranışlar, aile bireylerini desteklemesi, yardım etmesi, fedakâr olması, anlayış göstermesi, pasif biçimde kabullenici olması, alttan almasıdır. Kadın kendine biçilen anlamsal roller çerçevesinde aile üyelerinin bakımında birincil olarak sorumludur. Söz konusu bakımın sınırları, çocukların bakımından hasta ve yaşlıların bakımına kadar uzanmaktadır. Bu noktada kadınların işyerinde “çalışan”, evde “anne” ve “eş” olarak yerine getirdikleri görevlere yaşlıların bakımının eklenmesiyle “bakım stresi” ve “bakım yükü” gibi kavramlar birçok disiplin tarafından tartışılmaktadır (Adak, 2003: 82). Bu tartışmalar özellikle bakım veren kadınların birçok rolü aynı zaman diliminde yerine getirmesindeki sorunsal alanlar üzerinde odaklanmaktadır.

Bugün baktığımızda kadınlar, birçok kültürde yaşlı eşlerine, babalarına, annelerine, kayınpederine ya da gelin gittiği evdeki yaşlılara bakmakla yükümlü sayılmaktadır (Doğanay ve Güven, 2019: 345).

Evde bakım hizmeti, ailesinde yaşlı ve hasta yakını olan bireylere tıbbi destek ve günlük bireysel ihtiyaçlarını karşılamak için hizmet sunan resmi kurumlar ya da herhangi bir resmi kuruma bağlı olmaksızın gayri resmi olarak bakım veren kişiler tarafından yapılmaktadır. Gayri resmi bakım desteği sağlayanlar çoğunlukla aile üyeleri (kız çocuk, erkek çocuk, gelin, damat) ya da ödeme yapılmayan yakınlarıdır (yakın akrabalık ve komşuluk ilişkileri ile sağlanan). Resmi bakım verenler ise, her türlü sağlık bakımı ve kişisel bakım hizmetlerini sunan, bu konuda mesleki tecrübeye sahip uzman kişilerden oluşan meslek gruplarını kapsar ve ücret karşılığında yapılır (Karahan ve Güven; 2002: 156).

Gayri resmi yaşlı bakım hizmeti verenlerin oransal olarak kadın ağırlıklı olduğu ve söz konusu hizmetin geleneksel ev içi rollerinin bir devamı olarak görüldüğü toplumsal yapılarda bakım emeği, görünmeyen emek türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü yaşlı yakınlarının fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan tüm sorumluluklarını üstlenen kadınlar bu emeklerini ücret karşılığı yapmamaktadırlar. Bu durum aynı zamanda sosyal güvence fırsatlarından istifade edemeyen kadınların kendi yaşlılık dönemlerinde yaşayacakları ekonomik ve sosyo-psikolojik sorunların da temelini oluşturabilmektedir. Özellikle fiziksel güç gerektiren yaşlı bakım emeğinde (engelli/yürüme sorunu olan yaşlının kaldırılması ve gündelik ihtiyaçları için yapılacak her tür işlerde) kadın fiziksel ve ruhsal açıdan farklı sorunlar yaşayabilmektedir. Bu durum bakım desteği veren kadının yaşam kalitesini de olumsuz yönde etkilemektedir.

Denilebilir ki, cinsiyet rollerine uygun olarak yaşlı ebeveynin bakımı öncelikle kız çocuklar tarafından yapılmakta az da olsa erkek çocuklar da anne babaları ihtiyaç duyduklarında onlara yardım etmektedirler. Cinsiyet rolleri sadece öncelikli bakım verecek cinsi saptamakla kalmayıp ayrıca o cinsiyet grubunun yaptığı yardımın tip ve miktarını etkileyen en önemli değişkenlerden biridir. Yani kadın ve erkek tarafından yaşlı akrabalara sağlanan bakımın sadece miktarları değil, türü de farklıdır. Kadınların daha çok kişisel bakım, alışveriş, yiyecek hazırlama işlerini ve erkeklerin de daha çok finansal planlama ve farklı organizasyon tipleriyle diğer etkileşim görevlerini sağladıkları rapor edilmiştir. Kız çocuk ve erkek çocukların verdikleri bakımın farklılığının, onların aile ve sosyal

çevrede toplumsallaşmaları ve yetiştirme nedeniyle farklı olduğu ifade edilmektedir. Sosyal ve kültürel değerler temelinde kadınlar erkeklerle kıyaslandığında, aileye daha çok bağlıdırlar. Bu nedenle erkeklerin bakım alıcılarına, kadınlara nazaran daha çok araçsal bakım sağlamaları beklenirken, kadınlardan bakıma ihtiyacı olana, erkeklere kıyasla daha çok temel bakım sağlamaları istenir. Buna ilave olarak daha genç akrabadan alınan yardımın miktarının hem bakım kabul eden hem de bakım verenin cinsiyeti ile alakalı olduğu bulunmuştur. Yaşlı kadınlar özellikle de evli olmayanlar daha çok bakıma ihtiyaç duymakta ve daha çok gayri resmi yardım verenlerin üçte birinin kız evlatlar olduğu tahmin edilmektedir (Adak, 2003: 86).

TAYA (2016: 194-202)'nin yapmış olduğu '*Aile Yapısı Araştırması*'nda, Türkiye'de yaşlıların bakımını hanelerde en fazla kimin yaptığına ilişkin veriler toplanmıştır. Bu araştırmada bakıma muhtaç yaşlı bulunan hanelerde bu yaşlılara en fazla kimin baktığı sorulmuştur. Araştırma verilerine göre, hanede bakıma muhtaç yaşlıların bakım işi öncelikle gelinler (%28) tarafından sağlanmaktadır. Bakımın erkek çocuk tarafından üstlenildiği hanelerin oranı %14, kız çocukları tarafından üstlenildiği hanelerin oranı ise %23'tür. Ücretli bakıcı bulunan hanelerin oranı ise sadece %2'dir. Hanede bakıma muhtaç yaşlıların bakım işini yüksek oranda üstlendiği görülen gelinlerin oranı üç büyük il kırılımında değerlendirildiğinde İstanbul %28 ile öne çıkmaktadır. Bu bakımın kız çocuk tarafından üstlenildiği hanelerin oranı düşünüldüğünde %45 ile İzmir; bakımın eş tarafından üstlenildiği hanelerin oranı düşünüldüğünde ise %26 ile Ankara göze çarpmaktadır. Türkiye genelinde düşük bir orana sahip ücretli bakıcı bulunduran haneler ele alındığında da yaşlı bakımını en fazla İstanbul ilinde (%6) ücretli bakıcılar üstlenmektedir. Hane halkı tipleri ele alındığında geniş ailelerde gelinlerin %44'lük bir oran ile bakıma muhtaç yaşlıların bakımını öncelikli üstlendiği; dağılmış ailelerde de hanedeki yaşlıların bakımını daha çok kız çocukların (%41) yaptığı görülmektedir. Cinsiyete göre bireylerin yaşlılık dönemi ile ilgili yaşam tercihleri incelendiğinde yüksek oranda farklılaşma görülmemekle birlikte kadınlar daha yüksek oranda kızının yanında kalacağını (%11) veya evde bakım hizmeti (%31) alacağını ifade etmişlerdir.

Yoğunluklu olarak kız çocukları, gelin ya da yakın akrabalık ilişkileri ile sürdürülen bakım emeği toplumsal cinsiyet rollerinin bir devamı olarak görülürken kadını özel alanla sarmalamakta ve kamusal alana çıkışı noktasında engel teşkil edebilmektedir. Öncelikli görevi bakım işinin idamesi olarak görülen kadının, ücretli çalışmaya katılım olanakları erkeklerin gerisinde kalmakta ve ekonomik açıdan erkeğe bağımlılığı yeniden ve yeniden üretilmektedir. Çalışan ve çalışmayan kadın için yaşlı bakım emeği farklı parametrelerde sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Fakat bu konudaki ortak mesele yaşlı bakımının kadının gündelik yaşamının önemli bir bölümünü içermesi ile bu durumun kadını ekonomik, sosyal, fiziksel ve psikolojik açıdan olumsuz yönde etkilemesidir. Çalışmayan kadın için ev işinin devamı olarak görülen bakım desteği, kadını ev içi alana hapsederken kişisel yaşamına ayıracağı zamandan fedakârlık yapmasını da ister. Çalışan kadın için ise meslek yaşamı ve yaşlı bakım desteği çifte mesai gerektirir ve bu durum kadın açısından üçüncü zamanın yaratılmasını güçleştirir. Dolayısıyla her iki taraf için yaşlı bakımı, ciddi bir mesai gerektiren, ücret karşılığı yapılmayan ve görünmeyen bir emek biçimi olarak karşımıza çıkmakta ve kadınların kamusal alana çıkmasını güçleştirmektedir.

5. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu çalışma, yaşlı ebeveynlerine evde bakım sağlayan kadınların yaşadıkları sorunları onların deneyimleri üzerinden anlamak üzere inşa edilmiştir. Bu kapsamda çalışmaya özellikle bakım hizmetini özel ya da kamu kuruluşlarından ücret karşılığı alamayan, yaşlı bakımı konusunda profesyonel bilgiye sahip olmayan ve yaşlı yakınlarına kendi imkânları ile bakmak zorunda olan kadınlar dahil edilmiştir. Böylelikle bu çalışma, hane içindeki kadın emeğinin görünmeyen bir başka boyutu olan bakım emeği konusuna da dikkat çekmeyi hedeflemiştir.

Araştırma boyunca, yaşlı bakım emeğinin neden yoğunlukla kadın merkezli olduğu, yaşlı bakımını üstlenen kadınların bilgi ve teknik yetersizlikler nedeniyle yaşadığı sorunlar, bakım veren kadınların yaşadığı sosyo-ekonomik ve psikolojik sorunların neler olduğu, bakım emek yükünün kadının özel ve sosyal yaşamında yarattığı deformasyonlar ve bununla başa çıkma yöntemleri, yaşlı bakımını üstlenen kadınların zaman kullanımına ilişkin yaşadığı sorunların içeriği, yaşlı bakımında konut tipinin önemi nitel araştırma tekniklerinden derinlemesine görüşme yöntemiyle anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu kapsamda Denizli'nin alt gelir grubunun yoğunluklu olarak yaşadığı Sevindik Mahallesi ile orta gelir grubunun yoğunluklu olarak yaşadığı Kınıklı Mahallesi'nde yaşlı yakınlarına bakan kadınlarla görüşmeler yapılmıştır. Araştırmada iki farklı sosyal sınıftan gelen değişik yaş, gelir,

eğitim ve mesleğe sahip olan ve ailesindeki yaşlı bireylerin (anne-baba, kayınvalide-kayınbaba vb.) bakımını üstlenen 40 kadın ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

5.1. Araştırmanın Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Denizli'nin iki farklı sosyo-ekonomik yapısına sahip olan iki mahallesinden Sevindik Mahallesi ile Kınıklı Mahallesi çalışmamızın sahasını oluşturmaktadır. Katılımcılara amaçlı örneklem yöntemlerinden kartopu örnekleme yolu ile ulaşılmıştır. Katılımcıların kişisel bilgilerinin korunması amaçlandığından her bir kategorideki katılımcılara kodlar verilerek görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda alt sosyo-ekonomik sınıftan görüşülen kadınlara A1, A2... şeklinde kod isim verilirken orta sosyo-ekonomik sınıftan görüşülen kadınlara O1, O2... şeklinde kodlar verilmiştir.

Çalışma anlatı araştırması deseni kullanılarak gerçekleştirilmiş nitel bir araştırma tekniğidir. Creswell'e göre, anlatı bir yöntem olarak ele alındığında, bireylerin anlattıkları öykülerden ve yaşadıklarını ifade ettikleri deneyimlerinden başlar. Bu yaklaşımın uygulanması bir veya birden fazla bireyin deneyimlerini araştırmayı, bu bireylerin yaşam öykülerini bir araya getirerek veri toplamayı, kişisel deneyimleri rapor etmeyi içermektedir. Bu çerçevede araştırma boyunca yaşlı yakınlarına bakım sağlayan kadınların yaşam öykülerinden yola çıkarak yaşadığı kişisel deneyimleri, yaşlı bakımı ile ilgili zorluklar ve bu zorlukların üstesinden gelme çabaları anlatı araştırması deseni kullanılarak anlaşılmasına çalışılmıştır (2016: 70).

Araştırma esnasında katılımcılara çalışmanın amacı hakkında bilgi verilerek görüşmelerin kayıt altına alınabilmesi için izin istenmiştir. Araştırma gönüllü katılımcılarla ilerlemiştir. Görüşmeyi kabul eden katılımcıların bir kısmı ile evde yüz yüze görüşmeler yapılırken, COVID-19 salgının devam etmesi nedeniyle yaşlı yakını için risk oluşturabileceğini düşünen katılımcılarla telefon aracılığıyla sorular yöneltilerek görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yüz yüze yapılan görüşmelerde gözlem notları tutulmuştur. Araştırmanın veri analiz sürecinde okunan veriler ve gözlem notlarından yola çıkarak belirli temalar oluşturulmuştur. Bu temalar, araştırmanın problem cümlelerinden yola çıkarak kadınların yaşlı bakımına ilişkin en sık karşılaştığı konu ve sorunlar ekseninde şekillenmiştir. Temaların altında doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

5.2. Etik Onam

Bu çalışma katılımcılara yarı yapılandırılmış görüşme formu uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Görüşme formunun uygulanması için Pamukkale Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan (Toplantı Tarih: 24.04.2022, Karar No: 09-10, Sayı: 68282350/2022/G09) Etik Kurul onayı alınmıştır.

6. BULGULAR

6.1. Bakım Veren Kadınların Demografik Özellikleri ile Bakım Verdiği Yaşlılara İlişkin Genel Özellikler

Tablo 1: Alt Sosyo-Ekonomik Kesimden Kadın Katılımcılar ve Bakım Verdiği Yaşlılara Ait Demografik Özellikler

Katılımcı	Yaş	Ailenin Aylık Geliri	Eğitim Düzeyi	Mesleği	Bakım Verilen Yaşlı ile Yakınlık Derecesi	Bakım Verilen Yaşlının Yaşı	Bakım Verilen Yaşlının Fiziksel ya da Ruhsal Bir Hastalığının Olup Olmadığı
A1	49	3800 TL		Günderlikçi	Anne Baba	72 76	Herhangi bir rahatsızlıkları yok
A2	60	3400 TL	Ortaokul terk	Ev kadını	Anne	80	Astım
A3	58	3500 TL	İlkokul Mezunu	Ev kadını	Kayınvalide Kayınbaba	83 79	KOAH Kalp rahatsızlığı
A4	65	3850 TL	Ortaokul mezunu	Ev kadını	Anne Baba	82 85	Her ikisinin de kronik rahatsızlıkları var
A5	48	4200 TL	Lise mezunu	Satış Elemanı	Kayınvalide	70	Herhangi bir rahatsızlığı yok
A6	57	3200 TL	İlkokul mezunu	Ev kadını	Kayınvalide	73	Herhangi bir rahatsızlığı yok

A7	61	4700 TL	Lise Mezunu	Ev Kadını	Kayınvalide	74	Herhangi bir rahatsızlığı yok
A8	55	Düzenli bir geliri yok		Parça başı üretim yapıyor	Kayınbaba	77	Kalp yetmezliği
A9	52	4350 TL	Ortaokul mezunu	Aşçı	Kayınvalide	79	Obezite
A10	56	4500 TL	Lise mezunu	Ev kadını	Anne	78	Herhangi bir rahatsızlığı yok
A11	58	2700 TL	Ortaokul terk	Ev kadını	Kayınvalide	80	Koah
A12	55	3800 TL	İlkokul mezunu	Ev kadını	Anne Baba	70 75	Herhangi bir rahatsızlıkları yok
A13	55	3800 TL	İlkokul terk	Ev kadını	Kayınvalide Kayınbaba	80 83	Bel fıtığı Görme engeli
A14	60	4000 TL	Lise terk	Ev kadını	Kayınvalide Kayınbaba	85 92	Kronik rahatsızlık Düşmeye bağlı yürüme engeli
A15	53	3600 TL	Lise mezunu	Ev kadını	Baba	89	İdrar kaçırma, işitme sorunu
A16	51	2500 TL	İlkokul mezunu	Gündelikçi	Anne Baba	79 84	Kronik rahatsızlık Kalp rahatsızlığı
A17	58	3800 TL	Lise mezunu	Ev kadını	Kayınvalide	80	Yürüme engeli
A18	65	3200 TL	Lise mezunu	Ev kadını	Anne	82	Alzheimer
A19	64	4000 TL	İlkokul mezunu	Ev Kadını	Kayınbaba	85	Parkinson
A20	57	3850 TL	Lise mezunu	Emekli	Anne Baba	85 89	Şeker hastalığı Kalp rahatsızlığı

Tablo 2: Orta Sosyo-Ekonomik Kesimden Kadın Katılımcılar ve Bakım Verdiği Yaşlılara Ait Demografik Özellikler

Katılımcı	Yaş	Ailenin Aylık Geliri	Eğitim Düzeyi	Mesleği	Bakım Verilen Yaşlı ile Yakınlık Derecesi	Bakım Verilen Yaşlının Yaşı	Bakım Verilen Yaşlının Fiziksel ya da Ruhsal bir Hastalığının Olup Olmadığı
O1	54	6500 TL	Lise mezunu	Memur	Kayınvalide Kayınbaba	76 78	Kronik rahatsızlık Böbrek yetmezliği
O2	63	5000 TL	Üniv. mezunu	Hemşire	Annesi	84	Herhangi bir rahatsızlığı yok
O3	60	6800 TL	Üniv. Mezunu	Emekli (özel sektör)	Kayınbaba	75	Şeker hastası
O4	58	5700 TL	Ön Lisans Mezunu	Özel sektörde çalışıyor	Baba	79	Menisküs
O5	66	7000 TL	Üniv. Mezunu	Emekli öğretmen	Baba	92	Kas-kemik rahatsızlığından dolayı yatağa bağımlı
O6	60	5400 TL	Lise mezunu	Emekli	Anne Baba	80 82	Kronik rahatsızlıkları var
O7	57	6200 TL	Ön Lisans	Emekli	Anne Baba	75 80	Kronik rahatsızlık Böbrek rahatsızlığı

O8	59	6400 TL	Üniv. Mezunu	Emekli	Anne Baba	76 82	Kronik rahatsızlık Kronik rahatsızlık
O9	51	6500 TL	Üniv. Mezunu	Öğretmen	Anne	77	Ankisiyete
O10	58	6000 TL	Üniv. Mezunu	Ev kadını	Baba	73	Herhangi bir rahatsızlığı yok
O11	59	6300 TL	Üniv. Mezunu	Emekli	Anne	76	Kalp rahatsızlığı
O12	53	6500 TL	Lise Mezunu	Ev kadını	Kayınvalide Kayınbaba	70 80	Kronik rahatsızlıkları var
O13	48	6800 TL	Üniv. Mezunu	Memur	Anne	82	İşitme engelli
O14	49	6000 TL	Üniv. mezunu	Öğretmen	Anne Baba	75 77	Bel fıtığı Herhangi bir rahatsızlığı yok
O15	59	6300 TL	Lise mezunu	Tekstil fabrikasında çalışıyor	Baba	82	Alzheimer
O16	58	6400 TL	Lise Mezunu	Emekli	Anne Baba	83 87	Kanser Prostat
O17	56	6500 TL	Lise Mezunu	Emekli	Kayınvalide	86	Demans
O18	57	5800 TL	Ön lisans mezunu	Özel bir şirkette çalışıyor	Anne Baba	76 83	Her ikisinin de bir rahatsızlığı yok
O19	62	6000 TL	Lise mezunu	Ev kadını	Anne	85	Herhangi bir rahatsızlığı yok
O20	59	6300 TL	Yüksek Okul mezunu	Memur	Anne	74	Herhangi bir rahatsızlığı yok

6.2. Kadın Katılımcıların Gözünden Yaşlı Bakım Emeği

Gelişmiş olarak kabul edilen ülkeler de dahil olmak üzere birçok ülkede çocuk bakımının yanı sıra yaşlı bakımı da kadınların sorumlulukları arasında birinci sırada gelmektedir. Özellikle güçlü ataerkil aile yapısının baskın olduğu toplumlarda çocuk bakımı gibi yaşlı bakımını ailede kız çocuk ve gelinlerin üstlendiği görülmektedir. Türkiye’de genç kapitalistleşen bir ülke olarak, ekonomik yetersizlikler ve maliyetlerin yüksek olması sebebiyle yaşlı bakımı ile ilgili sorumlulukları kadınlara yüklemiştir. Aynı zamanda yasal düzenlemelerin yetersiz olması ve yaşlı bakımı görevini üstlenecek olan kamu kuruluşlarının ihtiyacı karşılayamaması yaşlı bakımını aile üyelerinden özellikle kadınlar tarafından evde yapılmasını zorunlu kılmıştır. Badgett Folbre, “bakım emeği” kavramını yüz yüze yapılan, kişisel dikkat gerektiren ve çoğunlukla kendi ihtiyaçlarını tek başlarına yerine getiremeyen küçük çocuklar, hastalar veya yaşlılar gibi kişilere yönelik çalışma olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu emek biçiminin içeriği, bakılan kişilere yönelik duygusal bağlanmaya ve böylece bu işi yapmaya ilişkin motivasyona da atıfta bulunmaktadır (Toksöz, 2011: 116’dan akt. Aldemir, 2016: 14-15).

Bakım emeği ister çocuk, ister engelli, isterse yaşlı bakımı olsun her biri çoğunlukla kadınlar tarafından gerçekleştirilen ve ev işlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilen emek yoğun işlerdir. Bu işlerin mesai saatleri yoktur; günlük yaşamla iç içe girmiş, onun parçası haline gelmiş bir emek sürecini oluşturur. Özellikle ev kadınlarının çalışmalarını, boş zamanlarını, günlük yaşamlarını birbirinden ayırmak çok güçtür. Yapılan işler, günlük yaşamın ta kendisidir. Kadınlar, ücretli bir işte çalışmaya başladıklarında ev işlerine daha az zaman ayırsalar da, çifte iş yükü toplam çalışma saatlerini arttırmaktadır (Acar Savran, 2013: 20, 23).

Kadının çalışma yaşamının yanı sıra ev içi işlerden sorumlu olması literatürde “ikinci vardiya” olarak değerlendirilmektedir. Buna karşılık bakım emeği, işin niteliği nedeniyle ikinci vardiya kapsamında gerçekleştirilen

bir iş olarak görülmemektedir. Bu nedenle bakım emeği “görünmez emek” olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde bakım emeğinin görünmez emek türü olarak ele alınmasının pek çok boyutu vardır. Bunların başında bakım emeğinin bir mesaisi olmadığı için ölçülebilir bir emek türü değildir. Örneğin, yaşlı birey gece rahatsızlandığında ya da bir ihtiyacı olduğunda bakım veren kişi o saatte yaşlının gereksinimini karşılamak durumundadır. Yani bakım emeğinin üretimi için belirli bir saatle sınırlanan mesaisi yoktur. Bakım emeğini görünmez kılan ikinci neden ise, bu emek türünün ekonomik açıdan bir getirisi olmadığı için üretken bir emek olarak değerlendirilmeyişidir. Yani bu emeğin bir değişim değeri yoktur. Son olarak bakım emeği, duygusal bir emek türüdür. Toplumsal cinsiyete ilişkin kültürel kodlar, kadını fedakâr, sevecen ve özverili olarak tanımladığı için “bakım emeğini sevgiyle ve karşılıksız olarak yapacak kişi de kadındır” anlayışı söz konusudur. Bu yüzden “duygusal bağ”, bakım emeğinin temelini oluşturur (Kırışık ve Korkmaz Yaylagül, 2020: 21-22).

Acar Savran’da benzer bir yaklaşımla kadınların, ev işlerinin karşılıksız emek harcama biçimi olduğunu açığa çıkarıp, bunu politik bir sorun olarak gündeme getirmelerinin önündeki en büyük engeli bu işlerin bir sevgi ilişkisi içinde görüyor olmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre, kadınlar bu işleri en sevdikleri, en yakın oldukları kişiler için yaparlar. Bu öznel, ele gelmeyen, görünmeyen biçimiyle kadınların karşılıksız emeği “sevgi karşılığı çalışma”dır. Ev emeği, ev işini, aile fertlerine duygusal hizmet vermeyi, çocuk bakımını, ailenin düşkün ve hasta fertlerinin bakımını ve çocuk doğurmayı kapsar (2013: 34).

Kadın emeğinin bir parçası olan evde yaşlı bakım işleri kadınlar tarafından zorluklarına rağmen “sevgi karşılığı yapıldığı”, “duygusal bir tatmin sağladığı” için bir yük olmaktan öte bir sorumluluğu yerine getirmekten kaynaklı “içsel huzur” olarak da değerlendirilebilir. Nitekim katılımcıların bir kısmı tarafından yaşlı bakım emeği, yaşlı ebeveynlerine bir vefa borcu olarak değerlendirilirken yük olarak tanımlanmaktan çıkar ve böylelikle bakan kişi tarafından “sevgiyle ve karşılıksız yapılması gereken bir sorumluluğa dönüşür.” Bu konuda katılımcılar şunları aktarmıştır:

“Kayınvalideme bakıyorum. Eşimi sevdiğim, ona değer verdiğim için sızlanmadan, şikâyet etmeden yapıyorum. Gerçi öyle bir rahatsızlığı yok. Arada yaşlılıktan kaynaklı ufak tefek sorunları oluyor ama önemli değil. Bir keresinde hastanede refakatçi olarak yanında kalmıştım. Aslında kızları var, onlar da refakat edebilirler. Ama kocam da benim ailemi her zaman başının üstünde taşır.” (A5)

“Biz zamanında anne-babamızın elinde büyüyüp yetiştik, sıra bizde. Biz onlara bakacağız ki yarın bizim çocuklarımızda bunu görsün bize baksın. Şu yalan dünyada bu bizim görevimiz, boynumuzun borcu yani.” (A12)

“Ben anneme çok baktım, hastaydı, rahmetli oldu. Çok zorluk yaşadım ona bakarken, çok fedakârlık yaptım. Mesleğimi bu yüzden bıraktım. Çünkü ona bakacak kimse yoktu ve sürekli yardıma ihtiyacı olan biriydi. Şimdi babama bakıyorum. Anneme vefa borcumu ödedim, içim çok rahat. Bir evlat olarak sorumluluklarımı yerine getirdiğim için geriye dönüp baktığımda pişmanlığım yok. Tam tersi içim çok rahat, onu incitmedim.” (O10)

Taşdelen ve Ateş’in evde bakım verenlerin iş yükünü değerlendirdiği bir çalışmada bakım verenlerin %35’inin bakım verdikleri bireyin annesi olduğu, %44,6’sının aile bağı olması ya da hasta bireyi sevmesi nedeni ile bakım verdiğini ortaya koymuştur. Türk aile yapısının temeli, yaşlı ve çocukların korunmasının aile üyelerinin görev ve sorumlulukları arasında önemli bir yere sahip olduğu üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle ailede yaşlılara ve hastalara saygı duyulmalı ve evlatlar anne-babalarına minnet duyguları besleyerek onları korumalıdır. Böyle bir düşünce, özellikle geleneksel aile yapılarında huzurevleri ve bakım evlerinin kimsesiz ve sahipsiz yaşlıların gideceği kurumlar olduğu fikrini beraberinde getirir ve kişiler anne-babalarının bu kurumlarda bırakılmasından vicdanen rahatsızlık duyarlar (2012: 25-26).

Yapmış olduğumuz bu araştırmada da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Araştırmaya katılan katılımcı kadınlardan önemli bir kısmı yaşlı yakınlarına bakmayı bir sorumluluk olarak gördüklerini ve büyüklerine duydukları sevgi ve saygının ifade edilme biçimi olarak değerlendirdiklerini aktarmışlardır. Onlara göre, yaşlı bakım sürecini “katlanır kılan” yaşlı yakınları ile aralarında kurdukları “duygusal bağ”, “merhamet ve vicdan”dır. Araştırmada özellikle ataerkil aile yapısına ilişkin kültürel kodların daha yoğun ifade edildiği alt sosyo-ekonomik sınıfta yer alan kadınlar, yaşlı bakımını aile büyüklerine, eşlerine karşı bir “görev ve vicdani bir sorumluluk” olarak tanımlamıştır. Çünkü onlara göre, kendi büyükleri de önceki neslin tüm sorumluluklarını üstlendikleri için bu kuşaklar arası aktarılan bir kültürel öğredir. Onlara göre, “yaşlıya bakmak atalarına saygının bir ifadesidir.”

Katılımcılardan bir kısmı ise, bakım emeğinin “kadının ev içine hapsedildiği, sosyal yaşamla olan bağlarının koparıldığı, etrafının kalın duvarlarla sarmalandığı, dışarıyı görmelerini engelleyen ve dışarıdakilerinde kendilerini görmelerini engelleyen bir körlük yarattığını” farklı anlatımlarla aktarmışlardır. Çünkü onlar için gündelik işlerinin içine sıkıştırılmış yaşlı bakımı, eğitimlerini, meslek yaşamına dahil olmalarını, sokağa çıkıp diledikleri gibi zaman geçirmeyi, tatil yapmayı ve fark edilmeyi güçleştirmektedir. Bu sorunlar araştırmada daha çok orta sosyo-ekonomik sınıftaki kadınlar tarafından şu ifadelerle aktarılmıştır:

“Annemin işitme sorunu var. Duymuyor ve yaşlı olduğu için yürümekte zorluk çekiyor. Çalışıyorum. 7 yaşında oğlum var. Görümcem ben isteyken gelip oğlum ve annemle ilgileniyor, sağ olsun. Ama onun dışında tüm sorumluluk bende. Eşimin dükkânı var ve geç geliyor eve. O kadar elim kolum bağlı hissediyorum ki. Sanki tek dünyam ev ve işim. Hayatın güzelliklerine pek şahit olamıyorum. Eşimde bana destek olmadığı için çok bunalıyorum.” (O13)

“Dışarıda akıp giden bir hayat var. Ama evde kalmamı gerektirecek temizlik ve bulaşıktan daha önemli bir sorumluluğum var. Yani iki can bana emanet. Bu da benim evde kalma sebebim.” (O7)

“Anneme babama bakıyorum. İkisi de hasta. İnanın ne bir dinlenmem, ne bir tatilim var. Onlara kendi evlerinde bakıyorum. Eşimden ayrıldım. Oğlum evde kendi kendine idare ediyor. Gün oluyor bir ay evime gidemiyorum. Benciller, istiyorlar ki hiç kendi hayatım olmasın. Bize bakmaya mecbursun gibi davranıyorlar. Babam diyor ki evini sat, gel bize yakın bir yerde ev al, gözümüzün önünde ol. Bana sen rahat mısın? diyen yok. Erkek kardeşlerim var, ama benim yaptığımı yapamıyor onlar. Sadece yaparlarsa bir alışveriş yapıyorlar o kadar. Kadın olunca bunlar senin vazifen olarak görülüp, öyle devam ediyor” (O16).

Kadınların anlatılarına baktığımızda, ücret karşılığı yapmadıkları bir emek türü olan bakım emeği, hane içinde üretilen ama görünmeyen bir emek türüdür. Acar Savran’a göre, “kadınların bakım işlerinde harcadıkları emeğin bir özelliği, sahip olduğu duygusal boyutu itibarıyla nicelik olarak ifade edilebilecek bir emek olmayışıdır. Bu yüzden de, ev içinde yapılan bakım işlerinin tüm manevi, duygusal boyutlarıyla emek harcamak olarak kabul edilmesinin yolu, bu emeğin ev-içi (karşılıksız) biçimiyle ücretli bakım işlerinde harcanan emek arasındaki sürekliliğin kurulmasından geçer. Toplumsal yeniden üretimin bir parçası olarak tanımlanan “bakım” kavramı bu sürekliliği kurmayı kolaylaştırır. Böylece bu emeğin toplumsal gerekliliği ne kadar “devasa” bir iş olduğu ortaya çıkar. Başka bir deyişle, kamusal alanda ücretli olduğu için emek zamanı olarak bir nicelikle ifade edilen bakım işleri ile hem maddi bir üründe somutlaşmadığı hem de karşılıksız olduğu için emek zamanı olarak ifade edilmemiş ev içi bakım emeği arasında kurulacak süreklilik, kadınların karşılıksız bakım emeğini görünür hale getirir” (2013: 35).

Çalışmada bakım emeğinin bir karşılığının olmadığını kanıksadıklarını ifade eden kadınlar, “bir ücret karşılığı yok ama en azından yakın çevremiz tarafından değer görülsek, takdir edilsek ona bile razıyız” ifadeleri ile aile ve toplumsal desteğin yoksunluğundan söz etmektedirler. Ekonomik güçlükler nedeniyle bakım işlerinin kadınların yoksulluklarını daha da derinleştirmesi, yaşlı bakımının yoğun emek gerektiren bir süreç olmasından kaynaklı tükenmişlik duygusu, gündelik yaşam ve meslek hayatı arasında dengenin sağlanması yönünde harcanan mesai, değersizleştiklerine duyulan inanç kadınları fiziksel, psikolojik ve ekonomik olarak çok yönlü etkilemektedir. Bu durum onların aktarımlarına göre, kimi zaman eşle ve çocuklarla olan ilişkiye karşı bir tehdit oluşturmakta, kimi zamanda yaşlı bakım sürecinin içinde fiilen bulunmalarından dolayı kendi yaşlılıklarına ilişkin endişelerini artırmaktadır.

6.3. Yaşlı Bakımını Üstlenen Kadınların Bilgi ve Teknik Yetersizlikler Nedeniyle Yaşadığı Sorunlar

Sağlık konusunda farklı uzmanlık alanlarında donanıma sahip kişilerin verdiği hizmet olan formal bakım hizmetinin aksine bu konuda herhangi bir eğitim almamış aile üyelerinin (kız çocuk, gelin, yakın akrabalık ilişkileri) evdeki yaşlı bireylere verdiği hizmet, informal/gayri resmi bakım hizmeti olarak tanımlanmaktadır. Evde bakım hizmetleri uygulaması yaşlı ve yakınları açısından bir takım avantajlar sağlamaktadır. Örneğin, yaşlı bireylere bildikleri bir ortamda bağımsızlıklarını sürdürme fırsatı ve dış dünyadan gelebilecek herhangi bir soruna karşı koruma imkânı sağlamaktadır. Böylelikle evde bakım verilen yaşlılar, yerinde yaşlanma dediğimiz bir süreçle kendilerini daha mutlu ve özgür hissetmekte, çevre ile iletişim kurmaları fiziksel ve psikolojik açıdan iyileşme süreçlerini hızlandırabilmektedir. Bununla birlikte evde bakım uygulaması gereksiz hastaneye yatışları ve hastaların hastanede enfeksiyon kapma riskini de azaltmaktadır. Bu uygulamanın dezavantajı ise, hastaya sürekli bakım sağlayacak bir sağlık çalışanının olmamasıdır (Yağar, 2022: 204).

Yaşlı bakımı konusundaki en temel sorunlardan biri fiziksel güç gerektiren (yürüme ve görme engeli olan, nörolojik sebeplerden dolayı denge problemi yaşayan, ileri derece astım rahatsızlığı, kas ve kemik sistemi zayıfladığı için yatağa bağımlı olan vb. hastalar) bakım hizmetinde teknik araç gereçlere (ayarlanabilir sedye, yürüteç, akülü sandalye, oksijen tüpü, hijyen ürünleri vb.) ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte teknik araç gereçleri doğru bir biçimde kullanacak uzmanlık bilgisine sahip insan faktörüne de ihtiyaç vardır.

Yapmış olduğumuz çalışmada yaşlı yakınlarına evde bakım veren kadınlar, hasta bakımı konusunda yeterli donanıma ve gerekli teknik malzemelere sahip olmadıkları için zorluk yaşadıklarını şu ifadelerle aktarmışlardır:

“Babam oldukça yaşlı olduğu için kemikleri çok zayıfladı ve üç yıldır yatağa bağımlı yaşıyor. Zorunlu ihtiyaçları için kaldırıyoruz sadece. Ama o da çok zor oluyor. Kilolu olduğu için indirip kaldırmaktan inanılmaz bel fıtığı oldum. Tekerlekli sandalye olsa en azından biraz dışarı hava almaya çıkarırım. Evde bir odadan diğerine götürebiliyorum ancak. Hareket etsin istiyorum. Eşim sağ olsun evde olunca bana yardım ediyor. Tek başına bir kadın için çok zor.”(O5)

“Annemin astımı çok kötü durumda. Gün oluyor ki nefes alamadığı için mosmor kesiliyor. O zaman acile götürüyoruz. Oksijen veriyorlar, sonra eve gönderiyorlar. Eve bir oksijen tüpü alın dediler. Ama nasıl, hangi parayla alacağız. Ancak durumu ağırlaşırsa ambulans çağırıp hastaneye yetiştiriyoruz. Gün geliyor ki ambulans bile bulamıyoruz, paralı çağırarak zorunda kaldığımız zamanlar oluyor. Bazen de komşular yardım ediyor. Ekonomik durumumuz da iyi değil.” (A2)

“Kayınbabam bizimle yaşıyor. Kayınvalidem vefat edince onu yanımıza aldık. Kendisi şeker hastası, arada bir şeker komasına giriyor. Düzenli insülin iğnesi kullanmak gerekiyor. Ben yapıyorum iğnesini. Öğrendim nasıl iğne yapıldığını. Sürekli hemşire çağırma ya da sağlık ekibi bulundurma şansımız yok. Belirli bir geliri olan insanlarız. Ama arada tansiyonu yükseliyor. Ben hasta bakıcı değilim ki nasıl her an müdahale edeyim. Birini bilirsek biri kalıyor. Zor yaşlı bakmak. Yaşlım olduktan sonra bunu çok iyi anladım. Bu konu okullarda okutulsa da herkes ilk yardım gibi şeyleri öğrense. Çok önemli bence, yani hayat kurtarır insan.” (O3)

Yaşlıya bakan kişilerin, yaşlının fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarını karşılama konusunda eğitimsiz olması, yaşlı bakımı ile ilgili karşılaşılabilecek sorumluluk ve sorunları bilmemesi bakım yükünü ağırlaştırabilmektedir. Bu durum yaşlı yakınlarının kaygı ve endişe gibi stres yönelimli sorunlar yaşamalarına neden olabilmektedir. Literatürde bu konu ile ilgili yapılan birçok çalışma, bakım veren kişilere yönelik planlı bir eğitim programının uygulanmasının onların bakım yükünü azalttığını ortaya koymuştur. Buna karşılık yaşlıya bakanların, bakım konusunda eğitiminin olmaması, bakım işi ile ilgili davranışları el yordamıyla ya da etrafındaki kişilerin yardımıyla yapması iş yüklerini daha uzun bir zaman dilimine yaymalarına neden olmaktadır (Özkul ve Kalaycı, 2018: 17).

Taşdelen ve Ateş, yapmış oldukları çalışmada bakım verenlerin %83,6'sının kadın olduğunu ortaya koyarken sosyo-demografik özellikler açısından %47,5'inin ilköğretim mezunu, %63,3'ünün ise ev kadını olduğunu ortaya koymuştur. Eğitim imkânlarına erişemeyen ve bakım veren kişilerin %84,2'sinin bakım konusunda deneyimi olmadığını tespit eden bu çalışmada kadınlardan %32,8'i bakım konusunda eğitim alma ihtiyaç ve taleplerinin olduğunu dile getirmişlerdir (2012: 25).

Yaşlı bakımı konusunda tıbbi bakım ve rehabilitasyon hizmetleri ve buna ilişkin uzmanlık bilgisi gerekli olmakla birlikte sosyal ve psikolojik destek vermek ve bu konuda bilgi sahibi olmak da önemli bir yere sahiptir. Bu noktada çalışmada, yaşlı bakım hizmeti veren kadınların karşılaştıkları sorunlardan biri de depresyon, anksiyete gibi psikolojik rahatsızlık yaşayan yaşlı bireylere nasıl bir uygulama yapılacağı konusudur. Çünkü bu alan da fiziksel rahatsızlıklara ilişkin bilgi gibi profesyonel bir bilgi gerektirir. Bu konuda katılımcılar şunları aktarmışlardır:

“Eşimle boşanmalı yaklaşık dört yıl oldu. Boşanmadan sonra annem de kendi evinde yalnız yaşıyordu, yanıma aldım. Annem çok sinirli ve öfkeli bir insan. Sürekli geçmiş yaşantılarından dolayı şikayetçi. Gece uykuları da yok. Psikoloğa götürdüm, anksiyete dedi, ilaç verdi. Ama kullandığı başka bir sürü ilacı olduğu için onu kullanmadı. Doktorada bir daha gidemedik. Bu parasal olarak sürdürülebilir bir şey değil. Alıp karşıma konuşuyorum ama işe yaramıyor. Bende zihnen çok yoruldum. Hem boşanma süreci hem annemin sızlanmaları hem işimin zorluğu beni çok yıprattı. Çaresiz hissediyorum kendimi.” (O9)

“Benim yaşlılarım çok negatif insanlar. Ne biliyim bir hallerine şükretseler. Bu yaşına kadar bakalım biz gelebilecek miyiz? Kendileri bu yaşa kadar yaşamışlar, torun görmüşler. Biz çocuklarımızın evlendiğini görebilecek miyiz? Sürekli şikâyetçiler. İnanın ev, bulaşık, yemek derken bir de onların bunalımını çekemiyorum.” (A20)

Yaşlı bakımı, gerek fiziksel gerekse psikolojik konularda uzmanlık bilgisini gerektirmektedir. O yüzden bu konuda eğitim almış, kurumsal bir çatı altında bu mesleği icra eden ve formal/resmi düzeyde yaşlı bakımı ile ilgilenen kişilerden ücret karşılığı alınan hizmet maliyet açısından ailelerin bütçesini zorlarken diğer taraftan sağlıklı bir yaşlılık sürecinin geçirilmesi noktasında büyük avantajlar sağlamaktadır. Yaşlı bakımı, fizyoterapistlerden farklı branş doktorlarına, hemşiresinden hasta bakıcısına ve psikoloğuna kadar geniş bir yelpazeyi içine alan interdisipliner bir bakım çeşitliliğini içermektedir.

6.4. Yaşlı Bakımını Üstlenen Kadınların Zaman Kullanımına İlişkin Yaşadığı Problemler

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD, 2013)’nün raporunda zaman yoksulluğu, gerek işgücü piyasasında gelir karşılığında gerekse ev içi işlerde ücretsiz çalışmaya ayrılan zaman nedeniyle dinlenme ve serbest zaman etkinlikleri için yeterli zamanın kalmaması olarak tanımlanmaktadır. Antonopoulos ve Hirnvay’a göre, bakım yükü nedeniyle kadınların maruz kaldıkları zaman yoksulluğu, onların insani kapasitelerini tüketerek, boş zaman, kişisel bakım ve uyku için ayırdıkları zamanın zorunlu olarak kısıtlamasına yol açmaktadır. Masterson ve diğerlerinin aktardığı araştırmanın sonuçlarına göre ise, Türkiye’de zaman yoksulluğuna en yüksek oranda maruz kalanlar, yoksul hanelerde yaşayan kadınlardır. Araştırma zaman yoksulu olan on milyon bireyin yaklaşık bir milyonunu, hane içinde yalnızca bakım işleriyle uzun saatler meşgul olan kadınların oluşturduğunu göstermektedir (Antonopoulos ve Hirnvay, 2010: 8’den akt. Özateş Gelmez, 2016: 112).

TÜİK’in ilk defa 2006 yılında yaptığı *Zaman Kullanım Araştırması*’nın ikincisi 2014-2015 yılları arasını kapsayacak şekilde tekrar yapılmıştır. Türkiye’de 15 yaş ve üzeri olan fertlerin 24 saat boyunca yapmış oldukları faaliyetleri inceleyen bu araştırma, ücretli ve ücretsiz emek açısından kişi başına düşen ortalama süreyi saat cinsinden hesaplamıştır. Bu araştırmada çalışma durumuna göre, hane halkı ve aile bakımına ayrılan zaman incelendiğinde; 15 ve daha yukarı yaşta çalışan bireylerin bakım işine ayırdıkları zaman 1 saat 34 dakika olarak hesaplanırken çalışmayan fertler için bu süre 3 saat 47 dakika olarak hesaplanmıştır. Hane halkı ve aile bakımına ayrılan zaman çalışma durumuna ve cinsiyete göre incelendiğinde; kadınların günde ortalama 3 saat 31 dakika, çalışan erkeklerin ise 46 dakika bakım işine zaman ayırdığını ortaya koymuştur. Bu durumda çalışan kadınlar aile bakımına erkeklerden 5 kat daha fazla zaman ayırmaktadır. Dolayısıyla bakım işinin önemli bir bölümünü üstlenen kadınlar kendi kişisel gelişimlerine ayırması gereken zamanın önemli bir kısmını buraya aktararak zamansal açıdan ciddi bir yoksulluk da yaşamaktadırlar (<https://data.tuik.gov.tr>).

Yaptığımız araştırmada çalışan kadınlar, ev içi sorumluluklar ile meslek yaşamının birlikte sürdürülmesi noktasında çifte mesainin fiziksel ve ruhsal açıdan kendilerini yıpratıldığını dile getirmişlerdir. Onlara göre yaşının sağlık problemi arttıkça bakım için harcanan zaman da artmakta ve bu durum daha fazla fedakârlık gerektirdiği için yaşam kalitelerini düşürmektedir. Katılımcılar bu konudaki deneyimlerini şu cümlelerle aktarmışlardır:

“Kayınvalidem kilolu olduğu için zor yürüyor. Ben bir şirkette aşçı olarak çalışıyorum. Eve gelene kadar benim kız ilgileniyor. Ama akşam eve geldiğimde pestilim çıktığı için banyosunu yaptırma, diğer işlerini görme konusunda zorlanıyorum. Sağlıklı olup kendine bakacak durumda olsa çok iyi olurdu. Ama napacaksın istemekle olmuyor. Biz de yaşlanacağız ilerde.” (A9)

İster çalışan isterse çalışmayan kadın olsun aile içinde bakım emeğinin beraberinde getirdiği iş yükü birçok probleminde yaşanmasına sebep olmaktadır. Emek yoğun bakım süreci kadınların sosyal yaşam fırsatlarına erişimini engellerken aynı zamanda kendilerine ayırdıkları zaman konusundaki sınırlılıkları da beraberinde getirmektedir. Bu süreç kadın açısından zamanı planlama ve efektif kullanma konusunda özel bir çabayı da gerekli kılmaktadır. Çalışma kapsamında kadınlar, bir işte çalışıyor olsun ya da olmasınlar yaşlı bakımının tek başına emek yoğun bir iş yükü olduğunu, kendi öz bakımlarına yeterince zaman ayıramadıklarını dile getirmişlerdir. Çalışma kapsamında ebeveynlerinin bakımını üstlenen kadınların önemli bir kısmı kendi yaşamlarına ilişkin yapmak istediklerini sürekli ertelemek zorunda kaldıklarını şu ifadelerle belirtmişlerdir:

“Aslında evde ev işleri, yemek, yaşlıların bakımı derken akşam oluyor. İnanın yirmi dört saat bana yetmiyor. Kendimi unuttum. Anne-babamın sağlığını korumaya çalışırken, onları daha fazla nasıl rahat ettiririm diye uğraşırken kendimi unuttum inanın. Şöyle söyleyeyim size, günün sonunda aynada kendimi pespaye bir halde görünce kendimi bıraktığımı anlıyorum ve kendimi çok bakımsız görüyorum.” (O6)

“Ben babama kardeşlerimle dönüşümlü bakıyorum. Babam benimle birlikte yaşıyor. Boşandım, bir oğlum var. Çalıştığım için ben evde olmadığım zaman kız kardeşim babama bakıyor. Çünkü unutkanlığı çok ilerledi. Doktor Alzheimer başlangıcı dedi. Ev işi, babamın bakımı ile iş arasında gidip gelirken inanın çok yoruluyorum. Saçımı boyatmayı bıraktım, kuaförde çok zaman harcıyorum diye. Öğlen aralarında bile yemeğe gitmek yerine eve gelip bir ihtiyaç var mı diye bakıyorum. Arkadaş ve akraba çevremden de uzaklaştım.” (O15)

“Anne-babam eskiden köyde kendi başlarına idare ediyordu. Şimdi yanımıza aldık. Şükür hayattalar. Şikâyet gibi olsun istemem ama eskiden sadece çocukların bakımı bir de başkalarının evine gittiğim temizlik işi vardı. Şimdi yaşlılar da eklenince yüküm ağırlaştı.” (A16)

“Kayınvalidem bizimle yaşıyor. Demans hastası aynı zamanda. Yemeğini önüne koyduğum zaman yerlere döke saça yiyor. Masaya oturtuyorum, tepsi, tabak koyuyorum, önüne önlük bağılıyorum ama yemekten sonra her taraf kirleniyor. Sürekli temizlik yap, topla, ilaçlarını ver, banyosunu yaptır, giydir derken bir bakıyorum akşam olmuş. Ancak yatıp da uyursam o zaman dinleniyorum. Anlayacağın kendime ayıracak zamanım yok.” (O17)

Görüşme yapılan kadınlardan alt sosyo-ekonomik sınıftan katılımcılar, kısmen de olsa yakın komşuluk ilişkilerini birbirlerine oturmaya giderek devam ettirdiklerini, kışık hazırlıklar yapmak için bir araya geldiklerini ifade etmişlerdir. Bunlar evden çok uzaklaşmadan yaşlıya da yalnız bırakmayacak şekilde yapılan işler olduğu için bakım verenler açısından işlevseldir. Onların ifadelerine göre; pikniğe gitmek, tatile gitmek, uzaktaki bir düğüne gitmek evin sınırlarından uzaklaşmayı gerektirdiği için bu pek mümkün değildir. Yaşlı bakımı çalışmayan kadını ev ve eve yakın sosyal alanlarla sınırlandırmaktadır. Dolayısıyla kamusal yaşamda farklı platformlarda bulunma imkânı özellikle çalışmayan kadın açısından zor görünmektedir. Buna karşılık çalışan kadın için bir mesleğe sahip olmak sosyal yaşamla temas etmeyi kolaylaştırdığı, kendini ifade edebilecek bir alan oluşturduğu için çok önemli bir sosyalleşme imkânı da sunmaktadır.

Çalışmada dikkat çeken diğer bir husus ise, kadınlar toplumsal sınıf fark etmeksizin özel yaşamlarına özen gösterecek zamanı bulamadıklarını ve bu durumun bir müddet sonra “bıkkınlık ve boş vermişlik” duygularını tetiklediğini ifade etmişlerdir. Araştırma bulgularına göre, kadınlar tarafından özellikle eş ve çocuklardan ev içi işler konusunda destek alamamaları, emeklerinin bir ücret karşılığının olmaması, buna karşılık yaşlı bakımının incelik ve özen isteyen bir hassasiyeti gerektirmesinin oldukça yıpratıcı bir süreç olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Kadınların söylemlerinde emek yoğun bakım hizmeti gündelik yaşam açısından kısır bir döngünün yeniden ve yeniden üretilmesine de neden olmaktadır.

6.5. Yaşlı Bakımının Aile İçi İlişkilere Yansıyan Boyutları

Evde yaşlıya bakan kadınların yaşadıkları problemlerden biri ve belki de onların deyimiyle en önemlisi yaşlı bakımının eşler arası ilişki dinamiklerini zaman zaman olumsuz yönde etkilemesidir. Çalışma boyunca karşılaştığımız en çok dile getirilen hususlardan biri, yaşlı ve ona bakan kadının yakınlık derecesidir. Şöyle ki, kadın kendi anne/babasına bakıyorsa eşi tarafından zaman zaman şikâyet konusu olabilmektedir. Diğer taraftan kayınvalidesine/kayınbabasına bakıyorsa kadın açısından şikâyet ve tartışma konusu olabilmektedir. Çalışmaya katılan kadınların bir kısmı bu durumun eşler arası ilişkilerde aile içi sorunlara sebep olurken aynı zamanda çocuklarının da aile içindeki tartışmalardan etkilendiğini dile getirmişlerdir. Bu konuda kadınlar deneyimlerini şu ifadelerle aktarmışlardır:

“Ben eşimin annesine bakıyorum. Ama kayınvalidem biraz huysuz birisidir. Sürekli yaptığım işe bir kabahat bulur ve mutlaka bir yolunu bulup bunu ya sofrada ya da misafirlerin yanında söyler. Sonra biz eşimle tartışırız bu yüzden. Emeğimi görmediğine mi yanayım, eşimle aramın açıldığına mı? Maalesef benim eşimde hep annesinin tarafını tutar. Çoğu zaman ağzımızın tadı kaçır senin anlayacağın.” (A6)

“Eşimin anne-babası bende kalıyor iki yıldır. Kayınbabam bir gün düştü kalça kemiğini kırdı. Benim eşim tek çocuk. Kayınbabam düştükten sonra ikisini de yanımıza bir aldık odur budur ben bakıyorum. Ameliyat olduktan sonra indirip kaldırmak zordu, tek başıma yapamıyordum. Bakıcı tutacak gelirimiz de yok. Çocukların masrafından kıstık, onlara harcadık. Benim ne bir aile düzenim ne de çocuklarımla baş başa geçireceğim güzel bir zamanım kalmadı. Sanki evliliği hasta bakıcısı olmak için yapmışım. Demek ki bu da benim kaderim.” (A14)

“Ben anneme bakıyorum. Önce kısa süreliğine yanımıza aldık. Sonra kendi evine gidecekti. Ama rahatsızlıkları çıkınca bırakamadım. Ben eşimden boşanalı üç yıl oluyor. Bir gün eski eşim bana annene verdiğin değer kadar bana değer vermiyorsun dedi. Eşin mi annem mi desen kimi seçerdin? dedi. Bu ne kadar ağırıma gitti. Yaşlı demek çocuk demek, ilgi istiyor, bakım istiyor. Nasıl bir seçim yapayım. Bundan sonra eşimden iyice uzaklaştım ve ipler koptu ve sonra da boşandık. Annem bahane oldu aslında.” (O11)

Yaşlı bakım sorumluluğunun çoğunlukla aile üyeleri ve özellikle de kadınlar tarafından karşılanması, bu süreçle zaman zaman yalnız başına mücadele etmek zorunda kalmaları yaşlı bakan kadınların endişe ve stres düzeyini etkilemektedir. Bu süreçle baş etme yöntemleri bakım veren kişinin yaşına, bakım verdiği kişi ile kurduğu etkileşim ağına, yaşlılığa ilişkin kültürel anlam kodlarına, yaşlının bakım yüküne bağlı olarak değişebilmektedir. Bu konuda katılımcılar şunları aktarmıştır:

“Kayınvalidem koah hastası. Bazen krizi geliyor. Hastaneye zor yetiştiriyoruz. O hastalanınca eşimde sinirli oluyor. Annesine bir şey olacak diye korkuyor. Beni düşünen yok. Hem çoluk-çocuğun hem de yaşlının peşinde koşmaktan ben de hasta oldum. Varsa yoksa annesi. İnanın artık kaldıramıyorum bazı şeyleri.” (A11)

“Kayınvalidem ve kayınbabamın bakım yükü benim üzerimde. Kayınvalidem biraz sinirli. Kayınvalidem sürekli evde eşimle benim aramı açan konuşmalar yapıyor. Evlendiğimden beri pek sevemedik birbirimizi. Yemek yaptığımda bazen elinin tersiyle tabağı itiyor, beğenmiyor yani. Eşimde kalk başka bir şey hazırla diyor. Demiyor ki bu kadında akşama kadar yorulmuştur. İçimden kızıyorum ama huzursuzluk olmasın diye susuyorum.” (A13)

Yaşlı bakımı konusunda büyük sorumluluklar üstlenen her iki sınıftan kadınlar görüşmeler esnasında, özellikle ciddi rahatsızlığı olan ve sürekli ilgi gerektiren yaşlı bakımının bakım veren kişiye yoğun stres ve endişe yarattığını dile getirmişlerdir. Yaşlı bakımı konusunda aileden destek bulamadıkları için yalnız kaldıklarını, yoğun baskı altında olduklarını ve bu durumun panik atak gibi rahatsızlıkları tetiklediğinin altını çizmişlerdir. Özellikle pandemi sürecinde bakım yükleri iki katına çıktığı için antidepresan kullanmak zorunda olduklarını ifade eden katılımcılara rastlanmıştır.

Araştırma bulgularına göre kadınların aile içi ilişkilerde yaşlı-eş-çocuk arasındaki dengeyi sağlama konusunda yoğun çaba sergiledikleri bilgisine ulaşılmıştır. Bu durumun kendilerini mental ve fiziksel olarak yıpratıldığını dile getiren kadın katılımcılar zamanlarının büyük bir kısmını aile bireylerinin memnuniyeti ve konforu için harcadıklarını ifade etmişlerdir.

6.6. Yaşlı Bakımını Üstlenen Kadınların Sosyal Yaşama Katılım Noktasında Yaşadığı Sınırlılıklar

Her gün tekrarlanan, aynı rutin içerisinde ilerleyen ev içi sorumluluklar (temizlik, bulaşık, yemek yapmak, çocuk/engelli ya da yaşlı bakmak vb.) kadınların toplumsal yaşamdan soyutlanmasına neden olurken aynı zamanda sosyal yaşamın pek çok alanında yeteneklerini geliştirme ve kendini ifade etme açısından yoksunluklar yaşamasına da neden olmaktadır. Hane içi sorumlulukların kadınların hareket kabiliyetini ve zamanlarını sınırlaması onların sosyo-kültürel ve ekonomik yaşama dair haklarını da kısıtlamaktadır (Özateş Gelmez, 2014: 22).

Yaşlı bakım emeğinin ücret karşılığının olmaması ve kadını ev içi alanla sınırlaması bakım işinin kadın açısından daha sancılı olmasına sebep olmaktadır. Yaşlının herhangi bir sağlık probleminin ya da sürekli bakıma ihtiyaç doğuracak bir engelinin olup olmaması kadının iş yükünü belirleyen önemli hususlardır. Bu durumda yaşlı bakan kişi, hem kendine zaman ayırma hem de kendini daha iyi hissedecek bir hobi ile uğraşma noktasında yoksunluk yaşayabilmektedir. Bu konuya Ersoy ve Arpacı'nın *“Aile Ortamında Yaşlı Bakımında Gelin-Yaşlı İlişkileri”* başlıklı çalışması örnek olarak verilebilir. Ersoy ve Arpacı, Ankara'da orta sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerde yaşayan ve yaşlı bakan gelinler üzerine bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışmanın bulgularına göre; gelinlerin yaşlı bakımında en çok karşılaştıkları sosyal sorun, evde yaşlı olduğu için gelinin sosyal faaliyetlere katılamaması ve bu durumun

onu olumsuz etkilemesidir (%38,4). Yaşlı bakımının fazla zaman alması nedeni ile gelinlerin %36,1'i hobilerini gerçekleştiremediklerini belirtmiştir. Ayrıca gelinler, yaşlıların kendilerinin bazı faaliyetlerini engellediğini ve onları denetlemeye çalıştığını ifade ederlerken yaşlıların bu tür davranışlarını da yadırgadıklarını aktarmışlardır (%34,8) (2001: 361).

Bakım işi, ev işinde olduğu gibi kadını özel alanla sınırlandırdığı için sosyal yaşam alanlarındaki farklı etkinliklere (tiyatro, sinema, çeşitli kurslar, spor vb.) katılım konusunda da engeller oluşturabilmektedir. Bakım verilen yaşlının ne ölçüde bakıma ihtiyacı olduğu da sosyal ilişkilere katılımı etkiler. Eğer yaşlı bakımı sadece alışveriş, temizlik, fatura yatırma ve ilaçlarını temin etme gibi görece daha gündelik işlere dönükse kadın biraz daha fazla serbest zamana sahip olabilir. Dolayısıyla akrabalık ve arkadaşlık ilişkilerini sürdürme, mesleğini devam ettirme, kendini geliştirme noktasında esnek zaman kullanımı ile birlikte bakım işini de rahatlıkla sürdürebilir. Buna karşılık yatağa bağımlı, ağır kronik rahatsızlığı nedeniyle sürekli bakım gerektiren (yemek yedirme, altını değiştirme, yıkama, egzersiz yaptırma, pansuman yapma, ilaçlarını düzenli olarak verme vb.) bir yaşlıyla ilgileniyorsa harcanan zaman ve bakım yükü de bir o kadar ağır olacaktır. Bu durumda bakım veren kadın için sosyal ilişkilerini ve mesleğini sürdürme noktasında sorunlar oluşabilmektedir. Çünkü yaşlı birey devamlılık gerektiren ve kimi zamanda acil olarak müdahale edilmesi gereken bir bakım desteğine ihtiyaç duyabilir. Yapmış olduğumuz çalışmada bu iki kategoriden kadın katılımcılara rastlanmıştır. Bu konudaki aktarımları ise şu şekildedir:

“Annem ve babam kendi evlerinde yaşıyorlar. Ben de boşandım ve iki kızım ile birlikte kendi evimizde yaşıyoruz. Ama evimiz annelere yürüme mesafesiyle çok yakın. Pazara gittiğimde onlara da bir şeyler alıyorum. Markete gittiğimde arayıp ihtiyaçları var mı diye soruyorum. Cam, kapı silineceği zaman yardıma gidiyorum ya da fatura varsa ödemelerini yapıyorum. Çoğu zaman evimde yemek yapıp onlara yemek taşıyorum. Bütün bunlar çok zamanımı alsa da çok şükür annemle babam kendi kendine yetebiliyor. Kendi işlerime ve arkadaş buluşmalarına zaman ayırabiliyorum. Yürüyüş yapıyorum, el sanatları kursuna gidiyorum haftada iki kere.” (O18).

“Babamın duyma problemi var. Bir de idrarını tutamıyor. Zamanında kulaklık taktıralım, ameliyat yaptıralım dedik. Duyma sorununun var baba dedik. O da bunu gurur meselesi yaptı, ameliyat olmak istemedi. Şimdi dışarı tek başına çıkaramıyoruz, arabaların kornasını duymuyor. Doktor kasları zayıfladığı için idrarını tutamıyor dedi. Bez bağlıyoruz, tuvalete gittiğinde her tarafı pisletiyor. Arkasından mutlaka temizlemem gerekiyor. Yalnız başına bırakılacak gibi değil. Ne bir komşu yüzü görüyorum, ne de çarşı pazar. Eve mahkûm oldum.” (A15)

Araştırmada karşımıza çıkan önemli bir bulgu, çalışan kadınların yaşlı bakımını zaman zaman diğer aile üyeleri ya da yakın çevreleri ile (erkek kardeş, kız kardeş, gelin, akraba ve komşu) paylaştığı için sosyal gruplara en azından mesleki gruplara (iş arkadaşları, sosyal arkadaşları vb.) katıldıklarını ve bu durumun kendilerine iyi geldiğini belirtmişlerdir. Onlara göre, her ne kadar yaşlı bakımı-ev işi ve mesleki sorumluluk üçgeni yoğun mesai gerektirse de işe gitmenin, farklı insanlarla belirli saatler arasında da olsa da vakit geçirmenin, iş çıkışı birkaç yere uğrayarak eve dönmeyen bile kendilerine iyi geldiğini, bunun bir aktivite olduğunu belirtmişlerdir. Aksi takdirde ev içinde sürekli aynı işle meşgul olmanın bir süre sonra bıkkınlık doğuracağını vurgulamışlardır (A5, O18).

6.7. Yaşlı Bakım Emeğinin Kadın Açısından Yarattığı Ekonomik Problemler

Acar Savran'a göre, erkeklerin bakım ve ev işlerini, iş paylaşımından söz etmeyi mümkün kılacak şekilde üstlenmeleri, ancak her ikisi de ev dışında tam gün çalışan ve işlerinin statüsü de ücretleri de eşit olan çiftlerin durumunda gerçekleşir. Bu da genellikle, her ikisi de meslek sahibi olan üst-orta sınıftan çiftler için söz konusudur. Acar Savran'ın tespitinden yola çıktığımızda; ekonomik gelir ve mesleki durum, çiftlerin bakım işlerinde üstlenecekleri sorumlulukları biçimlendiren iki önemli parametredir. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın sahasını oluşturan alt ve orta sınıftan kadınlar, ister meslek sahibi olsun isterse olmasın, genellikle ataerkil söylemlerin gölgesinde bakım işlerini sürdürdüklerini aktarmışlardır (2013: 23).

Kadınların bakım işlerini sürdürürken karşılaştıkları zorlukların derecesi içinde bulunulan sınıfsal yapıya göre şekillenmektedir. Ekonomik koşullar, yaşlı bakımı için gerekli olan teknik malzemelere erişim olanaklarını (oksijen tüpü, hijyenik malzemeler, ilaçlar vb.), sağlıklı beslenebilmek için gerekli olan temel gıdaya erişim imkânlarını, hareket sınırlılıklarını ortadan kaldıran ergonomik konut tasarımını belirlemektedir. Ekonomik durumu iyi olan ailelerde yaşlı bakımına ilişkin sahip olunan imkânlar hem yaşlıya bakan kişinin hem de yaşlının yaşam standardını yükseltmektedir.

Öztop, Şener ve Güven'e göre, yaşlıların bakımında birincil olarak eşler, kız çocukları, gelinler olarak kadınlar sorumlu tutulmaktadır. Gelir getiren bir işte çalışmama, çalışması durumunda iş ortamında geciken terfiler ve düşük ücretler nedeniyle bakım veren kadınlar, ilerleyen yıllarda düşük emekli maaşları ile ekonomik zorluklar yaşamaktadırlar. Özellikle yaşlı bireyin bakımı nedeniyle işlerinden ayrılan ve gelecekle ilgili planlarından vazgeçmek zorunda kalan kadınlar, bir süre sonra bu durumdan yaşlı bireyleri sorumlu tutarak öfke duyabilmektedirler (2008: 45).

Araştırmaya katılan katılımcılardan O12, yaşlı bakımını üstlenmesi gerektiği için eşiyle birlikte çalıştığı atölyeyi bırakmak zorunda kaldığını şu sözlerle aktarmıştır:

“Aslında benim terzilik konusunda becerim iyidir. Eşim de terzi, bir atölyemiz var. Birlikte çalışıyorduk. Ama kayınvalidem ile kayınbabamın bakımı olunca artık yetişemez oldum. Onlar kendi evlerinde kalıyor. Önce kendi evimin temizliğini, yemeğini yapıp sonra onlara yemek taşıyordum. Evlerini temizliyordum. Atölyeye gidip işlere bakıyordum. Bakım böyle çok yoruluyorum, terzilik sevdasından vazgeçtim. Çalışmaya devam etseydim hem daha çok kazanırdık hem de benim de kendi param olurdu.”

Aylaz, vd.'nin evde bakım vericilerin yaşam memnuniyeti ile bakım yükleri arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında bakım vericilerin ekonomik doyumun önemli bir yere sahip olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ekonomik geliri iyi olanların yaşlı bakarken yaşam doyumlarının yüksek olduğu ortaya konmuştur. Onlara göre, birçok araştırmada benzer sonuçları ortaya koymaktadır. Bu araştırmalara göre, bakım verenlerin gelirinin giderinden az olması bakım yükünün artmasına sebep olmaktadır. Buna karşılık bakım veren kişinin ekonomik açıdan daha rahat olması yaşam doyumunu pozitif açıdan etkilemektedir. Çünkü ekonomik imkânlar bakım veren kişinin bakım yükünü de azaltmaktadır (2018: 509).

Yapmış olduğumuz çalışmanın bulgularında ise, ekonomik açıdan yetersizliklerin dışarıdan hizmet alımını, yaşlının bakımı için gerekli olan asgari ölçüde teknik malzemelere erişimini, beslenme biçimini, yaşadığı konut tipini olumsuz yönde etkilediği ile ilgili söylemlere rastlanmıştır. Özellikle pandemi sürecinde yaşlı bakım yüklerinin ekonomik açıdan daha zorlayıcı olduğunu her iki sınıftan görüşmeciler sıklıkla dile getirmişlerdir. Pandemi sürecinde hastanelerin kalabalık olması, buna karşılık özel hastane imkânlarına ekonomik yetersizlik nedeniyle ulaşamamaları yaşlı bireylerden bir kısmının hastalığının zorlu geçmesine sebep olduğu bildirilmiştir.

Yaşlı bakım emeğinin kadını ev içi alanla sınırlaması ve yapılan işin ücret karşılığının olmaması maddi güvensizliğe ve kadın yoksulluğunun derinleşmesine sebep olduğu söylenebilir. Araştırma boyunca bakım işlerinin yükünden dolayı kurumsal bir çatı altında ücretli bir işte çalışma olanaklarından mahrum kalan ya da eğitimlerini tamamlasalar da meslek edinme konusunda sorun yaşayan kadın katılımcılara rastlanmıştır. Araştırmada, maddi problemlerin özellikle bakım veren kişilerin kendi yaşlılık dönemlerine ilişkin gelecek kaygılarını artırdığı, yaşlı bakımının maddi açıdan külfetli bir bakım işi olması nedeniyle birikim yapamadıkları bilgisine ulaşılmıştır.

Tüm bu verilerin dışında çalışma kapsamında karşımıza çıkan önemli bir husus da, “hatır karşılığı” olarak yaşlı bireyin maaşını bakım yapan kişiye verdiği durumlarla karşılaşmış olmasıdır. Özmete, yapmış olduğu bir çalışmada yaşlı ebeveynlerin en çok maddi yardımı birlikte oturduğu ve kendisine bakan çocuklarına verdiğini ortaya koymuştur. Özmete'nin yapmış olduğu bu çalışmada, birlikte yaşadığı ve kendisine her anlamda destek olan çocuklarına finansal açıdan yardım ettiklerini belirten yaşlılar, emeklilik maaşlarını çocuklarıyla paylaştıklarını, bu durumun kuşaklararası dayanışmanın varlığını da ortaya koyduğunu ifade etmişlerdir (2017: 49). Benzer bulgular, bu çalışmada da karşımıza çıkmıştır. Yaşlı ebeveyninin emeklilik maaşını bakım karşılığı alan kişilere özellikle orta sosyo-ekonomik kesimde rastlanmıştır. Bu konuda katılımcılar şunları aktarmıştır:

“Biz üç kız kardeşiz. Anneme dönüşümlü bakıyoruz. Altı ay birimiz bakıyor, diğer altı ay öbür kardeşim bakıyor. Annemin emeklilik maaşını bankadan ben çekiyorum. Bir kısmını ileride annemin vefatı durumunda lazım olur diye ayırıp diğer kısmını da ihtiyaçlarına veriyorum. Ablam ise bakıcı kadın tutup annemin emekli maaşını ona veriyor. Ablam çok yorulmadan sadece bakıcıya ne yapması gerektiğini söylüyor. Yani annemin emekli maaşını hepimiz baktığımız ay boyunca alıp onu kendimize göre değerlendiriyoruz.” (O19)

“Annem ev hanımı. Babam emekli memur. Ben tek kardeşim. Babam bir gün dedi ki; emekli maaşımı ya huzurevine vereceğim onlar bize bakacak ya da sana vereceğim sen bakacaksın. Ne dersin dedi. Ben de baba ben alıyorum maaşını, hem temiz temiz bakarım, hem de paran aile içinde kalır. Öyle anlaştık babamla. Evi vardı, onu da kiraya verdik. Oradan gelen kira geliri, bir de babamın emekli maaşı bizi çok güzel geçindiriyor. Hem babama nasıl bakıyorlar diye endişe etmiyorum. Hem de babamın parasını biz kullanıyoruz.” (08)

Böylelikle hem bakıma ihtiyaç duyan yaşlı bireyler çocuklarına maddi anlamda yük olmaktan çıkmakta hem de bakım verici kişiye karşı bir mahcubiyet duymamaktadırlar. Bu durum, Özmeye'nin de belirttiği gibi kuşaklararası dayanışma örüntülerinin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir.

6.8. Yaşlı Bakım Sürecinde Konut Tipinin Yarattığı Problemler

Yaşlı bakımı konusundaki temel sorunsallardan biri de konut tipidir ve bu durum yapılan bu çalışmada kadınlar tarafından farklı şekillerde dile getirilmiştir. Özellikle gecekonuda yaşayan ve kalabalık nüfusa sahip olan ailelerde kadınlar, yaşlıların bakım sürecinde bir takım sorunları daha derinden hissettiklerini dile getirmişlerdir. Kış aylarında tek bir odada ısınmak ve yaşamak durumunda olduklarında çocuk ve yaşlının aynı mekâna sıkışmasının kadınları çaresizliğe sürüklediği görüşmelerden ve gözlem notlarından elde edilen önemli bir detaydır. Bu konuda kadın katılımcılar deneyimlerini şu şekilde aktarmışlardır:

“Kayınvalidemle aynı evde birlikte yaşıyoruz. Zaman zaman çok bunaldığım oluyor. Çünkü sobalı evde çoluk-çocuk bir de yaşlı olunca bağırsık çağrış bir ortamımız oluyor. Haliyle kayınvalidem gürültü istemiyor. Çocuklarda evin içinde oraya buraya koşuşturuyor. Böyle evin içine sıkıştığımız kış aylarında özellikle çekilmez oluyor. Yazın neyse balkonda içerde bir şekilde vakit geçiyor.” (A5)

“Yaşlı bakmak için, özellikle de hasta bir yaşlınız varsa en güzeli müstakil evler. Apartman hayatı zor oluyor. Benim eşimin anne babası apartmanda kendi evlerinde yaşıyorlar. Kayınbabamın böbrek yetmezliği var. Diyalize giriyor. Ambulans çağırıyoruz. Ama pandemide ambulans bulmak da zorlandık. Apartmandan indirmek, arabaya bindirmek zor. Ambulans bulamadığımızda komşular eşime yardım ediyordu da öyle indiriyorlardı.” (O1)

Apartmanda yaşayan kadınların sorunları genellikle fiziksel rahatsızlığı olan yaşlıların dışarıya çıkarılması sorunudur. Özellikle çok katlı apartmanlarda asansörün olmaması ciddi problem olarak dile getirilmiştir.

Yaşlılıkla birlikte fiziksel süreçlerde meydana gelen deformasyonlar, duygusal açıdan daha alingan olmaları, bir taraftan aile ve toplum desteğine ihtiyaç duyarlarken diğer taraftan yalnız kalıp kafa dinlemek istemeleri mekânsal konularda sınırlılık yaşayan aileler için zorlu bir süreci de beraberinde getirmektedir. Günlük yaşam aktivitelerini daha bağımsız bir şekilde sürdürebilmek için apartman ya da gecekondu yaşamında mekânın da buna göre dizayn edilmesi hayati önem taşımaktadır. Özellikle yaşlıların kemik yapısının zayıf olması nedeniyle düşme, çarpma ve kazalarda sağlıklı bir insana göre daha hassas olduğunu ve yaralanma ile ölüm vakalarının olabileceğini akıldan çıkarmamak gerekmektedir. Bu nedenle özellikle dubleks evler gibi konut içinde merdivenli iniş-çıkışların olması, çok katlı apartmanlarda asansörün olmaması, küvet gibi yüksek girişli banyo sisteminin olması, diz ve sırt ağrıları ya da yürüme engeli olan bireyler için alafanga tuvaletlerin olmayışı yaşlı sağlığını ve yaşlının yaşamsal konforunu olumsuz yönde etkileyebilen unsurlardır. Dolayısıyla konutun tipi ve niteliğinin yaşlı bireyler için sağlıklı ve ihtiyacı karşılayacak şekilde yapılmaması hem bakım veren hem de bakım alan kişiyi olumsuz yönde etkilemektedir.

Yaşlılık dönemi ile birlikte bazı fizyolojik değişimlere (hareket kısıtlılıkları, bilişsel değişimler, duyu kayıpları vb.) bağlı olarak yaşlılar fiziksel koşulların iyileştirilmesine yönelik bir beklenti içine girebilirler. Bu nedenle yaşlı bireylerin yaşamında meydana gelen değişimlere paralel olarak mekânın karakteristik özelliklerinin onların gereksinimleri göz önünde bulundurularak bağımsız hareket etmelerini sağlayacak biçimde yeniden tasarlanması gerekebilir (Zorlu, 2017: 41).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de yaşlı nüfusun oransal olarak giderek artması, fiziksel ve ruhsal hastalıklara yaşlılık döneminde görece daha fazla rastlanması, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin her yaş

dönemini olduğu gibi yaşlılık sürecini de etkilemesi, yaşlılık ve yaşlanma olgusunun yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Yaşlılıkta ortaya çıkan sağlık sorunları yaşlı bakımını gerekli kılarken bakım sorumluluğunun kimler tarafından üstlenileceği de önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bakım veren ve bakım alan açısından düşündüğümüzde hem yaşlı bireyler hem de yaşlı bireylerin yakınları önemli bir sorunun çözümüne ilişkin bir arayışa girmektedir.

Her ne kadar geleneksel aile bağları kısmen çözülsün de sosyo-kültürel değerler gerek kentte gerekse kırdan devam etmektedir. Bu bağlamda değişen toplumsal yapıya rağmen yaşlı ebeveynlerine bakım verme işi daha çok aile üyeleri tarafından özellikle kadınların sorumluluğu altında gerçekleşmektedir. Bakım verme işi gönüllülük üzerine temellenirken zaman zaman bakım veren kişilerin karşılaştığı problemler yaşlı bakımı konusunda uzman ve kurumsal bir destek alma gerekliliğini de karşımıza çıkarmaktadır. Çünkü yaşlıya bakan kişinin bakım konusunda profesyonel bir bilgisinin olmaması hem yaşlı hem de yaşlı yakını açısından kritik problemlerin temelini oluşturabilmektedir.

Yaşlının yaşamını sürdürdüğü ve bildiği bir ortamda kendini daha rahat hissetmesi, sahip olduğu sosyal çevre ile sosyal bağ ve ilişkilerini sürdürmesi, eğer bir hastalığı varsa aile üyelerinin nezaretinde ilgi ve yakınlığın gösterilmesi ile psikolojik ve fiziksel açıdan kendini güvende hissetmesi yaşlı açısından oldukça tatmin edici bir durumdur. Buna karşılık yaşlının yaşı ilerledikçe kendisine bakan kişiye daha uzun soluklu bağımlı hale gelmesi ve bu konuda karşıdaki bakıcıdan beklenen ilginin görülememesi de bir o kadar yıkıcı olabilir. Diğer taraftan yaşlıya bakan kişinin de bir sağlık probleminin olması, mesleki ve aile içi sorumluluklarının fazla olması hem yaşlı hem de ona bakan kişi açısından oldukça problematik durumların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bu çalışma, informal/gayri resmi bakım emeği ve bu emeğin gerektirdiği iş yükünü taşıyan kadınların yaşadığı sorunları farklı yönleri ile bütüncül bir anlayış üzerinden anlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede profesyonel olmayan bakım emeğinin zorlukları kadınların yaşam öyküleri üzerinden anlaşılmasına çalışılmıştır. Araştırma kapsamında görülmüştür ki, bakım işinin sürdürülebilir olmasında yaşlıya bakan kişinin fiziksel ve ruhsal açıdan sağlık durumunun iyi olması, ekonomik yeterliliğinin yaşlı bakım yükünü karşılayacak düzeyde olması, mekânsal koşulların yaşlı bakımı için elverişli olması önemli hususlardır. Çalışma esnasında her iki sınıftan kadınların yaşlı bakımında karşılaştıkları en temel problem, maddi imkânların sınırlı olması konusudur. Yaşlı bakımını kolaylaştıracak pratik ürünlerin maliyet açısından yüksek olması, sağlık hizmetlerine erişimin sosyal güvenceleri olmayan aileler için zorlayıcı olması, yeterli gıdaya erişemedikleri için yaşlıların iyi beslenememesi katılımcıların üzerinde durdukları en temel problemlerdir.

Bu çerçevede yapmış olduğumuz çalışmada hem ekonomik açıdan yaşanan zorluklar hem de iş yükünün fazla olması nedeniyle yaşlı bakan kadınlar içinde özellikle çalışmayan ve emekli olan katılımcılar büyük oranda “tükenmişlik sendromu yaşadıklarını”, “yaşamdan tat alamadıklarını”, “hayatın anlamsızlaştığını”, “giderek yalnızlaştıklarını”, “sürekli hastalıklarla iç içe oldukları için yaşama daha kötümser baktıklarını” dile getirirken duygusal olarak yıprandıklarını belirtmişlerdir.

Çalışma kapsamında kendilerini kısır bir döngünün içinde hissettiklerini belirten kadınlar yaşlı bakarken kendilerinin de psikolojik ve ruhsal olarak yaşlandığını dile getirmişlerdir. Bunun yanında kronik yorgunluk, sırt ve kol ağrıları, uykusuzluk sorunları yaşadığını dile getiren katılımcılara da rastlanmıştır. Yaşlı bakan kadınlardan bazıları kardeşlerinden (kız-erkek kardeş fark etmeksizin) ve yaşlının yakın akrabalık ilişkilerinden (teyze-dayı, halamca gibi) yardım alamadıklarını, yaşlı bakımının bir kişinin sorumluluğunda kalıp, bunun bir göreve dönüştüğünü belirterek fiziksel ve ruhsal bir baskıyı çok yoğun hissettiklerini de dile getirmişlerdir.

Yaşlı bakımında teknik donanım, bilgi ve deneyim önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda yaşlı bakımı uzmanlık isteyen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Hastalığı ağır seyreden ve hastalığın daha komplike olduğu durumlarda, örneğin yaşlının tansiyonunun stabil tutulması, şeker düzeyinin dengelenmesi, kalp ritim sorunlarının kontrol altına alınması, kas-kemik sistemini zayıflatan hastalıklar vb. gibi konular informal düzeyde yaşlı bakımını aşan konulardır. Bu durumda hem yaşlı hem de yaşlı yakını hastane ve bakım merkezlerinden profesyonel hizmet almak istediklerini fakat ekonomik olarak bu hizmetin maliyetinin yüksek olduğunu dile getirmişlerdir.

Çalışma kapsamında yaşlı bakımını üstlenen kadınların bir kısmı baktıkları yaşlının maaşını alarak bakım masraflarını buradan karşıladıklarını dile getirmişlerdir. Alt ve orta sınıftan bir kısım katılımcı, yaşlı yakınının maaşını bankadan çekerek yaşlının ihtiyaçlarının bir bölümünü bu paradan karşıladıklarını, bir kısım katılımcı ise yaşlının aylık gelirinin bir bölümünü bankada bırakıp biriktirerek yaşlının vefatı durumunda cenaze masraflarını oradan karşılamayı düşündüklerini ifade etmişlerdir.

Bu bağlamda çalışma kapsamında görüşme yaptığımız kadın katılımcılar evde yaşlı yakınlarına bakarken bakım işinin sürdürülebilir olması için bazı koşulların iyileştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, ev işi ile bakım işinin birlikte sürdürülmesi kendi yaşam kalitelerini olumsuz yönde etkilediği için bunu yaşlı ebeveynlerine istemeden de olsa zaman zaman yansıttıklarını belirtmişlerdir. Kadınlar, bu konuda sosyal politikalardan sürdürülebilir bir destek beklemektedirler. Bu destekler, her iki sınıftan kadınlar tarafından çoğunlukla maddi yardım şeklinde ifade edilirken, ücretsiz yaşlı bakımı verecek profesyonel bir ekibin en azından ayda iki kere tahsis edilmesi şeklinde de olabileceğini bildirmişlerdir.

Sonuç olarak, çoğunlukla kadınlar tarafından yapılan yaşlı bakım işleri onların yaşamlarını fiziksel, ruhsal ve ekonomik olarak ağırlaştırmakta ve bunun bir göreve dönüşmesi cinsiyetçi yaklaşımların gölgesinde şekillenmektedir. Bu durum görünmeyen emeğin bir başka biçimini doğururken aynı zamanda kadın yoksulluğunun daha da derinleşmesine neden olmaktadır. Bu noktada kadın yoksulluğunun azaltılarak yaşlı bakan kadınlara maddi destek sağlanması ve uzun soluklu bakım veren kadınların duygusal açıdan stres yükünün azaltılabilmesi için önlemlerin alınması, sosyal yaşama karışabilmesi sağlanmalıdır. Böylelikle hem yaşlı bireylerin hem de yaşlıya bakım veren kadınların yaşam doyumu artırılabilir. Bu çerçevede yaşlı bakımı konusunda sağlık birimlerinden alınan hizmete yaşlıların kolay erişilebilirliğinin sağlanması, yerel yönetimlerin bakım ile ilgili profesyonel hizmetleri ihtiyacı olan aileler için hızlı ve rahat ulaşılabilir hale getirmesi yaşlı bakımı konusunda önemli bir sorunun bertaraf edilmesini de sağlayacaktır. Bakım veren kadınların sorumluluklarının sadece yaşlı olmadığını, diğer aile bireylerinin iş yükünü de üstlendiklerini düşündüğümüzde kadının görünmeyen emek statüsünde yer alan hizmetlerinin gerek toplum gerekse kurumsal birimler tarafından fark edilmesi ve bu konuda düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede kadınların hem maddi, hem duygusal hem de sosyal olarak desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar Savran, G. (2013). *Beden Emek Tarih Diyalektik Bir Feminizm İçin*, 3. Baskı, Kanat Kitap, İstanbul.
- Adak, N. (2003). "Yaşlıların Gayri Resmî Bakıcıları: Kadınlar", *Aile ve Toplum*, 5/2, 81-90.
- Aközer, A.R. (2011). *Türkiye’de Yaşlılık Dönemine İlişkin Beklentiler*, (Yay. Haz: A.R. Kalaycı), 1. Baskı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Aldemir, Ç. (2016). *Kadının Görünmeyen Emeğinin Görünür Kılınması: Ev İçi Emeğin Ücretlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Osmangazi Üniversitesi.
- Arpacı, F. (2009). "Yaşlıya Bakan Kadınların Bakım Yüklerinin İncelenmesi", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1, 61-72.
- Aylaz, R., Bayram, N., Aslan, H., Yıldırım, H. (2018). "Kırılğan Gruba Evde Bakım Vericilerin Yaşam Memnuniyeti ve Yaşam Yükleri Arasındaki Bağntı ve İlişkili Etmenler", *Journal Smart*, 4/11, 503-513.
- Baran, A. G., Kalıncara, V., Aral, N., Akın, G., Baran, G., Özkan, Y. (2005). *Yaşlı ve Aile İlişkileri: Ankara Örneği*. 1. Baskı, T. C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Creswell, J. W. (2016). *Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Çev. Ed: M. Bütün, S. B. Demir), 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Doğanay, G., Güven, S. (2019). "Ailede Yaşlı Bakım Rolünü Üstlenen Kadınların Bakımına İlişkin Görüşleri: Giresun İli Örneği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/21, 343-357.
- Ender, R. (2010). "Evde Yaşlı Bakımı İle İlgili Temel Kavramlar", *Evde Yaşlı Bakım Hizmetleri*, (Ed: A. Beki), İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Erol, S. I. (2016). "Küresel Bir Sorun Olarak Demografik Dönüşüm: Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Önlemler", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 37, 75-123.

- Ersoy, A. F., Arpacı, F. (2001). "Aile Ortamında Yaşlı Bakımında Gelin Yaşlı İlişkileri". *I. Ulusal Yaşlılık Kongresi*, Ankara 10-11 Ekim 2001, 354-364.
- İçli, G. (2016). "Sosyal Statü ve Rol Bağlamında Yaşlılık", *Yaşlılık Sosyolojisi*, (Ed: H. Ceylan), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Kalınkara, V. (2016). "Nüfus Yaşlanması ve Toplumsal Boyutları", *Yaşlılık Sosyolojisi*, (Ed: H. Ceylan), Nobel Yayıncılık, Ankara.
- Karahan, A., Güven, S. (2002). "Yaşlılıkta Evde Bakım", *Turkish Journal of Geriatrics*, 5/4, 155-159.
- Kırışik, H., Korkmaz Yaylagül, N. (2020). "Yaşlı Bakımında Kadın Emeği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 17-41.
- Nazlı, A. (2016). "Yaşlı, Birey ve Toplum: Yaşlanmaya Sosyolojik Bakış", *Ege Tıp Dergisi*, 55 (Ek Sayı), 1-5.
- Nazlier Keser, E.N. (2020) "Yaşlı Bakım Uygulamalarındaki Etik Sorunlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 31/1, 303-333.
- Oğlak, S. (2017). "Yaşlı Bakımında Görünmeyen İşgücü: Aile Bakımı ve Ekonomik Değeri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, 73-87.
- Oktik, N. (2021). "Yaşlılık Üzerine", *Yaşam Evrelerini Anlamak*, (Ed: B. Varışlı-N. Oktik), Pegem Akademi, Ankara.
- Özateş Gelmez, Ö.S. (2014). *Kadın Bakım Emeğinin Evde Bakım Uygulaması Üzerinden Değerlendirilmesi Bir Karma Yöntem Araştırması: Ankara Mamak Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Özateş Gelmez, Ö.S. (2016). "'Duman Adamları' Yakalamak: Evde Bakım Uygulaması Kapsamında Bakım Veren Kadınların Zaman Yoksullukları", *Karatahta İş Yazıları Dergisi*, 4, 109-122.
- Özkul, M., Kalaycı, I. (2018). "Enformel Bir İş ve İstihdam Alanı Olarak Yaşlı Bakıcılığı: Yaşlı Yakınları ile Bakıcı İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9/20, 1-27.
- Özmete, E. (2017). *Türkiye'de Kuşaklararası Dayanışmanın Değerlendirilmesi*, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Öztop, H., Şener, A., Güven, S. (2008). "Evde Bakımın Yaşlı ve Aile Açısından Olumlu ve Olumsuz Yönleri", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1, 39-49.
- Taşdelen, P., Ateş, M. (2012). "Evde Bakım Gerektiren Hastaların Bakım Gereksinimleri ile Bakım Verenlerin Yükünün Değerlendirilmesi", *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 9/3, 22-29.
- TAYA (2016). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması*, T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- TÜİK (2016). "Aile Yapısı Araştırması", Erişim Tarihi: 04.02.2022, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Aile-Yapisi-Arastirmasi-2016-21869>.
- TÜİK (2020). "Doğum İstatistikleri". Erişim Tarihi: 18.01.2022, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dogum-Istatistikleri-2020-37229>.
- TÜİK (2020). "İstatistiklerle Yaşlılar". Erişim Tarihi: 13.12.2021, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-2020-37227>.
- TÜİK. "Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015", Erişim Tarihi: 15.03.2022, Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Zaman-Kullanim-Arastirmasi-2014-2015-18627>.
- Türkiye'de Yaşlılık Tahayyülleri ve Pratikleri Araştırması (2019). Erişim Tarihi: 15.03.2022, Erişim Adresi: <https://yada.org.tr/yayinlar/turkiyede-yaslilik-tahayyulleri-ve-pratikleri-arastirmasi>.
- Yağar, F. (2022). "Türkiye'de Evde Bakım Hizmetlerine İlişkin Hasta Beklentilerinin Doküman Analizi ile İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48, 203-2014.
- Zorlu, T. (2017). "Yaşlılar için Konutta İç Mekân Tasarımı ve Ergonomi", *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 10/2, 40-53.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:17.01.2022 ✓Accepted/Kabul:20.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1058828

Research Article/Araştırma Makalesi

Karakurt, Z. ve Gülerce, H. (2022). "Suriyeli Sığınmacı Kadınların Yaşadığı Toplumsal Cinsiyete Dayalı Sorunlar ve Belirsizlik" *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 143-155.

SURİYELİ SİĞINMACI KADINLARIN YAŞADIĞI TOPLUMSAL CİNSİYETE DAYALI SORUNLAR VE BELİRSİZLİK

Zeynep KARAKURT*, Hakan GÜLERCE**

Öz

Bu çalışmada Türkiye’de yaşayan, eşleri kayıp Suriyeli sığınmacı kadınların zorunlu göç sürecinde yaşadıkları deneyimler, sosyal sorunlar ve bu sorunların sosyal uyuma etkileri analiz edilmiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniği ile Şanlıurfa’da yaşayan ve eşlerinden haber alamayan on sığınmacı kadınla görüşülerek sosyal uyum deneyimlerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Elde edilen bulgular betimsel ve içerik analizi ile yorumlanmıştır. Eşleri kayıp kadınların özellikle gelecek açısından büyük bir belirsizlik hali içerisinde oldukları ortaya çıkmıştır. Bunun yanında toplumsal cinsiyet rolleri, taciz, dil problemi ve önyargılar göç edilen ülkedeki sosyal uyumun önündeki önemli engeller olarak belirginleşmektedir. Göç sürecinde sığınmacı kadınların toplumsal cinsiyete dayalı çeşitli risklerle karşılaşma oranının yüksek olduğu çalışmanın sonuçları arasındadır. Bu riskler arasında sosyal yaşamda kadınların özgürlük alanlarının sınırlandırılması, ayrımcılık, ötekileştirme ve dışlanma yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kadın, Belirsizlik, Toplumsal Cinsiyet, Sosyal Uyum.

GENDER-BASED PROBLEMS AND UNCERTAINTY EXPERIENCED BY SYRIAN ASYLUM-SEEKER WOMEN

Abstract

In this study, the experiences, social problems and the effects of these problems on social cohesion of Syrian asylum seeker women living in Turkey with their missing spouses during the forced migration process were analyzed. In the study, in which the qualitative research method was used, it was aimed to reveal their social cohesion experiences by interviewing ten asylum seeker women living in Şanlıurfa, who could not hear from their husbands, with the semi-structured in-depth interview technique. The findings were interpreted with descriptive and content analysis. It has been revealed that women whose spouses are missing are in a state of great uncertainty especially for the future. In addition, gender roles, harassment, language problems and prejudices are becoming evident as important obstacles to social cohesion in the host communities. It is among the results of the study that the rate of encountering various gender-based risks is high among asylum seeker women during the migration process. Limitation of women's freedom in social life, discrimination, marginalization and exclusion are among these risks.

Keywords: Migration, Woman, Uncertainty, Gender, Social Cohesion.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ŞANLIURFA.

e-posta: zeynepkarakurt@sosyaluyum.org, (<https://orcid.org/0000-0001-8925-1049>).

**Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ŞANLIURFA.

e-posta: hakangulerce@harran.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3601-5725>).

1. GİRİŞ

Zorunlu göç sosyolojik ve psikolojik bağlamda birçok sıkıntıyı da beraberinde getirmektedir. Bu sıkıntılar hem göç eden bireyler hem de onları karşılayan yerel toplumlar için geçerlidir. Özellikle sınır aşan göçlerde göçmenler, göç etme süreçlerini maddi ve manevi birçok kayıp vererek geçirmektedirler. Bununla birlikte her göçmen bireyin, sınır ötesine göç etme deneyimi farklılıklar göstermektedir. Hedef ülkenin sınırlarına girebilmek için kabul almak, o ülkenin kültürüne, diline, kurallarına alışmak ve bu ülkede yeniden hayata tutunmak her göçmen birey için her zaman mümkün olmamaktadır. Bu nedenle vatanını terk etmek zorunda kalmak, yeni bir ülkeye sığınma kararı almak ve hayatını yeniden kurmaya çalışmak birçok zorluğu ve belirsizliği beraberinde getirir.

Suriye’de yaşanan iç karışıklıklar, 2011 yılından bu yana milyonlarca insanı ülke içinde ve ülke dışına göç etmek zorunda bıraktı. Zorunlu olarak alınan bu göç kararı beraberinde göçmenlere birçok zorluklar getirmiştir. Bu zorluklar toplumların çeşitli katmanlarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Özellikle göçün önemli aktörleri arasında olan kadınlar bu süreçten olağanüstü derecede etkilenmektedirler. Aile bireylerinde yaşanan ölümlerin yanı sıra kayıplar da söz konusudur. Örneğin önemli sayıda sığınmacı¹ kadının eşi iç savaş sürecinde kaybolmuş ve haber alınamamaktadır. Eşleri kayıp Suriyeli sığınmacı kadınlar hayatta kalmak amacıyla çevre ülkelere doğru göç gerçekleştirmişlerdir. Bu göç yolculuğu sırasında birçok sığınmacı kadının eşiyle olan iletişimi kopmuştur. Bu durum kadınların hayatlarında çeşitli sosyal problemlere yol açabilmektedir. Toplumsal alanda kadının yalnız olması ve ayrıca eşinin kayıp olduğunu resmi belgeler ile ispat edememesi çeşitli zorlukları beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar hem kadınların yeni geldikleri ülkede yeniden yaşamlarına devam etmeleri önünde hem de yerel halk ile kaynaşmalarının önünde çeşitli engeller oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

Aileleri ya da çocukları ile göç süreci devam eden kadınlar toplumsal uyum sürecinde de çeşitli riskler ve tehditlerle karşılaşmaktadırlar. Göç eden bireylerin gelecek hayatındaki belirsizlikler, bireylerin yaşamlarını etkilemekte ve zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada Şanlıurfa’da geçici koruma statüsü altında yaşayan eşleri kayıp sığınmacı kadınların kültürel, sosyal ve ekonomik anlamda topluma dahil olmaları, güven ve aidiyet duygularının gelişmesi yani sosyal uyum sürecine dahil olmalarının önündeki sorunlar ele alınmaktadır. Çalışmada özellikle kadınların karşılaştıkları riskler, tehditler ve belirsizlikler analiz edilerek kadınların yaşadığı toplumsal cinsiyete dayalı sosyal sorunlar ortaya konulmaktadır. Eşleri kayıp sığınmacı kadınların sosyal yaşamda toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak ayrımcılık, taciz, önyargılar, ötekileştirme gibi olumsuz eylemlere maruz kaldıkları araştırmanın bulguları arasında yer almaktadır. Böylelikle bu çalışma sonuçlarının karar alıcılara ve uygulayıcılara rehberlik etme niteliği taşınması hedeflenmektedir.

2. LİTERATÜR

İnsanların sosyal, ekonomik, siyasi veya doğal faktörlerden dolayı fiziki olarak mekân değiştirmesi göç olarak tanımlanabilir (Adıgüzel, 2016:1). Göçü sebeplerine göre zorunlu ve gönüllü göç olarak iki ana grupta incelemek mümkündür (Zanadilova, 2018:117). Göç olgusu, şekline göre yani yakınlık, uzaklık; zorunlu veya gönüllü şekilde gerçekleşmesi gibi nedenlerden dolayı birçok disiplinin konusu olmuştur. Göç, uluslararası arenada insani güvenlik, uluslararası ilişkiler, sosyoloji ve antropolojik açıdan ele alınan bir kavram olması nedeniyle farklı teorilerle açıklanmaktadır (Özdemir ve Özdemir, 2018:115). Göç süreci beden maddi varlığının dışında bireylerin toplumsal bedeninin hatta onu sarmalayan kültürel kodlarının, değerlerinin de göç etmesidir. Toplumsallaşma biçimlerimiz, bireysel ve toplumsal varlığımızı temsil eden değerlerimiz bedenle birlikte coğrafyalar arası göç etmektedir (Kurt, 2021:258). Göç süreci tüm yönüyle ele alınarak aslında göçmen bireyin sahip olduğu değerleri ile bir bütün halinde göç ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla göçmenin göç sürecini anlamaya çalışırken kültürel, ekonomik ve sosyal değerlerinden bağımsız ele alınamayacağı ifade edilebilir.

Suriye’de yaşanan iç karışıklıklar yüzünden milyonlarca insan ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, maddi ve manevi birçok kayıp vermiştir. Göç İdaresi Başkanlığının istatistiklerine göre 7 Ocak 2022 tarihi itibarıyla Türkiye’de geçici koruma statüsünde 3.736.925 Suriyeli sığınmacı bulunmaktadır. Sığınmacıların 1.726.863’ü kadınlardan oluşmaktadır (GİB, 2022). Son on yılda özellikle Suriye’de yaşanan iç karışıklıklarla birlikte Suriye’den

1 Çalışma boyunca Türkiye’de hukuki olarak geçici koruma altında bulunan Suriyeliler için “sığınmacı” kavramı kullanılacaktır. Nedeni Türkiye’nin 1951 Birleşmiş Milletler Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşmesi’ne koymuş olduğu coğrafi çekince. Bu çekinceye göre Avrupa dışından Türkiye’ye sığınan bireylere hukuki olarak mülteci statüsü verilmemektedir. Dolayısıyla bu bağlamda sığınmacı kavramının Türkiye’deki geçici koruma altında bulunan Suriyelileri ifade etmek için kullanılacak en uygun kavram olduğu düşünülmektedir.

çevre ülkelerine kitlesel bir zorunlu göç gerçekleşmiştir. Suriye ile sınırı olması ve kültürlerinin de yakın olması hasebiyle birlikte uygulanan açık kapı politikası ile en fazla sığınmacı Türkiye'ye göç etmiştir.

Her zorunlu kitlesel göçte olduğu gibi ev sahibi toplumlarla göç eden toplumlar karşılıklı bir etkileşim yaşamaktadır. Bu insani karşılaşmada çeşitli uyum ve çatışma alanları ortaya çıkmaktadır. Saygın ve Hasta'ya göre dil, eğitim durumu, cinsiyet, göç edilen ülkede kalma süresi, sosyal kimliğin inşası ve algılanan ayrımcılık, uyum sürecini etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır (Saygın ve Hasta, 2018:322). Ev sahibi toplum ile göçmen halk arasında oluşan çatışma alanları kamu, sivil toplum ve diğer paydaşların yürütmüş oldukları sosyal uyum faaliyetleri ile en aza indirgenmeye çalışılsa da bu durum yeterli düzeyde gerçekleşmemiştir. Bu uyumsuzluğun sebepleri önyargılar, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, endişe, kaygı ve karşılıklı iki toplumun birbirini tanımamasından kaynaklanmaktadır.

Sığınmacıların yaşadığı sosyal sorunların başında *belirsizlik* hali gelmektedir. Bauman (2018), bir çalışmasında Michel Agier'in (2002) "*eşikte sürünme*" kavramına atıf yapmaktadır. Agier'e göre sığınmacı bireyler, "geçici ya da kalıcı olduğu asla kestirilemeyen bir 'eşikte sürünme' halindedirler. Nerede olurlarsa olsunlar, geçicilik, belirsizlik, eğretilelik duygusu asla peşlerini bırakmayacaktır" (Bauman, 2018). Bu belirsizlik hali sığınmacı bireylerin yeni vardıkları ülkede uyum süreçlerini zorlaştırmaktadır.

Yapılan araştırmalar Suriye'de iç karışıklıkların devam etmesi, belirsizlik ve Suriyelilerin uzun yıllardır Türkiye'de yaşamaları nedeniyle (2020 itibarıyla 600 binden fazla Suriyeli bebek Türkiye'de dünyaya gelmiştir) sığınmacıların Türkiye'de kalıcı olduklarını ortaya koymaktadır (Erdoğan, 2020:116). Zorunlu olarak göçe maruz kalan insanlar ile yerel halkın etkileşimi bir taraftan yeni sosyal ilişkilerin oluşmasını sağlamaktadır. Gülerce ve Çorlu yapmış olduğu çalışmada (2021), göçmen ve yerel halkın yeni kurulan bu sosyal ilişkilerinin her zaman olumlu sonuçlar meydana getiremeyebileceğini belirtmişlerdir. Olumsuz sonuçların meydana gelmesinde etkili olan en önemli nedenlerden biri toplumsal etkileşimin yetersizliğidir. Yerel halkın sığınmacı halka karşı oluşturduğu önyargı, endişe, korku gibi birçok duygunun yansımaları genellikle göçmen bireylerle bir iletişim kurmaktan kaçınmak olmaktadır. Bu durum toplumların birlikte yaşama kültürü geliştirmelerini engelleyebilmektedir (Gülerce ve Çorlu, 2021:85). Dolayısıyla Suriyeli sığınmacıların Türkiye'de kalıcı olmaları, ev sahibi toplumun endişelerini arttırmakta ve toplumsal yaşamda çatışma alanlarının artmasına neden olmaktadır.

Aydemir ve Yüksel'e göre, göç sonrasında hem göç alan toplumun hem de göç eden grupların sosyal yapısı ve yaşam pratikleri değişim göstererek yeni bir etkileşim meydana gelmektedir. Bu etkileşim ile beraber insanların bir arada yaşaması ve sosyal uyum sürecini gerçekleştirmesi ancak karşılıklı olarak gelişecek bir ilişki biçimiyle mümkün olmaktadır (Yüksel ve Aydemir, 2020:286). Bir yandan göçmen birey göç ettiği yerde toplumsal katılım sağlarken diğer taraftan onları karşılayan toplumlarda da bir kabul süreci oluşması gerekmektedir. Katılım istekliliği ve toplumsal kabul gerçekleşmediği durumlarda çatışma alanları ortaya çıkabilmektedir. Bunun sonucunda meydana gelen gettolaşma, göçmenlerin yeni gelinen ülkeye, topluma karşı aidiyet duygusu geliştirmesinin ve sosyal uyumun önünde büyük engel oluşturmaktadır (Erder, 2006). Dolayısıyla bu durumda göçmen ve yerel toplumlar arasındaki bağ zayıflamakta ve çeşitli mekânsal kümelenmeler oluşmaktadır.

Kadın sığınmacıların göç deneyimleri diğer gruplara nazaran toplumsal cinsiyete dayalı nedenlerden dolayı farklılıklar göstermektedir. Göç sürecinde sığınmacı kadınlar temel güvenlik ve koruma sorunlarından daha çok etkilenmektedir. Çakmak'a göre kadınlar hem göçmen hem de kadın olarak yalnız başına göç etmiş olmasından bağımsız daha dezavantajlı konumdadır (2010:53). Göç bir yandan kadınlara yönelik toplumsal cinsiyete dayalı riskler ve tehditlerden uzak olmanın bir yoluken diğer taraftan başlı başına kadınların yeni geldikleri mekânlarda toplumsal yaşama katılımları yönünde belirsizlikleri ve tehditleri ortaya çıkarmaktadır.

Kadınlar göç yolculuğunda nelerle karşılaşacaklarının belirsizliğini yaşamaktadır, örneğin, bu yolculukta hemen hemen bütün maddi birikimlerini kaybetmektedirler. Özellikle düzensiz göç edenler bütün maddi birikimlerini göçmen kaçakçılara teslim etmeye mecbur kalmaktadırlar (Gülerce, 2020:219). Bu nedenle kadınlar bu göç yolculuğu sürecinde sürekli kayıplar vermektedir. Ayrıca kadınların göç yolculuğunda maruz kaldıkları şiddet olayları, deneyimleri ve tehdit algıları farklılıklar göstermektedir. Kadın göçte dâhil olsun ya da olmasın etkilenmesi mümkündür. Göç, hem geride kalanları hem de gelinen yerdeki kişileri ve en çok da göç eden kişileri etkiler (Lecaj, 2019:51).

Göç etme sürecinde kadın ve erkek olmak göçmenlerin göç deneyimini toplumsal cinsiyete bağlı olarak etkiler, yeniden şekillendirir ve biçimlendirir. Arpacı çalışmasında, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin göç süreçlerinde kadınların karşılaştıkları olumsuzlukları arttırdığını ve sorunlarla karşılaşmanın süreklilik kazandığını vurgulamaktadır. Bu nedenle göçmen kadınların göç ettikleri coğrafyalar neresi olursa olsun bu sorunlarla karşılaşmaları mümkündür. Bu bağlamda göçün cinsiyetlendirilmiş bir olgu olduğu söylenebilir. Uluslararası göç cinsiyetlendirilmiş bir süreçtir ve ataerkil toplumların kadınlar üzerinde kurduğu siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik otoritenin yeniden ortaya çıkmasını etkileyen eylemleri barındırır. Göçmen kadınlar kendi ülkelerinde yaşadıkları toplumsal cinsiyet temelli birçok sorunu göç sürecinde ve çoğu zaman yeni geldikleri ülkelerde de deneyimlemeye devam ederler. Sığınmacı kadınların geldikleri ülkede maruz kaldıkları toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler kadınların göç süreçlerini büyük ölçüde etkiler (Arpacı, 2020: 152). Dolayısıyla göç kararı almak ve göç süreci toplumsal cinsiyetten bağımsız değildir. Göçmen kadınlar bu durumdan farklı şekillerde etkilenmektedirler (Coşkun, 2017: 1302).

Göç sürecinde eşleri kayıp sığınmacı kadınlar, ailenin hem annesi hem de babası rollerini üstlenmek durumunda kalmaktadırlar. Sığınmacı kadınlar bu süreçte, hem toplumsal yaşamda bir kadın olarak hem de bir sığınmacı olarak yalnız başına ya da ailesi ile göç etmiş olmasından bağımsız bir şekilde daha fazla sorun yaşamaktadır. Bu nedenle hem kadın olarak hem de eşleri kayıp olmalarından ötürü daha dezavantajlı duruma gelmekte ve omuzlarında çok fazla sorumluluk taşımaktadırlar. Sığınmacı kadınlar bu göç yolculuğu sırasında gelenekleri, kültürel değerleri, dilini, aileyi koruyacak ve muhafaza edecek, ailenin en sorumlu üyesi olarak görülmektedir ve hem anne hem baba rollerini üstlenecek temsilciler olarak algılanmaktadır. Kadınların, göç ettikleri ülkenin kültürel normları, dili ve sosyal yapısına bir de kendi aile kültürü, geleneksel değerleri ve dilini muhafaza etme çabası eklenir (Şeker ve Uçan, 2016:207). Bütün bunların yanında ekonomik anlamda temel geçim sorunları da kadınların hayat mücadelesinde önemli bir alan oluşturmaktadır.

Göç sürecinde göçmenin yaşadığı yoğun duygulardan birisi de geride bıraktıklarına karşı hissettiği özlemdir. Birçok göçmen birey için yeni göç ettikleri süreçte gözlenen bu duygunun yoğunluğu, yaşam standartları iyileşme gösterse ve daha iyi koşullara sahip olsa da, bazı göçmen bireylerin hayatında hiç azalmadan yıllarca devam etmektedir. Yurt özlemi (homesickness) olarak kavramsallaştırılan bu duygu, göç eden insanların sevdiği kişilerden ve mekânlardan (ev, okul, işyeri) ayrıldığında verdiği tepkidir. Sevdiklerini ve fiziksel çevrelerini kaybeden kişilerin yaşadığı üzüntü öyle derindir ki, bir çeşit keder (grief) olarak görülmektedir (Gezici Yalçın, 2017). Göçmen kadınlar, göç sürecine dâhil olduktan sonra, aşına oldukları çevre, kültür, dil ve değerlerden ayrılmak zorunda kalarak dil ve kültür açısından farklı mekana geçiş yapmaktadır (Akdeniz ve Öz, 2009:30).

Suriye’de yaşanan iç karışıklıkların yıkıcı boyutları ile ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanlar, aynı dini inanca sahip bir toplumda kendilerini ait hissetme çabası içerisinde olmuşlardır. Geldikleri toplumun sahip olduğu değerleri, kültürü ve dili içerisinde kendi kültürel kimliklerini koruma çabasında ve yine kendi düşünce sistemlerine sahip çıkarak varlıklarını korumaya çalışmaktadırlar (Yeter, 2018:122). Kadınlar göç sürecinde dışarıdan gelecek etmenlere, tehditlere ve risklere karşı istenmeyen bir biçimde gelişen durumlara engel olmaya çalışmaktadır.

Göç süreçlerinde kadınların göç kararı almaları genellikle ailelerinin ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Suriyeli sığınmacı kadınların göç kararı almalarında hayatta kalma ihtiyaçları ve ailelerini koruma istekleri etkili olmuştur. Bir yerden başka bir yere coğrafi olarak yer değiştirmede sadece aile, arkadaş, akraba değil ait hissedilen çevre ile de bağlar kaybedilir. Bireyin içinde yaşadığı çevrede sahip olduğu ve sürekliliğini koruyan unsurlarda özel bir bağ ve duygu değeri bulunur. Bunlar birey için tanıdık, bilindik, alışılmış, aidiyet hissedilen ve aşına olunan içeriklerdir. Bilindik olunan içerikler bireyde güven duygusunun gelişmesini sağlar. Bu nedenle göç süreci ile birlikte gelişen mekansal değişim, göçmen birey için birçok kaybı ve karmaşayı beraberinde getirir (Aktaran: Koç ve Sever: Sandler, 1960:75). Göçmen her zaman geride bıraktıklarına özlem duymaktadır. Ayrıca yeni geldiği ülkede karşılaştığı kültürel farklılıklar göçmenin kendisini yabancı hissetmesine neden olabilmektedir. Bauman’a göre göçmenin kimliği aslında sahip olduğu tüm değerler, yargılar ve aidiyet bağlarını içerir. Göç süreci, bu değerler üzerindeki baskıyı arttırır. Var olan kimlik ile edinilen yeni kimlik arasında kalmak ciddi bir ruhsal karmaşayı anlatır (Bauman, 2017). Göçmen bireyin kendi içinde yaşadığı bu ruhsal karmaşa uyum sürecini etkilemektedir. Bu durumu eşleri kayıp sığınmacı kadınların daha derinden tecrübe ettiği iddia edilebilir.

Geçmişten günümüze göçler tarihi incelendiğinde bir araya gelen toplumların uyum süreci hiçbir zaman durağan bir yapıda olmadığı gözlemlenmiştir (AB, 2004). Uyum süreci, göçmenin toplumsal sisteme dâhil olması, yerel halk ile etkileşimde bulunması, iş hayatında yer alması, sosyal yaşam alanlarında bulunması ile mümkün olmaktadır. Göçmen ve yerel halkın insani karşılaşması sonucunda bir kültürel çatışma meydana gelebilmektedir.

Hedef ülke/toplum ve göçmen bireyler düşünüldüğü zaman gerek hedef ülkedeki siyasi sistemin gerek ev sahibi toplum gerek göçmenler, sağlıklı bir uyum süreci yaşanması ve sosyo-kültürel sorunlarla karşılaşılması için gerekli stratejiler izlenmelidir (Görgün, 2017:1324). Karasu'ya göre uyum süreci üç ölçütü içermektedir. İlk ölçüt hukuki ölçüttür. Bu kapsamda göçmen bireylerin yeni gelinen ülkede ülke vatandaşlarının sahip olduğu yasal haklara sahip olmalarıdır. İkinci ölçüt ekonomik ölçüttür. Göçmen bireyin hem kendisi hem de ailesi için yaşanabilir bir gelecek sağlayacağı, geldiği ülkenin yaşam standartlarına uygun bir yaşam maliyetini karşılayabileceği ekonomik imkânları sağlayacak bir işinin olmasıdır. Son ölçüt ise kültürel ve sosyal ölçüttür. Göçmen bireyin ayrımcılık ve ötekileştirme korkusu yaşamadan, içinde yaşadığı ülke ve vatandaşları ile sosyal, kültürel ilişkiler kurması, kendini ifade ederek var olan kültürel ve sosyal yapıya katkıda bulunmasıdır (2016:999). Sosyal yapıyı etkileyen temel unsurların toplumsal cinsiyet bağlamında gelişip, dönüştüğü dikkate alındığında, Suriyeli kadın sığınmacılar özelinde değişen Türkiye sosyolojisi ile ilgili yapılacak çalışmaların yakın dönemde önemli tartışma konularından birini oluşturacağı öngörülebilir (Yaman, 2017:99).

Göç süreci tüm göçmen bireyler için travmatik etkileri dışında göçmen kadınlar üzerinde, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler sonucu meydana gelen toplumsal, psikolojik kültürel sorunların da eklendiği daha derin izler bırakır (Berger, 2004). Yapılan araştırmalar, sığınmacıların yeni geldikleri ülkede birden fazla eşliliğinin görünürlük kazanması bununla birlikte boşanmalarda yaşanan artış, kadınlara yönelik taciz ve çocuklara yönelik istismar vakalarının ortaya çıkması, bazı şehirlerde etnik veya mezhebe dayalı gruplaşmaların belirginleşmesi ve çarpık gruplaşma gibi toplumsal etkilerin olgu ve olayların ortaya çıktığı görülmektedir (Orhan ve Senyücel Gündoğar, 2016:1). Bu bağlamda birçok kadın sınırlı imkânlar ve sosyal destekleri korumak için yeni yerleştiği ülkede izole ve geri planda kalmış bir şekilde yaşamını sürdürür. Bununla birlikte toplumsal baskılar göçmen ve yalnız kadının sosyal hayata katılımını engellemektedir.

Suriyeli sığınmacı kadınların göç sürecinde yaşadıkları sorunlar ve risklere rağmen, Türkiye'ye karşı aidiyet duygularının gelişmeye başladığı ve sosyal uyumu gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Kadın sığınmacılar için sosyal uyum, annelik kimliğini koruma, toplumsal cinsiyet rolündeki değişim ve o ülkede kalma isteklerini içine alan önemli bir süreçtir (Öztoraman Adıgüzel ve Tanyaş, 2020:201). Dolayısıyla toplumsal cinsiyete dayalı ev içi rollerindeki değişimler, göçmen kadınların sosyal uyum sürecinde karşılaştıkları zorluklardan birisidir.

Kadınlar, göç sürecinde göç ettikleri toplumda istihdam, sağlık hizmetlerine erişim, sosyal güvenlik ve eğitim gibi hizmetlerden mahrum kalmakta ve bu hizmetlere erişim kısıtlamaları ile karşı karşıya gelmektedir. Bunun sonucunda, kadınların dezavantajlı oldukları ve kendilerini zaman zaman ifade edemedikleri göç sürecinde fiziki, psikolojik ve sosyo-kültürel olarak olumsuz etkilendikleri ifade edilebilir (Şeker ve Uçan, 2016:211). Bu nedenle sığınmacı kadınlar, diğer bütün sığınmacılar gibi, yoksulluk, ayrımcılık, baskı, ırkçılık, istihdama dayalı yabancı düşmanlığı, hoşgörüsüzlük gibi durumlarla karşı karşıya kalabilmektedir. Zorunlu göçü deneyimleyen kadınlar hem aile içinde hem de hedef ülkenin toplumsal yaşamında, işgücü piyasalarında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan olumsuz yaşam koşulu ile mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar.

Bu çalışma, Türkiye'nin Şanlıurfa ilinde yaşayan eşleri kayıp Suriyeli sığınmacı kadınların toplumsal cinsiyete dayalı yaşamış oldukları sorunları ve bu süreçte ortaya çıkan belirsizlikleri tartışmaktadır. Yapılan saha araştırmasında çalışmanın literatür kısmındaki birçok iddia doğrulanmıştır. Kadınların, sığınmacılığın, eşlerinin kayıp olmasının ve belirsizliklerin beraberinde getirdiği birçok sorunla baş etmek zorunda kaldıkları ortaya çıkmıştır.

3. YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma desenlerinden yarı-yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır. Araştırma kapsamını, Şanlıurfa'da yaşayan eşleri kaybolan Suriyeli sığınmacı kadınlar oluşturmaktadır. Bu grubun seçilmesinde sığınmacı kadınların eşlerinin kayıp olmalarından dolayı yaşadıkları belirsizliklerin çok daha

yüksek olduğu düşünülmesi etkili olmuştur. Böylelikle sayıları azımsanmayacak kadar fazla kadının sosyal uyum süreçlerinde yaşadıkları sorunların ortaya konulması ve politika yapıcı ve uygulayıcılara sunulması hedeflenmiştir. Aynı zamanda araştırmacıların, Suriyeli sığınmacılar ile kurmuş oldukları bir dernekte devam eden Knitting For Hope (Umut için Örgü) isimli sosyal girişim projesi kapsamında eşleri kayıp sığınmacı kadınlarla biraraya gelinerek çeşitli aktivitelerin yapılması bu grupta çalışılma fikrini güçlendirmiştir. Bu durum aynı zamanda kadınlara erişimi ve mülakat ortamındaki güveni de artırarak veri toplama sürecini kolaylaştırmış oldu.

Bu kapsamda Şanlıurfa'da belirlenen eşi kaybolmuş on sığınmacı kadınla yapılan görüşmelerle elde edilen verilerin analizi yapılmıştır. Haziran 2021 tarihinde başlayan görüşmeler, Eylül 2021 tarihinde tamamlanmıştır.

Görüşmeler kadınların, kendilerini daha rahat hissetmeleri için, kendi evlerinde ve yanlarında bir yakınları olmadan gerçekleştirilmiştir. Ayrıca görüşülen kadınlar arasında Türkçe bilmeyenlere rastlanılmış, görüşmelerin daha verimli gerçekleşmesi için anadili Arapça olan bir tercümandan destek alınmıştır. Sığınmacı kadınların eşlerinin kayıp olmalarıyla ilgili bilgilere, katılımcılar ile yüz yüze gerçekleşen derinlemesine görüşmelerde yarı-yapılandırılmış sorular yöneltilerek ulaşılmıştır. Mülakatlar gönüllülük esasına dayanmakla birlikte kadınların istedikleri zaman mülakatı yarıda kesebilecekleri kendilerine bildirilmiştir. Kadınlar ile yapılan görüşmelerin tamamı kayıt altına alınmış ve daha sonra transkript yapılmıştır. Çalışmada kadınların gerçek isimleri kullanılmamıştır. Kadınların mülakatlar esnasında herhangi bir travmatik süreç yaşamamaları için geçmişte yaşadıkları hassas zamanları hatırlatacak travma tetikleyici sorulara yer verilmemiştir. Bunun yanında hiçbir şekilde dini inanç, yaşam tercihleri vb. gibi kişisel sorular sorulmamıştır. Çalışmada sığınmacı kadınlarla derinlemesine mülakatlar yapıldığından dolayı saha çalışmasından önce Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Etik Kurulu'ndan (20.05.2021 tarihli) gerekli etik kurul onayı alınmıştır. Bu çalışma TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı ve Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından da desteklenmiştir.

4.BULGULAR

Bu araştırma, Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar sonrası can güvenliği endişesiyle ülkelerini terk ederek Suriye sınırında bulunan ve sığınmacı bireylerin önemli bir kısmının yaşadığı Şanlıurfa ilinde gerçekleştirilmiştir. Şanlıurfa'da 7 Ocak 2022 tarihi itibarıyla 427.602 sığınmacı birey yaşamaktadır ve sığınmacıların önemli bir çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır (Göç İdaresi Başkanlığı, 2022). Bu kadınlar içerisinde, eşlerinden haber alamayan ve eşi kayıp olan kadınlar da bulunmaktadır. Çalışma kapsamında Şanlıurfa'nın Haliliye, Karaköprü ve Eyyübiye ilçelerinde yaşayan eşleri kayıp sığınmacı kadınlar ile görüşmeler yapıldı. Kadınların eşleri yıllardır kayıp ve eşlerinden haber alamamaktalar. Bu durum kadınların hayatında çeşitli sorunların meydana gelmesine neden olmaktadır. Bu sorunların başında dil prolemi, toplumsal cinsiyete dayalı roller, taciz, belirsizlik ve önyargılar gelmektedir.

Görüşülen Kadınların yaşları 33 ile 57 arasında değişmektedir. Çalışma kapsamında görüşmecilerin tamamının kadın olmasından ötürü görüşmeciler arasında çeşitliliğin sağlanması üzere çeşitli yaş aralığındaki kadınlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kadınların çoğunluğu bir işte çalışmamakla birlikte bazıları kuaförlük, tarım işçiliği, terzi ve dernek çalışanı olarak iş hayatında yer almaktadır. Kadınların bazıları KIZILAY'dan destek alırken diğerleri hiçbir yerden destek almadıklarını belirtmişlerdir. Görüşmeciler arasında Türkçe bilmeyen kadınlar da bulunmaktadır. Bunlarla birlikte görüşme yapılan bütün kadınlar çocuk (2 ile 8 çocuk arasında) sahibidir.

Tablo 1: Görüşme yapılan kadınların demografik özellikleri

Kod	Yaş	Yaşadığı İlçe	Çalışma Durumu	Çocuk Sayısı	Takma İsim
G1	42	Eyyübiye	Çalışmıyor	6	Hatice
G2	36	Eyyübiye	Tarım İşçisi	8	Meryem
G3	33	Haliliye	Kuaför	2	Kübra
G4	39	Haliliye	Gönüllü Dernek Çalışanı	3	Fatma

G5	40	Karaköprü	Çalışmıyor	2	Zeynep
G6	46	Haliliye	UNICEF’de Çalışıyor	3	Semra
G7	57	Haliliye	Terzi	6	Rukiye
G8	36	Haliliye	Çalışmıyor	4	Esra
G9	40	Haliliye	Çalışmıyor	5	Merve
G10	38	Eyyübiye	Çalışmıyor	4	Ayşe

4.1.Dil Sorunu

Suriye’den Türkiye’ye göç eden insanlar öncelikle sınır illerinde ve şehirlerin dışında kurulan geçici barınma merkezlerine yerleşmişlerdir. Suriye’de yaşanan iç karışıklıkların artması nedeniyle Türkiye’ye yoğun göçün devam etmesi sonucu geçici barınma merkezlerinin sayıları yeterli olmamaya başlamıştır. Sığınmacı bireylerin kaldığı geçici barınma merkezleri dışında birçok Suriyeli Türkiye’nin sınır illerinde yaşamayı ya da akrabaları ile bir süreliğine birlikte kalmayı tercih etmişlerdir (Güçtürk, 2014:2). Sosyal ağların da etkisiyle birlikte sığınmacılar, şehrin çeşitli bölgelerine yoğunlaşmışlardır (Gülerce ve Demir, 2021). Bu durum da kentsel çöküntü alanlarını ve mekânsal kümelenmeyi güçlendirerek yerel toplumla kaynaşmanın önünde engel teşkil etmektedir. Sadece kendi topluluklarıyla iletişim kuran göçmenler yerel toplumun dilini öğrenmede çeşitli zorluklar yaşamaktadır.

Yeni yerleşilen ülkede sığınmacı kadınların akraba ve tanıdıklarının olmaması ve bir sosyal çevrelerinin bulunmamasından kaynaklı dil öğrenme zorluğunu beraberinde getirmektedir. Buna bağlı olarak göçmenin yeni geldiği ülkeye olan aidiyet duygusu gelişmemektedir. Bununla beraber sığınmacı kadınların yerleştikleri ülkede dışlanması, kabul görmemesi, reddedilmesi kendilerini hiçbir yere ait hissetmeme duygusunun gelişmesine neden olmaktadır (Gezici Yalçın, 2017:60). Yeni göç edilen ülkenin dilini öğrenme süreci göçmen birey için her zaman mümkün ya da kolay değildir. Dil bireylerin çocukluk yaşamını, evini ve paylaşılan tüm duygularını kapsayan bir olgu olduğu için birey üzerinde psikolojik anlamda önemli bir görev üstlenmektedir. Ülkelerinden zorunlu sebeplerle ayrılmak zorunda kalan kişiler, dillerini de geride bırakmak ve çoğu zaman terk durumunda kalırlar (Koç ve Sever, 2020:78). Nitekim yapılan görüşmelerde Suriyeli sığınmacı kadınların böyle bir durumla karşılaştıkları ortaya çıkmıştır. Eşleri kayıp görüşmeci kadınların, ev içi sorumlulukları, çocuklarının küçük olması ve çocuklarına bakacak kimselerinin olmaması gibi nedenler dil kursuna katılmalarının önünde engel oluşturmaktadır. Aynı zamanda kadınlar, ailenin ekonomik sorumluluğunu da yüklenmelerinden dolayı dil kurslarına gidecek zamanı bulamamaktadırlar. Bunun yanında mekânsal kümelenmeden kaynaklanan sosyal çevreden dolayı Türkçe konuşmaya ihtiyaç hissetmeyen kadınların Türkçe öğrenmedikleri ortaya çıkmıştır. Kadınların yerleştikleri bölgelerde yerel toplumla etkileşiminin olmaması ve buna bağlı olarak komşuluk, arkadaşlık ilişkilerinin oluşmaması da dil öğrenme süreçlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Dil sorunu ve beraberinde gelen diğer sorunları kadınlar şöyle ifade etmişlerdir:

Ben çalışmıyorum çünkü çocuklarım daha küçük, onları evde yalnız bırakamıyorum. Zaten Türkçe de bilmiyorum. Türkçe bilmediğim için kimseyle konuşamıyorum da. Bazen komşularımı görüyorum onlar çok iyiler ama ne dediklerini anlamadığım için konuşamıyorum. Kimi zaman evde yemek yapıyor onları satmak için pazara gönderiyorum. Eşim kaybolduğunda en büyük çocuğum daha 3 yaşındaydı, diğer çocuklarım da daha küçüktü. Çocuklarım babasız büyüdüler. Bu çok kötü bir durum. Ben çocuklarım için hiçbir şey yapamadım, hiçbir şey yapamadığımı hissediyorum. Çocuklarım okuyamıyor, ben çalışmıyorum çünkü dil bilmemek bana çok engel oluyor. Fabrikada çalışsam çocuklarımı bırakıp 12 saat boyunca eve kilitleyemem, başlarına bir şey gelecek olsa onlara bakacak kimsem yok. Yani babasız olmak çok garip ve kötü bir şey (Esra, 36, çalışmıyor).

Buraya geldiğimde Türkçe tek kelime bile bilmiyordum. Kaldığımız akrabalarımız da Arapça bilmiyorlardı, o sebeple Türkçe öğrenmek zorundaydım en kısa zamanda. Fakat dil öğrenmek hiç kolay olmuyor. Bu yüzden ilk geldiğim zamanlar kendimi çok zayıf hissediyordum. Sonra derneklerde çalışmaya başladım, Türkçe öğrenmeye çalışıyorum (Fatma, 39, gönüllü dernek çalışanı).

Eşim olmadığı için çocuklarım dışarı çıkmama izin vermiyorlar. Bazen komşularıyla konuşmak istiyorum ama Türkçe bilmediğim için konuşamıyorum. Oğullarım babamız yok sen tek başına bir yere çıkamazsın diyorlar. Sürekli evde olduğum için Türkçe öğrenemedim (Hatice, 42, çalışmıyor).

Göç süreçleri ve sonrasında farklı kültürlere sahip insanların bir arada yaşama zorunluluğu toplumda bazı sorunların da meydana gelmesine neden olmaktadır. Yapılan çalışmalar, ortaya çıkan en önemli sorunlardan birinin dil problemi olduğunu göstermektedir. Göçmen birey yeni geldiği ülkede en temel ihtiyacı olan iletişim sorununu gidermek için dil öğrenmesi gereklidir. Fakat yeni göç edilen ülkenin dilini öğrenme süreci her göçmen birey için her zaman mümkün ya da kolay değildir. Göçmen bireyler aslında öğrendikleri dil ile yeni bir kimlik ve hayat inşa etme yoluna girerler. Görüşülen kadınlar, kültürel faktörler, önyargılar, dışlanma ve imkânların kısıtlı olmasından kaynaklı olarak dil öğrenme süreçlerinin zorlaştığını belirtmişlerdir. Kadınlar geldiği ülkenin dilini öğrenemediği için toplumsal yaşama dâhil olup, sosyal uyumu gerçekleştirmediği gibi aidiyet duygusunu da geliştirememektedir. Yaptığımız görüşmeler kadınların en zorlandıkları konulardan birinin dil öğrenme süreci olduğunu ortaya koymuştur. Görüşmeci Esra dört çocuğu ile birlikte yalnız yaşamaktadır. Esra, çocuklarının küçük olmasından dolayı iş hayatına dahil olamamaktadır. Ayrıca dil öğrenmesi için bir kursa gidemiyor. Yalnız anne olması ve yakınlarının olmamasından kaynaklı olarak çocuklarının ve evin sorumluluğunu tek başına üstlenmektedir. Bütün bu sorumluluklar Esra'nın göç sürecinde dil öğrenememe problemini belirgin hale getirip, bunun önünde önemli ölçüde engel olduğu görülmüştür. Bu durum Esra'nın kendisini eksik ve çocukları için bir şey yapamadığı duygularını hissetmesine neden olduğu anlaşılmıştır.

4.2. Toplumsal Cinsiyete Dayalı Roller

Bu çalışma kapsamında Suriye'den Türkiye'ye göç eden sığınmacı kadınların deneyimlerine odaklanıldı. Görüşülen kadınlar, özellikle eşlerinin kayıp olmalarından kaynaklı olarak çocuklarıyla ve diğer aile üyeleriyle yalnız başlarına ilgilenmek zorunda kaldıklarından dolayı kültürel ve sosyal sorunlar yaşamaktadır. Bunun yanında kadınlar, çeşitli taciz ve damgalama (toplumda dul kadın olarak nitelendirilmeleri) gibi toplumsal cinsiyete özgü baskılara maruz kalmaktadır. Ailenin diğer üyeleri, toplumda kabul gören normlar ve sahip oldukları kültürel değerler kapsamında kadınların özgürlük alanlarını sınırlandırabilmektedir. Görüşülen kadınlar, eşlerinin olmamalarından kaynaklı olarak ortaya çıkan çeşitli sıkıntılardan dolayı sosyal uyum sürecinde çeşitli engellerle karşılaşmaktadırlar. Görüşülen kadınların hem aile üyelerinin baskısı hem de toplumsal baskıdan kaynaklı olarak sosyal yaşama dahil olamadıkları ortaya çıkmıştır.

Toplumsal cinsiyet, göç kararının alınmasında ve göç sürecinde etkin bir rol oynamaktadır (Coşkun vd., 2020: 78). Son yıllarda kadınların göç süreçlerinde daha aktif oldukları görülmektedir. Suriye'de yaşanan iç savaş sırasında kadınların hem kendi hem de çocuklarının can güvenliği için göç kararını almaları ve göç yolculuğuna yalnız çıkmaları göç sürecini şekillendirmektedir. Birçok kadın sınırlı düzeyde aldığı sosyal desteği koruma amacıyla yeni yerleştiği çevreden bağımsız ve mesafeli bir şekilde yaşamını sürdürmek durumunda kalmaktadır (Ataca ve Berry, 2002). Görüşmeye katılan kadınlar, yalnız kadın olarak topluma karşı aidiyet duygularının gelişmesi önündeki önyargıların, olumsuz söylemlerin kendilerinde korku ve endişeye neden olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda aile üyeleri tarafından sosyal yaşama dahil olmalarının kısıtlanması, kadınların yerel halk ile etkileşimini engellemektedir. Bununla birlikte erkek çocuklarının anne ve kardeşlere karşı babalık rolünü sergiledikleri ve baskıladıkları ortaya çıkmıştır. Kadınlar bu bağlamda aşağıdaki ifadelere yer vermişlerdir:

Çocuklarıma hem annelik hem babalık yapıyorum. Ben kadın halimle ne kadar onlara babalık da yapmaya çalışsam olmuyor, hep eksik kalıyor. Oğullarım büyüdükçe benden çekinmiyorlar, korkmuyorlar. Bu beni çok zorluyor, bazen odaya girip gizlice ağlıyorum saatlerce. Ben çalışmak istiyorum, bir işe girip aileme destek olmak istiyorum... Çocuklarım bana kızıyorlar, sen evden çıkmayacaksın, biz çalışacağız diyorlar. Dul olduğum için dışarıya çıktığımda senin ne işin var dışarıda diyorlar. Yalnız bir kadın olarak evin dışına çıkmam uygun görülüyor. Çok zorluk çekiyorum bu yüzden. Para kazanmak çok zor, gelir olmayınca nasıl yaşayacağız. Ev kira zaten, faturalar var, evin yiyecek giderleri var, yetiştiremiyoruz. 3 çocuğum okula gidiyor onların masrafları da var. Ben çalışmak istiyorum, bir işe girip aileme destek olmak istiyorum. Ama çocuklarım izin vermiyorlar. Sen çalışamazsın diyorlar. Hatta oğullarım evden çıkmamı bile istemiyorlar. Babamız yok tek başına hiçbir yere gitme diyorlar. Bana kızıyorlar, sen evden çıkmayacaksın, biz çalışacağız diyorlar (Hatice, 42, çalışmıyor).

Kadın olduğum için zorluklar çok. İnsanlar eşim olmadığı için bir pazara bile gitsem hemen nereye gittin diye soruyorlar. Eşin yok dışarı çıkma diyorlar. Bu yüzden bir yere çıkamıyorum annemgil yanımda olmadan. Yalnız yaşayan bir kadın olmak çok zor (Zeynep, 40, çalışmıyor).

Görüşmelerde ataerkil kültürün eşleri kayıp kadınlar üzerindeki sosyal ve psikolojik etkilerinin oldukça fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Suriye toplumu ataerkil ve muhafazakâr bir aile yapısına sahiptir. Bu nedenle kadınlar toplumsal yaşamda birçok kısıtlama ile karşı karşıyadır. Eşi kayıp bir kadın olarak, farklı bir ülkede yeni bir hayat kurmak ve toplumsal katılım zor bir süreçtir. Çünkü göçmenler, göç ederken kültürel değerlerini ve toplumsal cinsiyet rollerini de beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte yalnız kadın olmak bu kültürel normların baskısını arttırmaktadır. Özellikle erkek çocuğa sahip anneler toplumsal cinsiyet rollerine daha fazla maruz kalmaktadırlar. Evin erkek çocuğu, babasının olmamasından kaynaklı olarak ev içerisinde otorite oluşturarak annenin sosyal uyum sürecine dahil olmasında olumsuz etkileri olabilmektedir. Yapılan görüşmede Hatice'nin aile ekonomisine destek olmak istediği bu nedenle iş hayatına katılma isteği vurgulanmaktadır. Fakat 6 çocuk sahibi ve ev kadını Hatice'nin özellikle erkek çocukları artık kendilerini evin babası ve koruyucu kişisi statüsünde görmelerinden kaynaklı olarak annelerinin çalışmalarını uygun görmemektedirler. Ayrıca babalarının kayıp olmasının, toplum tarafından bilinmesi, anneleri üzerinde tahakküm kurarak davranışlarını ve evin dışındaki hayata katılımlarını sınırlandırdıkları ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda çalışmadan elde edilen verilerin daha önceki çalışmalar ile de örtüştüğü ifade edilebilir.

4. 3. Toplumda Bir Tehdit Olarak “Dul Kadın” Algısı

Bauman, Kapımızdaki Yabancılar isimli eserinde yabancılik ve kaygı konusunda “yabancılar tam da “yaban” -dolayısıyla günlük hayatta karşılaştığımız ve ne beklediğimizi bildiğimize inandığımız insanlardan farklı olarak- nasıl bir etkileşimde bulunacağımız, endişeli şekilde belirsiz oldukları için kaygıya neden olmaya eğilimlidir” ifadelerine yer verir (2016:14). İnsanlar henüz yeni karşılaştığı, tanışıklığının olmadığı, hakkında farklı kaynaklar aracılığıyla bilgi edindikleri kişiler ve gruplara karşı çeşitli korkular beslemektedirler. Araştırma kapsamında bu bağlamda görüşülen kadınlar, yerel halk tarafından bir tehdit olarak algılandıkları ve baskı gördükleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin 46 yaşındaki 3 çocuklu Semra komşulardan gördüğü baskıyı şöyle dile getirmektedir:

Dul olduğum için birçok zorlukla karşılaşıyorum. Urfalı kadınlar bize ‘siz bahçeleri doldurdunuz, otobüsleri doldurdunuz, her yeri doldurdunuz kocalarımızı aldınız’ diyorlar. Burada yaşayan insanlar tarafından hem Arap olduğum için hem Suriyeli olduğum için hem de dul olduğum için hep önyargılar var. Hep genelleme yapıyorlar. Bu yüzden dört sene boyunca on defa taşınmak zorunda kaldım. Tam on defa ev değiştirdik. Hiçbir evde bir yıl oturamadım, hep taşınmak zorunda kaldım. Her taşındığımız yerde komşularımız bize kötü kötü bakıyor, hiç bizimle konuşmuyor, Suriyeli olduğumuz için bize kötü davranıyorlardı (Semra, 46, UNICEF’de çalışıyor).

Yapılan görüşmede Semra, komşuları ve diğer yerel halk tarafından olumsuz söylemlere maruz kaldığını dile getirmektedir. Karşılaşılan ayrımcılık, damgalama ve önyargılar nedeniyle sıklıkla ev değiştirmek zorunda kalması Semra ve ailesi için bir yere ait hissetmeme duygusunu oluşturmaktadır. Bu durum beraberinde birçok belirsizliği getirmektedir. Toplumsal uyum iki yönlüdür. Bu bağlamda hem göçmenlere hem de yerel halka çeşitli sorumluluklar düşmektedir. Görüşmeye katılan Hatice, kendisinin istekli olduğunu ancak kabul göremediğini şöyle ifade etmektedir:

Ben komşularıyla iyi olmak görüşmek çok istiyorum. Ama komşularım bizden korkuyorlar. Bazen onlara yemek götürüyorum ama biliyorum yemiyorlar. Onlarla konuşmaya çalışıyorum ama onlar istemiyorlar. Savaştan geldiğimiz için bizden çekiniyorlar, bunlar Suriyeli diyerek konuşmak istemiyorlar (Hatice, 42, çalışmıyor).

Türkiye’de çok fazla önyargılara maruz kalıyorum. Kadınlar hep sanki onların eşlerini alacakmış gibi konuşuyorlar. Sanki Suriyeliler gelip kocalarını ellerinden alacakmış gibi laf atıyorlar bize. Bir dul kadın olarak çok zorlukla karşılaşıyorum. Hem erkekler hem kadınlar tarafından tacize maruz kalıyorum. Vatandaşlık alırsam hayat burada daha kolay olacak benim için... (Fatma, 39, gönüllü dernek çalışanı).

Önyargılar, insanların gerçek bilgiye ulaşmalarını engelleyen en önemli etmenlerden biridir. Kimi zaman önyargılar bir gruba karşı olumsuz söylemlerin meydana gelmesinde etkili olabilmektedir. Aslında bu durumun meydana gelmesindeki en önemli sebep kişiler veya toplumlar arasındaki etkileşimin çok az olması ve birbirlerini tanıma durumlarının yanlış kaynaklar aracılığıyla sağlanmış olmasıdır. Gerçeklikle bağlantısı olmayan önyargılar

(doğru zannedilen yanlışlar) ya da bir toplumun sadece bir üyesiyle yaşanan olumsuz bir olayın bütün topluma atfedilmesi önyargıların yayılarak çoğalmasına neden olmaktadır. Toplumda var olan bu önyargıların sığınmacı kadınların hayatlarını zorlaştırdığı gözlemlenmektedir. Yalnız kadın olmaları, özellikle yereldeki kadınlar tarafından tehdit olarak algılanmakta ve çatışma durumlarına neden olmaktadır. Görüşülen kadınlar yerel halk tarafından “dul kadın” olarak bilinmeleri, damgalanma, çeşitli önyargı ve dışlayıcı yaklaşımların meydana gelmesinde etkili olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu durum sosyal uyumun önündeki önemli engellerden birisi olduğu ortaya çıkmaktadır.

4. 4. Taciz

Göçmen ve sığınmacı kadınların eşitsiz toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak temel güvenlik ve koruma sorunlarıyla daha fazla karşılaştıkları, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, cinsel taciz ve tecavüz riskine daha fazla maruz kaldıkları bilinmektedir (Yılmaz, 2019:390; Coşkun ve Eski, 2020). Çalışma kapsamında görüşülen eşleri kayıp sığınmacı kadınların, yalnız bir kadın olarak ve aile üyelerinin tüm sorumluluklarını üstlenmeleri nedeniyle toplumda birçok konuda sorun yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Sığınmacı kadınların cinsel taciz olaylarına maruz kalmaları da bu sorunlardan biridir. Bu durum kadınların sosyal çevreden uzak ve baskılanmış bir şekilde yaşamalarına neden olmaktadır. Bu bağlamda sorulan sorulara bazı kadınlar şöyle cevap vermişlerdir:

Kızlarımdan dolayı kendimizi güvende hissetmiyorum. Herhangi bir ev kiralayamıyorum. İlk taşındığım ev zemin kattaydı. Hiç huzurumuz yoktu. Gece yarısı saat 2’de 3’te kapımızı pencerelerimizi çalıyorlar, bizi taciz ediyorlardı. Çok korkuyorum, kızlarımı koruyamıyorum yalnız başıma. Eski evimde Türk erkekleri her gece bunu yapıyorlardı. Gecelerimiz korkuyla geçiyordu. Üzerimde büyük bir sorumluluk var. Sadece kızlarımla yaşıyorum. Onların sorumluluğunu üstlenmek ve kızlarımı korumaya çalışmak çok zor. Burada bizimde bağlı olduğumuz aşiretimizin üyeleri var. Onlara bu sorunu anlatamıyorum. Çünkü onlar öğrenirlerse hiç iyi şeyler olmaz, benim ve kızlarım için hayat daha da zorlaşır (Meryem, 36, tarım işçisi).

Çocuklarına sahip çıkmak zor, tek başına bir yere gidip gelmek, bir işte çalışmak zor. Yani eşinde olmadığı için hep söz ediyorlar. Bir yere gitsek güvende değilsin, taciz çok oluyor. Sen dulsun tek başına gitme, gelme diyorlar. Kızlarımın başında babaları yok, çok korkuyorum başlarına kötü bir şey gelmelerinden. Çok kötü şeyler yaşadım ama bunları kimseye anlatamıyorum (Kübra, 33, kuaför).

Kadınların yeni gelinen ülkede karşılaştıkları toplumsal cinsiyete dayalı olumsuz söylemler, önyargılar ve taciz durumları kendilerini güvensiz hissetmelerine neden olmaktadır. Bununla birlikte kadınların sürekli korkuyla yaşamaları toplumsal yaşama katılımlarını engellemektedir. Kadınlar karşılaştığı taciz olayları ve toplumda dışlanma korkusu nedeniyle sosyal uyum sürecine dâhil olamamakta ve konfor alanının dışına çıkamamaktadırlar. Örneğin, Fatma’nın kızlarının güvenliği konusunda endişelerinin olduğunu ve bu konuda bağlı olduğu aşiret mensuplarından da destek göremeyeceğini belirtmiştir. Bu durum, yakınlarına anlatması halinde daha çok baskı ve zorluklarla karşılaşacağını öngördüğünü ortaya çıkarmaktadır. Görüşülen kadınların karşılaştıkları taciz olayları, kadınların aidiyet ve güven duygularını olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte kadınlar toplumsal baskıdan dolayı yaşadıkları olumsuz deneyimleri kimse ile paylaşmamaktadır.

4.5. Belirsizlik

Yeniden hayat kurma telaşı ve yeni gelinen ülkeye uyum sağlama süreçleri sığınmacı kadınların hayatlarını önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu zorlukların başında yerel toplumla yaşanan ilk karşılaşmada ortaya çıkan çatışma alanları gelmektedir. Bu alanlar her iki toplumun birbirlerine karşı olan önyargı, ayrımcılık ve ötekileştirme eylemleri şeklinde ortaya çıkabilir. Bu durum da gündelik toplumsal pratiklere yansımaktadır. Örneğin ev kiralama, iş bulma, çocukların eğitime katılmaları vb. gibi en temel ihtiyaçların karşılanmasında zorluklar yaşanmaktadır. Aynı zamanda eşlerinin yaşayıp yaşamadığı, acaba birgün dönecek mi düşüncesi sığınmacı kadınların hayatlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Bu süreçte eşleri kayıp sığınmacı kadınların geleceğe dair endişeleri çok fazladır. Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde bu belirsizlik halinin kadınların yükünü ağırlaştırdığı ortaya çıkmıştır. Aşağıda görüşme yapılan iki kadının ifadeleri yaşanan belirsizlik durumunu gözler önüne sermektedir:

Eşimin nerede nasıl olduğunu bilmiyorum. Biz en son konuştuğumuzda eşim bana Suriye’de durum çok kötü, siz beni bekleyin ben Türkiye’ye geliyorum demişti. Daha sonra hiç haber alamadım... Yaşıyor mu onu da bilmiyorum. Çocuklarımın babasının yanlarında olmasını çok istiyorum. En azından kocamın yaşayıp yaşamadığını bilmek istiyorum. Çünkü eşinin hayatta olup olmadığını *bilmeden yaşamak çok zor* (Zeynep, 40, çalışmıyor).

Eşimle en son 2012 yılında görüştük. Birkaç ay önce bana bir haber geldi ve eşimin işkencelerle öldürüldüğünü söylediler. Bize ne cesedini ne de herhangi bir eşyasını teslim etmediler, sadece onun vefat ettiğini söylediler. O zamandan beri kendisinden haber alamıyorum. Şu an eşim hakkında hiçbir şey bilmiyorum, *hiçbir yerden bilgi alamıyorum* (Semra, 46, UNICEF’de çalışıyor).

...sonra defalarca aradım ama telefonu açmadı. Bu konuda hiçbir bilgim yok. O arabada sadece eşim yoktu. Başka kişilerde vardı. Ama hiçbirinden haber yok. Bilmiyorum şu an yaşıyor mu yoksa onu öldürdüler mi. 9 yıl geçti aradan, artık *düşünemiyorum bunu. Bilmiyorum* (Hatice, 42, çalışmıyor).

Suriyeli sığınmacı kadınlar, göç sürecinde eşleriyle olan iletişimleri kopmuştur. Eşinden haber alamamak kadınların hayatlarında belirsizliklerin yükünü arttıran önemli sorunlardan biridir. Yaşanan belirsizlikler eşinden haber alamayan göçmen bir kadının karşılaştığı zorlukların başında gelmektedir. Kadınlar eşlerinin bir gün geri dönme ihtimaline karşı geleceğe dair büyük belirsizlikler yaşamaktadır. Dolayısıyla yeni geldikleri ülkeye uyum sağlama süreçleri zorlaşmaktadır. Kendi imkânları ile eşlerini aramaya ve yakınlarına sormaya devam eden kadınlar, halen içten içe acaba eşim bir gün döner mi umudunu diri tuttıkları görülmüştür. Eşlerinin hayatta olma umudunu taşıyan bazı görüşmeciler, bu durumun onların gelecek hayatlarını planlamada ve sosyal yaşamda aldıkları kararları etkilediğini ifade etmişlerdir. Ayrıca kadınların kimliklerinde hala evli oldukları yazdığından dolayı eşlerinin kayıp olduğunu ispatlayamamalarından kaynaklı bazı yasal zorluklarla da karşılaşabilmektedirler.

Kadınların özellikle geride hiçbir şeyi kalmadığı ve aile üyelerinin birçoğunu kaybettikleri için ülkelerine geri dönmelerinin söz konusu olmadığı anlaşılmıştır. Türkiye’de kalmak istemelerindeki en önemli etken çocuklarının güvenliği ve huzuru olduğu önemli ölçüde belirginleşmiştir. Sonuç olarak belirsizlikler ve beraberinde getirdiği zorluklar uyum sürecini olumsuz etkilemektedir. Belirsizlik hali göçmenin sosyal uyum sürecine dâhil olmasını zorlaştırmaktadır.

5.SONUÇ

Bu çalışma, 2011 yılında Suriye’de yaşanan iç karışıklıklardan ve diğer sorunlardan dolayı ülkelerini terk etmek zorunda kalmış eşlerinden haber alamayan sığınmacı kadınların sosyal yaşamda karşılaştıkları sorunları ele almak ve sosyal uyum sürecine etkisini görünür kılmak üzere gerçekleştirilmiştir. Suriye’den Türkiye’ye gerçekleşen zorunlu göç yolculuğunda milyonlarca insan, yeni bir hayat kurma, daha güvenilir bir ülkede yaşama ve gelecek hayallerini gerçekleştirebilme umutları ile göç sürecine dâhil olmuşlardır.

Şanlıurfa’da yaşayan eşleri kayıp olan sığınmacı kadınlar toplumsal yaşamda karşılaştıkları yalnız annelik deneyimi ve karşılaştıkları bazı sorunlar (dil problemi, önyargılar, toplumsal cinsiyet rolleri, taciz ve belirsizlik) ortaya konulmuştur. Kadınlar yıllardır eşlerinden haber alamamalarına rağmen geçici koruma kimlik kartlarında evli ibaresi bulunmaktadır. Bu durum da birçok belirsizliği beraberinde getirmesiyle birlikte kadınların çeşitli yasal haklara erişememe (ör: vatandaşlık başvurusu yapamama, bazı sosyal yardımlardan faydalanamama) gibi durumlara da neden olmaktadır. Şanlıurfa’da yaşayan kadınlar bu göç sürecinin yol açtığı tüm zorluk, tehdit ve sorunlar karşılığında toplumsal yaşama dâhil olmaktadır. Gündelik işlerini halledebilmeleri, ailelerine bakma yükümlülükleri eşinin yokluğunda kadına düşmektedir. Kadınlar bu sorumluluklar karşısında çok zorlansalar da toplumsal yaşama dâhil olmak, aileleri için çalışmak ve kamusal alanda belli konularda işlerini halletmeye dair umutlarının olduğu ortaya çıkmıştır.

Zorunlu göç sürecinde ortaya çıkan istenç ve kontrol dışı olumsuz etkilerin ortaya çıkması, kadınlarda güvensizlik ve korku hislerinin oluşmasına neden olmaktadır. Geleneksel toplumsal yaşamda babanın yokluğunda yalnız annelik, evin babası, sorumlu kişisi, çocukların koruyucusu, günlük sorunları giderici, babayı bekleyen sadık kişi, fedakâr ve ailesine karşı ekonomik sorumlulukları olan bir kadın olarak ortaya çıkmaktadır. Bazı etmenler

yalnız annelik sürecinde kadının deneyimlerinde farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin gelinen ülkenin kültürel normlarına göre kadın göç sürecinde, çocukları, yakınları ve yereldeki halk tarafından “dul kadın” olarak tanımlandığı ifade edilmiştir. Bu durum ise kadınların sosyal yaşamda davranışlarını ve hürriyetlerini kısıtlamaktadır.

Kadınların göç sürecinde eşlerinden haber alamamalarının etkisiyle fazlalaşan eşitsiz cinsiyetçi yaklaşım, ekonomik zorluklar, damgalama ve toplumsal dışlama etkisini sürdürmektedir. Eşleri kayıp sığınmacı kadınların sosyal uyum sürecine dâhil olmaları karşısında tüm sorunlar bariz olarak ortada olsa bile bu alanda gerekli düzenlemelerin yeterli olmaması kadınların sosyal uyum sürecini zorlaştırmaktadır. Zorunlu göç sürecinde taciz, önyargılar, dil problemi, toplumsal cinsiyet ve belirsizlikler sosyal ilişkilerin dinamiklerinin iyileştirilmesini engellemektedir. Çalışmanın sonuçları giriş bölümünde de değinilen eşlerinden haber alamayan kadınların göç sürecinde karşılaştıkları sorunların sosyal uyuma önemli etkisi olduğunu göstermiştir. Göç süreci ve göçten etkilenen aile içi ilişkiler ve kadınların deneyimleri göçün bireysel bir olgu olarak ele alınamayacağına ve çift yönlü bir etkileşim olduğuna ilişkin literatürü destekler niteliktedir. Sonuç olarak göçün önemli aktörleri olan kadınların göç sürecinde deneyimledikleri toplumsal cinsiyete dayalı sorunlar ve belirsizlikler sosyal uyum sürecini önemli derecede etkilediği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AB. (2004). “Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy in the EU.” *European Commission*.
- Adigüzel, Y. (2016). *Göç Sosyolojisi*, 2. Baskı, Nobel Yayıncılık, Ankara.
- AFAD, (2014). *Türkiye’deki Suriyeli Kadınlar*, Rapor, s. 13.
- Akdeniz, E. B., & Öz, F. (2009). “Koruyucu Ruh Sağlığı Açısından Göç ve Kadın”. *Kriz Dergisi*, 17/1 , 27-36 . DOI: 10.1501/Kriz_0000000290
- Arpacı, M. (2020). “Uluslararası Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Erzincan’da Yaşayan Afgan Kadınlar Örneği”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1, 135-154. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.709736>
- Ataca, B., & Berry, J. W. (2002). “Psychological, sociocultural, and marital adaptation of Turkish immigrant couples in Canada”, <https://doi.org/10.1080/00207590143000135>
- Bauman, Z. (2016). *Kapımızdaki Yabancılar*, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bauman, Z. (2017). *Kimlik*, Heretik Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- Bauman, Z. (2018). *Iskarta Hayatlar & Modernite ve Safraları*, Can Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Berger, R. (2004). “*Immigrant Women Tell Their Stories*”. Routledge & CRC Press. <https://www.routledge.com/Immigrant-Women-Tell-Their-Stories/Berger/p/book/9780789018304>
- Coşkun, E. (2017). “Türkiye’de Kağıtsız Göçmen Kadınlar ve Sosyal Hizmetler”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 54/3, 1299-1315.
- Coşkun E., Eski B. (2020) Gender in the Turkish Asylum Process. In: Williams L., Coşkun E., Kaşka S. (eds) Women, Migration and Asylum in Turkey. Migration, Diasporas and Citizenship. *Palgrave Macmillan, Cham*. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28887-7_5
- Coşkun, E. , Sarıaloğlu, Ö. , Dinçer, C. G. “Göç Araştırmalarında Söylem, Yöntem ve Etik: Feminist Bir Yöntem Mümkün Mü?”, *Fe Dergi*, 12/2020, 70-81.
- Çakmak, S. (2010). “Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar”, *Fe Dergi*, 2/2, 50-64.
- Erder, S. (2006). *Refah Toplumda Getto*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Erdoğan, M. (2020). “Suriyeliler Barometresi-2019”, (2020). İGAMDER, (18.11.2021). <https://igamder.org/TR/igam/-suriyeliler-barometresi-2019-aciklandi>
- Gezici Yalçın, M. (2017). “*Göç Psikolojisi*”, 1. Baskı, Pharmakon Kitap, Ankara.
- Göç İdaresi Başkanlığı. (2022). Geçici Koruma, (15.12.2021). <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Görgün, M. (2017). “Küreselleşme Sürecinde Göçmen İlişkileri Ağının Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Göç Özel Sayısı, 1317-1327.
- Güçtürk, Y. (2014). “*Sürgün ile Savaş Arasında Suriyeli Mülteciler*”. SETA. (08.07.2021). <https://www.setav.org/5-soru-surgun-ile-savas-arasinda-suriyeli-multeciler/>
- Gülerce, H. (2020). “Göç ve Belirsizlik: Eşleri Kayıp Suriyeli Sığınmacı Kadınlar”. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 10/3, 217-221. <https://doi.org/dx.doi.org/10.12658/V0001>

- Gülerce, H., & Çorlu, R. (2021). "Yükseköğretimdeki Suriyeli Sığınmacı Öğrenciler: Uyum ve Çatışma Alanları", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 71-106. <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.7.12.85>
- Gülerce, H. & Demir, E. (2021). "Zorunlu Göç Sürecinde Sosyal Ağlar; Şanlıurfa'daki Suriyeli Sığınmacılar", *Journal of Social Policy Conferences*, 81, 185-211. DOI: 10.26650/jspc.2021.81.973727
- Kalem, A. S. (2021). "Göç ve Annelik: Ulusaşırı Göçmen Kadınların Annelik Pratikleri", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 5/2, 86-105.
- Karasu, M. A. (2016). "Şanlıurfa'da Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların Kente Uyum Sorunu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21, 995-1014.
- Koroğlu, M. A., & Dural, F. N. (2020). "Türkiye'ye Göç Etmış Suriyeli Kadınların Toplumsal Cinsiyete İlişkin Deneyimleri ve Sosyal Hizmet", *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20/1, 1-34.
- Kurt, A. (2021). "Bavula Sığmayan Hayatlar: Göçmen Kadın Anlatılarında Trabzon'da mekanlar, Patikalar ve Mücadeleler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15/31, 257-296.
- Lecaj, F. (2019). "Küreselleşme Göç ve Kadın", *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 3/1, 49-58.
- Orhan, O., & Senyücel Gündoğar, S. (2016). "Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri". (08.01.2015). <https://orsam.org.tr/tr/suriyeli-siginmacilarin-turkiye-ye-etkileri/>
- Özdemir, Ö., & Özdemir, E. (2018). "Suriyeli Mülteci Kadınlar ve İnsani Güvenlik". *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14/27, 113-145. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.432157>
- Öztoraman Adıgüzel, S., & Tanyaş, B. (2020). "Suriyeli Mülteci Kadınların Göç Deneyimleri: Zorunlu Göç, Gündelik Yaşam ve Uyum Üzerine Nitel Bir Çalışma". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 173-210.
- Saygın, S., & Hasta, D. (2018). "Göç, Kültürleşme ve Uyum", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10/3, 312-333. <https://doi.org/10.18863/pgy.364115>
- Şeker, D., & Uçan, G. (2016). "Göç Sürecinde Kadın", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/1. <https://doi.org/10.18026/cbusos.36200>
- Yaman, F. (2017). "Uyum ve Ötekileşme Ayrımında Suriyeli Sığınmacılar", *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3/1, 91-110. <https://doi.org/10.21798/kadem.20171301430>
- Yeter, E. (2018). "Suriyeli Göçmen Kadınların Dini-Kültürel Kimlik Oluşturmalarında Yerel Dini Kültürün Etkisi", *Antakiyat Dergisi*, 1/1, 99-126.
- Yılmaz, A. (2019). "Göç ve Kadın: Göçün Feminizasyonu ve Kadın Göçmenlerin Durumu", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, 383-400.
- Yüksel, K., & Aydemir, C. (2020). "Misafirlikten Kalıcılığa: Düzce İlinde Bulunan Suriyelilerin Sosyal Uyumunu", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2, 284-299.
- Zanadilova, A. (2018). "Farklı Kuramlar Çerçevesinde Uluslararası Göç Sorunu". *Muhakeme Dergisi*, 1/2, 116-122.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.05.2022 ✓Accepted/Kabul:30.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1117092

Research Article/Araştırma Makalesi

Üzülmez, H. O. (2022). "Fagot İçin Seçilmiş Orkestra Sololarının Teknik Açısından İncelenmesi ve Çalışma Önerileri", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.157-172.

FAGOT İÇİN SEÇİLMİŞ ORKESTRA SOLOLARININ TEKNİK AÇIDAN İNCELENMESİ VE ÇALIŞMA ÖNERİLERİ

Hüseyin Onur ÜZÜLMEZ*

Öz

Sanatçılar eğitimi süresince literatürden pek çok eser icra ederek solistlik eğitimler almaktadır. Ancak hedefi bir orkestra sanatçısı olmak olan kişilerin, orkestra materyallerini çalışarak olası bir sınava hazırlıklı olmaları gerekmektedir. Eserlerin konuları ve bestecileri hakkında bilgi sahibi olunması yorumlamayı, farklı çalım teknikleri ve parmak pozisyonlarının bilinmesi, akıcı ve kolay çalmayı sağlayabilmektedir. Bu çalışmada fagot enstrümanı hakkında bilgi verilerek orkestradaki yerine değinilmiştir. Araştırmada orkestra sınavlarında sıklıkla karşılaşılan ve farklı dönemlere ait eserlerden oluşan dört seçki belirlenerek çalım teknikleri açısından incelenmiştir. Bu araştırma kapsamındaki eserler, Rimsky Korsakov'a ait Şehrazat, Ludwig van Beethoven'ın 4. Senfonisi, Igor Stravinsky'ye ait Bahar Ayini ve Maurice Ravel'in Sol Majör piyano konçertosudur. Araştırma sonucunda orkestra sınavlarında çalınması istenilen bu soloların teknik zorluklar içerdığı ve bestecinin istediği terimlerin eserin yorumunu şekillendirerek ifadeyi etkilediği anlaşılmıştır. Bu araştırma eserler ile ilgili literatür taraması yapılmış nitel bir çalışmadır. Orkestra sınavlarında çalınması istenen fagot soloları incelenerek nasıl icra edileceği hususunda öneri ve tavsiyeler verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Fagot, Orkestra soloları, Çalışma teknikleri, Analiz.*

TECHNICAL REVIEW OF SELECTED ORCHESTRA SOLOS AND PRACTICING RECOMMENDATIONS FOR BASSOON

Abstract

During their education, artists receive soloist training by performing many works from the literature. However, people whose goal is to become an orchestra artist should be prepared for a possible audition by studying orchestral materials. Having information about the subjects and composers of the works can provide interpretation, knowing different playing techniques and finger positions can provide fluent and easy playing. In this study, information about the bassoon is given and its place in the orchestra is mentioned. In the research, four selections consisting of works from different periods, which are frequently encountered in orchestral exams, were determined and examined in terms of playing techniques. The works within the scope of this research are Scheherazade by Rimsky Korsakov, Ludwig van Beethoven's 4th Symphony, Igor Stravinsky's The Rite of Spring and Maurice Ravel's Piano Concerto in G Major. As a result of the research, it has been understood that these solos, which are requested to be played in the orchestra auditions, contain technical difficulties and that the terms requested by the composer affect the expression by shaping the interpretation of the work. This research is a qualitative study in which a literature review has been made about the works. It is aimed to give suggestions and recommendations on how to perform by examining the bassoon solos that are requested to be played in the orchestra auditions.

Keywords: *Bassoon, Orchestra solos, Practicing techniques, Analysis.*

*Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Ankara Devlet Konservatuvarı, ANKARA.
e-posta:ouzulmez@hacettepe.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4229-7039>)

1. GİRİŞ

1500'lü yıllardan itibaren müzikteki hızlı gelişim ve değişim, üflemeli çalgılar da olduğu gibi fagotu da etkisi altına almış ve bu çalgıyı da yenilenme süreci içerisinde sokmuştur. Bu yenilenme süreci, çağımız fagotuna ulaşana kadar yaklaşık dört asır sürmüştür (Duman, 2009:1). Fagot ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde ülkemize gelmiş ve halen orkestralar içerisinde kullanılan bir enstrümandır. Bandolarda fagot, orkestradaki viyolonselini yerini tutar. Orkestra ve oda müziğinde ise solo veya eşlik görevlerini üstlenir. Fagot tahta üflemeli çalgıların tenor ve bas seslerini şekillendirir (Say, 2009:192). Orkestrada fagot bas sesli enstrümanlara bir takviye olarak kullanıldığı gibi aynı zamanda birçok besteci tarafından bir renk aracı ve solo enstrüman olarak da kullanılmaktadır. Fagot, 1671'de, Fransa' da, Cambert' in Pomonne adındaki Opera-Bale'sinde, orkestrada ilk kez kullanılmıştır (Zantur, 2016:5).

Çalgı eğitimi, çalgı yoluyla bireylerin ve onların oluşturdukları toplulukların devinışsel, bilişsel ve duygusal davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla kasıtlı olarak istedik değişiklikler oluşturma ya da bu nitelikteki yeni davranışlar kazandırma sürecidir (Akkuş, 2000:107). Türkiye'de Fagot Sanat Dalı alanında eğitim gören öğrenciler teknik çalışmaları sonucu enstrüman üzerinde belirli bir kontrol sahibi olduktan sonra solo çalışmalar yapmaya başlamaktadır. Bu çalışmalar literatürde öncelikli olarak yer almış eserlerden oluşmaktadır. Öğrenciler farklı besteci ve dönemlere ait birçok eseri çalışıp sahneye koymakta ve mezuniyetlerine kadar bu solo çalışmalara devam etmektedirler. Eğitimleri sırasında aldıkları orkestra repertuarı dersi ile orkestrada çalmanın inceliklerini öğrenmektedirler. Eğitimi, orkestracı, akademisyen veya bunlara benzer alanlarda belirledikleri gelecek hedeflerinde ilerlerken orkestra eserlerinde fagot için yazılmış sololar her zaman hayatlarının içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bir orkestrada istihdam edilecek olan sanatçı için rekabet günümüzde çok daha artmıştır. Her orkestra, birlikte çalışacakları sanatçıyı bir dinleti ile sınav yaparak bünyesine katmaktadır. Bu dinletide belirlenen konçerto ve/veya sonat piyano eşlikli olarak dinlenmekte ve kişinin başarısı değerlendirilmektedir. Bir orkestra seçmesini kazanmak, doğru entonasyon, ritim yapılarının doğru çalınması, müzikal cümlelerin dönemine uygun icra edilmesi, enstrümanın ses sınırları içerisinde farklı nüansların elde edilmesi gibi bir dizi beceriler gerektirmektedir. Bu seçimler süreci garip ve hoş olmayan sürprizlerle dolu olabilir ancak doğru türde bilinçli bir hazırlıkla sonuç şansa kalmaz ve çalıcı doğru araçlarla güçlendirilir (Fischbach, 2008:44). Orkestralar üye alımı için yaptıkları sınavlarda yalnızca adayların çalgılarına ait repertuarlara dayalı bir program sunmalarını beklememekte, aynı zamanda belirli orkestra partilerini de çalışılmış olmalarını istemektedir (Kocamangil, Girgin, Altungün, 2021:76). Tüm dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de W.A. Mozart'ın Si Bemol Majör fagot konçertosu sınavlarda öncelikli olarak dinlenmekte, sonrasında ise adaydan seçilmiş orkestra eserlerini icra etmesi istenmektedir. Adayın çaldığı eserlere müzikal, teknik ve kültürel açıdan ne kadar hâkim olduğuna bakılmaktadır. Bu eserler sanatçı adayları tarafından orkestra içerisinde seslendirilmemiş ve tecrübe edilmemiş olabilmektedir.

Türkiye'de bulunan konservatuvarların pek çoğunun müfredatında bulunan orkestra repertuarı dersi, orkestra dersi kadar önemli görülmektedir. Alanında uzmanlaşmış eğitimci tarafından verilen bu derslerde sanatçı adaylarının olası bir orkestra sınavında karşılaşacağı başlıca sololar, teknik ve müzikal açıdan incelenerek bu dersler yapılmaktadır.

1.1.Yöntem

Bu araştırma, seçilmiş olan eserler hakkında literatür taraması yapılmış nitel bir araştırmadır ve betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Büyüköztürk ve diğerlerine (2009, s.43) göre literatür taraması ilgili konuya ilişkin bilgileri bulmayı, araştırmaya kuramsal bir temel kazandırmayı ve benzer araştırma sonuçlarını görmeyi sağlayan, araştırma sürecinin tamamında gerçekleştirilen bir yöntemdir. Araştırmada yöntem dahilinde söz konusu eserler ile ilgili çevrimiçi kaynaklar, tez ve makaleler incelenmiş, konu ile ilgili kavramsal altyapı sağlanmıştır.

1.2.Sınırlılıklar

Bu araştırmanın evrenini orkestra sınavlarında icra edilmesi istenen fagot soloları, örneklemini ise Rimsky Korsakov'a ait Şehrazat, Ludwig van Beethoven'ın 4. Senfonisi, Igor Stravinsky'ye ait Bahar Ayini ve Maurice Ravel'in Sol Majör piyano konçertosunda bulunan fagot soloları oluşturmaktadır.

1.3.Araştırmanın Önemi

Bu araştırma, fagot sanatçısı adayların girecekleri sınavlarda karşılaşacakları muhtemel sololarda bulunan problemlerin çözümlenebilmesi ve başarı elde edilebilmesi açısından önemli sayılmaktadır. Ayrıca araştırma, ülkemizde fagot soloları incelemeleri sayısının az olması sebebiyle de kaynak olması açısından da önemli görülmektedir.

1.4.Araştırmanın Amacı

Araştırmada, fagot enstrümanının kısaca tanıtılması, orkestra içerisindeki yeri, orkestra sınavlarında çalınması istenen sololar ve bu çalışmaya konu olan eserler incelenerek nasıl icra edileceği hususunda öneri ve tavsiyeler verilmesi amaçlanmıştır.

2.ORKESTRA SINAVLARINDA İCRA EDİLMESİ İSTENEN FAGOT SOLOLARI

Elbette her enstrümanda olduğu gibi fagot için de çok geniş bir repertuar söz konusudur. Bir orkestra sanatçısının teknik ve müzikal yeterliliklerinin kolaylıkla sorgulanacağı eserler her geçen gün günümüz bestecileri tarafından da yazılmakta ve literatürde yer almaktadır.

Orkestra Seçmeleri İçin Gerekli Bestelerin Anketi¹

Tablo 1: Orkestra seçmeleri için gerekli bestelerin anketi sonuçları.

Besteci - Eser	Gereklilik Sıklığı (yüzde olarak)		
Beethoven - Symphony no:4	65.9	Weber - Bassoon Concerto in F majör	4.7
Stravinsky - Rite of Spring	55.5	Brahms - Symphony no:1	4.5
Mozart - Bassoon Concerto	55.3	Mozart - Symphony no:35	4.5
Tchaikovsky - Symphony no:4-5-6	55.3	Mozart - Symphony no:38	4.5
MozartMarriage of Figaro - Overture	53.9	Mozart - Magic Flute - Overture	4.5
Ravel - Bolero	44.9	Strauss - Also Sprach Zarathustra	4.5
Tchaikovsky - Symphony no:6	44.9	Strauss - Ein Heldenleben	4.5
Rimsky Korsakov - Scheherazade	41.7	Haydn - Symphony no:88	4.1
Ravel - Piano Concerto in G	37.6	Stravinsky - Story of a Soldier	4.1
Stravinsky - Firebird	35.8	Bach - Suite no:1 in C major	3.7
Çoklu besteci Deşifraj	35.0	Brahms - Symphony no:2	3.7
Tchaikovsky - Symphony no:5	30.9	Elgar - Enigma Variations	3.7
StraussTill Eulenspiegel	25.2	Tchaikovsky - Romeo & Juliet Overture	3.7
Bartok Concerto for Orchestra	24.6	Donizetti - Una Furtiva Lagrima	3.3
Shostakovich Symphony no:9	23.0	Haydn - Symphony no:103	3.3
BerliozSymphonie Fantastique	22.8	Mahler - Song of the Earth	3.3
Brahms - Symphony no:3	21.5	Mozart - Così Fan Tutti - Overture	3.3
Kendi Seçeceğimiz Konçerto	20.7	Shostakovich - Symphony no:10	3.3
Ravel - Rhapsodie Espagnole	20.3	Shostakovich - Symphony no:1	3.3
Beethoven - Symphony no:9	18.7	Stravinsky - Song of the Nightingale	3.3
Stravinsky - Pulcinella	18.1	Verdi - I Vespri Siciliani	3.3
Dukas L'Apprenti Sorcier	16.7	Beethoven - Symphony no:2	2.8
MozartSymphony no:41	16.7	Bizet - Carmen (Suite)	2.8
Beethoven - Violin Concerto in D Major	14.4	Brahms - Variations on a Theme of Haydn	2.8
Beethoven - Symphony no:5	12.2	Benjamin Britten	
Brahms - Violin Concerto	11.4	Young Person's Guide to the Orchestra	2.8
Wagner - Tannhauser Overture	11.4	Mahler - Symphony no:9	2.8
Beethoven - Symphony no:6 Pastoral	11.0	Mozart - Symphony no:40	2.8
Beethoven - Leonore Overture no:3	10.8	Schoenberg - Chamber Symphony	2.8
Ravel - Alborado del Gracioso	10.6	Smetana - Bartered Bride - Overture	2.8
Ravel - Mother Goose Suite	8.1	Stravinsky - Octet for Wind Instruments	2.6
StraussDeath & Transfiguration	8.1	Bartok - Dance Suite	2.4
Ravel - Left Hand Piano Concerto	7.3	Brahms - Academic Festival Overture	2.4
Strauss - Don Quixote	7.3	Mahler - Symphony no:1	2.4
Brahms - Piano Concerto no:1	6.7	Mozart - Marriage of Figaro - Opera	2.4
Brahms - Symphony no:4	6.5	Nielsen - Woodwind Quintet	2.4
Rossini - La Gazza Ladra Overture	6.5	Stravinsky - Symphony of Winds	2.4
Strauss - Don Juan	6.5	Beethoven - Symphony no:3	2.0
Strauss - Salome	6.5	Berg - Wozzeck	2.0
Prokofiev - Peter & the Wolf	6.1	Chopin - Piano Concerto no:1 in e minor	2.0
Verdi - Messa di Requiem	6.1	Debussy - Nocturnes	2.0
Mendelssohn - Midsummer Night's Dream	5.3	Dvorak - Symphony no:8 (Old no:4)	2.0
Prokofiev - Symphonie Classique	5.3	Schumann - Symphony no:1 in Bb major	2.0
Sibelius - Symphony no:2 in D major	5.3	Schumann - New England Triptych	2.0
Stravinsky - Petrouchka	5.3	Bach - Suite no:4 - Finale	1.6
Shostakovich - Symphony no:5	4.9	Beethoven - Symphony no:7	1.6
		Beethoven - Coriolanus Overture	1.6
		Debussy - Iberia	1.6
		Francaix - Suite Francaise	1.6
		Gliere - Symphony no:3 in b minor	1.6

1 [https://www.orchestralbassoon.com/creating-the-excerpt-list\(28.02.2022\)](https://www.orchestralbassoon.com/creating-the-excerpt-list(28.02.2022))

(Bu çalışma çevrimiçi ve basılı kaynaklardan edinilen bulgular ile Richard Ramey, Barrick Stees ve Jeffrey Lyman'a ait anket sonuçlarından derlenerek Brett Van Gansbeke tarafından hazırlanmıştır.)

Tablo 2: Orkestra seçmeleri için gerekli bestelerin anketi sonuçları.

Haydn - Symphony no:90	1.6	Bach - Cantata 197 (Wedding)	1.2
Lalo - Symphonie Espagnole	1.6	DeFalla - Three Cornered Hat - Ballet	1.2
Mendelssohn - Symphony no:4 in a minor	1.6	Honneger - Symphony no:5 (Di Tre Re)	1.2
Mozart - Serenade no:10	1.6	Mozart - Piano Concerto K. 466 in d minör	1.2
Mussorgsky - Pictures at an Exhibition	1.6	Rachmaninov	
Ravel - Daphnis and Chloe (Suite 2)	1.6	Piano Concerto no:3 in d minor	1.2
Respighi - The Birds	1.6	Respighi - Trittico Botticelliano	1.2
Schumann - Symphony no:3	1.6	Taylor - Through the Looking-Glass	1.2
Shostakovich - Symphony no:4	1.6	Wagner - Mastersingers of Nurneberg	1.2
Sibelius - Symphony no:5	1.6	Weber - Andante & Hungarian Rondo	1.2
Strauss - Elektra	1.6	Hummel - Concerto in F majör	1.1
Stravinsky - Symphony of Psalms	1.6	Haydn - Symphony no:6	1.0
Tchaikovsky - Nutcracker Suite	1.6	Bach - Mass in b minör	0.8
		Beethoven - Symphony no:8	0.8

Ancak bu çok geniş yelpazede fagot için yazılmış bazı sololar sanatçıyı teknik açıdan zorlayabilmekte; kimi sololar ise nefes, kas ve sinir sisteminin koordinasyonunda baskı oluşturabilmektedir. Buna en güzel örneklerden birisi de Rimsky Korsakov'a ait Şehrazat Orkestra Süitidir.

3. İNCELEME

Günümüzde orkestra sololarını icra etmeden önce dijital platformlar aracılığıyla farklı kayıtlara ulaşmak, icra hakkında önemli bilgi sahibi olunmasına yardımcı olmaktadır. Söz konusu eser hakkında, bestecinin aktarmaya çalıştığı şeye dair hızlı bir şekilde kesin bir fikir edinmek esastır (Gallois, 2009: 114). Çalışmanın bu bölümünde orkestra sınavlarında çalınması istenen en muhtemel dört farklı seçki kısaca incelenmiş, çalışma ve çalım teknikleri hakkında bilgiler verilmiştir.

3.1. Nikolay Rimsky Korsakov Şehrazat Süiti 2. Bölüm Fagot Solosu

Ünlü besteci Korsakov tarafından 1888 yılında tamamlanmış ve en çok bilinen eserleri arasında yer alan bu orkestra süiti Binbir Gece Masalları'ndan esinlenmiştir. Dünya edebiyatında adından çokça söz edilen, özellikle yazmaları Arapça olan ve birçok dilde çevirisi yapılan, film, opera, bale ve sanatın her dalına ilham kaynağı olan Binbir Gece Masalları, geniş bir coğrafyanın halk edebiyatı türlerini içine alan geniş bir külliyattır (Hopa, 2019:111). Eserde dört bölüm vardır ve eserin ikinci bölümü olan Prens Kalender'in Öyküsü keman kadansı ile başlamaktadır. Kadansın bitimiyle fagot solosu duyulur. Tüm müziklerde olduğu gibi bu solonun da bestecinin isteğine göre seslendirilmesi için öncelikle terimler incelenmelidir. İstlenen duyguyu ifade edebilmek için terimler doğru anlaşılmalıdır. Eserin karakteristik yapısını tam olarak yansıtabilmek için, solo içinde geçen *capriccioso* ve *quasi recitando* önem kazanmaktadır. Bunun yanında *ad lib.* ve *quasi recitando* terimleri de solonun hızı ile ilgili yönlendirmektedir. Bu sebeple bu terimlerin anlamlarını bilmekte fayda vardır:

Capriccioso: Canlı, özgür biçimde

Quasi recitando: Konuşma hızında

Ad libitum: Kişinin isteğine bağlı

Dolce ed espressivo: Nazikçe, tatlı ve anlamlı biçimde (Zantur, 2016:38)

Besteci her ne kadar *capriccioso* ve *ad libitum* terimleri ile solonun icra edilmesini istemiş olsa da şef partiyonuna bakıldığında 112 metronom değerinde seslendirilmesi istenmektedir. Ayrıca entonasyon ve doğru zamanlama son derece önemlidir. Notalar arası geçişler dörtlük eşittir 60 metronom değerine ayarlandıktan sonra akort cihazı ile entonasyon kontrol edilerek çalışılmalıdır. Ayrıca nota geçişlerinin zamanlamaları için metronom değeri 5'er artırılarak 112 metronom değerine kadar çalışılması doğru sonuca ulaşmayı sağlayabilmektedir.

Fagotun soloya başlaması ile orkestra şefi solo bitimine kadar fagot sanatçısının müzikal takibini yapmakta ve yaylı çalgılarda bulunan akorların geçişleri için fagot solosunu takip etmektedir. Solonun ilk sesi *apojatür*² sol notası ile başlamaktadır. Solo içerisinde gelen tüm *apojatür* notalar bir sonraki notaların vuruş değeri başladığı an çalınmalı ve *apojatür* notaların her biri mutlaka diğer *apojatür* notalar ile aynı hızda çalınmalıdır. Solo bitiminde bulunan *ritardando*³ kadar metronoma sadık kalmak solonun müzikal bütünlüğünü korumak için önemlidir. Solonun beşinci ölçüsüne kadar sakın kalınmalı ve ifade, aynı motife farklı bir anlam kazandırmak için bestecinin istediği *crescendo*⁴ ile hazırlanarak güçlendirilmelidir. Burada sık yapılan bir hata, bestecinin isteği aksine *subito piano*⁵ yapılarak *crescendo*ya başlanmasıdır.

Solo başlangıcında dudağın kamış üzerindeki pozisyonu ve baskısı, havanın kamışa verilme anı, dilin kamışa dokunarak ilk ses çıkarma anını ve bunların tümünün parmaklar ile koordinasyonu önceden planlanmalıdır ve hazırlıklı olunması gerekir. Kamıştan doğru entonasyon ve *apojatür* olan ilk notanın elde edilebilmesi için arka arkaya solo üzerinde çalışmak yerine uzun aralıklar verilerek solonun çalışılması yapılan pratiğin sınav ortamı için de bir alışkanlık haline gelmesini ve daha doğru bir sonuç elde edilebilmesini sağlamaktadır. Bu hazırlık aynı zamanda özgüven artırıcı ve stres unsurunu azaltıcı bir etken olabilmektedir. Kusursuz bir hazırlık, müzisyenin kendine güvenini artırır ve dolayısıyla kaygı azalır (Çimen 2001:129).

11. ölçüye değin nefes almadan solo icra edilebilir ve müzikal cümlelerin bütünlüğü sağlanabilmektedir. Besteci, 6, 7 ve 8. ölçülere gelindiğinde artikülasyon ve *aksan*⁶ kullanarak aynı motifi yeniden sergilemiş, 12. ölçü itibarıyla bir başka duygu ifade etmek için yaylı çalgılar aracılığıyla armonik değişiklikte bulunmuştur. 10. ölçünün yarısından itibaren başlayan yeni motif yine solonun başında olduğu gibi beş ölçü boyunca sakın çalınmalıdır ve 16. ölçüde gelen *crescendo* ile aksan yine ifadenin ısrarcılığı yönünden önemlidir. 20. ölçüye gelindiğinde ise artık solo koda ile bitmek üzeredir. Artikülasyon ve nüans değişiklikleri ile zirveye taşınan müzik 21. ölçüde üçleme bulunan *diminuendo*⁷ ile yumuşamakta ve *ritardando* ile bitmektedir. Aynı ölçünün sonunda bulunan *apojatür* mi notası ile 32'lik değere sahip do notasının aynı hızda çalınması yine sık karşılaşılan bir hatadır. Solo sınav dinletisi için seslendirilmediği takdirde, yaylı çalgıların değiştireceği akorlar için orkestra şefinin takip edilmesi, solo bitimine kadar birlikteliği sağlayabilmektedir.

Şekil 1: Şehrazat Süiti İkinci Bölüm fagot solosu.

Müzikal cümle için şekil 2'de gösterildiği gibi çalışılarak solonun ifade yönünden anlam kazanması sağlanabilmektedir.

2 Apojatür aslında Alman terimi -voral'tan alınmıştır ve abanmaktan türeyen abantı kelimesi anlamına gelmektedir (Feridunoğlu, 2004:80).

3 Yavaşlayarak. Ağırlaşarak.

4 Sesin giderek artırılması.

5 Aniden Hafif, yumuşatarak.

6 Vurgu ile

7 Sesin gittikçe hafiflemesi.

Şekil 2: Şehrazat Süiti İkinci Bölüm fagot solosu müzikal cümle çalışma önerisi (Van Gansbeke 2012:172).

3.2. Ludwig van Beethoven 4. Senfoni 4. Bölüm Fagot Solosu

Beethoven op. 60 numaralı 4. Senfonisini 1806 yılında bestelemiştir. Eser 1807 yılı Mart ayında Viyana'da bulunan Prens Lobkowitz sarayında gerçekleşen özel bir konserde seslendirilmiş ve 1808 yılının Nisan ayında ilk defa halka açık olarak yine Viyana'da seslendirilmiştir.

Senfoninin dördüncü bölümü, "Allegro ma non troppo"⁸ başlığı altında, 2/4'lük ölçü sayısında ve Si Bemol Majör tonundadır. Uzunca bir koda'sı olan sonat allegrosu formundadır. Başından sonuna kadar devam eden onaltılık notalardan oluşan kesintisiz bölüm, final bölümü için mizah unsuru olarak görülebilir. Temaların ve diğer kısımlar virtüözite gerektiren kararlılıkta yansıtılmış ve eser halkın yaşama sevincini ve şenliğini tasvir eden bir hava ile sona erer (Günalan, 2017:30).

Eserin son bölümünde birden fazla önemli fagot solosu bulunmaktadır. Bu sololar teknik açıdan son derece yüksek enstrüman hakimiyeti gerektirir. Nota bilgisi, armoni, ritim ve stil gibi konulara hâkim olma, bir müzisyenin sahip olması gereken temel özelliklerdendir (Hingley, 1985:11). Yapılacak çalışmalar ve egzersizlerin metronom ile yavaş tempoda başlayarak yapılması doğru sonuca ulaşmayı sağlayabilmektedir. Besteci bu bölümün metronom değeri olarak 160 istemiş ancak yanı sıra *Allegro ma non troppo* yazmıştır. Özellikle bu solo orkestra giriş sınavlarında hem parmak hem de dil tekniği açısından yeterliliğin ölçülmesi için sıklıkla talep edilmektedir. Bu zorluklar kişi üzerinde fiziksel olduğu kadar zihinsel bir baskı da oluşturmaktadır.

Bu senfonide bulunan sololar, ardışık olarak sınav esnasında seslendirilecekse aralarında tempo farklılığı olmaması için solo başlangıcından önce zihinde 160 metronom değerinin canlandırılması hazırlıklı olmayı sağlamaktadır. Solo başlangıcından birkaç ölçü öncesi tempoda es sayılması ve sonrasında solonun seslendirilmesi stabil bir tempoda çalınmasına yardımcı olabilmektedir.

Şekil 3: Beethoven 4. Senfoni 4. Bölüm fagot solosu (ölçüler 15-25).

184. ölçüde başlayan solo önce *apojatür* nota olmaksızın içselleştirilmelidir. Bu sayede 16'lık notaların akıcılığı sağlandıktan sonra 186. ölçüde bulunan *apojatür* re notası icracıyı fiziksel ve zihinsel olarak aksatmamaktadır.

⁸ Neşeli ama çok değil.

Şekil 4: Beethoven 4. Senfoni 4. Bölüm fagot solosu (ölçüler 184-190).

Bu aksamının yaşanmaması için şekil 5’de verilen çalışma yapılarak daha doğru bir sonuç elde edilebilmektedir.

Şekil 5: Beethoven 4. Senfoni 4. Bölüm fagot solosu 184. ve 187. ölçüler arası için çalışma önerisi (Walker, 2007:285).

Şekil 6 için ise çalışma prensipleri aynı olmalı iken çalınacak olan kamışın üflendiğinde havayı geri tepmeyen bir yapıda olması gereklidir. Georg Rieger marka 1A model forma ile yapılmış, orta (2. tel) bölgesi geniş bir kamış tercih edilebilir. Bu sayede 350. ölçüdeki sol notası ve 352. ölçüdeki fa notalarının aynı nûnsta ve rahat ses elde edilmesi sağlanabilmektedir.

Şekil 6: Beethoven 4. Senfoni 4. Bölüm fagot solosu (ölçüler 348-356).

Bu ve benzeri tüm pasajlar için şekil 7’de verilen Fernand Oubradous ve Michael Burns’e ait çalışma önerileri ile parmakların eşit ve belirli bir düzen içerisinde kontrollü çalması mümkün hale gelebilmektedir.

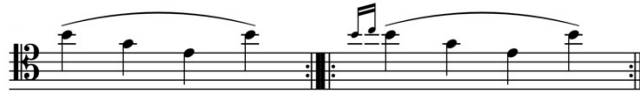
Şekil 7: Sekizlik ve onaltılık pasajlar için çalışma önerisi.⁹

Son derece hızlı dil tekniği gerektiren bu sololar çift dil tekniği kullanılarak daha etkili sonuç alınabilmektedir. İcracının bunun gibi hızlı ve teknik sololar için eser üzerinde özel bir çalışma yerine uzun bir zaman dilimi içerisinde dil tekniğini geliştirmiş olması, bu gibi sololarda kolaylık sağlayabilmektedir. Yine de eğer konser veya sınava yeterli zaman var ise bunun için J. B. Arban trombon ve tuba metodu ile ön çalışmalar yapmanın icracı için faydalı olabileceği düşünülmektedir. 35 numaralı sayfadan itibaren başlayan 19. ve 38. numaralar arasındaki etütler,

⁹ https://michaelburnsbassoon.com/wp-content/uploads/2020/07/Burns-Oubradous_patterns-1.pdf (18.06.2022)

aksanlı çalmak olabilmektedir. Hava basıncının doğru ayarlanması ve kamışın tepkilerine alışık olmak bu solo için özellikle önemli olabilmektedir. İcracının fagot kamışını hazırlarken tiz seslerdeki verimliliğini göz önünde bulundurarak hazırlık yapmış olması daha kolay ve doğru sonuç elde etmesini sağlayabilmektedir. Bunun için hazırlanacak olan kamışın kargısı iç bükey kazıma makinesinde 1.20 mm kalınlıkta hazırlanmış, imkân var ise sertlik ölçer ile 11-13 sertlik değerinde seçilmiş olması daha doğru sonuç elde edilmesini sağlayabilmektedir. Kamışın ön kısmı 2.7 mm uzunlukta kesilerek 4. oktavdaki sesler hem kolay hem de doğru entonasyonda elde edilebilmektedir. Söz konusu tavsiye niteliğindeki teknik bilgi kişiye ve sahip olunan enstrümana göre değişkenlik gösterebilmektedir. Eğer istenilen rahatlıkta bir kamış mevcut değil ise bu riskli seslerde çalma kolaylığı sağlayacak bir es borusu da tercih edilerek sonuç alınabilmektedir. 1 numaralı es boruları tercih edilebilmekte ve hatta Yamaha marka “Super Bocal” ile son derece rahat ve doğru sonuç alınabilmektedir.

İlk ölçüde bulunan onaltılık notalar ardışık olarak şekil 10’da verildiği gibi çalışılarak 3. oktav mi ve si notaları arasındaki geçiş daha akıcı bir hale getirilebilmekte ve daha sonra *apojatür* notalar da eklenerek daha doğru bir sonuç elde edilebilmektedir.

Şekil 10: Igor Stravinsky Bahar Ayini 1. Ve 2. ölçü için çalışma önerisi.¹⁰

4. ve 5. ölçülerde bulunan *apojatür* do notası ile si bemol notası geçişi teknik olarak zor olabilmektedir. Yavaş tempolarda ardışık olarak pratik yapılmalı ve parmak senkronizasyonunun rutin bir alışkanlık haline getirilmesi bu zorluğu ortadan kaldırmaktadır. Solonun yine bu iki ölçüsünde karşılaşılan teknik problem şekil 11’de gösterildiği gibi çalışılarak çözümlenebilmektedir. Solonun tamamı için bu çalışma önerisi uygulanarak daha doğru sonuçlara ulaşmak mümkün olabilmektedir.

1. Sadece sekizlik üçlemeler

2. Onaltılık notalar eklenerek

3. Onaltılık üçlemeler kaldırılıp, apojatür notalar eklenerek

4. Onaltılık notalar eklenerek

Şekil 11: Igor Stravinsky Bahar Ayini fagot solosu çalışma önerisi.¹¹

¹⁰ <http://bassoonblog.blogspot.com/2013/03/the-rite-of-spring.html>(20.06.2022)

¹¹ <http://steesbassoon.blogspot.com/2016/02/rite-of-spring-practice-method.html>(20.06.2022)

Eğer solo konserde seslendiriliyorsa 5. ölçüde bulunan *poco accelerando*¹² orkestra şefinin takibiyle yapılabilmektedir. 13. ölçüye gelindiğinde re notası *piano*¹³ olmalıdır ancak re notası kamışa dil atarak çıkartılmak istenirse kamıştan doğru ses elde etmek riskli olabilmektedir. Alternatif olarak yeterince pratiği yapılırsa kamışa dil atmaksızın sadece basınçlı hava verilerek de doğru entonasyonda *piano* ses elde etmek mümkün olabilmektedir. Bazı enstrümanlarda ve es borularında bu teknik son derece kolaylık sağlamaktadır.

The image shows a musical score for a bassoon solo. It is written in 4/4 time and consists of four staves. The first staff is marked 'Lento tempo rubato J=50' and 'Solo ad lib.'. The second staff has 'poco accel.' and 'in tempo' markings. The third staff has 'in Tempo' and 'Più mosso' markings. The fourth staff has 'poco più f' and 'p' markings. The score includes various rhythmic patterns, including triplets and sixteenth notes, and is marked with circled numbers 1, 2, and 3.

Şekil 12: Igor Stravinsky Bahar Ayini fagot solosu.

3.4. Maurice Ravel'in Sol Majör Piyano Konçertosu Fagot Solosu

Ravel besteciliğinin yanı sıra orkestra şefi ve piyanisttir. Besteci eseri Amerika'da şeflik yapmak için bulunduğu bir turne dönüşü 1929 yılında bestelemeye başlamıştır. Bilindiği kadarıyla, yıl içerisinde konçertonun beste çalışmalarına son derece ciddi şekilde başlamıştır, ancak müziğin kökleri daha eski çalışmalara dayanmaktadır.

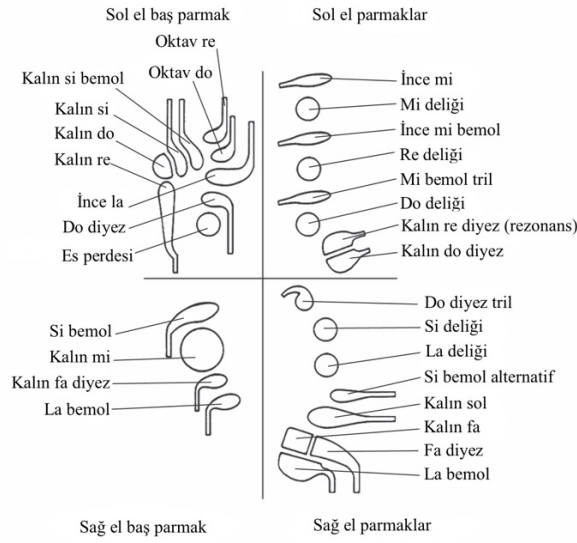
Ravel iki yıl süren beste çalışmasını 1931 yılında tamamlamıştır. Ne var ki Ravel'in 1938 yılında hayatını kaybetmesine sebep olacak beyin hastalığı (afazi), kaslarını etkilemiş, eskisi gibi piyano çalamamaya başlamıştır. Kötüye giden sağlık durumunun, başta planladığı gibi, eserin ilk seslendirilişini yapmasına olanak vermemesi sebebiyle, eserin ilk seslendirilişini piyanist Marguerite Long (1874-1966) gerçekleştirmiştir. Ravel konserde orkestra şefi olarak yer almıştır (Evruk, 2021: 67).

Ravel bu konçertoda iki önemli fagot soloya yer vermiştir. Şekil 7'de verilmiş olan bunlardan ilkidir ve yine sıklıkla orkestra sınavlarında çalınması talep edilmektedir. Fagotun dördüncü oktavına kadar çıkar ve bu bölge hem entonasyon hem de sesin elde edilmesi açısından oldukça riskli olabilmektedir. *Vibrato* besteci tarafından özellikle istenmiştir ancak bununla birlikte yukarı tırmanış içgüdüsel bir *crescendoyu* beraberinde getirmektedir ki bu bestecinin istediği bir nüans değildir. Burada icracının 9. ölçüye kadar *mezzo forte* nüansta kalması gerekmektedir. 4. ölçüye gelindiğinde dudakların kamış üzerindeki baskısını arttırmak yerine hava basıncını arttırmak mi notasını elde etmekte etkili olabilmektedir. Modern fagotlarda elde etmesi zor olan bu mi notası için bir perde bulunmaktadır ve şekil 14'de bu perdenin kullanıldığı mi pozisyonu gösterilmiştir.

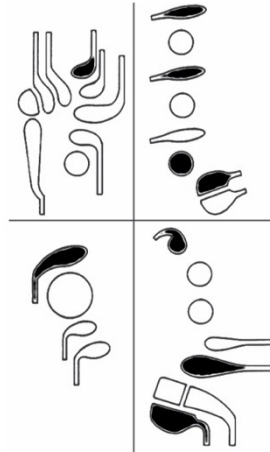
Modern fagotta bulunan perde ve deliklerine ait açıklamaları şekil 13'de verilmiştir.

12 Biraz hızlanarak.

13 Hafif, yumuşak çalarak.

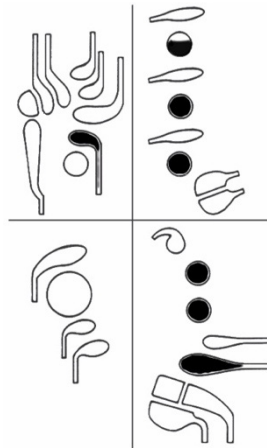

Şekil 13: Modern fagotlarda bulunan perde ve deliklerin açıklamaları.¹⁴

Şekil 14: 4. Oktav mi perdesi bulunan fagotlarda kullanılan mi notası pozisyonu.

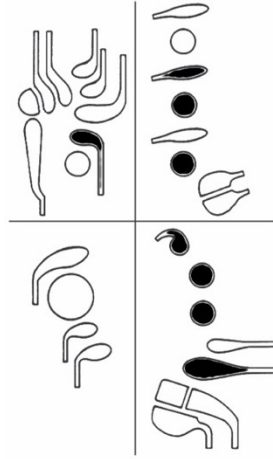
Bulunmadığı durumlarda mi notası için şekil 15’de verilen parmak kombinasyonu kullanılabilir.

Şekil 15: 4. oktav mi perdesi bulunmayan fagotlarda kullanılacak alternatif mi notası pozisyonu.

14 https://www.weber.edu/wsuiimages/performingarts/Music/bassoon_chart.pdf (15.06.2022)

Bir başka alternatif ise şekil 16'de verilen parmak kombinasyonudur. Sağ el işaret parmağımızın aynı anda hem do diyez trill perdesine basması hem de si deliğini kapatması gerekir (Çolakoğlu 2009:56).

Şekil 16: 4. Oktav mi perdesi bulunmayan fagotlarda kullanılabilen alternatif mi notası pozisyonu.

Şekil 17: Maurice Ravel'in Sol Majör Piyano Konçertosu 1. bölüm fagot solosu.

Bir diğer önemli solo ise 3. bölümde prova numarası 14'den sonra gelmektedir. Bu soloda birinci ve ikinci fagot icracısının ayrı ayrı tek fagota en yakın halde çalması beklenmektedir. Bu durum zorlayıcı olduğunda orkestra şefleri soloyu prova numarası 14'den 16'ya kadar tek fagotun seslendirmesini istemektedirler. Bu solo sınavlarda da icra edileceği zaman her iki fagot partisinin de tek kişi tarafından seslendirilmesi beklenmektedir.

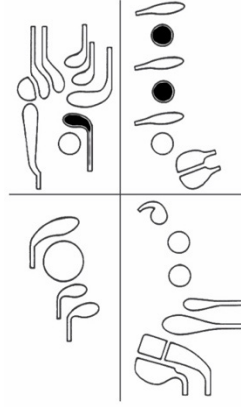
Ancak ikinci fagot pozisyonu için yapılan sınavlarda nadir de olsa sadece ikinci fagot partisi sorularak aday sınavabilmektedir. Bunun sebebi prova numarası 14'den 12 ölçü sonra başlayan teknik pasajın sağ elin serçe parmağı için zorlayıcı olmasıdır. Notalar arası geçişlerde eşitliğin sağlanabilmesi için bu pasaj için şekil 7'de verilen ritmik varyasyonlar çalışılarak doğru sonuç elde edilebilmektedir.

Şef partiyonunda diğer bölümler için metronom değeri verilmiş, ancak eserin 3. bölümü için sadece *presto* ifadesi kullanılmıştır. Bunun sebebi solistlere göre değişkenlik gösterebilmesidir. Bu durumda bir orkestra sınavı esnasında bu solo 170 metronom değerinde seslendirilebilmektedir.

Bu solo mutlaka 100 metronom değerinden daha az bir tempoda çalışılmaya başlanabilir ve zaman içerisinde hızlandırılarak çalışılması tavsiye edilmektedir. Bu çalışmanın prova numarası 14'den başlanarak ara verilmeden prova numarası 16'ya kadar kesintisiz yapılması sürekliliğin devamını sağlayabilmektedir. Böylece teknik

çalışmanın yanı sıra aksama olması halinde dahi bütünlüğü bozmadan icracı soloyu sonuna kadar çalabilmeyi öğrenebilmektedir.

Fagot eğitiminde öğretilen 2. oktav mi bemol pozisyonunun aşağıdaki alternatif pozisyon ile değiştirilerek seslendirilmesi teknik olarak rahat çalım sağlayabilmektedir. Prova numarası 14'den 5 sonra başlayan 16'lık gruplar şekil 18'de verilen alternatif pozisyon ile daha kolay seslendirilebilmektedir.

Şekil 18: 2. oktav alternatif mi bemol notası pozisyonu.

Dr. Brett Van Gansbeke, Ohio eyalet üniversitesinde profesör olan Christopher Weait'e ait katıldığı bir ustalık sınıfında bu solo üzerine farklı teknikler üzerine çalışmış ve Weait şekil 19'da verilen metrik yer değiştirme çalışmasını önermiştir.

Şekil 19: Maurice Ravel'in Sol Majör Pişano Konçertosu 3. bölüm fagot solosu metrik yer değiştirme ile alıştıırma kalıpları (Van Gansbeke, 2012:162).

Fernand Oubradous'a ait şekil 20'de verilen çalışma ise prova numarası 15'de bulunan Do Majör arpej çıkış ve inişler için şekil 7'de verilen ritmik varyasyonlar ile çeşitlendirilerek parmakların notaları eşit aralıklarla, eksiksiz ve atlamadan çalması sağlanabilmektedir.

Şekil 20: Fernand Oubradous fagot metodu çalışma önerisi (Oubradous, 2005:2).

The image displays a musical score for the Fagotti part of Maurice Ravel's Piano Concerto in G major, 3rd movement. The score is written in bass clef and includes dynamic markings such as *f*, *p*, and *mf*. The measures are numbered 14, 15, and 16. The notation includes various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. The score is presented in a standard musical notation format with a grand staff (treble and bass clefs).

Şekil 21: Maurice Ravel'in Sol Majör Piyano Konçertosu 3. bölüm fagot solosu.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bestelenen her eserin bir hikayesi veya sebebi vardır. Besteci kendi hayatında yaşadıklarından etkilenir ve ifade etmek istediği düşüncüyü notalara aktarmaktadır. Bu sırada besteci kendini ifade etmek için kimi zaman enstrümanların, kimi zaman da icracının yeteneklerinin sınırlarını zorlayabilmektedir. Bu çalışmaya konu olan bestecilerin eserlerindeki fagot sololar için daha detaylı bir tarih araştırması ile seslendirilecek eserler daha doğru ifadeyle icra edilebilmektedir.

Sınavlar için hazırlanacak olan adayın eserleri beklenene en yakın şekilde doğru yorumlayabilmesi ve rekabette öne çıkabilmesi için yaptığı ön hazırlıklar titizlikle tamamlanmış olmalıdır. İracının nota ile terim bilgisi, ritim ve stil gibi konulara hâkim olması önem arz etmektedir. Belirli eserlerde bulunan fagot soloları ulusal ve uluslararası orkestra sınavlarında sıklıkla sorulmaktadır. Tablo 1'de verilen ankette bulunan ilk 10 eser içerisinde seçilen dört fagot solosu, icra edilirken karşılaşılan teknik zorluklar, sık yapılan hatalar ve sınav uygulaması ile konserde karşılaşılabilecek durumlar açısından incelenmiştir.

Enstrümanda alternatif pozisyonların kullanılması ile daha kolay ve doğru sonuç elde edilebilmektedir. Metronom ile akort cihazının kullanımı yapılan hazırlıklar sırasında müziğin temel kurallarının içselleştirilmesinde yardımcı olmaktadır. Hızlı pasajlar içeren sololarda teknik yeterlik için J. B. Arban Trombon ve Tuba Metodu kitabında yer alan benzer egzersizlerin hazırlık aşamasında kullanılması, Fernand Oubradous'a ait fagot metodunun çalışılması önerilmiş, ayrıca bu çalışmaya konu fagot soloları için farklı çalışma önerileri ile tavsiyeler verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkuş, R. (2000). "Çalgı çalışma alışkanlıkları" *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 107-111.
- Arban, J. B. (2002). Complete Method for Trombone and Euphonium, (Ed: J. Alessi ve B. Bowman) Encore Music Publishers, Amerika.
- Barry Blogs. (2016), Rite of Spring practice method. (20.06.2022)
<http://steesbassoon.blogspot.com/2016/02/rite-of-spring-practice-method.html>
- Bassoon Blog. (2013), The rite of spring. (20.06.2022)
<http://bassoonblog.blogspot.com/2013/03/the-rite-of-spring.html>
- Bilaloğlu, G. (2015). "Stravinski'nin Bahar Ayini Eserinin; Nijinski, Bejart ve Bausch Yorumlarının İncelenmesi", *Yüksek lisans sanat çalışması raporu*, Hacettepe Üniversitesi, 14.
- Burns, M. Bassoon (2020), Articles. (18.06.2022)
https://michaelburnsbassoon.com/wp-content/uploads/2020/07/Burns-Oubradous_patterns-1.pdf
- Büyüköztürk, Şener, vd. (2009), Bilimsel Araştırma Yöntemleri, *Pegem Akademi Yayıncılık*, Ankara.
- Çimen, G., (2001). "Konser Kaygısı", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, 125-133.
- Çolakoğlu, Ç. (2015). "Fagotun temel yapısal özellikleri ve perde, trill, parmak tekniği kolaylıkları üzerine çalışma önerileri", *Sanatta yeterlik tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, 56.
- Duman, A. (2009). "Fagotun tarihsel süreci ve Malcolm Arnold'un op.86 fantezisi Georg Philipp Telemann'ın fa minör sonatı, Eugene Bozza'nın rêcit - scilienne et rondo'su, H. Villa – Lobos'un ciranda das sete notasının teknik ve yapı bakımından analizi" *Yüksek lisans tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 1.
- Evrük, H. (2021). "Maurice Ravel'in Müzikal Yaraticılığı ve Sol Majör Piyano Konçertosu'nun İncelenmesi", *Eurasian Journal of Music and Dance*, 19, 66. DOI: 10.31722/ejmd.1032784
- Feridunoğlu, L. (2004). Müziğe Giden Yol, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Fischbach, G. (2008). "Mastering the Unknown: Guidelines for Successful Orchestra Auditions", *American String Teacher*, 58(3), 44. DOI: 10.1177/000313130805800308
- Gallois, P. (2009). The Techniques of Bassoon Playing, Barenreiter-Verlag Karl Votter, Almanya.
- Günelan, H. (2017). "Ludwig van Beethoven'in Senfonilerinde Fagot'un Yeri ve Önemi", *Sanatta yeterlik tezi*, Trakya Üniversitesi, 30.
- Hingley, V.D., (1985). "Performance Anxiety In Music: A Review Of The Literature", *Doktora tezi*. University of Washington, 11.
- Hopa, E. (2019). "Rimski-Korsakov'un Şehrazat Senfonik Süiti'ndeki Fagot Sololarının İncelenmesi", *Konservatoryum*, 6, 111. DOI: 10.26650/CONS2019-0014
- Kocamangil, G. N., Girgin M., Altungün, A. "Orkestra Kadro Sınavlarında Joseph Haydn'in Re Majör 2. Viyolonsel Konçertosuna İlişkin Beklentiler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, 76. DOI: 10.30794/pausbed.895336
- Oubradous, F. (2005). Enseignement Complet du Basson, Alphonse Leduc, Hauts-de-Seine.
- Sakarya, U. C. (2017). "Yirminci Yüzyıl Müziğinde İkelcilik ve İgor Stravinski'nin Bahar Ayini Adlı Yapıtının İncelenmesi", *Yüksek lisans tezi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 260.
- Say, A. (2009). Müzik sözlüğü, *Müzik Ansiklopedisi Yayınları*, Ankara.
- The Orchestral Bassoon. (2022), Creating the excerpt list. (28.02.2022) <https://www.orchestralbassoon.com/creating-the-excerpt-list>

Van Gansbeke, B. (2012). "The orchestral bassoon: A pedagogical web site for bassoonists", *Doktora tezi*, Indiana University, 172, 162.

Walker, K. (2017). "Spirited Wind Playing : The Performance Dimension" *Indiana University Press*.

Weber State University. (2020). Student book with partial bsn fingering chart. (15.06.2022).

https://www.weber.edu/wsuiimages/performingarts/Music/bassoon_chart.pdf

Zantur, Ö. Ö. (2016). "Fagotun Solo Enstrüman Olarak Kullanımı ve Romantik Dönem Eserlerinden Belirlenen Fagot Orkestra Sololarının Teknik ve Karakteristik Yönden Analizi", *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, 38.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.03.2022 ✓Accepted/Kabul:09.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1090007

Research Article/Araştırma Makalesi

İskender, İ. (2022). "Utku Varlık Resimlerinde Kadın İmgesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.173-183.

UTKU VARLIK RESİMLERİNDE KADIN İMGESİ*

İremnur İSKENDER**

Öz

Sanat yaşamının ilk yıllarında gravür ve litografi gibi özgün baskı teknikleriyle politik eserler üreten Utku Varlık, 70'li yılların ortasından sonra sanat anlayışını değiştirerek yağlıboya ve pentür teknikleriyle düşsel konulu eserler üretmiştir. Eğitiminin ilk yıllarında Rönesans sanatına ve sanatçılara ilgi duyan Varlık, ilerleyen süreçte kendi sanat anlayışını bulabilmek için farklı arayışlara girmiştir. Sanatını, fotoğraf ve edebiyat gibi sanatın farklı kollarıyla da besleyen Varlık'ın eserlerinde fantastik öğelerle oluşturulmuş, zaman-mekân algısının bulunmadığı kompozisyonlar dikkat çekmektedir. Sanatçı eserlerinde resim sanatında işlenen en eski ve en yaygın konulardan birisi olan kadın temasına ağırlık vererek, sanatının merkezine yerleştirmiştir. Eserlerindeki kadın temsillerini genellikle "Sanrı Bahçesi" olarak adlandırdığı düşsel mekânların içerisinde ve kullandığı tül detaylarıyla gizemli bir şekilde resmetmektedir. Bu çalışmada sanatçının kadın konulu resimleri sayıca fazla olduğundan, yalnızca 70'li yılların sonundan günümüze uzanan süreçteki eserleri 10'ar yıllık periyodlar halinde kronolojik sırayla ele alınarak, sanatında önemli bir rol oynayan kadın konusuna yaklaşımı ve eserlerinde kadın temsilleri üzerine odaklanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Utku varlık, Resim, Kadın temsilleri.*

IMAGE OF WOMEN IN THE WORKS OF UTKU VARLIK

Abstract

Utku Varlık, who produced political works with original painting techniques such as engraving and lithography in the first years of his art life, changed his understanding of art after the mid-70s and produced works of fantasy with oil painting and penture techniques. Being interested in Renaissance art and artists in the first years of his education, he sought different ways to find his own understanding of art in the following period. Compositions created with fantastic elements, without the perception of time and space, draw attention in the works of Varlık, who also nourishes his art with different branches of art such as photography and literature. The artist focused on the theme of woman, one of the oldest and most common subjects in painting, and made it main subject of his art. He mysteriously depicts the representations of women in his works with the tulle details he uses in the imaginary places he called it the "Garden of Delusions". In this study, since the number of the artist's paintings on women is high, only his works from the end of the 70s to the present are examined in 10-year periods in chronological order and it has been focused on his approach to the subject of women, which plays an important role in his art.

Keywords: *Utku varlık, Painting, Female representations.*

*Bu makale, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı'nda devam etmekte olan "Utku Varlık'ın Hayatı ve Eserleri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Çalışma sürecindeki katkılarından dolayı Dr. Hatice Özdoğan Türkyılmaz'a teşekkür ederim.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, SAMSUN.
e-posta: iskender.iremnur@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-3208-27529>)

GİRİŞ

1950 ve 1960'lı yıllar Türkiye için siyasi açıdan birtakım zorlukların yaşandığı dönemler olmuştur. Ülkede yapılan 1957 genel seçimlerinden sonra DP ve CHP arasında yoğun bir gerginlik yaşanmaya başlamış ve iki tarafın da uzlaşmaz tavırları sonucunda 27 Mayıs 1960 askeri darbesi gerçekleşmiştir (Akılmak Topçu ve Ural, 2021: 1675; Gökçen, 2020: 244). Yaşanan darbenin ardından 1961 Anayasası hazırlanmış, hazırlanan yeni yasa topluma ve sanata özgürlük getirerek gerçekçi bir bakış açısı kazandırmış ve toplumsal konular tartışmaya açılmıştır. Bu dönemde sanatçılar kendi figüratif anlayışlarını geliştirmiş ve Avrupa'daki süreçlerden farklı olarak, özgün bir gelişim süreci ortaya koymuşlardır (Başkan, 2014: 101). Toplumsal Gerçekçi sanat eğiliminin gündeme gelmesi ile bu sanatçılar yeni figür formlarında içeriğe verdikleri önem ile döneme öncülük etmişlerdir. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Neşet Günal, Nedim Günsür, Orhan Peker ve Turan Erol bu öncüler arasında yer almaktadır (Şahin, 2014: 115). Yeni bir boyut kazanan Türk resmi, çağdaş bir dile ulaşmak için yeni seçenekler üretmeye yönelmiştir. Utku Varlık, Mehmet Güleryüz, Gürkan Coşkun (Komet), Alaettin Aksoy, Burhan Uygur ve Neş'e Erdok gibi sanatçıların içinde bulunduğu '68 Kuşağı, figüratif anlatıma yönelmiş, eserlerinde insanı, yaşamı, kendi iç dünyalarını ve topluma yönelik düşüncelerini betimlemişlerdir. Yerleşik değerlere hiciv yoluyla başkaldırı, özeleştir, cinsellik, çocukluğa dönüş ve ölüm konuları '68 Kuşağının eserlerinde işledikleri başlıca temalardır (Germaner, 2007: 16).

1970'lerde düş gücü ve yeni dünya insanının içinde bulunduğu sorunları dışı vuran figür anlayışı, bireyin ruhsal ve fiziksel var olma çabalarını da ön plana çıkartmıştır (Bek Arat, 2012: 426). Çeşitlilik ve farklılaşmaların yaşanmaya başladığı, Doğu-Batı ve geleneksel-modern ayrımlarının başladığı bu dönemde sanatçılar bireysel ifadelerle yönelmiştir. Bu yıllarda sanatçılar, resim ve heykel alanlarında soyut ve figüratif çalışmalarda özgünlük sorunlarıyla ilgili çalışmaya başlamış ve kırsal kesimden ziyade kentlere, Osmanlı ve İslam dünyasının düşünce modellerine eğilmişlerdir (Germaner, 2007: 15). Türkiye'de 1970-80 yılları arasında yaşanan sürekli iktidar değişimi, toplum içinde gruplaşmalara, sağ-sol siyasi düşünce farklılıklarına neden olmuştur. 1980'li yıllarda askeriye'nin yönetimi ele alması sonucunda siyasi partiler kapatılmış, Millet Meclisi ve Senato dağıtılmıştır (Ortaylı, 2019: 155). Polisin ve askerinin toplum üzerindeki baskısı kültürel ve sanatsal kararsızlıkların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. 1970'lerin sonu ve 1980'ler boyunca sanatçıların bireysel serüvenlerinde, dönemin siyasi ortamına paralel biçimde birbirinden kopuk, bağımsız olarak gözlemlenebilen etkinlikler Türkiye Çağdaş sanatında gerçek bir değişime ve evrilmeye işaret etmiştir (Yıldız, 2008: 32).

1975-1980 yılları arası, savaş karşıtlığı, çevreyle ilgili sorunlara dikkat çekme, cinsiyet ayrımcılığı gibi konuların ilk defa ortaya atılmaya ve işlenmeye başladığı dönemdir (Aysan, 2013: 12). 1980'li yıllar, sanat eseri ve onun politik, kültürel, toplumsal gibi farklı alanlarla arasındaki ayrımın kaldırıldığı bir dönem olduğundan, Türk sanatı için önemli bir kırılma noktası olmuştur (Çalıköğlü, 2001: 28). Yurt dışında 70'lerin kaotik ve bunalımlı geçen döneminden sıkılan, sanatta bireyselliği ve dolaysız dışavurumu yeniden canlandırmak isteyen bir grup İtalyan, Alman ve Amerikalı sanatçı, eserlerinde büyüden, metafizik resimden, gerçeküstüculükten yararlanarak fantezilerini, korkularını ve geçmişlerini bireysel olarak yorumlayarak resmetmişlerdir. Yeni dışavurumcular olarak anılan bu grubun içinde Anselm Kiefer, Sandro Chia, Georg Baseliz gibi isimler bulunur. Bu sanat anlayışı Türkiye'de de benimsenmiş ve Bedri Baykam, Mehmet Güleryüz, Hale Arpacioğlu, Yusuf Taktak gibi sanatçılar bu anlayışla eserler üretmeye başlamıştır (Bek Arat, 2012: 454). Bu yıllarda resim ve heykel alanında soyut-figüratif tartışmaları sürerken, her iki alanda da biçimsel özelliklerin ön plana çıkartıldığı eserler üretilmiştir (Yıldız, 2008: 24-26).

1990'lar önceki kuşaklardan kalan gerçeklik ve kuram arasındaki ilişkiye ironik bir yaklaşım sergilemiştir. 1980'li yıllara kadar modernizmin çözümleneci ve üstün özelliklere sahip eserleri 90'larda yerini düzenlemeci, provakatif ve anti-estetik bir yapıya bırakmıştır. Gerçekçi ve temsili sanatın sunmuş olduğu rahatlıklar bu dönemin en belirgin özellikleri olmuştur (Çalıköğlü, 2001: 30). 1990'lı yıllardan sonra sanatçıların dışı açılma çabaları sonuç vermiş, çağdaş demokratik düşünce doğrultusunda şekillenen, yaratım aşamasında sınırların olmadığı anlayışlar Türk sanatında da yerini almıştır. Sanatçılar imge, biçim, kavram ilişkilerini sorgulamışlardır (Germaner, 2007: 18). 90'lı yıllarda bienaller ve uluslararası sergiler sayesinde İstanbul sanat ortamı Batı sanat çevresinin ilgisini çekmeye başlamış ve birçok sanat insanının İstanbul'a gelmesine olanak sağlamıştır. Bu sayede Türkiye'nin sanat üretimi daha yakından izlenmiş ve fark edilmiştir. 90'lı yıllarda sanatta özgür olma duygusu artmış ve buna bağlı olarak kurum dışı ya da kurumlara karşı duruşlar ve etkinliklerde de artış gözlemlenmiştir. Günümüzde teknolojiye

bağlı olarak hızlı bir gelişim süreci gösteren görsel sanatlar yalnızca kültürel bir önem taşımakla kalmamış, sanat piyasası, sanat turizmi gibi ekonomik kavramları ile iç içe geçmiştir (Güven, 2012: 67). 2000’li yıllara gelindiğinde ise uluslararası dolaşım artmış, 90’larda görülen kolektif ruh, yerini bireysel bir anlayışa bırakmıştır (Pelvanoğlu, 2009: 45).

1. UTKU VARLIK’IN EĞİTİM HAYATI

Utku Varlık (d. 1942-), 1961 yılında İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi’nde resim eğitimi almaya başlamıştır. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Sabri Berkel, Adnan Çoker ve Salih Urallı gibi ressamardan ders alan sanatçı, sanatının ilk yıllarında litografi ve gravür çalışmalarına ağırlık vermiştir. Eğitime ilk başladığı zamanlarda Rönesans sanatını ve ustalarını benimsemiş olsa da daha sonraları kendi sanat anlayışını bulabilmek için bir arayışa girmiştir. 1970 senesinde eğitim amacıyla Paris’e giden Varlık, l’École Nationale Supérieure des Beaux-Arts’da 1971-1974 yılları arasında George Dayez ile çalışmış, 1973-1975 yılları arasında ise Cachan Atölyesi’nde litografi çalışmalarına devam etmiştir (Arslan, 1997: 1869).

Çalışmalarını halen Paris’te sürdüren sanatçı, Fransa’nın sanat açısından önemli bir ülke olduğunu belirtmektedir. Beş yıl boyunca Cité des Arts International’ın verdiği atölyede sanatının erken yıllarını geçiren sanatçı, son 30 yıldır ise Paris Belediyesi’nin verdiği atölyede sanatına devam etmektedir (Kirboğa, 2021: 96). Bugün Fransa’nın kendisine verdiği olanakların fazlalığından bahseden sanatçı, geriye dönmek üzere aldığı kararda yanılmadığını (Utku Varlık, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2021) ve Fransa’nın kendisine tanıdığı imkânları başka hiçbir ülkenin sağlamadığını belirtmiştir (Varlık, 20 Ocak 2022).

2. UTKU VARLIK’IN SANAT ANLAYIŞI VE BESLENDİĞİ KAYNAKLAR

Varlık’ın sanata olan ilgisi çocukluk dönemlerinde başlamıştır. Öğretmen olan ebeveynleri ve büyüdüğü çevredeki sanatsal faaliyetler Varlık üzerinde sanata karşı çekim alanı oluşturmuştur. Varlık, o dönemde halk evlerinin etkinliklerinin, amatör tiyatro gösterilerinin, sinemanın ve daha birçok etkenin sanata bakışında etkili olduğunu söylemiştir. Resme olan ilgisini ise yanıtlamanın güç olduğunu belirten sanatçı, çocukluk döneminde babasının kitaplığındaki resimli kitaplara baktığını ve bu resimleri kopyaladığını söylemiştir (Varlık, 2018: 72). Varlık, amatör bir fotoğrafçı olan dedesinden de oldukça etkilendiğini ve bu etkilenmenin resimlerine yansımaları şöyle anlatmaktadır:

Beni ayrıca ailenin fotoğraf albümleri ilgilendirirdi, dedem amatör bir fotoğrafçıydı. Eski sepia fotoğraflarda beni etkileyen, kadınların güzelliği ve her zaman arkada çok net bir peyzaj; sanki fotoğrafın içine girip o manzarada yürümek arzusu! Giderek kadın ve peyzaj benim resmimde önemli bir olguya dönüştü. Peyzajlar simgesel mekânlar oluşturuyor, denge ve devinim bunlarla oluyor, kadınlar ise hüzünlü ve esrik; düşte olduğu gibi: “...bir yerdeydim ya da biriyle beraberdim” ikilemi ile bir içerik bağı kuruluyor. Buna “görsel sentez” diyorum. (Kişisel Görüşme, 16 Mart 2022).

Resim 1: Käthe Kollwitz, Dul II, 1922, 30x53 cm, Gravür, MoMA.

1965 yılında 4 ay süren bir Avrupa gezisine çıkarak çeşitli müze, galeri ve bienalleri gezen sanatçı, Batı sanatının tekniklerinden oldukça etkilenmiştir. Sanatçı bu gezileri sırasında, Almanya’da bir estamp sergisinde Alman dışavurumcu sanatçı Käthe Kollwitz’in (d. 1867- ö. 1945) eserleri ile tanışmıştır (Varlık, 2018: 54). Kollwitz eserlerini ağaç baskı, taş baskı, gravür gibi birçok farklı teknikle üretmiş (Tekdemir Dökeroğlu, 2019: 163) ve konularını yaşadığı bölgenin toplumundan, okuduğu kitaplardan ve izlediği tiyatrolardan almıştır (Şahinbaş, Türker & Ağççek, 2019: 164). Kollwitz aynı zamanda hayatın karanlık ve acı yanlarını eserlerinin ana konusu yapmıştır. Örneğin sanatçının “Savaş” isimli gravür serisinin beşinci sayfasında yer alan Dul II (Resim 1) eserinde göğsünde ölü bebeğiyle resmedilmiş bir kadın görülmektedir. Kadının yüzündeki acı ve çaresizlik izleyiciye en iyi şekilde yansıtılmıştır. Aynı şekilde Varlık’ın sanatının erken yıllarında da ülke gündeminin kaotik yapısı etkili olmuştur. 1960’ta ülkenin politik durumuna fazlaca bağlanan sanatçı, o süreçte politik resim yapmayı gerekli görmüş, sanatçıların yaşanan politik karışıklığın içinde olması gerektiğine inanmıştır (Girgin, 1986: 5). 1966 senesinde Mehmet Güleriyüz, Devrim Erbil, Necati Ayden ve Oktay Anılanmert ile birlikte *Beş Genç Ressam* grubunu oluşturan Varlık, 1960-70 seneleri boyunca dışavurumcu bir figür anlayışı benimsemiş ve toplumsal içerikli konulara ağırlık vermiştir (Arslan, 1997: 1869). Varlık, devlet bursu alarak Paris’e gittiği ilk yıllarda da politik içerikli eserler üretmeye devam etmiştir. İki dünya savaşının yarattığı olumsuz etkinin yanı sıra, Almanya’ya etkisi altına alan Nazi yönetimi gibi birçok sorun nasıl Kollwitz’in sanatına etki ettiyse, 1960 ve 1970’li yıllarda Türkiye’de yaşanan politik kargaşalar ve askeri darbeler de Utku Varlık’ın sanatını etkilemiştir.

Türkiye’nin politik ve sosyal açıdan karışık olan ortamına geri dönmekten vazgeçen ve Paris’te kalmaya karar veren sanatçı, geçmiş yıllarda yaptığı bütün özgün baskı eserleri yakarak yok etmiştir, bu nedenle sanatçının günümüze kadar gelen baskı eserleri çok az sayıdadır. Politik ve özgün baskı eserlerden vazgeçen Varlık, eserlerinde yeniliğe giderek pentür çalışmalarına yönelmiş, şiirselliği yüksek, dingin ve düşsel konulu eserler üretmeye başlamıştır. Yeryüzü, doğa ve özellikle kadın temsilleri eserlerinde en çok kullandığı temaların başında gelen sanatçı, bu durumun resimlerinde olgusal bir dünya yaratma düşüncesinden kaynaklandığını söylemektedir. Pentür çalışmalarına başladıktan sonra ilk olarak 1977 senesinde Stuttgart Kunst Kabinet Galerisinde, kadın portreleri içeren “Bir Işığı Aramak” isimli sergisini düzenlemiştir (Utku Varlık, Kişisel Görüşme, 13 Haziran 2021). Sanatının erken yıllarındaki çalışmaları dışavurumcu bir tavır gösterse de Varlık’ın sanatına etki eden asıl akım Viyana Fantastik-Realizm akımı olmuştur. Rudolf Hausner, Ernst Fuchs, Arik Brauer ve Anton Lehmden gibi sanatçılardan oldukça etkilenen (Utku Varlık, Kişisel Görüşme, 19 Haziran 2020) Varlık yıllar içinde sanat anlayışında yaşanan değişimi şöyle anlatmaktadır;

Önceleri, her etkilendiğim resmin bir parçası olmak istiyordum. Birincisi: Özellikle sanatın başlıca kaynaklarından gelen esintilerdi, ikincisi de yaşantıdan. Örneğin, önceleri Avrupa resminin en vurucu akıntısına, yani ‘ifadeciliğe’ kapılıp, bir süre onun etkisi ile çalıştım. (...) Daha sonra taşı tarağı toplayıp Paris’e göçtüğümde de Türkiye’nin yaşadığı o malum politik bunalım ve peşinden gelen baskı yıllarının kâbusu da resmime sindi. İşte şu anda resmimde bir yaz denizi gibi olmak isteği, tüm bu deneyimlerin sonucudur (1982: 10).

Sanatçının yenilenen sanat anlayışında ve düş temalı eserlerinde sakinlik ve lirizm etkisi görülmektedir. Varlık, eserlerindeki bu sakin anlatımı çoğu zaman resmettiği kadın figürleri sayesinde izleyiciye aktarmaktadır. Kadınların yüzündeki durgun ifade bazen de büyük bir hüznün olarak yorumlanabilmektedir. Yakın çevresinde hassas ve melankolik bir yapıya sahip olarak nitelendirilen Utku Varlık’ın kişilik özelliği ve duygusal durumunu tuvallerine kadın figürler yoluyla yansıtmış olabileceğini söylemek olasıdır. Nitekim sanatçının konuyla ilgili olarak “*Ressam anlatıma dönük kendi içini tuvale yansıttığında, onun sahiciliği kalıcılığıyla eş değerdedir.*” (Varlık, 2012) şeklindeki sözleri bu çıkarımı destekler niteliktedir.

Varlık’ın sanatında, yazar Jorge Luis Borges’in (d. 1899- ö. 1986) de etkisi görülmektedir. Büyülü Gerçekçilik akımının öncülerinden olan yazarın, sanatçı üzerindeki etkisi eserlerinde yarattığı hayali mekânlarda kendisini göstermektedir. Borges, düşsel yolculuğunu metinlerinin içerisinde gizleyerek anlatan bir yazardır (Dilber, 2011: 116). Varlık, Borges’in sanatına olan etkisini, “*Bilge Borges yıllardır düşünüyordum bir evrenle beni tanıştırdı. Algı ötesi boyutların frekans dışı alanların rehberliğini üstlenen Borges aracılığıyla kendimi kaybedip yeniden bulduğum mekânları keşfettim.*” (İnal, 2001: 5) sözleriyle anlatmıştır. Gerçeği ve hayali harmanlayarak eserlerinde kullanan sanatçı, renk ve ışık-gölge gibi unsurlarla birbirine bağlanan figürlerine aynı zamanda bir derinlik katmayı

da başarmıştır. Özellikle son yıllarda yaptığı çalışmalarında yağlıboya ve dijital teknikleri bir arada kullanarak kendi teknik ve sanat anlayışını çeşitlendirmiştir. Öyle ki bazı eserlerine sanatçının kendi portre fotoğraflarını eklediği de görülmektedir. “*Ressam kişi günün yirmi dört saatini resimle yaşar, resimle solur.*” (Oral, 1977: 8) düşüncesine sahip olan sanatçının, sanatının geldiği bu noktada bedenini metafiziksel olarak tablolarına eklemesi de son derece olağandır.

3. UTKU VARLIK ESERLERİNDE KADIN TEMSİLLERİ

Varlık, eserlerinde sanatın başlıca konularından birisi olan kadın figürlerine sıkça yer vermektedir. Sanatçıya göre hemen hemen her usta ressamın düşünde yarattığı ve yaşattığı bir kadın vardır. Sanatçı için kadın, çocukluk çağlarında başlayan, yaşamını ve sanatını etkileyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Varlık, resmindeki kadın içeriğinin çocukluğundan başlayarak tüm yaşantısında merak kabinesini oluşturan en önemli öge ve sanatını yöneten önemli bir kurgu olduğundan bahseder. Sanatçıyı kadının gizemine yönlendiren ve çekim alanını oluşturan, eski yıllara ait aile albümlerinde bulunan sepya görüntülerdeki kadın fotoğraflarıdır (Utku Varlık, Kişisel Görüşme, 13 Haziran 2021).

Resim 2: Utku Varlık, Bir Işığı Aramak, 1977.

Resim 3: Utku Varlık, Eski Işığın Peşinde, 1982.

Varlık, kadının daima gizemli kalması gerektiğini düşünmektedir. Ancak, 1961 senesinde Akademi’de resim eğitimine başladığında kadına karşı bakışının tamamen değiştiğini söyleyen sanatçı, o dönemde değişen hislerini, “*Akademi’ye girdiğimde bazı tabular da kendiliğinden yıkıldı, atölyelerde modelden çalışma, kadını saatlerce karşında çıplak görme, o gizemi yok etti, antik heykellere sensüel gözle bakmayız, karşımızda yalnız ‘güzel’ vardır.*” (Kişisel Görüşme, 13 Haziran 2021) sözleriyle anlatmaktadır. Bu anlayıştan yola çıkarak, sanatçının eserlerinde yeniliğe gittiği ilk yıllarında kadın figürlerini yalnızca kendi güzellik anlayışını ortaya çıkartmak amacı ile resmettiği düşünülebilir. *Bir Işığı Aramak* eserinde (Resim 2) görülen kadın figürü, yalnızca sakin ve durağan yüzüyle izleyiciye sunulmuştur. Kendisini kadının gizemine çeken en büyük etkenin eski sepya fotoğraflardaki kadınlar olduğunu söyleyen Varlık, bu eserde sepya görüntüsünü yaratabilecek renklerden faydalanmıştır. Kadının yüzünde hüznün, hatta endişe duygusunu andıran bir ifade hakimdir. Esere bakıldığında izleyicinin dikkatini çeken bir diğer unsur yüksek pencereler olmasına karşın, kadın aşağı doğru bakan gözleriyle odağı sahnenin dışına taşımakta ve izleyicide merak duygusunu uyandırmaktadır.

Varlık 1981 senesinde *Bir Peyzajın Belleği* isimli suluboya ve karışık teknik ile Rönesans ve Barok ustalarını andıran gizemli bir ışıkla aydınlatılmış kadın yüzlerinin de bulunduğu 40 parçalık bir seri oluşturmuştur. Örneğin, bu seriye ait *Eski Işığın Peşinde* isimli eserinde (Resim 3) Barok dönem eserlerinde izlenebilen dramatik ışığın hakim olduğu bir kompozisyon kurgusunun izleyiciye sunulduğu görülmektedir. Karanlık bir kompozisyona sahip olan eserde aydınlığı sağlayan tek öge kadın figürün elinde görülen ve Varlık’ın eserlerinde sıkça kullandığı bir öge olan mumdur. Bu kompozisyon kurgusu barok dönemi sanatçısı Fransız Georges de la Tour’un eserlerini akla getirmektedir. De la Tour da eserlerindeki ışık-gölge karşıtlığını oluştururken tek bir ışık kaynağı kullanmış ve bu kaynak çoğunlukla mum olmuştur. Varlık, karanlık içerisinde bölgesel olarak aydınlanan kadın figürü ile

bu çalışmasında Barok döneme ait eserlere atıfta bulunmuştur. Omuzlarında transparan bir şal bulunan figürün bakışları *Bir Işığı Aramak* isimli eserdeki figür gibi kompozisyonun dışına doğru yönelmekte ve izleyicinin odağını değiştirmektedir. Varlık, bu resimde de dikkat çekeceği üzere, ilk kadın temalı çalışmalarında figürleri çoğunlukla bakışlarını izleyiciden kaçırırken resmetmiştir.

Sanatçının pentür tekniğine yöneldikten sonra ortaya çıkan ilk çalışmalarında çıplak bir bedene rastlamak güçtür. Varlık, sanatının ilerleyen on yıllarında kadın bedenini çıplak bir şekilde eserlerinde kullanmaya başlasa da kadınların vücudunun bir kısmını genellikle ince tüllerle örtmektedir. Sanatçı eserlerindeki tül kullanımıyla alakalı olarak, *“Resmimdeki fantastik tül insana dair, düşünle gerçek arası bir gel-git yani paradoksal düş içeriğinin şiirsel bir anlatımı”* (Kişisel Görüşme, 19 Haziran 2020) yorumunda bulunmaktadır. Bu yöndeki tercihi, sanatçının Akademi yıllarında atölyedeki nü modellerin kadının gizemini yok ettiği düşüncesine yönelik bir karşı duruş olarak yorumlanabilir.

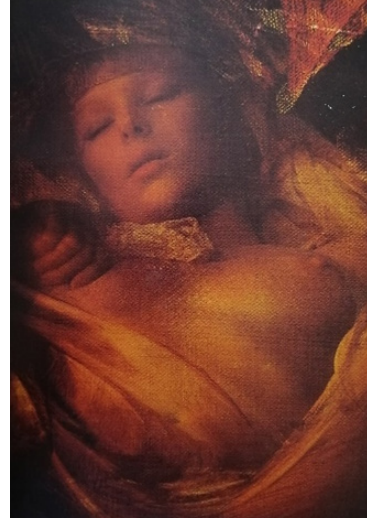
Resim 4: Utku Varlık, 1983.

Varlık, resimlerindeki anlatım biçimini ve dışavurumu bir “Hiç” olarak tanımlar. Evrenin ve içindeki her şeyin bir boşluktan ibaret olduğunu anlatan sanatçı eserlerinde de “Hiç” kavramına ulaşmanın yollarını aramaktadır (Varlık, 2016). Buğulanmalar, renk-ışık kırılmaları ve soyutlama gibi teknikler yardımıyla mekân algısını bozarak eserlerinde bu kavramı yaratmaya çalışmaktadır. Soyutlamaya karşı duyduğu ilginin temelinde, resim eğitimi aldığı Bedri Rahmi Eyüboğlu da olabilir. Genellikle Doğu’ya ait motifleri, bezemeleri Batılı tekniklerle birleştiren Eyüboğlu’nun eserlerinde de soyutlamaya rastlanmaktadır. 1950’li yıllardan itibaren Türkiye sanat ortamında öne çıkan soyut sanatla ilgili olarak Adnan Turani (2008: 99), *“Soyutlama durumu bir bakıma sanatçının doğadan ayrılarak kendi iç dünyasına dönüş yapmasıdır.”* şeklindeki sözleriyle soyutlamaya dair fikrini ileri sürmüştür. Utku Varlık, sanat ortamında soyutlama ile ilgili öne sürülen görüşleri kendine göre biçimlendirerek sanatına entegre etmiş ve sanatı için önemli bir unsur olarak gördüğü kadın figürlerini yansıtırken soyutlama yoluna gitmiştir. Varlık, 1983 tarihli çalışmasında (Resim 4) kullandığı tül aracılığıyla soyutlama etkisi yaratmıştır. Kompozisyonda, doku içerisinde kaybolmuş belli belirsiz bir kadın figürü, alt kısmında ise dünyaya benzeyen bir küre tutan el görülmektedir. Birbirinden bağımsız olarak kompozisyonda yer alan el ve vücut soyutlanan mekân içerisinde bütünleşme çabasıdadır. Parçalanmış olan bu figür mekân içerisinde de kompozisyona bir boyut ve bütünlük kazandırmaktadır.

Resim 5: Erwin Blumenfeld, Islak İpek Altında Çıplak, 1937, 49,5x36,7 cm, Osborne Samuel Gallery.

(<http://www.artnet.com/artists/erwin-blumenfeld/>)

Resim 6: Utku Varlık, 1994, detay.

(İnal, 2001: 65)

Varlık'ın kadın figürleri, fotoğrafçı Erwin Blumenfeld'in¹ kadınlarını akla getirmektedir. Blumenfeld, neyin görülebilir, neyin hayal edilebilir olduğu; bir şeyin gerçekte var olup olmadığı düşüncesini sanatında en iyi şekilde işlemiştir (Lalwani, 2021). Blumenfeld'in yarı saydam ekranlar ve aynalar kullanarak kadınlar üzerinde yarattığı illüzyonlar, Utku Varlık'ın eserlerindeki düşsel mekânlarda belli belirsiz yer alan figürlerle benzerlik göstermektedir. Blumenfeld, kadınları gizemli hale getirmek için tüllerin altında ya da fotoğraf bütünlüğünü bozacak çeşitli ekran ve nesnelerin arkasında fotoğraflamıştır. Utku Varlık'ın tüllerle kapladığı kadınlar da benzer bir kompozisyon düzeniyle dikkati çekmekte; Blumenfeld'den etkilenmiş olabileceğini göstermektedir. Blumenfeld'in 1937 tarihli *Islak İpek Altında Çıplak* isimli fotoğrafı (Resim 5) ve Utku Varlık'ın 1994 tarihli bir eserindeki kadın detayı (Resim 6) bu benzerliği açığa vurmaktadır. Blumenfeld kadının bedenini apaçık izleyiciye sunarken, Varlık kadının bedeninin bir kısmını tül yardımıyla örterek gizlemektedir.

Resim 7: Utku Varlık, Omnia Ab Uno, 2000, TÜYB, 73x60 cm.

(İnal, 2001: 264)

¹ Erwin Blumenfeld (d. 1897- ö. 1969), 1936'da Paris'e gittiğinde Georges Rouault ve Henri Matisse gibi ressamın portre fotoğraflarını çekmiştir. Dadacılığı benimsemiş olsa da teknik olarak sürrealist bir sanatçı olan Blumenfeld, özellikle moda fotoğrafına sanat ve cesaret kazandırmış, ikonik görüntüler ortaya çıkarmıştır (Blumenfeld, 2016).

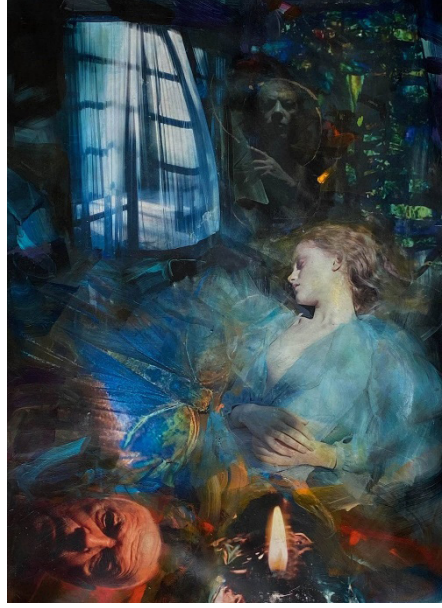
2000’li yıllara gelindiğinde Varlık’ın sanatında biçimsel olarak iyice bozulan mekânlar dikkat çekmektedir. Borges’in etkisiyle tamamen düşsel mekânlara yönelen sanatçının çalışmaları, rüya ve düş benzeri hayali ortamlarda hayat bulmaya başlamıştır. Şiirsel anlatım dili ile düşsel mekânlara yolculuk yapan Varlık, kendi iç dünyasını eserlerine tam anlamıyla taşımaya başlamıştır. Zaman ve mekân algısını ortadan kaldıran, fantastik öğelerle kurulan bu mekânlar sayesinde sanatçı düş yolculuğunu izleyicilere sunmaktadır. Resmettiği kadınları “Sanrı Bahçesi” adını verdiği düşsel mekânların içine özenle yerleştiren Varlık, bu durumu, “(...) *Işık alanlarına açık ve kırılmalar içeren bu mekânda kadınlar, güzele gönderi ve belki ölüme!*” sözleriyle anlatmaktadır (Vural, 2020: 48). *Omnia Ab Uno*² isimli eserinde (Resim 7) gerçeklikten uzak bir mekân içerisinde ön planda gösterilen kadın figürü izleyici karşılar. Kompozisyonda sarı renkle belirginleştirilen kadın figürü belli belirsiz bir duruşa sahiptir. Eserin arka planı tamamen karanlık bir görüntüye sahipken, figürün çevresi son derece aydınlık ve renklidir. İzleyiciye ilk bakışta anne karnındaki bir fetüsü andıran bu sahne, Varlık’ın ölümü yeniden doğuş olarak yorumladığı düşüncesini yansıtıyor olabilir. Kompozisyonun sol alt köşesinde yer alan iki adet mum, resimdeki aydınlığı sağlayan öğeler olarak izleyiciye sunulmuştur.

Resim 8: Utku Varlık, 2014, Pentür.

Varlık’ın üretim teknikleri ve sanatı kendi içinde çeşitlenmiş ve karmaşık bir dışavuruma sahip olmaya başlamıştır. Eserlerindeki gizemli anlatım artmış, kompozisyonda birbirinden bağımsız olarak görünen öğeler de estetik bir biçimde yerleştirilerek fantastik bir anlam kazanmıştır. Sanatçının çalışmalarındaki gerçeküstü imajlar büyük bir dengeye sahiptir. Örneğin “Fragmanlar” adlı serisine ait olan bir eserin (Resim 8) hemen ortasında yüzü maske ile gizlenmiş bir kadın figürü yer almaktadır. Kompozisyonun sol üst köşesinde büyük bir kristal, üst ortada izleyicinin odağını ayrı bir mekâna çeken pencere açıklığı, sağ çaprazda antik dönemlerden bir heykel başı silüeti ve alt ortada yer alan mum ışığı izleyiciye gördüğü karmaşık bir rüyayı anımsatmak için özenle yerleştirilmiştir gibidir. Varlık, eserlerindeki kadın figürlerini genellikle uykudaymış gibi huzurlu bir surat ifadesiyle resmeder, ancak bu eserde görülen kadın figürü izleyiciyle göz teması kurmaktadır.

² “Omnia Ab Uno” Latince, “her şey birdir” anlamına gelmektedir.

Resim 9: Utku Varlık, Sanrı, 2020, Karışık Teknik, 81.5x60 cm.

(<https://www.bozluartproject.com/sergi/utku-varlik-sanri/>)

Varlık, yeni malzeme ve teknik arayışlarla sanat üretimini çeşitlendirmeye devam etmektedir. Sanatçının 2020 yılında yaptığı “Sanrı” isimli son sergisinden bir eseri ele alırsak (Resim 9) güncel teknik ve sanat anlayışını daha iyi anlayabiliriz. Tuval üzerine karışık teknik ile üretilen bu eserde, geçmiş çalışmalarından aşına olduğumuz öğelere yeniden rastlamaktayız; açık bir pencere, tül detayları ve kompozisyonun alt kısmında yer alan mum ışığı. Kompozisyonun merkezinde giydiği mavi tül bir elbise ile yatan kadın figürü izleyiciyi karşılamaktadır. Kadının yüzündeki sakinlik ve ten renginin solukluğu izleyiciye ölümü hatırlatmak için yapılmış gibidir. “Ölümün değişik tanımlamaları beni hep kendine çekmiştir.” (Girgin, 1986) diyen Varlık, eserlerinde ölüm temasını kadın figürleri üzerinde sakin ve huzurlu bir olgu gibi göstermeyi seçmiştir. Pencereden içeri giren esintiyle havalanan tül ise kompozisyona hareket sağlamaktadır. Sanatçı bu sayede izleyiciye düş ve gerçeğin birbirinden ayrılamayacak kadar bağlı olduğunu anlatmaktadır. Kompozisyon içerisinde Utku Varlık’ın 2 adet görüntüsü bulunmakta ve doğrudan izleyiciyle göz teması kurmaktadır. Bu durum sanatçının eserlerinde göze çarpan en büyük yeniliktir. Varlık’ın dijital görüntüler kullanarak kendisine ait olan portre fotoğraflarını da kompozisyona dâhil etmesi, çağın yeniliklerinden uzak kalmadan, sanatsal üretimini çeşitlendirdiğini göstermektedir.

SONUÇ

Özgün baskı eserlerle sanat hayatına başlayan Varlık daha sonraki yıllarda pentüre yönelmiş, lirizm ve düş gücü yüksek eserler üretmeye başlamıştır. 70’li yılların sonunda pentür çalışmalarına başlayan sanatçının, günümüze ulaşan eserlerinin tamamına yakını incelenmiş, bu çalışma özelinde kadın temsilleri irdelenmiştir. Sanatçının eserlerinde sıklıkla aynı tekniği ve temaları kullandığı, kompozisyonlarında farklı bir çeşitliliğe sahip olmadığı, özellikle son dönemde ürettiği pentür eserlerinde aynı kadın figürlerin kullanıldığı görülmüştür. Bu sebeple çalışma içerisinde sanatçının eserlerine örnek olacak şekilde kronolojik bir seçki oluşturularak bir değerlendirmeye gidilmeye çalışılmıştır.

80’li yıllarda birçok Türk sanatçı tarafından benimsenen Yeni Dışavurumculuk akımının, Utku Varlık tarafından da benimsendiği, metafizik resimlere ağırlık vermesi, zaman-mekân kavramının bulunmadığı ve mantık sınırlarını zorladığı kompozisyonlara yönelmesinden anlaşılmaktadır. 80’lerin sonuna doğru ürettiği eserlerinde mistisizm etkisi görülmeye başlayan sanatçı, metafiziksel resmi, düş gücünü ön plana çıkartan Büyülü Gerçekçilik akımı ile harmanlayarak izleyiciye sunmakta, mekân ve figür arasındaki bütünlüğünü bozarak düş ve gerçek arasında yansımalar oluşturmaktadır. Varlık’ın eserlerindeki kadınların birçoğu uyku halinde görünmektedir. Bu durum izleyici üzerinde, eserle birlikte bir düşün, hayalin içerisine gireceğine dair algı yaratmaktadır. Kompozisyonlarda

kadın figürlerin etrafında görülen vücuttan bağımsız kollar, bildiğimiz ya da bilmediğimiz birçok nesne boşlukta uçmakta ve izleyicinin zihninde kaybolmaktadır. '68 Kuşağı sanatçılarından biri olan Varlık, tüm duygu yoğunluğunu eserlerine aktarmakta ve eserlerindeki manipülatif öğeleri, kurgusal mekânları ve fotoğraf görüntülerini izleyicinin zihnine ulaşmak için kullanmaktadır. Üretim tekniğini yıllar içerisinde geliştiren ve çeşitlendiren sanatçı, dijital görüntüler yardımıyla modern sanat anlayışı ve klasik sanat anlayışını harmanlayarak kullanmıştır.

Varlık'ın eserlerine bakıldığında sanatının oluşumunda etkin rol oynayan Rönesans sanatı ve ustalarına dair izler görülse de Rönesans dışında Barok dönemi eserlerinden de etkilendiğini erken dönemde ürettiği eserlerinden anlayabilmekteyiz. Örneğin, mum ışığı ile aydınlanan kadın figürlerinin, De la Tour'un karanlık gölgeler içinde ve bölgesel bir ışık etrafında resmettiği figürleri ile tematik olarak benzerliği Barok sanatının etkisi olarak karşımıza çıkar. Günümüze gelen süreçte hemen hemen her eserinde pencere ve mum imgelerine yer veren Varlık, ilk çalışmalarında mum ışığını kadın figürleri ile birlikte bölgesel bir ışık kaynağı yaratmak için kullanırken, ilerleyen yıllarda ürettiği eserlerinde yalnızca metaforik ve imgesel olarak mum ışığına yer vermiştir. Sanatçı, aynı zamanda eserlerinde birer göz olarak kullandığı pencereler ile izleyiciyi kendi bilinçaltı dünyasının derinliklerine götürmektedir. İç dünyasını kadın figürleri yoluyla tuvaline yansıtan sanatçı, pencereler önünde resmettiği figürler yardımıyla düşsel bir atmosfer yaratmakta ve bilinç ötesine gönderme yapmaktadır. Eserlerinde buğulu bir atmosfer yaratan sanatçı, bu buğulanmaların arkasına karmaşık öğelerden oluşmuş kompozisyonlar ve kadın bedenleri resmetmiştir. Sanatçının figür ve öğeler arasında kurduğu bu karmaşık bağlantı tamamen bilinçli bir tercihtir.

Resim sanatında işlenen kadın figürlere tarihsel süreçte bakıldığında kadın bedeninin çoğunlukla şehvet ve cazibe kaynağı olarak görüldüğü bir anlayış dikkati çekmektedir. John Berger, *Görme Biçimleri* adlı kitabında (2014: 53), sahnede esas izleyicinin erkek olduğuna değinmiş ve ressamlar tarafından kadının çıplak olarak ele alınışının, sahibinin duygularına ve isteklerine boyun eğme belirtisi olduğundan bahsetmiştir. Varlık'ın eserlerine bakıldığında ise sahnede yer alan kadınların seyirlik bir obje olarak kullanılmadığı, ölüm ve yaşam gibi olguları izleyiciye anlatmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kadın figürlerin bütünleştiği en önemli öge çıplaklıklarını kısmen bile olsa örten tüller olmuştur. Sanatçı, kadın bedenini ve güzelliğini yalnızca optik bir görsel olarak ele almamış, özgün bir şekilde yorumlamış ve izleyiciye sunmuştur. Sanatçı, kendisiyle bütünleşmiş olan kadın figürleri kompozisyon içerisinde cinsellik ve şehvet amacıyla ele almamış, yalnızca estetik bir güzellik olarak görmüş ve resmetmiştir. Eserlerde yer alan kadınlar abartıdan uzak ve dingin görünürken figürün çevresinde yer alan öğeler kendi içinde bir karmaşaya sahiptir. Bu bağlamda sanatçının kompozisyonlarındaki öğeler düşselliği simgelerken, şiirsel etkiyi kadın figürlerin sağladığı söylenebilir.

Varlık'ın yapıtlarında tematik ve kompozisyon olarak çeşitlilik olmamasına karşın her bir eseri izleyiciyi farklı bir düş dünyasına götürmektedir. Sanatçı, eserlerine bakan herkesin mumların aydınlattığı bir yolun sonundaki pencereden fantastik bir dünyaya açılmasına olanak sağlar.

KAYNAKÇA

- Akılmak Topçu, S., Ural. S. (2021). "27 Mayıs Darbesi Süresince Basında İstanbul-Ankara Öğrenci Olayları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4, 1674-1691.
- Arslan, N. (1997). "Utku Varlık". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Aysan, Y. (2013). "Afişe Çıkmak". *Afişe Çıkmak 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Başkan, S. (2014). "Türk Resminde Yeni Eğilimler ve Kavramsallık Arayışları 1960-1980". *Journal of World of Turks*, 6/3, 99-114.
- Bek Arat, G. (2012). "1970'ler". (Ed: Z. Yasa Yaman). *Ankara Resim ve Heykel Müzesi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Berger, J. (2014). *Görme Biçimleri*, Metis, İstanbul.
- Blumenfeld, Y. (2016). *Erwin Blumenfeld: From Dada to Vogue*. Osborne Samuel Gallery.
- Can Göl, R., Güngör, T. (2021). "Erol Deneç ve Ernst Fuchs'un Eserleri Üzerine Bir Karşılaştırma". *Ulak Bilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 1021-1029.
- Çalıköğlü, L. (2001). "Kimliğin Bulgulanması, Çağdaş Olma İsteği". (Ed: L. Çalıköğlü). *Modern Türk 20. yy. İkinci Yarısında Türk Sanatı*, İstanbul Sanat Müzesi Vakfı Yayını, İstanbul.

- Dilber, K. C. (2011). "Jorge Luis Borges'ten Hasan Ali Toptaş'a Düşsel Yolculuğun Şifreleri". *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 3/5, 115-129.
- Ekin, A. Ve Sarıbaş S. (2021). "Carlos Fuentes'in "Kraliçe Bebek" Adlı Öyküsünde Büyülü Gerçekçi Anlatım". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, 263-270.
- Emir, D. Ve Diler H. E. (2011). "Büyülü Gerçeklik: Latife Tekin'in Sevgili Arsız Ölüm ve Angela Carter'ın Büyülü Oyuncakçı Dükkânı İsimli Eserlerinin Karşılaştırması". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, 51-62.
- Germaner, S. (2007). "Türk Sanatının Modernleşme Süreci: 1950-1990". *Modern ve Ötesi: 1950-2000*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Girgin, E. Ç. (1986). "Ölüm Teması Resimlerimde Hep Dolaşır". *Cumhuriyet*, 19 Mart.
- Gökçen, S. (2020). "İki Darbe Arası Türk Demokrasisi (1961-1980)". *Atatürk Yolu Dergisi*, 67, 241-264.
- Güven, M. (2012). 1980 Sonrası Türk Resminde Konu ve Sembol. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- İnal, G. (2001). Varlık, Artist, İstanbul.
- Oral, Z. (1977). "Utku Varlık: Ressam Günün 24 Saatini Resimle Yaşar". *Milliyet*, 27 Aralık.
- Ortaylı, İ. (2019). Türkiye'nin Yakın Tarihi, Kronik Kitap, İstanbul.
- Pelvanoğlu, B. (2009). 1980 Sonrası Türkiye'de Sanat: Dönüşümler. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Şahin, M. (2014). Çağdaş Türk Resminde Kadın İmgesi (1960 - 1980). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Şahinbaş, U., Türker, İ. H. ve Ağçiçek M. (2019). "Savaşlar ve Ölümler Çağında Bir Kadın Sanatçı: Käthe Kollwitz". *Akademik Sanat; Journal of Art, Design and Science*, Kış, 160-171.
- Tekdemir Dökeroğlu, Ö. (2019). "Acının Resmini Yapmak, Käthe Kollwitz Resimleri Üzerinden Bir Bakış". *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 4/7, 163-178.
- Turani, A. (2008). Çağdaş Sanat Felsefesi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Varlık, U. (20 Ocak 2022), *Tilki Sanat Atölyesi Konuşmaları*.
- Varlık, U. (2018). Zero Hipotez, Bozlu Art Project, İstanbul.
- Vural, E. (2020). "Düşlerin Gerçek Olduğu Bir Dünya". *Milliyet Sanat*, 48-49.
- Walter, R. (1993). *Magical Realism in Contemporary Chicano Fiction*, Vervuert Verlag, Frankfurt.
- Yıldız, E. (2008). "Ve Seksenler". (Ed: İ. Duben, E. Yıldız). *Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- İnternet Kaynakları
- Lalwani, R. (2021). *Erwin Blumenfeld*. Better Photography. <http://www.betterphotography.in/features/erwin-blumenfeld/45754/> (15.12.2021)
- Varlık, U. (2012, 11 Aralık). *Hayal Müzeleri 13/Johann Heinrich Füssli/Gothic Nightmares*. <http://utkuvarlik.blogspot.com/2012/12/johann-heinrich-fussli-gothic-nightmares.html>
- Varlık, U. (2016, 11 Mayıs). *Utku Varlık // Hiç // 03 Mayıs-16 Haziran* [Video]. <https://www.youtube.com/watch?v=CVgo9UqADAU>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:02.04.2022 ✓Accepted/Kabul:12.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1097579

Research Article/Araştırma Makalesi

Topcu, M. C. ve Kılıçoğlu, G. (2022). "Sovyet Sonrası Dönemde Türkistan'da Radikal Dini Hareketler ve Faaliyetler: Hizb'ut-Tahrir Örneği", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.185-199.

SOVYET SONRASI DÖNEMDE TÜRKİSTAN'DA RADİKAL DİNİ HAREKETLER VE FAALİYETLER: HİZB'UT-TAHRİR ÖRNEĞİ

Mert Can TOPCU*, Gökmen KILIÇOĞLU**

Öz

Hizb'ut-Tahrir, cihat politikasını şiddete değil tebliğle dayandıran ve küresel hilafet kurmayı amaçlayan bir örgüt olarak, dünya üzerinde 40'tan fazla ülkede faaliyet göstermekte ve Türkistan coğrafyasıyla da yakından ilgilenmektedir. Bölgeye nüfuz etmesi 1990'ların ikinci yarısından sonra olup, ilk olarak Türkistan'daki merkezi Özbekistan'da ortaya çıkmış ve İslami temellerin zayıflamış olduğu bir ortamda faaliyetlerini diğer cumhuriyetlere de genişletmiştir. Bu aktarılanlar çerçevesinde örgütün Türkistan'daki yapılanması incelenmesi gereken bir konudur. Türkçe literatürde Hizb'ut-Tahrir hakkında görece yeterli çalışma bulunsa da örgütün Türkistan'daki faaliyetlerine odaklanan çalışmalarda eksiklik bulunmaktadır. Bu bağlamda makalenin amacı, örgütün kendi aktardığı kaynaklar ile Türkçe-İngilizce literatürdeki özgün çalışmalardan yararlanarak öncelikle Hizb'ut-Tahrir'i incelemek ve daha sonra örgütün Türkistan'daki faaliyetlerini aktarmak olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dini Söylemli Oluşumlar, Hizb'ut-Tahrir, Türkistan.*

RADICAL RELIGIOUS MOVEMENTS AND ACTIVITIES IN TURKESTAN IN POST-SOVIET PERIOD: THE CASE OF HIZB'UT-TAHRIR

Abstract

As an organization that bases its jihad policy on commune, not violence, and aims to establish a global caliphate, Hizb'utTahrir operates in more than 40 countries around the world and is closely interested in the geography of Turkestan. Its penetration into the region was after the second half of the 1990s, and it first emerged in Uzbekistan, its center in Turkestan, and expanded its activities to other republics in an environment where Islamic foundations were weakened. Within the framework of what has been conveyed, the organization's structuring in Turkestan is an issue that needs to be examined. Although there are relatively sufficient studies on Hizb'ut-Tahrir in the Turkish literature, there is a lack of studies focusing on the organization's activities in Turkestan. In this context, the aim of the article is to examine Hizb'ut-Tahrir first and then to convey the activities of the organization in Turkestan by making use of the sources cited by the organization and original studies in the Turkish-English literature.

Key Words: *Religious Discursive Formations, Hizb'ut-Tahrir, Turkistan.*

*Doktora Öğrencisi, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Güvenlik ve Terör Programı, DÜZCE.

e-posta: mertcannopcu12@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1439-4031>)

** Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, DÜZCE.

e-posta: gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-3161-1907>)

GİRİŞ

İslam dini, Türkistan'da bağlayıcı bir unsur olarak bölge insanlarının kimliğinde kendine yer edinmiş ve bütünleştirici bir etki yaratmıştır. Ancak önce Rus Çarlığı ve daha sonra Sovyetler Birliği döneminde bölgede din karşıtı politikaları icra edilmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde, İslam bölgeden tecrit edilmeye çalışılarak düşünceden ve eğitimden kaldırılmış; bölge Müslümanlarının diğer Müslümanlarla bağlantısı kesilmiştir. Ayrıca dini gruplar ciddi bir baskıyla karşılaşmış ve toplum nezdinde saygı duyulan imamlar ve din adamları yok edilmiştir. İslam dünyasının bölge ile iletişimi bir yana dursun, bölge Türkleriyle soydaş olan Türkiye Cumhuriyeti dahi Sovyetler Birliği aracılığı olmadan bu coğrafya ile diyalog kuramamış ve bir etkileşim sağlayamamıştır. Bu konjonktürde Türkistan'da din boşluğu ortaya çıkmış ve post-Sovyet cumhuriyetlerinde İslam bir ihtiyaç olarak belirmiştir. Sovyetler Birliği'nin zorla uygulamaya çalıştığı ateizm politikası görece başarılı sayılabilecek şekilde uygulansa da İslam, halk bünyesinde yaşatılmış ve tam anlamıyla tasfiye edilememiştir.

Sovyetler Birliği'nin her alanda olduğu gibi din konusunda da baskıcı bir rol üstlenmesi, dini grupların faaliyetlerini yer altına kaydırmasına, yeraltı İslami okulların ortaya çıkmasına ve Müslümanların dinsel arayışlarını bu gruplarda bulmasına sebebiyet vermiştir. Elbette bu gruplar faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmekte olup ciddi bir Sovyet baskısıyla karşı karşıya bulunuyorlardı ancak Glasnost (açıklık) ve Perestrojka (yeniden yapılanma) dönemiyle birlikte icraatlarını gün yüzüne çıkartmaya başlamışlardır. Dönemin getirdiği yumuşama politikaları ve dinin üzerindeki baskının hafiflemesi, İslam'ın bölgeye nüfuz ederek yeniden hayat bulmasına ve ancak radikal grupların da boy göstermesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda hem bölge içi hem de bölge dışı dini söylemleri gruplar, siyasi partiler veya silahlı örgütler kimliğinde bölgeye nüfuz ederek İslam'ın devlet modelini kuracaklarını iddia etmişlerdir. Bölge dışı gruplar temelde Vehhabi ve Selefi akımlar ekseninde Türkistan'a giriş yaparken ağırlıklı olarak muhafazakar dindar grupların bulunduğu Fergana Vadisi'ni kullanmışlardır. Bu gruplardan biri de Hizb'ut-Tahrir El İslami örgütüdür.

Hizb'ut-Tahrir El İslami veya kısaca bilinen adıyla Hizb'ut-Tahrir, 1953 yılında Takiyuddin en-Nebhani tarafından Kudüs'te kurulmuş olan ve bütün Müslümanları küresel bir hilafet çatısı altında toplamayı gaye edinen dini söylemleri bir oluşumdur. İlk etapta Arapça konuşulan ülkelerde faaliyetlerine başlayan örgüt, zamanla küresel bir zemin elde etmiş ve günümüzde 40'tan fazla ülkede faaliyet gösteren bir yapılanma haline gelmiştir. Türkistan bölgesiyle de yakından ilgilenen Hizb'ut-Tahrir, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının akabinde bölgeye nüfuz ederek ilk olarak Özbekistan'da ortaya çıkmıştır. İslami temellerin zayıfladığı bir ortamda büyüyen örgüt, faaliyetlerini zamanla Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kazakistan'a doğru genişletmiş ve bölge genelinde kendine yer edinmiştir. Esasen çalışmanın temel amacı da Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan'daki faaliyetlerini genel olarak incelemektir. Ancak Hizb'ut-Tahrir, Kudüs'te kurulması ve küresel bir hilafeti gaye edinmesi bir yana İngiltere merkezli bir yapılanma olması ve cihat politikasını şiddetin aksine tebliğe dayandırması açısından ilgi çekici bir örgüttür. Bu sebeple Hizb'ut-Tahrir'in de incelenmesi gerekmektedir.

Hizb'ut-Tahrir ile ilgili Türkçe ve yabancı literatürde pek çok araştırma bulunmakla birlikte özellikle Türkistan genelinde örgütün faaliyetlerine odaklanan çalışmalarda eksiklik bulunmaktadır. Bu minvalde çalışmanın temel amacı Hizb'ut-Tahrir örgütü ile birlikte örgütün Türkistan'daki yapılanmasını ve faaliyetlerini incelemek olarak belirlenmiştir. Çalışma oluşturulurken yararlanılan kaynaklar olarak örgütün kendi yazıları ve kitaplarının yanında Türkçe ve İngilizce literatürde bulunan birincil, ikincil ve üçüncül kaynaklar da kullanılmıştır.

1. HİZB'UT -TAHRİR EL İSLAMİ

1. 1. Hizb'ut -Tahrir'in Kuruluşu ve İdeolojisi

Hizb'ut-Tahrir, Filistinli bir ilahiyatçı ve kadı olan Takiyyüddin en-Nebhani tarafından 1953 yılında Doğu Kudüs'te kurulmuş dini söylemleri bir oluşumdur. Fikirsel temellerini kurucusu Nebhani'nin fikirlerinden alan Hizb'ut-Tahrir, lider merkezli bir örgüt olup ideolojisini İslam çerçevesinde çizen ve küresel hilafet kurmayı amaçlayan bir yapılanmadır (Aktaş, 2021: 81). Kuruluş gayesini İslam ümmetinin düşmüş olduğu şiddetli çöküntüden, diğer bir deyişle Batı egemenliğinden kurtarmak olan tanımlayan örgüt, Allah'ın indirdiği Kur'an-ı Kerim vasıtasıyla İslam Hilafeti'ni tekrar canlandırmak istemektedir (Hizb'ut-Tahrir Merkezi Medya Ofisi, 2008: <http://shorturl.at/prCO3>).

1909 yılında İslam Hukuku alanında öğretmenlik yapan bir babanın oğlu olarak Kuzey Filistin'in İczim Köyü'nde dünyaya gelen Takiyyüddin en-Nebhani, El-Ezher Üniversitesi'nde eğitimini tamamlamış ve İslam hukukçusu olmuştur. Daha sonra şeriat mahkemelerinde katiplik, baş katiplik, kadı muaviniği ve kadınlık görevlerini icra eden Nebhani, Arapların Yahudiler karşısındaki yenilgisinin akabinde vatanlarındaki durumu tersine çevirme amacıyla Hizb'ut-Tahrir'i kurmuştur (Faruki, 2014: 15-18). Nebhani'nin 1977 yılında ölmesinden sonra liderlik makamına Abdul Kadim Zallum gelmiştir. Örgütün Türkistan'a girişinde etkisi olan Zallum da Nebhani gibi El-Ezher Üniversitesi'nde eğitim almış ve kuruluş aşamasında örgüte dahil olmuştur. Zallum'dan sonra ise Kahire Üniversitesi'nde mühendislik eğitimi almış olan Ata Ebu'r liderlik makamına gelmiştir. Lider kadrosunun eğitilmiş olmaları, örgütün hiçbir döneminde entelektüel temelden yoksun kalmadığı şeklinde yorumlanmıştır (Demircioğlu, 2021: 160).

Siyasi bir parti olarak kendisini tanımlayan Hizb'ut-Tahrir'in ideolojisi, İslami fikir üzerine kuruludur. İslam'ı toplumda, yönetimde ve hayatın sair işlerinde ortaya çıkartmak isteyen örgüt, demokratik yapılanmayı küfür nizamı olarak tanımlamakta ve bu yönetim biçiminin caiz olmadığını söylemektedir. Bu bağlamda Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyi amaçlarken İslam yönetim nizamının Hilafet olduğunu belirtmekte; Hilafet'in Komünizm ve Kapitalizme alternatif bir yönetim biçimi olduğunu savunmaktadır. Ayrıca örgüte göre kurulacak olan İslam devleti, tek bir hilafet çatısı altında kurulmalı, ikilik olmamalıdır. Zira İslam Şeriat'ını uygulayan tek bir halife bulunmalıdır (Hizb'ut Tahrir, 2010). Öyle ki 1979 İran İslam Devrimi gerçekleşikten sonra Humeyni'ye Halifelik teklifi götürülmüş ancak Humeyni bu teklifi görmezden gelmiştir. Humeyni'den sonra aynı teklif 1990'ların ortasında, o dönemdeki Afganistan'ın fiili devlet başkanı ve Taliban'ın kurucusu Molla Ömer'e de yapılmış ancak Molla Ömer de bu teklifi reddetmiştir (Aktaş, 2021: 84-85). Bahsi geçen halifelik arayışı Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Halifelik makamının kaldırılmasıyla Müslümanların başsız kaldığı düşüncesinden kaynaklıdır (En-Nebhani, 2007: 229). Özet olarak örgüt, hakimiyetin şeriate bağlandığı, otoritenin ümmete verildiği, tek bir halifenin bulunduğu, Şerî hükümler vasıtasıyla anayasa ve kanunların belirlendiği ve başlangıçta savaşa dayalı cihat anlayışının farz-ı kifaye¹ sayıldığı bir anlayışa sahiptir (Hizb'ut Tahrir, 2010).

Hizb'ut-Tahrir ile ilgili genel kanı, örgütün hilafeti kurmak için şiddete dayalı mücadeleden ziyade tebliğe dayalı bir metot takip ettiği yönündedir (Aktaş, 2021: 79). Bu düşünce örgütün şu ana kadar şiddeti bir araç olarak kullanmamış olmasından kaynaklıdır. Zira Hizb'ut-Tahrir'in kendi aktardıklarına bakarsak tebliğ anlayışının kabul edilmesiyle birlikte savaşa dayalı cihadın farz-ı kifaye sayıldığı aşama başlangıç aşamasıdır. Bu açıklama, gaye edilen küresel hilafet kurulduğunda savaşın benimseneceği anlamını ortaya koymaktadır. Bu meyanda İsrail gibi devletlere karşı tüm hallerde savaş halinin esas alınacağı ve daima savaş halindeymiş gibi muamele edilmesi gerektiği de örgüt tarafından açıkça deklare edilmiştir (Hizb'ut Tahrir, 2010: 84). Ahmet Rashid'in bir Hizb'ut-Tahrir lideri ile yapmış olduğu röportaja göre, örgütün Vehhabilerden ayrılmasının temel sebebi şeriatın barışçıl bir şekilde getirilme isteğidir. Zira bahsi geçen lidere göre Vehhabiler, gerilla savaşı yürütmek isteyen ve İslam ordusunun kurulmasını hedefleyen aşırılık yanlılarıdır. Ancak lider, en nihayetinde savaşın kaçınılmaz olduğunu zira Türkistan'daki Türk cumhuriyetlerinde hükümet baskılarının çok güçlü olduğunu belirtmektedir (Rashid, 2000: shorturl.at/ıoyRV). Son olarak örgüt, "Hadaratlar Çatışması Kaçınılmazdır" isimli neşrettiği kitabın "Talep Cihadını İnkâr Edenlere Reddiye" isimli başlığında Kur'an-ı Kerim'den alıntılar yaparak yalnızca sözlü tebliğe dayalı cihadın imkansızlığından bahsetmiştir (Hizb'ut Tahrir, 2017: 85-90). Bu bağlamda Hizb'ut-Tahrir'in ilk aşamada savaşın aksine tebliğe dayalı cihat anlayışını benimsediği söylenebilir. Ancak İslam dünyasındaki tüm hükümetleri Batı dünyasının sömürgeci yaratımları olarak gördüğü için bahsi geçen hükümetler ve Batı dünyası tarafından doğrudan şiddet temelli olarak algılanmış (Hanif, 2012: 205) ve birçoğunda yasaklanmıştır.

1. 2. Hizb'ut-Tahrir'in Örgüt Hiyerarşisi ve Kadro Yapısı

Hizb'ut-Tahrir'in yönetimi elinde bulunduran idari organları, üç düzey halinde sıralanırken bir piramit yapısı içinde hiyerarşi zincirine tabiidir. Bu piramidin en üstünde örgütün lideri ve liderin etrafında şekillenen merkezi liderlik komitesi bulunmaktadır (Elmas, 2008: 8). Bahsi geçen komitenin görevi örgütü yönlendirmek ve icra edilecek tüm faaliyetlerin idare ve kontrolünü gerçekleştirmektir. Esasen komite olağan üstü yetkilere sahip olup, herhangi bir üyeye sebep izah etmeksizin dilediği cezayı verebilmekte ve en ağır yaptırımları uygulayabilmektedir. Ayrıca örgütün anayasası ve diğer bütün mevzuatı da bu komite tarafından belirlenmektedir

¹ Farz-ı Kifaye, İslami fıkında bazı mükelleflerin yapmasıyla diğerlerinin yükümlülüğünün kalktığı farz demektir. Cenaze namazı, bu bağlamda örnek olarak verilebilir. Sürek, Ş. (2019). *İslâm Fıkında Farz-ı Kifâye*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

(Faruki, 2014: 179-180). Liderlik yapısı ise fiziki ve fikri liderlik anlayışı ekseninde ikiye ayrılmıştır. Fiziki liderlik iktidar yönetimi altında gerçekleştirilirken fikri liderlik ise örgütün görüşleri lehine kamuoyu oluşturmak, diğer bir deyişle propaganda yapmak suretiyle gerçekleştirilmektedir (Faruki, 2014: 167). Liderlik kadrosunun altında da eyalet ve mahalli düzeyde faaliyet gösteren kurullar hiyerarşik olarak sıralanmakta olup; eyalet düzeyinde eyalet komitesi, mahalli düzeyde ise mahalli komite ve ders halkası birimleri mevcuttur (Faruki, 2014: 178). Komiteler arası haberleşme de hiyerarşik yapı gibi dikey uzanmaktadır. Talimatlar, merkezi liderlik komitesinden aşağı inerken raporlar da en alt tabandan yukarı doğru iletilmektedir (Faruki, 2014: 177). Ancak örgütte bulunan hücre liderleri, ekipleriyle birlikte bağımsız olarak eylemlerine karar verebilme yetkilerine sahiptir. Bu bağlamda örgütün adem-i merkeziyetçi bir anlayışa da sahip olduğu söylenebilir (Demircioğlu, 2021: 162).

Hizb'ut-Tahrir'e üyelik meselesi ise diğer örgütlere katılımlardan farklılık arz etmekte olup kolay değildir. Örgütün kendi yöntemine göre bir kişinin Hizb'ut-Tahrir'e katılması için Müslüman olması, 6 aylık bir eğitimle Hizb'ut-Tahrir kültüründe erimesi ve en nihayetinde yemin etmesi gerekmektedir (Hizb'ut Tahrir Türkiye, 2019: <http://shorturl.at/iIJKX>). Partiyeye bağlılık yemini (Botakarayev, 2019: 182-183):

"İslam'ın güvenilir bekçisi olacağıma, İslam'ı savunacağıma, Hizb'ut Tahrir'in fikirlerini ve ilkelerini sözlü veya fiili olarak benimseyeceğime, önderlere güveneceğime ve üye olduğum sürece görüşlerime ters düşse bile onun kararlarını yerine getireceğime, Hizb'in fikirlerini ve gayesini gerçekleştirmek için gerekenleri yapacağıma Yüce Allah'ın adına yemin ederim. Allah söylediklerimizin üzerine şahid olsun!"

şeklinde olup bu yemin akabinde üyeliğe kabul edilir. Yemin cümleleri okunduktan sonra aday, doris² statüsüne sahip olur ve örgüt gizliliğini tutacağına dair bir taahhüt verir. Üye, doris statüsünde 3 ay geçirdikten sonra yapılan sınavda başarılı olunursa halka adı verilen eğitim grubunu oluşturma hakkını üstlenen müşrif³ statüsüne başvuruda bulunur (Botakarayev, 2019: 183).

Grup üyeleri, sadece isimleri ve takma adlarıyla birbirini tanırlar. Zira tutuklamalar ve gözaltı uygulamalarında ancak bu şekilde kendilerini kamufle ederler. Aktarılanlara göre tutuklanan kişilerin ifadelerini almak çok zordur, çünkü güvenlik güçleri bir soru sorduğunda gözaltındaki örgüt üyeleri sadece "Allahu Ekber" diye cevap vermektedir (Botakarayev, 2019: 183). Bu durum, üyelerin örgüte ideolojik olarak bağlılığını ortaya koymaktadır. Zira örgüt kurucusu Nebhani döneminden beri örgüt üyeliğinde katı bir yaklaşım izlenmekte ve sıkı ideolojik homojenlik korunmaya çalışılmaktadır. Özellikle Nebhani döneminde üyelerin kabule mecbur olduğu görüşler, temelde şeriat açısından izah edilirken hareketin siyasi tesirini artırmak için tasarlanmış tekniklerle İslam'ın yapı taşları kullanıldığı iddia edilmiş ve üyeler ciddi düzeyde radikalleştirilmiştir (Faruki, 2014: 177).

1. 3. Hizb'ut-Tahrir'in Dış Siyaset Algısı

Hizb'ut-Tahrir, kurmayı hedeflediği İslam devletinin dış siyaseti olarak halklar arasında İslamiyet'i yayma gayesi taşıdığını iddia etmektedir. Hz. Muhammed'den Türkiye Cumhuriyeti dönemine kadar İslam'ı yayma gayesinin gerçekleştirdiğini savunan örgüt, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte bu faaliyetlerin sonlandığını söylemektedir. Bu sebeple kurulacak olan İslam devletinin en temel gayesi gittiği her yere İslam'ı götürmek olarak belirlenmiştir (En-Nebhani, 2007: 229).

Devletlerarası ilişkilere ise realist perspektiften bakan örgüt, başka bir düşman ile savaşmak için diğer düşman devletlerle iyi komşuluk ve münasebet kuran antlaşmaları yapmayı caiz bulmaktadır. Esasen temel amaç İslam'ın yayılması olduğu için küfür olarak isimlendirdiği devletlerle nihai gayeye giden yolda iş birliği, ticaret ve diyalogu açık tutmaktadır (En-Nebhani, 2007: 235-236). Ancak yabancı devletlerle kurulacak ilişkilerin sadece devlet eliyle olmasını uygun görmekte bu ilişkinin birey, parti, kitle veya cemaat bazında olmasını açıkça reddetmektedir (Hizb'ut Tahrir, 2006: 61). Diğer yandan örgüt, aralarında antlaşma olmayan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere⁴, Fransa ve Rusya gibi devletleri muharip devletler olarak isimlendirmiş ve onlara karşı her türlü

2 Acemi öğrenci demektir. Botakarayev, B. (2019). *Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler*. İksad Yayınevi, Ankara. 182.

3 Eğitimdeki grup başkanı/başkanlarına verilen isim. Bkz: Botakarayev, *Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler*, 182

4 Hilafete dayalı İslam devletinin İngiltere ile diplomatik ilişki kurmaması ön görülmüştür. Ancak örgütün merkezi İngiltere'de bulunmaktadır. Khamidov, A. (2003). "Countering the Call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and Religious Extremism in Central Asia", *Brookings Institution, Analysis Paper*, 1. Bu durum söylem ile uygulama arasında bir çelişki ortaya koymaktadır. Diğer yandan İngiltere'nin teröre ve dini söylemlili oluşumlara karşı mücadele politikaları açıkken Hizb'ut-Tahrir'i bir terör örgütü olarak görmeyip, şiddeti benimsemediği gerekçesiyle faaliyetlerini yasaklamaması İngiltere ile örgüt arasındaki bağlantıyı sorgulanır hale getirmektedir. Noman Hanif, İngiltere ile Hizb'ut-Tahrir arasındaki bağlantıyı, İngiltere'nin örgütü bir dış politika aracı olarak kullanıyor olabileceği yorumuyla tarif etmiştir. Hamsici, M. (2021). Hizb-ut Tahrir: Bazı ülkelerde yasaklanan örgütün Türkiye'deki konumu ne? (06.06.2022). <https://rb.gy/svy1xi>

tedbirlerin alınmasını, onlarla hiçbir şekilde diplomatik ilişki kurulmamasını benimsemiştir. Ancak bahsi geçen devletlerin halklarının kurulacak olan İslam devletinin sınırları içine girmelerine izin verilmiştir. İsrail ise bir önceki bölümde de belirtildiği gibi diğer tüm devletlerden ayrı tutulmuş ve İsrail'e karşı aralarında ateşkes olsun veya olmasın her zaman savaş hali düşüncesi esas alınmıştır. Ayrıca İsrail halkının kurulacak İslam devletinin sınırlarına girmesi de yasaklanmıştır (Hizb'ut Tahrir, 2010: 83-84). Hizb'ut-Tahrir'in bu görüşlerine rağmen "henüz" şiddeti benimsememesi, bazı batılı devletler tarafından terör örgütü olarak algılanmamasına sebebiyet vermiştir. Örneğin; Hizb'ut-Tahrir, ABD'nin terör örgütü olarak kabul ettiği bir grup değildir (US. Department of State: shorturl.at/oBY26). Örgüt benzer şekilde; İngiltere, Avustralya, Hollanda ve Danimarka gibi Batılı devletlerde (Hamsici, 2021: <https://rb.gy/svy1xi>) yasaklanmamış bir grup olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Örgüt, İsrail'de yasaklanmış bir grup olsa da Hizb'ut-Tahrir'in Türkiye Sözcüsü Yılmaz Çelik'in İsrail Gizli Servis Ajansı olduğu iddia edilen İmadudeen Barakat ile görüştüğü ve Barakat'tan para aldığına yönelik iddialar mevcuttur (Sabah, 2009: shorturl.at/eoO13). Buna karşılık örgüt, Mossad ve CIA ile bağlantılı olduğu yönündeki iddiaları açık bir şekilde reddetse de (Hizb-ut Tahrir Türkiye Vilayeti, 2009: shorturl.at/hiCO3); bu aktarılanlar, örgütün Müslüman nüfusa sahip ülkelere yönelik bir dış politika aracı olarak kullanıldığı iddialarını destekler niteliktedir.

Hizb'ut-Tahrir, Müslümanların Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Adalet Divanı, Uluslararası Para Fonu gibi küresel örgütlere katılmasını da caiz bulmamaktadır. Zira Hizb'ut-Tahrir'e göre bu örgütler, İslami hükümler ile çelişmektedir. Ayrıca salt batı ekseninde şekillenen örgütlere katılım değil, İslami beldeler olarak isimlendirdiği ülkelerin öncülüğünde kurulmuş olan Arap Konferansı Örgütü, İslam Konferansı Örgütü ve Ortak Savunma Paketi gibi örgütlere ve bölgesel paktlara katılımlar da caiz bulunmamaktadır (Hizb'ut Tahrir, 2010: 88).

Son olarak örgüt, ülkeleri Dar-ül-İslam ve Dar-ül-Küfür olarak ikiye ayırmaktadır. Dar-ül İslam, İslam hükümlerinin tatbik edildiği, halkı gayrimüslim olsa da İslam ordusuna teslim olmuş yer olarak tanımlanmaktadır. Dar-ül Küfür ise demokrasi, Kapitalizm ve Komünizm gibi küfür hükümlerinin uygulandığı ve halk Müslüman olsa bile bu kurullarla güvenin sağlandığı yerdir. Bu bağlamda örgüte göre mevcut vaziyette dünya üzerinde İslam hükümlerinin tam olarak uygulandığı bir devlet bulunmamaktadır. Bu sebeple halklar Müslüman olsa da tüm ülkeler Dar-ül Küfür olarak isimlendirilmektedir (Hizb'ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi, 2008: shorturl.at/kpKU8).

2. HIZB'UT TAHRİR'İN TÜRKİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ

Hizb'ut-Tahrir'in ilk aşamadaki çalışma sahasına bakıldığında, küresel bir yayılmadan ziyade yerel düzeydeki İslami beldelerde faaliyet gösterdiği görülmektedir. İslami beldeler özelinde de Arap beldeleri, İslam kültürünün temel unsurlarını ve Kur'an ile Hadis'in dilini barındırdığı için en uygun başlangıç aşaması olarak görülmüş ve örgüt, faaliyetlerine Arap beldelerinden başlamıştır. Bu bağlamda örgüt, Kudüs'te kurulduktan sonra Ürdün, Suriye ve Lübnan gibi ülkelerde ilk yapılanmalarını oluşturmuş ve akabinde diğer Müslüman ülkelere de yayılmıştır (Aktaş, 2021: 86). Ayrıca örgüt, Avrupa, Avustralya, Amerika, İskandinavya, Uzak Doğu ülkeleri ve Rusya başta olmak üzere diğer Müslüman olmayan ülkelere de yayılmış olup günümüzde 40'tan fazla ülkede faaliyet göstermektedir (Hizb'ut Tahrir Türkiye, 2020: shorturl.at/oCKP1).

Örgütün Türkistan'a tam olarak ne zaman girdiği bilinmese de Sovyetler Birliği'nin din ve siyaset üzerindeki kontrolünün azalmasıyla bu sızmanın gerçekleştiği tahmin edilmektedir (Ahmed and Stuart, 2009: 54). Ancak örgütün fikirleri Türkistan'a 1980'lere doğru bölgedeki yükseköğretim kurumlarında okumak için Ürdün ve Filistin'den gelen öğrenciler aracılığıyla giriş yapmıştır (Aktaş, 2021: 88). Bölgesel faaliyetlerin ilk izleri ise 1990'ların ortalarında Özbekistan'da ortaya çıkmıştır. Özbekistan'da örgüte karşı yürütülen mücadele ve artan baskılar sebebiyle 1997 yılında Fergana'ya sınırı bulunan Kırgızistan bir sonraki yerleşke olmuştur. 1998 yılında da Tacikistan'a genişleyen örgüt, Özbekistan'daki üyeler tarafından ciddi şekilde desteklenmiştir (Ahmed and Stuart, 2009: 54). Bu meyanda örgütün Kazakistan ve Türkmenistan'da da yapılanmaları bulunmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Türkistan'daki tüm dini söylemliler terör örgütleri ve radikal hareketler gibi Hizb'ut-Tahrir için de Fergana Vadisi önemli bir yapılanma ağı ve faaliyet bölgesidir. Zira Fergana, coğrafi olarak dış siyasi merkezlerden uzak ve izole bir vadedir. Dolayısıyla vadi, muhalif siyasilere, muhafazakarlara ve radikallere ev sahipliği yapmaktadır (Demirci, 2012: 36).

Örgütün Türkistan'daki nihai amacı; Sovyetler Birliği sonrası kurulan otoriter rejimleri İslami esaslara dayalı iktidarlara dönüştürmek, Şii İran ile Yahudileri bölgeden uzak tutmak ve Doğu Türkistan'ı Çin zulmünden kurtararak Türkistan ile birleştirmektir (Demircioğlu, 2021: 162-163). Bu minvalde Hizb'ut-Tahrir, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan dinsel ve ideolojik boşluktan da yararlanarak hızlı bir şekilde gelişme göstermiş ve dini bilgiye ihtiyaç duyan bölge insanları açısından rağbet görmüştür (Ahmed and Stuart, 2009: 55). Bu durum örgütün 2005 yılındaki İngiltere lideri Celaleddin Patel tarafından da kabul edilmiş ve örgütün Türkistan'da ciddi bir üye sayısına sahip olması, İslam'ın Sovyetler Birliği döneminde baskı altında olmasına ve birliğin çöküşüyle İslam'ın dirilişinin ortaya çıkmasına bağlanmıştır (Abedin, 2005: shorturl.at/hlwH7). Çarlık ve Sovyet dönemindeki dini yok etme politikalarının Türkistan halkları nezdindeki olumsuz etkisini ve Sovyet sonrası dönemde Hizb'ut-Tahrir gibi oluşumların bölge halkı nezdinde rağbet görme sebebini İsmail Hakkı Bey'den aktarma yapan Yalçınkaya'nın (Yalçınkaya, 2006: 253): *"Asyâ ehl-i İslâmının tashîh-i ahlâk etmesi asırlara muhtaçdır. Bu münâza'ât-ı düveliyye arasında kendi başlarına iş görebilmesi nasıl mümkün değil ise bir tarafın icrâ'âtına âlet olmadan kendilerini kurtarması dahi o kadar muhaldir."* sözlerinden anlayabiliriz. Diğer yandan örgütün bölgedeki halklardan aldığı destek ekonomik konjonktürle de ilgilidir. Zira bölgedeki cumhuriyetler, ekonomik açıdan istikrarsız olan; yüksek işsizlik ve yoksulluk gibi yapısal problemleri bünyesinde barındıran devletlerdir. Örneğin 2002 rakamlarına göre; Özbekistan'da aylık ortalama ücret 15 Amerikan Doları'na tekabül ederken, Tacikistan'da nüfusun %70'i ayda 30 Amerikan Doları'ndan daha az kazanmaktaydı (Khamidov, 2003: 2). Bu bağlamda Hizb'ut-Tahrir'in anayasa tasarısında sunulan; işsizlere iş garantisi verilmesi, yaşlılar ve özürülülerin bakımlarının üstlenilmesi, ücretsiz sağlık hizmeti sağlamanın görev edinilmesi ve borçluların borçlarının kapatılacağı söylemi (Hizb'ut Tahrir, 2006: 54-56) bölgesel açıdan örgütün çekiciliğini arttırmıştır.

Örgüt için şiddet, şu ana kadar kullanışlı bir yöntem olarak benimsenmemesine rağmen Sovyet sonrası bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin liderleri tarafından düşman olarak algılanmıştır. İktidarlar, otoritelerine gölge düşürecek tüm muhalif görüşlere karşı savaş ilan etmişlerdir. Bu konjonktürde Hizb'ut-Tahrir, faaliyetlerini ağırlıklı olarak yer altında tutmuştur (Ahmed and Stuart, 2009: 55). Ancak bu baskı politikaları iç dinamiklerin yanında Rusya, Çin ve ABD kaynaklı dış zorlamalarla da ilişkilidir. Zira bölgede hala söz sahibi bulunan Rusya'nın terörle mücadele konusunda Müslümanları hedefe koyması, Çin'in Doğu Türkistan'dan kaynaklı tedirginliği ve bu bağlamda dini söylemlilerle oluşumlara düşmanlığı, 11 Eylül sonrası ABD ekseninde başlatılan önleyici savaş doktrini ve "ya bizimlesiniz ya onlarla" söylemi, bölge cumhuriyetlerinin dini söylemlilerle hareketlere ve dolayısıyla Hizb'ut-Tahrir'e karşı ciddi bir baskı oluşturmasına sebep olmuştur.

Bölge özelinde örgütün yapılanma düzeyi ülkeden ülkeye farklılık göstermekle beraber örgüte katılım, halkın gösterdiği rağbet ve hükümetler tarafından yürütülen karşı mücadele politikaları da farklılık arz etmektedir. Bu minvalde Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan genelindeki yapılanması öze indirgenerek ülke bazında incelenmelidir.

2. 1. Özbekistan

Sovyetler Birliği sonrası dönemde, geçmişin getirdiği dinsel boşluk sebebiyle İslami değerler ön plana çıkmaya başlarken Özbekistan ve diğer bölge devletleri, dini eğitim ve din faaliyetlerini tek elde ve devlet uhdesinde yürütmeye çalışmışlardır. Ancak beklenen olmamış ve devlet dışı dini yapılanmalar hem Özbekistan'da hem de bölgede hızla yayılmıştır. Bu bağlamda devletin kontrolü dışında, 1991-1993 arasında 5000'e yakın dini okul açılmıştır (Demirci, 2012: 37). Diğer yandan muhalif İslamcı partilerin ve radikal grupların ön plana çıkmaya başlaması, 1992'de Tacikistan'da bir iç savaşın cereyan etmesi ve bu iç savaş üzerine İslamcıların yer aldığı koalisyonun iktidara gelmesi; Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ülkesindeki muhalif partileri ve grupları kapatmasına sebep olmuştur. Ayrıca Fergana Vadisi'ndeki tüm yerel, sosyal ve radikal gruplara da sert müdahalelerde bulunulmuştur. 1997 yılında Taliban'ın Kabil'i ele geçirmesi de dini söylemlilerle hareketlerin bir tehdit oluşturduğu yönündeki algıyı güçlendirmiştir (Demirci, 2012: 38). Bu bağlamda İslam'ın Türkistan genelinde siyasal arenaya girmesi ve Özbekistan'da da boy göstermesi üzerine Kerimov, kendisine yönelik tek muhalefet hareketini icra eden İslamcılara karşı baskıcı bir mücadele dönemi başlatmıştır. Hedefe yerleştirilen Hizb'ut-Tahrir, 1999 yılında Kerimov'a karşı bir suikast girişiminden sorumlu tutulmuş ve akabinde örgüte yönelik baskılar artış göstermiştir. Bahsi geçen baskılar salt örgüt üyelerini değil, onların ailelerini, arkadaşlarını ve akrabalarını da kapsamıştır (Aktaş, 2021: 88).

1992'de Hokand/Özbekistan'da ilk izleri görülen (Çelikpala, 2006: 235) Hizb'ut-Tahrir, Türkistan'daki faaliyetleri nezdinde Özbekistan'ı bir merkez haline getirmiş ve diğer Türk cumhuriyetlerine nazaran bu ülkede daha geniş bir yapılanma ağı kurmuştur (Karaginannis, 2006a: 263-264). Örgüt açısından Özbekistan'ın bir merkez olması, Karaginannis tarafından; ekonomik yapının bozukluğuna, Özbekistan'da ciddi bir muhalif grubun olmamasına, hükümet tarafından icra edilen baskı politikalarına, Hizb'ut-Tahrir'in Kerimov'u din düşmanı olarak tanımlamasının halk nezdinde değer görmesine ve örgütün tebliğ dayalı cihadi benimsediğini iddia etmesiyle elde edilen çekici ideolojik yapısına bağlanmıştır (Karaginannis, 2006a: 263-264). Esasen bu tespitler doğru olmakla birlikte eksiktir. Zira Özbekistan, İslam'a olan bağlılık bakımından bölgedeki diğer cumhuriyetlerden ayrılmaktadır. Özbeklerin yerleşik hayata ilk geçen halklardan biri olması, İslam'ı daha erken bir zamanda tanımlarını sağlamış ve İslam şeriatına diğer Türkistan halklarına kıyasla daha bağlı olmalarına sebebiyet vermiştir (Dilmaç, 2019: 32). Ayrıca Özbekistan, İslam medeniyetinin canlı olarak yaşadığı, Taşkent ve Buhara gibi önemli İslam kültür merkezlerinin yer aldığı ve tarih boyunca İslam alimlerinin yetiştiği bir coğrafya olduğu için İslam'ın daha köklü şekilde yerleştiği bir ülkedir (Dilmaç, 2019: 34). Diğer cumhuriyetlere kıyasla Özbekistan'ın İslam'a bağlılığına bir dış faktör olarak Sovyetler Birliği'nin din konusunda Özbekistan'ı öze alan politikaları da sebep gösterilebilir. Zira Sovyet döneminde Özbekistan'da İslam, ciddi anlamda baskı altında olsa da bir takım siyasi hedefler doğrultusunda diğer cumhuriyetlere nazaran daha serbest bırakılmıştır. Örneğin Türkistan'daki tek resmi din örgütlenmesi olan "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi" Taşkent'te yapılandırılmıştır (Er, 2020: 109). Diğer yandan Sovyetler Birliği'nde tek dini yayın Özbekistan'da çıkartılmış, en çok camii Özbekistan'da faaliyet göstermiş ve Taşkent, Semerkant ve Buhara kentlerinde çok sayıda dini konferans ve toplantı düzenlenmiştir. Sovyetler Birliği'nin Müslüman ülkelerle ilişkileri önem arz ettiği zamanlarda Özbekistan bir vitrin olarak kullanılmış (Er, 2020: 109) ve komünizmin dini hayata engel olmadığı mesajı verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Monteil Vincent'ten aktarma yapan Dilmaç'ın, fanatik tutum bakımından Özbeklerin farklı olduğunu söylemesi (Dilmaç, 2019: 33) yanlış bir tanımlama olmayacaktır. Zira Hizb'ut-Tahrir'in Özbekistan'ı bir merkez haline getirmesi ve diğer cumhuriyetlerdeki örgüt yapılanmalarının da ağırlıklı olarak Özbeklerin yoğun olduğu şehirlerde yürütülmesi bahsi geçen açıklamaların bir tezahürüdür. Diğer cumhuriyetlerdeki yapılanmalar anlatılırken bu durumdan ayrıca bahsedilecektir.

Örgüt, diğer yandan güçlü propaganda ağı sayesinde gayri resmi düzeyde kitaplar ve bildiriler dağıtmakta ve insanları mobilize etmeyi amaçlamaktadır. Bu konjonktürde Hizb'ut-Tahrir, Özbekistan'da ciddi bir kitle oluşturmuş ve baskıcı rejime karşı güçlü bir siyasi muhalefet olma unvanını elde etmiştir. Ancak belirtilmesi gereken bir diğer husus, Hizb'ut-Tahrir'in fikirlerini benimsemeyen kişilerin de otorite karşıtı olarak Hizb'ut-Tahrir'in yanında yer almalarıdır (Saparbek, 2018: 98). Zira bu kişiler fikirlerini yaşatabileceği bir siyasi oluşumun mevcut olmaması hasebiyle Hizb'ut-Tahrir saflarında yer almakta ve hükümete karşı mücadele vermektelerdir. Ancak Özbekistan'daki Hizb'ut-Tahrir'in üye sayısı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. 1999 yılında eski Ulusal Güvenlik Servisi görevlisi olan Zukhriddin Hüssidinov tarafından Hizb'ut-Tahrir'in Özbekistan'da 7000 civarı üyesi olduğu açıklanmıştır (Saparbek, 2018: 101). 1999'dan bugüne dini söylemlili oluşumlara artan sempatinin ve radikalleşme eğilimlerinin varlığı da göz önüne bulundurulduğunda bu sayının çok daha fazlasının Özbekistan nezdinde faaliyet gösterdiği yorumu yapılabilir. 2002 yılında The Nation isimli platformda aktarılan göre ise örgüt liderleri Özbekistan'da en az 80.000 üyesi olduklarını iddia etmekteledir (Khatchadourian, 2002: <https://shorturl.at/ekwCH>). Bunun yanında hapisanelerde de ciddi bir üye sayısı olup, 2015 yılında Hizb'ut-Tahrir'in verdiği bilgilere göre bu sayı 6000'den fazladır (Hizb'ut Tahrir, 2015a: shorturl.at/jnoCX). Bu meyanda örgüt, üyelerinin salt Hizb'ut-Tahrir'e üye oldukları için rejim tarafından tutuklandıkları hakkında sürekli yazı yayımlamakta ve bu durumdan şikayet etmektedir. Ayrıca Hizb'ut-Tahrir'in belirttiğine göre mahkumiyeti biten üyeler dışarı çıktıktan sonra örgüt ile çalışmayı reddetmekte ve üstelik yönetim ile birlikte pazarlık yaparak ajanlık faaliyetlerine girişmekteledir (Hizb'ut Tahrir, 2010a: shorturl.at/pxAI5).

İslam Kerimov'un sert ve baskıcı yapısı bilinmektedir. Özbekistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Kerimov, tüm muhalif grupları susturmuş ve dini söylemlili oluşumlara, radikal gruplara ve terör örgütlerine karşı savaş açmıştır. Buna karşılık Hizb'ut-Tahrir de Kerimov'u en azılı düşmanlarından biri olarak nitelendirmiştir (Hizb'ut Tahrir, 2015b: shorturl.at/begpH). 2016 yılına gelindiğinde ise Kerimov hayatını kaybetmiş ve yerine cumhurbaşkanı olarak Şevket Mirziyoyev gelmiştir. Mirziyoyev cumhurbaşkanı olduğunda Özbekistan'ın demokratikleştirildiğine, reform paketlerinin uygulamaya konulduğuna ve yolsuzlukla mücadele edildiğine dair yorumlar yapılmıştır (Halmuradov, 2021: shorturl.at/ikJV2). Ancak Hizb'ut-Tahrir için Mirziyoyev hükümeti, Kerimov yönetiminden farklı değildir. Yapılan bazı tutuklamalar üzerine Özbekistan'ın Kerimov dönemine geri

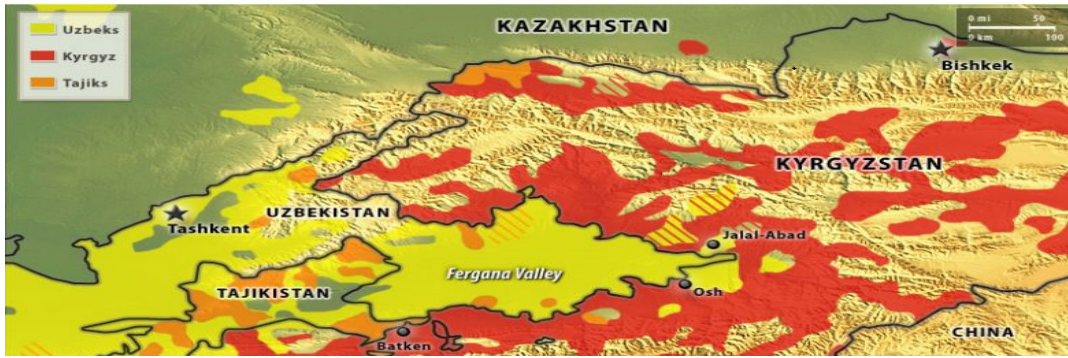
döndüğüne dair açıklamalar da yapmıştır (Mansur, 2021: shorturl.at/rsw08). Örgüt tarafından bahsi geçen açıklamaların hatırı sayılır bir yeri vardır zira Mirzoyev dönemiyle başlayan yumuşama politikaları ekseninde Eylül 2021’de Sovyet döneminden beri sürdürülen başörtüsü yasağı kalkmış ve dini baskılar bir nebze olsun gevşetilmişti. Ancak Aralık 2021 itibarıyla ortaya atılan iddialara göre Mirziyoyev yönetimi, yeni bir kanunla beraber kamu çalışanlarının İslami kurallara göre giyinmesini, başörtüsü takmasını ve uzun etek giymesini yasaklamıştır (Mepanews, 2021: shorturl.at/qGRUX). Halk üzerindeki dini baskıların devam etmesi ve insanların inançlarını özgürce yaşamalarının önüne geçilmesi, Hizb’ut-Tahrir gibi köktendinci grupların ve gayri resmi dini söylemli oluşumların itibar görmesine fayda sağlayacak politikalarlardır.

Hizb’ut-Tahrir’in Türkistan’daki merkezi yapılanması her ne kadar Özbekistan olarak nitelendirilse de örgüt, Özbekistan’a yerleştikten kısa bir süre sonra faaliyetlerini Fergana Vadisi’ndeki sınır komşusu olan Kırgızistan’a kaydırmıştır. Bu çerçevede bir sonraki alt başlıkta örgütün Kırgızistan yapılanması incelenecektir.

2. 2. Kırgızistan

Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını elde ettikten sonra sorunlu da olsa demokratik bir yönetime sahip olan ve Batılı akademisyenlerce bölgenin en demokratik ülkesi sayılan Türk Cumhuriyeti Kırgızistan’dır (Joldoshev, 2010: 176). Kırgızistan, dinsel yaşayış bakımından da temelde diğer cumhuriyetlerden farklılaşmaktadır. İnsanların inançlarını yaşayabildiği ve dini gereklerini özgür biçimde yerine getirebildiği bir Türk Cumhuriyeti’dir. Bu özgürlük, 1991’de kabul edilen “Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar” yasası ile sağlanmıştır. Bahsi geçen yasa ile din ve devlet işleri de birbirinden ayrılmış ve buna ek olarak 1993’te laiklik anayasaya eklenmiştir. Bu bağlamda halkın inançlarını özgürce yaşayabilmesi sağlanırken, devletin resmi kurumsal yapısı içinde de dini bir yapının kurulamayacağı açıkça belirtilmiştir (Demircioğlu, 2021: 126-127).

Kırgızistan, nüfusunun dini inanışları bakımından Fergana üzerinden sınır komşuları olan Özbekistan ve Tacikistan’dan farklılaşmaktadır. Zira Kırgızistan’ın yaklaşık %20’si Ortodoks Hristiyan (Özlü, 2015: 100) olup bu Hristiyan bölüm ağırlıklı olarak ülkenin kuzey bölgelerinde yaşamaktadır. Diğer yandan Şekil 1’de görüldüğü üzere ülkenin güneyinde bulunan Oş ve Celalabad şehirlerinde de Özbek nüfus yüksek yoğunlukta.

Şekil 1: Oş ve Celalabad Şehirlerindeki Özbek Nüfus

(Tavukcu, 2021: shorturl.at/cnHM5)

Kırgızlar, ağırlıklı olarak Sünni-Hanefi Müslüman (Özlü, 2015: 100) olması dolayısıyla dini inanış açısından Özbekler ile benzerdir. Ancak radikal dini söylemli hareketlerin hitap edebildiği kitleler, Özbekistan ve diğer cumhuriyetlere kıyasla Kırgızistan’da daha azdır (Bozbey, 2011: 24). İslami hareketlerden ziyade Kırgızistan, misyonerlik faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. Etnik olarak Rus, Alman ve Korelilerin bulunması, Hristiyan misyonerlere nüfus alanı oluşturmada kolaylık sağlamaktadır (Pay, 2008: 256). Kırgızistan’ın Türk Cumhuriyetleri içerisinde ekonomik olarak en fakiri olması gibi sosyal ve ekonomik sebepler ve ülkede radikal dini hareket olarak nitelendirilenler hariç, yetkili makamlardan izin alan her türlü dini akımın bir kısıtlamaya uğramaksızın serbestçe faaliyet gösterebilmesi, misyonerlik faaliyetlerinin ülke içinde yürütülmesinin yolunu açmaktadır (Pay, 2008: 256). Ancak ülke içinde bahsi geçen İslami hareketler hiç yok değildir. Özbekistan’da Kerimov’un Hizb’ut-Tahrir’e yönelik baskıcı politikalarının akabinde Kırgızistan’ın Oş ve Celalabad şehirlerindeki akrabalarına sığınan Özbek Hizb’ut-Tahrir üyeleri, fikirlerini dile getirmenin yanında burada bulunan Özbekleri de kendi yanlarına

çekmeye çalışmış ve Kırgızistan'da örgütün ilk hücrelerini oluşturmaya başlamışlardır (Botakarayev, 2019: 187). Örgütün Kırgızistan'daki ortaya çıkışında olduğu gibi gelişen süreç içerisinde de üyeleri genel olarak Özbeklerden oluşmuştur (Botakarayev, 2019: 191). Ancak örgütün Kırgızistan'da ne kadar üyeye sahip olduğu belli değildir.

Hizb'ut-Tahrir'in Kırgızistan'a sıçradıktan sonra buradaki tutulma ve desteklenme sebeplerine yine Karaginannis'in fikirleri perspektifinden bakarsak, Özbekistan'da olduğu gibi Kırgızistan'da da ilk sebebe ekonomik konjonktür yerleştirilmiştir (Karaginannis, 2005: 141). Gerçekten de Kırgızistan'daki güvenlik güçlerinin iddialarından aktarılanlara göre, ülke içindeki Hizb'ut-Tahrir üyelerinin %90'ı işsiz, %60'ı düşük eğitimlidir ve üyelerin %70'ini gençler oluşturmaktadır (International Crisis Group, 2003: shorturl.at/rzQS8). Karaginannis'e göre bu yapının sağlamlığında kitaplar ve broşür dağıtımıyla gerçekleştirilen mobilizasyon, camilerde ve dini kurumlarda gayri resmi şekilde yapılan güçlü örgüt propagandası ve Kırgızistan'daki tekelci siyasi parti sisteminin varlığı etkili olmuştur (Karaginannis, 2005: 144). Zira Özbekistan başlığı altında örneği verildiği üzere, bağımsız bir siyasi sistemin yokluğu rejim karşıtı olan insanları Hizb'ut-Tahrir'e manevi bir bağ duymaya bile alternatif olduğu için örgütü desteklemeye itmektedir. Son olarak örgütün "henüz" şiddete dayanmayan ve söylemde reddedilen politik metodolojisi de Kırgızistan için çekici olmaktadır (Karaginannis, 2005: 146).

2005 yılında gerçekleştirilen Lale Devrimi⁵ (Bozkurt, 2006: 121) sürecinde Hizb'ut-Tahrir'in etkileri görülmektedir. Örneğin en güçlü hükümet karşıtı gösterilerin bazılarının düzenlendiği Celalabad'da örgütün okullarda daha fazla İslami eğitim ve cinsiyet ayrımı gayesiyle çağrıda bulunan bir dilekçe için 20.000 imza topladığı bildirilmiştir. Şubat 2005 parlamento seçimlerinde ise Hizb'ut-Tahrir'in bu görüşünü benimseyen adaylar, açık bir şekilde örgütten destek almıştır (Baran, 2005: shorturl.at/imxC1).

Kırgızistan'da kadınlar tarafından da örgüte ciddi bir ilgi duyulmaktadır. 2009'da verilen bilgilere göre ülkede tahmini 2000 civarı örgüt üyesi kadın bulunmaktadır (International Crisis Group, 2009: shorturl.at/fBR68). Günümüzde de bu yüksek oran devam ediyor olacak ki Hizb'ut-Tahrir, Merkezi Medya Ofisi'ndeki Kırgızistan ile ilgili birçok başlığında kadınlara yer ayırmış ve "Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov, Dava Kadınlarını Tutuklamakla Daveti Durduramayacak" (Hizb'ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi, 2021a: shorturl.at/dCJRZ) "Kırgızistan Hükümeti, Aşırı Suçlamasıyla İffetli Müslüman Kadınları Hapse Atıyor!" (Hizb'ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi, 2021b: shorturl.at/IBKRW) gibi başlıklar altında kadın üyelerinin tutuklandığına dair hükümeti suçlayıcı yazılar yazmıştır.

Geçmiş dönem Özbek lideri İslam Kerimov, muhalifleri sindirme adına İslami hareketlerin tümüne savaş açarken bölge devletlerinin de benzer mücadele politikalarını benimsemesini istemiştir. Kırgız hükümeti ise, ülke içindeki İslami hareketlere diğer bölge devletleri ile karşılaştırıldığında daha hoşgörülü davranmıştır (Bozbey, 2011: 32-33). Bu sebeple Kırgızistan gibi devletler Kerimov tarafından terörizme karşı yumuşak davranmakla suçlanmış ve Özbek yönetimi istediği politikaları zorla empoze etmek için gaz kartını da kullanmayı ihmal etmemiştir. Ayrıca Özbekistan İslami Hareketi'ne (ÖİH) karşı mücadele adı altında Kırgızistan'ın köyleri de 1999 yılında Özbek savaş uçakları tarafından bombalanmıştır (Omeliçeva, 2009: 902). Ağustos 1999'da ise 2000 kişilik ÖİH grubu, Batken üzerinden Özbekistan'a geçiş için güvenli geçiş talebinde bulunmuştur ve bu talep Kırgız yönetimi tarafından kabul edilmediği için ÖİH, Batken'e saldırmıştır (Demircioğlu, 2021: 129). Bu minvalde Kırgızistan'ın da aşırılıkçı oluşumlara karşı mücadeleci yöntemleri benimsediği ve muhalif alternatifler ile radikal yapılanmalara karşı baskı politikaları uyguladığı söylenebilir. Sonuç olarak 2003 yılında Hizb'ut-Tahrir'in faaliyetleri Kırgızistan'da yasaklanmıştır (Kudryavtseva, 2017: <https://shorturl.ae/NuLm9>). 2013 yılında Kırgız güvenlik güçleri, herhangi bir terör faaliyetine karışmamış ancak Hizb'ut-Tahrir ile bağlantısı olan çok sayıda kişiyi göz altına almış (Düzdaban, 2019: 177), 2017 yılında Hizb'ut-Tahrir'in web sayfaları da dahil olmak üzere aşırılıkla bağlantılı olan web sayfaları yasaklanmış ve biri örgütün yerel lideri olduğu iddia edilen kişi olmak üzere on bir kişi tutuklanmıştır (American Foreign Policy Council, 2020: 6).

2. 3. Tacikistan

Tacikistan, Sovyet sonrası dönemde, ülke yönetimi için ortaya koyulan seçenekler açısından seküler ve İslami yönetim modelleri arasında tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. 9 Eylül 1991'de, Nabiyev dönemi (1991-1992)

⁵ Lale Devrimi, literatürde "Renkli devrimler" olarak bilinen Batı yanlısı iktidar değişimlerinin 2005 yılında Kırgızistan'da yaşanan örneğidir. Genel bağlamda eski Sovyet coğrafyalarındaki ülkelerde Batı destekli muhalefetin desteklenerek iktidara taşınması ve Sovyet ardılı Rusya'nın zayıflatılma politikasıdır.

başlamış ve Nabiyev'e karşı çıkan isyanlar, ülkeyi 1992-1997 arasında kanlı bir iç savaşa götürmüştür. İç savaşın oluşmasında dini söylemli hareketlerin etkilerinin olması bir yana iç savaş, bahsi geçen hareketlerin buluşma noktası olmuştur (Akdoğan, 2014: 78). Ülke, iç savaşın ardından içerde; işsizlik ve yoksulluk gibi ciddi yapısal problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum da hali hazırda bir alt yapısı olan dini söylemli oluşumların güçlerini artırmalarına sebebiyet vermiştir (Demircioğlu, 2021: 136). Diğer yandan Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgede gücünün azaldığını gören Rusya hem zaman kazanabilmek hem de ABD/Avrupa Birliği (AB) ve Çin gibi diğer güçlerin bölgede nüfuzlarının yerleşmesini engellemek için Tacikistan'da iç karışıklığı bir yöntem olarak kullanmıştır (Kafkasyalı ve Tacibayev, 2012: 260-261). Bu minvalde ülkedeki dini söylemli hareketlere olan yatkınlık ve rejime karşı mücadelede bu hareketlerin alternatif olması dolayısıyla radikal gruplar, Tacikistan'da oldukça etkin olmuş ve hatırı sayılır bir taban oluşturmuşlardır. Bu hareketlerden biri de bölgedeki diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Hizb'ut-Tahrir'dir.

Hizb'ut-Tahrir, ilk faaliyetlerinin görüldüğü Özbekistan ve Kırgızistan'dan sonra 1990'ların ikinci yarısında Tacikistan'a da sızmış ve burada yapılanmasını oluşturmaya başlamıştır. Bu yıllarda ülkenin zaten karışık olması ve dini söylemli radikal grupların etkinliği sebebiyle Tacik yetkililer, Hizb'ut-Tahrir'e karşı sert önlemler almış ve örgütü ÖİH'den bile daha tehlikeli bir yapı olarak benimsemiştir. Örgütün Kerimov rejimine karşı muhalefet oluşturması ve Tacikistan içinde de o yıllarda sempatan ve üye toplamak dışında ciddi bir faaliyete girişmemesine rağmen Tacik yetkililer, camiiler, dini kurumlar ve yerel makamlar aracılığıyla örgüt karşıtı propaganda yaparak halkı örgütten uzak tutmaya çalışmış ve örgüt üyelerini tutuklamıştır (Matveeva, 2001: 143-144). 1999 yılında yasa dışı bir grup olarak ilan edilen örgüt, izlenen baskı ve karşı-mücadele politikalarına rağmen gün geçtikçe gücünü ve Tacikistan'daki yapılanmasını artırmıştır (Karaginannis, 2006b: 4).

Karaginannis, Hizb'ut-Tahrir'in bölgedeki diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Tacikistan'daki yükselişini de incelemiştir. Buna göre, ilk olarak politik düzensizlik, kurumsal bozukluk ve ekonomik sıkıntılar gibi sosyal, hayal kırıklığı yaratan yapısal problemler temel sebepler olarak belirtilmiştir. Karaginannis'e göre örgütün yükselişine etki eden sebeplerden biri de örgütün ciddi propaganda gücüdür (Karaginannis, 2006b: 5-7). Temelde toplantı, broşür, kitap ve bildiri dağıtımı gibi yürütülen propaganda çalışmalarında ülke içindeki toplumsal eşitsizlikten ve buna karşın örgütün sosyal ve ekonomik hedeflerinden, enerji kesintilerinden, sosyal ve dini konulardan ve örgütün Tacikistan'daki amaçlarından bahsedilmektedir (Akdoğan, 2014: 149-150). Ayrıca bu broşür veya bildiriler Tacikçe, Özbekçe ve Rusça olarak basılmakta, böylece toplumun her kesimine ulaşmaya çalışılmaktadır (Karaginannis, 2006b: 5). Diğer yandan bölgedeki tüm cumhuriyetlerde olduğu gibi sağlam bir siyasi sistemin yokluğu ve muhalefet kurumlarının eksikliği dolayısıyla ortaya çıkan demokrasi açığı, güçlü bir zemini bulunan Hizb'ut-Tahrir'in çözüm odağı olarak algılanmasına ve hem fikirlerini benimseyen hem de benimsemeyen kişilerin bu örgüte destek olmalarına sebep olmaktadır. Ek olarak çizilen İslam çerçevesi, yaşanan ekonomik ve sosyal bozuklukların laiklik ile bağdaştırılması, Hilafet ile tüm sosyal problemlerin üstesinden gelinebileceği düşüncesi, Çeçenistan ve Filistin meselelerine destek sağlanması ve çekici ideolojik yapısı dolayısıyla örgütün Tacikistan'daki sempatan ve üye sayıları artmıştır (Karaginannis, 2006b: 10-11).

Tacik hükümeti ise örgüte karşı mücadeleyi öncelikler arasında belirlemiş ve bu bağlamda örgütün yasadışı ilan edilmesinden sonra sadece 2000 yılında 120 kişiyi tutuklamıştır (Akdoğan, 2014: 150). Bu dönemlerde Tacikistan İslam Rönesans Partisi'nin de modernleşme hareketleriyle birlikte çözülmeye başlaması ve taraftarlarının Hizb'ut-Tahrir ekseninde bir araya gelmesiyle örgüt, gündün güne güçlenmiş; hükümet de baskı ve tutuklamalarını artırmıştır (Akdoğan, 2014: 150). Bu bağlamda örgütün açıkladığı verilere göre 2010 yılında hapisanede 300 üyesi bulunmaktaydı (Hizb'ut Tahrir, 2010b: <https://shorturl.ae/UZxTt>). Bahsi geçen baskılar dolayısıyla örgüt, 2012 yılında Tacik yönetiminden "Tacikistan diktatörü ve mücrim hükümeti" diye bahsetmiş ve İmamali Rahman'ın o dönemki Özbek lider Kerimov'dan farksız olduğunu açıklamıştır (Hizb'ut Tahrir, 2012: <https://shorturl.ae/IW9SL>).

Son olarak örgüt, yasaklanmış bir grup olarak Tacikistan'da baskı altında tutulduğu için etkisiz hale getirilmiştir. Belli bir üye kapasitesi olmasıyla birlikte ciddi bir faaliyet yürütmemekte ve medyatik olaylar gerçekleştirmemektedir. Ayrıca örgüt, aktif olarak görüş belirttiği resmi sitesinde de Tacikistan ile ilgili 2013'ten Haziran 2022'ye kadar herhangi bir paylaşımında bulunmamıştır. Ancak 2022 başı itibarıyla Afganistan'daki dengeler değiştiği için mevcut konjonktürde demografik olarak karışık olan ve Afganistan'a sınır komşusu bulunan Tacikistan, yeniden karışmaya müsait bir yapıdadır. Bu bağlamda önümüzdeki günlerde diğer radikal unsurlarla birlikte Hizb'ut-Tahrir de faaliyetlerini artırabilme ve ülke içindeki yapılanmasını yeniden güçlendirebilme potansiyeline sahiptir.

2. 4. Kazakistan

Komünist ideolojinin çökmesiyle birlikte, İslami uyanışın yaşandığı cumhuriyetlerden biri de Kazakistan olmuştur. Bu minvalde Kazak köylerinin sosyo-ekonomik sorunları, Kazakların hızlı bir şekilde kutuplaşmaları, yolsuzluk, gelenekçilerin Batı değerlerini reddetmeleri ve Özbekistan, Mısır, Suudi Arabistan ve Pakistan gibi dış faktörlerin etkileri gibi dinamikler ekseninde Kazakistan'da da köktenci ve aşırılıkçı dini söylemli oluşumlar boy göstermeye başlamıştır. Özellikle Özbeklerin bulunduğu Kazakistan'ın güney bölgelerinde bu oluşumlara daha fazla rağbet gösterilmiştir (Botakarayev, 2019: 110-111). Esasen bu köktenci akımlardan biri olan Hizb'ut-Tahrir de Kazakistan'a Özbekistan'dan örgüt üyelerince getirilmiştir.

Kazakistan'da Hizb'ut-Tahrir'in ortaya çıkış tarihi olarak 1998 yılı işaret edilmektedir ve 2004 yılında örgüt üye sayısı 1000 kişi olarak bildirilmiştir (Karaginannis, 2006c: 24). Genelde broşür, bildiri ve kitap dağıtımı gibi propaganda faaliyetleri ile üye toplamaya çalışan örgüt, ağırlıklı olarak Kazakistan'ın güney bölgelerinde Kazakça, Özbekçe ve Rusça yazılmış belgelerin dağıtımını yapmaktadır. Aslında Kazak yetkililer, başlangıç aşamasında Hizb'ut-Tahrir'in faaliyetlerini pek önemsememişler ancak özellikle 11 Eylül sonrasında dini söylemli oluşumlara karşı baskıcı bir tutum geliştirmişlerdir (Karaginannis, 2006c: 24). Örneğin 2003 yılının Nisan ayında, Hizb'ut-Tahrir üyesi olarak nitelendirilen 2 kişi aşırılık yanlısı broşür dağıttıkları için gözaltına alınmış ve tutuklanmışlardır. Bu iki kişi için ülkenin dini kışkırtma yasalarına göre yargılanacakları ve ağır bir cezayla karşı karşıya kalacakları belirtilmiştir (Redman, 2003). Ancak bu baskıcı politikalar, örgütün yayılımını engelleyememiş; örgüt, camiiler ve çay evleri gibi yerlerdeki sosyal ilişkileri ve resmi olmayan kuruluşlardaki çalışmalarıyla, insan kaynağı temini için gereken faaliyetlerini yürütmüştür (Karaginannis, 2006c: 25).

Hizb'ut-Tahrir'in Kazakistan'da belli bir yapılanma ağı kurması ve özellikle ülkenin güney bölgelerinde benimsenmesi, Karaginannis tarafından ilk olarak ekonomik konjonktürle ilişkilendirilmiştir. Zira Sovyet sonrası dönemde bağımsızlığını kazanan tüm cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan'da da ekonomik belirsizlik derinleşmiş ve 2004 yılına gelindiğinde toplam nüfusun %23'ünün geliri, asgari geçim seviyesinin altına düşmüştür (Karaginannis, 2007: 305). Gerçekten de bölgesel ekonomi açısından Kazakistan incelendiğinde Rus nüfusun ağırlıklı yaşadığı kuzey bölgelerinde petrol ve makine sanayi gibi getirisi yüksek ekonomi faaliyetleri yürütülürken güney kesiminde ağırlıklı olarak pamuk, pirinç, balıkçılık ve ormancılık gibi genel tarım ürünlerinin üretimi yapılmaktadır (Avrasya Uygulama ve Araştırma Merkezi: <https://shorturl.ae/mkNCA>). Bu ekonomik yapı, ülkeyi eşitsiz bir hale getirdiği için kalkınmayı teşvik etme amacıyla güneye özel yatırım fonları ayrılrsa da genel olarak Nazarbayev yönetiminin yapısal sorunlara cevap verememiş oluşu Hizb'ut-Tahrir'in ekonomik açıdan bir seçenek olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur (Karaginannis, 2007: 306). Karaginannis tarafından örgütün propaganda ve iletişim ağları da başarılı olarak değerlendirilmiş ve bu bağlamda halk tarafından örgütün benimsenmesine hizmet ettiği söylenmiştir. Ayrıca Kazakistan rejiminin otoriter tutumu, ülke içindeki muhalefet eksikliği ve klanlar arası adaletsizlik gibi sorunların örgüt tarafından kullanılması, bu sorunlara karşın İslam şeriatı ekseninde çözüm önerileri iddiası ve en nihayetinde örgütün çekici ideolojik yapısı Hizb'ut-Tahrir'in Kazakistan'da yapılanmasına ve Kazaklar arasında da yaygınlaşmasına sebep olmuştur (Karaginannis, 2007: 306).

Kazakistan yönetimi, 2005 yılında Hizb'ut-Tahrir'in faaliyetlerini yasakladıktan sonra örgüte karşı baskılarını artırmıştır. Örgüt, şiddete ve terör eylemlerine yönelmiyor olmasına rağmen tutuklanan üyeleri nispeten ağır cezalara çarptırılmıştır. Örneğin 2014 yılında Hizb'ut-Tahrir'e üye 5 kişiye Almatı'daki bir mahkeme tarafından 6 ila 7,5 yıl arası hapis cezaları verilmiştir (RFE/RL's Kazakh Service, 2014: <https://shorturl.ae/5oem5>). Bu bağlamda yürütülen baskıcı politikalar ekseninde örgütün etkisiz hale getirilmiş olduğu söylenebilir. Aslında bahsi geçen yapısal problemler dolayısıyla örgütün belli bir tabanı olsa da Kazakistan'daki Hizb'ut-Tahrir, Özbekistan ile kıyaslanamayacak düzeyde daha düşük seviyededir. Zira belli başlı problemler olsa da elindeki petrol avantajı dolayısıyla Kazakistan, Türkistan'daki cumhuriyetler arasında ekonomik açıdan en güçlü ülkedir. Bu bağlamda örgüt, yönetim açısından ciddi bir tehdit oluşturmamaktadır. Ancak hem otoriter ve muhalefet kabul etmeyen yönetim anlayışı hem de İslami akımlara karşı uygulanacak politikalarındaki büyük güçlerin etkileri Kazakistan'da örgütün faaliyetlerinin yasaklanmasına ve baskıcı politikaların uygulanmasına sebep olmuştur.

2. 5. Türkmenistan

Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan'daki yapılanması açısından incelenen son ülke Türkmenistan'dır. Ancak en başından belirtilmelidir ki Türkmenistan'da kayıtlı hiçbir laik veya dini siyasi parti bulunmamaktadır. Dini ve siyasi faaliyetler,

büyük oranda yereldeki mollalar arasındaki rekabette kısıtlanırken, hiçbir siyasi partinin örgütlenmesine ve çalışma yürütmesine izin verilmemektedir. Bu toplumsal kapalılık dolayısıyla Türkmenistan, herhangi bir dini söylemli oluşumun kolayca örgütlenemeyeceği tek Türk Cumhuriyeti olarak nitelendirilebilir (Saparbek, 2018: 72-73). Türkmenistan'ın bu yapısı, dini söylemli oluşumlar nezdinde muhalefet örgütlenmesini engellerken; bu grupların varlığı veya yokluğu hakkındaki sağlıklı bilgiye ulaşmayı da engellemektedir. Bu bağlamda eldeki kısıtlı bilgiler ekseninde Hizb'ut-Tahrir'in Türkmenistan'daki çalışma kampları ve hapisanelerde faaliyet göstermeye çalıştığı ancak oldukça etkisiz bir görünüm sergilediği söylenebilir (Jabeen, 2011). Esasen Hizb'ut-Tahrir de Türkmenistan'da bir faaliyeti olduğundan bahsetmemiş, aksine Türkmenistan'ı bölgedeki en kapalı ülke olması dolayısıyla kinayıcı ve suçlayıcı mesajlar içeren açıklamalarda bulunmuştur (Hizb'ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi, 2018: <https://shorturl.ae/TLNrh>).

SONUÇ

Hizb'ut-Tahrir'i ve Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan'daki faaliyetlerini genel olarak açıklamayı amaçlayan bu çalışmada öncelikle Hizb'ut-Tahrir'in kuruluşu, ideolojisi ve dış siyaset algısına değinilmiş ve akabinde Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan ve Türkmenistan'daki örgüt faaliyetleriyle ilgili genel bir çerçeve çizilmiştir. Aktarılan bu bilgiler ışığında, önce Çarlık ve sonra da Sovyetler Birliği dönemiyle İslam'ın baskılanmasının, Sovyet sonrası dönemde radikal gruplara değer verilmesiyle sonuçlandığı söylenebilir. Zira ortaya çıkan dinsel ve ideolojik boşluk, muhalefet kabul etmeyen otoriter yönetimlerle birleşince bölge halkı, gayri resmi oluşumlara sıcak bakmıştır. Ayrıca Sovyetler Birliği sonrası bölge genelinde yaşanan ekonomik sıkıntılar, siyaset kurumlarının bozukluğu, yapısal problemler, iyi yürütülen örgüt propagandası ve örgütün ideolojik olarak çekici bir yapısının bulunması gibi sebepler de Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan'a yerleşmesine ve burada tutunmasına sebep olmuştur.

Hizb'ut-Tahrir, Türkmenistan haricindeki tüm cumhuriyetlerde hatırı sayılır bir seviyeye ulaşmıştır. Örgüt, yürütülen karşı mücadele politikalarıyla birlikte zayıflatılmış olsa da çekici ideolojik yapısı hasebiyle bölgede hala yüksek miktarda sempatzana sahiptir. Küresel ekonomik problemler, özellikle gelişmekte olan ülkeleri daha ciddi etkilediği için bölge halkı açısından yaşanan hayat pahalılığı insanları hayal kırıklığına uğratmaktadır. Bu minvalde yüksek seviyede sempatzana ve belli bir alt yapıya sahip Hizb'ut-Tahrir, sunduğu ve sunacağı programlı ekonomik vaatlerle bölgesel desteğini artıracak bir potansiyele sahiptir. Bunun yanında bölgesel dini baskı da hala devam etmekte ve insanlar dinini özgürce yaşayamamaktadırlar. Özbekistan alt başlığında da bahsedildiği üzere Aralık 2021'de getirilen dini kıyafetler ve başörtüsü yasağı bunun bir tezahürüdür. İnsanlar inanışlarını özgürce yaşayamadığında radikal gruplara daha eğilimli olabilir ve meşru devletinden bulamadığını gayri resmi oluşumlardan bekler hale gelebilir. Bu bağlamda inanç ve vicdan özgürlüğünün baskılanması ve toplumsal hayattaki yaşayışının engellenmesi, Hizb'ut-Tahrir'in özelde Özbekistan ve genelde Türkistan'da varlığını daha sağlam zemine oturtabileceğinin temel sebepleridir.

Ağustos 2021 itibariyle Türkistan'daki mevcut konjonktür değişmiş ve dengeler bozulmuştur. Zira Türkistan'ı doğrudan etkileyebilecek bir konumda olan ve Güney Türkistan bölgesi olarak isimlendirilen Afganistan'da Taliban, Ağustos 2021'de Kabil'i ele geçirmiş ve fiili olarak Afganistan yönetimine hükmetmeye başlamıştır. Hizb'ut-Tahrir ise henüz Taliban ile benzer cihat politikalarını benimsememiş olsa da yönetim anlayışı açısından benzerliklere sahip olan ve iktidarlarının ilk döneminde Taliban kurucusu Molla Ömer'e halifelik teklifi götürmüş bir örgüttür. Ağustos 2021'e gelindiğinde ise Hizb'ut-Tahrir, Taliban'ın salt Afganistan halkını yöneten değil, tüm Müslümanların önderliğini yürütecek hilafeti ilan etmesi gerektiğinden bahsederek; yeniden halifelik teklifinde bulunmuştur. Zaman zaman Taliban'ın uluslararası arenada tanınmak için icra ettiği ılımlı politikalarına eleştirel yaklaşırsa da Hizb'ut-Tahrir'in Taliban'a olan desteği açıktır. Bu bağlamda Taliban'ın bölgedeki yükselişiyle birlikte Hizb'ut-Tahrir'in de güç kazanabileceği ve Taliban benzeri yönetimlerin bölge cumhuriyetlerinde de kurulması için yeniden güçlü çalışmalar içine girebilme ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Son olarak küresel güçlerin güç mücadeleleri de Hizb'ut-Tahrir'in Türkistan'daki yapılanmasını etkileyebilir. Zira bugün fiili olarak Taliban yönetiminde bulunan Afganistan; ABD, Rusya ve Çin gibi küresel güçlerin reel-politikleri doğrultularında planlar kurduğu bir ülkedir. Bu bağlamda Afganistan üzerinde yaşanacak güç mücadeleleri; bölgeye sınırı bulunan Türk Cumhuriyetleri'ni ve Tacikistan'ı doğrudan etkileyebilir. Öyle ki bahsi geçen güç mücadeleleri, bu cumhuriyetler üzerinden de yürütülebilir. Böyle bir konjonktürde bölgede belli bir alt yapıya sahip olan Hizb'ut-Tahrir hem bölgedeki Taliban'dan aldığı destekle hem de yaşanacak güç mücadelesindeki pozisyonuyla var olan gücünü artırırken etkisiz hale getirildiği noktalarda yeniden yükselişe geçebilir.

KAYNAKÇA

- Abedin, M. (2005). Inside Hizb ut-Tahrir: An Interview with Jalaluddin Pater, Leader of Hizb ut Tahrir in the UK. *The Jamestown Foundation*. 2/8, (03.01.2022) <https://jamestown.org/interview/inside-hizb-ut-tahrir-an-interview-with-jalaluddin-patel-leader-of-hizb-ut-tahrir-in-the-uk/>
- Ahmed, H. ve Stuart, H. (2009). *Hizb ut Tahrir Ideology and Strategy*, The Center for Social Cohesion, London.
- Akdoğan, S. (2014). *Orta Asya'da Radikal İslam Tacikistan Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). *Trakya Üniversitesi*.
- Aktaş, A. (2021). "Hizb-ut Tahrir Yapılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz: Özbekistan ve Türkiye Örneği", *Harran İlahiyat Dergisi*, /45, 76-97. <https://doi.org/10.30623/hij.952974>
- American Foreign Policy Council. (2020). Hizb ut-Tahrir. (06.06.2022), https://almanac.afpc.org/uploads/documents/Hizb%20ut-Tahrir%202020%20Website_0.pdf, 1-11.
- Avrasya Uygulama ve Araştırma Merkezi. Kazakistan. (26.05.2022) <https://www.okan.edu.tr/avrasyamerkezi/sayfa/958/kazakistan/>
- Baran, Z. (2005). Radical Islamist in Central Asia. Hudson Institute. <https://www.hudson.org/research/9830-radical-islamists-in-central-asia>
- Botakarayev, B. (2019). *Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler*. İksad Yayınevi, Ankara.
- Bozbey, İ. A. (2011). "Quo Vadis Kırgızistan?: Sovyet Sonrası Kırgızistan'da İslami Hareketler", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 6/11, 18-50.
- Bozkurt, G. S. (2006). "Bağımsız Devletler Topluluğu'nda Renkli Devrimler-Kırgızistan Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1/1, 118-138.
- Çelikpala, M. (2006). "Sovyetlerden Günümüze Orta-Asya Kafkasyada Vehhabilik ve Siyasal İslam", *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, (Ed: Y. Demirağ ve C. Karadereli), Palme Yayıncılık, Ankara.
- Demirci, L. (2012). "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11/2, 33-69.
- Demircioğlu, F. (2021). *Komünizm Sonrası Dönemde Orta Asya'da İslamcılık*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Dilmaç, T. (2019). *Özbekistan'da Ulus Kimlik-Dış Politika İlişkisi*, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Düzdaban, E. (2019). "Terör ve Radikalizm Çerçevesinde Hizbüt-Tahrir Örgütü'nün Tahlili", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 121/238, 163-180.
- Elmas, Y. (2008). *Hizb'ut Tahrir ve Ercümen Özkan'ın Siyasal ve Dini Görüşleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi.
- En-Nebhani, T. M. (2007). *İslami Devlet*, Dar'ul Ummah, Beyrut.
- Er, P. D. (2020), *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslam*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Faruki, T. S. (2014). *Hizb'ut Tahrir ve Hilafet*, Ekin Yayınları, Bursa.
- Halmuradov, R. (2021). Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev Özbekistan'daki Demokratik Reformların Başlatıcısı ve Uygulayıcısıdır. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*. (03.03.2022) <https://www.sde.org.tr/degerlendirme/cumhurbaşkanı-sevket-mirziyoyev-ozbekistandaki-demokratik-reformların-baslatıcısı-ve-uygulayıcısıdır-analizi-24561>
- Hamsici, M. (2021). Hizb-ut Tahrir: Bazı ülkelerde yasaklanan örgütün Türkiye'deki konumu ne? (06.06.2022). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55752612>
- Hanif, N. (2012). "Hizb ut Tahrir: Islam's Ideological Vanguard", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/2, 201-225. <https://doi.org/10.1080/13530194.2012.711037>
- Hizb ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi. (2008). Hizb-ut Tahrir. (27.12.2021) <http://www.hizb-uttahrir.info/tr/index.php/kitap/yayınlar/68.html#C9>
- Hizb ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi. (2018). Türkmenistan Rejimi, İslam Şeriatının Tatbik Edilmesini İsteyen Müslümanlara Zulmediyor!. <https://www.hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/dava-haberleri/di%C4%9Fer/11278.html>

- Hizb ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi. (2021a). Kırgızistan Cumhurbaşkanı Caparov, Dava Kadınlarını Tutuklamakla Daveti Durduramayacak. (03.01.2022) <http://www.hizb-uttahrir.info/tr/index.php/basin-aciklamasi/basin-a%C3%A7iklamalari/15398.html>
- Hizb ut Tahrir Merkezi Medya Ofisi. (2021b). Kırgızistan Hükümeti, Aşırılık Suçlamasıyla İffetli Müslüman Kadınları Hapse Atıyor!. (03.01.2022) <http://www.hizb-uttahrir.info/tr/index.php/haberyorum/14972.html>
- Hizb ut Tahrir. (2010a). Özbekistan'daki Hizb-ut Tahrir Sorumlusundan Bir Mektup. <https://hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/beyan/%C3%B6zbekistan/918.html>
- Hizb ut Tahrir. (2010b). Hizb-ut Tahrir Siyasi Bir Partidir ve Tacik Yetkililerin Tutukladığı Şebabi İse Birer Fikir Mahkumudurlar. <https://hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/beyan/tacikistan/881.html>
- Hizb ut Tahrir. (2012). Ey Müslümanlar! Korku Engelini Kırmanın Zamanı Gelmiştir!. <https://hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/beyan/tacikistan/1512.html>
- Hizb ut Tahrir. (2015a). Özbekistan'daki Zorba Kerimov Rejiminin Yeni Cürümleri. <https://hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/beyan/%C3%B6zbekistan/5586.html>
- Hizb ut Tahrir. (2015b). Özbekistan Rejimi İslam Düşmanıdır ve Dolayısıyla “Hizb-ut Tahrir”den Nefret Ediyor. (04.03.2022) <http://www.hizb-ut-tahrir.org/index.php/TR/wshow/2856/>
- Hizb'ut Tahrir. (2006). *Hilafet Devleti'nin Anayasa Tasarısı*. Dar'ul Ummah, Beyrut.
- Hizb'ut Tahrir. (2010). *Hizb'ut Tahrir*. Dar'ul Ummah, Beyrut.
- Hizb'ut Tahrir. (2017). *Hadaratlar Çatışması Kaçınılmazdır*. Dar'ul Ummah, Beyrut.
- Hizb-ut Tahrir Türkiye Vilayeti. (2009). Ey Güvenlik Birimleri: İçinizde hiç dosdoğru bir adam yok mu?. (08.06.2022) <https://www.hilafet.info/html/rsclr/trrs/ba/2009/0024.html>
- Hizb-ut Tahrir Türkiye. (2019). Hizb-ut Tahrir'e Üyelik. (24.02.2022) https://www.hizb-turkiye.com/hizb-ut-tahrir-e-uyelik_p42.html
- Hizb-ut Tahrir Türkiye. (2020). Faaliyet Gösterdiği Ülkeler. (24.02.2022) https://www.hizb-turkiye.com/faaliyet-gosterdigi-ulkeler_p97.html
- International Crisis Group. (2003). Radical Islam In Central Asia: Responding to Hizb-ut Tahrir. ICG Asia Report N058. (04.03.2022) <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/uzbekistan/radical-islam-central-asia-responding-hizb-ut-tahrir>
- International Crisis Group. (2009). Women and Radicalisation in Kyrgyzstan. ICG Asia Report N0176. (04.01.2022) <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/kyrgyzstan/women-and-radicalisation-kyrgyzstan>
- Jabeen, T. (2011). *State and Islam In Turkmenistan (1991-2001)*. (Unpublished Master's Thesis). University of Kashmir.
- Joldoshov, A. (2010). “Kırgızistan'da Demokrasi Sorunu”, *Praksis*, /23, 173-204.
- Kafkasyalı M. S. (2012). “Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12/1, 239-266
- Karaginannis, E. (2005). “Political Islam and Social Movement Theory: The Case of Hizb ut-Tahrir in Kyrgyzstan”, *Religion State & Society*, 33/2, 137-150. DOI:10.1080/09637490500118638
- Karaginannis, E. (2006a). “Political Islam in Uzbekistan: Hizb ut Tahrir al-Islami”, *Europe-Asia Studies*, 58/2, 261-280. <https://doi.org/10.1080/09668130500481444>
- Karaginannis, E. (2006b). “The Challenge of Radical Islam in Tajikistan: Hizb ut Tahrir al-Islami”, *Nationalities Papers*, 34/1, 1-20. <https://doi.org/10.1080/00905990500504806>
- Karaginannis, E. (2006c). “Political Islam in Southern Kazakhstan: Hizb ut-Tahrir”, *Cental Eurasian Studies Review*, 5/1, 24-27.
- Karaginannis, E. (2007). “The Rise of Political Islam in Kazakhstan: Hizb Ut Tahrir Al Islami”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 13/2, 297-322. <https://doi.org/10.1080/13537110701293567>
- Khamidov, A. (2003). “Countering the Call: The U.S., Hizb-ut-Tahrir, and Religious Extremism in Central Asia”, *Brookings Institution*, Analysis Paper, 1-23.

- Khatchadourian, R. (2002). Letter From Uzbekistan. *The Nation*. (27.03.2022) <https://www.thenation.com/article/archive/letter-uzbekistan/>
- Kudryavtseva, T. (2017). List of Terrorist and Extremist Organizations Banned in Kyrgyzstan. *24KG*. https://24.kg/english/48835_List_of_terrorist_and_extremist_organizations_banned_in_Kyrgyzstan_/
- Mansur, M. (2021). Özbekistan: Kerimov'un Zamanına Geri Dönüyor!. *Hizb ut Tahrir*. <https://hizb-ut-tahrir.info/tr/index.php/haberyorum/15821.html>
- Matyeeva, A. (2001). "Tajikistan: Evolution of the Security Sector and the War on Terror", *Conciliation Resources*, 133-155.
- Mepanews. (2021). Özbekistan'da Müslümanlara Yönelik Baskı Artıyor: Başörtüsü Yasağı Yeniden Yürürlükte. (26.05.2022) <https://www.mepanews.com/ozbekistanda-musulmanlara-yonelik-baski-artiyor-basortusu-yasagi-yeniden-yururlukte-49640h.htm>
- Omelicheva, Y. M. (2009). "Convergence of Counterterrorism Policies: A Case Study of Kyrgyzstan and Central Asia", *Studies in Conflict & Terrorism*, 32/10, 893-908. <https://doi.org/10.1080/10576100903182518>
- Özlü, Z. (2015). "Kırgız Adı ve İnançları ile İlgili Bazı Bulguların Türk Dünyası Vatandaşlığı Bağlamında Önemi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/1, 95-104. <https://doi.org/10.7884/teke.418>
- Pay, S. (2008). "Misyonerlerin Kiskacındaki Ülke: Kırgızistan", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, 253-283.
- Rashid, A. (2000). Interview With Leader of Hizb-e Tahrir. *CACI Analyst*. (02.01.2022) <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/7145-analytical-articles-caci-analyst-2000-11-22-art-7145.html>
- Redman, M. (2003). Hizb-ut-Tahrir: Making Inroads Into Kazakhstan?. *CACI Analyst*. <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8100-analytical-articles-caci-analyst-2003-6-4-art-8100.html>
- RFE/RL's Kazakh Service. (2014). Five Sentenced In Kazakhstan For Being Members of Hizb Ut-Tahrir. (27.03.2022) <https://www.rferl.org/a/hizb-ut-tahrir-kazakhstan-almaty-trial/25441193.html>
- Sabah. (2009). MOSSAD'dan talimat iddiası. (08.06.2022) https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/07/28/mossaddan_talimat_iddiası
- Saparbek, M. (2018). *Orta Asya'da Radikal İslam'ın Doğuşu ve Yükselişi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Sürek, Ş. (2019). *İslâm Fıkhiında Farz-ı Kifâye*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Tavukcu, S. (2021). Türk Devletler Teşkilatı ve Fergana Vadisi'nde İstikrar Sağlanmasının Önemi. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*. (25.02.2022) <https://www.sde.org.tr/sinan-tavukcu/genel/turk-devletler-teskilati-ve-fergnavadisinde-istikrarin-saglanmasinin-onemi-kose-yazisi-25126>
- U.S. Department of State, Foreign Terrorist Organizations. (08.06.2022) <https://www.state.gov/foreign-terrorist-organizations/>
- Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik – Panislamizm Işığında Türkistan*, Lalezar Kitabevi, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:15.03.2022 Accepted/Kabul:10.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088275

Research Article/Araştırma Makalesi

Çakır, M. (2022). "Gelir Vergisi Kanunu'nun Kayıt Dışı Ekonomi Açısından İncelenmesi ", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.201-214.

GELİR VERGİSİ KANUNU'NUN KAYIT DIŞI EKONOMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Muharrem ÇAKIR*

Öz

1960'lı yıllardan itibaren tüm dünyanın ilgi odağına girmeye başlayan kayıt dışı ekonomi her ülkede farklı biçimde ortaya çıkmakta ve farklı terimlerle adlandırılmaktadır. Tanımlanmasında ve ölçülmesinde zorluklar bulunan kayıt dışı ekonomi ortaya çıkardığı olumsuz etkiler nedeniyle arzu edilmeyen bir durumdur. Bu nedenle kayıt dışı ekonominin nedenlerinin tespit edilmesi kayıt dışılıkla mücadelede büyük önem arz etmektedir. Kayıt dışı ekonominin çok sayıda nedeni olmakla birlikte bu nedenler ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Ancak genel kabul görmüş en önemli neden vergi yükünün ağır olmasıdır. Bu nedenle kayıt dışı ekonomi ile mücadelede vergiler, üzerinde durulması gereken bir konu haline gelmektedir. Literatürde kayıt dışılığın vergi ile ilişkisini ele alan çalışmalar olmakla birlikte çalışmaların birçoğu kayıt dışı ekonominin vergi gelirlerinde meydana getirdiği etki üzerinedir. Bu çalışmada ise gelir vergisi kapsamında yer alan ve kayıt dışılığı olumsuz etkileyebilen uygulamalar ele alınmaktadır. Bu doğrultuda çalışma Gelir Vergisi Kanunu'nda yer alan uygulamaların kayıt dışılığı nasıl olumsuz etkilediğini açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kayıt Dışı Ekonomi, Gelir Vergisi, Vergi Sistemi Karmaşıklığı*

Jel Kodu: *E26, H24, H26*

EXAMINING THE INCOME TAX LAW IN TERMS OF INFORMAL ECONOMY

Abstract

The informal economy has started to become the center of attention of the whole world since the 1960s. Therefore, the informal economy emerges differently in each country and is called with different terms. Defining and measuring the informal economy is difficult and it is an undesirable situation due to the negative effects it creates. For this reason, determining the causes of the informal economy is of great importance in the fight against informality. There are many reasons for the informal economy. Although these reasons differ between countries, the most widely accepted reason is that the tax burden is heavy. So, taxes become an issue that needs to be emphasized in the fight against the informal economy. Although there are studies in the literature that deal with the relationship between informality and tax, most of the studies are on the effect of the informal economy on tax revenues. In this study, the practices that are within the scope of income tax and that can negatively affect informality are discussed. In this direction, the study aims to explain how practices in the Income Tax Law negatively affect informality.

Keywords: *Informal Economy, Income Tax, Tax System Complexity.*

Jel Codes: *E26, H204, H26*

* Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ANKARA.
e-mail: muharrem.cakir@hbv.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0830-0430>)

1. GİRİŞ

Kayıt dışı ekonomi ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ne olursa olsun karşılaşılmış oldukları en önemli sorunlardan bir tanesidir. Kayıt dışı ekonominin varlığı vergi gelirlerini azaltmakta, kamu harcamalarında etkisizliğe yol açmakta, rekabet eşitsizliğine neden olmakta ve yatırım kararlarını olumsuz etkilemektedir. Kayıt dışı ekonomi çalışan açısından ele alındığında ise kısa vadede gelir artışı olarak gözükebilir de uzun vadede indirimli veya ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanılmasını engellemekte ve emeklilik haklarından mahrum bırakmaktadır.

Ortaya çıkarmış olduğu olumsuz etkiler kayıt dışı ekonomiyle etkin bir şekilde mücadele etmeyi gerekli kılmaktadır. Etkin mücadelenin en önemli aşaması da kayıt dışı ekonominin nedenlerinin doğru bir şekilde tespit edilmesidir. Kayıt dışı ekonomiye neden olan çok fazla sayıda etmen bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ise hiç şüphesiz vergi yükünün ağır olmasıdır.

Vergi yükünün ağır olması kayıt dışı ekonomiyi artırmakta, kayıt dışı ekonominin artması ise vergi gelirlerini azalttığından yeni vergilerin ortaya çıkmasına veya mevcut vergi yükünün artmasına neden olmakta ve bu süreç kısır bir döngü haline gelmektedir. Kayıt dışı ekonomi ile vergiler arasındaki bu sıkı ilişki bu kapsamda yapılan çalışmaların sayısını da artırmaktadır. Ancak kayıt dışı ekonomi ile vergi arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaların çoğu kayıt dışı ekonominin neden olduğu vergi kayıplarının tahminine yöneliktir. Vergi kanunlarında yer alan uygulamaların kayıt dışılığa etkisini inceleyen çalışma ise yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, çalışma Türkiye’de gelir vergisi kapsamında yer alan ve kayıt dışılığı olumsuz etkileyen uygulamaları ele aldığından literatür açısından önemli katkıları olacaktır.

Çalışmada Gelir Vergisi Kanunu (GVK) kayıt dışılığa etkisi açısından çeşitli uygulamalarıyla ele alınmıştır. Bu doğrultuda öncelikle kayıt dışı ekonomi hakkında genel bilgilere yer verilmiş daha sonra GVK kapsamında yer alan uygulama ve unsurların kayıt dışılığa etkisi açıklanmıştır.

2. GENEL OLARAK KAYIT DIŞI EKONOMİ

2.1. Kayıt Dışı Ekonominin Tanımı ve Kapsamı

Kayıt dışı ekonomi hem gelişmekte hem de gelişmiş ülkelerde oldukça yaygın bir durumdur. Nitekim 2005 yılında yapılan bir çalışmada gelişmekte olan Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde kayıt dışı ekonominin payı %41 civarında iken gelişmiş 21 OECD ülkesinde bu oran %17 olarak hesaplanmıştır (Schneider, 2005: 598). 2021 yılında yapılan bir diğer çalışmada ise gelişmiş Avrupa Birliği ülkelerinde kayıt dışı ekonominin boyutunun GSYH’nın %15-20’si, gelişmekte olan ülkelerde ise GSYH’nın yaklaşık %30 ile %40’ı arasında olduğu tahmin edilmiştir (Kelmanson vd., 2021: 71). Hemen hemen her ülkede kayıt dışı ekonomi olmakla birlikte gelişmekte veya gelişmemiş ülkelerin ekonomik yapıları zayıf ve kırılabilir olduğundan bu ülkelerde kayıt dışı ekonominin etkileri daha yıkıcı olmaktadır (Erkuş ve Karagöz, 2009: 127).

Kayıt dışı ekonomi literatürde farklı terimlerle ifade edilmektedir. Yeraltı ekonomisi, gölge ekonomi, gözlem dışı ekonomi, görünmez ekonomi, gizli ekonomi, paralel ekonomi, gri veya siyah ekonomi gibi kavramlar kayıt dışı ekonomiyi ifade etmek için kullanılmaktadır (Mara, 2021: 309). Kayıt dışı ekonominin bu şekilde farklı adlandırılması tanımın içinde gizlediği unsura göre değişmektedir. Bir diğer ifadeyle kayıt dışı ekonominin unsurları olarak belirtilen yasal faaliyetlerde kayıt dışılık, yasaklanmış faaliyetlerde kayıt dışılık ve hiç kayıtlara girmeyen kayıt dışılık yapılan tanımlamaların farklı terimlerle gerçekleşmesine neden olmaktadır (Uslu, 2021, 1225). Örneğin; kayıt dışı ekonomi ile mevcut faaliyetin gizliliği belirtilmek amaçlanıyorsa gölge ekonomi, gizli ekonomi, yer altı ekonomisi; faaliyetin yasa dışılığı belirtilmek amaçlanıyorsa kara ekonomi, yasadışı ekonomi, illegal ekonomi; faaliyetin resmi organların bilgisi dışında yürütülüyor olması belirtilmek amaçlanıyorsa gayri resmi ekonomi, enformel ekonomi veya kayıt dışı ekonomi olarak adlandırılmaktadır (Yücel, 2016: 398).

Kayıt dışı ekonominin adında olduğu gibi tanımında da bir fikir birliği bulunmamaktadır. Literatür açısından önemli katkıları olan Schneider kayıt dışı ekonomiyi, katma değer açısından önemli olan ve milli gelire dâhil edilmesi gereken ancak kaydedilmeyen bütün ekonomik faaliyetler olarak tanımlamaktadır (Schneider, 1986:

644). Smith ise yapmış olduğu çalışmada kayıt dışı ekonominin farklı tanımlarını kullanarak bir sınıflandırmaya gitmiş¹ ve bunun sonucunda en genel düzeyde kayıt dışı ekonomiyi bazı işletmelerin ve hane halklarının kayıt dışı olan, bir diğer ifadeyle tespit edilemeyen faaliyetlerini devam ettirme çabaları nedeniyle toplam ekonominin kayıt altına alınmayan kısmı olarak tanımlamıştır (Smith, 1994: 4). Bir başka tanıma göre kayıt dışı ekonomi, ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınmadan gerçekleştirilmesi ve bu faaliyette bulunanlara herhangi bir yükümlülük getirmemesidir (Geyik ve Turna, 2021: 259). Bir başka tanıma göre ise kayıt dışı ekonomi milli gelire dâhil edilmesi gereken, ancak bazı nedenlerle, milli hesapların oluşturulduğu istatistiksel araştırmalar veya idari kayıtlarda kapsanmayan ekonomik faaliyetlerdir (Blades ve Roberts, 2002: 4).

Kayıt dışı ekonomi, mal ve hizmet üretimi ve değişimine konu olmasına karşın, ekonominin geleneksel yöntemlerini ile doğru bir şekilde tespit edilemediğinden milli muhasebe kayıtlarına girmeyen ve GSMH büyüklüklerine yansımaya alanları kapsamaktadır (Işık ve Acar, 2003: 118). Bir başka ifadeyle kayıt dışı ekonomi parasal, düzenleyici ve kurumsal nedenlerden dolayı resmi makamlardan saklanan bütün faaliyetleri kapsamaktadır. Parasal nedenler, vergi ve sosyal güvenlik katkılarını ödemekten kaçınmayı; düzenleyici nedenler, bürokrasiden kurtulmayı; kurumsal nedenler ise yolsuzluğu, siyasi kurumların kalitesi ve zayıf hukuk kurallarını içermektedir (Medina ve Schneider, 2021: 10).

2.2. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Kayıt dışı ekonominin nedenleri ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ve coğrafi koşullarına göre farklılık göstermekle birlikte gelişmiş ülkelerde kayıt dışılığın varlığında vergisel faktörler ve işgücü piyasasına yönelik düzenlemeler ön plana çıkarken gelişmekte olan ülkelerde bunlara ek olarak nüfus artışı ve kırdan kente göç gibi demografik etmenler de bulunmaktadır (Uslu, 2021: 1225). Ayrıca gelişmekte olan ülkelerdeki kurumsal yapılaşmanın gelişmiş ülkelere göre daha geride olması kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmekte olan ülkelerde daha fazla olmasına neden olabilmektedir (Fedotov, 2021: 285). Gelişmiş ülkelerde sanayi sektörünün fazla olması ve bu sektörde faaliyette bulunan işletmelerin büyük ölçekli olması söz konusu işletmelerin faaliyetlerini kayıt dışı alana kaydırmasını zorlaştırmaktadır (Fedotov, 2021: 286).

Bir ekonomide kayıt dışılığın ortaya çıkması ve artması çok sayıda etmene bağlıdır. Tanzi 1980 yılında yapmış olduğu çalışmada kayıt dışılığın iki temel nedeni olduğunu (vergiler ve kısıtlamalar) ifade etmiş; 1999 yılında yapmış olduğu çalışmada ise bu nedenlere yasakları ve yolsuzluğu da eklemiştir (Tanzi, 1980, 34; Tanzi, 1999). Buna göre vergi oranların yükselmesi, kısıtlamaların sıklaştırılması ve yasaklar ile yolsuzluğun artması kayıt dışı ekonominin artmasına neden olmaktadır.

Kayıt dışı ekonominin temel nedenleri bu şekilde kabul edilmekle birlikte enflasyon, gelir dağılımının adaletsizliği, vergi sisteminin yapısı, mevzuatın karmaşık olması, kanunların sürekli değişmesi, istisna muafiyet vb. uygulamaların kapsamının geniş olması, vergi ahlakı ve vergi bilincinin oluşmaması ve vatandaşların yönetici ve yasalara güven duymaması gibi etmenler de kayıt dışılığa neden olabilmektedir (Geyik ve Turna, 2021: 260).

İfade edildiği gibi kayıt dışı ekonominin çok fazla nedeni bulunmaktadır. Bu doğrultuda yapılan çalışmalarda genel olarak ifade edilen ve kabul gören nedenler Tablo 1’de yer almaktadır.

¹ Smith tarafından yapılan sınıflandırmada kayıt dışı ekonomi kapsamındaki faaliyetler piyasa içi-piyasa dışı, yasal-yasal olmayan ve istatistikçiler tarafından kayıt altına alınmayan-vergi yetkilileri tarafından kayıt altına alınmayan şeklinde ayrıma tabi tutulmuştur.

Tablo 1. Kayıt dışı ekonominin nedenleri

Ekonomik ve mali nedenler	<ul style="list-style-type: none">- Aşırı vergi yükü- Yüksek enflasyon- Ekonomik istikrarsızlık ve kriz- Kurumsallaşamama ve KOBİ'lerin yaygınlığı- Tarım sektörünün büyüklüğü- E-ticaretin yaygınlaşması
İdari ve hukuki nedenler	<ul style="list-style-type: none">- Mevzuatın karmaşık olması- Düzenlemelerin sık sık değiştirilmesi- Yolsuzluk- Vergi denetiminde var olan sorunlar- Yetersiz muhasebe ve müşavirlik hizmeti- Hantal bürokrasi
Sosyal ve psikolojik nedenler	<ul style="list-style-type: none">- Güven sıkıntısının yaşanması- Bilinçsizlik- Devlet otoritelerine karşı koyma güdüsü- Kırdan kente göç
Siyasal nedenler	<ul style="list-style-type: none">- Kamu harcamalarının finansmanına ilişkin dengesizlikler- Kişisel uygulamalar

Kaynak: Öçal ve Şenel, 2021: 1207.

2.3. Kayıt Dışı Ekonominin Ölçülmesi

Kayıt dışı ekonominin sürekli olarak artması ve belirli bir boyuta ulaşması GSMH, işsizlik düzeyi, vergi tabanının büyüklüğü gibi bazı önemli değişkenlerin davranışlarını bozarak ekonomi politikalarında sapmalara neden olmaktadır. Bu nedenle bir ekonomi politikası için kayıt dışı ekonominin boyutunu tespit etmek büyük önem taşımaktadır (Erkuş ve Karagöz, 2009: 128). Ancak kayıt dışı ekonominin büyüklüğünü tam olarak tespit etmek mümkün olmadığından sadece tahmini olarak ölçüm yapılmaktadır.

Kayıt dışı ekonominin ölçülmesinde doğrudan ve dolaylı olmak üzere çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Doğrudan yöntemde kayıt dışı ekonomi yapılacak mülakat sonunda tahmin edilmektedir (Frey ve Weck, 1983: 23-24). Bu yöntemde genellikle anket tercih edilmekte ve kayıt dışılığının ölçülmesinde ankete verilen cevapların doğruluğu önem arz etmektedir. Dolaylı yöntemlerde ise kayıt dışılığı takip edebilecek izler kullanılmakta olup GSMH, istihdama katılma oranı, vergi kaçakçılığının miktarı ve nakit akışı dikkate alınarak kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir (Frey ve Weck, 1983: 23-24; Işık ve Acar, 2003: 123).

Bilgi teknolojilerinin hızlı gelişimi nedeniyle, modern kayıt dışı ekonomi ölçümünün çok daha karmaşık hale gelmesi kayıt dışı ekonominin ölçümünde yeni yaklaşımları gerektirmektedir. Geçen yüzyılın ortalarında kayıt dışı ekonominin temeli, devlet kontrolünden çeşitli şekillerde gizlenen faaliyetler şeklinde ifade edildiğinden kayıtlı ekonomi ile kayıt dışı ekonomi asgari ortak noktada birbirine "paralel" olarak var olmaktadır. Ancak günümüzde bu iki kesimin birbirleriyle başarılı bir şekilde etkileşime girmesi kayıt dışı ekonominin ölçülmesi sorununu önemli derece karmaşıklaştırmaktadır (Bashlakova ve Bashlakov, 2021: 472).

2.4. Kayıt Dışı Ekonominin Sonuçları

Kayıt dışı ekonomi, ekonomi sisteminde yer alan aktörler (işçi, işveren, devlet) açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Kayıt dışı ekonomi denildiğinde olumsuz etkiler ön plana çıksa da ekonomi açısından bazı olumlu etkilerinin bulunduğu da ifade edilebilir. Bu kapsamda kayıt dışı ekonominin olumlu etkilerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Bashlakova ve Bashlakov, 2021: 471; Uslu, 2021: 1228):

- Kayıt dışı ekonomi ek istihdam sağlayabilmektedir. Şöyle ki, kayıtlı istihdam durumunda vergi, sosyal güvenlik katkıları, işveren ve işsizlik fonlarına yapılan ödemelerin varlığı kayıt dışı ekonomide bertaraf edilerek daha fazla işçi istihdamına imkân verebilir.

- Kayıt dışı ekonomi, rekabetçi bir ortamda maliyetleri minimize ettiğinden tüketiciler açısından daha ucuz mal ve hizmetlere ulaşma imkânı sağlayabilir.

- Belirli ekonomik faaliyet türleriyle ilgili kısıtlayıcı bir politikanın varlığında, kayıt dışı ekonomide söz konusu kısıtlamalar bulunmadığında tüketim malları ve hizmetlerin sunumu gerçekleştirilebilir.

- Kayıt dışı ekonomide ek gelir elde eden kişi ve kurumlar, kayıtlı ekonomide üretilen mal ve hizmetlere ek talep oluşturarak ekonomik faaliyetlerin ve büyümenin artmasına katkıda bulunabilir.

- Kayıt dışı ekonomi, tekelleşme eğiliminde olan endüstrilerde rekabet oluşmasına izin verir.

- Uygun bir istatistiksel gözlem sistemi ile kayıt dışı ekonomi, hükümet düzenlemelerinin etkinliğinin önemli bir göstergesi olabilir.

Kayıt dışı ekonominin var olan bu olumlu etkilerine karşın olumsuz etkilerinin daha yıkıcı olmasından dolayı kayıt dışı ekonominin azaltılması devletlerin temel makroekonomik amaçları arasında yer almaktadır. Kayıt dışı ekonominin ortaya çıkardığı olumsuz etkileri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Bashlakova ve Bashlakov, 2021: 471; Uslu, 2021: 1228; Dursun ve Dağcı, 2021: 40-41):

- Kayıt dışı ekonomi nedeniyle devletlerin vergi ve sosyal güvenlik katkı gelirleri azalmaktadır. Vergi gelirlerinin azalması sonucunda devletler, vergi oranlarını artırmakta, ek vergi koymakta, para basmakta veya borçlanmaya başvurmaktadır. Vergi yükünü artıran girişimler kayıt dışılığı artırarak kısır bir döngü oluşturmaktadır. Para basımı veya borçlanmaya başvurulması ise uzun vadede yüksek faiz ve yüksek enflasyonla ekonomiye zarar vermektedir.

- Kayıt dışı ekonomi kamu harcamalarında etkinsizliğe neden olmaktadır. Kayıt dışı ekonomi alanında istihdam edilen kişiler devlet nazarından işsiz ve geliri olmayan kişiler olarak gözükeğinden bu kişilere gereksiz sosyal yardım yapılmaktadır. Ayrıca kamu gelirlerinin azalması sonucu mali transferler azalarak gelir dağılımında bozucu etki yapmaktadır.

- Kayıt dışı ekonomik faaliyette bulunan işletmeler ile kayıt altında faaliyette bulunan işletmeler arasındaki rekabet eşitsizliği ortaya çıkmaktadır.

- Şirketlerin yatırım kararları alırken göz önünde bulundurduğu hususlardan biri de faaliyette bulunacağı alanda kayıt dışılığın varlığıdır. Kayıt dışı ekonominin olması durumunda şirketler yatırım kararlarını yeniden gözden geçirmektedir.

- Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin yetkili makamlar tarafından denetlenememesi sonucu kalitesiz ve sağlıksız ürün ve hizmetler ortaya çıkabilmektedir.

- Kayıt dışı istihdam edilenler kendilerine ve ailelerine sağlanacak ücretsiz veya indirimli sağlık hizmetlerinden yararlanamamakta, emeklilik haklarından kısmen veya tamamen mahrum kalmaktadırlar.

- Ekonominin kayıt içi ve kayıt dışı olarak ikiye bölünmesiyle birlikte ekonomi verimli ve zenginlik üreten bir yapıya kavuşamamakta, ekonomik verilerin açıklama gücü azalmakta ve bozulmaktadır. Kayıt dışı ekonominin söz konusu veriler üzerindeki olumsuz etkisi milli geliri artırıcı politikaların üretilmemesine neden olmaktadır.

2.5. Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi

Kayıt dışı ekonomi ve vergi birbirini besleyen ve güçlendiren iki olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilen, 2007: 137). Vergi yükünün ağır olması kayıt dışılığa neden olurken kayıt dışılığın büyümesi ise vergi tabanını daralttığından hedeflenen gelire ulaşabilmek için vergilerin artırılmasına neden olmaktadır.

Bireylerin ve işletmelerin temel amacının kâr elde etmek olduğu dikkate alındığında bir maliyet unsuru olan vergilerin yüksek olması kayıt dışı ekonominin en temel sebebi olarak ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle vergiler ile birlikte sosyal güvenlik primleri kayıtlı sisteme dâhil olmanın maliyetlerini oluşturduğundan bu maliyetler yükseldikçe kayıt dışı ekonomi de büyümektedir (Demir ve Küçükilhan, 2013: 35). Vito Tanzi 1980 yılında yapmış olduğu çalışmada kayıt dışı ekonominin iki temel nedeni bulunduğunu ve bunların vergiler ile kısıtlamalar olduğunu ifade etmiştir (Tanzi, 1980: 34).

Neo-klasik modelde, kayıt dışı ekonominin temel faktörü olarak marjinal vergi oranı kabul edilmekte olup marjinal vergi oranının yüksek olması, çalışma ile boş zaman arasında ikame etkisini artırmakta ve kişinin

çalışma ile aylıklık arasındaki zaman dağıtımını kararlarında bozulmalara neden olmaktadır (Manolas vd., 2013: 1039). Nitekim literatürde vergi ile kayıt dışı ekonomi arasındaki ilişkiyi analiz eden çok fazla sayıda çalışma bulunmaktadır. Stankevicius ve Vasiliauskaite 2005-2012 yıllarını kapsayan ve Avrupa Birliği ülkelerine yönelik olarak yapmış oldukları çalışmada artan vergi yükünün devletlerin düzenleyici faaliyetleriyle birleştiği ve bunun kayıt dışı ekonominin büyümesi için ana etmen olduğu sonucuna varmıştır (Stankevicius ve Vasiliauskaite, 2014: 552).

Bir başka çalışmada vergi gelirlerinin gayri safi yurtiçi hasılaya (GSYİH) oranları ile kayıt dışı ekonominin GSYİH oranları arasındaki ilişki analiz edilmiş ve kayıt dışı ekonominin yüksek seviyelerde olmasının, düşük vergi tahsilatına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Awasthi ve Engelschalk, 2018: 2). Aynı çalışmada ayrıca vergi sisteminin karmaşık olmasının vergi mükelleflerinin uyum maliyetini artıracığı ve bu nedenle mükelleflerin kayıt dışı alana yöneleceği de vurgulanmıştır (Awasthi ve Engelschalk, 2018: 4).

Kayıt dışı ekonominin varlığı devletin en önemli gelir kaynağı olan vergi gelirlerinde azalmalara neden olmakta ve bu azalmalara neden olan faaliyetler çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi kayıt dışı ekonomik faaliyette bulunan işletmelerin elde ettiği gelir nedeniyle kayıtlı ekonomide ödemesi gereken miktardan daha az vergi ödemesi veya hiç ödememesi şeklindedir. İkincisi ise kayıt dışı ekonomide üretilen ürünlerin tesliminde veya hizmetlerin ifasında ortaya çıkacak katma değer vergisi gibi harcamalar üzerinden alınacak vergilerin bertaraf edilmesidir. Üçüncü ise kayıt dışı istihdam nedeniyle ücretliler üzerinden ödenmesi gereken vergilerin veya sosyal güvenlik primlerinin olması gerekenden az ödenmesi veya hiç ödenmemesidir.

3. Gelir Vergisi Kanunu'nun Kayıt Dışı Ekonomi Açısından İncelenmesi

1949 yılında gerçekleştirilen vergi reformu kapsamında 5421 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile yürürlüğe girmiş ve 1950 yılından itibaren uygulanmaya başlamıştır. 1950'li yıllardaki uygulamaların beklenen başarıyı gerçekleştirememesi üzerine vergi sisteminde yeni düzenlemeler yapılarak 31.12.1960 tarihinde 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiş; 1970'li yıllarda yaşanan olağanüstü koşullarda yıpranan 193 sayılı kanun 1981 yılından itibaren önemli değişiklikler yapılarak günümüze ulaşmıştır (Saraçoğlu, 2021: 2).

Bu kısımda gelir vergisi kanunu açısından kayıt dışılığa olumsuz etki edebilecek durumlar açıklanacaktır.

3.1. Gelirin Tespitinde Kaynak Teorisinin Esas Alınması

Gelirin tanımına yönelik, 1800'lü yıllarda başlayan tartışmalar kesin bir uzlaşma ile sonuçlanmasa da genel kabul gören kaynak teorisi ve safi (net) artış teorisi olmak üzere iki farklı gelir teorisi bulunmaktadır (Rakıcı ve Aktuğ, 2020: 592). Kaynak teorisi 1832 yılında Alman iktisatçı Friedrich von Herman tarafından, safi artış teorisi ise 1889 yılında İsveçli iktisatçı David Davidson ve 1896 yılında Alman iktisatçı George von Schanz tarafından ortaya konulmuştur (Saraçoğlu, 2022: 224-225). Kaynak teorisine göre gelir, kişinin sahip oldukları üretim faktörlerinden (emek, sermaye, doğal kaynak ve girişim yeteneği) bir veya bir kaçının bir araya gelerek üretim faaliyetlerine katılmaları sonucu elde ettikleri değerler olup ücret, faiz, kar ve rant bu kapsamda değerlendirilmektedir (Şenyüz vd., 2015: 3). Safi artış teorisine göre ise gelir kişilerin belirli bir zaman dilimi içinde elde ettikleri iktisadi kazançlar olarak tanımlanmakta ve bu zaman dilimi içindeki tüketim ve servette meydana gelen net artışlar geliri oluşturmaktadır (Şenyüz vd., 2015: 4). Kaynak teorisine göre bir iktisadi değer gelir olarak nitelendirilebilmesi için süreklilik unsuru önem arz ederken safi artış teorisine göre elde edilen iktisadi değer süreklilik önemli değildir.

Kayıt dışılığın önlenmesinde bir takvim yılı içinde yaşam standardında ve servetteki net artışın kaynağı olan gelirlerin belirlenmesi önem arz etmektedir (Bilen, 2007: 138). Bu kapsamda gerçekleşen her türlü gelir ve değer artışı temeli, kaynağı ve sürekliliği önem arz etmeksizin gelir olarak kabul edilmeli ve vergilendirilmelidir (Yücel, 2016: 174). Oysaki kaynak teorisi, vergilendirilebilir gelirin kapsamını daraltmakta ve kayıt dışı ekonominin yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır (Yücel, 2016: 174).

Gelir Vergisi Kanunu'na göre gelir bir gerçek kişinin bir takvim yılı içinde elde ettiği kazanç ve iratlar olarak tanımlanmış ve gelirin unsurları ticari kazanç, zirai kazanç, ücret, serbest meslek kazancı, gayrimenkul sermaye iradı, menkul sermaye iradı ile diğer kazanç ve iratlar olarak sıralanmıştır. İlk altı unsur kapsamında elde edilecek olan gelirler, üretim faktörlerinin bir veya bir kaçının bir araya gelmesi ve süreklilik arz etmesinden dolayı kaynak

teorisi kapsamında değerlendirilirken yedinci unsur olan diğer kazanç ve iratlar da ise safi artış teorisi geçerli olmaktadır. Diğer kazanç ve iratlarda safi artış teorisi benimsenmekle birlikte vergiye tabi gelirler sayma yöntemi ile belirlenmiştir. Buna göre gelir vergisinin konusuna girmeyen hiçbir gelir için gelir vergisi ödenmemektedir. Ancak bu durum gelir vergisi konusuna girmeyen bütün gelirlerin kayıt dışı ekonomi kapsamında değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Şöyle ki şans oyunlarından elde edilen gelir veya miras olarak kazanılan değerler gelir vergisi konusuna girmez iken şans oyunları vergisi veya veraset ve intikal vergisi kapsamında vergilendirilmektedir. Ancak bazı gelirler vardır ki (kumar oynayanların kazancı) hiçbir şekilde vergiye tabi olmamaktadır. Bu tür gelirlerin kişilerin tüketimlerinde ve servetlerinde artışa neden olmasına rağmen vergi dışı bırakılması kayıt dışılığı artırmaktadır. Bu nedenle diğer kazanç ve iratlar kapsamında vergilendirilebilecek gelirlere “herhangi bir verginin konusuna girmemekle birlikte kişilerin gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerden elde ettikleri bütün kazanç ve iratlar” şeklinde bir madde eklenerek vergi tabanı genişletilebilir, safi artış teorisi gerçek anlamda uygulanabilir ve kayıt dışılığın azaltılmasına olumlu etkide bulunulabilir.

3.2. Basit Usulde Tespit Edilen Ticari Kazançların Vergiden İstisna Tutulması

Ticari kazanç kapsamında gelir elde edenler gerçek usulde veya basit usulde tespit edilmekte ve vergilendirme işlemleri farklılık arz etmektedir. Ticari kazançları gerçek usulde tespit edilen mükellefler gelir vergisine tabi iken 26 Ekim 2021 tarihli 31640 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 7338 Sayılı Vergi Usul Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile basit usule tabi ticari kazanç sahiplerinin elde ettikleri kazançlar gelir vergisinden istisna tutulmuştur. Basit usul uygulamasının amacının kayıt dışılığının azaltılması ve vergilemede gerçek kazancın esas alınmasıyla birlikte vergilemede adaletin sağlanması olduğu dikkate alındığında söz konusu kazançların vergi dışı bırakılması kayıt dışı ekonominin artmasına neden olacaktır.

Bir ticaret erbabının basit usule tabi olabilmesi için kanunda yazılı genel şartların hepsini ve özel şartlardan bir tanesini taşıması gerekmektedir. Buna göre kendi işinde bilfiil çalışan veya bulunan, kira bedeli veya emsal kira bedeli belirli tutarları aşmayan ve ticari, zirai ve mesleki faaliyetleri dolayısıyla gerçek usule tabi olmayan ticaret erbabının kazançları mal alım-satımı veya iş hasılatı bakımından kanunda yazılı ölçülerin altında kalıyorsa basit usule göre tespit edilmektedir.

Basit usule tabi olanlar kazancın tespiti, beyanname verme ve Vergi Usul Kanunu (VUK)’nun defter tutma hükümleri hariç olmak üzere vergiye ilişkin ödev ve yükümlülükler açısından ikinci sınıf tüccarlar için geçerli olan hükümlere tabidir. Kazancı basit usulde tespit edilenler bu sorumluluklarının (belge alıp-verme, bildirimde bulunma vb.) yanı sıra bazı kolaylıklara sahiptir. Basit usule tabi olanlar defter tutmamakta, vergi tevkifatı yapmamakta, geçici vergi ödememekte, teslim ve hizmetleri KDV’den istisna edilmektedir (Çakır, 2021a: 2385) Ayrıca yapılan düzenleme ile bu mükelleflerin kazançları vergiden istisna tutularak beyanname verme yükümlülüğü de kaldırılmıştır (Çakır, 2021a: 2385). Basit usule tabi olanlara sağlanan bu kolaylıklar kayıt dışı ekonominin artmasına neden olabilmektedir. Gerçek usule tabi mükellefler basit usule tabi olmak için veya basit usule tabi olanlar ise gerçek usule geçmemek için mal alış ve satışlarında ya da hizmet ifalarında belge alma ve verme yükümlülüklerini yerine getirmemektedir. Bu nedenle basit usul kayıt ve belge düzenini bozarak kayıt dışı ekonomiyi besleyen bir mekanizma olarak nitelendirilebilir.

3.3. Esnafın Vergi Dışı Tutulması

GVK’nın 9. maddesinde esnaf muaflığına ilişkin hükümlere yer verilmekle birlikte esnafın tanımı yapılmamıştır; ancak kanunda yer alan düzenlemelere göre esnafı, faaliyeti nakdi sermayeden ziyade bedeni çalışmaya dayanan ve kazancı ancak geçimini sağlamaya yetecek sanat ve ticaret erbabı olarak nitelendirmek mümkündür. (Saraçoğlu, 2021: 29). Esnaf muaflığı, gelir düzeyi oldukça düşük düzeyde olanların iktisadi, mali ve sosyal açıdan korunması amacıyla dayanmakta olup muaflık kapsamına girenlerin vergilendirilmesi durumunda vergi tahsil giderleri elde edilecek vergi gelirinden yüksek olabilecektir (Saraçoğlu, 2021: 29).

Esnaf muaflığından yararlanabilmek için kanunda yer alan genel şartlar ile özel şartlardan bir tanesinin taşınması gerekmektedir. Aksi takdirde esnaf muaflığından yararlanılması mümkün değildir.

İfade edildiği gibi kayıt dışı ekonomi ile mücadele belge alma ve verme önem arz etmektedir. Vergiden muaf esnaf ise kayıt tutmamakta ve belge düzenlememekte olup aldıkları belgeleri saklamakla yükümlüdür. Şöyle ki,

GVK'nın 9. maddesine göre vergiden muaf esnaf faaliyetleri ile ilgili olarak satın aldıkları mallara ve giderlerine ilişkin, gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinden aldıkları belgeleri saklamak zorundadırlar. Ayrıca vergiden muaf esnafın mal satması veya hizmet sunması halinde malı alan veya hizmeti yaptıran birinci ve ikinci sınıf tüccarların, kazancı basit usulde tespit edilenlerin, defter tutmak zorunda olan serbest meslek erbabı ve çiftçilerin gider pusulası düzenlemesi zorunludur.

Basit usulde tespit edilen ticari kazançların vergiden istisna tutulmasından önce vergiden muaf esnafın basit usule tabi olmama adına belge alma-verme yükümlülüklerini yerine getirmemesi kayıt dışılığa neden olabilmekteydi. Basit usule tabi kazançların vergiden istisna tutulması, vergiden muaf esnafın vergi ödeme endişelerini azaltabilir ve kayıt dışılık açısından olumlu etki sağlayabilir. Ancak vergiden muaf esnaf ile basit usule tabi mükelleflerin ticari ilişki içinde bulunması durumunda basit usule tabi mükelleflerin gerçek usulde vergilendirilmek istememesinden dolayı bu tür ticari ilişkilerde belge alma-verme yükümlülüklerinin yerine getirilmesi mümkün olmayabilir. Bu da kayıt dışı ekonominin artmasına neden olabilir. Ayrıca her ne kadar esnaf muaflığından yararlananlara mal ve hizmet alımları karşılığında GVK 94. madde kapsamında vergi tevkifatı yapılması kayıt dışılık açısından olumlu etkilere sahip olsa da mal ve hizmet alımlarının GVK 94. maddede sayılanların haricinde yapılması durumunda kayıt dışılığı olumsuz etkileyecektir.

3.3. Zirai Kazancın Vergilendirilmesinde Tevkifat Uygulamasının Benimsenmesi

Tarım sektörü üretim, tedarik zinciri, lojistik, dağıtım, planlama, yazılım gibi geniş bir alana yayıldığından çok fazla sayıda sektörle ilişkili içerisindedir (Palabıyık, 2020). Bu nedenle gerek tarım sektöründen elde edilen gelirler gerekse bu sektörde çalışanlar açısından kayıt dışılığı önlemek son derece önem arz etmektedir.

Zirai faaliyetler kapsamında elde edilen gelirlerin vergilendirilmesine yönelik düzenlemeler GVK'nın 52. ile 60. maddeleri arasında düzenlenmiştir. GVK'nın 53. maddesine göre çiftçiler zirai faaliyetlerinden doğan kazançlarından dolayı gelir vergisine tabidir. Çiftçilerin elde ettikleri zirai kazançların vergilendirilmesi sahip oldukları işletmelerin ölçülerine, biçerdövere veya bu mahiyetteki bir motorlu araca ya da traktörlerin yaşına ve sayısına göre değişmektedir. Buna göre;

- 54. maddede yazılı işletme büyüklüğü ölçülerini aşan,

- Bir biçerdövere veya bu mahiyetteki bir motorlu araca sahip olanlar veya

- On yaşına kadar ikiden fazla traktörü bulunan çiftçilerin kazançları gerçek usulde (zirai işletme hesabı veya diledikleri takdirde bilanço esasına göre tespit olunarak) vergilendirilmektedir. Bunların dışında kalan çiftçiler ise zirai kazançların vergilendirilmesinde esas uygulama olan hasılatları üzerinden tevkifat yapılmak suretiyle vergilendirilmekte ve bu çiftçiler kazançları için beyanname vermemektedir.

GVK'nın 53. maddesinde "VUK hükümlerine göre belge alma verme, saklama ve ibraz yükümlülüklerine uymayan çiftçilerin, çeşitli kamu kurum ve kuruluşları tarafından verilen avans, kredi, sübvansiyon, prim gibi aynı ve nakdi destek unsurlarından yararlanamazlar." şeklinde kayıt dışılığı önlemeye yönelik hükümlere yer verilmiştir (Hayran, 2012: 11). Ancak kazançları tevkifat yöntemiyle vergilendirilen çiftçiler, yapılan satışları dolayısıyla belge düzenlememektedir. Ayrıca tevkifat yöntemiyle vergilendirilen çiftçiler defter tutmamakta ve beyanname vermemektedir. Mükellef psikolojisi açısından bakıldığında ve genel olarak çiftçi eğitim seviyesinin düşük olduğu dikkate alındığında bu durum belge düzeninin yerleşmesini engellemekte ve kayıtların tutulmamasına neden olmaktadır. Diğer bir ifadeyle tevkif suretiyle vergilendirme uygulaması belge düzenleme, alma, muhafaza etme alışkanlıklarını olumsuz yönde etkilediğinden belge düzeninin yerleşmesini engelleyerek kayıt dışılığı meydana getirmekte ve beslemektedir (Yücel, 2016: 177). Bununla birlikte tevkifat yöntemiyle vergilendirilecek olan çiftçinin ürünlerini GVK 94. maddede yer almayan kişilere satması durumunda bir vergilendirme söz konusu olmayacak ve kayıt dışılık ortaya çıkacaktır.

3.4. Asgari Ücretlilerin Vergiden Muaf Olması

01.08.2004 tarihli ve 25540 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan Asgari Ücret Yönetmeliği'ne göre asgari ücret, "işçilere normal bir çalışma günü karşılığı ödenen ve işçinin gıda, konut, giyim, sağlık, ulaşım ve kültür gibi zorunlu ihtiyaçlarını günün fiyatları üzerinden asgari düzeyde karşılamaya yetecek ücret" olarak tanımlanmaktadır.

Düşük ücretlilerin sosyal ve ekonomik durumlarının iyileştirilmesine dayanan asgari ücret uygulaması, temel olarak emeği karşılığı geçimini sağlayan kimseye sosyal bakımdan uygun asgari bir yaşam seviyesi sağlamayı amaçlamaktadır (Akgül, 2016: 102-103). Bu bakımdan devlet Anayasa'nın 55. maddesiyle çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri için gerekli tedbirleri almakla sorumlu kılınmıştır. Anayasanın kendisine vermiş olduğu sorumluluk çerçevesinde devlet asgari ücretin tespit edilmesi ve uygulanması aşamasında üzerine düşen görevleri yerine getirmelidir. Bu kapsamda 7349 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanuna göre geliri sadece asgari ücretten ibaret olanlar için gelir vergisi ve damga vergisi kesintisi uygulanmayacak, sadece Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) işçi payı ile işsizlik fonu kesintisi gerçekleşecektir.

Kanun yürürlüğe girmeden önce asgari ücret üzerinden hem gelir ve damga vergisi ödenmekte hem de sigorta primleri kesintisi yapılmaktaydı. Hem vergilerin hem de sigorta primlerin yüksek olması ise işverenlerin maliyetini artırmaktadır. Vergi takozu olarak ifade edilen bu durum işvereni yüksek vergi ve sosyal güvenlik ödemelerinden kurtarmak, işçiyi ise elde ettiği net ücreti artırmak amacıyla kayıt dışılığa teşvik etmektedir (Edizdoğan vd., 2019: 220). Çünkü ücret ile kayıt dışı istihdam ilişkisi asgari ücretin yüksekliğinden ziyade yapılan kesintilerin fazlalığından ortaya çıkmaktadır (Korkmaz, 2001: 283).

Tablo 2: Bazı OECD ülkelerinde vergi takozu (2020 yılı - vergi ve sosyal güvenlik katkıları)

Ülke	Vergi Takozu (%)	Ülke	Vergi Takozu (%)
Belçika	51,5	Türkiye	39,7
Almanya	49	İspanya	39,3
Fransa	46,6	Hollanda	36,4
İtalya	46	Danimarka	35,2
İsveç	42,7	Japonya	32,7
Portekiz	41,3	Birleşik Krallık	30,8
Slovakya	41,2	ABD	28,3
Finlandiya	41,2	Kolombiya	0
Yunanistan	40,1	OECD Ortalaması	34,6

Kaynak: OECD. (2021) Tax Wages 2021.

OECD ülkeleri arasında vergi takozu en yüksek olan ülke Belçika iken en düşük olan ülke Kolombiya'dır. OECD ortalaması dikkate alındığında Türkiye'deki bir işverenin çalıştırmış olduğu işçi nedeniyle vergi ve sosyal güvenlik katkıları açısından katlanmış olduğu maliyetin yüksek olduğu görülmektedir. Ancak yukarıda ifade edildiği gibi 2021 yılında yapılan düzenleme ile asgari ücret üzerinden gelir vergisi ve damga vergisinin ödenmemesi işverenlerin maliyetini azaltacaktır.

Söz konusu düzenlemenin kayıt dışılığa etkisinin anlaşılabilmesi için öncelikle düzenlemenin net bir şekilde açıklanması gerekmektedir. 7349 sayılı Kanun ile birlikte geliri sadece asgari ücretten ibaret olanların ücretlerinden yapılacak olan gelir vergisi ve damga vergisi ödemesi kaldırılmıştır. Bu durumda geliri sadece asgari ücretten ibaret olan ücretliler vergiden muaf tutulmuştur. Ancak hizmet erbabının brüt ücretinin asgari ücretin brüt tutarından fazla olması durumunda gelir vergisi ve damga vergisi hesaplanacak, asgari ücrete denk gelen gelir vergisi ve damga vergisi miktarı hesaplanan tutardan düşülecektir. Bir diğer ifadeyle brüt ücreti asgari ücretten fazla olan hizmet erbapları için istisna değil vergi indirimi uygulaması hayata geçirilmiştir.

Bu düzenlemenin kayıt dışılık açısından biri olumlu biri olumsuz olmak üzere iki farklı etkisi bulunmaktadır. Asgari ücretliler üzerindeki vergi yükünün kaldırılmasıyla birlikte işverenler açısından maliyetlerin azalmasıyla kayıt dışı olarak istihdam edilen işçiler kayıt altına alınabilir ve kayıt dışılık azaltılabilir. Ancak asgari ücretin tamamen vergi dışı bırakılmaması, bir diğer ifadeyle asgari ücretin üzerinde gelir elde eden hizmet erbabı için indirimli gelir vergisi ve damga vergisi ödenecek olması bu şekilde istihdam edilenlerin gerçek ücretleri üzerinden değil de asgari ücretli olarak kayıt edilmesine neden olabilir. Örneğin, kazancı sadece brüt 5.004 TL (asgari ücret brüt tutarı) olan hizmet erbabı için işveren sadece 750,06 TL sigorta primi ödeyecektir. Ancak kazancı brüt 6.000

TL olan bir hizmet erbabı için ise işveren takvim yılının ilk aylarında 765 TL sigorta primi ile birlikte 126,99 TL gelir vergisi ve 7,56 TL damga vergisi ödeyecektir. Gelir vergisi tarifisinin artan oranlı olması sebebiyle sonraki aylarda ödenecek tutarlar artacaktır. Bu nedenle işverenler çalıştırmış oldukları hizmet erbabını asgari ücret üzerinden sisteme kaydederek kayıt dışılığa neden olabilecektir.

3.5. Gayrimenkul Sermaye İratlarının Vergilendirilmesinde Götürü Gider Uygulamasının Varlığı

GVK'nın 70. maddesinde yer alan mal ve hakların kiraya verilmesi sonucunda elde edilen gelirler gayrimenkul sermaye iradı olarak nitelendirilmekte ve vergilendirilmektedir. Verginin matrahı ise gayrisafi hasılatın iradın sağlanması ve sürdürülmesi için yapılan giderlerin indirilmesiyle tespit edilmektedir.

Gayrimenkul sermaye iratlarında safi gelire ulaşmak için indirilebilecek giderlerin tespitinde gerçek gider usulü ve götürü gider usulü olmak üzere iki farklı yöntem benimsenmekte olup mükellefler bu yöntemlerden birini seçme serbestliğine sahiptir. Gerçek gider yönteminde gayrimenkul sermaye iradı sahipleri gayrisafi hasılatın sadece belgeye dayalı giderlerini indirebilmekte iken götürü usulde ise herhangi bir belgeye gerek duymaksızın gayrisafi hasılatın %15'ini gider olarak indirebilmektedir.

Kayıt dışı ekonomiyle mücadelenin temel taşlarından biri belge düzeninin yerleşmiş olmasıdır. Bu nedenle modern vergi sistemlerinde tüm gelir ve iratların vergilendirilmesinde gerçek gider usulünün benimsenmesi gerekmekte olup götürü gider uygulamasının var olması bu yöntemi seçen mükelleflerin yaptıkları harcamalar nedeniyle belge almamasına neden olabilmektedir (Yücel, 2016: 186). Ayrıca götürü gider usulünü seçen mükellefler harcama yapmamış olsalar bile gayrisafi hasılatın %15'ini indirerek ödeyecekleri vergi miktarını azaltmaktadır. Bir diğer ifadeyle götürü gider yöntemini seçen mükellefler, yeterince vergi ödemedikleri gibi yaptıkları harcamalarda belge almayarak vergi ödeme yükümlülüğü bulunan kesimin gerçekte ödemesi gereken vergiyi ödemesine de engel olmaktadır (Şeker, 2020). Bu durum hem belge düzeninin yerleşmesini hem de harcamalar üzerinden ödenmesi gereken katma değer vergisinin doğmasını engelleyerek kayıt dışılığa katkıda bulunmaktadır.

3.6. Vergi Oranlarının Yüksekliği

Vergiler mükelleflerin gelirlerinde, tasarruflarında veya servetlerinde azalmaya neden olan bir unsurdur. Bu nedenle vergi oranlarının yüksek olması mükellefler açısından arzu edilmeyen bir durumdur. Vergi oranlarının yüksek olması durumunda vergi nedeniyle oluşabilecek maliyet etkisinin yok edilebilmesi için mükellefler vergiden kaçınma, vergi planlaması gibi çeşitli yollara başvurmaktadır. Bunların dışında yüksek vergi oranlarından etkilenmek istemeyen mükellefler ekonomik faaliyetlerini kayıt dışı alana da yöneltebilmektedir. Kayıt dışılığın önlenmesi açısından vergi oranlarının kabul edilebilir seviyelerde ve vergi sisteminin adaletli olması gerekmektedir.

Türkiye'de gerçek kişilerin elde etmiş oldukları gelirler %15 ile %40 arasında vergilendirilmektedir. Aşağıdaki tabloda 2022 yılı gelirleri için uygulanacak olan vergi tarifesi yer almaktadır.

Tablo 3. Gelir vergisi tarifesi (2022)

Matrah	Oran
32.000 TL'ye kadar	15%
70.000 TL'nin 32.000 TL'si için 4.800 TL, fazlası	20%
170.000 TL'nin 70.000 TL'si için 12.400 TL (ücret gelirlerinde 250.000 TL'nin 70.000 TL'si için 12.400 TL), fazlası	27%
880.000 TL'nin 170.000 TL'si için 39.400 TL (ücret gelirlerinde 880.000 TL'nin 250.000 TL'si için 61.000 TL), fazlası	35%
880.000 TL'den fazlasının 880.000 TL'si için 287.900 TL (ücret gelirlerinde 880.000 TL'den fazlasının 880.000 TL'si için 281.500 TL), fazlası	40%

Kaynak: www.gib.gov.tr

2020 yılı öncesinde gelir vergisi tarifesinde 4 basamak bulunmakta iken en yüksek vergi oranı %35 olarak uygulanmaktaydı. 27 Aralık 2019 tarihinde yayınlanan 310 Seri Nolu Gelir Vergisi Genel Tebliği ile gelir vergisi

tarifesinden basamak sayısı artırılarak en yüksek vergi oranı da %40'a yükseltildi. Daha önce ifade edildiği gibi vergi oranlarının yükseltilmesi mükellefleri farklı davranış biçimlerine yönlendirdiğinden yapılan bu düzenleme mükelleflerin kayıt dışı ekonomiye yönelme eğilimlerini etkilemektedir.

3.7. Gelir Vergisi Kanunu'nun Karmaşık Olması

Kayıt dışı ekonominin çok sayıda nedeni bulunmakla birlikte bunlardan bir tanesi de vergi sisteminin karmaşıklığıdır. Vergi sisteminin karmaşıklığı çok boyutlu bir kavram olduğundan genel kabul gören bir tanımı bulunmamakla birlikte tahmin edilebilirlik, zorluk, idare edilebilirlik, uygulanabilirlik, yönetim, koordinasyon, uyum ve istikrar gibi unsurları içeren; vergi sisteminin çeşitli aşamalarında ağır dil, karmaşık ve uzun söz dizinleri, belirsizlik, değişiklik ve uyum maliyetleri gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkan zorluklar olarak ifade edilmektedir (Çakır, 2021b: 8). Vergi sistemi karmaşıklığı vergilerin hazırlanışından uygulanmasına kadar bütün aşamaları bir bütün olarak ele almaktadır. Bu nedenle vergilerin hazırlanmasındaki yetersizlik, vergi kanunlarının okunabilirliği ve anlaşılabilirliğinin zor olması, bu kanunların sık sık değişime uğraması, idarenin vergi toplama maliyetleri ile mükelleflerin uyum maliyetlerinin yüksek olması, muafiyet-istisna-indirim vb. kalem sayılarının fazla olması gibi durumlar vergi sistemi karmaşıklığının birer unsuru olmakla birlikte bu unsurlar bir bütün halinde dikkate alındığında vergi sistemi karmaşıklığını ifade etmektedir.

Çalışma kapsamında sadece GVK'nın karmaşıklığı inceleneneğinden karmaşık düzeyi kanunun okunup anlaşılabilirliği açısından değerlendirilecektir. Vergi kanunlarının okunabilirliği verginin anlaşılabilir, ulaşılabilir ve açık olmasını ifade etmekte olup vergi kanunlarının karmaşık olması durumunda okunabilirlik seviyesi düşük olmaktadır (Çakar ve Saraçoğlu, 2015: 44).

Vergi kanunlarının okunabilirliği çeşitli endeks ve teknikler aracılığıyla ölçülmekte olup Gunning Fox Endeksi, Flesch–Kincaid Endeksi ve Çıkartmalı Okunabilirlik Tekniği yaygın olarak kullanılmaktadır. Gunning Fox Endeksi ve Flesch–Kincaid Endeksi İngilizce metinler için geliştirildiğinden Türkçe metinler için doğru sonuçlar vermemektedir. Bu nedenle Türkçe metinlerin okunabilirliğinde Ender Ateşman tarafından 1997 yılında geliştirilen okunabilirlik testinin kullanılması daha doğru olacaktır (Ateşman, 1997: 71).

GVK'nın okunabilirliğinin ölçülmesine yönelik çok az sayıda çalışma bulunmakla birlikte Karabacak 2013 yılında, Öner-Cural ile Değirmenci 2019 yılında yapmış oldukları çalışmalarda GVK'nın okunabilirliğinin çok zor olduğu sonucuna ulaşmıştır (Karabacak, 2013: 49; Öner ve Cural, 2019: 112; Değirmenci, 2019: 84). Ayrıca Çakır tarafından 2021 yılında vergi sisteminin karmaşıklığına yönelik olarak yapılan bir çalışmada da GVK'nın okunabilirliğinin çok zor olduğu tespit edilmiştir (Çakır, 2021b: 141).

İfade edildiği gibi vergi kanunlarının karmaşık olması kayıt dışılığın nedenlerinden biridir. Çünkü vergi kanunlarının karmaşık olması durumunda mükelleflerin kanunları anlaması zorlaşmakta ve vergisel yükümlülükler tam olarak kavranamamaktadır. Bundan dolayı mükellefler herhangi bir yaptırıma tabi olmamak adına vergisel yükümlülüklerini alanında uzman kişilerden yardım alarak gerçekleştirmektedir. Bu durum ise mükelleflerin uyum maliyetlerine artışa neden olmaktadır. Verginin mükellefler üzerinde zaten bir yük olduğu dikkate alındığında ayrıca uyum maliyetlerinin yükselmesi de mükellefleri kayıt dışılığa yönlendirmektedir.

3.8. İstisna, Muafiyet, İndirim vb. Uygulamaların Fazla Olması

Vergi kanunlarına göre vergi alınması gereken bir kişinin kısmen veya tamamen, geçici veya sürekli olarak, şartlı veya şartsız bir şekilde aynı kanun veya başka kanunlarla vergi dışı bırakılması muafiyet olarak adlandırılırken vergilendirilmesi gereken bir konunun benzer şekilde vergi dışı bırakılması istisna olarak nitelendirilmektedir. İstisna, muafiyet, indirim vb. uygulamalar verginin mali amacından ziyade sosyal veya iktisadi amaçlarla vergi kanunlarda yer almaktadır.

Her vergi kanununda olduğu gibi GVK'da da çok sayıda istisna, muafiyet, indirim vb. uygulama yer almaktadır. GVK'da toplam 101 adet istisna, muafiyet, indirim vb. uygulama bulunmaktadır (Çakır, 2021b: 140). İfade edildiği gibi bu tür uygulamalara gelir dağılımında adaletin sağlanması, yatırımların teşviki, bölgesel gelişmişlik seviyesinin dengelenmesi gibi iktisadi ve sosyal amaçlarla başvurulsa da bu uygulamaların sayısının artması vergi karmaşıklığını artırmakla birlikte mükellefler tarafından suiistimal edilmesi nedeniyle kayıt dışılığa olumsuz etkide

bulunmaktadır. Bu nedenle bu düzenlemelerden kaynaklı kayıt dışılığı önlemek için bu uygulamalar gözden geçirilmeli, zorunlu olanlar ve etkin olarak işleyenler hariç olmak üzere istisna, muafiyet, indirim vb. uygulamaların kaldırılması gereklidir (Türkoğlu, 1997: 17).

4. SONUÇ

Kayıt dışı ekonomi sadece az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler de değil gelişmiş ülkelerde de var olan ve her ne kadar olumlu etkilere sahip olsa da ortaya çıkardığı olumsuz etkilerin yıkıcı boyutlarda olabilme ihtimali yüzünden önlem alınması gereken bir durumdur.

Kayıt dışı ekonominin çok fazla nedeni bulunmakla birlikte genel kabul gören en temel neden vergi yükünün ağır olmasıdır. Bunun dışında enflasyonun varlığı ve yüksek seviyelerde olması, gelir dağılımının adaletsizliği, kamu otoritelerine olan güvensizlik, bürokrasinin hantallığı, vergi kanunlarının karmaşıklığı, yolsuzluğun varlığı, vergi ahlaki ve bilincinin olmaması gibi etmenler de kayıt dışı ekonominin oluşmasına ve artmasına neden olmaktadır.

Çalışmada GVK'nın kayıt dışılığı olumsuz etkileyen uygulama ve durumları ele alınmıştır. Gelir vergisinde genel olarak kaynak teorisinin benimsenmesi, değer artış kazancı kapsamında ise safir artış teorisi esas alınırken sayma usulü ile hangi gelirlerin vergiye tabi olacağına belirlenmesi kayıt dışılığı olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle diğer kazanç ve iratlar kapsamında vergilendirilebilecek gelirlere "herhangi bir verginin konusuna girmemekle birlikte kişilerin gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerden elde ettikleri bütün kazanç ve iratlar" şeklinde bir madde eklenerek net artış teorisi benimsenebilir ve vergi tabanı genişletilerek kayıt dışılığın azaltılması sağlanabilir.

Basit usule tabi olanların kazançlarının vergi dışı bırakılması gerçek usule tabi mükelleflerin basit usule geçmek ve hali hazırda basit usule tabi olanların ise mevcut durumlarını korumak istemeleri belge düzeninin yerleşmesini engel olmaktadır. Bu nedenle basit usule tabi olanlar mükelleflerin kazançları yeniden vergi kapsamına alınmalı ve bu mükellefleri vergiye uyuma teşvik edecek uygulamalar hayata geçirilmelidir. Benzer şekilde zirai kazançların vergilendirilmesinde tevkifat uygulamasında kayıt tutma ve belge düzenleme yükümlülüğünün bulunmaması belge düzeninin yerleşmesini engellemekte ve kayıt dışılığı beslemektedir.

Asgari ücretlilerin vergiden muaf tutulması kayıt dışılık açısından olumlu etkilere sahiptir. Ancak sadece geliri asgari ücretten ibaret olanlar için gelir ve damga vergisinin ödenmemesi ve brüt geliri asgari ücretin brüt tutarından yüksek olan hizmet erbablarından indirimli gelir ve damga vergisi ödenmesinin devam etmesi istihdam edilenlerin ücretlerinin eksik gösterilmesine neden olabilecektir. Bu nedenle asgari ücretlilerin vergiden muaf olması yerine asgari ücretin vergiden istisna tutulması daha doğru olacaktır.

Ayrıca gelir vergisi tarifesinde basamak sayısı artırılarak vergi oranının yükseltilmesi kayıt dışılığı artıracaktır. Başta GVK'nın okunabilirliğinin zor olması olmak üzere gelir vergisi sisteminin karmaşık bir yapıya sahip olması uyum maliyetlerini artırarak mükellefleri kayıt dışılığa yönlendirebilmektedir. Bu nedenle gelir vergisi kanunu ilgili kesimlerden görüşler alınarak yeniden hazırlanmalı, okunabilirliği ve anlaşılabilirliği kolay olacak şekilde yeniden yazılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akgül, O. (2016). Türkiye'de Asgari Ücretin Mahzurlu Alanları ve Öneriler, *AK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(11), 96-127.
- Ateşman, E. (1997). Türkçede Okunabilirliğin Ölçülmesi, *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi*, 58, 71-74.
- Awasthi, R. ve Engelschalk, M. (2018). *Taxation and the Shadow Economy How the Tax System Can Stimulate and Enforce the Formalization of Business Activities*, World Bank Group, Policy Research Working Paper 8391.
- Bashlakova, V. ve Bashlakov, H. (2021). The Study of The Shadow Economy in Modern Conditions: Theory, Methodology, Practice, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 81, 468-480.
- Bilgen, A. (2007). Kayıt Dışı Ekonomi Ve Kayıt Dışı Ekonomiyi Önlemeye Yönelik Çabalar. *Muhasebe ve Finans Dergisi*, 36, 134-143.
- Blades, D. ve Roberts, D. (2002). *Measuring the Non-Observed Economy*, OECD Statistic Briefs, No 5.

- Çakar, E. P. ve Saraçoğlu, F. (2015). Vergi Yurttaşlığı: Kavram, Unsurları ve Geliştirme Yöntemleri, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 39-50.
- Çakır, M. (2021a). Basit Usulde Tespit Edilen Ticari Kazançların Gelir Vergisinden İstisna Tutulmasına Yönelik Düzenlemenin Değerlendirilmesi, *Legal Mali Hukuk Dergisi*, 201, 2381-2394.
- Çakır, M. (2021b). *Türk Vergi Sisteminde Vergi Karmaşıklığının Analizi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Değirmenci, T. (2019). *Gelir Üzerinden Alınan Vergiler Kapsamında Türk Vergi Sisteminde Vergi Karmaşıklığının Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demir, İ. C. ve Küçükilhan, M. (2013). Vergi Mükelleflerinin Kayıt Dışı Ekonomi Algısı: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 31-48.
- Dursun, H. ve Dağcı, A. (2021). Kayıt Dışı Ekonomiye Karşı Halkın Bilinçlendirilmesi Bağlamında Alınması Gereken Önlemler, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 35-48.
- Edizdoğan, N., Çetinkaya, Ö. ve Gümüş, E. (2019). *Kamu Maliyesi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Erkuş, H. ve Karagöz, K. (2009). Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Kaybının Tahmini, *Maliye Dergisi*, 156, 126-140.
- Fedotov, D. Y. (2021). Tax Burden and Shadow Economy Growth in Russian Regions, *Journal of Tax Reform*, 7(3), 284-301.
- Frey, B. S. ve Weck, H. (1983). Estimating The Shadow Economy: A “Naive” Approach, *Oxford Economic Papers*, 35(1), 23-44.
- Geyik, O. ve Turna, F. (2021). Kayıt Dışı Ekonomide Farklı Bir Boyut: Evden Çalışma, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 256-273.
- Hayran, S. (2012). Zirai Kazançların Vergilendirilmesi ve Tarım İşletmeciliği Açısından Bir Değerlendirme, *Ziraat Mühendisi*, 358, 10-13.
- Işık, N. ve Acar, M. (2003). Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21, 117-136.
- Karabacak, Y. (2013). Türk Vergi Kanunlarının Karmaşıklık Düzeyinin Ölçümü Üzerine Bir Deneme, *Maliye Dergisi*, 65, 38-53.
- Kelmanson, B., Kirabaeva, K. ve Medina, L (2021). Europe’s Shadow Economies: Estimating Size and Outlining Policy Options, C. C. Delechat ve L. Medina (Ed)., *The Global Informal Workforce Priorities for Inclusive Growth*, IMF, 71-85.
- Korkmaz, A. (2001). Türkiye’de Asgari Ücretin Mali Yönü, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 275-285.
- Manolas, G., Rontos, K., Sfakianakis, G. ve Vavouras, I. (2013). The Determinants of The Shadow Economy: The Case of Greece, *International Journal Criminology and Sociological Theory*, 6(1), 1036-1047.
- Mara, E. R. (2021). “Drivers of the Shadow Economy in European Union Welfare States: A Panel Data Analysis, *Economic Analysis and Policy*, 72, 309-325.
- Medina, L. ve Schneider, F. (2021). The Evolution of Shadow Economies through the 21st Century, C. C. Delechat ve L. Medina (Ed). *The Global Informal Workforce Priorities for Inclusive Growth*, IMF.
- OECD. (2021). *Taxing Wages 2019-2020*, OECD.
- Öçal, M. ve Şenel, D. (2021). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdamın Bölgesel Analizi, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2021/2, 1201-1232.
- Öner, S. ve Cural, M. (2019). Vergi Karmaşıklığı: Gelir Vergisi Kanunu, Gelir Vergisi Beyanname Düzenleme Rehberleri ve Beyan Broşürlerinin Okunabilirliği, *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 99-114.
- Palabıyık, D. Ç. (2020). *Tarım ve Gıda Sektörüne Kayıt Dışı Takibi*, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/tarim-ve-gida-sektorune-kayit-disi-takibi/1706373>, Erişim Tarihi: 09.03.2022.
- Rakıcı, C. ve Aktuğ, M. (2020). Gelir Kavramına Yönelik Farklı Görüşler Ve Türk Vergi Sisteminin Gelire Yaklaşımı, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 879-904.
- Saraçoğlu, F. (2021). *Türk Vergi Sistemi*, Gazi Kitabevi, Ankara.

- Schneider, F. (1986). Estimating teh Size of the Danish Shadow Economy Using the Currenry Demand Approach: An Attempt?, *Scandinavian Journal of Economics*, 88 (4), 643-668.
- Schneider, F. (2005). Shadow Economies Around The World: What Do We Really Know?, *European Journal of Political Economy*, 21, 598-642.
- Smith, P. (1994). *Assessing the Size of the Underground Economy: the Statistics Canada Perspective*, Research Paper, Catalogue no. 13-604-MIB no. 28.
- Stankevicius, E. ve Vasiliauskaite, A. (2014). Tax Burden Level Leverage on Size of The Shadow Economy, Cases of EU Countries 2003-2013, *Procedia – Social and Behaviroal Sciences*, 156, 548-552.
- Şeker, S. (2020). *Kayıt Dışı Ekonominin Kapsamı, Nedenleri Ve Etkileri*, <https://www.kanitymm.com.tr/wp-content/uploads/2020/02/1995-01-yaklasim-kayit-disi-ekonominin-kapsami-nedenleri-ve-etkileri.pdf>, Erişim tarihi: 10.03.2022.
- Şenyüz, D., Yüce, M. ve Gerçek, A. (2015). *Türk Vergi Sistemi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Tanzi, V. (1980). *Underground Economy Built on Illicit Pursuits is Growing Concern of Economic Policymakers*, IMF Survey (Febr. 4).
- Tanzi, V. (1999). *The Shadow Economy, Its Causes and Its Consequences*, https://www.researchgate.net/publication/251901703_The_Shadow_Economy_Its_Causes_and_Its_Consequences, Erişim tarihi: 09.03.2022.
- Türkoğlu, G. (1997). Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri ve Öneriler, *Vergi Raporu Dergisi*, Sayı 29, Haziran – Temmuz, 13-21.
- Uslu, H. (2021). Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdamın Vergi Geliri ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Ampirik Bir Analiz, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (4), 1222-1250.
- Yücel, M. (2016). *Kayıt Dışı Ekonomi Bakımından Türk Vergi Sisteminin Analizi*, Legal Yayıncılık, Hukuk Kitapları Serisi.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:04.04.2022 ✓Accepted/Kabul:10.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1098494

Research Article/Araştırma Makalesi

Erbir, M. (2022). "Akademisyenlik Mesleğinde Lider-Üye Etkileşimi ile Akademik Performans Arasındaki İlişki", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 215-227.

AKADEMİSYENLİK MESLEĞİNDE LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ İLE AKADEMİK PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİ

Mustafa ERBİR*

Öz

Bu araştırma akademisyenlik mesleğini icra eden bireylerin çalıştıkları kurumlarda algıladıkları lider-üye etkileşimi ile akademik performans arasındaki ilişkiye yönelik yapılmıştır. Araştırmaya kamu ve vakıf üniversitelerinde akademisyen kadrosunda görev yapan toplam 365 kişi katılmıştır. Araştırmada birincil verilerden yararlanılmıştır. Veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Araştırma kapsamında ele alınan iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesi için ilişki tarama yöntemi kullanılmıştır. Yapılan korelasyon analizi sonucunda değişkenler arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler bulunmuş ayrıca yapılan regresyon analizi sonucunda lider-üye etkileşimi algısının akademik performansı pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Araştırmanın sonuçları literatürde daha önceden farklı örneklem grupları üzerinde yapılan benzer çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Bu araştırma ile akademisyenlik mesleğinde lider-üye etkileşimi algısı ve performans arasında pozitif bir ilişkinin varlığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Lider-üye etkileşimi, Akademik performans, Akademik personel.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN LEADER MEMBER EXCHANGE AND THE ACADEMIC PERFORMANCE IN THE ACADEMIC PROFESSION

Abstract

This research is made to examine the relationship between academic performance and leader-member exchange perceived by individuals practicing the profession of academics in the institutions they work. A total of 365 academicians working in public and foundation universities participated in the research. Primary data is used in the research. A questionnaire was used as a data collection method. The relational screening method was used to determine whether there is a relationship between the two variables considered within the scope of the research. As a result of the correlation analysis, significant positive associations were found between the variables. As a result of the regression analysis, it was seen that the perception of leader-member interaction positively affected academic performance. The study results coincide with similar studies on different sample groups in the literature. With this research, a positive relationship between the perception of leader-member interaction and performance in the academic profession has been revealed.

Keywords: *Leader-member exchange, Academic performance, Academic profession.*

*Öğr. Gör. Dr., Kayseri Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim Ve Organizasyon, KAYSERİ.
e-posta:mustafa.erbir@kayseri.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6887-1561>)

1. GİRİŞ

Bir ülkenin ve milletin kalkınması için topluma ve insanlara yatırım yapılması zaruri bir durumdur (Gür, 2017). İnsana yapılan en iyi yatırımlardan biri de eğitimidir. Toplumdaki bireylerin sosyal hayatta istihdam edilmesi, ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması için eğitime yapılan yatırımın yanında bilimsel çalışmaların da katkısı oldukça fazladır. Bu noktada akademisyenlik mesleğini icra edenler ülkelerin, milletlerin ve insanlığın kalkınması için çok kritik görevler üstlenmektedirler. Çünkü toplumsal hayata fayda sağlayan örneğin teknolojik gelişmelerin (Davutoğlu, 2021) temelinde akademisyenlerin yaptıkları bilimsel araştırmalar bulunmaktadır.

Bu araştırmanın değişkenlerinden biri olan performans kavramı, bir görevi yerine getiren birey, grup veya örgütün belirlenen hedeflere ulaşip ulaşmadığının niceliksel ve niteliksel olarak ölçülmesidir (Baş, 1999: 20). Bu noktada akademisyenlerin performanslarında meydana gelebilecek bir artışın sonuçlarının dolaylı olarak tüm topluma pozitif olarak yansımaları beklenir. Çünkü üst düzey bazı akademisyenlerin çalışmaları, toplumun gelişmesinde ve değişmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Gür, 2017: 178). Akademisyenlik mesleğini icra eden bireylerin performanslarına etki edebilecek çok sayıda faktör bulunmaktadır. Bu araştırmada üniversite bünyesinde görev yapan akademisyenlerin buldukları kurumda liderleriyle aralarındaki etkileşimi nasıl algıladıkları ve bu algının akademik performansı nasıl etkilediği sorularına cevap aranmaktadır.

Bilimsel çalışmalar birikimli olarak ilerlemektedir ve her özgün bilimsel çalışma literatürdeki bir boşluğu doldurmaktadır. Bu araştırmanın konusu olan lider-üye etkileşimi kuramı ve performans kavramı ayrı ayrı ve bir arada çok sayıda çalışmada ele alınmıştır. Ancak akademisyenlik mesleği örnekleminde bu iki kavram arasındaki ilişkinin incelendiği bir bilimsel çalışmaya rastlanmamıştır. Yapılan araştırmanın literatürdeki bu boşluğu doldurabileceği öngörülmektedir. Dolayısıyla akademisyenlik mesleğinin önemi göz önüne alındığında lider-üye etkileşimi ile performans arasında bir ilişkinin olup olmadığı ve lider-üye etkileşimi algısının performans üzerinde bir etkisinin olup olmadığı sorularına cevap aramak amacıyla bu araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırma değişkenleri olan lider-üye etkileşimi ve akademik performans kavramlarına yönelik kavramsal bir değerlendirme yapılmıştır. İkinci bölümde araştırma yöntemi ile ilgili bilgiler, üçüncü bölümde ise araştırma bulguları bulunmaktadır. Araştırma sonuçları ile ilgili çalışmanın sonunda bütüncül bir değerlendirme yapılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırma kapsamında ele alınan lider-üye etkileşimi (LÜE) algısı ve akademik performans (AP) değişkenleri kuramsal olarak incelenmiştir.

2.1. Lider-Üye Etkileşimi (LÜE)

LÜE 1970'li yıllarda Dansereau ve arkadaşları tarafından oluşturulan bir teoridir (Harmancı vd., 2021: 381). LÜE bir işletmede yönetici ve alt kademe çalışanlar arasındaki ilişkilerin kalitesi olarak tanımlanmaktadır (Cheung ve Wu, 2012). Başka bir tanıma göre LÜE, lider ve üye arasında meydana gelen, resmi iş ilişkileri ötesinde, saygı, sadakat ve güvene dayanan bir ilişkidir (Yu ve Liang, 2004). LÜE teorisinde yalnızca liderin üyeleri etkilemesi değil aynı zamanda üyelerin de lideri etkilemesi söz konusudur (Graen ve Uhl Bien, 1995). Dolayısıyla hem lider hem de üye arasında iki taraflı bir ilişkiden bahsedilebilir. Liden ve Masyyn'a (1998) göre lider her bir astıyla kurmuş olduğu ilişkide farklı tutum ve davranışlar sergilemektedir. Shiva ve Suar'a (2010) göre ise LÜE lider ve onu izleyen astlar arasındaki kişisel ilişkileri kapsamaktadır. Dolayısıyla LÜE'nin tek yönlü ast üst ilişkisinden öte her bir üye ile ayrı ayrı karşılıklı bir etkileşim içerdiği söylenebilir.

LÜE lider ile ast arasında oluşan ilişkiye odaklanmaktadır (Schyn vd., 2005). Chiaburu vd. (2014) LÜE'nin "karşılıklılık ilkesi" ile meydana geldiğini ve alt kademe çalışanların sistemde verebileceği en verimli karşılığın daha yüksek derecede bir performans olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu durum her zaman geçerli değildir. Örneğin biçimsellik düzeyi yüksek ve rutinleştirilmiş iş ortamında LÜE çalışan performansını artırmamaktadır (Sürücü, 2021: 271). Bu durumda LÜE'nin kaliteli ve etkili olabilmesi için işletmenin faaliyet gösterdiği sektör ve yapılan işin niteliğinin de önemli bir etken olduğu söylenebilir. LÜE birey ve lider arasında gerçekleşen çift yönlü bir iletişim olduğu için LÜE'nin bazı örgütsel sonuçları da bulunmaktadır. Yapılan bilimsel araştırmalarda LÜE'nin

performansı, iş tatminini ve örgüte olan bağlılığı artırma gibi olumlu sonuçlarının bulunduğu, buna karşın örgütün bazı stratejik hedeflerinin gerçekleştirilmesine zarar verebilecek sonuçlara da yol açabileceği görülmektedir (Sürücü, 2021).

LÜE kuramı, “grup içi” ve “grup dışı” olarak iki ayrı kategoride ele alınmaktadır (Graen ve Uhl Bien, 1995). Liderler, sayıca az olan bazı astları grup içi üyeler olarak değerlendirmektedirler. Liderler bu kişilerle formal görev tanımlarının dışında, karşılıklı güvene ve saygıya dayanan, özel nitelikte ve iş ile ilgili ilişkileri geliştirerek daha üst düzeyde ve daha yakın etkileşim içerisine girmektedirler (Dienesch ve Liden, 1986; Yıldız vd., 2008). Buna karşın liderler grup dışı değerlendirilen üyelerle karşılıklı güven ve karşılıklı saygı konusunda yeterli olmayan, formal görev tanımlarına dayalı ve kaliteli olmayan ilişkiler içerisinde bulunmaktadır (Liden vd., 1997). LÜE teorisine göre lider ile üye arasındaki bazı ilişkilerin kalitesi zamanla artabilirken bazı ilişkiler temel ve resmi düzeyde kalabilmektedir (Burton vd., 2008). Bu durum LÜE'nin dinamik ve değişebilir bir yapısının olduğunu göstermektedir.

LÜE kavramı literatürde genel kabul görmüş haliyle “katkı”, “etki”, “bağlılık” ve “mesleki performans” olarak toplam dört alt boyuttan oluşmaktadır (Liden ve Maslyn, 1988). Bu araştırmada da bu dört alt boyut referans alınarak kısaca açıklanmıştır.

-Katkı Boyutu: Bu boyutta lider ve ast ortak örgüt hedeflerine birlikte katkı sağlamaktadırlar (Karaaslan, 2010). Çalışan sergilediği performans ile liderin beğenisini kazanabilir ve lider ve ast arasındaki etkileşimin kalitesi artabilir. Kalitesi artan etkileşim sayesinde astlar formal görev tanımlarının ötesinde görevlerini yerine getirirler (Cevrioğlu, 2007). Dienesch ve Liden'e (1986) göre katkı boyutunun içeriğinde, görevle ilgili faaliyetlerde çalışan kişilerin, işletmenin belirlenen bütün amaçlarına ulaşabilmesi adına kaliteli bir katılım sağlaması, ayrıca amaçlara ulaşmak için resmiyette olmayan, kişinin gönüllü olarak yaptığı çalışmaların ortaya konması bulunmaktadır.

-Etki Boyutu: Bu boyutta lider ve astlarının karşılıklı olarak etkileşimi kastedilmektedir. Örgüt üyelerinin birbirlerine karşı beslediği duygular lider ve ast arasındaki etkileşime ve ilgiye dayalıdır (Uludağ, 2019). Bu nedenle lider ve üye arasında meydana gelen pozitif bir etkileşim etki boyutunun daha yüksek bir düzeyde olduğunu gösterebilmektedir.

-Bağlılık Boyutu: Bu boyut lider ve üyelerin birbirine ne derece bağlı bulunduğuyla ilgilidir (Turgut vd., 2015). Bağlılık düzeyinin yükselmesi durumunda lider ve üyenin karşılıklı olarak birbirlerinin davranışlarını destekledikleri söylenebilir.

-Profesyonel Saygı: Bu boyut, lider ve üyenin görevlerini eksiksiz olarak yapması sonucu örgütün içi veya dışarıda oluşturulan saygının derecesi olarak görülmektedir (Turgut vd., 2015). Bir başka ifadeyle bu boyutta lider ve üyenin kişisel olarak sağladıkları mesleki itibar vurgulanmaktadır.

LÜE ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalara bakıldığında kuramın örgütsel vatandaşlık (Deluga, 1994; Çetin vd. 2012), yöneticiye güven (Gomez ve Rosen, 2001), öz yeterlilik (Khorakian ve Sharifirad, 2019), örgütsel güven (Aslan ve Özata, 2009) ve örgütsel bağlılık (Çekmecelioğlu ve Ülker, 2014) kavramları ile pozitif yönlü anlamlı ilişkiler içerisinde olduğu, buna karşın tükenmişlik (Kaşlı ve Seymen, 2010; Thomas ve Lankau, 2009), işten ayrılma niyeti (Şahin, 2011) ve örgütsel sinizm (Alev, 2020) kavramlarıyla negatif yönlü anlamlı ilişki içerisinde olduğu sonuçlarına ulaşıldığı görülmektedir. Bu durumda LÜE algısının pozitif yönlü örgütsel davranış kavramlarıyla pozitif, negatif yönlü örgütsel davranış kavramlarıyla da negatif bir ilişkide olduğu görülmektedir. Araştırma değişkeni olan performans kavramı işletmeler için pozitif ve önemli bir göstergedir ve LÜE ile pozitif yönlü, anlamlı ilişki içerisinde olması beklenmektedir.

2.2. Akademik Performans Kavramı (AP)

Performans kavramı literatürdeki genel tanımına göre, bir hedefe ulaşmak, bir işi verimlilik yönünden değerlendirmek olsa da kavramın davranışsal bir formata doğru eğilim gösterdiği görülmektedir (Zaffron ve Logan, 2010). Performans Borman ve Motowidlo'ya (1993) göre, örgütlerde belirli bir görevin yerine getirilmesi ile bağlantılı bir kavram olarak görülmektedir. Bute (2011) ise performansı, kişinin görevini yerine getirebilmek ve sonuç alabilmek için gösterdiği gayret ve girişimler sonucunda kazandığı başarı olarak tanımlamaktadır. Aka'ya

(2011) göre performans, belirli bir zamanda yürütülen faaliyetlerin bireysel veya örgütsel amaçlara hizmet etme derecesidir.

Günümüzde işletmeler yalnızca sahip oldukları işgücünün ortaya koyabildiği performans kadar başarılı olabilmektedirler (Benligiray, 2004: 141). Bundan dolayı işletme içerisindeki en önemli olgulardan biri de işgörenlerin sergiledikleri performanstır (Çöl, 2008: 39). Bu durumda başarılı bir işletmenin göstergelerinden birinin de üyelerinin sergilediği performans olduğu söylenebilir. İşgören performansını etkileyen bireysel, çevresel ve örgütsel faktörler bulunmaktadır (Argon, 2010: 140). İşletmelerde bu üç faktörün mutlaka iyi analiz edilip performansa olan etkisinin ölçülmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırma değişkeni olan akademik performans (AP) kavramı, genel performans kavramına benzer niteliklere sahiptir. Dar anlamda AP, akademisyenlik mesleğine sahip olan bireylerin ortaya koydukları çıktılar olarak tanımlanır (Aytekin vd., 2016: 1929). Başka bir tanıma göre AP, akademisyenin farklı ölçütler kullanılarak belirlenmiş olan değeridir (Gür, 2017: 178). Söz konusu ölçütler, yapılan bilimsel yayınlar, kongreler, araştırmalar, projeler, atıflar vb. göstergelerdir (Eraslan, 2015: 41). Bu göstergeler AP'nin ölçülmesinde büyük rol oynamaktadırlar. Genel anlamda işgören performansını etkileyen faktörler aynı zamanda AP'yi de etkilemektedir. Bunlar akademisyenlerin sahip olduğu beceri, motivasyon, ve öz disiplinlerini (Wood, 1990: 84) içerisine alan *bireysel faktörler*, akademisyenlere, kurumları tarafından sağlanan, donanım ve fon (Gür, 2017: 178) gibi olanakları içerisine alan örgütsel faktörler, ve çeşitli teşvik politikalarını içerebilen (Aytekin vd., 2016: 1928) çevresel *faktörler* olarak sıralanabilir.

AP ölçümünde çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Araştırma kapsamında kullanılan AP ölçeği içeriğinde (Gür, 2017) AP ölçümünde kullanılan alt bileşenler şunlardır:

- Bilimsel Araştırma Öz Yeterliliği
- Teknoloji Öz Yeterliliği
- Etkili Ders Anlatım Öz Yeterliliği
- Dış Etmenler Karşısında Öz Yeterlilik
- Yabancı Dil Öz Yeterliliği

AP ölçeğinde her ne kadar beş farklı alt bileşen kullanılsa da AP bir bütün olarak değerlendirildiğinde beş alt boyuttan elde edilen puanların toplamı ile bütün olarak AP hakkında yorum yapmak doğru olacaktır (Gür, 2017). Bu araştırmada da AP ölçümü ile ilgili alt bileşenlerden ziyade bütün olarak AP değerlendirmesi yapılacaktır.

Araştırma kapsamında kullanılan değişkenler olan lider-üye etkileşimi ve performans kavramları arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmalar taranmıştır. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde lider-üye etkileşimi ve performans arasında pozitif korelasyonların tespit edildiği çalışmalar görülmektedir (Brower vd. 2000; Dunegan vd., 2002; Erdoğan ve Enders, 2007; Uludağ, 2019; Varma vd., 2007). Moss vd. (2009) çalışmasında yönetici ile yakın bir ilişkisi olan çalışanın işe bağlılık gösterme eğiliminde olduğu sonucuna ulaşmış, Sue-Chen vd. (2011) ise çalışan performansının lider ve üye arasındaki etkileşimin niteliği ile doğrudan ilişkili olduğunu tespit etmiştir.

Literatürde yapılan çalışmaların sonucuna göre, eğer LÜE düşük düzeyde ise çalışan performansını artırmak için çaba harcamayabilir. Eğer LÜE düzeyi yüksek ise çalışanlar yöneticilerine ve örgüte karşı olumlu bir tutum sergileyeceği için performansın yükselmesi beklenir (Burton vd., 2008). Ayrıca yüksek düzeyde LÜE çalışanın daha fazla bilgiye sahip olmasına neden olduğundan daha yüksek bir motivasyon sağlanabilir (Sue-Chan vd., 2011). Çalışanlar yüksek performansı yöneticilere karşı bir sorumluluk olarak düşünmektedirler (Ping ve Yue, 2010). Bu sonuç teorik olarak LÜE ile performans kavramının arasında pozitif bir ilişki olduğunu gösterir.

2.3. Araştırma Hipotezlerinin Kurulması

Araştırma değişkenlerine yönelik yapılan bilimsel çalışmalar bir bütün olarak değerlendirilmiş ve çalışmanın hipotezleri şu şekilde kurulmuştur:

H1: LÜE algısı ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır

H1a: LÜE alt boyutu “etki” ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır

H1b: LÜE alt boyutu “bağlılık” ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır

H1c: LÜE alt boyutu “katkı” ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır

H1d: LÜE alt boyutu “profesyonel saygı” ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır

H2: LÜE algısının AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

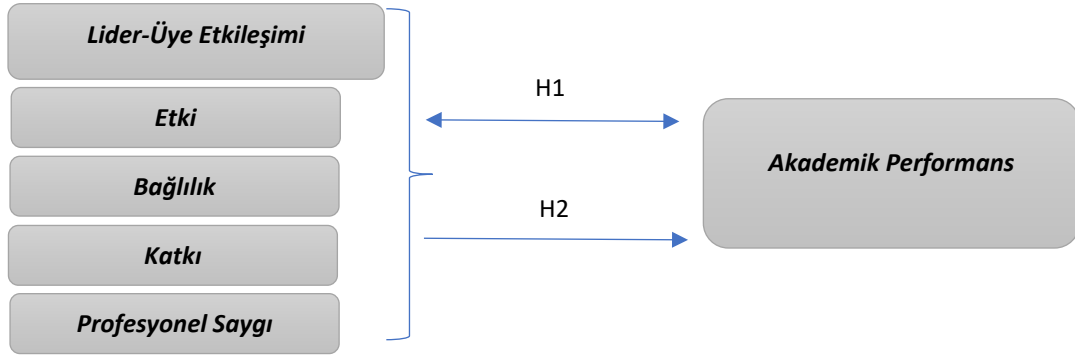
H2a: LÜE'nin “etki” alt boyutunun AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H2b: LÜE'nin “bağlılık” alt boyutunun AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H2c: LÜE'nin “katkı” alt boyutunun AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H2d: LÜE'nin “profesyonel saygı” alt boyutunun AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Kurulan hipotezler sonucunda aşağıdaki araştırma modeli ortaya çıkmış ve şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu araştırma akademisyenlik mesleği uygulayıcılarına yönelik yapılan bir alan araştırmasıdır. Araştırmada birincil veriler kullanıldığı için Kayseri Üniversitesi Etik Kurulundan 29.06.2021 tarih ve 44 başvuru numarası ile “etik kurul onay” alınmıştır. Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Anket formlarının bir kısmı çevrimiçi bir kısmı da yüz yüze uygulanmıştır. Araştırma yöntemi olarak nicel araştırma tekniklerinden ilişkisel tarama yöntemi kullanılmıştır. Verilerin analizi SPSS programı aracılığıyla yapılmıştır. İstatistiki analiz kapsamında ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik testleri yapılmıştır. Daha sonra araştırmada kullanılacak analiz yöntemlerinin belirlenebilmesi için geçerli varsayımlar incelenmiş yapılan testler sonucunda gerekli varsayımların (normal dağılım, çoklu bağlantı sorunu (VIF>5) ve otokorelasyon (0<d>4)) sağlandığı görülmüştür (Kalaycı, 2014). Ele alınan iki değişken olan LÜE ve AP arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının belirlenebilmesi için doğrusal korelasyon analizi, bağımsız değişkenin bağımlı değişkene anlamlı bir yordayıcılığın olup olmadığını tespit etmek amacıyla doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

3.1. Araştırma Örnekleme

Araştırmaya Kayseri ilinde bulunan 3 kamu ve 1 vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 4 üniversiteden 365 akademisyen katılmıştır. Araştırmacının Kayseri ilinde ikamet etmesi ve Kayseri’de hem kamu hem de vakıf üniversitelerinin bulunması araştırmanın bu ilde yapılmasının sebeplerindedir. Yeterli örneklem büyüklüğüne sahip olan araştırmaya katılan bireylerin dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde %	Kıdem	Frekans	Yüzde %
Kadın	200	54,8	0-5 yıl	82	22,5
Erkek	165	45,2	6-10 yıl	79	21,6
Yaş	Frekans	Yüzde %	11-15 yıl	53	14,5
20-30	58	15,9	16-20 yıl	62	17,0
31-40	125	34,2	21 yıl ve üzeri	89	24,4
41-50	114	31,2	Statü	Frekans	Yüzde %
51 ve üstü	68	18,6	Kamu	288	78,9
Medeni Durum	Frekans	Yüzde %	Özel	77	21,1
Bekâr	119	32,6	Birim	Frekans	Yüzde %
Evlî	246	67,4	Fakülte	244	66,8
Akademik Unvan	Frekans	Yüzde %	Yüksekokul	30	8,2
Prof. Dr	63	17,3	MYO	85	23,3
Doç. Dr.	47	12,9	Diğer	6	1,6
Dr. Öğr. Üyesi	80	21,9	Uzmanlık	Frekans	Yüzde %
Öğr. Gör. Dr.	34	9,3	Sosyal ve Beşeri	161	44,1
Arş. Gör. Dr.	33	9,0	Fen ve Müh.	58	15,9
Öğr. Gör.	52	14,3	Sağlık Bilimleri	133	36,4
Arş. Gör.	56	15,3	Diğer	13	3,6
Sendika Üyelik	Frekans	Yüzde %	İdari Görev	Frekans	Yüzde %
Evet	89	24,4	Var	155	42,5
Hayır	276	75,6	Yok	210	57,5
Toplam	365	100	Toplam	365	100

Tablo 1'e göre katılımcıların %54,8'i kadın %45,2'si erkektir. Yaş gruplarına göre en yüksek katılım %34,2 ile 31-40 yaş arası en düşük katılım %15,9 ile 20-30 yaş arası gruba aittir. Katılımcıların %32,6'sı bekâr %67,4'ü evlidir. Akademik Unvana göre en yüksek katılımı %21,3 ile Dr. Öğr. Üyesi olanlar, en düşük katılımı %9 ile Arş. Gör. Dr. olanlar sağlamıştır. Katılımcıların %24,4'ü bir sendikaya üyedir. Buna karşın %75,6'sının sendika üyeliği bulunmamaktadır. Kıdem yılına göre en yüksek katılımı %24,4 ile 21 yıl ve üzeri mesleki kıdeme sahip olanlar en düşük katılımı %14,5 ile 11-15 yıl arasındaki bireyler sağlamıştır. Katılımcıların %78,9'u kamuda %21,1'i ise bir vakıf üniversitesinde çalışmaktadır. Farklı uzmanlık alanları ve farklı birimlerde görev yapan katılımcıların %42,5'inin herhangi bir idari görevi bulunmakta iken %57,5'inin bir idari görevi bulunmamaktadır.

3.2. Veri Toplama Araçları

Araştırma kapsamında veri toplamak amacıyla belirlenen anket formu toplam üç kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda kişisel bilgi formu, ikinci kısımda LÜE ölçeği ve üçüncü kısımda AP ölçeği bulunmaktadır. Ölçüm araçlarıyla ilgili bilgiler şu şekildedir:

-Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği: Ölçek Liden ve Maslyn (1998) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması, geçerlilik ve güvenilirlik testleri Baş vd. (2010) tarafından yapılmıştır. Ölçek "Etki (1. 2. ve 3. sorular), Bağlılık (4. 5. ve 6. sorular), Katkı (7. 8. ve 9. Sorular) ve Profesyonel Saygı (10. 11. ve 12. sorular)" olmak üzere toplam dört alt boyuttan ve 12 sorudan meydana gelmektedir.

-Akademik Performans Ölçeği: AP ölçeği Gür (2017) tarafından doğrudan akademik performansı ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. "Yabancı Dil Öz Yeterliliği, Bilimsel Araştırma Öz Yeterliliği, Teknoloji Öz Yeterliliği, Etkili Ders Anlatım Öz Yeterliliği ve Dış Etmenler Karşısında Öz Yeterlilik" olmak üzere alt bileşenlerden oluşan ölçeğin puanlamasında AP bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Ölçek; "Araştırmalarımın veri analizlerini yardıma ihtiyaç duymadan yapabilirim" ile "Ders anlatımında teknolojinin sunduğu olanaklardan faydalanırım" gibi 19'u

pozitif ve “İngilizce kelime dağarcığımin yetersiz olduğunu düşünürüm” ile “Zorluklarla karşılaşınca araştırmamı yarıda bırakırım” gibi 7 si negatif olmak üzere toplamda 26 ifadeden oluşmaktadır.

3.3. Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan LÜE ve AP ölçeklerinin yapı geçerliliği sağlanmıştır. LÜE ölçeği Türkçeye uyarlanması esnasında LÜE'nin her bir alt boyutuna ait geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach's Alpha katsayıları sırasıyla etki boyutu için $\alpha=0,920$, bağlılık boyutu için $\alpha=0,864$, katkı boyutu için $\alpha=0,700$ ve profesyonel saygı boyutu için $\alpha=0,903$ olarak hesaplanmıştır (Baş vd., 2010). Farklı bir örneklem grubunda kullanıldığı için ölçeğe doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmış ve uyum değerleri (CMIN/DF= 2,938<0,5; GFI= 0,944>0,9; CFI= 0,960>0,9; RMSEA= 0,073<0,08) hesaplanmıştır (Çapık, 2014: 199). Ayrıca ölçeğe ve alt boyutlarına ait güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach's Alpha katsayıları Tablo 2'de verilmiştir.

Ölçek geliştirme esnasında AP ölçeğine yönelik geçerlilik ve güvenilirlik sağlanmıştır (Gür, 2017). Bu araştırma kapsamında yapılan DFA sonucunda ölçeğin uyum indekslerinin (CMIN/DF= 2,686<0,5; GFI= 0,929>0,9; CFI= 0,913>0,9; RMSEA= 0,068<0,08) uygun değerlere sahip olduğu (Çapık, 2014: 199) belirlenmiştir. Gür (2017) tarafından ölçeğin güvenilirlik analizi yapılmış, Cronbach's Alpha katsayısı $\alpha= 0,880$ olarak bulunmuş, bu araştırmada ise Cronbach's Alpha katsayısı $\alpha= 0,882$ olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla ölçme araçlarının geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Tablo 2: Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Ölçek Adı	Güvenilirlik Düzeyi (α)
Lider-Üye Etkileşimi	0,823
-Etki	0,832
-Bağlılık	0,725
-Katkı	0,735
-Profesyonel Saygı	0,866
Akademik Performans	0,882

Tablo 2'de görüldüğü gibi ölçeklerin ve LÜE ölçeğine ait alt boyutların güvenilirlik düzeyleri (α)>0,700 olarak hesaplanmıştır ve güvenilirlik düzeyleri yeterlidir (Kalaycı, 2014: 405). Bu durumda kurulan hipotezlerin sınanmasına geçilebilir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırmada kullanılacak analiz yöntemine yönelik varsayımlar sağlandığı için araştırmada parametrik analiz yöntemleri kullanılmıştır. Bu durumda iki değişken arasında anlamlı bir ilişkinin bulunup bulunmadığı ile ilgili doğrusal korelasyon analizi, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisini bir bütün olarak görebilmek için basit doğrusal regresyon analizi ve bağımsız değişkene ait alt boyutların bağımlı değişken üzerindeki etkisini görebilmek için çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmıştır.

4.1. Korelasyon Analizine Yönelik Bulgular

Araştırmada ilk olarak değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi amacıyla doğrusal korelasyon analizi yapılmış, sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ort	SS.	1	1.1	1.2	1.3	1.4
1.LÜE	3,49	0,76	1				
1.1.Etki	3,96	0,88	0,804*	1			
1.2.Bağlılık	3,12	0,92	0,784*	0,453*	1		
1.3.Katkı	3,04	1,04	0,806*	0,434*	0,617*	1	
1.4 Prof. Saygı	3,84	0,93	0,828*	0,745*	0,451*	0,493*	1
2.AP	3,79	0,51	0,191*	0,276*	0,003	0,043	0,311*

*Korelasyonlar "0,01 düzeyinde" anlamlıdır

Korelasyon analizinde ilişkideki güç "0,00-0,25" arasında ise "çok zayıf", "0,26-0,49" arasında ise "zayıf", "0,50-0,69" arasında ise "orta", "0,70-0,89" arasında ise "yüksek" ve "0,90-1,00" arasında ise, "çok yüksek" olur (Kalaycı, 2014). Tablo 3'e göre LÜE ve her bir alt boyutu arasında yüksek düzeyde pozitif korelasyonlar bulunmaktadır. LÜE ile AP arasında 0,01 anlamlılık düzeyinde "çok zayıf" (0,191) bir doğrusal ilişki vardır. Ayrıca LÜE alt boyutlarından "etki" (0,276) ve "profesyonel saygı" (0,311) kavramları ile AP arasında 0,01 anlamlılık düzeyinde "zayıf" bir doğrusal ilişki bulunmaktadır. LÜE alt boyutlarından "katkı" ve "bağlılık" ile AP arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Bu sonuçlarla araştırmanın H1, H1a ve H1d hipotezleri doğrulanmış, H1b ve H1c hipotezleri ise reddedilmiştir.

4.2. Basit Doğrusal Regresyon Analizine Yönelik Bulgular

Değişkenler arasında bulunan anlamlı ilişkileri tespit ettikten sonra bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde bir bütün olarak etkisinin olup olmadığını test edebilmek için basit doğrusal regresyon analizi yapılmış, sonuçlar Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Katsayılar Tablosu							
Kavramlar	B	St. Hata	Beta	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit Terim	3,350	0,123		27,211	0,000	3,108	3,592
Bağımsız Değişken							
LÜE	0,128	0,034	0,191	3,715	0,000*	0,060	0,196

Model Özeti: R=0,191; R²=0,037; Adj.R²= 0,034; F= 13,803; p=0,000*

Bağımlı Değişken= AP / *p<0,05

Tablo 4'e göre kurulan regresyon modelinin bir bütün olarak anlamlı olduğu söylenebilir (p=0,000, p<0,05). Analiz sonucunda LÜE'nin AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir ifadeyle LÜE algısında meydana gelen olumlu bir artış AP'nin artışında etkin rol oynamaktadır. Tablo 4'e göre katılımcıların AP düzeylerinin %3,7'si (R²=0,037) LÜE algısı ile açıklanmaktadır. Bu sonuç ile kurulan H2 hipotezi doğrulanmaktadır.

3. Çoklu Doğrusal Regresyon Analizine Yönelik Bulgular

LÜE'nin bir bütün olarak AP üzerindeki etkisini tespit ettikten sonra bağımsız değişkenin (LÜE) alt boyutlarının her birinin bağımlı değişken (AP) üzerinde etkisinin olup olmadığını test edebilmek amacıyla "çoklu doğrusal regresyon analizi" yapılmış ve sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Katsayılar Tablosu							
Kavramlar	B	St. Hata	Beta	t	p	Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit Terim	3,190	0,123		25,975	0,000*	2,949	3,432
Bağımsız Değişkenler							
Etki	0,088	0,043	0,153	2,039	0,042*	0,003	0,173
Bağlılık	-0,086	0,036	-0,156	-2,409	0,056	-0,156	-0,016
Katkı	-0,038	0,032	-0,079	-1,200	0,231	-0,102	0,025
Prof. Saygı	0,167	0,042	0,306	3,994	0,000*	0,085	0,249
Model Özeti: R=0,366; R ² =0,134; Adj.R ² = 0,124; F= 13,909; p=0,000							
Bağımlı Değişken= AP / *p<0,05							

Tablo 5 incelendiğinde kurulan regresyon modelinin bir bütün olarak anlamlı olduğu söylenebilir ($p=0,000$, $p<0,05$). Yapılan analiz sonucunda göre LÜE alt boyutlarından “bağlılık” ($p>0,05$, $p=0,056$) ve “katkı” ($p>0,05$, $p=0,231$) kavramlarının AP üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Buna karşın “etki” ($p<0,05$, $p=0,042$) ve “profesyonel saygı” ($p<0,05$, $p=0,000$) alt boyutlarının AP düzeyine pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Buna göre AP düzeyinde meydana gelen değişimin %12,4’ü (Adj.R²=0,124) bağımsız değişkenler tarafından açıklanmaktadır. Sonuç olarak “etki” ve “profesyonel saygı” alt boyutlarında meydana gelen bir artış AP’yi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Bu sonuçla kurulan H2a ve H2d hipotezleri doğrulanmış, H2b ve H2d hipotezleri ise reddedilmiştir.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Her bilimsel araştırma başka bir bilimsel araştırma için ilham kaynağı olabilmektedir. Özellikle sosyal bilimlerde yapılan bilimsel araştırmaların farklı değişkenler ile ve farklı örneklem grupları üzerinde yapılabilmesi konunun çok yönlü olarak araştırılabilmesini sağlamaktadır. Bundan dolayı bilimsel literatürdeki her bir boşluk ancak yapılan yeni özgün araştırmalarla doldurulabilmektedir.

Bu araştırmada daha önce birlikte çok sayıda bilimsel araştırmaya konu olmuş LÜE ve AP değişkenleri ele alınmıştır. Araştırma konusunun seçiminde daha çok üzerinde çalışılacak olan örneklem grubu etkili olmuştur. Araştırmada akademik dünyadaki yönetim biçimleri ve uygulamaları çalışanların LÜE algılarını ve buna bağlı olarak performanslarını nasıl etkilemektedir? Sorusuna cevap aranmaktadır. Üniversiteler diğer kamu kurumları ve özel sektör işletmelerinden farklı bir statüdedir. Üniversitelerin diğer kurumlardan en büyük farkı daha özerk bir yapıda olmalarıdır. Ayrıca üniversite akademik birim yöneticileri yine akademisyenlik mesleğine mensup kişilerden seçilmektedir. Yapının daha özerk olması biçimsel görev tanımlarının daha az ve çalışma şartlarının daha esnek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla LÜE üniversitelerin gelişmesi ve bilime katkı sunmaları bakımından daha verimli hale getirilebilir çünkü biçimsellik düzeyinin düşük olması rutin davranış kalıplarının daha düşük seviyede olmasına neden olmaktadır. Bilimsel literatürde daha önce LÜE ve AP değişkenlerini akademisyen örnekleminde ele alan bir çalışmaya rastlanmadığı için bu araştırmanın bilimsel literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Daha geniş bir ifade ile bu araştırma akademisyenlerin LÜE algıları ile AP arasındaki ilişkiyi tespit etmek ve LÜE’nin AP üzerinde etkisinin olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırma sonucunda LÜE ile AP arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yani akademisyenlik mesleğini icra eden kişilerin LÜE algıları ve AP’leri aynı doğrultuda artış ve azalış göstermektedir. Bu araştırmanın sonuçları literatürde farklı örneklem grupları üzerinde yapılan araştırmaların sonuçlarını destekler niteliktedir. Ulusal örnekleme, Cerit (2012) tarafından öğretmenler üzerinde yapılmış olan çalışmada, Uludağ (2019) tarafından kamu çalışanları üzerinde yapılmış olan çalışmada ve Biçer (2020) tarafından gıda ve perakendecilik sektörü çalışanları üzerinde yapılmış olan çalışmada LÜE ile çalışan performansı arasında anlamlı korelasyonlar bulunmuş ayrıca LÜE algısının performans üzerinde pozitif etkisinin bulunduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Uluslararası çalışmaların (Burten vd., 2008; Chan ve Mak, 2012; Ping ve Yue, 2010; Sue-Chan vd., 2011) sonuçları da bu araştırmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Bu araştırmada ayrıca LÜE alt boyutlarının (etki, katkı, bağlılık, profesyonel saygı) AP ile ilişkisi ve LÜE alt boyutlarının AP üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Sonuç olarak LÜE alt boyutlarından “etki” ve “profesyonel saygı” algıları ile AP arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca “etki” ve “profesyonel saygı” algılarının AP üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Akademisyenlik mesleğinin saygın bir meslek olduğu söylenebilir. Bu yüzden mesleği icra eden bireylerin profesyonel saygı düzeyinin AP’ye etki etmesi beklenen bir durumdur. Ayrıca üniversitelerde geçerli olan yönetim biçimi gereği liderlik pozisyonu geçici ve dönüşümlü nitelikte olduğu için akademisyenler arasındaki profesyonel saygının yeterli düzeyde olması beklenir. Bunun yanında kişiler arası beğeni sonucu meydana gelen ve daha çok iş dışındaki ilişkilerin oluşturduğu (Sürücü, 2021: 267) “etki” veya etkileşim düzeyinin de AP’yi olumlu yönde etkilemesi beklenen bir sonuçtur. Akademik çalışmaların çoğunun ortak çalışmalar olduğu düşünülürse lider ve üye konumunda bulunan kişilerin ortak bir akademik çalışmada yer almaları ve kişisel olarak birbirlerini etkilemeleri AP üzerinde yordayıcı bir etkiye sahiptir.

Diğer taraftan LÜE alt boyutlarından “katkı” ve “bağlılık” algıları ile AP arasında anlamlı bir ilişki bulunmamakta, ayrıca “katkı” ve “bağlılık” algılarının AP üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır. Lider ve üyenin karşılıklı bağlılık derecesinin AP’yi olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Ancak araştırma sonuçları bu durumu doğrulamamaktadır. Bu durumun akademisyen örnekleminde geçerli olmadığı görülmektedir. Bu sonuç, akademisyenlik mesleğinin doğasında özerklik olduğu gerçeği ile bağdaştırılabilir. Özerk yapıya sahip çalışma ortamlarında lider ve üye arasındaki bağlılığın AP’nin artmasına herhangi bir etkide bulunmadığı düşünülmektedir. LÜE alt boyutlarından “katkı” boyutunun da AP üzerinde yordayıcı etkisinin bulunmaması beklenmeyen bir sonuçtur. Lider ile üyenin birlikte örgütsel hedeflere yönelik sağladıkları katkı düzeyinin AP üzerinde yordayıcı gücünün bulunmamasının nedeninin ne olduğu daha derinlemesine yapılacak bir araştırma ile ortaya çıkarılabilir. Ancak akademik çalışmaların zengin içeriğe sahip olması ve akademisyenlerin bilimsel araştırmaları toplu olarak yapmaması ve örgütsel hedeflerin bireysel hedeflere göre ikinci planda kalması durumu bir gerçeği yansıtmaktadır. Akademisyenlerin daha çok bireysel veya küçük gruplarla yaptıkları bilimsel çalışmaların bir bütün olarak kuruma her zaman katkıda bulunmadığı, akademisyene bireysel olarak katkıda bulunduğu düşünülürse “katkı” boyutunun AP üzerinde yordayıcı bir gücünün olmamasının nedeni anlaşılabilir.

Araştırma sonuçlarına göre, bir üniversitede akademisyen olarak çalışan bireylerin performanslarını artırmanın yollarından biri de LÜE algısında pozitif bir artış sağlamaktır. Özellikle LÜE alt boyutlarından olan ve lider ile astların karşılıklı olarak etkileşimi ve örgüt üyelerinin birbirlerine karşı beslediği duygulara dayalı olan (Uludağ, 2019) “etki” algısının artması AP’yi artırmaktadır. Bunun yanında lider ve üyenin görevlerini eksiksiz olarak yapması ile lider ve üye arasında oluşan saygının derecesi olarak belirlenen (Turgut vd., 2015) “profesyonel saygı” algısında bir artışın meydana gelmesi de AP’nin artmasına neden olmaktadır. Bu durumda üniversite yöneticilerinin özellikle alt kademe çalışanları ile etkileşim derecesini yükseltmesi ve astları ile arasında karşılıklı saygı duygusu geliştirmeleri tavsiye edilmektedir.

Araştırma sonuçları ve yapılan değerlendirmeler ile çalışmada elde edilen bulguların literatürde bulunan diğer çalışmalarla birlikte bilime katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Çünkü akademisyenlik mesleği ülkelerin birçok açıdan gelişmesine dolaylı olarak katkı sağlayabilen bir meslek grubudur ve akademik performans akademisyenlik mesleğinde hem kişiler hem de kurumlar bakımından oldukça yüksek bir öneme sahiptir. Bundan dolayı akademisyenlik mesleğini icra eden bireylerin LÜE düzeyinin daha da iyi bir duruma gelmesi akademik performanslarının artması bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Elde edilen sonuçlara göre, akademisyenlerin LÜE düzeyinin artırılması büyük önem taşımaktadır. Örneğin akademik yükselme kriterlerini sağlayan akademisyenlere gerekli özlük haklarının zamanında verilmesi, karar alma aşamalarında katılım sağlamaya olanak tanıma ve mesleki itibarı gözetme LÜE düzeyinin artırılması bakımından tavsiye edilmektedir. Alanda benzer örneklem grupları üzerinde yapılan çalışmaların yetersizliğinden dolayı bu çalışmanın alana katkı sağladığı ifade edilebilir ancak, daha sonra yapılacak olan benzer çalışmalarda daha geniş bir örneklem grubu ele alınabilir veya farklı ülkelerde bulunan akademisyenler üzerinde karşılaştırmalı bir araştırma yapılabilir. Bu sayede akademisyenlerin lider-üye etkileşimi ile akademik performansları arasındaki ilişki daha kapsamlı bir şekilde ortaya konmuş olacak ve ülkeler arası bir kıyaslama yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akal, Z. (2011). *İşletmelerde Performans Ölçüm ve Denetimi: Çok Yönlü Performans Göstergeleri*, 7.Baskı, MPM Yayınları, Ankara.
- Alev, S. (2020). "Okullarda Örgütsel Sinizmin Yordayıcısı Olarak Lider-Üye Etkileşimi". *Trakya Eğitim Dergisi*, 10(2), 347-360.
- Argon, T. (2010). "A Qualitative Study of Academicians' Views on Performance Evaluation, Motivation and Organizational Justice", *International Online Journal of Educational Sciences*, 2(1), 133-180.
- Aslan, Ş. ve Özata, M., (2009). "Lider-Üye Etkileşiminin (LMX) Yöneticiye Duyulan Güven Düzeyine Etkisi" *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 94-116.
- Aytekin, İ., Erdil, O., Erdoğan, N. ve Akgün, A. E., (2016). "Academicians' Career Capital and Career Satisfaction: The Mediation Effect of Research Productivity", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 16(6), 1921-1945.
- Baş, İ. M. (1999). "Şirket Toplam Performans Yönetimi: Kimya Sektöründe Bir Uygulama", *8. Kalite Kongresi*, İstanbul.
- Baş, T., Keskin, N. ve Mert, İ. S. (2010). "Lider Üye Etkileşimi (LÜE) Modeli ve Ölçme Aracının Türkçe'de Geçerlik ve Güvenilirlik Analizi", *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(3), 1013-1039.
- Benligiray, S. (2004). *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Nisan Kitabevi Yayınları, Eskişehir.
- Biçer, M. (2021). "Örgütsel Sadakat ve Lider-Üye Etkileşiminin Çalışanların Bireysel İş Performansları Üzerindeki Etkileri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1518-1538.
- Borman, W. C. ve Motowidlo, S. J. (1993). Expanding The Criterion Domain to Include Elements of Contextual Performance, Schmitt, N. and Borman, W. C (eds.), *Personel Selection in Organizations*, San Francisco, Ca: Jossey-Bass, 71-98.
- Brower, H. H., Schoorman, F. D., ve Tan, H. H. (2000). "A Model of Relational Leadership: The İntegration of Trust and Leader-Member Exchange". *The Leadership Quarterly*, 11(2), 227-250.
- Burton, J.P. Sablinski, C.J. ve Sekiguchi, T. (2008). "Linking Justice, Performance, and Citizenship via Leader-Member Exchange", *Journal of Business Psychology*, 23, 51-61.
- Büte, M. (2011). "Etik İklım, Örgütsel Güven ve Bireysel Performans Arasındaki İlişki", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(1), 171-192.
- Cerit, Y. (2012). "Lider Üye Etkileşimi İle Öğretmenlerin Performansları Arasındaki İlişki", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(28), 33-46.
- Chan, S. ve Mak, W. (2012). "Benevolent Leadership and Follower Performance: The Mediating Role Of Leader-Member Exchange (LMX)", *Asia Pacific Journal of Management*, 29(2), 285-301.
- Cheung, M.F. ve Wu, W. (2012). "Leader-member Exchange and employee work outcomes in Chinese Firms: The Mediating Role of Job Satisfaction", *Asia Pacific Business Review*, 18(1), 65-81.
- Chiaburu D.S., Smith T.A., Wang, J. ve Zimmerman, R.D. (2014). "Relative Importance of Leader Influences for Subordinates' Proactive Behaviors, Prosocial Behaviors, and Task Performance A Meta-Analysis", *Journal of Personnel Psychology*, 13, 70-86.
- Çapık C. (2014), "Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmalarında Doğrulayıcı Faktör Analizinin Kullanımı", *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 196-205.
- Çekmecelioğlu, H. G. ve Ülker, F. (2014). "Lider - Üye Etkileşimi ve Çalışan Tutumları Üzerindeki Etkisi: Eğitim Sektöründe Bir Araştırma". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (28), 35-58.
- Çetin, Ş., Korkmaz, M. ve Çakmakçı C., (2012). "Dönüşümsel ve Etkileşimsel Liderlik İle Lider-Üye Etkileşiminin Öğretmenlerin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisi." *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 18(1), 7-36.
- Çöl, G. (2008). "Algılanan Güçlendirmenin İşgören Performansı Üzerine Etkileri", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Davutoglu, N. A. (2021). "Sanayi 4.0 ve Yönetim Paradoksu", *Management and Political Sciences Review*, 3(1), 53-67.

- Deluga, R. J. (1994). "Supervision Trust Guiding, Leader Member Exchange and Organizational Citizenship Behaviour". *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 67(4), 315-326.
- Dienesch, R.M. ve Liden, R.C. (1986). "Leader-Member Exchange Model of Leadership: A Critique and Further Development", *Academy of Management Review*, 11(3), 618-634.
- Dunegan, K. J., Uhl-Bien, M. ve Duchon, D. (2002). "Lmx And Subordinate Performance: The Moderating Effects of Task Characteristics", *Journal of Business and Psychology*, 17(2), 275-285.
- Erarslan, İ. (2015). "Üniversitelerin Uluslararası Görünürlüğü: Akademik Performans ve Üniversite Marka Değeri İlişkisi", *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 37-47.
- Erdogan, B., ve Enders, J. (2007). "Support from the Top: Supervisors' Perceived Organizational Support as a Moderator of The Leader-Member Exchange to Satisfaction and Performance Relationships", *Journal of Applied Psychology*, 92, 321-330.
- Graen, G. B. ve Uhl-Bien, M. (1995). "Relationship-Based Approach to Leadership: Development of Leader-Member Exchange (LMX) Theory of Leadership Over 25 Years: Applying A Multi-Level Multi-Domain Perspective", *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247.
- Gür, R. (2017). "Development of the Academic Performance Perception Scale", *Eurasian Journal of Educational Research*, 69, 177-197.
- Harmancı, Y., Doğan, S. ve Demirtaş, Ö. (2021). "Dile Getirme Davranışı Aracı Rolde İken Dönüşümcü Liderliğin Örgütsel Aidiyet Algısı Üzerindeki Etkisi: Lider Üye Etkileşiminin Düzenleyici Rolü", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (47), 377-390.
- Kalaycı, S. (2014). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kaşlı, M. ve Seymen, O. A., (2010). "Kişilik Özellikleri, Lider-Üye Etkileşimi ve Tükenmişlik İlişkisi". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 109-122.
- Khorakian, A. ve Sharifirad, M. S. (2019). "Integrating Implicit Leadership Theories, Leader-Member Exchange, Self-Efficacy and Attachment Theory to Predict Job Performance", *Psychological Report*, 122(3), 1117-1144.
- Liden R. C. ve Maslyn J. M. (1998). "Multidimensionality of Leader-Member Exchange: An Empirical Assessment Through Scale Development", *Journal of Management*, 24(1), 43-72.
- Liden, R.C., Sparrowe, R.T. ve Wayne, S.J. (1997). "Leader-Member Exchange Theory: The Past and Potential for the Future", *Research in Personnel and HRM*, 15, 47-119.
- Moss, S.E., Juan I. Sanchez, J.I., Brumbaugh, A.M. ve Borkowski, N. (2009). "The Mediating Role of Feedback Avoidance Behavior in the LMX-Performance Relationship", *Group & Organization Management*, 34(6) 645-664.
- Ping, F.S. ve Yue, H.K. (2010). "The Mediating Effects of Leader-Member Exchange (LMX) and Team-Member Exchange (TMX) on the Relationship between Emotional Intelligence, Job Satisfaction and Job Performance of Employees", (10.02.2022), <https://libproject.hkbu.edu.hk/trsimage/hp/07009755.pdf>
- Schyns, B., Paul, T., Mohr, G. ve Blank, H. (2005). "Comparing Antecedents and Consequences of Leader – Member Exchange in A German Working Context to Findings in The US.", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 14(1), 1–22.
- Shiva, M. ve Suar, D. (2010). "Leadership, LMX, Commitment and Ngo Effectiveness: Transformational Leadership, Leader-Member Exchange, Organizational Commitment, Organizational Effectiveness and Programme Outcomes in Non-Governmental Organizations", *International Journal of Rural Management*, 6(1), 117–150.
- Sue-Chan, C., Chen, Z. & Lam, W. (2011). "LMX, Coaching Attributions, and Employee Performance", *Group & Organization Management*, 36(4), 466– 498.
- Sürücü, L. (2021), "Lider Üye Etkileşimi: Literatür Taraması", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(1), 257-277.
- Şahin, F., (2011). "Lider-Üye Etkileşimi İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde Cinsiyetin Etkisi", *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 277-288.
- Thomas C. H. ve Lankau, M. J., (2009), "Preventing Gurnout: The Effects Of LMX and Mentoring on Socialization, Role Stress and Gurnout". *Human Resource Management*, 48(3), 417-432.

- Turgut, H., Tokmak, İ. ve Ateş, M. (2015). "Lider-Üye Etkileşiminin İşgören Performansına Etkisinde Çalışanların Örgütsel Adalet Algılarının Rolü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 417-442.
- Uludağ, G. (2019). "Lider Üye Etkileşiminin İşgören Performansına Etkisi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 719-739.
- Varma, A., Pichler, S., Srinivas, E.S. ve Albarillo, M. (2007). "Leader Member Exchange Revisited: An Investigation of the Moderating and Mediating Effects of LMX in Two Samples - USA and India", *Management and Labour Studies*, 32(2), 203-220.
- Wood, F., (1990). "Factors Influencing Research Performance of University Academic Staff", *Higher Education*, 19, 81-100.
- Yıldız, G., Özutku, H. ve Çevrioğlu, E. (2008). "Lider-Üye Etkileşimine Çok Boyutlu Yaklaşım: Liden ve Maslyn'in Dört Boyutlu Lider-Üye Etkileşim Ölçeğinin Psikometrik Özelliklerine Yönelik Görgül Bir Araştırma", *Akademik İncelemeler*, 3(1), 95-123.
- Yu, D., ve Liang, J. (2004). "A New Model For Examining The Leader-Member Exchange (LMX) Theory". *Human Resource Development International*, 7(2), 251-264.
- Zaffron, S. ve Logan, D. (2010). *İş Hayatında Performansın Üç Yasası: Kurumunuzun ve Yaşamınızın Geleceğini Yeni Baştan Yazmak*, (Ü. Şensoy, Çev.), Optimist Yayın Dağıtım, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:22.05.2021 ✓Accepted/Kabul:23.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1119879

Research Article/Araştırma Makalesi

Tavlan Soydan, N., Aksel, İ. ve Dolma, S. (2022). "Algılanan Kurumsal Destek, Lider-Üye Etkileşimi, Öz-Yeterlilik ve Kariyer Tatmini İlişkisi", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, Sayı 53, Denizli, ss.229-250.

ALGILANAN KURUMSAL DESTEK, LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ, ÖZ-YETERLİLİK ve KARIYER TATMİNİ İLİŞKİSİ*

Nurdanur TAVLAN SOYDAN**, İbrahim AKSEL***, Serkan DOLMA****

Öz

Bu çalışmada çalışanlarda algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin kariyer tatminine olan doğrudan ve öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkileri araştırılmıştır. Araştırmanın modeli sosyal değişim teorisi ve sosyal bilişsel kariyer teorisinden faydalanılarak oluşturulmuştur. Algılanan kurumsal destek ve lider üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde hem doğrudan hem de öz-yeterlilik üzerinden dolaylı istatistiksel etkisi test edilmiştir. Araştırmanın verileri İstanbul'da faaliyet gösteren bir eğitim ve danışmanlık firmasından eğitim almış 28 işletmenin 524 çalışanına ulaşılarak çevrim içi anket yoluyla toplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre algılanan kurumsal destek ve lider üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde doğrudan ve öz-yeterlilik üzerinden dolaylı istatistiksel etkisi olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgular araştırmanın tüm hipotezlerini destekler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: *Algılanan kurumsal destek, Lider-üye etkileşimi, Öz-yeterlilik, Kariyer tatmini.*

JEL Kodları: M10, M12, M19

RELATION OF PERCEIVED ORGANIZATIONAL SUPPORT, LEADER-MEMBER EXCHANGE, SELF EFFICACY AND CAREER SATISFACTION

Abstract

In this study, the direct effect of perceived organizational support and leader-member exchange on career satisfaction and the indirect effect through self-efficacy has been investigated. The model of the research was set by utilizing social exchange theory and social cognitive career theory. In this context, both direct effects of perceived organizational support and leader-member exchange and also indirect statistical effect on self-efficacy have been tested. The data of the research were collected through an online survey by reaching 524 employees of 28 companies that received education from a training and consultancy firm operating in Istanbul. According to the results of the analysis, it was seen that the perceived organizational support and leader-member exchange had a direct effect on career satisfaction and an indirect effect on self-efficacy. The findings obtained from the study such as to supports all the hypotheses of the study.

Keywords: *Perceived organizational support, Leader-member exchange, Self-efficacy, Career satisfaction.*

JEL Codes: M10, M12, M19

*Bu makale doktora tezinden üretilmiştir.

**Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Bozdoğan Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, AYDIN.
e-posta: nurdanur.tavlan@adu.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-4320-2257>)

***Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: iaksel@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-2994-6735>)

****Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: dolma@pau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-3913-2225>)

GİRİŞ

İşletmeler için kâr elde etmek ve topluma hizmet sağlamak temel amaçlar olarak ifade edilirken uzun dönemli büyüme, çalışanları için uygun çalışma koşulları sağlamak, nitelikli ürün ve hizmet sunmak ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirmek özel amaçları arasında yer almaktadır. İşletmenin çalışanları için uygun iş koşullarını sağlaması çalışanın hem işine hem de kariyerine yönelik tatmin sağlaması için önemli bir unsurdur. Kurumlar ve yöneticiler tarafından tercih edilen çalışan profili çabalayan, zorluklarla mücadele etme kapasitesi ve işe yönelik yeterliliği yüksek olan kişilerden oluşturmaktadır. Çalışanların kurumları ve yöneticilerinden aldıkları desteklerin onların bu profile sahip olmasındaki rolü büyüktür. Çünkü çalışan; başarılarının fark edildiğinde, çalıştığı kurum tarafından desteklendiğinde ve yöneticisi ile etkili iletişim kurabildiğinde karşılaştığı zorluklarla mücadele ederken yalnız olmadığını düşünüp cesaret ve çaba gösterecek ve bu çabanın karşılığı olarak ödüllendirileceği yönünde inanç geliştirecektir. Böylece karşılığında çalışanda kurumsal aidiyet hissi oluşacak ve kuruma faydalı olmak isteyecektir.

Algılanan kurumsal destek çalışanların; kurumu tarafından refahlarına önem verildiği, kurum için sağladıkları katkılarının takdir edildiği ve değerinin bilindiği yönündeki algı ve inançları (Eisenberger vd., 1986: 500) olarak ifade edilmektedir. Çalışanda kurumsal destek algısının yüksek olması durumunda iş tatmininin, kurumda kalma isteğinin, öz-yeterliliğin, örgütsel bağlılık ve örgütsel özdeşlemenin, olumlu ruh halinin artırılması gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Kurumda liderin her grup üyesiyle benzersiz ilişkiler kurması şeklinde ifade edilen lider-üye etkileşimi (LMX) güvene dayalı samimi ilişkilerin, çalışanın lideri adına işi için daha fazla çaba göstermesini ve etkili olmasını sağlamaktadır (Sparrow ve Liden, 522). Böylece iş performansı, güçlendirme, örgütsel vatandaşlık davranışının artırılması; rol belirsizliği ve rol çatışmasının azaltılması (Dulebohn vd., 2012: 1717) gibi sonuçlar elde edilmektedir.

Öz-yeterlilik bireyin sahip olduğu yetenek ve yetkinliklerine, karşılaştığı güçlüklerle başa çıkabilmesi için yapabileceklerine olan inancıdır (Bandura, 1982: 122) ve çalışanın kariyer tatminini etkileyen değişkenler arasında ön planda yer almaktadır (Ballout, 2009: 665).

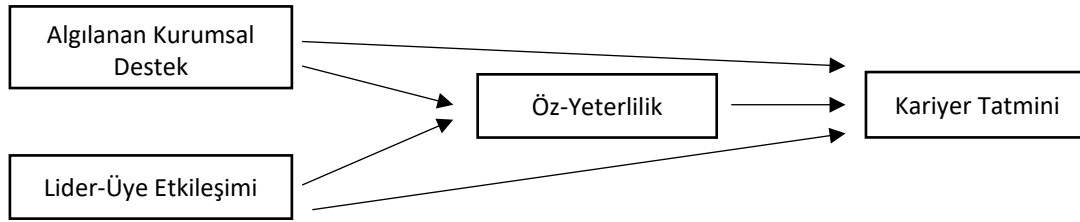
Bireyin kariyer gelişimleri ve başarılarının kendi değer, hedef ve tercihleriyle ne ölçüde örtüştüğüne ilişkin subjektif değerlendirmeler ise kariyer tatmini olarak ifade edilmektedir (Seibert, Kraimer, 2001: 2). Bireylerin hayatının önemli bir kısmında iş yaşamı yer almaktadır. Dolayısıyla bireyin hem işine hem kariyerine yönelik tatmin seviyesinin yüksek olması aile ya da sosyal yaşantısında da tatmin olmasını sağlayabilmektedir. Kariyer tatmini sadece birey açısından değil aynı zamanda kurumlar açısından da önemli bir kavramdır. Çalışma hayatı değiştiğçe kariyer kavramı da farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Geleneksel kariyer yaklaşımında bireyin tek ya da en fazla iki kurumda dikey şekilde ilerlemesi (Sullivan, 1999: 457) anlayışı yerini yeni kariyer yaklaşımlarına bırakarak (Lichtenstein ve Mendenhall, 2002: 5) örneğin sınırsız kariyer yaklaşımında olduğu gibi kurum değiştirilerek sürdürülen bir kariyer anlayışına (Arthur, 1994: 297) ilerlemiştir. Kariyer tatminsizliğinde ise çalışanın pasif davranması yerine işten ayrılmak gibi radikal tepkileri kurumlar açısından da yıkıcı olabilmektedir (Wang vd., 2020: 338). İşten ayrılmaya yönelik bu tutum hem işletmelerin verimliliklerinin azalmasına neden olmakta hem de çalışanda yaratacağı yeni iş arama stresi sebebiyle iki yönlü istenmeyen bir durum oluşturabilmektedir (Akbaş ve Çetin, 2015: 82). Dolayısıyla mesleki bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyetinin azalması (Spurk, Hirschi, Dries, 2018: 46) gibi kariyer tatmini sonuçları göz önünde bulundurulduğunda bireyin kariyerine yönelik tatmininde öncüllerin belirlenmesinin kurumlar için önem arz ettiği düşünülmektedir.

Yapılan literatür taraması çerçevesinde araştırmanın değişkenleri olan algılanan kurumsal destek, lider-üye etkileşimi, öz-yeterlilik ve kariyer tatmini arasındaki ilişkileri incelemiş çeşitli çalışmalara ulaşılmıştır fakat ulusal literatürde yapılan çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu görülmüştür. İlgili çalışmalar Tablo 1.'de yer almaktadır.

Tablo 1. Değişkenler arası ilişkilere yönelik yapılan çalışmalar

Algılanan Kurumsal Destek ve Öz-Yeterlilik ilişkisi	Lider-Üye Etkileşimi ve Öz-Yeterlilik ilişkisi	Algılanan Kurumsal Destek ve Kariyer Tatmini ilişkisi	Lider-Üye Etkileşimi ve Kariyer Tatmini	Öz-Yeterlilik ve Kariyer Tatmini ilişkisi
Hashemi vd.2012	Biao ve Shuping, 2014	Armstrong-Stassen ve Ursel, 2009	Wayne vd., 1999	Ballout, 2009
Bogler ve Nir, 2012	Atitumpong ve Badir, 2017	Chen, 2010	Byrne vd., 2008	Ngo ve Hui, 2017
Liu vd., 2013	Liao vd., 2017	Karatepe, 2012	Han, 2010	Yalalova ve Zhang, 2017
Caesens ve Stinglhamber, 2014	Khorakian ve Sharifrad, 2019	Cao vd., 2014	Joo ve Ready, 2012	Yalalova vd., 2017
Bitmiş, 2015		Kırkbeşoğlu ve Özder, 2015	Avcı ve Turunç, 2012	
Özkoç ve Bektaş, 2016		Bhatti vd., 2017	Gün, 2018	
Wang, Liu, Zou 2017		Joo ve Lee, 2017	Peng vd., 2019	
Nikhil ve Arthi, 2018		Jung ve Takeuchi, 2018	Pelenk, 2020	
İslam ve Ahmed, 2018		Bhaskar ve Mishra, 2019		
Naktiyok ve Kızıl, 2018		Türe ve Akkoç, 2019		
Priyatama vd., 2018		Chang ve Busser, 2020		
Düzgün ve Yeşiltaş, 2019				
Ahmer vd., 2020				
Tripathi ve Singh, 2020				
Zhou vd., 2021				

Bu çalışmada algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerine direkt ve öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkileri araştırılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen verilerle geliştirilen model test edilmiştir. Araştırmanın modeli Şekil 1.'de gösterilmektedir. Literatürde birkaç istisna dışında bu ilişkiye yönelik incelemelerin oldukça kısıtlı olması konunun ele alınmasında önemli bir etken olmuştur.

Şekil 1. Araştırmanın kavramsal modeli

Araştırma modelinde Algılanan Kurumsal Destek ve Lider-Üye Etkileşimi değişkenleri bağımsız (yordayıcı), Öz-Yeterlilik değişkeni aracı ve Kariyer Tatmini değişkeni ise bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Böylece kurumsal destek algısı ve lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde doğrudan ve çalışanın öz-yeterliliği üzerinden dolaylı etkileri araştırılmıştır.

1. ALGILANAN KURUMSAL DESTEK VE ÖZ-YETERLİLİK İLİŞKİSİ

Kurumun; çalışanın refahını, mutluluğunu ve iyiliğini önemsemesi, işi için harcadığı çabayı takdir etmesi örgütsel ya da kurumsal destek olarak ifade edilmektedir. Algılanan kurumsal destek ise çalışanın kurum desteğine yönelik algısıdır. Daha geniş bir ifadeyle çalışanların kurumu tarafından refahlarının önemsendiği, kuruma sağladıkları katkıların değerinin bilindiği ve takdir edildiği yönündeki algıları ve inançlarıdır (Eisenberger vd., 1986: 500). Algılanan kurumsal desteğin öncülleri arasında adalet, yönetici desteği, ödüller, çalışma koşulları, lider-üye etkileşimi, örgütsel adalet, insan kaynakları uygulamaları, güven, bilgiyi elde etme, öğrenme ve gelişme fırsatı, ilham verici ve destekleyici liderlik, algılanan kurumsal politikalar yer almaktadır. Bununla birlikte duygusal bağlılık, devam bağlılığı, iş tatmini, iş yerinde olumlu ruh hali, kurumda kalma isteği ve işten ayrılma niyeti, devamsızlık,

kariyer tatmini, örgütsel vatandaşlık, öznel iyi oluş, öz-yeterlilik, iş-aile dengesi (Rhoades ve Eisenberger, 2002: 699; Khurram, 2009: 10; Kurtosis vd., 2015: 1) gibi kavramlar ise algılanan kurumsal desteğin sonuçları olarak ifade edilmektedir. Algılanan kurumsal destek kavramının temel aldığı teorilere ilişkin literatür incelendiğinde örgütsel destek teorisi, sosyal değişim teorisi ve karşılıklılık teorisinden (mütekabiliyet) (Eisenberger vd., 1986, Shoss, vd., 2013; Kurtosis vd., 2015) faydalandığı görülmektedir. Karşılıklılık teorisi (Gouldner, 1960) gereği bireyler karşından gördükleri olumlu davranışların karşılığını verebilmek için benzer şekilde olumlu geri bildirimlerde bulunmaktadır. Sosyal değişim kuramının (Blau, 1964) da temelinde olan bu görüşe göre kurumundan destek gören çalışan bu desteğin karşılığı olarak işinde daha fazla çaba göstermek zorunda hissedecek ve sosyal değişim başlayacaktır. Blau'ya göre (1964: 88) güven esasına dayalı olan sosyal değişim maddi olmak zorunda değildir; nezaket göstermek, yardım etmek, eğlenceli vakit geçirmek gibi manevi değişimler de olabilir. Değişim anlayışının altında yatan temel ilke; bir başkasına ödüllendirici hizmetler sunan kişinin karşı tarafı yükümlülük altına sokması dolayısıyla bu yükümlülüğü yerine getirmek amacıyla karşı tarafın da bir fayda sağlaması gerektiğidir. Kaynağı karşılıklılık normu ve sosyal değişim teorisine dayanan örgütsel destek teorisinde ise çalışan, kurumun hedeflerine ulaşması yolunda katkı sağladığında ve çaba gösterdiğinde bunun ödüllendirileceğine dair bir beklenti içine girer. Böylece sosyal değişim süreci başlamış olur (Kurtosis, vd. 2015: 1-2).

Sosyal Bilişsel Teoriye dayandırılan (Bandura, 1977) öz-yeterlilik kavramı bireyin karşı karşıya kaldığı zorluklarla başa çıkabilmek amacıyla yapabileceklerine dolayısıyla bu durumu yönetmek için gerekli eylem planlarını uygulayabilmek için sahip olduğu yeteneklerine olan inancını ifade etmektedir (Bandura, 1982: 122). Öz-yeterliliği açıklarken yeterlilik beklentisi ve sonuç beklentisi şeklinde iki bilişsel yapı ele alınmaktadır. Yeterlilik beklentisi bireyin sorumlusu olduğu görevi yerine getirmek için gerekli olan davranışı sergileyip sergilemeyeceği, sonuç beklentisi ise bireyin belirli bir davranışın belirli sonuçlara yol açacağına yönelik beklentisi olarak ifade edilmektedir (Bandura, 1977: 193). Eğer birey güçlü öz-yeterliliğe sahip ise gelecekteki eylemlerin sonuçlarına yönelik daha fazla olumlu beklentilerde bulunacaktır (Luszczynska vd., 2005: 441). Sosyal Bilişsel Teori'ye göre davranışın en önemli tahminçilerinden olması sebebiyle öz-yeterlilik önemli bir kavramdır ve yapılan çalışmalar öz-yeterlilik beklentisindeki değişiklikler ile davranıştaki değişikliklerin yüksek oranda ilişkili olduğunu ortaya koymuştur (Bandura, 1977; Maddux ve Stanley, 1986). Düşük ve yüksek öz yeterliliğe sahip bireylerin özellikleri incelendiğinde öz yeterliliği düşük olan bireylerin kolay hedefler belirleyerek zor işlerden kaçındıkları ifade edilmektedir. Yüksek öz yeterliliğe sahip olan bireyler ise zor işleri başarma konusunda daha ısrarcı olmaktadır. (Bandura, 1993: 117). Doğrudan deneyimler, sosyal modeller (başkalarının deneyimleri), sözel ikna, fizyolojik ve psikolojik durumlar öz-yeterliliğin kaynaklarıdır ve bu kaynaklardan en güçlüsü doğrudan deneyimlerdir (Bandura, 1977: 195). Sherer ve Maddux (1982: 664) geçmişleri çeşitli ve çok sayıda başarı deneyimine sahip bireylerin, sınırlı başarı ve başarısızlık deneyimleri olan bireylere göre daha zorlu durumlarda pozitif öz-yeterlilik beklentilerine sahip olabileceklerini ifade etmektedir. Öz-yeterlilik inancının diğer kaynakları ise; başkalarının yaşadığı tecrübeleri izleyerek bireyin kendisinin de başarabileceğine inanması (sosyal modeller); bireyin başarılı olabileceğine ikna edilmesi (sözel ikna); stres, korku, yorgunluk vb. olarak ifade edilen fiziksel ve duygusal durumlardır (Bandura, 1997, s. 80-101).

Kurtosis vd.'nin (2015: 18) algılanan kurumsal desteğe ilişkin yaptıkları meta analizi çalışmalarında algılanan kurumsal desteğin sosyo-duygusal ihtiyaçları karşılayarak ve öz yeterliliği güçlendirerek çalışanın iş tatmininin artmasına katkı sağlayacağına değinilmiştir. Çalışmada algılanan kurumsal destek, iş tatmini ve öz-yeterlilik arasında ilişki olduğu ifade edilmiştir. Kurumun çalışana değer vermesi; onaylanma, saygı, ücret ve terfi gibi kazanımlar yanında işini daha iyi yapabilmesi için ihtiyaç duyduğu bilgi ve desteğe erişimini de sağlayabilmesidir. Böylece kurum, çalışanın sahip olduğu yetenek ve becerileri açısından farkındalığının artmasına ayrıca saygınlık ihtiyacının da karşılanmasına destek olabilecektir (Rhoades ve Eisenberger, 2002: 698). Bireyin kurum tarafından desteklendiğine yönelik algısı öz-yeterlilik, umut, iyimserlik ve psikolojik dayanıklılığına ilişkin pozitif psikolojiyi geliştirebilmekte aynı zamanda çalışanın gelişmesi, yükselmesi ve gayretini de etkilemektedir (Azim ve Dora, 2016: 101). Algılanan kurumsal destek ve öz-yeterlilik arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde psikolojik güçlendirme, proaktif davranış, iyimserlik, umut, kendini işe adama, canlılık, bağlılık, depresif belirtiler, iş tatmini, örgütsel muhalefet, motivasyon aktarımı, örgütsel vatandaşlık, örgütsel özdeşleşme, çalışan refahı, travma sonrası stres bozukluğu, işe bağlılık, akademik erteleme gibi değişkenlerle ilişkilendirildiği görülmüştür.

Zhou vd.'nin (2021) çalışmalarında Wuhan'da COVID-19 salgınında ön saflarda çalışan sağlık çalışanlarının travma sonrası stres bozukluklarında algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik ve stresle başa çıkma stratejileri üzerinden dolaylı etkisi araştırılmıştır. Algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik ile doğrudan ilişkisi incelendiğinde

olumlu ve anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Tripathi ve Singh'in (2020) Hindistan'da özel sektör yöneticilerine uyguladıkları çalışmalarında algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinden çalışan refahı üzerine dolaylı etkisini inceledikleri çalışmalarında algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik ile arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Düzgün ve Yeşiltaş'ın (2019) Antalya'da faaliyet gösteren otel çalışanları üzerinde uygulanan ve algılanan kurumsal desteğin psikolojik sermaye üzerinden örgütsel özdeşleşme üzerindeki dolaylı etkisinin araştırıldığı çalışmalarında algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinde olumlu ve anlamlı bir ilişkisi tespit edilmiştir. Priyatama vd. (2018) Surakarta'da (Endonezya) akademisyenlere uyguladıkları çalışmalarında algılanan kurumsal destek ve iyimserliğin öz-yeterlilik üzerinden işe bağlılığa olan dolaylı etkisini araştırmıştır. Araştırmanın bulgularına göre algılanan kurumsal destek ile öz-yeterlilik arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir. Naktiyok ve Kızıl'ın (2018) Erzurum'da bir devlet üniversitesinde çalışan araştırma görevlilerine uyguladıkları, algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinden akademik erteleme üzerindeki dolaylı etkisini araştırdıkları çalışmalarında, algılanan kurumsal destek ile öz-yeterlilik arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki bulunmuştur. Bogler ve Nir (2012) İsrail'de öğretmenlerin algıladığı kurumsal desteğin içsel ve dışsal iş tatminlerine öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkisini araştırdıkları çalışmalarında algılanan desteğin öz-yeterlilik ile olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Hashemi, vd.'nin (2012) İran'da tarım çalışanlarına uyguladıkları çalışmalarında ise algılanan kurumsal destek ve öz-yeterlilik arasındaki ilişki incelenmiş ve iki değişken arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir.

Buradan hareketle araştırmanın birinci hipotezi oluşturulmuştur: H_1 : *Algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinde etkisi¹ vardır.*

2. LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ VE ÖZ-YETERLİLİK İLİŞKİSİ

Lider-Üye Etkileşimi lider ve üye arasındaki ikili ilişkiye odaklanmaktadır. Dikey İkili Bağlantıyı [vertical dyadic linkage] öncelikle Dansereau vd., (1973) çalışmalarında, geleneksel liderlikte lider konumundaki kişinin genel olarak üyelerine karşı davranışının araştırılmasında kullanılan Ortalama Liderlik Tarzına [average leadership style – ALS] alternatif olarak geliştirmiştir. Liderin yakın ilişkiler kurduğu, karşılıklı güven, saygı ve sorumluluk ile karakterize edilen üyeler iç grup ya da yüksek kaliteli etkileşim grubu olarak adlandırılırken, sadece işe dayalı ilişkilerin kurulduğu, düşük güven, saygı ve sorumlulukla karakterize edilen dış grup yani düşük kaliteli etkileşim grubu olarak adlandırılmaktadır (Scandura ve Graen, 1984: 429). Lider-üye etkileşiminin öncülleri arasında lider ve üye özellikleri, ilk etkileşim, yetkilendirme, üye davranışı ve tutumları, liderin tutumları ve liderin tepkisi, kontrol odağı, hoşlanma (Dienesch ve Liden, 1986: 627; Liden vd., 1997: 52; Dulebohn vd., 2012: 1717) gibi kavramlar sıralanırken işten ayrılma niyeti, örgütsel bağlılık, iş performansı, örgütsel vatandaşlık, iş tatmini, rol çatışması, rol belirsizliği, kariyer tatmini, tükenmişlik (Gestner ve Day, 1997: 832; Dolebohn vd., 2012: 1717; Joo ve Ready, 2012) kavramları ise lider-üye etkileşiminin sonuçları arasında yer almaktadır. Lider-üye etkileşimi başlangıçta rol teorisine göre temellendirilmekteyken (Graen, 1976; Graen ve Scandura, 1987) sonraları sosyal değişim teorisi ve karşılıklılık teorisi ile temellendirilecek (Wayne ve Green, 1993; Liden, Sparrowe, Wayne, 1997; Erdoğan ve Liden, 2002) şekilde geliştirilmiştir (Dulebohn vd., 2012). Sosyal değişim teorisi çalışanların yüksek kaliteli lider-üye etkileşimi ile daha etkili çalışanlar olacaklarını öne sürmektedir (Sparrow ve Liden, 1997: 523). Çünkü karşılıklılık normu gereği başkalarından olumlu davranış gören bireylerin olumlu geri bildirimde bulunacağı, olumsuz davranış gören bireylerin ise olumsuz geri bildirimde bulunacağı ifade edilmektedir (Gouldner, 1960: 171).

Çalışanın liderle ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda sosyal değişim teorisine göre yüksek kaliteli lider-üye etkileşimi ile kurulan samimi, güvene dayalı ilişkiler çalışanların lider adına daha fazla çabalamasını ve daha etkili çalışanlar olmasını sağlayacaktır (Sparrow ve Liden, 1997: 523). Böylece çevresinden destek gören, cesaretlendirilen, olumlu geri bildirimler alan çalışanın öz-yeterlilik algısı olumlu etkilenecek başarılı olmak ve verilen görevleri yerine getirebilmek için daha fazla çaba göstermesi sağlanacaktır (Bandura, 1997: 85). Lider-üye etkileşimi ve öz-yeterliliğe yönelik çalışmalar incelendiğinde ulusal ve uluslararası literatürde iki değişkenin birlikte kullanıldığı çalışmanın çok kısıtlı olduğu görülmüştür. Bu çalışmalarda iki değişken iş performansı, öğrenme yönelimi, yenilikçi çalışma davranışı, çalışan memnuniyeti kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Khorakian ve Sharifirad'ın (2019) İran'da özel sektör çalışanlarına, Biao ve Shuping'in (2014) Çin'de özel sektör çalışan ve yöneticilerine, ilgili iki çalışmada da lider-üye etkileşimi ile öz-yeterlilik arasında olumlu ve

1 Bu çalışmada randomize kontrollü deney veya nedensel modelleme yapılmamıştır. Dolayısıyla, buradaki ve araştırmanın diğer hipotezlerindeki "etki" ifadesi ile nedensel etki değil, yordayıcı etki (veya istatistiksel etki) kastedilmektedir.

anamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir. Atitumpong ve Badir (2017) Tayland'da imalat sektörü çalışanları ve yöneticilerine uyguladıkları lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinden öğrenme yönelimi ve yenilikçi çalışma davranışı üzerindeki dolaylı etkisinin araştırıldığı çalışmalarında lider-üye etkileşimi ve öz-yeterlilik arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir. Liao vd.'nin (2017) çalışmalarında lider-üye etkileşiminin psikolojik sermaye üzerinden iş ve yaşam tatmini üzerindeki dolaylı etkisi incelenmiştir. Psikolojik sermayenin alt boyutu olarak ele alınan öz-yeterlilik ile lider-üye etkileşimi arasında pozitif yönlü korelasyonel ilişki olduğu ifade edilmiştir.

Buna bağlı olarak araştırmanın ikinci hipotezi H_2 : *Lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır olarak belirlenmiştir.*

3. ALGILANAN KURUMSAL DESTEK VE KARIYER TATMINİ İLİŞKİSİ

Kariyer kavramı bireyin çalışma hayatı boyunca takip etmeyi seçtiği işler (Mondy ve Martocchio, 2016: 410) ve işe yönelik edindiği deneyimler (Decenzo ve Robbins, 2007: 233) olarak ifade edilmektedir. Kariyer tatminine yönelik yapılan literatür taraması sonucunda kariyer başarısının nesnel ve öznel kariyer başarısı olarak ikiye ayrıldığı ve kariyer tatmininin öznel kariyer başarısı olarak ele alındığı, operasyonel tanımının ise Greenhaus vd.'nin (1990) çalışmasından faydalanarak yapıldığı görülmüştür (Seibert ve Kraimer, 2001, Ng, Eby, Sorensen ve Feldman, 2005; Ballout, 2008, Joo ve Ready, 2012). Öznel ve nesnel kariyer kavramından ilk kez söz eden Hughes (1937: 410) öznel kariyerin bireyin hayatını bir bütün olarak gördüğü ve çeşitli niteliklerinin, eylemlerinin ve başına gelenlerin anlamını yorumladığı dolayısıyla bireyin kendisinin doğrudan deneyimlediği ve kendi bakış açısı tarafından şekillendiğini ifade etmektedir. Nesnel kariyeri ise direkt gözlemlenebilir, ölçülebilir ve tarafsız bir üçüncü tarafça doğrulanabilir şekilde tanımlamaktadır. Kariyer tatmini bireyin kariyeri boyunca elde ettiği başarılar, gelir, yükselme ve yeni yetenekler kazanma yönünden hedeflerine ulaşma durumuna yönelik memnuniyettir (Greenhaus, vd., 1990: 73; 86). Kariyer tatminsizliği ise bireyin kariyer hedeflerini ve beklentilerini karşılamadaki başarısından memnuniyetsizliğinin derecesi olarak tanımlanmaktadır (Conley, Bacharach, Bauer, 1958: 64). Çalışanın beklenen ve gerçek kariyer sonuçları arasında bir tutarsızlığı temsil eden kariyer tatminsizliği çalışanda iş değiştirme arzusunun yükselmesine, geri çekilme davranışının gösterilmesine, fiziksel ve mental sağlığı olumsuz etkilenmesine, mesleğe olan bağlılığın azalmasına ve performans eksikliklerine neden olabilmektedir (Wang vd., 2020: 338). Kariyer tatminine yönelik yapılan meta analizi çalışmalarında; demografik değişkenler, lider-üye etkileşimi, prosedürel adalet, kişilik özellikleri, kontrol odağı, kariyer uyum, iş deneyimi, sosyal sermaye, yönetici desteği, iş tatminsizliği, kurumsal destek, rol çatışması, rol belirsizliği, öz-yeterlilik, örgütsel bağlılık, iş-aile çatışması (Spurk vd., 2018: 46; Ng vd., 2005: 370; Ng ve Feldman, 2014: 173; Lee vd., 2017: 572) kavramlarının öncül olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte geri çekilme davranışı, kariyer tutumları, iyi olma hali, sağlık, mesleki bağlılık, işten ayrılma niyeti (Dyke ve Duxbury, 2011; Spurk vd., 2018: 51; Sönmez vd., 2021) gibi kavramlar ise kariyer tatmininin sonuçları olarak ifade edilmektedir. Kariyer teorilerine ilişkin yapılan literatür taramasında beş temel teori ön plana çıkmaktadır (Leung, 2008; Jena ve Nayak, 2020). Bu teoriler İş Düzenlemesi teorisi (Dawis, Lofquist, Weiss, 1964) Holland'ın Çalışma Ortamında Mesleki Kişilikler Teorisi (1985), Super'in Kariyer Gelişiminin Benlik Kavramı Teorisi (1963), Gottfredson'ın Daraltma ve Uzlaşma Teorisi (1981) ve Sosyal Bilişsel Kariyer teorisi (Lent vd., 1994). Sosyal bilişsel kariyer teorisi hem bilişsel hem çevresel faktörlerin bireyin kariyer davranışlarını etkilediğini savunmaktadır. Öz-yeterlilik beklentileri, sonuç beklentileri ve hedefler bilişsel birey faktörleri olarak ifade edilmektedir. Bu üç değişken Bandura'nın sosyal bilişsel teorisinden alınmıştır (Lent vd., 1994: 262). Sosyal ortam etkileri, kariyer destekleri ve kariyer engelleri ise çevresel faktörler olarak ifade edilmektedir. Sosyal ortamdaki fiziksel ve kültürel etkiler sosyal ortam etkileridir. Kariyer engelleri ise bireyin başarılı olmasını, kariyer amaçlarının gerçekleşmesini etkilemektedir. Bireyin bir işte düşük yetkinliğe sahip olduğunu düşünmesi, cinsiyet ayrımcılığı, sosyal ve iş çevresinden destek alamama gibi etkenler kariyer engelini ifade etmektedir Çevresi tarafından engellenen ve düşük destek gören bireylerin tatmin düzeyleri de olumsuz etkilenmektedir (Lent ve Brown, 2006: 242; Ng ve Feldman, 2014: 169).

Algılanan kurumsal destek kariyer tatminin önemli bir öncülüdür (Ng ve Feldman, 2005; Ng vd., 2014; Lee vd., 2017). Yüksek algılanan kurumsal destek seviyelerine sahip çalışanlar, tatmin seviyesinin artması, daha iyi ruh hali ve stres düzeyinin azalması gibi sebeplerle işlerini daha olumlu değerlendirirken örgütsel bağlılık ve performans artışı, düşük devir hızı gibi sonuçlarından dolayı çalıştıkları kuruma da daha fazla katkı sağlamaktadır (Chen vd., 2009: 120). Bireyler kariyer tatminlerini değerlendirirken kurumsal olarak sağlanan desteği, işlerinin kariyer başarısı elde etmelerinde ne derecede katkı sağladığı ya da engeller oluşturduğunu da dikkate almaktadır (Armstrong-

Stassen ve Ursel, 2009). Sosyal bilişsel kariyer teorisine göre çevresel destekler ve engeller kariyer tatminini etkileyen değişkenlerdir (Lent ve Brown, 2008: 15). Kurumsal desteklerin yokluğu ya da kısıtlanması çalışmada tatmin seviyesinin azalmasına neden olabilmektedir (Barnett ve Bradley, 2007: 623). Kariyer tatmini çalışanın mevcut işi ve kurumuna yönelik algılarından etkilenmektedir. Düşük öz-değerlendirme, iş tatminsizliği, düşük kurumsal ve yönetici desteği, düşük işe bağlılık, terfi imkanının ve çalışanın beklentilerinin karşılanma oranının düşük olması kariyer tatminini etkileyen önemli engeller olarak ifade edilmektedir. Diğer taraftan çalışan üstlendiği zorlu görevleri gerçekleştirmek için iş başında ve iş dışında kurumu tarafından eğitim ile desteklendiğinde çalışma ortamını kariyer gelişimi için uygun olarak değerlendirmektedir (Ng ve Feldman, 2014: 176). Algılanan kurumsal destek ve kariyer tatminine yönelik çalışmalar incelendiğinde çalışmaların bazılarında algılanan kurumsal destek bağımsız değişken olarak kullanılırken kariyer tatmini aracı değişken olarak kullanılmıştır. Bu çalışmalarda bağımlı değişkenler iş performansı, hizmet iyileştirme, işte kalma niyeti gibi değişkenlerdir. Algılanan kurumsal desteğin bağımsız, kariyer tatmininin bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmalarda ise diğer değişkenlerin psikolojik güçlendirme, örgütsel bağlılık, kariyer değerleri, işin anlamlılığı, aidiyet duygusu, iş tatmini gibi değişkenler olduğu görülmüştür.

Türe ve Akkoç'un (2019) Eskişehir'de Üniversite hastanesinde çalışan hemşirelere uyguladıkları çalışmalarında algılanan kurumsal destek ve psikolojik güçlendirmenin sosyal destek üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkilerini incelemiştir. Algılanan kurumsal destek ile kariyer tatmini arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bhaskar ve Mishra (2019) Hindistan'daki özel işletmelerdeki yöneticilere uyguladıkları çalışmalarında algılanan kurumsal desteğin işin anlamlılığı ve aidiyet duygusu üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkisi incelenmiştir. Bulgular sonucunda doğrudan etkiler incelendiğinde algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini ile arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Joo ve Lee'nin (2017) Güney Kore'deki işletme çalışanlarına uyguladıkları araştırmalarında algılanan kurumsal destek, psikolojik sermaye, işe tutkunluk, kariyer tatmini ve öznel iyi oluş arasındaki ilişki araştırılmıştır. Araştırmada kariyer tatmini ve çalışma gayreti aracı değişken öznel iyi oluş ise bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini ile olumlu ve anlamlı ilişkisi olduğu görülmüştür. Bhatti vd.'nin (2017) Suudi Arabistan'da Devlet Üniversitesi çalışanlarına uyguladıkları çalışmalarında Algılanan kurumsal destek ve kariyer değerlerinin kariyer tatmini üzerinden iş performansına dolaylı etkilerini incelemişlerdir. Doğrudan etkiler incelendiğinde algılanan kurumsal destek ile kariyer tatmini arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Kırkbeşoğlu ve Özder'in (2015) sigorta şirketi çalışanlarına uyguladıkları çalışmalarında algılanan kurumsal destek ile kariyer tatmini arasında anlamlı bir ilişki bulunmuş ve yüksek performanslı kuruluşlarda algılanan kurumsal desteğin düşük performanslı kuruluşlara göre kariyer tatminini daha yüksek düzeyde etkilediği ifade edilmiştir. Karatepe (2012) Kamerun'da otel çalışanlarına uyguladığı çalışmada algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinden hizmet iyileştirme performansı ve iş performansı üzerinde dolaylı etkisini araştırmıştır. Algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini ile doğrudan istatistiksel etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Buna göre araştırmanın üçüncü hipotezi H_3 : *Algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır şeklinde belirlenmiştir.*

4. LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ VE KARIYER TATMİNİ İLİŞKİSİ

Yüksek kaliteli lider-üye etkileşimi lider-üye arasında güvene dayalı samimi bir ilişkinin kurulmasını sağlar (Graen ve Uhl-Bien, 1995: 226). Güven temelli bu samimi ilişki ile üyeler liderlerinden daha fazla destek ve kaynak sağlayabilmektedir. Dolayısıyla lider-üye etkileşiminin kalitesi çalışanların yüksek kariyer tatmini elde etmelerini de sağlayabilmektedir (Han, 2010: 442). Sosyal bilişsel kariyer teorisi çevresel destekler vasıtasıyla (aile, arkadaş, yönetici, kurumsal) bireyin tatminine yönelik açıklamalar yapılabileceğini önermektedir (Lent ve Brown, 2013: 561). Kaynakların tahsis edilmesinde kontrol gücü yöneticide olduğu için lider-üye etkileşiminin düşük seviyede olması çalışanın kariyer gelişimi açısından ihtiyaç duyduğu kaynakları elde etme şansını azaltmaktadır. Lider-üye arasındaki etkileşimin kalitesi yüksekse yönetici ve astı arasında yüksek düzeyde güven, destek ve etkileşim olacaktır. Böylece çalışan daha yüksek seviyede performans göstererek kariyer başarısı ile ödüllendirilecektir (Wayne vd., 1999: 582). Lider-üye etkileşimi ve kariyer tatmini değişkenlerinin birlikte kullanıldığı ve lider-üye etkileşiminin kariyer tatmininin yordayıcısı olduğu çalışmalar araştırıldığında hem ulusal hem de uluslararası literatürde sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Bu çalışmalarda değişkenler proaktif kişilik özellikleri, performans hedef yönelimi, örgütsel öğrenme kültürü, çalışma arkadaşına güven, örgüte güven, örgüt kültürü tipleri, güç mesafesi, liderlik tarzları gibi değişkenlerle ilişkilendirilmiştir.

Pelenk'in (2020) bir kamu bankası çalışanlarına uyguladığı lider-üye etkileşiminin güç mesafesi üzerinden kariyer memnuniyeti üzerindeki dolaylı etkisinin araştırıldığı çalışmada lider üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde istatistiksel olarak hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğu ifade edilmiştir. Peng vd.,'nin (2019) Şangay'da bir İktisadi Devlet Teşekkülü çalışanları ve yöneticilerine uyguladıkları çalışmalarında Koçluk tarzı liderliğin lider-üye etkileşimi üzerinden subjektif ve objektif kariyer başarısı üzerindeki dolaylı etkisi araştırılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre lider-üye etkileşimi ile kariyer tatmini arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki görülmüştür. Gün (2018) Bitlis'te tekstil sektörü çalışanlarına uyguladığı çalışmada örgüt kültürü tiplerinin lider-üye etkileşimi üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkisini araştırmıştır. Araştırmada lider-üye etkileşimi ve kariyer tatmini arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu ifade edilmiştir. Han'ın (2010) Fortune 500 şirketlerinden birinin çalışanlarına uyguladığı çalışmada çalışma arkadaşlarına güvenin lider-üye etkileşimi üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkisinin araştırıldığı çalışmada lider-üye etkileşimi ve kariyer tatmini arasında olumlu ve anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Wayne vd., (1999) Amerika'da makine kimya ve savunma sanayiinde faaliyet gösteren şirket çalışan ve yöneticilerine uyguladıkları çalışmalarında beşeri sermaye, yönetici desteği, motivasyon ve kariyer başarısı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada lider-üye etkileşimi ile kariyer tatmini arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yüksek kaliteli lider-üye etkileşimi algılayan çalışanların düşük kaliteli etkileşim algılayan çalışanlara göre kariyer tatminlerinin daha yüksek olması beklendiği ifade edilmiştir.

Bu kapsamda araştırmanın dördüncü hipotezi H_4 : *Lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır.* olarak belirlenmiştir.

5. ÖZ-YETERLİLİK VE KARIYER TATMİNİ İLİŞKİSİ VE ÖZ-YETERLİLİĞİN ARACILIK ROLÜ

Çoğu birey kendilerini yeterli ve emin hissettiği işlerle ilgilenir buna karşın başarısız oldukları işlerden ise kaçınırlar (Pajares, 1997: 7). Öz yeterliliği yüksek olan bireyler değerlendirebilecekleri farklı kariyer seçeneklerine sahip olduklarına inanmaktadırlar. Dolayısıyla kendisini istediği yönde geliştirerek gerek yeni kariyer imkanlarında gerekse seçtikleri kariyerlerinde daha üstün çaba gösterebilmektedirler (Bandura, 1993: 135). Öz-yeterliliğin kaynaklarına ilişkin yapılan çalışmalarda bireylerin öz-yeterlilik algılarının kaynağının doğrudan deneyimler, sosyal modeller, sözel ikna ve fizyolojik-psikolojik durumlar olduğu (Bandura, 1997: 80) görülmektedir. Sosyal Bilişsel teoriye göre davranışın en önemli yordayıcılarından biri öz-yeterlilik (Luszczynska, vd., 2005: 440). Düşük öz yeterliliğe sahip olan bireyler zor işlerden kaçınmaktadırlar. Zorluklarla karşılaştıklarında ise bu duruma odaklanmak yerine kendi eksikliklerine, oluşabilecek problemlere veya karşılaşılabilecekleri engellere odaklanmaktadırlar. Öz yeterliliği yüksek bireyler ise zor işleri başarma konusunda daha ısrarcıdır ve çözülmesi gereken konulara odaklıdır (Bandura, 1993: 117). Dolayısıyla öz-yeterliliği yüksek olan bireyler yeteneklerine inandıkları için kendilerine olan güvenleri de yükselmektedir (Bandura, 1994: 72). Yüksek düzeyde öz yeterliliğe sahip çalışanlar, iş sorumluluklarını tamamlama konusunda daha fazla özgüvene sahiptir dolayısıyla kariyerlerinden daha memnundurlar (Rigotti vd., 2020). Öz-yeterlilik bireyin seçimlerinde etkilidir, bireyler kendilerini yeterli ve güvenli hissettikleri işlere yönelmeyi tercih etmektedir. Birey kendinin yetersiz olduğuna inandığı durumda ise bu işlerden uzak durmaktadır (Bandura, 1982: 123).

Kim ve Jang (2018) araştırmalarında öz-yeterliliğin çalışma yaşamının kalitesini olumlu etkilediğini ifade etmektedir. Kariyer tatmininin operasyonel tanımlamasında bireyin gelir ve terfi açısından memnuniyetine ilişkin ifadeler yer almaktadır. Abele ve Spurr'ın (2008: 60) boylamsal araştırmasında maaş, terfi ve maaş değişikliği değişkenleri ile öz-yeterlilik arasındaki ilişki incelendiğinde kariyer geliştirme dönemlerinde öz yeterliliğin çalışanın aldığı ücrete olumlu yansıdığı dolayısıyla bu durumun çalışanın kariyer tatminini artırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca kariyer geliştirme hedefleri arasında çalışanın terfi etmesi de temel beklentileri arasındadır. Bu bağlamda astların çalışmalarını tasarlamak liderin temel görevlerindedir ve liderler astlarıyla etkileşim halinde olarak onların öz-yeterlilik algılarını yükseltecek şekilde görevler tanımlamalıdır (Rigotti, vd., 2020, 2664).

Bireyin kurumu tarafından desteklendiğine yönelik algısı açısından değerlendirildiğinde kurumsal destek algısı yüksek olan bireylerin, arzu ettikleri iş hedefleri söz konusu olduğunda kendinden emin oldukları ve daha umutlu hislere sahip olacakları için gönüllü davranışlarda bulunma olasılıklarının daha yüksek olacağı savunulmaktadır. Bununla beraber kurumsal destek, çalışanların sorunlarla yüzleşip onları çözmelerinde yardımcı olabilmektedir (Liu, vd. 2013: 7). Kim ve Jung (2018: 8) araştırmalarında çalışanlar tarafından algılanan kurumsal düzeydeki desteğin iş yaşamı kalitesi üzerinde dolaylı bir etkisinin yanı sıra öz yeterliliği de olumlu yönde

etkileyen bir faktör olduğu ifade etmektedir. Sosyal bilişsel kariyer teorisi de çevresel destekler ve engellerin mesleki tatminin önemli kaynakları olabileceğini ve öz yeterliliği etkileyerek tatmin düzeyi hakkında açıklamalar yapabileceğini savunmaktadır (Lent ve Brown, 2006: 241). Öz-yeterlilik ve kariyer tatminine yönelik ulusal ve uluslararası literatürdeki sınırlı sayıdaki çalışmalarda iki değişkenin kariyer yönelimi, çalışan bağlılığı, çalışmaya tutkunluk, iş gayreti ve duygusal zekâ kavramlarıyla ilişkilendirildiği görülmüştür.

Yalalova ve Zhang (2017) öz yeterliliğin iş gayreti üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkisinin araştırıldığı çalışmalarında öz yeterliliğin kariyer tatmini üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkisi olduğu ifade edilmiştir. Yalalova vd.,'nin (2017) öz-yeterliliğin kariyer tatmini ve iş gayreti arasındaki ilişkide duygusal zekânın moderatör değişken olarak incelendiği araştırmalarında öz-yeterlilik ve kariyer tatmini arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ballout'un (2009) Beyrut'ta banka çalışanlarına uyguladıkları kariyer bağlılığı ve öznel ve nesnel kariyer başarısı ilişkisinde öz-yeterliliğin moderatör değişken olarak kullanıldığı çalışmada öz-yeterlilik ve kariyer bağlılığı arasında anlamlı bir etkileşim olduğu kariyer bağlılığının kariyer tatmini üzerindeki etkisinin öz-yeterlilik düzeyine göre farklılaştığı tespit edilmiştir.

Araştırmanın aracı değişkeni olan öz-yeterlilik değişkeni ile bağımlı değişkeni olan kariyer tatmini değişkeninin ilişkilendirildiği ve öz yeterliliğin aracı değişken olarak kullanıldığı Ngo ve Hui'nin (2017) Hong Kong'da özel sektör çalışanlarına uyguladıkları çalışmalarında değişken kariyer yönelimi ve çalışan bağlılığının öz-yeterlilik ve çalışmaya tutkunluk üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkisi araştırılmıştır. Direkt etkiler incelendiğinde öz-yeterlilik ile kariyer tatmini arasında istatistiksel olarak olumlu ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmada değişken kariyer yönelimi ve çalışan bağlılığının öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerindeki dolaylı etkileri araştırılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre hem değişken kariyer yöneliminin hem de çalışan bağlılığının öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde istatistiksel dolaylı etkisi olduğu görülmüştür.

Bu kapsamda teori ve ampirik çalışmalara dayalı olarak araştırmanın beşinci hipotezi ve araştırmanın temel iki hipotezi olan altıncı ve yedinci hipotezleri geliştirilmiştir:

H₅: Öz-yeterliliğin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır.

H₆: Algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde dolaylı etkisi vardır.

H₇: Lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde dolaylı etkisi vardır.

6. METODOLOJİ

6.1. Verilerin Toplanması ve Ölçüm Araçları

Çalışmanın verileri öz bildirim dayalı anket ile toplanmıştır. Veri toplama aşamasında İstanbul'da faaliyet gösteren bir eğitim ve danışmanlık firmasından gönüllü destek alınmıştır. Anket çalışması eğitim ve danışmanlık firması bünyesinde gerçekleştirilen eğitimlere katılan kişilere eğitim sonunda uygulanmıştır. Anketleri uygularken ilk kriter aynı şirkete ait çalışanların katılım gösterdiği eğitimlerin seçimi olmuştur. Verilerin toplanmasına 2020 yılı şubat ayı içinde başlanmıştır. Veri toplama aşamasında toplamda 111 katılımcıya kâğıt-kalem ile anket uygulanmıştır. Mart ayı içinde COVID-19 salgını sebebiyle yüz yüze eğitimlerin iptal edilmesi anket uygulamasına ara verilmesine neden olmuştur. Salgın önlemlerinin devam etmesiyle firmaya gelen eğitim talepleri çevrim içi olarak devam etmiş, araştırmanın başlangıcında kâğıt-kalem ile yapılmaya karar verilen anket uygulamasının COVID-19 salgını sebebiyle yüz yüze görüşme imkânının kısıtlanması sonucunda çevrim içi olarak yapılmasına karar verilmiştir. Kâğıt-kalem ile toplanan veri seti çevrim içi anketlerle elde edilen veri setine dahil edilmemiş sadece araştırmada kullanılan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri için ayrı değerlendirilmiştir.

Çevrim içi anket Google formlardan faydalanılarak tasarlanmıştır. Çevrim içi anket uygulamasına 2020 yılı kasım ayı içinde başlanmıştır. Anket çalışması eğitim ve danışmanlık firması bünyesinde gerçekleştirilen eğitimlere çevrimiçi katılan kişilere, ayrıca danışmanlık firmasının bünyesinde bulunan daha önce eğitim almış kişilere anlık mesajlaşma uygulamalarında oluşturulan gruplar aracılığıyla iletilmiştir. Anketleri uygularken aynı şirkete ait çalışanların katılım gösterdiği eğitimler/gruplar seçilmiştir. İçinde bulunulan dönemin kısıtları dolayısıyla mümkün olan en büyük örnekleme ulaşılmaya çalışılmıştır. Toplamda 28 firmadan 524 katılımcı anketi cevaplandırmıştır.

Çalışma için tasarlanan anket beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışanların kendilerini değerlendirdikleri öz-yeterlilik ölçeği, ikinci bölümde çalıştığı kurumdaki yöneticisini (amirini) değerlendirdiği lider-üye etkileşimi ölçeği, üçüncü bölümde çalıştığı kurumu değerlendirdiği algılanan kurumsal destek ölçeği ve dördüncü bölümde kariyerlerine ilişkin düşüncelere yönelik kariyer tatmini ölçeği kullanılmıştır. Beşinci bölümde katılımcılara ilişkin demografik bilgilere ulaşmak için dört demografik soru bulunmaktadır. Ölçüm araçlarına ilişkin bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Algılanan Kurumsal Destek ölçeği için Eisenberger vd., (1986) tarafından geliştirilmiş olan 36 ifadeli Algılanan Kurumsal Destek Ölçeğinin sekiz ifadeli (1, 4, 8, 9, 21, 25, 27, 35) ve tek boyutlu kısa versiyonu kullanılmıştır. Sekiz ifadeli kısa versiyon için online/web tabanlı ve kâğıt-kalem ile uygulamaları bakımından ölçüm eşdeğerliliği/ölçüm değişmezliğinin test edildiği Dolma ve Dolma'nın (2018) çalışmasından yararlanılmıştır. İfadeler 1= Hiç Katılmıyorum, 5= Tamamen Katılıyorum aralığında derecelendirilmiştir. Ölçeğe ilişkin örnek ifadeler "Çalıştığım kurum, kurumun başarısı için olan katkılarima değer verir", "Çalıştığım kurum, işimi benim için olabildiğince ilgi çekici hale getirmeye çalışır" şeklindedir.

Lider-Üye Etkileşimi ölçeği için Scandura ve Graen'in (1984) çalışmasından yararlanılmıştır. Ölçek tek boyuttan ve yedi ifadeden oluşmaktadır. İfadeler 1= Hiç Katılmıyorum, 5= Tamamen Katılıyorum aralığında derecelendirilmiştir. Ölçeğe ilişkin örnek ifadeler "İşte karşılaştığım sorunları çözebilmem için, yöneticim elinden geleni yapmaya hazırdır", "Yöneticimle çok iyi ve verimli bir iş ilişkimiz olduğuna düşünüyorum" şeklindedir.

Öz-yeterlilik ölçeği için Schwarzer ve Jerusalem'in (1995) çalışmalarından faydalanılmıştır. Ölçek tek boyuttan ve on ifadeden oluşmaktadır. İfadeler 1= Nadiren, 5= Sık sık olmak üzere derecelendirilmiştir. Ölçeğe ilişkin örnek ifadeler "Bir sorun yaşadığımda süratle bir çözüm bulabilirim", "Önüme çıkan zorluk ne olursa olsun, üstesinden gelebilirim" şeklindedir.

Kariyer Tatmini ölçeği için Greenhaus vd.,'nin (1990) çalışmalarından yararlanılmıştır. Ölçek tek boyuttan ve beş ifadeden oluşmaktadır. İfadeler 1= Hiç Katılmıyorum, 5= Tamamen Katılıyorum aralığında derecelendirilmiştir. Ölçeğe ilişkin örnek ifadeler "Kariyerim boyunca ulaştığım başarılar açısından memnunum", "Yeni yetenekler kazanma hedeflerim açısından gösterdiğim ilerlemeden memnunum" şeklindedir.

6.2. Verilerin Analizi

Çevrim içi anket ile toplanan veri setine ilişkin teyid edici faktör analizi, güvenilirlik analizi ve kompozit güvenilirlik [composite reliability] Jamovi programından, kâğıt-kalem anket uygulaması ile elde edilen veri setine ilişkin keşfedici faktör analizi ve güvenilirlik analizi ayrıca çevrim içi anket ile elde edilen veri setine ilişkin betimsel istatistikler, korelasyon analizi ve çoklu regresyon analizi IBM SPSS 24 programından faydalanılarak yapılmıştır. Değişkenler arasındaki direkt ve dolaylı etkileri incelemek için Andrew Hayes tarafından geliştirilen Process² SPSS Makrosu (eklentisi) ile Bootstrapping (önyükleme) yöntemi kullanılarak dolaylı etki analizi yapılmıştır. Analizde p değeri Sobel testinin p değeridir, güven aralığı değerleri Bootstrapping yöntemine göre hesaplanmıştır.

7. BULGULAR VE YORUMLAR

7.1. Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kâğıt-kalem ile uygulanan anket çalışmasında elde edilen veri setine yönelik ölçüm geçerliliğini test etmek amacıyla keşfedici faktör analizi, ölçüm verilerinin güvenilirliğini test etmek amacıyla da Alfa katsayısı [Cronbach Alfa] güvenilirlik testi yapılmıştır. Keşfedici faktör analizi için temel eksen faktörleme [Principle Axis Factoring] faktör çıkarım yöntemi ve direct oblimin döndürme yöntemi kullanılmıştır. Tablo 2.'de ölçüme ilişkin geçerlilik analizi sonuçları yer almaktadır. Tablo 2. incelendiğinde tüm ifadelerin doğru faktörlere yüklendiği ve faktör yüklerinin 0,4'ün üzerinde değere sahip olduğu görülmektedir. Faktörler toplam değişkenliğin %55,34'ünü açıklamaktadır. Ölçüm verilerinin güvenilirliğine ilişkin yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Alfa katsayıları ise; Algılanan Kurumsal Destek için; 0,941, Lider Üye Etkileşimi için; 0,884, Öz-yeterlilik için; 0,842, Kariyer Tatmini için; 0,907 olarak hesaplanmıştır.

2 Eklentiği indirmek için internet adresi: <http://processmacro.org/index.html>

Tablo 2. Geçerlilik analizi sonuçları (kâğıt-kalem ile yapılan ankete ilişkin veri seti)

Değişkenler	İfadeler	Faktörler			
		1	2	3	4
Algılanan Kurumsal Destek	SPOS4	0,909			
	SPOS5	0,831			
	SPOS6	0,821			
	SPOS7	0,816			
	SPOS2	0,742			
	SPOS8	0,725			
	SPOS1	0,673			
	SPOS3	0,628			
Öz-yeterlilik	SE10		0,703		
	SE5		0,65		
	SE6		0,633		
	SE7		0,631		
	SE6		0,626		
	SE2		0,567		
	SE3		0,554		
	SE8		0,512		
	SE4		0,491		
	SE9		0,481		
Lider-Üye Etkileşimi	LMX5			0,799	
	LMX2			0,791	
	LMX7			0,72	
	LMX4			0,713	
	LMX1			0,611	
	LMX3			0,566	
	LMX6			0,505	
Kariyer Tatmini	CS4				-0,814
	CS2				-0,782
	CS1				-0,769
	CS3				-0,68
	CS5				-0,494
Açıklanan Toplam Varyans: % 55,34					
Faktör Çıkarım Yöntemi: Temel Eksen Faktörleme					
Döndürme Yöntemi: Kaiser Normalizasyonu ile Oblimin ^a .					
a. Döndürme altı yinelemede yakınsamıştır.					

Çevrim içi anket ile toplanan verilere ilişkin ölçüm geçerliliği için Jamovi programından faydalanarak teyid edici faktör analizi ve ölçüm verileri güvenilirliği için Alfa katsayısı ve kompozit güvenilirlik de hesaplanmıştır. Geçerliliğe ilişkin sonuçlar Tablo 3., güvenilirliğe ilişkin sonuçlar Tablo 4.'te yer almaktadır.

Tablo 3. Geçerlilik analizi sonuçları (çevrim içi anket veri seti)

Değişkenler	İfadeler	Faktörler			
		1	2	3	4
Algılanan Kurumsal Destek	SPOS1	0,833			
	SPOS2	1,047			
	SPOS3	0,933			
	SPOS4	1,025			
	SPOS5	1,070			
	SPOS6	0,893			
	SPOS7	0,882			
	SPOS8	1,019			
Öz-yeterlilik	SE1		0,504		
	SE2		0,443		
	SE3		0,516		
	SE4		0,568		
	SE5		0,586		
	SE6		0,632		
	SE7		0,528		
	SE8		0,601		
	SE9		0,543		
	SE10		0,624		
Kariyer Tatmini	CS1			0,744	
	CS2			0,863	
	CS3			0,831	
	CS4			0,868	
	CS5			0,690	
Lider Üye Etkileşimi	LMX1				0,848
	LMX2				0,905
	LMX3				0,850
	LMX4				0,722
	LMX5				0,834
	LMX6				0,654
	LMX7				0,943

X²:1045; SD: 399; CFI: 0,948; SRMR: 0,041; RMSEA: 0,056

Tablo 3.'te görüldüğü gibi teyid edici faktör analizi sonuçlarına göre CFI: 0,948, SRMR 0,041 ve RMSEA 0,056 olarak hesaplanmıştır. Yaklaşık uyum indeksleri veri-model uyumunun yeterli düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Güvenilirlik analizi sonuçları (çevrimiçi anket veriseti)

Değişkenler	Alfa Katsayısı	Kompozit Güvenilirlik
Algılanan Kurumsal Destek	0,963	0,964
Lider-Üye Etkileşimi	0,893	0,895
Öz-Yeterlilik	0,905	0,907
Kariyer Tatmini	0,933	0,934

Tablo 4.'te ölçüm verilerinin güvenilirliğine ilişkin yapılan güvenilirlik analizi sonuçları yer almaktadır. Faktör yükleri maddeler arasında ne kadar fazla dalgalanırsa kompozit güvenilirlik ve Alfa katsayıları arasındaki tutarsızlık o kadar yüksektir. Araştırmada tüm ölçüm verilerine ilişkin Alfa katsayıları ve kompozit güvenilirlik katsayıları birbirine yakın çıkmıştır. Buna göre Alfa katsayıları; algılanan kurumsal destek için; 0,963, lider-üye etkileşimi için; 0,933, öz-yeterlilik için; 0,893, kariyer tatmini için; 0,905 olarak hesaplanmıştır. Kompozit güvenilirlik değerleri ise algılanan kurumsal destek için 0,964, lider-üye etkileşimi için 0,934, öz-yeterlilik için 0,895, kariyer tatmini için 0,907 olarak hesaplanmıştır.

7.2. Katılımcılara İlişkin Betimsel İstatistikler

Kağıt-kalem ile toplanan veri setine ilişkin betimsel istatistik sonuçlarına göre katılımcıların 67'sinin (%60,4) erkeklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Katılımcıların 64'ünü (%57,7) üniversite mezunları oluştururken, yönetici olma durumuna ilişkin soruya 90 (%81,1) katılımcı yönetici olduğunu ve kendisine bağlı çalışan 1-4 arasında ast bulunduğunu belirtmiştir. Çalışma süresine göre ise 39 (%25,2) katılımcının çalışma süresinin 1-3 yıl arası olduğu görülmüştür.

Çevrim içi anket çalışmasına katılan katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin betimsel istatistik sonuçlarına göre katılımcıların 271'inin (%51,7) erkeklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Katılımcıların 271'ini (%51,7) üniversite mezunları oluştururken, yönetici olma durumuna ilişkin soruya 225 (%42,9) katılımcı yönetici olmadığını belirtmiştir. Çalışma süresine göre ise 132 (%25,2) katılımcının çalışma süresinin 9 yıl ve üzeri olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışma süresine göre kariyer tatmininde farklılık olup olmadığını test etmek amacıyla anova yapılmış ve çalışma süresine göre kariyer tatmininin değişmediği görülmüştür.

7.3. Korelasyon Analizi

Araştırmanın bu kısmında değişkenler arasındaki ilişki düzeyini göstermek için korelasyon analizi sonuçları Tablo 5.'te verilmiştir.

Tablo 5. Korelasyon analizi sonuçları

	Ortalama	S.S.	Algılanan Kurumsal Destek	Lider-Üye Etkileşimi	Öz-Yeterlilik	Kariyer Tatmini
Algılanan Kurumsal Destek	3,53	0,981	1			
Lider-Üye Etkileşimi	3,74	0,851	,734**	1		
Öz-Yeterlilik	3,98	0,586	,472**	,431**	1	
Kariyer Tatmini	3,65	0,839	,561**	,487**	,483**	1

Not: Tüm korelasyon katsayıları 0,01 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. S.S.:Standart Sapma

Korelasyon katsayısı 0,10-0,29 arasında düşük, 0,30-0,49 arasında orta ve 0,50-1,00 arasında ise yüksek düzeyde ilişki olduğu şeklinde yorumlanır (Cohen, 1992). Buna göre Tablo 5. incelendiğinde *algılanan kurumsal destek* ile *lider-üye etkileşimi* arasında yüksek düzeyde ($r = ,734$), *öz-yeterlilik* ile orta düzeyde ($r = ,472$), *kariyer tatmini* ile ($r = ,561$) yüksek düzeyde pozitif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. *Lider-üye etkileşiminin* *öz-yeterlilik* ve *kariyer tatmini* ile arasında ($r = ,431$, $r = ,487$) orta düzeyde pozitif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. *Öz-yeterlilik* ile *kariyer tatmini* arasında ($r = ,483$) orta düzeyde pozitif yönlü istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır.

7.4. Hipotezlerin Test Edilmesi

Tablo 6.'da algılanan kurumsal destek ve lider üye etkileşiminin bağımsız değişken, öz-yeterliliğin bağımlı değişken olduğu çoklu regresyon analizi sonuçları yer almaktadır. Tablo 6.'da algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin birlikte öz-yeterlilikteki değişkenliğin yaklaşık %24'ünü açıkladığı görülmektedir.

Tablo 6. Bağımlı değişken: öz-yeterlilik için regresyon katsayıları

	B	S.H.	β	t	p
Kesme Terimi	2,794	0,102		27,423	<,001
Algılanan Kurumsal Destek	0,202	0,034	0,337	5,99	<,001
Lider-Üye Etkileşimi	0,126	0,039	0,183	3,25	,001
R²: ,238 F: 81,381 s.d.1.: 2 s.d.2: 521					

B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, S.H.: Standardize edilmemiş regresyon katsayısının standart hatası, β : Standardize edilmiş regresyon katsayısı, t: t istatistiği, p: anlamlılık değeri, R²: Belirlilik katsayısı, F: F istatistiği, s.d.: Serbestlik derecesi

Tablo 7.'de algılanan kurumsal destek, lider üye etkileşimi ve öz-yeterliliğin bağımsız değişken kariyer tatmininin bağımlı değişken olduğu çoklu regresyon analizi sonuçları yer almaktadır. Algılanan kurumsal destek, lider-üye etkileşi ve öz-yeterliliğin birlikte kariyer tatminindeki değişkenliğin %38'ini açıkladığı görülmektedir.

Tablo 7. Bağımlı değişken: kariyer tatmini için regresyon katsayıları

	B	S.H.	β	t	p
Kesme Terimi	0,644	0,205		3,135	,002
Algılanan Kurumsal Destek	0,301	0,045	0,351	6,699	<,001
Lider-Üye Etkileşimi	0,112	0,051	0,113	2,212	,027
Öz-Yeterlilik	0,384	0,057	0,269	6,802	<,001
R²: ,382 F: 107,240 s.d.1.: 3 s.d.2: 520					

B: Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, S.H.: Standardize edilmemiş regresyon katsayısının standart hatası, β : Standardize edilmiş regresyon katsayısı, t: t istatistiği, p: anlamlılık değeri, R²: Belirlilik katsayısı, F: F istatistiği, s.d.: Serbestlik derecesi

Tablo 8.'de Bootstrapping yöntemine göre yapılan direkt ve dolaylı etkilerin analiz sonuçları yer almaktadır.

Tablo 8. Direkt ve dolaylı etki analizi

Direkt Etki							
%95 Güven Aralığı							
	Direkt Etki (standardize edilmemiş)	S.H.	Direkt Etki (standardize edilmiş)	t	p	Alt Limit	Üst Limit
AKD → ÖZ	0,202	0,034	0,337	5,996	<,001	0,136	0,268
LÜE → ÖZ	0,126	0,039	0,183	3,251	,001	0,05	0,202
R²= ,238 F= 81,381 s.d.1.: 2 s.d.2: 521 p<,001							
AKD → KT	0,301	0,045	0,351	6,699	<,001	0,212	0,389
LÜE → KT	0,112	0,051	0,113	2,212	,027	0,013	0,211
ÖZ → KT	0,384	0,057	0,269	6,802	<,001	0,273	0,495
R²= ,382 F= 107,24 s.d.1.: 23 s.d.2: 520 p<,001							
Dolaylı Etki							
%95 Güven Aralığı*							
	Dolaylı Etki (standardize edilmemiş)	S.H.	Dolaylı Etki (standardize edilmiş)	z	p	Alt Limit	Üst Limit
AKD → ÖZ → KT	0,076	0,017	0,091	4,4707	<,001	0,052	0,139
LÜE → ÖZ → KT	0,048	0,017	0,049	2,9081	,004	0,016	0,107
*p değeri Sobel testinin değeridir, güven aralığı değerleri standardize edilmemiş dolaylı etki katsayısı için Bootstrapping yöntemine göre hesaplanmıştır.							

AKD: Algılanan kurumsal destek, ÖZ: Öz-yeterlilik, LÜE: Lider-üye etkileşimi, KT: Kariyer tatmini, S.H.: Standardize edilmemiş dolaylı etkinin standart hatası, R²: Belirlilik katsayısı, z: z istatistiği, t: t istatistiği, p: anlamlılık değeri, s.d.: Serbestlik derecesi

Tablo 8. incelendiğinde:

Lider-üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir (direkt etki: 0,202). Lider-üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal destekteki 1 birimlik değişim öz-yeterlilikte 0,20 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular araştırmanın ilk hipotezi olan H_1 : *Algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinde etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Algılanan kurumsal desteğin etkisi sabit tutulduğunda lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır (direkt etki: 0,126). Algılanan kurumsal desteğin etkisi sabit tutulduğunda lider-üye etkileşimindeki 1 birimlik değişim öz-yeterlilikte yaklaşık 0,13 birimlik değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_2 : *Lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinde etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Lider üye etkileşimi ve öz-yeterliliğin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir (direkt etki: 0,301). Lider üye etkileşimi ve öz-yeterliliğin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal destekteki 1 birimlik değişim kariyer tatmininde 0,30 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_3 : *Algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Algılanan kurumsal destek ve öz-yeterliliğin etkisi sabit tutulduğunda lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir (direkt etki: 0,112). Algılanan kurumsal destek ve öz-yeterliliğin etkisi sabit tutulduğunda lider-üye etkileşimindeki 1 birimlik değişim kariyer tatmininde 0,11 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_4 : *Lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda öz-yeterliliğin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir (direkt etki: 0,384). Algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda öz-yeterlilikteki 1 birimlik değişim kariyer tatmininde 0,38 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_5 : *Öz-yeterliliğin kariyer tatmini üzerinde etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Lider üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinde öz-yeterlilik üzerinden pozitif yönlü dolaylı etkisinin olduğu (dolaylı Etki: 0,076), %95 güven aralığında en düşük ve en yüksek limitin sıfır içermediği görülmektedir. Lider üye etkileşiminin etkisi sabit tutulduğunda algılanan kurumsal destekteki 1 birimlik değişim öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde 0,076 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_6 : *Algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde dolaylı etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir. Algılanan kurumsal desteğin etkisi sabit tutulduğunda lider üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkisinin olduğu (dolaylı etki = 0,048) %95 güven aralığında en düşük ve en yüksek limitin sıfır içermediği görülmektedir. Algılanan kurumsal desteğin etkisi sabit tutulduğunda lider üye etkileşimindeki 1 birimlik değişim öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde yaklaşık 0,049 birimlik bir değişime karşılık gelmektedir. Buna göre bulgular H_7 : *Lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinden kariyer tatmini üzerinde dolaylı etkisi vardır* hipotezini destekler niteliktedir.

SONUÇ

Bu çalışmada çalışanlarda algılanan kurumsal destek ve lider üye etkileşiminin kariyer tatminine olan doğrudan ve öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkileri araştırılmıştır. Araştırmanın modelinin oluşturulması ve değişkenlerin belirlenmesinde sosyal değişim teorisi ve sosyal bilişsel kariyer teorisinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda analiz sonucunda elde edilen bulgular araştırmanın tüm hipotezlerini ve literatürde yer alan araştırma sonuçlarını destekler niteliktedir.

Bu çalışmada algılanan kurumsal desteğin öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Çalışanın kurumu tarafından desteklendiğine yönelik algıları ne kadar yüksekse öz-yeterlilik düzeyine de olumlu yansıtacağı, çalışanın kurumundan aldığı desteğin karşılığını vermek, kuruma katkı sağlamak amacıyla daha fazla çaba göstereceği düşünülmektedir. Çalışmamızla paralellik gösterir nitelikte yapılan ilgili çalışmalarda Cheng vd.'nin (2020) algılanan kurumsal destek düzeyi yüksek olan hemşirelerin öz-yeterliliklerinin de yüksek olacağını ve uygulama alanlarında kendilerine katkı sağlayacak uygulamaları daha iyi algılayarak çevresel faydaları kendileri için kullanabileceklerini ifade etmişlerdir. Algılanan örgütsel desteğin COVID-19 ile mücadelede ön saflarda yer alan sağlık çalışanlarının başa çıkma öz-yeterliliklerini arttırdığı savunulmaktadır (Zhou, vd., 2021: 11). Caesens ve Stinglhamber (2014) çalışmalarında, çalışanların kurumlarından daha fazla destek gördüklerinde daha yüksek öz yeterlik seviyelerine sahip olduklarını ifade etmektedir. Algılanan kurumsal desteğin çalışanların öz yeterlik düzeyleri üzerinde direkt olumlu bir etkisi olduğunu savunmuşlardır.

Araştırmada lider-üye etkileşiminin öz-yeterlilik üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Buna göre yüksek kaliteli lider-üye etkileşiminin öz yeterliliği de artıracakı düşünülmektedir. Çalışmayla paralellik gösterir nitelikte yapılan ilgili çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Khorakian ve Sharifirad (2019) lider-üye etkileşiminin bireylerin kendileri hakkındaki algılarını etkileyebileceğini ve öz-yeterliliklerini arttırabileceğini ifade etmektedir. Liao vd., (2017) lider-üye etkileşiminin güçlü olmasının çalışanın öz-yeterlilik, umut, psikolojik dayanıklılık ve iyimserliğini olumlu yönde etkileyeceğini böylece yüksek kaliteli lider-üye etkileşiminin dolaylı olarak da çalışanın iş ve yaşam tatminini etkileyeceğini savunmaktadır.

Çalışmada algılanan kurumsal desteğin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Çalışanın kurumu tarafından desteklendiği yönündeki algılarının kariyer tatminine de olumlu yansıdığı düşünülmektedir. Kurumların çalışanların gelişimine yönelik olarak katkıları, onlara sağladıkları kaynaklar çalışanların desteklendiklerine yönelik algılarının gelişmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla kurum tarafından bireysel ve kariyer amaçlı destekleneceğini algılayan çalışanlarda kariyer tatmini oluşması beklenmektedir. Bu çalışmayla paralellik gösterir nitelikte yapılan ilgili çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Jung ve Takeuchi (2018) hem bireysel hem de çevresel faktörlerin çalışanların kariyer tatminlerindeki önemini vurgulayarak çalışanların kuruluş temelli destek kaynakları elde ettiklerinde daha fazla kariyer tatmini sağladıklarını savunmaktadır. Bhatti vd., (2017) algılanan kurumsal desteğin bilgi işçilerinin kariyerlerinden tatmin sağlamalarına yardım ettiğini ayrıca performans artışlarında kariyer tatmininin etkisi olduğunu ifade etmektedir. Karatepe (2011) yeterli kurumsal destek algısına sahip olan otel çalışanlarının kariyerlerinden memnun olduklarını otel yönetimlerinin çalışanların başarı duygularını arttırmak için onların kariyerlerine yönelik destek sağlaması gerektiğini aksi durumda çalışanları kurumda tutmanın zorlaşacağını savunmaktadır. Armstrong-Stassen ve Ursel (2009) de kurumları tarafından katkılarına değer verildiğini düşünen hemşirelerin, daha düşük kurumsal destek algısına sahip hemşirelere göre kariyerlerinden daha yüksek düzeyde tatmin sağladıklarını ifade etmektedir.

Bu çalışmada lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Lider-üye etkileşiminin kalitesi arttıkça kariyer tatmininde de bir artış beklenmektedir. Çalışmayla paralellik gösterir nitelikte yapılan ilgili çalışmalarda da benzer sonuçlara rastlanmıştır. Pelenk (2020), Peng vd. (2019), Joo ve Ready (2012) ve Han (2010) araştırma bulgularına göre yönetici ile çalışan arasında kaliteli bir ilişkinin kariyer tatmini elde etme olasılığını yükselteceğini ifade etmektedir. Liderleriyle sık sık etkileşime giren üyeler yalnızca güven, cesaretlendirme gibi psikolojik desteğe sahip olmayacak aynı zamanda iş tanım gereği beklenen hedeflere ulaşmak için de ekstra çaba harcayacaktır (Sparrow ve Liden, 1997: 522). Kariyer tatmini bir çalışanın aktif olarak işe katılımı ve kariyer yollarını kontrol etme yeteneği ile elde edilmektedir (Brelan vd., 2007: 4). Schyns vd. (2005) yüksek kaliteli bir lider-üye etkileşimi ile yetki devri, bağlılık ve mesleki öz-yeterlilik gibi sonuçların ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu sonuçlar dolayısıyla, elde etmek istediği kaynaklara ulaşan ve kurumsal deneyimlerine katkıda bulunma becerisine sahip olan çalışanlar benzer avantajlara sahip olamayan astlara göre kariyerlerinden daha fazla tatmin olacaklardır (Bozionelos, 2003).

Kariyer tatminin elde edilmesi bireyin öz-yeterlilik düzeyi ile ilişkilendirilmektedir ve kariyerlerinde tatmin sağlayan bireylerin daha düşük tatmin seviyesine sahip olan bireylere göre daha yüksek öz-yeterliliğe sahip olması beklenmektedir (King, 2004: 123). Bu çalışmada öz-yeterliliğin kariyer tatmini üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Çalışanların öz-yeterlilikleri arttıkça kariyer tatminlerinin de artması beklenmektedir. Çalışmayla paralellik gösterir nitelikte yapılan ilgili çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür. Yalalova vd. (2017) araştırmalarında çalışanların öz-yeterliliklerinin hem kariyer tatmini hem de çalışma performansı ile ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Öz-yeterliliği yüksek olan çalışanların kariyer tatminleri ve çalışma performanslarının da yükseldiği savunulmaktadır. Ballout (2009) güçlü kariyer bağlılığına ve yüksek öz-yeterliliğe sahip olan bireylerin daha fazla kariyer tatmini düzeyine sahip olacağını ifade etmektedir. Ngo ve Hui (2017) öz-yeterliliğin kariyer tatmini ile arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu, işe bağlılığın ve çok yönlü kariyer yöneliminin kariyer tatmini üzerindeki etkisinde öz-yeterlilik üzerinden dolayı etkisi olduğunu savunmaktadır.

Sosyal bilişsel kariyer teorisi çerçevesinde bireyin belirli hedeflere ulaşmak için yeteneklerine ilişkin inançları olarak ifade edilen öz-yeterliliğin, çevresel destekler ya da engeller vasıtasıyla belirli faaliyetleri gerçekleştirme ya da o faaliyetlerden kaçınmasında, çaba göstermemesinde önemli bir faktör olduğu ifade edilmektedir. Bu durum bireyin tatmin düzeyinde de olumlu ya da olumsuz değişimlerle karşılaşılmasına neden olabilmektedir (Brown ve

Lent, 2019: 564). Çalışmamızın temel amacı algılanan kurumsal destek ve lider-üye etkileşiminin kariyer tatmini üzerinde öz-yeterlilik üzerinden dolaylı etkisini araştırmaktır. Bu bağlamda analiz sonucunda elde edilen bulgular algılanan kurumsal destek ve lider üye etkileşimin kariyer tatmini üzerinde öz-yeterlilik üzerinden pozitif yönlü dolaylı etkisi olduğu destekler niteliktedir.

Bu çalışmanın katkıları ele alındığında öncelikle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ulusal literatürde kariyer tatminini yordayıcı değişkenler açısından algılanan kurumsal destek, lider-üye etkileşimi ve öz-yeterliliğin kullanıldığı çalışmaların çok kısıtlı olması dolayısıyla bu çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Kurumsal açıdan ele alındığında ise kariyer tatmini hem birey hem de kurum açısından önemli bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Kariyer tatmininin artırılması için kurumlar çalışanlarını destekleyerek kurumsal destek algılarını olumlu yönde geliştirmeli, yöneticiler ise çalışanlarla ikili ilişkilerinde lider-üye etkileşiminin kalitesini yükseltmelidir. Böylece öz-yeterliliği artan çalışan kurumun faydası için daha fazla çaba göstererek kariyerinde başarı elde edebilir. Bu bağlamda çalışmanın sonucunun kurumlar tarafından değerlendirilmesinin kariyer tatmininin performans artışı, mesleki bağlılık, yaşam memnuniyeti, işten ayrılma niyeti gibi çıktıları dolayısıyla olumlu yönde geri dönüş sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın en büyük eksikliği tüm değişkenlerin verilerinin aynı kaynaktan toplanmış olmasıdır. Bu eksikliğin giderilmesi için gelecekte yapılacak araştırmalarda verilerin farklı kaynaklardan (örneğin LMX değişkeni için yöneticilerden) toplanmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abele, A. E., ve Spurk, D. (2009). "The Longitudinal Impact of Self-Efficacy And Career Goals On Objective And Subjective Career Success", *Journal of Vocational Behavior*, 74, 53-62.
- Ahmer, Z., Aamir, M., Ali, M., ve Usman, M. (2020). "Mechanism Between Organizational Support Factors and Motivation to Transfer: Mediating Role of Self-Efficacy", *Journal of Business and Social Review in Emerging Economies*, 6(4), 1621-1630.
- Akbaş, T. T., ve Çetin, A. (2015). "İş Tatmini ve Kişi-Örgüt Uyumunun Örgütsel Özdeşleşmeye Etkisi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 81-101.
- Armstrong-Stassen, M., ve Ursel, N. D. (2009). "Perceived Organizational Support, Career Satisfaction, and The Retention Of Older Workers", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 82, 201-220.
- Arthur, M. B. (1994). "The Boundaryless Career: A New Perspective for Organizational Inquiry", *Journal of Organizational Behavior*, 15(4), 295-306.
- Atitumpong, A., ve Badir, Y. F. (2018). "Leader-Member Exchange, Learning Orientation and Innovative Work Behavior". *Journal of Workplace Learning*, 30(1), 32-47.
- Azim, A., ve Dora, M.T. (2016). "Perceived Organizational Support and Organizational Citizenship Behavior: The Mediating Role Of Psychological Capital". *Journal of Human Capital Development*, 9, 99-118.
- Avcı, U., ve Turunç, Ö. (2012). "Dönüşümcü Liderlik ve Örgüte Güvenin Kariyer Memnuniyetine Etkisi: Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Rolü", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(2), ss: 45-55.
- Ballout, H. I. (2009). "Career Commitment And Career Success: Moderating Role Of Self-Efficacy", *Career Development International*, 14(7), 655-670.
- Bandura, A. (1977). "Self-Efficacy: Toward A Unifying Theory Of Behavioral Change. Psychological Review", 84(2), 191.
- Bandura, A. (1982). Self-Efficacy Mechanism in Human Agency, *American Psychologist*, 37(2), 122.
- Bandura, A., (1993) "Perceived Self-Efficacy in Cognitive Development and Functioning", *Educational Psychologist*, 28, 117-148.
- Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In V. S. Ramachaudran (Ed.), *Encyclopedia of Human Behavior* (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press. (Reprinted in H. Friedman [ed.], *Encyclopedia of Mental Health*. San Diego: Academic Press, 1998)
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*, W.H. Freeman and Company, New York
- Barnett, B. R., ve Bradley, L. (2007). "The Impact Of Organisational Support For Career Development On Career Satisfaction", *Career Development International*, 12(7), 617-636.

- Bhaskar, A. U., ve Mishra, B. (2019). "Putting Workplace Spirituality In Context Examining its Role In Enhancing Career Satisfaction And Reducing Turnover Intentions With Perceived Organizational Support As an Antecedent", *Personnel Review*, 48(7), 1848-1865.
- Bhatti, M. A., Juhari, A. S., ve Piararal, N. K., (2017). "Knowledge Workers Job Performance: An Examination of Career Values, Perceived Organizational Support and Career Satisfaction", *Business and Management Horizons*, 5(2), 13-35.
- Biao, L., ve Shuping, C. (2014). "Leader-Member Exchange, Efficacy and Job Performance: A Cognitive Perspective Interpretation", *Canadian Social Science*, 10(5), 244-248.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange And Power in Social Life*, John Wiley New York
- Bogler, R., ve Nir, A. E. (2012). "The Importance of Teachers' Perceived Organizational Support to Job Satisfaction What's Empowerment Got To Do With it?" *Journal of Educational Administration*, 50(3), 287-306.
- Byrne, Z. S., Dik, B. J., ve Chiaburu, D. S. (2008). "Alternatives To Traditional Mentoring in Fostering Career Success", *Journal of Vocational Behavior*, 72, 429-442.
- Caesen, G., ve Stinglhamber, F. (2014). "The Relationship Between Perceived Organizational Support and Work Engagement: The Role of Self-Efficacy and its Outcomes", *Revue Européenne de Psychologie Appliquée*, 64(2014), 259-267.
- Cao, L., Hirschi, ve A., Deller, J. (2014). "Perceived Organizational Support and Intention To Stay in Host Countries Among Self-Initiated Expatriates: The Role Of Career Satisfaction And Networks", *The International Journal of Human Resource Management*, 25(14), 2013-2032.
- Chang, W., ve Busser, J. A. (2020). "Hospitality Career Retention: The Role of Contextual Factors And Thriving at Work", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(1), 193-211.
- Chen, Y. (2010). "The Impact of Perceived Organizational Support on Salesman's Career Satisfaction", *2010 7th International Conference on Service Systems and Service Management*, Tokyo, Japan.
- Chen, Z., Eisenberger, R., Johnson, K. M., Sucharski, I. L., ve Aselage, J. (2009). "Perceived Organizational Support and Extra- Role Performance: Which Leads to Which?", *The Journal of Social Psychology*, 149(1), 119-124.
- Cheng, L., Cui, Y., Chen, Q., Ye, Y., Liu, Y., Zhang, F., Zeng, W., ve Hu, X. (2020). "Paediatric Nurses' General Self-Efficacy, Perceived Organizational Support And Perceived Professional Benefits From Class A Tertiary Hospitals In Jilin Province of China: The Mediating Effect of Nursing Practice Environment", *BMC Health Services Research*, 20(12).
- Cohen, J., (1992). "Statistical Power Analysis", *Current Directions in Psychological Science*, 1(3), 98-101.
- Conley, S. C., Bacharach, S. B., ve Bauer, S. (1989). "The School Work Environment and Teacher Career Dissatisfaction", *Educational Administration Quarterly*, 25(1), 58-81.
- Dansereau, F., Graen, G., ve Haga, W.J. (1975). "A Vertical Dyad Linkage Approach to Leadership within Formal Organizations", *Organizational Behavior and Human Performance*, 13, 46-78.
- Dansereau, F., Cashman, J., ve Graen, G. (1973). "Instrumentality Theory and Equity Theory as Complementary Approaches in Predicting the Relationship of Leadership and Turnover among Managers", *Organizational Behavior and Human Performance*, 10, 184-200.
- Dawis, R. V., ve Lofquist, L. H. (1984). *A Psychological Theory of Work Adjustment*, Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Decenzo, D. A., ve Robbins, S. P. (2007). *Fundamentals of Human Resource Management*, John Wiley, Hoboken
- Dienesch, R. M., ve Liden, R. C. (1986). "Leader-Member Exchange Model Of Leadership: A Critique And Further Development". *Academy of Management Review*. 11: 618-634
- Dulebohn, J. H., Bommer, W. H., Liden, R. C., Brouer, R. B., ve Ferris, G. R. (2011). "A Meta-Analysis of Antecedents and Consequences of Leader-Member Exchange: Integrating the Past With an Eye Toward the Future", *Journal of Management*, 38(6), 1715-1759.
- Düzgün, E., ve Yeşiltaş, M. (2019). "Otel İşletmelerinde Algılanan Örgütsel Destek ve Örgütsel Özdeşleşme Arasındaki İlişkide Psikolojik Sermayenin Aracılık Etkisinin İncelenmesi", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(3), ss: 533-552.

- Dolma, Ö, ve Dolma, S. (2018). "Assessing Measurement Invariance of the Survey of Perceived Organizational Support (SPOS): Paper-and-Pencil vs. Online Administrations", *Journal of Internet Applications and Management*, 9(2), 21-34.
- Eisenberger, R., Huntington, R., Hutchison, ve S., Sowa, D. (1986). "Perceived Organizational Support", *Journal of Applied Psychology*, 71, 500-507.
- Erdogan, B., ve Liden, R. C. (2002). *Social Exchanges in The Workplace*. Leadership, 65–114.
- Gerstner, C. R., Day, D. V. (1997). "Meta-Analytic Review Of Leader–Member Exchange Theory: Correlates And Construct Issues", *Journal of Applied Psychology*, 82(6), 827–844.
- Gouldner, A. (1960). "The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement". *American Sociological Review*, 25(2), 161-178.
- Graen, G. (1976). *Role-Making Processes Within Complex Organizations*, Handbook Of Industrial and Organizational Psychology, 1201–1245.
- Graen, G. B., ve Scandura, T. A. (1987). "Toward A Psychology of Dyadic Organizing", *Research in Organizational Behavior*, 9, 175–208.
- Graen, G. B., ve Uhl-Bien, M. (1995). "Relationship-Based Approach To Leadership: Development Of Leader-Member Exchange (LMX) Theory of Leadership Over 25 Years: Applying A Multi-Level Multi-Domain Perspective", *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219–247.
- Greenhaus, J. H., Parasuraman, S., ve Wormley, W. M. (1990). "Effects of Race on Organizational Experiences, Job Performance Evaluations and Career Outcomes" *Academy of Management Journal*, 33(1), 64-86.
- Gottfredson, L. S. (1981). "Circumscription and Compromise: A Developmental Theory Of Occupational Aspirations", *Journal of Counseling Psychology*, 28(6), 545–579.
- Gün, G. (2018). "Örgüt Kültürü Tiplerinin Kariyer Tatminine Etkisinde Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi: Tekstil İşletmelerinde Bir Uygulama", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(35), 78-88.
- Han, G. (2010). "Trust and Career Satisfaction: The Role of LMX", *Career Development International*, 15(5), 437-458.
- Hashemi, S. M. K., Nadi, H. K., ve Rezvanfar, A. (2012). "Agricultural Personnel's Proactive Behavior: Effects of Self Efficacy Perceptions and Perceived Organizational Support", *International Business and Management*, 4(1), 83-91.
- Holland, J. L. (1985). *Making Vocational Choices: A Theory Of Vocational Personalities And Work Environments* (2nd ed.), Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
- Hughes, E. C. (1937). "Institutional Office and The Person", *American Journal of Sociology*, 43, 404-414.
- Jena, L., Nayak, U. (2020). "Theories of Career Development: An Analysis", *Indian Journal of Natural Sciences*, 10(60), 23515-23523.
- Joo, B. K., ve Lee, I. (2017). "Workplace Happiness: Work Engagement, Career Satisfaction, And Subjective Well-Being", *A Global Forum for Empirical Scholarship*, 5(2), 206-221.
- Joo, B. K., ve Ready, K. (2012). "Career Satisfaction The Influences of Proactive Personality, Performance Goal Orientation Organizational Learning Culture, and Leader-Member Exchange Quality", *Career Development International*, 17(3), 276-295.
- Jung, Y., ve Takeuchi, N. (2018). "A Lifespan Perspective For Understanding Career Self- Management and Satisfaction: The Role of Developmental Human Resource Practices And Organizational Support", *Human Relations*, 71(1), 73-102
- Karatepe, O. (2012). "Perceived Organizational Support, Career Satisfaction An Performance Outcomes: A Study of Hotel Employees in Cameroon", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 24(5), 735-752.
- Khorakian, A., ve Sharifirad, M. S. (2019). "Integrating Implicit Leadership Theories, Leader-Member Exchange, Self-Efficacy and Attachment Theory to Predict Job Performance", *Psychological Report*, 122(3), 1117-1144.
- Khurram, S. (2009). "Perceived Organizational Support, Antecedents and Consequences Proposing and Testing a Model in a Public Sector University of Pakistan", *South Asian Journal of Management*, 16(1), 7-24.

- Kirkbeşoğlu E., ve Özder E. H. (2015). "The Effects of Organizational Performance on The Relationship Between Perceived Organizational Support and career Satisfaction: An Application on Insurance Industry", *Journal of Management Research*, 7(3), 35-50.
- Kim, J., ve Jang, S. (2018). "Seafarers' Quality of Life: Organizational Culture, Self-Efficacy, and Perceived Fatigue", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(10), 1-11.
- Kurtosis, J. N., ve Eisenberger, R., Ford, M. T., Buffardi, L. C., Stewart, K. A., Adis, Cory. S. (2015). "Perceived Organizational Support: A Meta-Analytic Evaluation of Organizational Support Theory", *Journal of Management*, 43(6), 1-31.
- Lent, R. W., ve Brown, S. D. (2013). "Social Cognitive Model of Career Self-Management: Toward a Unifying View of Adaptive Career Behavior Across the Life Span", *Journal of Counseling Psychology*, 60(4), 557-568.
- Lent, R. W., ve Brown, S. D. (2008). "Social Cognitive Career Theory and Subjective Well-Being in the Context of Work", *Journal of Career Assessment*, 16(1), 6-21.
- Lent, R. W., ve Brown, S. D. (2006). Integrating Person and Situation Perspectives on Work Satisfaction: A Social-Cognitive View, *Journal of Vocational Behavior*, 69(2), 236-247.
- Lent, R. W., Brown, S. D., ve Hackett, G. (1994). "Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest, Choice, and Performance", *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79-122.
- Leung, S. A. (2008). The Big Five Career Theories. In J. A. Athanasou, R. Van Esbroeck (Eds.), *International Handbook of Career Guidance* (115-132). Philadelphia: Springer Science.
- Liao, S. H., Hu, D. C., Chung, Y. C., ve Chen, L. W. (2017). "LMX and Employee Satisfaction: Mediating Effect of Psychological Capital", *Leadership Organization Development Journal*, 38(3), 433-449.
- Lichtenstein, B. M. B., ve Mendenhall, M. (2002). "Non-Linearity And Response-Ability: Emergent Order in 21st Century Careers", *Human Relations*, 55(1), 5-32.
- Liden, R. C., Sparrowe, R. T., Wayne, S. J. (1997). "Leader-Member Exchange Theory: The Past and Potential For The Future", *Research in Personnel and Human Resources Management*, 15, 47-119.
- Liu, L., Hu, S., Wang, L., Sui, G., ve Ma, L. (2013). "Positive Resources For Combating Depressive Symptoms Among Chinese Male Correctional Officers: Perceived Organizational Support and Psychological Capital" *Bio Medical Central Psychiatry*, 13(89), 1-9.
- Luszczynska, A. Scholz, U. ve Schwarzer, R. (2005). "The General Self Efficacy Scale: Multicultural Validation Studies", *The Journal of Psychology*, 139(5), 439- 457.
- Maddux, J. E., ve Stanley, M. A. (1986). "Self-Efficacy Theory in Contemporary Psychology: An Overview", *Journal of Social and Clinical Psychology*, 4,(3), 249-255.
- Mondy, R. W., Martocchio, J. J. (2016). *Human Resources Management*, Pearson, England.
- Naktiyok, A., ve Kızıl, S. (2018). "Örgütsel Destek ve Öz Yeterlik Algısının Akademik Erteleme Davranışı Üzerine Etkisi: Araştırma Görevlileri Üzerinde Bir İnceleme", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 267-285.
- Ng, T. W.H., ve Feldman, D. C. (2014). "Subjective Career Success: A Meta-Analytic Review". *Journal of Vocational Behavior*, 85(2), 169-179.
- Ng, T. W., Eby, L. T., Sorensen, K. L., ve Feldman, D. C. (2005). "Predictors Of Objective And Subjective Career Success: A Meta-Analysis", *Personal Psychology*, 58(2), 367-408.
- Ngo, H. Y., ve Hui, L. (2017). "Individual Orientations and Career Satisfaction: The Mediating Roles of Work Engagement and Self-Efficacy", *Journal of Career Development*, 20(10), 1-15.
- Özkoç, A. G., ve Bektaş, T. (2016). "Organizational Support and Self-Efficacy as the Predictors of Dissenter Behavior among Hotel Employees", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(5), 285-305.
- Pajares, F. (1997). *Current Directions in Self-Efficacy Research*. In M. Maehr, P. R. Pintrich (Eds.), *Advances in Motivation and Achievement* (Vol. 10, pp. 1-49). Greenwich, CT: JAI Press.
- Pelenk, S. E. (2020). "Lider-Üye Etkileşiminin Kariyer Memnuniyetine Etkisinde Algılanan Güç Mesafesinin Aracılık Rolü", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(3), ss: 22-45.

- Peng, Z., Gao, B., ve Zhao, H. (2019). "Coaching Leadership and Subordinates' Career Success: The Mediating Role of Leader Member Exchange", *Social Behavior And Personality*, 47(11), 1-8.
- Priyatama, A. N., Zainudin, M., ve Handoyo, S. (2018). "Predicting Faculty Member's Work Engagement In Indonesia: Testing The Role of Optimism, Perceived Organizational Support and Self Efficacy", *The 6th ASEAN Regional Union Psychological Society (ARUPS) Congress*, 1-28.
- Rhoades, L., ve Eisenberger, R. (2002). "Perceived Organizational Support: A Review of The Literature", *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Rigotti, T., Korek, S., ve Otto, K. (2020). "Career-Related Self-Efficacy, its Antecedents and Relationship to Subjective Career Success in A Cross- Lagged Panel Study". *International Journal of Human Resource Management*, 31(20), 2645-2672.
- Seibert, S. E., ve Kraimer, M. L. (2001). "The Five-Factor Model of Personality and Career Success", *Journal of Vocational Behavior*, 58, 1-21.
- Scandura, T. A., ve Graen, G. B. (1984). "Moderating Effects of Initial Leader-Member Exchange Status on the Effects of a Leadership Intervention", *Journal of Applied Psychology*, 49(3), 428-426
- Schwarzer, R., ve Jerusalem, M. (1995). *Generalized Self-Efficacy Scale*. In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston (Eds.), *Measures in health psychology: A user's portfolio. Causal and control beliefs* (pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-Nelson.
- Sherer, M., ve Maddux, J. E. (1982). "The Self-Efficacy Scale: Construction and Validation", *Psychological Report*, 51, 663-671.
- Sparrowe, R. T., ve Liden, R. C. (1997). "Process and Structure in Leader-Member Exchange", *Academy of Management Review*, 22, 522-552.
- Spurk, D., Hirschi, A., ve Dries, N. (2018). "Antecedents and Outcomes of Objective Versus Subjective Career Success: Competing Perspectives and Future Directions", *Journal of Management*, 45(1), 35-69.
- Sullivan, S. E. (1999). "The Changing Nature of Careers: A Review and Research Agenda", *Journal of Management*, 25(3), 457-484.
- Super, D. E. (1963). *Toward Making Self-Concept Theory Operational*, In D. E. Super, R. Starishewsky, N. Matlin, J. P. Jordaan (Eds.), *Career Development Self-Concept Theory*. N. Y.: Teachers College, Columbia University
- Tripathi, P., ve Singh, S. (2020). "Work-life Benefits and Employee Well-being: Role of Perceived Organizational Support Self- Efficacy", *The Indian Journal of Industrial Relations A Review of Economic Social Development*, 56(2), 304-319.
- Türe, A., ve Akkoç, İ. (2020). "The Mediating Role of Social Support in The Effect of Perceived Organizational Support and Psychological Empowerment on Career Satisfaction in Nurses", *Perspect Psychiatric Care*, 1-9.
- Wang, H., Chen, X., ve Lu, C. (2020). "When Career Dissatisfaction Leads To Employee Job Crafting The Role of Job Social Support And Occupational Self-Efficacy", *Career Development International*, 25(4), 337-354.
- Wang, X., Liu, L., Zou, F., Hao, J., ve Wu, H. (2017). "Associations of Occupational Stressors, Perceived Organizational Support, and Psychological Capital with Work Engagement among Chinese Female Nurses" *Hindawin BioMed Research International*, 2017, 1-11,
- Wayne, S. J., Liden, R. C., Kraimer, M. L., ve Graf, I. K. (1999). "The Role of Human Capital, Motivation, and Supervisor Sponsorship in Predicting Career Success", *Journal of Organizational Behavior*, 20, 577-595.
- Wayne, S. J., ve Green, S. A. (1993). "The Effects of Leader-Member Exchange on Employee Citizenship and Impression Management Behavior", *Human Relations*, 46, 1431-1440.
- Yalalova, J., ve Zhang, L. (2017). "Self-Efficacy And Career Satisfaction: The Mediating Role of Work Effort", *Advances in Economics, Business and Management Research (AEBMR)*, 37, 252-265.
- Yalalova, J., L. Zhang, ve Durrani, D. K. (2017). "Emotional Intelligence Could Forge Self-Efficacy, Work Effort and Career Satisfaction", *Human Systems Management*, 36, 141-149.
- Zhou, T. Guan, R., ve Sun, L. (2021). "Perceived Organizational Support and PTSD Symptoms of Frontline Healthcare Workers in The Outbreak of COVID-19 in Wuhan: The Mediating Effects Of Self-Efficacy And Coping Strategies", *International Association of Applied Psychology*, 1-16.

S. Dolma

EKLER³:

EK A:	EK B:
Algılanan Kurumsal Destek Ölçeği (Dolma ve Dolma, 2018)	Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği
1- Çalıştığım kurum, kurumun başarısı için olan katkılarıma değer verir.	1- İşte karşılaştığım sorunları çözebilmem için, yöneticim elinden geleni yapmaya hazırdır.
2- Çalıştığım kurum benim mutluluğuma gerçekten önem verir.	2- İşle ilgili konularda eğer gerekecek olsa, yöneticim beni savunup bana kefil olacaktır.
3- Çalıştığım kurum işteki başarılarımla gurur duyar.	3- Yöneticim, işte karşılaştığım sorunların ve ihtiyaçlarımla neler olduğunu anlar.
4- Çalıştığım kurum, işteki memnuniyetime önem verir.	4- Yöneticim, benim kabiliyetlerimin ve potansiyelimin farkındadır.
5- Çalıştığım kurum benim hedeflerimi ve değerlerimi fazlasıyla dikkate alır.	5- Yöneticim, ben yokken gerekirse beni savunacak kadar bana güvenir.
6- Bir problemim olduğunda çalıştığım kurum bana yardım etmek için hazırdır.	6- Genellikle yöneticimin benim hakkındaki görüşlerini ve hislerini bilirim.
7- Çalıştığım kurum fikirlerimi ve görüşlerimi dikkate alır.	7- Yöneticimle çok iyi ve verimli bir ilişkimiz olduğunu düşünüyorum.
8- Çalıştığım kurum, işimi benim için olabildiğince ilgi çekici hale getirmeye çalışır.	
EK C:	EK D:
Öz-Yeterlilik Ölçeği	Kariyer Tatmini Ölçeği
1- Bir sorun yaşadığımda süratle bir çözüm bulabilirim.	1- Kariyerim boyunca ulaştığım başarılar açısından memnunum.
2- Yeterince çaba harcarsam zor sorunları çözenin yolunu bulabilirim.	2- Genel kariyer hedeflerime ulaşma açısından gösterdiğim ilerlemeden memnunum.
3- Bana engel olmaya çalışılsa bile istediğimi elde etmemi sağlayacak yol ve yöntem bulabilirim.	3- Gelir hedeflerime ulaşma açısından gösterdiğim ilerlemeden memnunum.
4- Amaçlarıma bağlı kalıp onları gerçekleştirmek benim için kolaydır.	4- Kariyerimde yükselme hedeflerim açısından gösterdiğim ilerlemeden memnunum.
5- Beklenmedik olaylarla etkili biçimde başa çıkabileceğime inanıyorum.	5- Yeni yetenekler kazanma hedeflerim açısından gösterdiğim ilerlemeden memnunum.
6- Yeteneklerim sayesinde, öngörülemez durumlarla bile nasıl baş edebileceğimi biliyorum.	
7- Eğer gerekli çabayı gösterirsem, karşılaştığım her tür sorunu çözebilirim.	
8- Sorunla başa çıkma kabiliyetime güvendiğim için zorluklar karşısında sakin kalabilirim.	
9- Bir sorunla karşılaştığımda, genellikle birçok farklı çözüm yolu bulabilirim.	
10- Önüme çıkan zorluk ne olursa olsun, üstesinden gelebilirim.	

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

3 Lider-üye etkileşimi, öz-yeterlilik ve kariyer tatmini ölçeklerinin Türkçe çevirilerini bilimsel çalışmalarda kullanabilmek için orijinal ölçeklerin sahipleri dışında ayrıca bu makalenin yazarlarından yazılı izin alınmasına gerek bulunmamaktadır. Bu makaleye gerekli atıfların yapılması koşuluyla ölçeklerin Türkçe versiyonları bilimsel çalışmalarda yazılı izin alınmaksızın kullanılabilir.

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:21.02.2022 ✓Accepted/Kabul:08.05.2022

DOI: 10.30794/pausbed.1076919

Research Article/Araştırma Makalesi

Yılmaz, O. K. (2022). "Hizmet Pazarlamasında Pazarlama 4.0 Yaklaşımı ve Dijital Pazarlama: Belediyelerin Yaptıkları Hizmetleri Pazarlamaları Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.251-268.

HİZMET PAZARLAMASINDA PAZARLAMA 4.0 YAKLAŞIMI VE DİJİTAL PAZARLAMA: BELEDİYELERİN YAPTIKLARI HİZMETLERİ PAZARLAMALARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Onur Kemal YILMAZ*

Öz

Pazarlama faaliyetleri her ne kadar özel sektörde ortaya çıkıp şekillense de günümüzde kamu sektörü de pazarlama faaliyetlerine yönelmektedir. Bu kurumlardan birisi belediyelerdir. Çalışma kapsamında Türkiye’de faaliyet gösteren büyükşehir belediyelerinin resmi / kurumsal internet sitelerinde ne tür hizmetlerini tanıtmaya, tutundurma, pazarlama faaliyeti içinde buldukları araştırılmıştır. Ayrıca belediyelerin Pazarlama 4.0 anlayışı uyarınca hizmetlerini üretirken vatandaşlarla birlikte hizmet geliştirme yapıp yapmadıkları da araştırılmıştır. Örneklem olarak 30 büyükşehir belediyesinin internet sitesi belgesel tarama yöntemi ile incelenmiştir. Yapılan araştırmada belediyelerin internet sitelerinde tanıtmaya ve tutundurma amaçlı sosyal ve kültürel hizmetlerini duyurdukları dikkat çekmektedir. Fakat alt ve üst yapı yatırım hizmetleri başta olmak üzere, sosyal ve kültürel hizmetlerini ortaya koyarken vatandaşların hizmetlerin üretilmesine ve geliştirilmesine etki etmelerini sağlayacak bir uygulamanın mevcut olmadığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Hizmet pazarlaması, Dijital pazarlama, Pazarlama 4.0, Belediye.*

MARKETING 4.0 APPROACH AND DIGITAL MARKETING IN SERVICE MARKETING: A RESEARCH ON THE MARKETING OF THE SERVICES OF MUNICIPALITIES

Abstract

Although marketing activities have emerged and shaped in the private sector, today the public sector also tends to marketing activities. One of these institutions is municipalities. Within the scope of the study, it has been researched what kind of services the metropolitan municipalities operating in Turkey are involved in promoting and marketing on their official / corporate websites. In addition, it has also been investigated whether the municipalities develop their services together with the citizens while producing their services in accordance with the Marketing 4.0 understanding. In addition, it has also been investigated in accordance with the Marketing 4.0 approach whether the municipalities develop their services together with the citizens or not while producing their services. As a sample, the websites of 30 metropolitan municipalities were examined by documentary scanning method. In the research, it is noteworthy that municipalities announce their social and cultural services for promotion on their websites. However, it is seen that there is no application that will enable citizens to influence the production and development of services while presenting social and cultural services, especially infrastructure and superstructure investment services.

Keywords: *Service marketing, Digital marketing, Marketing 4.0, Municipality.*

*Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Balıkesir.
e-posta: yilmazonurkema@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-2371-683X>)

GİRİŞ: PAZARLAMA FAALİYETİ VE BELEDİYELER

Kotler (2001), çalışmasında pazarlamayı kısaca şöyle tanımlamaktadır; “ihtiyaçları kar ederek karşılama”. Burada pazarlamanın temelini kar etme olgusunu koymuştur. Ayrıca pazarlama tanımına şunu da eklemektedir; “pazarlama, insan ve sosyal ihtiyaçların belirlenmesi ve karşılanması ile ilgilenmektedir”. Burada ise saf kar elde etme kavramı tanımın dışında tutulmuştur. Dolayısıyla pazarlama kavramına farklı açılardan bakıldığında farklı tanımların yapılması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre sosyal bir tanım uyarınca pazarlama; bireylerin ve grupların ihtiyaç duyduklarını ve istediklerini başkalarıyla özgürce değerli ürün ve hizmetler yaratarak, sunarak ve değiş tokuş ederek elde ettikleri toplumsal bir süreçtir. Yönelimsel anlamda pazarlama ise; bireysel ve kurumsal hedefleri tatmin eden (özel sektör için açık şekilde kar etme olgusu) değiş tokuşlar yaratmak için fikirlerin, malların ve hizmetlerin tasarımı, fiyatlandırılmasını, tutundurulmasını ve dağıtımını planlama ve uygulama sürecidir (Kotler, 2011: 1-4).

Tanımlarda görüldüğü üzere pazarlama tek bir basamaktan ibaret olmayan, farklı basamakların bir araya gelmesi ile ortaya çıkan “süreç” olarak ortaya konulmaktadır. Bu sürecin içinde ürün/hizmet tasarımı, fiyatlandırma, dağıtım ve tutundurma gibi bazı temel bileşenler yer almaktadır. Pazarlamanın kapsamını ve ürünlerini Kotler şu şekilde derlemiştir (Kotler, 2011: 2-3);

- **Ürünler:** Fiziksel mallar, çoğu ülkenin üretim ve pazarlama çabasının büyük kısmını oluşturmaktadır.
- **Hizmetler:** Ekonomiler ilerledikçe, faaliyetlerinin artan bir kısmı hizmet üretimine odaklanmaktadır.
- **Deneyimler:** Birkaç hizmet ve malın düzenlenmesiyle deneyimler yaratılabilir, sahnelenebilir ve pazar deneyimleri oluşturulabilir.
- **Etkinlikler:** Olimpiyatlar, ticari gösteriler, spor etkinlikleri ve sanatsal performanslar gibi zamana dayalı etkinlikler pazarlanabilir ürünlüdür.
- **Kişiler:** Ünlülerin pazarlaması büyük bir iş haline gelmiştir. Sanatçılar, müzisyenler, CEO’lar, doktorlar, yüksek profilli avukatlar, finansörler ve diğer profesyoneller, ünlü pazarlamacılarından yardım almaktadırlar.
- **Yerler:** Şehirler, eyaletler, bölgeler ve uluslar; turistleri, fabrikaları, şirket merkezlerini ve yeni sakinleri çekmek için rekabet etmektedirler.
- **Mülkler:** Gayrimenkulün veya finansal mülkün (hisse senetleri ve tahviller) mülkiyet hakları pazarlamanın ürünleridir.
- **Organizasyonlar:** Kuruluşlar, halklarının zihninde güçlü ve olumlu bir imaj oluşturmak için aktif olarak çalışmaktadırlar.
- **Bilgi:** Bilginin üretimi, paketlenmesi ve dağıtımını toplumun en önemli endüstrilerinden biridir.
- **Fikirler:** Özünde ürünler ve hizmetler, temel bir ihtiyacı karşılamak için bir fikir veya fayda sağlamaya yönelik platformlardır.

Pazarlama eyleminin en yoğun kullanıldığı alan günümüzde özel sektör faaliyetidir. Kar etme amacıyla kurulan şirketler varlıklarını korumak ve sürdürmek için gelirlerini sürekli arttırmak zorundadırlar. Rekabet ortamında bu ancak hem müşterilerini elinde tutmak hem de yeni müşteriler bulmak ile mümkündür. Şirketin kendisini piyasada tutundurmak ve müşteri kapasitesini arttırmak için ortaya koyduğu girişimler pazarlamayı oluşturmaktadır. Pazarlama son yıllarda, Sanayi Devrimi’nde, keşifler çağında ortaya çıkmaktan çok daha geriye uzanan bir süreçtir. İnsanlığın başlangıcıyla birlikte elindeki ürününü bir başkasına satış veya takas için kullanmak isteyen kişinin ortaya koyduğu çaba da pazarlamayı oluşturmaktadır.

Pazarlama, günümüzde temel bir ticari girişim olduğundan dolayı ekonomik yönden kapitalist temelde küreselleşen dünyanın en önemli sosyal olgularından birisi olmuştur. İnternette, televizyonda, basında, radyoda, sokaktaki tabelalarda; yürürken, araba sürerken, yolculuk ederken, dinlenirken, çalışırken kısaca hayatın her

anında uyumak hariç pazarlama tekniklerine insanlar maruz kalmaktadır. Doğrudan veya dolaylı olarak algıların yönetilmesi ve ürünlere yönlendirilmesi işletmelerin ustalaştıkları konuların başında gelmektedir.

Pazarlama uygulamasının olumsuz olduğu sonucuna varılmamalıdır. İnsanlar için faydalı ve kullanmalarında yarar bulunan ürünlerin tanıtılması da ancak pazarlama teknikleri ile mümkün olabilmektedir. Bundan dolayı insanlığın faydası için de pazarlama olgusuna ihtiyaç vardır. Bunun için kamu idaresinin pazarlama tekniklerini kullandığı dikkat çekmektedir. Televizyonlarda kamu spotları ile devlet idarelerinin uygulamalarının reklamlarıyla görülmektedir. SMS gibi kanallarda yine devletin bazı çalışmalarını tanıttığı görülmektedir. Bir başka örnek olarak devlet dairelerine gidenlere afişler ile tanıtımlar yapılmaktadır. Tüm bunlar pazarlama uygulamasının içinde yer almaktadır.

Kamu idaresi vatandaşın refahı için hizmet ürettiğinden dolayı, bu hizmetlerinin tanıtımını yapması ve ortaya koyduğu ürününü vatandaşlar arasında tutundurmaya çalışması doğal bir uygulamadır. Özellikle 1980'li yıllarla birlikte kamu idaresinde "yeni kamu yönetimi yaklaşımı" ön plana çıkmış ve teknoloji, etkinlik, verimlilik, stratejik yönetim, hesap verebilirlik, vatandaş odaklı olma değerleri ile kamu yönetimi süreci yeni bir paradigmaya girmiştir. Bu süreçte vatandaşların hizmet hak eden ve tatmin edilmesi gereken birer müşteri olarak görüldüğü bir anlayış gelişim göstermiştir. İşletme yönetimi alanında ortaya çıkan teknikler ve yaklaşımlar, vatandaşın memnun edilmesi gerektiği bir seviye yaklaşımını kamu idaresine taşımıştır. Bu süreçte artık yurttaş, bir müşteri olarak algılanmaktadır. Kamu idarelerince ortaya konulan hizmetler müşteri gözü ile değerlendirilmektedir. Bu anlayış çerçevesinde kamu idarelerinde reform yapılırken sadece kurum kendi içinde değerlendirilmemekte, vatandaşın gözüyle yönetimin nasıl olması gerektiği de bir reform aracı haline gelmektedir. Kamu idareleri elbette özel sektörün kar önceliği ile hareket etmemektedirler, fakat işletme sektörünün başarılı uygulamalarını kendi hizmet kapasitelerini arttırırken kullanabilmektedirler. Bu durum da vatandaşın, kaliteli ve yerinde hizmet hak eden bir müşteriye dönüşmesini sağlamaktadır (Çukurçayır, 2009: 33-34).

Kamu idareleri içinde son yıllarda belediyelerin dikkat çekici şekilde hizmet ürettiği görülmektedir. Halkın sorunlarını geniş bir yelpazede çözmeye başlayan belediyeler temel bir kamusal hizmet yüklenicisi konumuna gelmişlerdir. 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu belediyelerin yetki, görev ve sorumluluklarını düzenlemektedirler. Ulaşım, temizlik, su yönetimi, spor, sağlık, yerel kalkınma, sosyal yardımlar, evde bakım uygulamaları, gençlik hizmetleri, yaşlı bakımı, sosyal faaliyetler, kültür, sanat, eğitim, yiyecek temin etme, ruhsat verme, yol yapımı, otopark yapımı, karla mücadele, coğrafi kent bilgi sistemi, zabıta hizmetleri, yolcu terminalleri (otogar), parklar, hayvan barınakları, tarihi dokunun korunması, mezarlık hizmetleri, merkezi ısıtma sistemleri, tarım ve hayvancılığı desteklemek gibi hayatın hemen her alanında belediyelerin çalışma yaptıkları görülmektedir (5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu). Konuyla ilgili olarak bu çalışmada amaçlanan; belediyelerin ne tür hizmetlerini tanıttıkları / pazarladıkları üzerine araştırma yapmak ve hizmetlerin geliştirilmesinde halkın katılımını sağlayacak mekanizma oluşturma durumlarını gözlemlemektir.

Türkçe literatürde belediyeler ve pazarlama üzerine çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Torlak (1999) çalışmasında, belediyelerin kendi hizmetlerini en iyi şekilde tanıtımalarının gerekli olduğunu belirtmiştir. Tanıtılmayan hizmeti sunan kurumların istenilen performansı gösteremeyeceğini de eklemektedir. Bunun için belediyelerin kendi bünyelerinde bir reklam birimi oluşturmalarını önermektedir (Torlak, 1999: 112).

Özel ve Polat (2013), pazarlamanın sadece kâr amacı güden şirketler için olmayacağını, kamu hizmeti güden ve kâr amacı gütmeyen organizasyonların da pazarlama faaliyetleri yapabileceklerini belirtmektedirler. Ayrıca pazarlamanın her organizasyon ve sektör için ayrı bir uygulama yönteminin olduğunu da belirtmektedirler (Özel ve Polat, 2013: 57-58).

Sağır (2016) çalışmasında, yeni kamu yönetimi yaklaşımı ile işletme stratejilerini benimseyen kamu idarelerinden olan belediyelerin, bu yeni anlayışa göre pazarlama stratejilerine önem vermelerinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Pazarı tanımlamış, tüketicileri hizmetler bakımından bölümlere ayırmış ve ihtiyaçlara uygun hizmetleri sunan belediyelerin daha başarılı olacağını eklemektedir (Sağır, 2016: 772).

Güler ve Gürer (2014) çalışmalarında, belediyelerin pazarlama konusuna yeterince değinmemelerine gerekçe olarak belediye idarecilerinin gerekli vizyona sahip olmadıklarını, birçok kamu hizmetini yürütmek için kendilerini

yeterli hissetmediklerini ve geçmiş dönemki politikalarını sürdürmeye devam etmelerini belirtmektedirler (Güler ve Güner, 2014: 130).

Baker (1995) çalışmasında, kamu yönetimi sürecinde yaşanan değişime dikkat çekmektedir. Bu süreçte sorumlu kuruluşlar olarak yerel yönetimler, organizasyon ve yönetim yapılarını gözden geçirip değerlendirerek, çalışma yöntemlerini bu yeni sürece uyarlamaya çalışmaktadırlar. Değişimin hızı, yerel yetkilileri geleneksel çalışma ve yönetim yöntemlerinin dışına bakmaya zorlamaktadır. Bu yaklaşımlara özel sektör yaklaşımları yön vermektedir. Pazarlama da bunlardan birisi olarak kullanılan araçlardandır (Baker, 1995: 75-76).

May ve Newman (1999) çalışmalarında, yerel yönetimlerin bazı hizmetlerinde etkinlik, verimlilik ve kalite sağlamak adına yoğunluğu azaltarak, hizmet talep edenlerin daha iyi hizmet almasını sağlamak için pazarlamama (demarketing) yapmalarının da yerinde olacağına dair görüşleri dile getirmektedirler (May ve Newman, 1999).

Walsh da buna benzer bir yaklaşım ile kamu sektöründe pazarlamaya karşıt bir söylem getirmektedir. Buna göre kamu sektörünün önceliği ile özel sektörün önceliği birbirinden farklıdır. Bundan dolayı kamu sektöründe pazarlama için yeni bir yöntemin düşünülmesi gerektiğini, doğrudan özel sektörün pazarlama anlayışının uygun olmadığını belirtmektedir (Walsh, 1994: 70). Bunun yanında bir diğer çalışmasında Walsh (1991), yerel yönetimlerin hizmetlerini tanıtmada ve yerel ekonominin kalkındırılmasında pazarlamaya önem verdiklerine dikkat çekmektedir.

Ayrıca e-katılım kavramı da burada şekillenmektedir. E-katılım ile yönetime meşruiyet desteği sağlanırken, vatandaşların talepleri hizmetlerin üretilmesine etkin destek sağlayabilmektedir (Karkın, 2012: 57-58). Böylece gelinmiş olan teknolojik seviyeden, kamu idaresinin yararlanması ve çağı yakalaması mümkün olabilmektedir (Karkın ve Çalhan, 2012).

Bu görüşlerin yanında pazarlama faaliyeti kurumların çalışkanlığını ve istekliliğini ortaya koyan temel bir değerdir. Günümüzde Pazarlama 4.0 kavramı da ortaya çıkmıştır ve şekillenmektedir. Bu yaklaşıma göre müşteri ile birlikte müşteri odaklı ürün geliştirmek temel yaklaşımlardan birisi haline gelmiştir. Dijital pazarlama yöntemleri de bu sürecin en temel bileşenlerindedir. Böylece ürünlerin tanıtılması ve tutundurulması daha etkin şekilde gerçekleştirilmektedir. Konuyla ilgili olarak bu çalışmada belediyelerin hizmetlerini geliştirme ve pazarlama için faaliyetleri üzerine inceleme yapılması amaçlanmıştır. Çalışmada yanıt aranan temel iki soru şunlardır;

- Belediyeler kendi resmi internet sitelerinde ne tür hizmetlerini tanıtmakta / pazarlamaktadırlar?
- Belediyeler Pazarlama 4.0 yaklaşımı uyarınca vatandaş katılımı ile hizmetlerini şekillendirmekte midirler?

1. HİZMET PAZARLAMASI KAVRAMI

Hizmet pazarlaması en temel anlamı ile üretilen hizmetlerin tanıtılması ve tutundurulmasıdır. Böylelikle üretilen hizmet, insanlar tarafından tüketilebilecektir. Bu süreçte hizmet üreten organizasyon, türüne göre gelir elde edebilir de elde etmeyebilir de. Bu durum hizmet üreten organizasyonun amacına göre değişmektedir. Örneğin özel sektör kuruluşları kar elde etmek için hizmet üretirken, kamu kuruluşları vatandaşın ihtiyacını gidermek amacıyla gelir elde etmeyen hizmet üretimi gerçekleştirmektedirler. Yücel ve Sayiner, çalışmalarında hizmet işletmelerini/kuruluşlarını şu şekilde sıralamışlardır (Yücel ve Sayiner, 2018: 107-108);

- Ulaştırma Hizmetleri (Hava, Kara, Deniz, Demir)
- Haberleşme Hizmetleri (Telefon, Telgraf, Posta, İnternet)
- Dağıtım hizmetleri (Kargo, Posta)
- Kamu Hizmetleri (Savunma, Belediye Hizmetleri)
- Finans Hizmetleri (Bankalar, Aracı Kurumlar)
- Emlak Hizmetleri

- Turizm Hizmetleri (Oteller, Restoranlar,)
- Medya Hizmetleri (Tv, Radyo, Gazete, Dergi)
- Sağlık Hizmetleri (Hastaneler, Tıbbi Laboratuvarlar, Klinikler)
- Kişisel Hizmetler (Berberler, Güzellik Merkezleri)
- Mesleki Uzmanlık Hizmetleri (Avukatlar, Mali Müşavirler)
- Tamir ve Bakım Hizmetleri (Araba Tamircileri)
- Eğitim Hizmetleri (Okullar, Kreşler, Dershaneler, Etüt Merkezleri)

Hizmet pazarlaması ve ürün pazarlaması temel noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Rızaoğlu'nun belirttiği şekli ile hizmet pazarlamasında, ürün pazarlamasında olduğu gibi taşıma, depolama, paketleme ve standartlaştırma işlevleri yer almamaktadır. Hizmetlerin pazarlanması sırasında o hizmetin özelliğine mahsus yöntemler kullanılmaktadır (Rızaoğlu, 1994: 28). Lovelock ve Wright, çalışmalarında hizmetlerin ürünlerden farklarını şu şekilde sıralamışlardır (Lovelock ve Wright, 1999: 9-12);

- **Müşteriler Sahiplik Alamazlar:** Müşteriler genellikle herhangi bir önemli maddi unsurun kalıcı mülkiyetini elde etmeden hizmetlerden değer elde ederler.
- **Maddi Olmayan Performans Olarak Hizmet Ürünleri:** Hizmetler genellikle bir havayolu koltuğunda oturmak, yiyecek yemek veya hasarlı ekipmanın onarılması gibi somut unsurlar içerse de hizmet performansının kendisi temelde soyuttur.
- **Üretim Sürecinde Müşteri Katılımı:** Bir hizmetin gerçekleştirilmesi, fiziksel tesisler ile zihinsel veya fiziksel emeğin bir kombinasyonunun çıktısının bir araya getirilmesini ve teslim edilmesini içermektedir.
- **Ürünün Parçası Olarak İnsanlar:** Yüksek temas hizmetlerinde, müşteriler yalnızca servis personeli ile temasa geçmekle kalmaz, aynı zamanda diğer müşterilerle de (kelimenin tam anlamıyla, yoğun saatlerde otobüs veya metroya binerlerse) omuz omuza olabilir.
- **Operasyonel Girdi ve Çıktılarda Daha Fazla Değişkenlik:** Operasyonel sistemde personelin ve diğer müşterilerin varlığı hem hizmet girdilerinde hem de çıktılarında değişkenliği standartlaştırmayı ve kontrol etmeyi zorlaştırmaktadır.
- **Müşterilerin Değerlendirmesi Daha Zordur:** Çoğu fiziksel ürün, "arama özellikleri" açısından nispeten yüksek olma eğilimindedir. Bunlar renk, stil, şekil, fiyat, uyum, his ve koku gibi müşterinin bir ürünü satın almadan önce belirleyebileceği özelliklerdir. Diğer mallar ve bazı hizmetler, aksine, ancak satın alındıktan sonra veya tüketim sırasında fark edilebilen "deneyim özelliklerini" vurgulayabilir (örneğin, tat, giyilebilirlik, kullanım kolaylığı, sessizlik ve kişisel muamele).
- **Hizmetler İçin Envanter Bulunmaz:** Hizmet, müşterinin elinde bulundurduğu somut bir kalemde ziyade bir senet veya performans olduğu için "bozulabilir" ve stoklanamaz.
- **Zaman Faktörünün Önemi:** Birçok hizmet gerçek zamanlı olarak teslim edilir. Müşterilerin havayolları, hastaneler, kuaförler, restoranlar gibi kuruluşlardan hizmet alabilmeleri için fiziksel olarak hazır bulunmaları gerekmektedir.
- **Farklı Dağıtım Kanalları:** Malları fabrikadan müşterilere taşımak için fiziksel dağıtım kanallarına ihtiyaç duyan üreticilerin aksine, birçok hizmet işletmesi ya elektronik kanalları (yayıncılık veya elektronik fon transferinde olduğu gibi) kullanır ya da perakende satış noktasını ve tüketim noktasını tek bir yerde birleştirir.

Görüldüğü üzere hizmetler, ürünlerden ayrılmaktadır. Fakat burada hizmetlerin ürün üretmeyeceği anlamı da düşünülmemelidir. Hizmetler fiziksel ürünler üretebilirler. Örneğin yiyecek yemek, hasarlı ekipmanın onarılması

birer fiziksel ürün ortaya koysalar da hizmet performansının kendisi soyuttur. Dolayısıyla ortaya konulan hizmet sadece soyut ürünlerden ibaret değildir. Bundan dolayı bir genelleme ile keskin şekilde ürün ve hizmetleri ayırmak kolay olamamaktadır. Özellikle günümüz sosyal, ekonomik, teknolojik iç içe geçmişliğin bu durumu daha karmaşık hale getirmesi doğal bir süreçtir.

Hizmetleri kullanacak olanlar insanlardır. Hizmetin etkin bir şekilde insanlarda, yani tüketicilerde tutundurulması için insanların hizmetlerden beklentilerinin karşılanması gerekmektedir. Brown (2005) çalışmasında, tüketicinin bir hizmetten neler beklediğini şu şekilde sıralamıştır (Brown, 2005: 143-144);

- **Güvenilirlik:** Hizmet tutarlı, güvenilir ve belki de garantilerle desteklenmelidir.
- **Erişilebilirlik:** Uygun zamanlarda ve çok az bekleme ile sağlanmalıdır.
- **Güvenilirlik:** Firma ve personeli, söz verdiklerini yerine getirme ve işlerinde saygın bir geçmişe sahip olma açısından güvenilir olarak görülmelidir.
- **Prestij:** Kaynak/tedarikçi, müşterinin emsalleri tarafından büyük saygı görmeli ve en azından müşterinin imajında herhangi bir zedelenme olmamalıdır.
- **Güvenlik:** Müşteri için herhangi bir finansal veya başka bir risk olmamalıdır.
- **Gizliliğe:** Müşterinin gizliliğine ve/veya kişiye saygı duyulmalıdır.
- **Duyarlılık:** Müşterinin ihtiyaçlarına, isteklerine, sorularına ve/veya sorunlarına verilen hız ve dikkat önemlidir.
- **Yetkinlik:** Hizmet sağlayıcıların ilgili beceri, teknik bilgi ve uzmanlık düzeyi önemlidir.
- **İletişim:** Hizmet sağlayıcılar müşteriyle ne kadar iyi iletişim kuruyor? Hizmet ne kadar doğru ve net olarak tanımlanıyor? Hizmet sunucularının onları dinlediğini ne kadar iyi hissediyorlar?
- **Nezaket:** Hizmet sağlayıcıların müşteriye karşı nezaketi/dostluğu.
- **Stressizlik:** Fiziksel ve/veya zihinsel stresten arınmış müşteri, hizmet sağlayıcıyla iş yaparken memnuniyetle karşılar, 'evinde' hisseder.

Buraya kadar yapılan hizmet ve hizmet pazarlaması tanımlarını kapsayacak şekilde, belediyeler kamu kuruluşu olduklarından ve temel görevleri halka hizmet etmek olduğundan, özel sektör gibi gelir odaklı hareket etmezler ve kâr marjına göre işleyiş göstermezler. Faaliyetlerinde zarar ediyor bile olsalar, halkın refahı için o işi yapmak durumundadırlar. Bu sebeple belediyeler birer hizmet kuruluşu olarak işlev görmek ve ürünleri de hizmet ürünü olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla belediyelerin ürettikleri hizmetlerini tanıtmaya ve tutundurma faaliyetlerini göstermeleri kendilerinden beklenen bir yaklaşımdır.

2. PAZARLAMA 4.0 VE DİJİTAL PAZARLAMA

Pazarlama faaliyetleri günümüzde bilimsel anlamda üzerinde çalışan konulardandır. Dolayısıyla pazarlamaya etki eden ve pazarlamanın da etki ettiği etmenler detaylarıyla incelenmektedir. Pazarlamanın ilk aşaması Pazarlama 1.0 olarak adlandırılmaktadır ve Sanayi Devrimi sürecini kapsamaktadır. Bu dönemde ihtiyaçları ve talepleri dikkate almadan ürün satımına odaklanılmıştır. Pazarlama 2.0 müşteri odaklı bir dönemdir. Bu dönemde müşterilerin istek ve taleplerine göre ürün satılması gerçekleştirilmiştir. Pazarlama 3.0 insanın merkeze alındığı dönemdir. Bu dönemde insanın değerleri, markanın değerleri, kurumsal sorumluluk, sosyal bilinç gibi konular sürece dahil edilmiştir. Pazarlama 4.0 ise, pazarlamanın boyutlarının geliştirildiği dönemdir. Böylece tek yönlü pazarlama anlayışının iki yönlü işlemesi (organizasyondan müşteriye ve müşteriden organizasyona) sağlanmaktadır (Ertuğrul ve Deniz, 2018: 160-161). Tablo 1'de pazarlama faaliyetlerinin geçirdiği evreler açıklanmaktadır;

Tablo 1. Pazarlamanın evreleri

	Pazarlama 1.0 (Ürün odaklı)	Pazarlama 2.0 (Müşteri odaklı)	Pazarlama 3.0 (Değer odaklı)	Pazarlama 4.0 (Yerleştirilmiş sanal pazarlama)
Amaç	Ürün satmak	Müşteriyi memnun etmek	Dünyayı daha iyi bir yer yapmak	Bugünden geleceği yaratma
İmkân Taniyan Güç	Sanayi devrimi	Bilgi teknolojisi	Yeni dalga teknolojisi	Sibernetik devrim ve Web 4.0
Şirketlerin gördüğü pazar	Fiziksel ihtiyaçları olan kitlesel alıcılar	Beyni ve kalbiyle düşünün akıllı tüketici	Akıl, kalp ve ruh ile bütün insan	Tamamen bilinçli alıcılar topluluğu, birlikte yaratılan ürünler
Anahtar Pazarlama Kavramı	Ürün geliştirme	Farklılaştırma	Değerler	Müşteriye göre üretim ve tam zamanında üretim
Şirket pazarlama kuralları	Ürün özellikleri	Şirket ve ürün konumlandırma	Kurumsal, vizyon ve değerler	Değerler, vizyon ve beklenti
Değer Önergeleri	İşlevsel	İşlevsel ve duygusal	İşlevsel, duygusal ve ruhsal	İşlevsel, duygusal, ruhsal ve kendi kendine yaratıcılık
Müşterilerle Olan Etkileşim	Bir'den Çoğa işlem	Bir'e Bir ilişki	Çoktan Çoğa iş birliği	Çoktan Çoğa birlikte üretim ve iş birliği

Kaynak: Tarabsz, 2013: 130

Pazarlama 4.0 yoğun küresel rekabet, yeni tüketici tipi ve teknolojilerin hızlı gelişimi kaynaklı çeşitli değişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha önceki pazarlama kavramları gibi, müşteriler hala pazarlama faaliyetlerinin merkezidir; fark ise piyasa koşullarından kaynaklanmaktadır. Pazarlama 4.0, ticari işlemlerin ve müşteri faaliyetlerinin gerçek zamanlı olarak izlenebildiği son derece sibernetik pazarlama sisteminde işletilmektedir. Pazarlama 4.0, ilk iki nesil gibi müşterilerin ihtiyaç ve isteklerini karşılamaya odaklanmakta ve üçüncü nesil gibi tüm varlıklar için değer yaratmaya çalışmaktadır. Bunlara ek olarak, gelişmiş teknolojiye sahip ürünlerle tüketicilerin doğrudan etkileşimini sunmaktadır. Ayrıca, birbiriyle ilişkili makineler, tüketicilerin kişisel ürünlerini hiç kimse olmadan tasarlamalarına veya hazırlamalarına olanak tanımaktadır. Pazarlama 4.0'ın temel amacı, pazara ilişkin gelecekteki gelişmelere ve bu öngörüye dayalı kalıp pazarlama faaliyetlerini tahmin etmektir. Bu nedenle tüketici öngörülerini, veri yönetimi ve gelişmiş analitik, gelecekteki eğilimleri tahmin etmek için Pazarlama 4.0'ın temel faktörleridir (Başyazıcıoğlu ve Karamustafa, 2018: 627-628).

Son evrede açıklanan Pazarlama 4.0 özellikle şu yönleri ile ön plana çıkmaktadır; müşteri ile birlikte ürün şekillendirilmesi ve müşteriye göre üretim. Pazarlamanın amacı sadece kar elde etmek olarak görülmemeli, daha ziyadesiyle müşteri ihtiyaçlarının en üst noktada karşılanması olarak görülmelidir. Pazarlama 4.0 da bunu mümkün kılacak vizyonu içinde barındırmaktadır.

Pazarlamanın bu evrelerinde teknolojiye bağlı olarak dijital pazarlama gelişim göstermiştir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra küresel çapta internet temelli yaşanan dijital atılım, tüm iletişim kanallarını şekillendirmiştir. Fakat dijital pazarlama sadece internet teknolojisine bağlı değildir. İnternet temelli Web sitelerinin ve sosyal medya uygulamalarının yanında televizyon, cep telefonu aramaları, sms gibi tüm dijital kanallar dijital pazarlamanın kanallarıdır. Bu kapsamda dijital pazarlama; ürünlerin (hizmet ve mal) dijital kanallar ile pazarlanması olarak tanımlanabilir.

Zeren ve Kaya'nın (2020) çalışmalarında derledikleri şekli ile dijital pazarlama zaman içinde dijital kanallarla müşteri edinmek, müşteri tercihleri oluşturmak, markaları tanıtmak, mevcut müşterileri elde tutmak ve yeni müşteriler bulmak üzere gelişim göstermiştir. Dijital pazarlamada internet, arama motorları, mobil cihazlar, bilgisayarlar ve sosyal medya kanalları gibi dijital temele dayanan tüm kanalları aktif olarak kullanılmaktadır (Zeren ve Kaya, 2020: 36-37).

Kotler ve arkadaşları (2017), Pazarlama 4.0 içinde dijital pazarlamanın önemine şu şekilde dikkat çekmektedirler; Pazarlama 4.0, şirketler ve müşteriler arasındaki çevrim içi ve çevrim dışı etkileşimi birleştiren, markalarındaki maddeyle harmanlayan ve nihayetinde müşteri bağlılığını güçlendirmek için insandan insana temasla makineden makineye bağlantıyı tamamlayan bir pazarlama yaklaşımıdır. Pazarlamanın temel kavramlarını yeniden tanımlayan dijital ekonomiye pazarlamacıların geçişine yardımcı olmaktadır (Kotler vd, 2017: 53).

Dijital pazarlama geleneksel pazarlamanın sınırlılıklarını aşmaktadır. Dijital pazarlamada sadece tek yönlü müşteriye yönelik pazarlama yapılmakla yetinilmemekte, müşterinin beklenti ve talepleri dikkate alınarak ürünün geliştirilmesi mümkün olmaktadır. Burada yukarıdan aşağı yönlü (organizasyondan tüketiciye) pazarlama faaliyeti ile yetinilmemekte, aşağıdan yukarı yönlü (tüketiciden organizasyona) ürün geliştirmesi amaçlı veri toplama da mümkün olmaktadır.

Ayrıca dijital pazarlamada muhatapları sınıflandırma ve ürünü doğrudan muhataplara tanıtmak mümkün olmaktadır. Organizasyon, ortaya koyduğu ürünün sadece potansiyel tüketicilerine yönelik tutundurma çalışmaları yapabilmektedir. Böylece ürünle alakasız kişilere yönelik gereksiz pazarlama faaliyetlerine gidilmesine gerek kalmamaktadır. Bu durum da maliyet avantajı ve sonuç alma konusunda başarı sağlamaktadır.

Bunlara ilave olarak en önemli konulardan birisi de dijital pazarlamanın, Pazarlama 4.0 için temel bir öge olmasıdır. Bu uygulama ile hizmet alan kişilerin beklentileri, şikayetleri ve hayalleri ürünün geliştirilmesi için önemli bir imkân sağlamaktadır. Böylece müşteri ile şekillendirilen bir ürün geliştirme sürecinin hayata geçmesi daha etkin olabilmektedir.

Dijital pazarlama kendi içinde sistemli bir süreci ortaya koymaktadır. Dijital pazarlamanın nasıl daha iyi uygulanabileceği üzerine modeller küresel çapta geliştirilmektedir. Konuyla ilgili olarak Bhatia çalışmasında, dijital pazarlama için bir model önermektedir. Bu modelin evreleri şu şekildedir (Bhatia, 2017: 39-43);

- **Değerlendirme Aşaması:** Bu aşama, kurumu etkileyen mevcut pazar eğilimlerini değerlendirmek için gerekli tüm pazar araştırmasının yürütülmesini içermektedir.
- **Strateji Aşaması:** İkinci aşama, geleneksel pazarlama stratejisi ve hedefleri doğrultusunda dijital pazarlama stratejisi yol haritasının oluşturulmasını içermektedir.
- **İletişim ve Kanal:** Bu aşama, pazarlama hedeflerinin her biri için daha derinlemesine bir iletişim ve kanal karması planı oluşturmayı içermektedir.
- **Dijital Pazarlama Operasyonları:** Bu aşama, dijital operasyonlar için dağıtım aşamasıdır ve kampanyaların fiili olarak planlanmasını, uygulanmasını, izlenmesini ve optimizasyonunu içerir. Böylece pazarlamacıların kampanya dönemi boyunca yatırımları için maksimum etkiyi elde etmeleri sağlanır.
- **İyileştirme:** Bu aşama, pazarlamacıların ve kampanya ekibinin çaba ve yatırımlar için genel yatırım getirisini analiz ettiği, raporlar ve analiz panosu oluşturduğu, müşteri yanıtı ve harmanlanmış verilere dayalı olarak daha ileri dijital pazarlama faaliyetleri için mevcut stratejileri iyileştirdiği dijital pazarlamanın son aşamasıdır.

Fidan ve Yıldırım da (2020), çalışmalarında dijital pazarlama sürecini aşamalar halinde şu şekilde ortaya koymuşlardır; hedef kitlenin belirlenmesi, rakiplerden farklılaşma, rakip analizi, kullanılması planlanan kanallar, sonuçların değerlendirilmesi (Fidan ve Yıldırım, 2020: 142). Görüldüğü üzere dijital pazarlama kendi içinde süreci olan metodolojik çalışan bir yaklaşımdır. Fakat bu durum kar elde etmeyi hedefleyen şirketler için takip edilmesi gereken bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Kar elde etme amacıyla hareket etmeyen sivil toplum kuruluşları ve kamu idareleri gibi kurumlar bu kadar katı aşamalar ile dijital pazarlama faaliyetleri yürütmemektedirler. Onlar daha çok yaptıkları hizmeti tanıtmak amacıyla dijital kanalları temel seviyelerde kullanmaktadırlar.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE ÖRNEKLEMİ

5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nda görüldüğü üzere belediyelerin onlarca hizmet sorumluluğu bulunmaktadır. Fakat bu hizmetlerin hangilerini halka ulaştırmak / tanıtmak / pazarlamak ve tutundurmak için bir çaba içinde oldukları üzerine literatürde bir çalışma yapılmadığı görülmektedir.

Ayrıca Pazarlama 4.0 yaklaşımı uyarınca belediyelerin hizmet üretirken müşterileri olan vatandaşları ürün geliştirme süreçlerine dahil edip etmedikleri üzerine de bir çalışmaya literatürde rastlanılmamıştır. Dolayısıyla çalışmada yanıt aranan sorular şunlardır;

- Belediyeler kendi resmi internet sitelerinde ne tür hizmetlerini tanıtmakta / pazarlamaktadırlar?
- Belediyeler Pazarlama 4.0 yaklaşımı uyarınca vatandaş katılımı ile hizmetlerini şekillendirmekte midirler?

Pazarlama faaliyeti kurumların çalışkanlığını ve istekliliğini ortaya koyan temel bir değerdir. Üreten ve fark yaratan organizasyonlar ürünlerinin tanıtımı konusunda isteklidirler. Bu çalışmada belediyelerin ürünlerini tanıtmak ve geliştirmek için faaliyetleri üzerine inceleme yapılması amaçlanmıştır.

Çalışmada 30 büyükşehir belediyesinin kurumsal / resmi web siteleri örneklem olarak alınmıştır. Örneklem olarak 30 büyükşehir belediyesinin seçilme gerekçesi; bu belediyelerin Türkiye'deki belediyeler arasında yetki, bütçe, teknik personel, hizmet götürülen alan bakımından en üst seviyede belediyeler olmalarındandır. Ayrıca farklı coğrafyalarda, farklı siyasi partiler tarafından yönetildiklerinden, birbirleri ile benzeşme oranlarının düşük olması ve farklı verileri olabildiğince bize verme potansiyeline sahip olmalarındandır. Çalışmada bu belediyelerin web siteleri incelenmiştir. Bu yöntem; araştırma yöntemlerinden belgesel taramadır. Karasar'ın belirttiğine göre belgesel tarama; araştırılan konuyla ilgili var olan kayıt ve belgeleri incelemektir. Burada araştırmaya yardımcı olacak tüm belgelerden yararlanmak mümkündür. Belgesel tarama yönteminde kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemleri gerçekleştirilmektedir (Karasar, 2008: 183). Belediyelerin web siteleri de doğrudan ve resmi kaynaklardır.

Web siteleri bu araştırma için yeterli kaynaklar mıdır? Bu sorunun yanıtı yine literatürde cevap bulmaktadır. Obednikovska ve arkadaşları (2019) çalışmalarında, web sitesini, şirketin pazarlama stratejisinin amacını ve bunun bir parçası olan tüm faaliyetlerini gerçekleştirmek için kullandığı bir araç olarak tanımlamaktadırlar. Ayrıca şunları da eklemektedirler; belirli bir şirketin web sitesini ziyaret eden her kişi, belirli bir soruna çözüm aramaktadır. Bu çözüm, şirket tarafından sunulan bir ürün veya hizmet olabilir. Ürünlerin/hizmetlerin sunumu, belirli bir şirketin ürün ve hizmetlerini web sitesini ziyaret eden potansiyel tüketicilere sunduğu bir süreçtir. Bu nedenle, şirketlerin sahip olması gereken en verimli pazarlama aracı, internet varlıklarının stratejik planlamasıdır. Bunun temel parçalarından birisi de web siteleridir (Obednikovska vd, 2019: 83-86).

Charlesworth (2018) çalışmasında, web sitesinin dijital pazarlamadaki önemini şu şekilde dile getirmektedir; dijital pazarlamanın başka temel unsurları olsa da, çok az istisna dışında, çevrimiçi pazarlamanın - ister stratejik ister operasyonel olsun - web varlığını herhangi bir çevrimiçi etkinliğin merkezi olarak kullandığı kaçınılmaz bir gerçektir. Ayrıca bir başkasının söyleminden yaptığı alıntıda şunu belirtmektedir; örgütsel bir bakış açısından, çevrimiçi devrim çok hızlı gerçekleşmiştir ve birçok üst düzey yönetici bunu stratejik olarak anlamakta gerçekten zorlanmaktadır. Bazı üst düzey yöneticiler, interneti stratejik bulmacanın bir parçası olarak görmezler bile. Bunun bir 'bilgi teknolojileri sorunu' veya buna benzer bir şey olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca bu alandaki çalışmaları devredilebilecek sıradan bir şeymiş gibi görmektedirler. Çevrimiçi, devredilemeyecek kadar önemli hale gelmiştir (Charlesworth, 2018: 100-104).

Bu tanımlarda görüldüğü üzere web siteleri dijital pazarlamanın temel öğelerinden birisidir. Bu sebeple, bu çalışmada 30 büyükşehir belediyesinin web siteleri incelenmiş ve ne tür hizmetlerini tanıttıkları / pazarladıkları araştırılmıştır. Fakat internet sitelerindeki tüm hizmetler araştırmanın bulguları kısmına aktarılmamıştır. Bunun sebebi; alt ve üst yapı yatırımları örnekleme oluşturan tüm belediyelerin standartlaşmış uygulamalarıdır. Tüm bu belediyeler yol, kaldırım, bina, park gibi yatırımları yapmaktadırlar. Birbirlerinden ayrıştıkları nokta hizmet faaliyetlerinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla alt ve üst yapı yatırımları sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırmacı tarafından Türkiye'de görevde bulunan 30 büyükşehir belediyesinin internet sitesi incelendiğinde, örnekleme oluşturan belediyelerin internet sitelerinde şu hizmetlerini tanıttıkları / pazarladıkları görülmektedir;

Adana Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin internet sitesinde Gençlik ve Spor Hizmetleri Dairesi Başkanlığı tarafından sınavlara hazırlık kurs merkezi hizmeti öğrencilere yönelik olarak verilmektedir. "Derman" projesi

ile belediye ile halkın birlikte etkileşimini arttırmak ve halkın sorunlarını çözmek için halkın talepleri alınmakta ve çözülmektedir. “Şehircilik Atölyesi” projesi ile halkın kent ile ilgili fikirleri talep edilmekte ve bunlar çeşitli süreçlerden geçirilerek kabul edilenler hayata geçirilmektedir. “Şefkat Köprüsü” projesi, maddi anlamda zor durumda olan kişilerle maddi olarak destek vermek isteyen kişileri bütünleştirmeyi amaçlayan bir projedir. Bu amaçla maddi destek vermek isteyen kişilere tanıtım yapılmaktadır. “Rota Adana” projesi ile kente yönelik aktiviteler ve bunların haritadaki konumları belirtilmektedir. Festivaller, alışveriş, tiyatro, sinema, müzeler, tarihi yerler için tanıtım yapılmaktadır. “Meryem” projesi ile kadın girişimciliği desteklemek temelinde çalışma yürütülmektedir (Adana Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Ankara Büyükşehir Belediyesi: BELMEK (belediye meslek edindirme kursları) projesi ile kadınlara meslek edindirme çalışmaları yapılmaktadır. BELTEK (belediye teknik eğitim kursları) projesi ile teknik uzmanlık eğitimleri verilmektedir. Kent Orkestrası ile vatandaşlara müzik dinletisi yapılmaktadır. Aile Yaşam Merkezleri projesi ile tüm toplum kesimlerinin sosyalleşebileceği ve vakit geçirebileceği mekanlar hizmet vermektedir. Engelli hizmetleri ile engelli vatandaşlara yönelik hizmet verilmektedir. Gençlik Merkezleri projesi ile 15-24 yaş arası gençlere yönelik sosyal faaliyetler yapılmaktadır. Çocuk Hizmetleri projesi ile çocuklara yönelik sosyal faaliyetler yapılmaktadır. Kadınlar Lokali ile sadece kadınlara özel sosyal faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Yaşlılar Hizmet Merkezi ile 60 yaş üstü yaşlılar için hizmetler verilmektedir. Giysi Yıkama Merkezleri projesi ile üniversite öğrencilerine yönelik ücretsiz giysi yıkama, kurutma ve ütüleme hizmeti verilmektedir. Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi projesi ile sokakta çalışan çocuklara yönelik sosyal faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Psikolojik danışmanlık hizmeti ile başvuran kişilere psikolojik destek olunmaktadır. Kadın sığınma evi ile ihtiyaç duyan kadınlara hizmet verilmektedir. Ankara Şehir Turları projesi ile kentin tarihi yerleri, turistik mekanları ve belediye faaliyetleri tanıtılmaktadır. Yeni evlenecek çiftlere ücretsiz SMA testi yapılmaktadır. Hafta içi saat 07:00-09:30 arasında ücretsiz olarak araç çekici hizmeti verilmektedir (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Antalya Büyükşehir Belediyesi: Çocuklar için Çocuk Tiyatroları Şenliği düzenlenmektedir. Okullarında dönem arasında takdir belgesi almış başarılı öğrencilere ücretsiz akvaryum gezisi yaptırılmaktadır. Konser, sergi, tiyatro ve sempozyum etkinlikleri belediyenin internet sitesinde duyurulmaktadır. Doğan Hızlan Kütüphanesi ile hizmet verilmektedir. Belediye tarafından oyuncak müzesi kurulmuştur. Atatürk Sanat Eğitim Merkezi ile vatandaşlara çeşitli sanatlarda eğitim verilmektedir. Atatürk Bilgi Eğitim Merkezi bünyesinde öğrencilere yönelik eğitimler verilmektedir. Vatandaşlara yönelik ücretsiz spor yapma imkanları spor tesislerinde ve açık havada gerçekleştirilmektedir. İzcilikle ilgili gençlere yönelik eğitimler verilmektedir. Hayvanlara yönelik kayıtlama ve sahiplendirme hizmeti verilmektedir. Kadın İşgücü Geliştirme Merkezi ile kadınlara yönelik destekler verilmektedir. Engellilere ve ailelerine yönelik danışmanlık hizmeti verilmektedir (Antalya Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Aydın Büyükşehir Belediyesi: Dar gelirli, engelliler, yaşlılar gibi ihtiyaç sahiplerine gıda, kömür, evde bakım ve akülü sandalye gibi yardımlar yapılmaktadır. Yaz etkinlikleri kapsamında gençlere eğitimler verilmektedir. Alzheimer hastaları ve yakınları için danışmanlık hizmeti verilmektedir. Sokak hayvanlarının sahiplendirilmesi hizmeti verilmektedir. Cenaze ve hasta nakil hizmetleri verilmektedir. Yaşlılar için yaşam merkezi hizmeti verilmektedir. Kültür, sanat ve konferans duyuruları yapılmaktadır. İhtiyaç sahibi ailelere bebek bezi ve mama dağıtımı yapılmaktadır. Sabahları esnafa ve vatandaşlara sıcak çorba ikramı yapılmaktadır (Aydın Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Balıkesir Büyükşehir Belediyesi: Hayvanları sahiplendirme hizmeti verilmektedir. Halka yönelik tiyatro gösterileri yapılmaktadır. Belediyenin internet sitesinde “haberler” başlığında gerçekleştirilmiş projelerin haberleri yer almaktadır. Belediyenin faal ve hizmet üreten bir belediye olduğu görülmektedir. Fakat mevcut hizmetlerini tanıtma, duyurma ve pazarlama konusunda internet sitesinde yeterince veri olmadığı görülmektedir (Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Bursa Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından sosyal yardımlar yapılmaktadır. Bunun için başvuru formu web sitesinde tanımlanmıştır. Tiyatro, kütüphane ve müzik dinletileri yapılmaktadır. Evde hasta bakımı, ambulansla nakil ve ilaçlama yardımları yapılmaktadır. GADEM (gençlik ve aile destek merkezi) ile hizmetler verilmektedir. Engelliler, yaşlılar, dar gelirli için hizmetler verilmektedir. Aşevi hizmeti verilmektedir. Kadın sığınma evi hizmeti verilmektedir. BADEM (Bursa aile danışmanlık merkezi) ile hizmet verilmektedir. BUSMEK

(Bursa sanat ve mesleki eğitim kursları) vatandaşlara meslek edindirme eğitimleri verilmektedir. ANA KUCAĞI uygulaması ile 4-6 yaş arası çocuklara eğitimler verilmektedir. Belediye Gençlik Kulübü bünyesinde gençlere gezi, eğitim, spor alanlarında hizmetler verilmektedir. Panel ve söyleşiler ile eğitimler verilmektedir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Denizli Büyükşehir Belediyesi: Belediye normal şartlarda çokça faaliyet yapmaktadır fakat bunları geçmiş haberler sekmesinden tamamlanmış faaliyetler olarak duyurmaktadır. Mevcut hizmet duyurularına ilişkin şunlara rastlanmıştır; belediye tarafından gençlik akademisi hizmeti verilmektedir. Kayak merkezinde kayak eğitimleri verilmektedir. Ara tatil döneminde öğrencilere yönelik tiyatro etkinliği gerçekleştirilmektedir. Belediyenin spor merkezinde çeşitli spor dallarında eğitimler verilmektedir (Denizli Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından konser, sergi ve tiyatro duyuruları yapılmaktadır. Engelliler için çeşitli hizmetler verilmektedir. Sümer Park isimli bir merkezde eğitimler ve danışmanlık hizmetleri verilmektedir. Kırdan kente göç eden 15-45 yaş arası gruba yönelik meslek edindirme kursları verilmektedir. Engelliler için kütüphane hizmeti verilmektedir. Gençlere yönelik spor kurslarının yanında özel spor yetenek sınavlarına hazırlık eğitimi de verilmektedir. Lise ve lise mezunu öğrencilere sınavlara hazırlık eğitimleri verilmektedir. Organik Pazar organizasyonu ile gıda üzerine çalışma yapılmaktadır (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Erzurum Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından ücretsiz WiFi hizmeti veren noktalar duyurulmuştur. Belediye aktif olarak birçok alanda hizmet üreten bir belediye olmakla birlikte, internet sitesinde yaptığı hizmetleri “haberler” sekmesinde tamandıktan sonra duyurmaktadır. Bunu yanında tiyatro, konser ve diğer kültür-sanat etkinliklerini öncesinden duyurduğu görülmektedir (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Eskişehir Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından Polis Meslek Eğitim Merkezi’ne hazırlık kursu açılmıştır. Halk dans topluluğunun kurulması ile ilgili duyuru yapılmıştır. Tiyatro gösterilerinin tanıtımları yapılmaktadır. Çocuklar için eğitim atölyesi programı açıklanmıştır. Kadınlara yönelik danışma etkinliği yapılmaktadır. 7-14 yaş arası çocuklar için kodlama eğitimleri duyurulmuştur. Kitap toplama kampanyası için destek talep edilmiştir. ESMEK (meslek edindirme kurs merkezi) bünyesinde mesleki eğitim hizmetleri verilmektedir. Gençlik Merkezi ile gençlere hizmetler verilmektedir. Kadın Danışma ve Dayanışma Merkezi ile hizmet verilmektedir. Engelliler Birimi ile hizmet verilmektedir. Sosyal yardıma ihtiyaç duyanlar için iletişim bilgileri paylaşılmıştır. Spor okulları ile eğitim verildiği görülmektedir ve bunların programları ilan edilmiştir. Bunların yanında internet sitesinde otobüs saatleri, tramvay güzergahları, minibüs güzergahları, hal fiyatları ana sayfadan duyurulmaktadır. Web sitesinin ana sayfasında ayrıca balmumu heykel müzesi, Bilim Deney Merkezi, aşevinin tanıtımları ve program duyuruları yapılmaktadır (Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Gaziantep Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin internet sitesinin oldukça etkin kullanıldığı görülmektedir. Onlarca haber, proje, etkinlik ve bilgi internet sitesinin ana sayfasında gösterilmektedir. Ücretsiz yapay zekâ eğitimi duyurulmuştur. Cep telefonu için aplikasyon yarışması duyurulmuştur. Söyleşilerle ilgili duyurular yapılmaktadır. Binalarda su, yangın, ısı ve ses yalıtımı eğitimi verilmektedir. Robotik tasarım eğitimleri duyurulmuştur. Gençlik ve spot festivali için anket düzenlenerek vatandaşın (müşterinin) belirleyici olması sağlanmıştır. Şehir adına fikri olanlar için iletişim kanalları tanıtılmıştır. Tiyatro duyuruları yapılmıştır. Alzheimer hastaları ve yakınları için Moral Evi hizmeti verilmektedir. Sanat ve meslek eğitim kursları ile ilgili duyurular yapılmıştır (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Hatay Büyükşehir Belediyesi: Belediye bir görsel ile telefon numarasını paylaşmıştır ve 7/24 iletişim hizmeti verdiklerini duyurmuştur. Meslek edindirme kurs hizmetleri web sayfasından paylaşılmaktadır. Belediye her ne kadar “haberler” sekmesinde çokça tamamlanmış icraatları paylaşırsa da hizmet pazarlamasına konu olabilecek aktif duyurular az sayıda bulunmaktadır (Hatay Büyükşehir Belediyesi, 2022).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi: Web sitesinin hizmetler başlığı altında vatandaşların yararlanabileceği acil durum hizmetlerinden bahsedilmiştir. Kütüphane, müze, tiyatro, konser gibi etkinliklere ilişkin duyurular paylaşılmıştır. Spor ile ilgili salonlar ve eğitimler duyurulmaktadır. Sosyal hizmetler başlığında tesisler, yardımlar ve danışmanlıklarla ilgili duyurular yapılmaktadır. Sağlık hizmetleri ile ilgili evde sağlık hizmetleri, danışmanlık,

yaşlı bakımı gibi hizmetler tanıtılmaktadır. E-belediye hizmetleri kısmında elektronik ortamda belediye ile ilgili yapılabilecek işlemler tanıtılmaktadır. Belediye bu şekilde hizmetlerini başlıklar altında duyurmakta ve tanıtılmaktadır (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2022).

İzmir Büyükşehir Belediyesi: Öğrencilere barınma ihtiyaçları için başvuru duyurusu yapılmıştır. Kara Kış Destek Paketi adı altında ihtiyaç sahiplerinin başvurabilecekleri seçenek internet sitesinde bulunmaktadır. Sergi, konser, tiyatro, sinema gibi kültürel etkinlikler duyurulmaktadır. İnternet sitesinde ulaşım ağları ve bilgileri paylaşılmaktadır. Alzheimer ve Demans Merkezi, kadınlara yönelik hizmetler, yaşlı merkezi, evde bakım hizmeti, geçici erkek konukevi gibi hizmetler için duyurular yapılmaktadır. Engelli hizmetleri ile ilgili tanıtımlar yapılmaktadır. Mesleki eğitimler, anaokulları, çocuk ve gençlik merkezleri, kütüphane ve müzeler tanıtılmaktadır. Spor faaliyetleri ile ilgili hizmetler verilmektedir. Bu kapsamda spor salonları ve etkinlikler tanıtılmaktadır. Belediyeye ait restoran ve kafeler tanıtılmaktadır (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi: Kayak merkezi ile ilgili halkın kullanımına açıldığı duyurulmuştur. Tarihi Maraş Kalesi'ne ziyaretçi çekmek için tanıtım yapılmıştır. Müze tanıtımları yapılmıştır. Toplu taşıma güzergahları ve saatler duyurulmaktadır. Kayıp eşya için iletişim numaraları paylaşılmıştır (Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Kayseri Büyükşehir Belediyesi: Kütüphane ve müzeler belediyenin internet sitesinde tanıtılmıştır. Sitenin "etkinlikler" sekmesinde tiyatro, şiir, eğitim, söyleşi ve yarışma duyuruları yapılmaktadır. Belediye tarafından hizmetler üretildiği, fakat bunların tamamlanmış olarak "haberler" sekmesinde duyurulduğu görülmektedir (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Kocaeli Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından kente yönelik turizm rehberi hazırlanmıştır. Böylece tanıtımlar gerçekleştirilmektedir. Gençlere yönelik kariyer günü görüşmeleri, spor faaliyetleri yapılmaktadır. Sosyal hizmetler kapsamında konserler, yaşlılara hizmetler, dar gelirlilere yardımlar yapılmaktadır. Ulaşım hizmetlerinin saatleri duyurulmaktadır. Kâğıt müzesi, Kocaeli Bilim Merkezi, (KOMEK) meslek edindirme kursları tanıtımları sitede yapılmaktadır. Anneşehir projesi ile kadınlara yönelik faaliyetler yapılmaktadır. Belediye tarafından geliştirilen ORMANYA projesi ile doğal yaşam parkı hizmeti verilmektedir. Belediyenin sitesinde ayrıca müzik, tiyatro, sergi, spor gibi faaliyetler için duyuru takvimi hazırlanmıştır (Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Konya Büyükşehir Belediyesi: KOMEK (meslek edindirme kursu) ile meslek edindirme eğitimleri verilmektedir. Spor ve yüzme eğitimlerine ilişkin duyurular yapılmıştır. Toplu taşımaya ilişkin güzergâh ve saatler paylaşılmıştır. Konya Bilim Merkezi ile ilgili tanıtımlar, etkinlik paylaşımları yapılmaktadır. Şehir tiyatrolarının duyuruları yapılmaktadır. Belediye tarafından tarımsal destek hizmetleri duyurulmuştur. Öğrenciler için eğitim destekleri verilmektedir. Belediye tarafından vatandaşların atıklarını (plastik, yağ, pil vs.) atabilecekleri ayrıştırma konteynerleri harita ile duyurulmuştur. Engelli ve yaşlılar için hizmetler verilmektedir. Sosyal yardıma ihtiyaç duyan vatandaşlar için başvuru sayfası hazırlanmıştır. Dijital kitap için bir sekme açılmıştır ve okuma hizmeti verilmektedir. Öğrenci velileri için servis ücreti hesaplama sekmesi hazırlanmıştır. Buradan velilerin kendi başlarına servis ücreti hesaplama yapmaları sağlanmaktadır. Büyükşehir Hastanesi'ne ilişkin tanıtım ve duyurular yapılmaktadır (Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Malatya Büyükşehir Belediyesi: Esenlik isimli bir işletme ile market hizmeti verilmektedir. Burada halk günleri de halka duyurulmaktadır. Sosyal tesislerle ilgili duyurular yapılmaktadır. Çeşitli kültürel etkinlikler, "etkinlikler" sekmesinde duyurulmaktadır. Belediye sitesi aktif olarak kullanılmakta, belediye tarafından çeşitli hizmetler üretilmekte, fakat bunların "haberler" sekmesinde daha çok bittikten sonra yayınlandığı dikkat çekmektedir (Malatya Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Manisa Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin internet sitesinde "etkinlik takvimi" sekmesinde etkinlikler duyurulmaktadır. Otobüs hatları ve saatleri duyurulmaktadır. ÇÖZMER (çözüm merkezi) uygulaması ile vatandaşların talepleri karşılanmaktadır. Belediyenin iştiraki olan BESOT A.Ş.'nin işlettiği kafe ve tesisler tanıtılmaktadır. MABEM (eğitim merkezi) ile öğrencilere eğitim desteği verilmektedir. MASMEK (mesleki eğitim) ile mesleki eğitim hizmetleri verilmektedir (Manisa Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Mardin Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından gençlere eğitim destek hizmeti verilmektedir. Gençlere yönelik keman, gitar ve bağlama kursu verilmektedir. Söyleşi için duyuru yapıldığı görülmektedir. Gençlere yönelik YKS kursu ve satranç turnuvası duyurulmuştur. Kentin gezilecek doğa, kültür ve tarih mekanları internet sitesinde tanıtılmaktadır (Mardin Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Mersin Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından tiyatro gösterileri düzenlenmektedir. Belediye tarafından mavi bayraklı plajlar tanıtılmaktadır. Eğitimle ilgili olarak staj başvuru sistemi duyurulmuştur. Öğrenci Danışmanlık Merkezi ile gençlere yönelik danışmanlık hizmetleri başta olmak üzere, eğitim ve faaliyetler yapılmaktadır. Akıllı Toplu Ulaşım Sistemleri adı altında ulaşım sistemi tanıtılmaktadır. Sosyal desteğe ihtiyacı olanlara iletişim bilgileri paylaşılmıştır. Engelliler için transfer hizmetinden bahsedilmektedir. Spor kursları tüm halkın hizmetine açık olarak duyurulmaktadır. Belediye tarafından işaret dili ile vatandaş-belediye iletişimi kurulabilmektedir. Belediye tarafından günlük 3.5 tl'ye yemek satışı dar gelirli için yapılmaktadır. Kariyer yönetimi için gençlere yönelik kariyer günü danışmanlığı yapılmaktadır. Üretici Kadın projesi ile kadınlara girişimcilik desteği verilmektedir. Belediyenin internet sitesine belediyenin ve belediye başkanının twitter hesapları entegre edilmiştir. Böylece hizmetlerin daha etkin ve güncel olarak günlük şekilde duyurulduğu görülmektedir (Mersin Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Muğla Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından 60 yaş üstü vatandaşlar için 100 Yaş Evleri hizmeti verilmektedir. Engelli nakil hizmeti de belediye tarafından verilmektedir. Türkiye genelinde farklı illere yörelin özgün tohumları dağıtılmaktadır. Sergi, söyleşi, tiyatro gibi etkinlikler internet sitesinde duyurulmaktadır. Otobüs güzergâh ve saatleri açıklanmaktadır. MELSA (el sanatları) uygulaması ile üretim yapılarak ülke genelinde satışı yapılmaktadır (Muğla Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Ordu Büyükşehir Belediyesi: ORMEK (meslek edindirme kursları) ile meslek edindirme kursları verilmektedir. Kültür sanat etkinlikleri belediyenin internet sitesinden duyurulmaktadır. OBBKT (belediye Karadeniz tiyatrosu) tanıtılmaktadır. Bilgi Evi projesi ile gençlere yönelik olarak faaliyetler düzenli olarak gerçekleştirilmektedir. YAŞAD (yaşlı destek projesi) ile ilgili duyurular yapılmıştır. Ordu Yuvalandırma Platformu ile hayvan sahiplendirme hizmeti verilmektedir. DAVET projesi ile yenilikçi iş fikirlerinin hayata geçirilmesi amaçlı destek sağlanmaktadır. Belediye tarafından Cumhurbaşkanlığı Kariyer Kapısı uygulamasıyla entegre staj imkânı öğrencilere sağlanmaktadır (Ordu Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Sakarya Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin sitesinde etkinlik takvimi yayınlanmaktadır ve orada dinleti, konferans, sergi, tiyatro, film gösterimi programları duyurulmaktadır. SAMEK (meslek edindirme kursları) ile verilen eğitimler tanıtılmaktadır. Aşevi uygulamasının çalışmaları açıklanmıştır. Sosyal Gelişim Merkezi ile aile ve çocuklara yönelik hizmetler verilmektedir. Yaşayarak Öğrenme Macera Parkı ile ormanlık alanda gençlere yönelik faaliyetler yapılmaktadır (Sakarya Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Samsun Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin internet sitesinde belediye tarafından işletilen sosyal tesisler tanıtılmaktadır. Engelliler, gençler ve yaşlılar için hizmetler ayrı başlıklar altında duyurulmaktadır. Toplu ulaşım ile ilgili iletişim bilgileri paylaşılmıştır. Belediyenin haber duyuruları olmakla birlikte yapılacak etkinlik duyurularının az olduğu görülmektedir (Samsun Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi: Belediyenin internet sitesinde "hizmetler" sekmesi açılmıştır ve buradan geniş ölçekli bilgi paylaşımı yapılmaktadır. Buna göre Çorba Evleri ile çorba ikramı yapılmaktadır. Eğitim ve kültür merkezleri tanıtılmıştır. El sanatları merkezleri tanıtılmıştır. Engelliler için verilen hizmetler açıklanmıştır. Gençlik merkezleri tek tek tanıtılmıştır. Belediye tarafından verilen gezici kanser tarama hizmetinin detayları paylaşılmıştır. Giyim mağazası hizmetinin içeriği ve iletişim bilgileri paylaşılmıştır. İstek ve şikâyet hattı detaylı olarak tanıtılmıştır. Kadınların eğitim gördüğü destek merkezleri tanıtılmıştır. Belediye tarafından verilen kurslar açıklanmıştır. Belediye tarafından sağlanan mikro kredinin detayları ve iletişim bilgileri duyurulmuştur. Gıda yardımına ihtiyaç duyanlar için gıda bankası uygulaması açıklanmıştır. Belediyenin spor merkezleri tanıtılmıştır. Belediye tarafından taziye evleri hizmeti verilmektedir. Veterinerlik hizmeti ve sahiplendirme işlemleri tanıtılmıştır. Belediyenin yüzme havuzları tanıtılmıştır. Etkinlik takviminde belediyenin kültürel faaliyetleri duyurulmaktadır (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi: TEMEK (meslek edindirme kursu) ile mesleki eğitimler verilmektedir. Sağlıkla ilgili bir sekme açılmıştır ve çeşitli duyurular yapılmaktadır. İnternet sitesinde duyurulduğu şekliyle 7/24 ulaşılabilecek WhatsApp destek hattı belirtilmiştir. Kırsal Turizm için bir sekme açılmıştır ve destinasyonlar tanıtılmaktadır. Etkinlikler için bir sekme açılmıştır ve konser, söyleşi, tiyatro gibi aktiviteler duyurulmaktadır (Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Trabzon Büyükşehir Belediyesi: TRA-MEK (meslek edindirme) kursları ile eğitimler verilmektedir. Yaşlı ve engelliler için evde temizlik hizmeti verilmektedir. Engelliler için danışma, ulaşım, otopark gibi uygulamalar bulunmaktadır. Aile, Çocuk ve Kadın Danışma Merkezi faaliyetleri tanıtılmıştır. Yaşlı Destek Merkezi ile 65 yaş üstü vatandaşlara yönelik sosyal çalışmalar yapılmaktadır. Öğrencilere, yaşlılara, dar gelirliye yönelik yardımlardan internet sitesinde bahsedilmiştir. Trabzon Sanat Akademisi ile öğrencilere hizmet verilmektedir. Millet Kiraathanesi ile çocuklara ve yetişkinlere hizmet verilmektedir. Gençlik Merkezi ile gençlere yönelik faaliyetler gerçekleştirilmektedir. Belediyenin işlettiği sosyal tesisler tanıtılmıştır. Yaylalarda yaz aylarında gerçekleştirilen etkinliklerden bahsedildiği görülmektedir. Şehirdeki müzeler, camiler, hanlar, kaleler tanıtılmaktadır. Belediye başkanının ve belediyenin twitter hesapları internet sitesine entegre edilmiştir ve oradan duyurular güncel olarak yapılmaktadır (Trabzon Büyükşehir Belediyesi, 2022).

Van Büyükşehir Belediyesi: Belediye tarafından fikir yarışması düzenlenmiş ve bu etkinlik internet sitenin açılışında duyurulmuştur. Meslek edindirme kurslarının tanıtımı yapılmaktadır. Belediyenin internet sitesinde haber akışında tamamlanmış projeler yer almakla birlikte, gelecek etkinlik ve duyuruların öne çıkmadığı görülmektedir (Van Büyükşehir Belediyesi, 2022).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Pazarlama faaliyetleri her ne kadar özel sektörde ortaya çıkıp şekillense de günümüzde kamu sektörü de pazarlama faaliyetlerine yönelmektedir. Bu kurumlardan birisi belediyelerdir. Çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren büyükşehir belediyelerinin resmi kurumsal internet sitelerinde ne tür hizmetlerini tanıtmaya, tutundurma, pazarlama faaliyeti içinde buldukları araştırılmıştır. Ayrıca Pazarlama 4.0 yaklaşımı uyarınca hizmetlerin geliştirilmesine vatandaş katılımını sağlamaları da irdelenmiştir. Belediyeler yerel nitelikli hizmetleri üretmede ve halkın sorunlarını birçok yönde çözmeye baş sorumlulardan birisidir. Ayrıca Türkiye ölçeğinde belediyelere geniş yetkiler verildiği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak çalışma kapsamında yapılan araştırmada şunlar gözlemlenmiştir;

- Büyükşehir belediyeleri internet sitelerini faal olarak kullanmakta ve düzenli olarak paylaşım yapmaktadırlar.
- Belediyeler tamamlanmış veya devam eden alt ve üst yapı yatırımlarını internet sitelerinde “haberler” sekmesinde duyurmaktadırlar. Bu hizmetlerle ilgili tutundurma / pazarlama ihtiyacı içinde bulunmadığı görülmektedir. Tamamlandıktan sonra haber olarak duyurulmaktadır.
- Belediyelerin tanıtmak, tutundurmak ve pazarlamak istedikleri hizmetlerin başında sosyal hizmetler (yardım, kurs, bakım, eğitim, ulaşım) ve etkinlikler (tiyatro, sergi, konser) gelmektedir. Bu hizmetlerin varlığı ve sürdürülmesi vatandaş katılımına bağlı olduğu için durum kendi içinde tutarlıdır.
- Belediyeler kurdukları merkezleri (meslek edindirme, bakım evi, gençlik, kadın, vd.) tanıtmak için çaba içerisindeyler. Böylece bu kurumların tanıtılması ve tutundurulması amaçlanmaktadır. Çünkü bu oluşumlar vatandaşın katılımı ile sürdürülebilecek konumdadırlar.
- Belediyelerin genel olarak internet sitelerinde “sosyal hizmetler” gibi başlıklar açarak, tanıtmak ve tutundurmak istedikleri hizmetleri bu başlık altında topladıkları dikkat çekmektedir. Bu durum belediyelerin hizmet pazarlaması yaptıklarını göstermektedir. Çünkü bu hizmetler vatandaşın katılımı ile sürdürülebilecek konumdadırlar.
- Belediyelerin internet sitelerini inceleyen vatandaşların, belediyenin ne tür hizmetler verdiği ve ne tür etkinlikler yaptığı hakkında bilgi sahibi olabileceği görülmektedir. Bu yönüyle belediyeler internet sitelerini temel bir dijital pazarlama aracı olarak kullanmaktadırlar.

- Bazı belediyelerin resmi Twitter hesaplarını internet sitelerine entegre ettikleri ve günlük duyuruları daha etkin olarak internet sitesinde paylaştıkları dikkat çekmektedir. Bu durum ilgili belediyelerin internet üzerinden hizmetlerini pazarlama konusunda daha girişimci olduklarını ve yeni yöntemleri takip ettiklerini göstermektedir. Dijital pazarlama fikrini içselleştirdikleri anlamı çıkartılabilir.

- Çalışmanın teori kısmında Pazarlama 4.0 yaklaşımında müşterilerle beraber üretim ve müşterilere göre üretim anlayışından bahsedilmiştir. Fakat bu çalışma kapsamında yapılan araştırma göstermektedir ki; belediyelerin alt ve üst yapı yatırımlarını tamamladıktan sonra “haberler” sekmesinde duyurmaktadırlar. Bir diğer ifade ile yatırım hizmetlerinin planlanmasına ve şekillenmesine halkın katılımının olmadığı görülmektedir (Sadece Adana ve Gaziantep belediyelerinin birer uygulamasına araştırmada denk gelinmiştir). Vatandaşın, milyarlarca liralık bütçe ile ortaya çıkan yatırımlarda belirleyici olmadıkları gözlemlenmektedir. Aynı durum sosyal ve kültürel hizmetlerin üretiminde de görülmektedir. Ne tür sosyal hizmetlerin hangi şekilde talep edildiği veya ne tür etkinliklerin gerçekleştirileceğine vatandaşın karar vereceği mekanizmaların kurulmadığı görülmektedir. Buradan şu çıkarım yapılabilir; belediyeler Pazarlama 4.0 yaklaşımını henüz içselleştirmemişlerdir.

Genel anlamda bu araştırmadan şu şekilde bir sonuç çıkarmak mümkündür; belediyeler resmi internet sitelerini bir hizmet pazarlama aracı olarak kullanılmaktadırlar. Dijital pazarlama konusunda farkındalıkları bulunmaktadır. İnternet sitelerinde tanıtmak, tutundurmak ve pazarlamak ihtiyacında oldukları hizmetleri özellikle ön plana çıkartabilmektedirler. Bunun için o duyuruları daha büyük puntolarla, görsellerle vs. öne çıkartılmaktadırlar. Fakat şu konuya dikkat çekmekte fayda olduğu söylenebilir; belediyeler hizmetlerini üretirken “müşteri” yani vatandaş katılımından uzak bir anlayışla hareket etmektedirler. Pazarlama 4.0 ilkelerini dikkate almadıkları görülmektedir. Yapılan araştırma göstermektedir ki bazı sosyal hizmetlerini ve etkinliklerini duyurmakla yetinmektedirler. Asıl bütçelerini kullandıkları, milyarlarca lira harcadıkları alt ve üst yapı yatırımları konusunda halkın katılımını ortaya koyacak bir yaklaşımı benimsemedikleri dikkat çekmektedir. Yatırımları tamamladıktan sonra internet sitelerinde ilan etmektedirler. Yatırımlara başlamadan önce “müşterileri” olan halka katılımlarını mümkün kılacak, hizmetleri onlarla birlikte şekillendirecek bir yaklaşım benimsemedikleri görülmektedir.

Bu çalışmada ortaya konulan araştırmanın sonuçları, Şat (2016) tarafından yapılan araştırma sonuçları ile örtüşmektedir. Söz konusu çalışmada Türkiye’deki büyükşehir belediyelerin internet siteleri incelenmiş ve vatandaş katılımının belediyelerin “e-belediye” uygulamalarında olmadığı tespit edilmiştir. İnternet sitelerinin genel olarak belediyelerin çevrimiçi hizmetler aracı olarak işlev gördüğüne dikkat çekilmiştir. Konuyla ilgili bir diğer çalışma da Valilik ve İl Özel İdareleri web sitelerine yönelik yapılmıştır. Karkın ve Çalhan (2011) çalışmalarında, bu kurumların daha çok bilgi paylaşmak için web sitelerini düzenlediklerini, vatandaş katılımını e-katılım noktasında geliştirmek için yeterli düzeyde olmadıklarını tespit etmişlerdir.

Dolayısıyla şu konu Türkiye’de belediyelerin hizmet üretimi konusunda üzerinde durulması gereken bir husustur; belediyeler Pazarlama 4.0 ilkesini içselleştirmeli, hizmetlerin muhatabı olan halkı hizmetlerin üretilmesi ve şekillendirilmesi sürecine dahil etmelidirler. Böylece daha etkin ve vatandaş odaklı hizmetler üretebileceklerdir. Ayrıca konuyla ilgili genel önerileri sıralamak da faydalı olabilir;

- Belediyelerde, halkın kullanımında olan hizmetleri üreten birim müdürlerine halkın katılımcılığını sağlayacak farkındalık eğitimleri verilebilir,
- Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü ve Türkiye Belediyeler Birliği, belediyelerin bu alanda farkındalık kazanması için çalışma yapabilirler,
- Türkiye’de bulunan bölge ölçeğindeki belediye birlikleri (Örneğin, Marmara Belediyeler Birliği) kendi üye belediyelerine yönelik bu alanda çalışmalar yapabilirler,
- Vatandaşların da bu konuda farkındalığı arttırılmalıdır. Bunun için kamu idaresinin, siyasi partilerin ve sivil toplum kuruluşlarının vatandaşları belediye hizmetlerinin üretimine katılması konusunda teşvik etmesi yerinde olabilir,
- Belediyelerin bünyesinde bulunan halkla ilişkiler birimi, belediye tarafında üretilecek hizmetler konusunda vatandaş katılımını sağlayıcı çalışmalar yapabilir,

- 5393 sayılı Belediye Kanunu ile stratejik plan, performans programı, faaliyet raporu gibi plan ve raporların hazırlanmasını düzenleyen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, vatandaşların belediye hizmet üretim süreçlerine katılımını sağlayacak şekilde düzenlemeler ile geliştirilebilir.

Bu çalışma sorunu tespit etmek amaçlı bir araştırma olarak ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bu soruna çözüm öneren tamamlayıcı çalışmaların yapılması yazar tarafından önerilmektedir. Bu kapsamda şu alanlarda yeni çalışmaların yapılması, burada tespit edilen sorunun çözümünde Türk kamu idare sistemine katkı sağlayabilir;

- Büyükşehir belediyelerinin web sitelerinin Pazarlama 4.0 açısından analizinde kullanılabilir ölçek ve yöntem geliştirilmesi,

- Büyükşehir belediyelerindeki atanmış ve seçilmişlerin Pazarlama 4.0 hakkındaki bilgi düzeyleri ve pazarlamaya yaklaşımları, kamusal mal ve hizmetlerin web sitelerinden pazarlanmasına yönelik eksikliklerinin temel nedenlerinin araştırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, Resmi Gazete, Sayı: 25531, Tarih: 23.7.2004, Madde: 7, 8, 9.
- 5393 sayılı Belediye Kanunu, Resmi Gazete, Sayı: 25874, Tarih: 13.7.2005, Madde: 14.
- Baker, F. P. (1995). "Marketing in Local Authority", *Journal of Marketing Practice: Applied Marketing Science*, 1 (4), 73-84.
- Başyazıcıoğlu, H. N. ve Karamustafa, K. (2018). "Marketing 4.0: Impacts of Technological Developments on Marketing Activities", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 621-640.
- Bhatia, P. S. (2017). *Fundamentals of Digital Marketing*, Pearson Yayınları.
- Brown, I. R. (2005). *Marketing Your Service Business*, Londra: Thorogood Yayınları.
- Charlesworth, A. (2018). *Digital Marketing: a Practical Approach*, New York: Routledge Yayınevi.
- Çukurçayır, M. A. (2009). "Yerel Yönetimde Değişim: Bürokratik Örgütten Hizmet İşletmesine Doğru", *Sayıştay Dergisi*, (73), 31-49.
- Ertuğrul, İ. ve Deniz, G. (2018). "4.0 Dünyası: Pazarlama 4.0 ve Endüstri 4.0", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 158-170.
- Fidan, K. ve Yıldırım, F. (2020). "Dijital Pazarlama Stratejileri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, 4(8), 137-150.
- Güler, Y. B. ve Gürer, A. (2014). "Yerel Katılımın Belediyelerde Hizmet Pazarlamasına Etkisi: Kırıkkale İli Örneği", *AKÜ İİBF Dergisi*, 16(1), 125-142.
- Karasar, N. (2008). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Karkın, N. Ve Çalhan, H. S. (2011). "Vilayet ve İl Özel İdare Web Sitelerinde E-Katılım Olgusu", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 55-80.
- Karkın, N. Ve Çalhan, H. S. (2012). "An Interactive E-Participation Model for the Public Administration System in Turkey: SIBIYO", *Ege Akademik Bakış*, 12(1), 105-123.
- Karkın, N. (2012), "E-katılım Kavramı ve Süreci: Kamu Siyasa Oluşum Sürecine Vatandaş Katkısının Olabilirliği", *Sosyo Ekonomi*, (1), 41-62.
- Kotler, P. (2001). *Marketing Management*, Pearson Custom Yayınları: New Jersey, 2001.
- Kotler, P., K. Hermawan ve Setiawan, I. (2014). *Marketing 4.0: Moving From Traditional to Digital*, Wiley Yayınları.
- Lovelock, C. ve Wright, L. (1999). *Principles of Service Marketing and Management*, Prentice Hall College.
- May, J. Ve Newman, K. (1999). "Marketing: a New Organising Principle for Local Government?", *Local Government Studies*, 25(3), 16-33.
- Obednikovska, S., Sotirovski, K. ve Mateska, E. (2019). "Web Site: Basic Internet Marketing Strategy Tool of Digital Companies", *Academica Brancuși*, 3, 82-91.

- Özel, M. ve Polat, C. (2013). "Yerel Yönetimlerde Değişim ve Yerel Yönetim Hizmetlerinde "Müşteri Odaklı Pazarlama" Yaklaşımı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 41-78.
- Rızaoğlu, B. (1994). "Hizmet Pazarlamasında Karşılaşılan Sorunlar", *Anatolia*, 5(1), 28-32.
- Sağır, G. (2016). "Yavaş Şehir Belediye Hizmetlerinde Pazarlama Stratejileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(46), 770-778.
- Şat, N. (2017). "Türkiye'de Büyükşehir Belediyelerinin Genel Ağ (Web) Sitelerinin Analizi", *Türk İdare Dergisi*, (482), 183-238.
- Tarabsz, A. (2013). "The Reevaluation of Communication in Customer Approach: Towards Marketing", *International Journal of Contemporary Management*, 12(4), 124-134.
- Torlak, Ö. (1999). "Belediye Hizmetlerinde Pazarlama", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8(1), 96-114.
- Walsh, K. (1991). "Citizens and Consumers: Marketing and Public Sector Management", *Public Money and Management Summary*, 9-16.
- Walsh, K. (1994). "Marketing and Public Sector Management", *European Journal of Marketing*, 28(3), 63-71.
- Yücel, N. ve Sayiner, N. (2018). "Hizmet Pazarlamasında İç Müşteri Tatmini: Banka Çalışanları Örneği", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 103-127.
- Zeren, D. ve Kaya, N. "Dijital Pazarlama: Ulusal Yazının Bibliyometrik Analizi", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 35-52.

İnternet Kaynakları

- Adana Büyükşehir Belediyesi. (1.3.2022). <https://www.adana.bel.tr/tr/>,
- Ankara Büyükşehir Belediyesi. (1.3.2022). <https://www.ankara.bel.tr/>,
- Antalya Büyükşehir Belediyesi. (1.3.2022). <https://www.antalya.bel.tr/>,
- Aydın Büyükşehir Belediyesi. (1.3.2022). <https://aydin.bel.tr/>,
- Balıkesir Büyükşehir Belediyesi. (1.3.2022). <https://www.balikesir.bel.tr/>,
- Bursa Büyükşehir Belediyesi. (2.3.2022). <https://www.bursa.bel.tr/>,
- Denizli Büyükşehir Belediyesi. (2.3.2022). <https://www.denizli.bel.tr/>,
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. (2.3.2022). <https://www.diyarbakir.bel.tr/>,
- Erzurum Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.erzurum.bel.tr/>,
- Eskişehir Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.eskisehir.bel.tr/>,
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/>,
- Hatay Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://hatay.bel.tr/>,
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.ibb.istanbul/>,
- İzmir Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.izmir.bel.tr/>,
- Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://kahramanmaras.bel.tr/>,
- Kayseri Büyükşehir Belediyesi. (3.3.2022). <https://www.kayseri.bel.tr/>,
- Kocaeli Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.kocaeli.bel.tr/tr/>,
- Konya Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.konya.bel.tr/>,
- Malatya Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.malatya.bel.tr/>,
- Manisa Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.manisa.bel.tr/>,
- Mardin Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <http://www.mardin.bel.tr/>,
- Mersin Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.mersin.bel.tr/>,
- Muğla Büyükşehir Belediyesi. (4.3.2022). <https://www.mugla.bel.tr/>,
- Ordu Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.ordu.bel.tr/>,
- Sakarya Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.sakarya.bel.tr/>,
- Samsun Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.samsun.bel.tr/>,

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.sanlıurfa.bel.tr/>,
Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.tekirdag.bel.tr/>,
Trabzon Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://www.trabzon.bel.tr/>,
Van Büyükşehir Belediyesi. (5.3.2022). <https://van.bel.tr/>,

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.01.2022 ✓Accepted/Kabul:27.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1056080

Research Article/Araştırma Makalesi

Goziev, R. ve Çelik, F. (2022). "Türkiye'de ve Orta Asya'da İlk Siyasal Partilerin Oluşumu: Jön Türkler ve Ceditler", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.269-282.

TÜRKİYE'DE VE ORTA ASYA'DA İLK SİYASİ PARTİLERİN OLUŞUMU: JÖN TÜRKLER VE CEDİTLER*

Ravshan GOZİEV**, Fatih ÇELİK***

Öz

Tarihten günümüze karşılaştırmalı siyaset alanı yönetim sistemlerini karşılaştırmının ötesine geçerek baskı grupları, oy verme davranışları ve siyasi partiler olmak üzere çeşitli konuları incelemeye başlamıştır. Bu çalışmada demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasi partilerin oluşumu, Jön Türkler ve Ceditler Hareketleri bağlamında incelenecektir. Bu kapsamda Lipset ve Rokkan'ın bölünme kavramı çerçevesinde Türkiye'de ve Orta Asya'da siyasi partilerin oluşumu tarihsel bir bakışla ele alınacaktır. Jön Türkler ve Ceditler faaliyetleri ve hedefleri açısından benzerlik göstermekle beraber farklılıkları da bulunmaktadır. Her iki hareket Batı'daki siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yarattığı olaylardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Çalışmada, Batı tipi eğitimi ve yönetimi benimsemeleri, anayasaya dayalı hükümet kurulmasından yana taraf olmaları, mevcut sisteme muhalif olmaları açısından Jön Türklerin Türkiye tarihinde, Ceditlerin de Orta Asya tarihinde ilk siyasi parti tipi hareketler olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Karşılaştırmalı Siyaset, Jön Türkler, Ceditler, Siyasal Partiler, Bölünme*

EMERGENCE OF THE FIRST POLITICAL PARTIES IN TURKEY AND CENTRAL ASIA: YOUNG TURKS AND JADIDS

Abstract

From the history to present time, the field of comparative politics has extended beyond comparing administrative systems and has begun to examine various issues such as pressure groups, voting behavior, and political parties. In this study, the establishment of political parties, which are indispensable for democracy, will be examined in the context of Young Turks and Jadids. Establishment of political parties in Turkey and Central Asia will be discussed from a historical perspective, within the framework of Lipset and Rokkan's concept of cleavage. The Young Turks and Jadids movements have similarities in terms of their activities and goals, but they also have differences. Both of them have been greatly affected by the developments in the West, and the developments in the political and social transformations. It is claimed that Young Turks were the first political party-type movements in the history of Turkey, and Jadids in the history of Central Asian countries, in terms of adopting Western-style education and administration, establishing a constitutional government, and opposition to the existing system.

Keywords: *Comparative Politics, Young Turks, Jadids, Political Parties, Cleavage.*

*Bu makale 25-26 Haziran 2020 tarihinde düzenlenen Uluslararası Genç Bilim ve Sanat İnsanları Sempozyumu'nda sunulan, "Jön Türkler ve Ceditçilik Hareketi: Benzerlik ve Farklılıkları (İlk Siyasal Partilerin Oluşumu)" başlıklı çalışmanın gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

**Sorumlu Yazar, Dr., e-posta: ravshanuz86@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-3400-8516>)

***Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, ANKARA.
e-posta: fatihcelikk@yandex.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2615-4246>)

Giriş

Aristoteles'in yönetim sistemlerini karşılaştırmasıyla başlayan süreç içerisinde karşılaştırmalı siyaset çalışmalarının önemi her geçen gün artmaktadır. Aristoteles'le başlayan gelenek kapsamında karşılaştırmalı siyaset çalışmaları, çalışma alanını salt devleti incelemekten çok daha ilerilere taşımıştır. Bugün karşılaştırmalı siyaset alanı içerisinde baskı grupları, siyasi partiler, oy verme davranışları, siyaset-bürokrasi ilişkilerine kadar birçok konu ele alınmaktadır. Ruth Lane (2010:14) karşılaştırmalı siyaseti, bir dünya ve bir disiplin olarak ayırtmaktadır. Bir dünya olarak karşılaştırmalı siyaset, yeryüzünün her bölgesindeki siyasal davranış ve kurumları kapsarken disiplin olarak karşılaştırmalı siyasetse karşılaştırmalı siyasetin çekici ve karmaşık dünyasını takip etmeye, anlamaya, açıklamaya, etkilemeye uğraşan bir çalışma alanıdır.

Demokratik yönetimlerin olmazsa olmazlarından olan siyasi partiler iktidara gelme süreçlerinin önemli bir aracı ve insan topluluklarının örgütlenme kurumudur. Modern demokrasinin işleyişinde siyasi partiler temel bir örgütlenme aracıdır. Bu çalışmada karşılaştırmalı siyaset dünyasında iki farklı bölge olan Türkiye ve Orta Asya'da siyasi partilerin oluşumu incelenecektir. Çalışmada karşılaştırma nesnesi iki farklı hareketin siyasi partileşmeye evrilen sürecidir. Bu kapsamda Türkiye'de inceleme nesnesi olarak Jön Türkler ele alınırken Orta Asya'da da Ceditler Hareketi alınmıştır. Bu iki hareketin partileşmesi incelenirken de Lipset ve Rokkan'ın bölünme yaklaşımı üzerinden bir partileşme okuması yapılmaktadır. Zira tarihsel süreç anlatısı bölünme yaklaşımı üzerinden ele alınırken buradaki bölünmenin siyasi partileşmeye dönüşme süreci incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın odaklandığı Jön Türkler ve Ceditler Hareketi'nin doğuş süreçleri tarihsel bir anlatı amacı taşımaktan ziyade bölünme yaklaşımı incelemesi için bir çalışma alanı taşımasıdır. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde özellikle Avrupa'da eğitim alan gençlerden müteşekkil, öncelikle Yeni Osmanlılar sonra Jön Türkler sonra da İttihatçılar olarak anılan grup, Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketinin doğuşunda ve gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hareketlere benzer yenileşme hareketleri Türkistan coğrafyasında da görülmektedir. Türkistan coğrafyasında Ceditler olarak tanımlanan hareket gerek ulusal bağımsızlık gerekse eğitimde yenileşme hareketleri gibi hareketler adı altında modernleşmenin ve siyasi parti oluşumunun temel dayanağını meydana getirmiştir.

Çalışmanın motivasyonu, daha önce Türkiye'de ve Orta Asya'da ortaya çıkan ilk siyasi partilerin tarihsel bir analize tabi tutularak incelenmemiş olmasıdır. Bu nedenle çalışma önem arz etmektedir. Bu metinde Lipset ve Rokkan'ın bölünme yaklaşımı üzerinden karşılaştırmalı tarihsel analiz yapılacaktır. İlk olarak siyasi partiler kavramı ele alınarak mezhep-parti ayrışması gibi hususlar üzerinde durulup Batı'da ilk siyasi partilerin nasıl ortaya çıktıkları, Lipset ve Rokkan'ın ilk partilerin oluşumuna ilişkin yaklaşımı incelenecektir. Akabinde çalışmanın odak noktaları olan Jön Türkler ve Ceditler Hareketi'nin ortaya çıkışları, gelişimleri ve partileşmeleri incelenecektir. Son olarak da iki hareketin partileşme sürecindeki benzerlikleri ve farklılıkları üzerine bir çıkarım yapılacaktır. Her iki hareketin liberal-muhafazakâr bölünmesinde liberal (reformcu) kanatta yer alması benzerlik gösterirken merkez-çevre çatışmasında farklılıklar bulunmaktadır.

1. SİYASİ DÜŞÜNCELER VE SİYASİ PARTİLERİN GELİŞİMİ

19. yüzyıl, dünya tarihinde ciddi toplumsal, ekonomik ve siyasi kırılmaların meydana geldiği bir yüzyıl olmuştur. Bu dönemde dünyada meydana gelen olaylar yeni siyasi düşüncelerin doğmasına, gelişmesine ve serpilmesine ön ayak olmuştur. Bir yandan sol çizgide ve reformcu düşünceler ortaya çıkarken diğer yandan da muhafazakâr ve liberal düşüncelerin güçlenmeleri söz konusu olmuştur. Bu fikir hareketliliklerinden gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Türkistan etkilenmiş, dünyada yaygınlaşan çeşitli ideolojiler bu bölgelerde de serpilmiştir. Başta Fransız Devrimi'nin etkileri olmak üzere cumhuriyetçi sistemlerin yayılması, aydınlanmanın ve pozitivist eğitimin sağlığa, askeriyeye ve ekonomiye etkileri dünyanın her yerinde önemli reformların doğmasına öncülük etmiştir.

19. yüzyıl siyasi partilerin kurumsallaşması açısından da önemli bir yüzyıl olmuştur. Monarşilerin aleyhine olacak şekilde parlamentoların güçlenmesi ve oy hakkının genişlemesi beraberinde siyasi partilerin kurumsallaşmasını sağlamıştır (Sayarı, 2016:126). Parti kelimesi Latince kullanılan hizip kelimesinin zaman içerisinde olumsuz anlama gelmesiyle yaygınlaşmıştır. Zira hizip kelimesinin geçmiş parti kelimesine göre çok daha eskidir. Parti kelimesi Latince kökenli partire fiilinden türeyip bölmek (divide) anlamına gelmektedir. Parti kelimesine benzer şekilde kullanılan bir diğer kelime ise, Latince temelli kesmek, bölmek anlamında secare kelimesinden tüeyen

mezhep (sect) kelimesidir. Mezhep, partiye göre daha sert ve kesin bir anlamı ifade ederken parti görece daha gevşek bir bağ ifade etmektedir. Uzun vadede Latince temelli unutulmuş kelime, Fransızca paylaşım anlamına da gelen partager kelimesinden hareketle gündeme gelmiştir. Aynı şekilde de İngilizcede katılmak anlamı taşımaktadır. Parti dendiğinde, bir yandan bölmek, ayrılmakla diğer yandan -aynı zamanda bu tarafı daha ön plana çıkarmaktadır- katılımı ve paylaşımı ilişkilendirilmektedir. Burada siyaset alanında parti kelimesinin öne çıkmasında etkili olan önemli bir husus, mezhep kelimesinin 17. yüzyılda dinle ve Protestan mezhebiyle ilişkilendirilmesidir. Bu süreç parti kavramının mezhebin siyaset alanında taşıdığı anlamın da bir ölçüde üstlenilmesi neticesine yol açmıştır (Sartori, 2005:3-4). Günümüzde siyasi partiler gündeme geldiğinde Fransız kökenli parti anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu parti kavramıyla Meşrutiyet Dönemi'nde fırka adıyla tanışmıştır. Siyasi partilerin nihai amacı seçimler yoluyla iktidara gelmektir (Durgun, 2014:338).

18. yüzyılda Amerikan ve Fransız devriminin yol açtığı dönüşümler parlamento içerisinde etkili bir liderin etrafında kümelenen hiziplerden bir adım daha öteye geçerek partileşmeye yol açmıştır. Örneğin, 1680'lerde İngiltere Parlamentosu'nda başlayan iki hizbin (Whig'ler sınırlı anayasal monarşiden yanayken Tories hizbi güçlü bir monarşi ve muhafazakâr değerleri savunmuştur.) monarşinin geleceğine ilişkin farklılaşması 19. yüzyılda liberal partiyle muhafazakâr partinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Durgun, 2014:339). Özellikle, Fransız İhtilâli'nden sonra gelenekçi partiler muhafazakâr olarak adlandırılmaya başlamıştır. İngiltere'deki muhafazakâr parti gibi Batı Avrupa'da Hristiyan (Katolik, Protestan olmak üzere) partiler kurulmaya başlamıştır. Hristiyan muhafazakâr partileri, devletin otoritesinin yükselişine karşı örgütlenmelerdir. Nitekim devletin otoritesi yükseldikçe kiliselerin nüfuzu ve yetkileri düşmeye başlamıştır (Besier, 2010:520-522). Diğer taraftan reformcular; liberaller veya sosyalistler, radikal solcular ve devrimciler olarak adlandırılmış ve kurumsallaşmıştır. Liberaller, daha çok burjuva sınıfından müteşekkil olduğu için muhafazakârlar gibi devlet otoritesine karşı çıkmıştır ve bu karşı çıkışın temelinde yatan devletin uyguladığı yüksek vergilendirme ve gümrük rejimleri, burjuva sınıfı için büyük bir sorun hâline gelmiştir. Ancak liberaller, muhafazakârların aksine yenilikçidirler. İşçi ve sosyalistlerse başka bir kampı meydana getirmişlerdir. 1848 Devrimleri bir nevi işçilerin dertleri, sesleri, özgürlüğü ve ayaklanmasıdır. Devrim akabinde işçilerin haklarını koruma adına sosyalist partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece 1891'de Almanya Sosyal Demokrat Partisi, 1889'da Avusturya Sosyal Demokrat İşçi Partisi ve 1902'de Fransız Sosyalist Partisi kurulmuştur. Sosyalistlerin radikal ve devrimci kanatları ise komünist partileri kurmuştur (Yılmaz, 2013:75-77).

Siyasi partilerin oluşumu ve parti sistemleri üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu kapsamda Tocqueville (2002), ABD'de partileşmeyi gözlemlerken halkın gücünü sınırlama ya da genişletme üzerinden bir açıklama yapmaktadır. Zira o toplumun bir kısmı kraliyete karşı özgürlüğü savunurken bir diğer kanatsa kraliyet otoritesini savunmuştur. Weber (2012), partileri kişisel amaçların ya da gruplarının amaçlarına ulaşmada bir enstrüman olduğu düşüncesiyle partilerin faaliyet gösterdiğini ileri sürmektedir. Duverger (1974), partileşme üzerine kapsamlı analizler yaparken partilerin ortaya çıkışında kitle partileri ve kadro partileri olmak üzere iki kanadın üzerinde durur. İngiltere Parlamentosu içerisinde şekillenen kadro partileri şeklinde ve çeşitli ideolojilerin gelişmesi, Orta Avrupa'daki işçi hareketleri gibi hususlar neticesinde parlamento dışında oluşan kitle partileri şeklinde oluştuğunu savunur. Sartori (2005), partilerin ortaya çıkışında toplumsal, siyasal rekabetin önemi üzerinde durmaktadır. Siyasi partilerin oluşumuna ilişkin literatürde önemli yerleri olan Lipset ve Rokkan siyasi partilerin gelişimi ve kurumsallaşma tarihini yazarken toplumsal çatışma ve kutuplaşmanın üzerinde dururlar. Yazarlara göre 19. yüzyılın başından itibaren Avrupa tarihi, Fransa'da tetiklenen Ulusal Devrim ile Britanya'da başlayan Sanayi Devrimi arasındaki etkileşime bağlı olarak oluşmuştur. Yazarlara göre, her ikisinin de ulusların bölünme yapısı ve dolayısıyla ulusların siyasal parti sisteminin başlangıç formatı üzerinde sonuçları olmuştur. Ulusal Devrim (Fransız Devrimi) iki tür sosyal bölünmeyi tetiklemiştir. İlki kilise-devlet çatışmasıdır. Ulusal hükümetleri merkezileştirme, standartlaştırma ve harekete geçirme, ulusal eğitim sisteminin kontrolü ve Kilise'nin yerleşik ayrıcalıklarının korunması üzerindeki Katolik Kilisesi'nin örgütlü çıkarlarıyla giderek daha fazla çatışmaya girmiştir. İkinci bölünme ise bir merkez-çevre bölünmesidir. Merkezi devletin yeni ve genişleyen ajansları, görece özerk, bölgesel temelli topluluklarla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Böylece merkez-çevre bölünmesi, egemen ulusal kültürlerle toplumun çevre sektörlerindeki etnik, dilsel veya dini azınlıkları karşı karşıya getirmiştir (Lipset ve Rokkan, 1967). Bu bağlam Jön Türkler ve Ceditler hareketlerinin kuruluşu ve partileşmesi açıklanırken Lipset ve Rokkan'ın "merkez-çevre" çatışması yaklaşımı seçilmiştir. Zira, De Tocqueville'in özgürlükçü demokrasi yaklaşımı,

Weber'in rasyonalizm yaklaşımı, Duverger'in kadro ve kitle parti tezi, Sartori'nin kutuplaşma yaklaşımı ve diğer parti yazarların teorik yaklaşımlarının Jön Türkler ve Ceditlerin ortaya çıkışı ve faaliyetlerinin analizi için yeterince açıklayıcı olmayacağı düşünülmektedir.

Sanayi Devrimi de aynı şekilde iki yeni toplumsal gerilim yaratmıştır. İlki, toprak-sanayi bölünmesidir. Bu, bir yandan sanayi ve ticari çıkarlar ile diğer yandan sanayi ve tarımsal çıkarlar arasında tarifeler (yani serbest ticarete karşı korumacılık) üzerinde ortaya çıkan bir çatışmadır. İkincisi, sanayi sektörünün hâkim hâle gelmesiyle mal sahipleri ve işçiler arasında ortaya çıkan bir bölünmedir (Lipset ve Rokkan, 1967).

Lipset ve Rokkan'ın (1967) belirttiği gibi devlet-kilise, merkez-çevre ve toprak sahibi-sanayi sahibi, işçi-işveren arasındaki çatışmalar ve bölünmeler çeşitli ideolojilere (muhafazakârlık, sosyalizm, liberalizm, komünizm vs) ve daha sonra parlamentolarda temsil grupları oluşturmak için kurumsallaşarak partilere dönüşmüşlerdir. Yazarlar, bu sosyal bölünmelerin kalıcı olduğunu ve 1960'ların (makalenin yazıldığı tarih) parti sistemi birkaç istisna dışında 1920'lerin parti sistemi olduğunu ve böylece parti ve parti sisteminin "donmuş" (freezing) durumda olduğu varsayımını ileri sürmüşlerdir. Daha sonra Lijphart bunu Katolik, Protestan, liberal, sosyalist, etnik görünüşte "sütunlaştırma" (pillarization) şeklinde yorumlamıştır (Steininger, 1977).

Batı'daki bu siyasi düşüncelerle, çatışmalarla ortaya çıkan ve kurumsallaşan partiler ilerleyen dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sında da etkisini göstermiştir. Zaman içerisinde Çarlık Rusya'nın etkisinde olan Türkistan coğrafyasına yayılma söz konusu olmuştur. Osmanlı'da Jön Türk Hareketi, gelenekçilere karşı reformculardan ya da devletin yani padişahın otoritesine karşı reformculardan oluşmaktadır. Türkistan'daki reformcular ise Ceditlerdir. Ceditler; Rus işgalcilerine, hanların otoritesine ve toplumun geleneksel yaşam ve eğitim tarzına karşı hareket etmişlerdir. Dolayısıyla Jön Türkleri ve Ceditleri ilk siyasi partiler olarak yorumlamak mümkündür. Ancak her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki gerek Jön Türkler gerekse Ceditler, Batı ülkelerindeki gibi ulusal devrimler ve sanayi devrimleri sonucunda sosyal bölünmelerin örgütlenmesiyle ortaya çıkmamıştır. Hem Jön Türkler hem de Ceditler çökmekte olan ulusu (devleti) kurtarmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Ulusu (devleti) kurtarmak temel amaç olarak yer alsa da gelenekçi devlet otoritesine karşı reformu savunup ulusal kurtuluşu da Batı tarzı reformda görmüşlerdir.¹ Bu otoriter merkezi hükümete karşı çevresel bir hareket olarak gelişmiştir.

2. JÖN TÜRKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FAALİYETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ekonomik ve siyasi sıkıntılarının yanında kaybettiği savaşlar zayıflamasında önemli etkilere yol açmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlardaki kayıpları ülkeyi zayıflatmıştır. Ülkede ekonomik ve sosyal sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'yla (1854) beraber tarihinde ilk defa dış borç almak durumunda kalmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'yla devam eden yenileşme ve geriye gidişi önleme çabalarının bir türlü istenilen düzeye gelememesi, bir kısım Osmanlı aydını ve bürokratında geleneğin özünden sapmadan yeni adımların atılması fikrini ortaya çıkarmıştır (Börklüoğlu, 2017:104). 1865 yılında Belgrad Ormanı'nda yapılan piknik neticesinde bir araya gelen ve kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü durdurma hususunda vazifeli reformcular olarak tanımlayan Yeni Osmanlılar, Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Tanzimat reformlarının hedefinden saptığı gibi bir düşünce üzerine bir araya gelmişlerdir (Mardin, 2017:151-153). Yeni Osmanlılarla Tanzimat'ı bir araya getiren önemli bir nokta bireysel özgürlüklerin önünün açılması ve tüm tebaanın bir millet altında toplanması fikriyle de ilintilidir. Bu nedenle de Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Osmanlılık fikrinde bir araya gelmektedir (Fidan ve Gülgör, 2013:29). İlaveten Yeni Osmanlıları tek bir ideolojiye indirmek de doğru bir yaklaşım değildir. Zira grup içerisinde de farklı toplumsal kesimlerden gelen insanlar bulunmaktadır. Genel çerçevede Yeni Osmanlılar; ekonomik, toplumsal ve siyasal alan dâhilinde bütüncül bir modernleşme savunucuları olan aydınlardan müteşekkil bir grubu tanımlamaktadır (Yılmaz ve Telli, 2021:1405-1409).

¹ Burada belirtmek gerekir ki metin içinde görüleceği üzere gerek Jön Türkler gerekse Ceditler arasında fikir ayrılıkları da söz konusudur. Ancak mevcut düzünü değiştirmeden ya da geleneksel yönetim ve hayat tarzında reform yapılmadan bir sonuca ulaşamayacağı görüşünde hemfikirdirler.

Şinasi, Namık Kemâl, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Ağâh Efendi gibi isimlerin öncülüğünde faaliyetlerini yürüten grup, çıkardıkları gazeteler aracılığıyla hürriyet, eşitlik, adalet temalarını işlemişler, devletin kurtuluşunu da padişahın yetkilerini bütünüyle sınırlamadan anayasal düzenin işlemesi gerektiği savı üzerinde durmuşlardır (Börklüoğlu, 2017:104). Yeni Osmanlıların çabaları ve yabancı devletlerin etkileri neticesinde henüz tahta çıkmış II. Abdülhamid Kanuni-Esasiyi ilân etmiş, bu olay I. Meşrutiyet olarak adlandırılmıştır. Akabinde de 1877’de Meclis, süresiz olarak tatil edilmiştir. II. Abdülhamid’in gerek kısıtlayıcı uygulamaları gerekse anayasanın yürürlükten kaldırılması gibi hususlar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ve dışarısında gizli cemiyetlerin kurulmasıyla neticelenecektir. Bu cemiyetler zamanla Jön Türkler olarak tanınmıştır. Cemiyetin ilk amacı anayasayı yeniden yürürlüğe koymaktır. Bu maksatla çeşitli bölgelerde dernekler kurulurken Ahmet Rıza Bey tarafından 1889’da Paris’te İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini de alan örgüt Jön Türklerin başta gelen örgütü olmuştur (Karpat, 2012:98-100).

Jön Türkleri özetleyen beş temel karakter bulunmaktadır, ilkin çoğu etnik olarak Türk olmasalar da kendilerini Türk olarak tanımlamaktadırlar. Aynı zamanda her ne kadar çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Osmanlılığı benimsiyor gibi görünseler de temelde Türk milliyetçisidirler. İlaveten yaş olarak da içerisinde buldukları durumun riskini alabilecek düzeyde gençtirler. Genellikle bürokrasi sınıfına mensuptular. Eğitim düzeyi olarak genellikle modern okullardan mezun bir kitle olup her ne kadar kendileri burjuva olmasalar da çağdaş Avrupa modeline benzeyen bir Türk toplumu oluşturma gayesiyle burjuva ideolojisini benimsemişlerdir (Akşin, 2011:16).

Jön Türkler kendi dönemlerinde Avrupa’da tartışılmakta olan fikirlerin etkisi altında kalarak birtakım Avrupalı düşünürlerin fikirlerini savunmuşlardır (Mardin, 1983:24). Bu süreç içerisinde Jön Türkler, Fransız İhtilali’nin “özgürlük”, “kardeşlik”, “eşitlik” sloganlarından ilham almış ve Osmanlı’da geleneksel yönetimin ıslah edilmesi, ülkenin her alanda ilerlemesi, toplumun aydınlanması, devlet bütünlüğünün korunması gibi hedeflerle ortaya çıkmışlardır (Örs, 2013:699). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yöneticilerin Batı’ya yönelimleri bir zorunluluk neticesinde olmuştur. Jön Türkler, İmparatorluk içerisindeki modernleşme hareketinin önemli bir halkası olması yanında ayrıca kendilerini toplumdan ayrı bir zümre olarak telakki etmektedirler (Hanioğlu, 1985:35). Jön Türklerin başlıca iki amacı bulunmaktadır: İlki, padişahın yetkilerini sınırlayan Meclis’in yeniden açılmasını sağlamak, diğeri pozitivism düşüncesine dayalı yeni tip eğitim sistemi uygulamaktır. Meclis’in serbest seçimlerle oluşturulmasının ve ülkenin her yerinden, her milletten ve dinden temsilcisinin Meclis’te bulunmasının ülke bütünlüğünün korunmasında önemli bir yeri olacağı savunulmaktadır (Mardin, 1983). Jön Türkleri kendi içerisinde muhafazakâr kanat, radikal Batıcı kanat ve liberal kanat olarak ayırmak mümkündür. Örneğin muhafazakâr kanat, Batı’nın kültürü ile bilim ve teknolojisini birbirinden ayrı gerçekliklermiş gibi algılamaktadır. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmışlığının nedenlerini iktisadi, düşünsel ve siyasi yönleriyle tüm bir toplumsal yapının içinde arama yoluna gitmemekte sorunları idari kaynaklı olarak ele almaktadır. Radikal Batıcı kanat ise, bilimin temel alınacağı bir düşünsel çerçevede toplumsal olayların çözülmesinde pozitif bilimin esas alınması yönünde bir görüş belirtmektedir. Bu bağlamda radikal Batıcı kanadın pozitivist yönü ortaya çıkmaktadır. Bir diğerkanat olan liberal kanat, radikal kanadın kültürel değişimi vurgulayan görüşünün aksine ekonomik ve sosyal yapının değişimi konusuna öncelik vermektedir. Piyasa ekonomisindeki çeşitliliğin akabinde hakiki bir değişimin meydana geleceğine inanmaktadır. Ekonomik alanda meydana gelen çeşitliliğin beraberinde toplumsal alanda da değişiklikler meydana getireceğini savunmaktadır (Söğütü, 2010:12,14,24).

Jön Türkler mücadelenin taraflarını ortaya koyarken kendi partilerini “le parti de la Jeune Turquie”, karşılarındaki tutucu grubun partisini ise “le parti conservateur” olarak tanımlamaktadırlar (Hanioğlu, 1985:36). Anlaşıldığı üzere Jön Türkler, reformistler olarak ve meclisin kurulmasını destekleyenlerken, karşı taraftakiler gelenekçiler olarak padişahın otoritesini geçmişte olduğu gibi kalmasını isteyenlerdir. Bu husus İngiltere’deki Tories ve Whigs, Fransa’daki gelenekçiler ve devrimciler arasındaki tartışma ve mücadeleye benzemektedir.

Cemiyetin 1890’da hazırladığı nizamnamede kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktadır: “*Hükümet-i hâziranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men’ ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut itizabına düşüren usul-i idaresini İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.*” (Lewis, 2007:196) Cemiyet’in Paris Şubesi Başkanı Ahmed Rıza tarafından 1 Aralık 1895 tarihinde Meşveret gazetesini çıkarmaya

başlamıştır. Siyasi gazete olan Meşveret gazetesi, on beş günde bir Fransızca ve Türkçe olarak yayınlanmıştır (Gün, 2016:264).

Cemiyet, Mayıs 1908'de çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip Makedonya'daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmaya başlamıştır. Selanik'te yapılan toplantıda, Avrupa devletlerine Cemiyet'in varlığını ve nüfuzunu açıklama kararı alınmıştır. O zaman Makedonya'da ortaya çıkan karışıklığı ancak Cemiyet'in düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiğinin söylenmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçta İttihatçılar bir manifesto hazırlayarak Avrupa devletlerinin konsoloslarına göndermişlerdir (Ahmad, 1971:18).

Osmanlı İmparatorluğu'nda enflasyon ve maaş ödemelerinin gecikmesinden kaynaklı hoşnutsuzluklar ve küçük çaplı grevler, sisteme ilişkin çözüm arayışlarında etkili olsa da rakip milliyetçi hareketlerin mücadelesine sahne olan Makedonya ciddi bir sorun alanıdır. Ordu sürekli olarak Bulgar, Sırp, Yunan çetelerine karşı operasyon yapmak durumunda kalırken Rusya ve Avusturya'nın da soruna dâhil olmasıyla Avrupalı subaylardan müteşekkil bir jandarma oluşturulması gibi hususlar İmparatorluk'un Makedonya üzerindeki etkisini kaybetmesine yol açmaktadır. Reval'de yapılan İngiltere-Rusya görüşmelerinde Osmanlı Sultanı'nı sembolik bırakan ve yabancı denetimini esas alan bir çözüm önerisinin kabul edildiği, İngilizler ve Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme konusunda anlaştıklarına ilişkin söylentiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni harekete geçirmiştir. Makedonya'da ve Trakya'daki ordu içerisindeki itttihatçı subayların etkileri Enver Paşa (o dönemde subaydır) gibi subayların askerle dağa çıkmaları ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulması talepleri neticesinde II. Meşrutiyet Devri başlamıştır (Zürcher, 2018:115-116).

Meşrutiyet'in ilanı İttihat ve Terakki Cemiyeti için önemli bir başarıdır. Ancak Ahmad (1971:18)'a göre: Padişah'ın ani olarak direnmekten vazgeçip teslim olmaya karar vermesi gerek ülkeyi gerekse idareci kadroyu büyük bir kargaşalığa düşürmüştür. Hükümetin maneviyatı bozulmuş idari mekanizma neredeyse çalışmaz hâle gelmiştir. Olayların başında duran İttihatçı Ahmet Rıza Bey bu durumu açıklarken Osmanlı toplumunda icraatı hep başkalarından Allah'tan, Sultan'dan ya da hükümetten beklemek gibi bir geleneğin var olduğunu söylemiştir (Demirbaş, 1988:41). Diğer yandan İttihatçıların iktidarı kendi denetimleri altına alamayıları ve II. Abdülhamid'in hâlen tahtta kalması gibi durumlar Cemiyet'in padişahı tahttan indirecek gücü kendilerinde bulamadıklarının da açık bir göstergesidir. Bu süreç içerisinde İttihat ve Terakki zaman zaman siyaset alanına müdahale eden, meşruiyeti korumada bekçi vazifesi gören, resmi sorumluluğu olmasa da siyasi iktidarı elinde tutan ve baskı uygulanan bir cemiyet hüviyetine kavuşmuştur (Zürcher, 2018:120-121).

II. Meşrutiyet'le beraber yapılan seçimler sonucunda İttihat ve Terakki birinci parti olarak Meclis'e girmiştir. Aynı seçimde Prens Sabahattin'in Partisi olan Ahrar Fırkası ise seçimde büyük bir başarısızlık yaşamıştır. 1908'e kadar temel amacı anayasanın yürürlüğe girmesi olan Cemiyet, zaman içerisinde Meclis'i kontrol etmekten hükümet üzerinde baskı aracı olmaya kadar etkili hale gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin bu etkili durumuna karşı girişilen karşı devrim, Payitaht'ta 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesinde Nakşibendi Şeyhi Derviş Vahdeti'nin etrafında ve İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nde örgütlenerek şeriatın geri gelmesi, sadrazam, harbiye ve bahriye nazırlarının görevden alınması, itttihatçı subayların ve bazı itttihatçı mebusların başka yere gönderilmesi, Ahmet Rıza'nın Meclis-i Mebusan görevinden alınması, isyancı askerler için genel af çıkartılması gibi istekler temelinde söz konusu olmuştur. Girişim başarılı olmuş itttihatçıların bir kısmı yeraltına inerken bir kısmı da İstanbul'dan kaçmıştır. Meclis'te de İttihat ve Terakki'nin sayısı azalmıştır. Meclis'te bulunan vekiller anayasanın ve şeriatın muhafaza edileceğini deklare ederken girişimin Sultan taraftarlığına yönelmesini Ahrar Fırkası da engelleyememiştir (Zürcher, 2018:122-123). Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'de de önemli bir gücü ve ağırlığı bulunmaktadır ve isyanın haberi gelir gelmez Rumeli'dekiler tavır alarak Hareket Ordusu'nun kurulması ve başına 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın getirilmesini kararlaştırmışlar, akabinde Selânik'te bütün milletlerin katıldığı bir miting düzenlenmiştir. İstanbul'a protesto telgrafları gönderilmeye başlanırken İstanbul'daysa saray ve hükümet işlerinin yoluna koyulduğu, normalleşmenin sağlandığı gibi bir izlenim oluşmuştur. Lakin 20 Nisan'a gelindiğinde, İstanbul'da Meclisin açılması için yeterli sayıya bile ulaşamamış; Meclis, Ayastefanos'ta toplanmıştır. Akabinde Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu 24 Nisan 1909'da İstanbul'u işgal etmiş, II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine V. Mehmet tahta çıkarılmıştır. Anayasada birtakım değişiklikler meydana getirilmiş, İstanbul'da üç yıl süreli sıkıyönetim ilân edilmiştir (Akşin, 2016:61-63).

31 Mart Vakası'nın bastırılması olayının akabinde anayasada meydana gelen değişiklikler ciddi devrim niteliği taşımaktadır. Bu kapsamda padişahın anayasaya bağlılık yemini etmesi, vekillerin sadrazamı seçmesi, padişahın ise usulen onaylaması gibi değişiklikler yapılmıştır. Bakanlar Kurulu, padişaha değil Meclis'e karşı sorumlu hale gelmiştir. Padişah yetkilerini sadrazam ve ilgili bakanın dâhiliyle kullanabilecek duruma gelmiştir. Değişiklikler neticesinde yürütme yetkisi demokratik bir hâle gelerek Bakanlar Kurulu'na geçmektedir. Yasama konusunda da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu kapsamda bazı anlaşmaların imzalanmasında Meclis'in tasdik şartı getirilmiştir. Ayrıca Meclis'e, izin almadan yasa önerme izni verilmiştir. 1909 yılı parlamenter sisteme geçiş nedeniyle de ayrıca önem taşımaktadır (Birecikli, 2008:218).

1909'un sonlarında Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesinin üzerine göreve gelen Hakkı Paşa Hükümeti'nde kabinedeki ittihatçı sayısında artış olmuştur. İçişleri, maliye, maarif ve evkaf nezaretlerine ilaveten harbiye nazırlığı da Mahmut Şevket Paşa'ya verilmiştir. Bu dönemde 31 Mart Vakası'nın da etkileri devam etmektedir. İttihatçılar kendilerinden olmayanların 31 Martçı olduğu yönünde bir hava estirerek muhalefeti baskılamaktadır. Yine de çeşitli muhalif hareketler oluşmaktadır. İttihat ve Terakki'nin de kuruluşunda yer alan İbrahim Temo ve Abdullar Cevdet'in içerisinde yer aldığı Osmanlı Demokrat Fırkası, 1909'da Arnavut ve Arap Mebusların kurduğu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve 1910'da kurulan Ahali Fırkası gibi. 1911'de başlayan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali sürecinde Hakkı Paşa görevinden istifa ederken Hürriyet ve İtilaf Fırkası adında bir siyasi parti daha kurulmuştur. Ardı ardına gelen olaylar, İttihat ve Terakki'nin hükümetteki etkisini azaltırken İstanbul'da Aralık 1911'de yapılan ara seçimleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 1 oy farkla kazanması da İttihat ve Terakki'nin siyasi gücünü iyice zayıflatmıştır. Hükümet içerisine ittihatçı bakan sokma girişimlerinin de sonuçsuz kalması neticesinde istenen erken seçim 1912'de yapılmış "sopalı seçimler" diye anılan bu seçimlerde İttihat Terakki başarı elde etmiş ve muhalefet yeniden darbe fikrini gündemine almıştır (Akşin, 2016:69-73).

Trablusgarp'ta yaşanan olaylar Balkanlarda da birtakım hareketliliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Balkanlarda yaşayan birçok millet, milliyetçi söylemlerden etkilenmekte bu durumsa ayrılıkçı fikirleri güçlendirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan yerel meclislerin açılması, Makedonya'ya Belçikalı ya da İsviçreli vali atanması, jandarma kuvvetlerinin başına Avrupalı komutan atanması vb. taleplerde bulunulurken taleplerden birkaç gün sonra Bulgaristan ve Sırbistan'ın savaş ilân etmesi üzerine I. Balkan Savaşı başlamıştır (Fidan ve Gülgör, 2013:122-124). I. Balkan Savaşı'nda kaybedilen topraklar muhalefeti güçlendirmiş, Halaskar Zabitan Grubu gibi yeni ve askeri temeli olan yeni örgütler oluşmaya, Trablusgarp sorumlularının yargılanması gibi talepler yükselmeye başlamıştır. Hükümet nezdinde de güçlü bir İttihat ve Terakki aleyhtarlığı başlayarak bazı ittihatçılar tutuklanmıştır. Ancak Bulgarlar ile 3 Aralık 1912'de Londra'da yapılan barış antlaşmasına göre Edirne'nin Bulgarlara verileceği duyulunca İttihatçılar harekete geçmiş ve Babiâli Baskınıyla iktidarı yeniden ele geçirmiştir. Bu dönemden itibaren artık İttihat ve Terakki tam anlamıyla iktidardadır (Akşin, 2007:76-77). Aynı zamanda İttihat ve Terakki, Ocak 1913'ten sonraki baskınla siyasi parti kimliği almıştır (Karpas, 2012:104). I. Balkan Savaşı'nda toprak kazanan Balkan Devletleri, sonrasında kendi arasında toprak kavgasına tutuşmuşlar ve akabinde de bu durumu lehine çeviren İmparatorluk Edirne'yi geri almayı başarmıştır (Quarter, 2005:59).

1914 yılında yapılan seçimleri kazanan İttihat ve Terakki Cemiyeti (Sorgun, 2001), 256 mebusun 200'ünü kazanarak Meclis'te önemli bir çoğunluğa sahip olmuştur. Bu nedenle Meclis'te ciddi bir sorunla karşılaşma ihtimali ortadan kalkmıştır (Demir, 1994:207). İttihat ve Terakki'nin tam anlamıyla iktidara gelmesiyle Mahmut Şevket Paşa'nın da öldürülmesi üzerine yeni sadrazam Sait Halim Paşa olmuş; Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'dan müteşekkil üçlü bir yönetim devlet idaresinde etkili hâle gelmiştir (Zürcher, 2018:137). İmparatorluk; Talat, Enver ve Cemal Paşaların etkisiyle I. Dünya Savaşı'na girmiştir. Burada İttihatçılar hem Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği toprakları geri kazanmak hem de kaybedilen şöhrete yeniden sahip olmak gibi bir amaç gütsse de istenilen olmamıştır. Savaşta mağlup olan Osmanlı İmparatorluğu, savaşın galibi Batılı devletlerle 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi'nden sonra 5 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Cemiyeti olağanüstü bir kongre yaparak kongre kararıyla kendisini feshetmiştir (Akşin, 2016:89-120).

3. CEDİTLER HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE FAALİYETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türklerin ortaya çıktığı dönemlerde Orta Asya coğrafyasında da benzer bir hareket olarak Ceditler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya Orta Asya'yı işgal etmiş, bölgede

bulunan üç hanlık (Buhara, Hive, Hokand) Rusların işgaline uğramıştır. İlk işgale uğrayan Hokand Hanlığı sona ermiş, onun yerine Rus komutanların idare ettiği, merkezi Taşkent olan Türkistan general-güvernatorluğu (valilik) oluşturulmuştur. Hive ve Buhara Hanlıkları Çarlık Rusya'ya tabi tutulmuş ancak yönetimde özgür kalmıştır. Kırım'dan Doğu Türkistan'a, Kazan'dan Aşkabat'a kadar geniş bir alanda yaşamakta olan Türk-Müslüman halkları, Çarlık Rusya'nın bir parçası olmuştur. Bu coğrafyadaki Türk-Müslüman halklarının mağlubiyet ve mağduriyeti aydın kesim tarafından derin bir kaygıyla anılmıştır. Çarlık Rusya'daki Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerinin eğitimsizlikten kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu süreçte Müslüman cemiyetlerin "usul-i kadim" denilen sistemle medreselerde eğitim alması, yalnızca din dersleriyle ve belli bir düzeyde okuma yazmayla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin yeterli olmadığı kabul görmüş ve bu durumu fark eden aydınlar "usul-i cedid" yani yeni bir usul ile eğitim verilmesini ileri sürmüştür. Kırım'lı İsmail Gaspıralı'nın kuruculuğuyla meydana çıkan Usul-i Cedid sistemiyle eğitim alan gençler ve aynı şekilde bu eğitim sisteminde ders veren aydınlar Ceditler olarak adlandırılmıştır. Fakat Çarlık Rusya'nın farklı bölgelerinde sosyal ve siyasal bağlam farklılık arz ettiğinden ötürü, Ceditler her toplumda farklı şekillerde kendini göstermiştir (Khalid, 2002:636).

Orta Asya'da Ceditler 1890'larda bir sosyal-kültürel hareket olarak ortaya çıkmıştır. Mahmuthoca Behbudiy, Munavvar Kari, Abdurrauf Fitrat, Osman Hoca (Kocaoğlu), Fayzullah Hocayev, Abdullah Qodiriy, Çolpan vb. isimler Ceditliğin, toplumu uygarlığa kavuşturmayı ve dini (İslam'ı) modernleştirmeyi mümkün kılacağını ve böylece çökmekte olan durumdan milletin kurtulacağını düşünmüştür (Khalid, 2018). Bu konuda 1906'da Munavvar Kari ve daha sonra 1913'te geniş çerçeveye Behbudiy, konuyu şu şekilde özetlemektedir;

"Bütün eylemlerimiz, davranışlarımız, yollarımız, sözlerimiz, mekteplerimiz, medreselerimiz ve öğretim yöntemlerimiz, ahlakımız çürümüştür. ... Bu şekilde beş-on yıl daha devam ederse gelişmiş ulusların baskısı altında dağılma ve silinme tehlikesiyle karşı karşıya kalırız.

Ey ortak dindarlar, ey yurttaşlar! Adil olalım ve durumumuzu diğer gelişmiş ülkelerinkiyle karşılaştıralım. Gelecek nesillerin geleceğini güvence altına alalım ve onları başkalarının kölesi ve hizmetçisi olmaktan kurtaralım. Avrupalılar bizim ihmalemizden ve cehaletimizden yararlanarak hükümetimizi elimizden aldılar ve yavaş yavaş zanaat ve ticaretimizi devralmaya başladılar. Kendimizi, milletimizi ve çocuklarımızı korumak için işlerimizi hızlı bir şekilde islah etme çabası göstermezsek, geleceğimiz son derece zor olacaktır. Reform, zamanımıza uygun bilimlerin geliştirilmesinde hızlı bir başlangıç ile başlar. Çağın bilimleri ile tanışmak, okullarımızın reformuna ve öğretim yöntemlerimize bağlıdır." (Munawwar Qari, 1906; Behbudi, 1913).

Tarihsel olarak Ceditleri üç döneme ayırmak mümkündür: I. Dönem 1890-1905 arası daha çok eğitim ve kültür odaklı hareket; II. Dönem 1905-1917 arası, 1905 Rusya'daki devrimden sonra Ceditlerin siyasileşmesi; III. Dönem 1917-1924 arası, 1917 Rusya'daki Şubat ve Ekim Devrimi sonrası Ceditlerin partileşmesi ve hükümet kurması. Timur Kocaoğlu'na (2018:17) göre Ceditler Hareketi ilk önce eğitimde yenilik yapma amacıyla ortaya çıktığı hâlde daha sonraları siyasî bir hareket ve hatta siyasî parti halini almıştır.

Birinci dönemde Ceditler yeni eğitim sistemiyle okullar açarken Kadimciler olarak anılan eski yöntemlerin savunucuları ile zıtlık yaşarlar. Cedit düşüncesi çoğu kez belirgin bir şekilde ruhbanlık karşıtı bir duygu taşımaktadır. Bu nedenle pek çok ulema Cedit programlarına ve ideolojilerine karşı çıkarak ve onları İslami olmayan, sapkın yenilikler olarak nitelendirmiştir. Aynı şekilde pek çok Cedit, bu Kadimcileri yalnızca modern reformun engelleyicileri olarak değil, aynı zamanda kaynağını Kur'an ve sünnetten alan bir İslami ideolojide değil daha çok yerel geleneklerde bulunan yozlaşmış inançlara dayalı, kendi çıkarını gözeten elitler olarak görmüştür. Başka bir ifadeyle, Kadimciler hem "otantik" İslam'a düşman hem de topluma zararlı olarak kabul edilmiştir. (Kuttner, 1975)

Ceditlerin kendileri için tercih ettikleri terim "taraqqiparvarlar" – "ilerlemeyi sevenler" veya "ilericiler" ve "ziyalılar"dır. Bu ilerici "terakkiperverler", Kuran'ı Arapça okuyan, Farsça ve Türkçeyi eşit derecede konuşabilen Müslümanlardır (Kimmage, 2005). Ayrıca, Rusça ve Avrupa dilleri de onlar için bilim kaynağı olmuştur. Ceditler için ilerleme, bilgi yoluyla ilerleme biçimini almıştır. Bu konuda zengin bir araştırma yapan Khalid (1998:156), "Ceditlerin bilgi kültü... Onları aydınlanma projesinin ana akımına sağlam bir şekilde yerleştirdi." diye ifade etmektedir. Ceditler için Avrupa, ilerlemenin somutlaşmış halidir. Ceditlerin çoğu Avrupa'yı ziyaret etmiş ve yazılarında sıklıkla "ileri Avrupa" ile "geri Orta Asya" arasında keskin bir tezat oluşturmuşlardır. Khalid, 1902'de

Avrupa'ya yaptığı bir geziyi, açıkça idealize edilmiş olsa da Ceditleri tanımlayan Buharalı bir tüccarın oğlu Mirza Siraj Rahim'den alıntı yaparak durumu şöyle özetlemektedir:

“Avrupa’da kıyafetleri eski veya yırtık tek bir insan görmedim, tek bir bina enkaz veya asfaltsız bir sokak ... Ama bizim ülkemizde zavallı tüccarlarımız ve esnaflarımız, hücrelerinde ve dükkânlarında karanlık dilenci kalabalığıyla [çevrili], düzgün nefes alacak bir dakika bulamıyorum... Yazık bize, bize yazık. Paris’i gezdiğim her zaman, [benim] sevgili vatanım sürekli aklımdaydı ve her zaman gözlerimden gözyaşları aktı ...” (Kimmage, 2005)

Ceditlerin bu kaygıları onları ateşlemekle beraber her türlü zorluklara rağmen yeni tip okullar ve basın açmaya sevk etmiştir. Okullarda yeni fen bilimlerinden ders verirken basın da toplumdaki sorunları tartışmış ve buna emirleri, hanları, beyleri ve ulema-şeyhlerin dikkatsiz kaldığını yazmıştır. Özellikle Buhara’da liberaller (Ceditler) ve muhafazakârlar (Kadimciler) arasındaki ideolojik çatışmanın şiddeti daha fazla görülmüştür (Ergün ve Çiftçi, 2006:9).

İkinci dönemde (1905-1917) Ceditler, siyasi harekete dönüşmüştür. Aslında bu husus, beklenen bir durumdur. Ceditler hareketinin kurucuları medreselerde dini eğitim almış olsalar da yurt dışı seyahatleri ve eğitimleri sırasında medreselerin çağın ihtiyaçlarını karşılamadığını düşünmüşlerdir. Böylece 1898 ile 1908 yılları arasında yüzü aşkın Cedit okulu açmışlardır. O yıllarda Türkistan’da 102 tane Cedit ilkokulu ve 2 tane Cedit ortaokulu bulunmaktadır. Bunlardan 6 tanesi Buhara Emirligi’nde, 8 tanesi Hive Hanlığı’ndadır (Kocaoğlu, 2018:19). Bu okullarda ders veren hocalar ve bu okulları tamamlamış öğrenciler, entelektüeller olmakla beraber siyasi düşünürlerdir. Ceditlerin siyasileşmesi özellikle iki konuda görünmüştür: birincisi, Rus işgalcilerine karşı ayaklanmalar; diğeri, ulusal birlik ve bağımsızlık meselesidir.

Rusya’daki 1905 Devrimi’yle çok iyimser gelişmeler oluşmuş bu dönemde liberal bir anayasal rejim umudu yeşermiştir. Nitekim Rusya parlamenter monarşiye geçmiş ve seçili Meclis (Duma) kurulmuştur. Ceditlerin de bu durumu olumlu değerlendirerek kendi ülkelerinde reform hareketlerini canlandırmışlardır. Bununla beraber Khalid’e göre (2018), tüm Müslüman dünyasından gelen haberler hep kötüyken Rusya’daki siyasi hayat 1907’den sonra soğumaya başlamıştır. Fas’ın Fransa ve İspanya’ya hızla boyun eğmesi, İran’ın fiilen parçalanmasıyla aynı zamana denk gelmiştir. Ayrıca Orta Asya’nın Ceditler arasında bir kriz duygusu şekillendiren, 1908 Jön Türk Devrimi’nden sonraki dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun karşılaştığı sayısız savaş ve toprak kaybedişleri, Ceditlerin ulus olarak hayatta kalma endişelerini yükseltmiştir. O sıralarda Mahmuthoca Behbudi’ye ait “Oyna” (Ayna) dergisinde Hoji Muin (İstiqbol Qayg’usi (Gelecek Kaygısı) yazısında Türkiye, İran, Fas’taki olayları değerlendirerek şu yazıyı yayımlamıştır: *“Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle dünyanın çeşitli milletlerinin durumu (kaderi) Avrupalıların elinde. Dünya, her güçlünün güçsüzleri yok ettiği bir yaşam mücadelesi haline dönüştü. Bu yasa doğadaki tüm canlı ve cansız varlıklar için geçerlidir... Zamanımızın hükümetleri sık sık yeni gelişmelerle karşı karşıya kalıyor ve bu çağın silahlarına sahip olmayan hükümetler ülkelerini ve bağımsızlıklarını kaybediyorlar.”* (Hoji Muin, 1913).

Ulusun kaderi ve hayatta kalabilmesi için Ceditler bir yandan bilgi yaymakla uğraşırken diğer yandan Rus işgalcilerine karşı yapılan ayaklanmalara da destek vermişlerdir. Baymirza Hayit (2018:184)’e göre, 1898 yılından 1916 yılına kadar Türkistanlılar Çarlığın zulmünden kurtulmak için 4.922 defa silahlı isyan çıkarmışlardır. Türkistanlıların 1916’daki Rusya aleyhindeki büyük halk ayaklanması da bu amaçladır. Ayaklanma, Şubat 1916’da Çarlık Rusya’nın dünya savaşı cephesinde savaşması için Rus olmayan halklardan insanları seferber etmesine karşılık olarak ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusya’nın bu kararından endişelenen Türkistanlı aydınlar Mayıs 1916’da Semerkant’ta Mahmuthoca Behbudi’nin evinde Cedit rehberlerden Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kâmil ve Abidcan Mahmud ile toplanmışlardır. Bu toplantıda Türkistan’ın durumu ve Türkistanlıların cephe gerisine mobilize edilmesi halinde bir ayaklanmanın başlatılması ve Türkistan için hürriyet talep edilmesi kararlaştırılmıştır (Hayit, 2018:185). Bu isyandan ziyade, bir kurtuluş hareketidir. Ayaklanmaya tüm Orta Asya’da Çarlık Rusya’nın baskısından memnun olmayan on binlerce insan katılmıştır (Isyonmi yo milliy-ozodlik, 2016). Ayaklanma acımasız ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan’da büyük bir ayaklanmanın ortaya çıkışı ile yeni cephenin açılışı (Hayit, 2018:186) Çarlık Rusya’yı zor duruma düşürmüş ve ilerleyen dönemde I. Dünya Harbi’nde Çarlık Rusya savaşamaz hale gelmiştir. Çünkü sosyo-ekonomik durumu artık savaşı sürdürebilecek durumda değildir (Hayit, 2018:186).

Üçüncü dönem Ceditler için çok önemli bir dönem olmuştur. Nitekim Ceditlerin partileşmesi ve siyasallaşması zirveye çıkmıştır. Çarlık Rusya, I. Dünya Savaşı'nda savaşılamaz hale gelince ordu içerisinde bir çatlak ortaya çıkmıştır. Şubat 1917'de Çarlık Rusya devrilmiş, yerine geçici hükümet kurulsa da geçici hükümet de savaşı başarılı bir şekilde yürütememiştir. Akabinde Ekim Devrimi meydana gelmiş, Lenin önderliğindeki *Bolşevikler* (anlamı: çoğulcular) iktidara gelerek sosyalist cumhuriyeti ilan etmişlerdir. Şubat 1917 Devrimi ile Çar'ın tahttan indirilişi Türkistanlı Ceditleri de harekete geçirmiştir. Ceditlerin teşebbüsü ile Taşkent'te 4-8 Nisan 1917'de Türkistan Müslümanlarının Birinci Kurultayı toplanarak Türkistan Müslüman Merkezi Şurasını teşkil etmeye karar vermiştir. Mustafa Çokay bu merkezin başkanı olarak seçilmiştir. Bu kurultaydan sonra, Ceditler 10 Nisan 1917'de Şura-yı İslam teşkilatını kurarak Münevver Kâri'yi başkan seçmişlerdir. Mayıs ayında, Şir Ali Lapin başkanlığında Ulemalar Cemiyeti teşkil edilmiştir (Hayit, 2018:186). Şura-yı İslam'dan Şura-yı Ulema'nın ayrılması ve başka Miftah-ul Maarif, Turan, İttifak-ul-Müslimin gibi partilerin kurulması bazı anlaşmazlıkları ortaya çıkarmışsa da genel amaç meclisle yönetilen Türkistan Muhtariyeti (Özerklik) kurulmasıdır. Bu amaçla tüm teşkilatları birleştiren Türk Âdem-i Merkeziyet Partisi de kurmuştur (Agzamhodjayev, 2016:9). Rusya'da devrimle hâkimiyete enternasyonalist olduğunu savunan komünistler iktidara gelmişse de Rusların Türkistan'da yerli halka yönetimi verme arzusu hiç olmamıştır. Çok geçmeden bunu fark eden Ceditler, 26-28 Kasım 1917'de Hokand şehrinde IV. Olağanüstü Kurultay'ı toplamıştır. Bu Kurultay'ın sonucunda Türkistan Milli Muhtariyeti ilan edilmiştir. Ünlü Cedit Fitrat, Muhtariyet ilan edilen geceye "Ulusal Kadir Gecemiz" adını vermiştir. Muhammadjon Tinishbaev, başbakan seçilmiştir (Eshonov, 2012). Taşkent sokaklarında Muhtariyet coşkusu kutlamaları başlamıştır ancak Ekim Devrimi'yle iktidara gelen bolşevik-komünistler bu durumdan rahatsız olmuşlar ve Taşkent'teki gösterileri kanlı bir şekilde bastırmışlardır. 9 Şubat 1918'de Sovyet Rusya ordusu ve Ermeni Daşnak Partisi'nin askerî birlikleri Hokand şehrini işgal etmek için şehre top ateşi açmaya başlamış, 72 gün yaşayan Türkistan Muhtariyeti'ne silah zoruyla son verilmiştir. Muhtariyet'in silahla sonlandırılması 16 yıl sürecek olan (1917-1934) "Basmaçı" adlı (bu ad üzerinde tartışmalar var: Kocaoğlu, 2018) millî mücadelenin başlamasına önayak olmuştur (Hayit, 2018:190).

1910'larda kurulmaya başlayan Buhara'da Yaş (Genç) Buharalılar, Hive'de Yaş Hiveliler hareketleri Rusya'daki devrim sonrası siyasi faaliyetlerini açığa çıkarmıştır. Yaş Buharalılar, Buhara'da Buhara Amiri'nin zorbalığına karşıdılar ve reformlar yapılmasını, bir meclisin kurulmasını, okulların açılmasını ve ücretsiz eğitim ve vergi politikalarının bir düzene koyulmasını talep etmektedirler. Yaş Hiveliler de benzer taleplerde bulunmuşlardır. Buhara Amiri aksine Hive Hanı, Ceditlerle anlaşma yapabilmiş ve Ceditlerden oluşan bir meclis kurabilmiştir. Ancak çok geçmeden faaliyetleri sona ermiştir. Kaçak olan Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler, Ekim Devrimi'nden sonra Rusya Sovyet Hükümeti'nden Buhara Amiri ve Hive Hanı'na ülkelerinde reform yapmaları için baskı yapması ve Ceditleri desteklemesini talep etmiştir. Bu fırsatı hemen değerlendiren Rusya Sovyetleri, Türkistan'daki Rusya Sovyet ordusunu Buhara ve Hive üzerine yollamış ve kanlı savaşlar sonucunda 1920'de hem Buhara Amirliği hem de Hive Hanlığı sona erdirilmiştir. Bunun yerine Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur (Hayit, 2018:193-195). Ceditler bu iki cumhuriyette yüksek görevlere gelmişler ancak çok geçmeden komünistler istemedikleri Ceditleri görevden almaya başlamış ve bazılarını takip etmeye başlamıştır. Bundan rahatsız olan birçok Cedit -örneğin Osman Hoca- komünistlere karşı mücadele yürütmeye başlamıştır (Kocaoğlu, 2018:25-27). 1924 yılında Orta Asya'daki ulus devlet inşasında Ceditler, Khalid'e göre (2015) önemli rol oynamışsa da 1933 yılından 1938 yılına kadar Orta Asya'daki tüm Ceditler burjuva yanlısı ve milliyetçi oldukları gibi suçlamalarla idam ya da sürgün (gulag) edilmişlerdir.²

4. Jön Türkler ve Ceditler Hareketi Üzerine Bir Karşılaştırma

Batı Avrupa'daki gelişmeler, özellikle 1789 Fransız Devrimi ve 1848 Orta Avrupa'daki Sanayi Devrimi sonrası demokrasi dalgasının meydana gelişi Avrupa'ya yakın bölgeler Osmanlı ve Rusya'yı derin bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı'daki aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü ve sosyo-ekonomik krizleri aşmak için hızlı bir şekilde siyasi reformlar yapılmasını talep etmiştir. Rusya'daki Türk-Müslüman aydınlar, Türk-Müslüman toplumun sefaleti ve geriliğinin giderilmesi için eğitim ve kültürde reformlar yapılmasını istemiştir. Bu amaçlarla Osmanlı'da önce Yeni Osmanlılar, daha sonra Jön Türkler Hareketi; Çarlık Rusya'da da Ceditler Hareketi, daha sonra Orta Asya'da özellikle Türkistan'da geniş ölçüde güçlenerek faaliyet göstermeye başlamıştır.

² Yalnız Özbekistan'da 1933-1938 yılları arasında 40 binden fazla entelektüel, yazar, şair ve bürokrat çeşitli sahte suçlamalarla proletarya karşıtı olarak idam edilmiş veya Sibiryaya sürgün (Gulag) edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra Özbekistan, bu Cedit aydınların hatrasına Şehitler Anıtı dikmiştir. <https://www.xabar.uz/mualliflar/xushnubek/ozbek-xalqi-uchun-qonli-kun> (Erişim Tarihi: 24.10.2022).

Lipset ve Rokkan'ın "cleavage" (bölünme) hipotezinden yola çıkıldığında yukarıda görüldüğü gibi Osmanlı'da Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler siyasi reformlar yapması için Sultan II. Abdülhamid'e baskı yapmış ve I-II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine öncülük etmiştir. Başka bir deyişle merkezi otoriteye karşı çevrenin baskısı olmuştur. İkinci bölünme liberaller ve muhafazakârlar arasındaki bölünmedir. Başlangıcında liberal ve reformcu olan Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurmuşlardır. İttihatçılara karşı olan muhalif muhafazakârlar tarafından ise İttihat-i Muhammedi Cemiyeti, Ahrar, 1911'den sonra İttihatçıların otoritesine karşı Hürriyet ve İtilaf vb. partiler kurulmuştur. Burada reformlara karşı muhafazakâr bir karşıtlık söz konusudur. Bu hususu (Özbudun, 1975; Mardin, 1983; Karpat, 1996 vd.) çalışmalarında da görmek mümkündür. Zira Türkiye'de parti kutuplaşmaları, temel olarak Osmanlı döneminden kalan siyasal yapı yani merkez-çevre, reformcular ve muhafazakârlar, modernleşme ve gelenekçilik arasındaki mücadele çerçevesinde şekillenmektedir (Kiriş, 2011). Bu dönemde partiler, gruplar arasındaki mücadele II. Meşrutiyet Dönemi siyasi partiler için partilerin yasallaşması ve seçimlere katılması bakımından ciddi bir önem taşımakta olup II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarının çok partili bir sistem olarak görülmesini mümkün kılmaktadır (Erdem, 2012).

Orta Asya'daki merkez-çevre çatışması farklılık göstermektedir. Orta Asya'daki merkez-çevre çatışması iki tiptedir. Birincisi, Türkistan genel valiliğinde Ceditler daha çok Rus baskını ve işgaline karşı direniş ve Rusya otoritesine karşı çevre hareketi gerçekleştirmişlerdir. İkincisi, Buhara ve Hive'de Ceditler ilk önce 1920'ye kadar Buhara Amiri ve Hive Hanı otoritesine karşı reform yapılması talebinde bulunmuşlardır. Bu anlamda Buharalı ve Hiveli Ceditler Yeni Osmanlı ve Jön Türklere benzemektedirler. Zira onlar da kendilerini Yaş (Genç) Buharalılar ve Yaş Hiveliler olarak tanımlamışlardır. Buhara ve Hive Ceditlerin çoğu 1920'den sonra Rus bolşevik-komünistlerin asıl niyetlerini anlayınca, onlara karşı mücadele etmiştir.

Orta Asya'daki ikinci bölünme Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi liberaller veya reformculara karşı cephede yer alan muhafazakârlar veya gelenekçiler arasında gerçekleşmiştir. Bu bölünme Orta Asya'da Ceditlere karşı Kadimciler adını almıştır. Yukarıda değinildiği üzere Kadimciler daha çok ulemadan oluşup, han ve emirin taraftarlarıdır. Ulusun kaderi temel olarak öncelikleri değildir. Ama yine de Yaş Buharalılarının ve Yaş Hivelilerin, Buhara ve Hive'de reform yapılmasına baskı yapması için Sovyet Rusya'dan yardım istemesinin doğru olup olmadığı meselesi hâlâ çok tartışılmaktadır (Kocaoğlu, 2018). Bu konunun detaylı bir şekilde incelemesine araştırılmasına ihtiyaç vardır. Türkistan genel valiliğindeki ideolojik bölünme ise biraz daha farklıdır. Orada Ceditler arasında bazı meselelerde fikir birliği yoktur. Bu Şura-yı İslam'dan Şura-yı Ulema'nın ayrılmasıyla daha da görülmüştür. Şura-yı Ulema şeriata dayalı yönetimi düşünürken Şura-yı İslam bu anlamda daha liberaldir. Ama kısa bir zaman sonra her iki hareket Eylül 1917'de birleşerek İttifaki Müslimin Partisi'ni kurmuşlardır. Bu arada Taşkent'te Asker ve İşçiler Partisi kurulmuş ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. Ekim Devrimi'nden sonra Komünist Partisi önce Türkistan Genel Valiliği'nde daha sonra Orta Asya'da tek egemen parti olmuştur ve tüm diğer partiler kapatılmış ve yasaklanmıştır.

Osmanlı ve Orta Asya'da partileşme, hizipleşme ve bölünme Batı Avrupa'daki gibi siyasi kamplaşma şeklinde gerçekleşmemiştir. Batı Avrupa'daki siyasi kamplaşmalar toplumsal tabandan gelirken Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Orta Asya'da bu kamplaşma hareketleri daha çok aydınlardan ve bürokratik elitlerinden gelerek ve hepsinden önce Batı'daki gibi kampların (mesela işçilerin, burjuvanın, aristokrasi veya toprak sahiplerinin) çıkarları üzerinde değil, ulusu (devleti) kurtarma ve reform amaçları üzerinde ortaya çıkmıştır. Yine de merkezi otoriteye karşı çevresel direnişleri ve liberal-reformculukla muhafazakâr-gelenekçilere karşı duruşuyla birtakım bölünmelerden söz edilebilir. Ancak bu bölünmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Orta Asya'da tek komünist partinin hükümranlılığıyla ortadan kalkmıştır. Böylece, Lipset ve Rokkan'ın ileri sürdüğü 1920'lerdeki parti sisteminin "donma" hipotezi ve aynı şekilde Lijphart'ın "sütunlaştırma" (pillarization) varsayımları hem Türkiye'de hem Orta Asya ülkelerinde gerçekleşmemiştir.

Son olarak Jön Türkler ve Ceditleri ilk siyasi partiler çerçevesinde ele almak mümkündür. Nitekim siyasi partiler kendi görüşleri çerçevesinde eğitim politikaları benimseyerek toplumu dönüştürmek, yönetimde çeşitli düzenlemeler yapmak, yönetime katılmak ve iktidara gelmek gibi amaçlar güderler. Bu çerçevede Jön Türkler ve Ceditler siyasi parti niteliği taşımaktadırlar. Her ne kadar modern anlamda, ülkenin farklı bölgelerinde örgütlenme, üyeliğin herkese açık olması, üyelere karşı hesap verebilirlik, gibi unsurlara sahip olmasalar da anayasaya dayalı hükümet kurulması, kendi destekçileriyle hükümetin oluşumunda yer almaya çalışma ya da mevcut hükümete

baskı yapmaları gibi hususlarla birlikte düşünüldüğünde siyasi partileşmeye zemin hazırladıklarını söylemek mümkündür.

SONUÇ

İngiltere’de başlayan ve daha sonra 1848’de Orta Avrupa’da meydana gelen Sanayi Devrimi ve Fransa’daki Ulusal Devrim, gibi olaylar çeşitli toplumsal bölünmelere yol açmıştır. Lipset ve Rokkan, bu gelişmelerin siyasi partilerin belkemiğini ve günümüz Batı parti sisteminin temelini oluşturduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda 19. Yüzyıl çeşitli fikirlerin ideolojilere dönüştüğü ve bu ideolojilerin partileşmenin temelini attığı bir yüzyıldır. Nitekim, muhafazakârlık, muhafazakâr partilerin; sosyalizm, sosyal demokrat partilerin yanı sıra işçi partilerinin ve komünist partilerin; liberalizm, liberal ve liberal demokrat partilerin; ulusalcılık veya milliyetçilik, milliyetçi partilerin ortaya çıkışını sağlamıştır.

Batı’daki gelişmeler yakın komşuları olan Osmanlı ve Rusya’yı da etkilemiştir. Bu gelişmeler Rusya’nın işgalindeki Orta Asya bölgesine de yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyoekonomik durumu ve savaşlardaki kayıpları ülkede durumdan memnun olmayan aydınların bir araya gelmesiyle çeşitli hareketlerin doğmasına yol açmıştır. Bu husus padişah üzerinde reform talepli baskıyı artırmıştır. Önce Yeni Osmanlılarla başlayıp sonra Jön Türkler örgütlenmesi ve nihayetinde de İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. II. Meşrutiyet dönemiyle de birçok siyasi parti kurulmuş ve seçimlere katılmıştır. En önemli husus ise bir ölçüde parlamenter sisteme geçilmesidir.

Türkistan’da Osmanlı ve Rusya’daki olayları takip eden ve kendi ülkelerinin hâliinden memnun olmayan aydınlar Cedit (Yenilikçi) Hareketi’ni başlatmıştır. Cedit öncelikle bir okul türü olarak gelişmiştir ve bu Kırım’da ortaya çıkmışsa da Orta Asya’da bir siyasi harekete dönüşmüştür. Ceditlerin başlıca amacı ulusu kurtarmaktır ve bu yolda partileşmişlerdir.

Son tahlilde, Jön Türkler ve Ceditlerin faaliyetleri analiz edildiğinde Batı’daki gibi belirli bir kesimi (işçiler, burjuvazi, toprak sahipleri) desteklemek amacıyla ortaya çıkmadıkları görülmektedir. Her iki grup da merkez-çevre ya da reformistler-muhafazakârlar olarak toplumsal ayrışmanın bir kanadında yer almışlardır. Bu yönüyle Batı’daki partileşmeden ayrılırsalar da çatışmanın sonucu olarak partileşmeleri nedeniyle Lipset ve Rokkan’ın tezini desteklemektedirler.

KAYNAKÇA

- Agzamhodjayev S. (2016), “Jadidchiliknin G’oyavi Rivojlanish Bosqichlari”, (hazırl.) Bahtiyar Hasanov ve Naim Karimov, *Jadid Ma’rifatparvarlik Harakatinin G’oyaviy Asoslari içinde*, Toshkent İslom Universiteti, ss. 6-10.
- Ahmad, F. (1971), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları.
- Aksin, S. (2011). *The place of the young Turk revolution in Turkish history. In Essays in Ottoman-Turkish Political History* (pp. 97-116). Gorgias Press.
- Akşin, S. (2007), *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin, S. (2016), *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Behbudi, M. (1913), “İhtiy-i millat”. Oyna, Samarkand, 12 Temmuz, 1913, (Erişim tarihi: 25.04.2021).
- Besier, G. (2010), “The history of party development in Germany 1848 – the present. From ideological communities to post-modern associations”, *Kirchliche Zeitgeschichte*, Vol. 23, No. 2, ss. 520-548.
- Birecikli, İ. B. (2008), “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, Sayı 3, ss. 211-226.
- Börklüoğlu, L. (2017). Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Türkiye’de Siyaset: Değişimin Dinamikleri, Aktörler ve Gelişmeler, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı* içerisinde Ed. Memet Zencirkıran.
- Demir, F. (1994). İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914). (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Demirbaş, B. (edit.) (1988), *Ahmet Rıza Bey’in Anıları*, (Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi), İstanbul: Arba Yayınları.
- Durgun, S. (2014). Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri, Taşkın içinde, *Siyaset, Kavramlar, Kurumlar, Süreçler*. İletişim Yayınları.

- Duverger, M. (1974). *Siyasi Partiler*. Çev., E. Özbudun, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2.Baskı.
- Erdem Ç. (2012), "Pratikte ve Teoride Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", *21. Yüzyılda Prens*, ed. Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, ss.266-267.
- Ergün M. ve Çiftçi B. (2006), "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid Okulları", I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, ss. 1-15.
- Eshonov, B. (2012), O'zbekiston davlatchilik va boshqaruv tarihi: Turkiston Muhtoriyati, <https://shosh.uz/turkiston-muhtoriyati/>
- Fidan, H. ve Gülgör, M. (2013). *1820-1923 Arası Çok Tarz-ı Siyaset*, Yakın Plan Yayınları.
- Gün, Ö. (2016), "Ahmed Rıza'nın Batı Medeniyeti Algısı ve Modernleşme Düşüncesi", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 1 (2), ss. 260-293.
- Hanioğlu, Ş. (1985), *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler*, İletişim Yayınları.
- Hayit, B. (2018), Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hâkimiyetine Geçiş Devrinde, Hollanda, UZNED, ss. 184-195.
- Hoji Muin (1913), İstiqbol Qayg'usi, "Oyna" Jurnalı, 1913 yıl, 2-son // <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita-matbuot/jadid-matbuoti/hoji-muin-istiqbol-qayg-usi-1913> (Erişim tarihi: 28.04.2021)
- Isyonmi yo milliy-ozodlik harakati? 18 Nisan 2016, https://www.bbc.com/uzbek/lotin/2016/04/160418_latin_kyrgyz_history_conference
- Karpat, K. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul, Alfa Yayınları.
- Karpat, K. (2012), *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Khalid, A. (2002), "CEDİTLER ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel vd. Cilt: 18, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 636-643.
- Khalid, A. (2015), *Making Uzbekistan: nation, empire, and revolution in the early USSR*, Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Khalid, A. (2018), Jadidism in Central Asia: Origins, Development, and Fate Under the Soviets, https://mesbar.org/jadidism-in-central-asia-origins-development-and-fate-under-the-soviets/#_ftn4 (Erişim tarihi: 18.04.2021)
- Kimmage, D. (2005). Central Asia: Jadidism -- Old Tradition Of Renewal, <https://www.rferl.org/a/1060543.html> (Erişim tarihi: 19.04.2021)
- Kiriş, H.M. (2011), "Parti Sisteminde Kutuplaşma ve Türk Parti Sistemi Örneği", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 4, ss. 33-67.
- Kocaoğlu, T. (2018), Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924: Osman Hoca Anısına İncelemeler, İkinci Baskı, Hollanda, UZNED.
- Kuttner, T. (1975). "Russian Jadidism and the Islamic world: Ismail Gasprinskii in Cairo, 1908. A call to the Arabs for the rejuvenation of the Islamic world." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* içinde. 16 (3): 383-424. doi:10.3406/cmr.1975.1247.
- Lane, R. (2010). *Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı*. Küre Yayıncılık.
- Lewis, B. (2007), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara.
- Lipset, S.M. ve Rokkan, S. (1967), "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction", (edit.) S.M.Lipset ve S.Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives* içinde, New York: Free Press, ss. 1-64.
- Mardin, Ş. (1983), *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2017), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları.
- Munawwar Qari Abdurrashid Khan oghli (1906), 'Islah ne demakdadur', Khurshid (Tashkent), 28 September, 1906.
- Örs, O. (2013), "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 13, Sayı 51, ss. 679-716.

- Özbudun, E. (1975), *Türkiye’de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara.
- Quarter, D. (2005), *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York.
- Sartori, G. (2005). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. ECPR Press.
- Sayarı S. (2016), “Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri”, (derl.) Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar* içinde, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 123-143.
- Sorgun, T. (2001), *İttihat ve Terakki Devlet Kavgası*, İstanbul, Beyaz Balina.
- Söğütü, İ. (2010). Jön Türkler ve Türkiye’nin Batılılaşması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-28.
- Steininger R. (1977), Pillarization (verzuiling) and political parties, *Sociologische Gids*, Sayı 24, No 4, ss. 242-257.
- Tocqueville, A. (2002). *Democracy in America*. Çev. Henry Reeve, The Pennsylvania State University.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*, İstanbul: Yarı Yayınları.
- Yılmaz, A., ve Telli, R. (2021). Osmanlı’nın Son Döneminde Muhafız Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(3), ss.1401-1417.
- Yılmaz, N. (2013), “Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Genel Bir Değerlendirmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: XV, Sayı 1*, ss. 73-87.
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İletişim Yayınları.
<https://www.xabar.uz/mualliflar/xushnubek/ozbek-xalqi-uchun-qonli-kun> (Erişim Tarihi: 24.10.2022).

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:01.06.2022 Accepted/Kabul:25.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1124511

Research Article/Araştırma Makalesi

Öztürk Yöndemli, S. (2022). "Uluslararası İç Denetim Araştırmalarının Bilim Haritalaması Tekniği ile İncelenmesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.283-299.

ULUSLARARASI İÇ DENETİM ARAŞTIRMALARININ BİLİM HARİTALAMASI TEKNİĞİ İLE İNCELENMESİ

Seçil ÖZTÜRK YÖNDEMLİ*

Öz

Uluslararası iç denetim araştırmalarının incelenmesi amacıyla, Web of Science veri tabanından ulaşılan makaleler bilim haritalaması tekniğiyle bibliyometrik analiz edilmiştir. İlk makale 1975 yılında yayınlanmış, makale sayısı 2002 yılından itibaren artış göstermiştir. Bu konuda en yoğun çalışan yazarlar Alzeban A., Barac K., Wood D.A. ve Sarens G. ve en fazla iş birliği yapan yazar Wood D.A.'dir. En fazla makale sayısı ve atıf sayısına sahip, diğer ülke merkezli yayınlarla güçlü bağlantıları olan ülke Amerika Birleşik Devletleri'dir. Yayın sayısı ile yayınların etkinliğinin aynı yönde olmadığı görülmektedir. Son yıllarda, iç denetim konusunda kalite, etkinlik, standartlar, güvence, veri analizi, finansal raporlama kalitesi gibi konular çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Denetim, İç denetim, Bibliyometrik analiz, Bilim haritalama yöntemi.*

EXAMINATION OF INTERNATIONAL INTERNAL AUDIT RESEARCHES BY SCIENCE MAPPING TECHNIQUE

Abstract

The articles accessed from Web of Science database were subjected to bibliometric analysis by science mapping technique to examine the international internal audit research studies. The first article was published in 1975; number of articles has increased since 2002. Alzeban A., Barac K., Wood D.A. and Sarens G. are the authors working most intensively on this subject, while, Wood D.A. is the author with the most collaborations. United States holds the highest number of articles, number of citations, and strong links to other country-based publications. However, it is observed that number of publications and impact of the publications are not in the same direction. In recent years, topics including quality, effectiveness, standards, assurance, data analysis, and financial reporting quality have been studied with respect to internal audit.

Keywords: *Audit, Internal audit, Bibliometric analysis, Science mapping method.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çan Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, ÇANAKKALE.
e-posta: secilozturk@comu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-3357-3214>)

1. GİRİŞ

20. yüzyıl öncesi dönemde ticari faaliyetlerin boyutu, kapsamı ve karmaşıklığı artıkça, yönetim kararlarında kullanılan muhasebe bilgilerini doğrulayacak ve çalışanların dürüstlüğüne değerlendirecek ayrı bir iç güvence fonksiyonuna ihtiyaç doğmuştur. 20. yüzyılın başlarında ise bu ihtiyaçların karşılanması için iç denetim fonksiyonunun kurulması mantıklı görülmüştür. Başta demiryolu, savunma ve perakende sektörlerinde yerini alan iç denetim fonksiyonu, sonraki süreçte kapsamını genişleterek faaliyetlerini sürdürmüştür (Ramamoorti 2003: 3). 1941 yılında Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü'nün (Institute of Internal Auditors-IIA) kurulmasıyla iç denetim alanındaki gelişmeler hız kazanmıştır.

Ülkemizde ise Türkiye İç Denetçiler Enstitüsü'nün (TİDE) temelleri 1994 yılında atılmış, Enstitü 1995 yılında meslek örgütüne dönüşmüştür. 1996 yılında TİDE, Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü ve Avrupa İç Denetim Enstitüleri Konfederasyonu (European Confederation of Institutes of Internal Auditing- ECIIA) üyesi olmuştur (TİDE, 2022).

Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü tarafından yayınlanan Uluslararası Mesleki Uygulamalar Çerçevesinde iç denetim "Bir kuruluşun faaliyetlerini geliştirmek ve kuruluşa değer katmak için tasarlanmış, tarafsız güvence ve danışmanlık faaliyeti" olarak tanımlanmıştır (IIA, 2022). İşletmelerde yönetimin bir fonksiyonu olan iç denetim, faaliyetlerin işletme içerisindeki uzman kişilerce değerlendirilerek, geri bildirim ile yönetime ihtiyaç duyduğu bilgiyi sunan, yönetim karar ve politikalarının oluşturulmasına katkı sağlayan, aynı zamanda iç kontrol ortamının etkinliğini ve verimliliğini ölçme imkânı veren bağımsız bir denetim fonksiyonudur (Aslan, 2010: 64; Sabuncu 2017:164-165). İç denetim fonksiyonu, kuruluşun muhasebe bilgi sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Kurumsal risklere karşı önemli savunma işlevi vardır (Christ vd., 2021: 450). Yönetişim, risk ve kontrole ilişkin iç denetim bilgileri işletme içinde olumlu değişim ve yeniliği teşvik eder (IIA, 2018). İşletme kültürünü, sistemlerini ve süreçlerini derinlemesine bilen denetçiler tarafından gerçekleştirilen iç denetim faaliyetleri, mevcut iç kontrollerin riskleri azaltmak için yeterli olduğuna, yönetişim süreçlerinin etkin ve verimli olduğuna ve kurumsal amaç ve hedeflere ulaşıldığına dair güvence sağlar (IIA, 2022). Kurumu başarıya doğru yönlendiren süreçler ve yapılar hakkında güvence ve görüş sağlayan risk temelli denetimler aracılığıyla da kurumsal yönetişim güçlenir (IIA, 2018).

Tarihsel gelişimi boyunca iç denetim mesleği, yönetime gözetim ve güvence sağlayarak etkin kurumsal yönetimin bir ön koşulu olarak kendini kanıtlamıştır (Behrend ve Eulerich, 2019: 127). İç denetim, iç kontrol, risk yönetimi ve yönetişim süreçlerine değer katarak etkin kurumsal yönetimin tesis edilmesi sürecinde önem taşımaktadır (Eulerich ve Eulerich, 2020: 89). Küresel çapta, özellikle 2000'li yıllarda finansal krizlere sebebiyet veren şirket skandalları kurumsal yönetime verilen önemi artırmış (ECIIA, 2007: 7; Ruud, 2003:73-75), sürece paralel olarak, kurumsal yönetim süreçlerinin, risk yönetiminin ve iç kontrol sistemlerinin güvence altına alınması için kilit bir unsur olarak iç denetimin önemi de giderek artmıştır (Anderson vd., 2012: 168).

İç denetim, alanında çeşitli akademik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. İç denetim araştırmaları, önde gelen muhasebe dergilerinde daha az akademik ilgi görmüştür (Behrend ve Eulerich, 2019: 126) ve genel denetim araştırmaları içerisinde iç denetime yönelik araştırmalar başlangıç dönemindedir (DeFond ve Zhang, 2014: 278). Bu bağlamda, uluslararası iç denetim araştırmalarının bibliyometrik verilerinin incelenmesi, bu alandaki kronolojik gelişmelerin, öncül unsurların, temaların, etkili yayınların belirlenmesi, alana yönelik bütünsel bir bakış açısı oluşturmayı sağlayacak ve gelecek araştırmalar için yararlı olacaktır.

Bu çalışmanın amacı, iç denetim konusunda yapılan uluslararası akademik araştırmaların incelenmesidir. Çalışmada, Web of Science veri tabanından ulaşılan 354 makale bilimsel haritalama tekniği kullanılarak bibliyometrik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmanın, giriş bölümünden sonra ilgili literatür incelenmiştir. Üçüncü bölümde, yöntemle ilişkin bilgiler verilmiş, dördüncü bölümde bulgular açıklanmıştır. Son bölümde ise araştırmanın sonuçları değerlendirilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Uluslararası ve ulusal literatürde son yıllarda denetim ve/veya iç denetim konusunda yayınlanmış akademik araştırmaları bibliyometrik analiz yöntemi, içerik analizi veya literatür taraması ile inceleyen çeşitli çalışmalar mevcuttur.

Kurbanova ve Cavlak (2021), blokzincir ve denetim konusunda Scopus veri tabanında taranan 118 makalenin bibliyometrik analizini gerçekleştirmişlerdir. Bu alandaki çalışmaların ve atıfların giderek arttığını, başta Çin olmak üzere gelişmiş ülkelerin bu konuya yöneldiğini belirtmişlerdir.

Pizzi ve diğerleri (2021) tarafından, 1985-2020 yıllarında dijital dönüşümün iç denetim üzerindeki etkilerini konu alan ve Scopus veri tabanından ulaşılan 105 makale bibliyometrik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmanın dikkat çeken sonuçları şöyledir: Bu alanda en çok makale 2020 yılında yayınlanmıştır. Yayınlar anahtar kelimeler açısından incelendiğinde “muhasabe bilgi sistemleri”, “kazanç yönetimi” ve “Benford Yasası” gibi geleneksel kavramlara rağmen, son yıllarda “yapay zekâ”, “blok zincir” ve “büyük veri” gibi yeni konulara ilginin hızla arttığı görülmektedir. Ayrıca dijital dönüşüm iç denetim faaliyetleri üzerinde kısıtlamadan ziyade fırsat etkisi oluşturmaktadır.

Behrend ve Eulerich (2020) tarafından, 1926-2016 yıllarında önde gelen 5 muhasabe dergisinde (Accounting, Organizations and Society, Contemporary Accounting Research, Journal of Accounting and Economics, Journal of Accounting Research ve The Accounting Review) yayınlanmış 174 araştırma makalesi bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Araştırma sonuçlarından bazıları şöyledir: Makaleler 6.842 atıf almıştır. İç denetime ilgi, yıllara göre artış göstermiştir. Yazarlar arasında en fazla işbirliği yapan yazar Wood D.A’dır. İç denetim araştırmalarının alt kategoriler, “kurumsal yönetim”, “denetçi bağımsızlığı”, “denetimin profesyonelleşmesi”, “denetim komitesi etkinliği”, “iç denetime güven”, “finansal raporlamada iç kontrol” ve “düzenleyici çerçeve” olarak belirlenmiştir. ABD’de 2002 yılında kabul edilen Sarbanes Oxley Yasası (SOX) sonrasında iç denetim kurumsal yönetim araştırmalarında ağırlık kazanmıştır.

Karavardar ve Şahintürk (2020), ülkemizde 2009-2019 döneminde iç denetim ve iç kontrol konusundaki ulusal akademik çalışmaları (95 makale, 284 lisansüstü tez, 14 kitap) içerik analizi yöntemiyle değerlendirmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre; en çok yayın 2019 yılında ve en fazla sayıda makale “Denetim Dergisi”nde yayınlanmıştır.

Özdoğan ve Mollaoğulları (2020) tarafından, Türkiye’de 2009-2019 döneminde iç denetim ve bağımsız denetim ilişkisi üzerine yazılmış 17 lisansüstü tez içerik analizi ile incelenmiştir.

Salur (2020), Türkiye’de 2002-2019 yıllarında denetim alanında yayınlanan 115 makaleyi içerik analizi ile incelemiştir.

Behrend ve Eulerich (2019), 1977-2018 yıllarındaki denetim komitesi üzerine yazılmış Scopus veri tabanından ulaşılan 92 makaleyi bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemişlerdir.

Kaya (2019), Türkiye’de 1995-2018 yıllarında denetim konusunda yazılan 128 doktora tezini içerik analizi yöntemiyle incelemiş, araştırma sonuçlarına göre, bu alanda en fazla tez “Marmara Üniversitesi”nde yazılmış, tezlerde en yoğun çalışılan konu iç denetim/iç denetçi olmuştur. İç denetim kapsamında en fazla “risk odaklı iç denetim” konusu işlenmiştir.

Öztürk ve Yılmaz (2019) tarafından, iç denetim, iç kontrol ve kontrol öz değerlendirme konusunda web of science veri tabanında taranan 1.693 akademik çalışma (makale, bildiri, kitap tahlili vs.) bibliyometrik analiz edilmiştir. İlk yayınların 1970 yılında yayınlanmış olduğu, en fazla yayının ABD’de yapıldığı ve “denetim, dolandırıcılık, etik, dış denetim, dış kontrol, finansal skandallar” gibi anahtar kelimeler arasında güçlü bağlantıların bulunduğu araştırma sonuçlarındandır.

Dinç ve Atabay (2018), ulusal literatürde 2009-2016 yıllarında 133 akademik dergide denetim konusunda yayınlanmış 248 makaleyi içerik analizi yöntemiyle analiz ettikleri çalışmalarında, ilgili yıllarda iç denetim konusunda 66 makalenin yayınlandığı ve bağımsız denetim konusundan sonra en sık rastlanan araştırma konusunun iç denetim olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Öztürk ve Yılmaz (2018), denetim ve adli muhasabe alanlarında Social Sciences Citation Index kapsamındaki Şubat 2018 yılına kadar yayınlanmış 2.599 akademik çalışmayı bibliyometrik analiz yöntemiyle analiz etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, 1990 sonrasında yayın sayısı artmış olup, en fazla çalışma 2016 yılında yapılmıştır. En

fazla yayın ise ABD’de yayınlanmış, en sık kullanılan anahtar kelimelerden ilk üçü “denetim, kurumsal yönetim ve iç denetim” olmuştur.

Roussy ve Perron (2018), 2005-2017 yılları arasında önde gelen dergilerde iç denetim alanında yapılan yayınları literatür taraması ile incelemişler, “iç denetimin çoklu rolleri”, “iç denetim kalitesi” ve “iç denetim uygulamaları” temalarında yayınları sınıflandırmışlardır. Çalışma sonucunda, SOX öncesi döneme kıyasla iç denetim çalışmalarının arttığı fakat iç denetim fonksiyonuna ilişkin araştırmaların henüz tamamlanmadığı, açığa kavuşturulması gereken konuların var olduğu ifade edilmiştir.

3. YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, iç denetim konusunda yapılan akademik çalışmaların incelenmesidir. Araştırma verileri Web of Science Core Collection (WoS) veri tabanından elde edilmiştir. Söz konusu veri tabanı dünya çapında kaliteli yayınları (makale, kitap bölümü, konferans metni vb.) içermekte olduğu için seçilmiştir. Amaca yönelik olarak WoS veri tabanından “iç denetim” alanında yazılmış akademik çalışmalar taranmıştır. Başlığında “iç denetim” yer alan 698 akademik çalışmaya ulaşılmış olup, analiz birimi olarak araştırma makaleleri baz alınmıştır. Çalışmalar “business economics” araştırma alanıyla sınırlandırıldığında ise ulaşılan 510 akademik çalışma (makale, bildiri, kitap bölümü, kitap vb.) içerisinde ilgili 354 makale bibliyometrik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir.

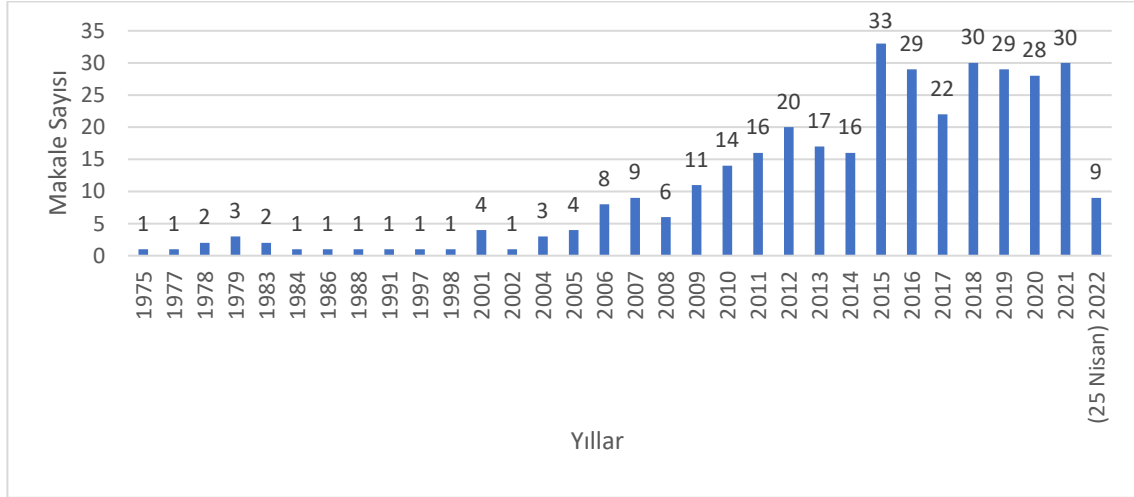
Bibliyometri, bilimsel yayınların bilimsel topluluk üzerindeki etkilerinin atıflarla ölçülmesidir (King, 1987: 261). Başka bir tanıma göre, “belirli bir alanda belirli bir dönemde ve belirli bir bölgede kişiler ya da kurumlar tarafından üretilmiş yayınların ve bu yayınlar arasındaki ilişkilerin sayısal olarak analizidir” (ULAKBİM, 2022). Bibliyometrik analiz, performans analizi ve bilim haritalaması tekniğiyle iki farklı şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada bilim haritalaması tekniği benimsenmiştir. Bilim haritalaması kapsamında yapılan analizler şöyledir (Donthu vd., 2021: 287-290):

- Atıf Analizi (Citation Analysis): Yayınlar arasındaki ilişkilerin ortaya konması, en etkili yayınların belirlenmesini kapsamaktadır.
- Ortak Atıf Analizi (Co-citation Analysis): Atıf yapılan yayınlar arasındaki ilişkiler, temel temalar ortaya konmaktadır.
- Bibliyometrik Eşleşme (Bibliographic Coupling): Atıf yapılan yayınlar arasındaki ilişkiler, periyodik ve mevcut temalar belirlenmektedir.
- Ortak Kelime Analizi (Co-word Analysis): Konular arasında var olan ve gelecek ilişkiler, yazılı içerik (kelimeler) analiz edilmektedir.
- Ortak Yazar Analizi (Co-authorship Analysis): Yazarlar arasındaki sosyal etkileşimler ve ilişkiler, yazarlar ve yazar bağlantıları (ülke, kurum vb.) analiz edilmektedir.

Bu araştırmada WoS veri tabanından ulaşılan veriler arasındaki ilişkilerin ortaya konulması amacıyla VOSviewer yazılım programı kullanılarak bilimsel haritalama tekniklerinden atıf analizi, ortak atıf analizi, ortak yazar analizi ve bibliyografik eşleşme analizi gerçekleştirilmiştir.

4. BULGULAR

WoS veri tabanından ulaşılan iç denetim konusunda ilk makale 1975 yılında yayınlanmıştır. Makale sayıları özellikle 2002 yılından sonra hızlı bir artış eğilimine girmiştir. En çok makale yayınlanan yıl 2015 yılı olmuştur. Çalışma kapsamında incelenen makalelerin yıllara göre dağılımı Grafik 1’de gösterilmektedir.

Grafik 1: Yıllara göre makale sayılarının dağılımı

Kaynak : Web of Science Veri tabanı, 2022

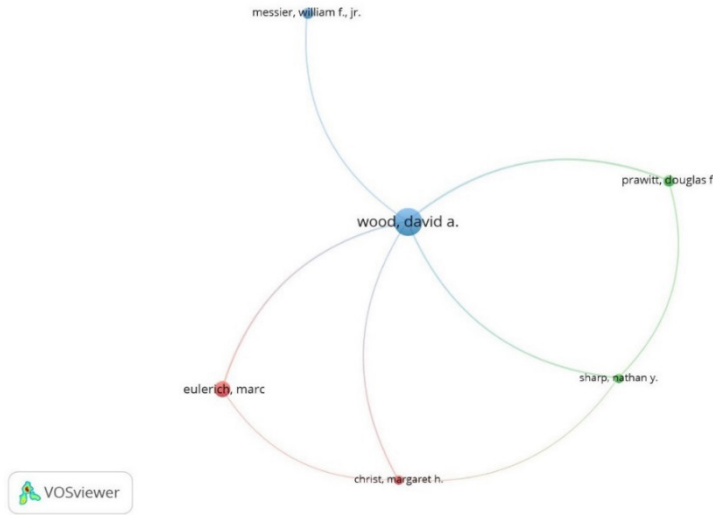
4.1 Etkili Yayınların, Yazarların ve Kuruluşların Belirlenmesi, Ortak Yazarlık ve Atıf Analizi

İç denetim alanında yayın yapan 600 farklı yazar bulunmaktadır. Alzeban A., Barac K., Wood D.A., Sarens G. bu alanda en yoğun çalışan yazarlardır. En az 6 makalesi olan yazarlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: İç denetim alanında en fazla makale yayınlayan yazarlar

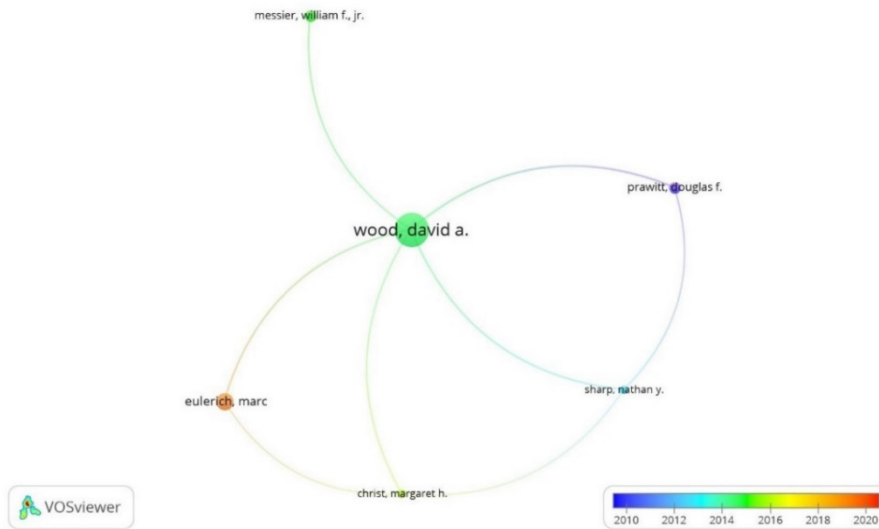
Yazar	Yayın Sayısı
Alzeban A.	13
Barac K.	13
Wood D.A.	12
Sarens G.	11
Moeller R.R.	9
Plant K.	8
Fourie H.	7
Subramaniam N.	7

Ortak yazarlık analizi, bir araştırma alanındaki akademisyenler arasındaki etkileşimleri göstermektedir (Donthu vd., 2021: 290). Yazarlar arasından en az 3 yayını olan 47 yazar tespit edilmiştir. Ancak 47 yazardan bazıları arasında bağlantı bulunmamaktadır. Birbirleriyle ilişkili 6 yazara ulaşılmıştır. Ortak yazarlık analizine ait ağ haritası Şekil 1’de gösterilmektedir. Buna göre Wood D.A., Messier W.F, Eulerich M., Sharp N.Y., Prawitt D.F., Christ M.H. iş birliğinde bulunmuştur. Yazarlar, iş birliklerine göre 3 farklı kümede (mavi, yeşil, kırmızı) görülmektedir. Wood, iş birliklerinin merkezindedir ve diğer yazarlar ile ortak yayın yapmıştır. Messier, sadece Wood ile iş birliği yaparken diğer yazarların arasında en az iki bağlantı bulunmaktadır.

Şekil 1: Ortak yazarlar ağ haritası bağlantıları

Zamansal olarak yazarların iş birliklerini gösteren Şekil 2'e göre daha güncel olan iş birliği ağı Eulerich M. ile Wood D.A. ve Christ M.H. arasındadır.

Şekil 2: Ortak yazarlar ağ haritası bağlantıları (zamansal)

İç denetim konusunda en sıklıkla yayın yapan 375 kuruluş bulunmaktadır. İç denetim alanında en fazla yayın yapılan ilk 5 kuruluş aşağıdaki tabloda verilmiştir. İç denetim konusunda literatüre en fazla katkı sunan üniversite "University of Pretoria" olmuştur.

Tablo 2: İç denetim alanında en yoğun çalışan yazarların bulunduğu üniversiteler

Üniversite Adı	Yayın Sayısı
University of Pretoria	27
King Abdulaziz University	13
University System of Georgia	13
Brigham Young University	12
University Catholique Louvain	11

Kaynak: Web of Science Veri tabanı, 2022.

Kuruluşlar içerisinde en az 5 yayın yapan 25 kuruluş bulunmaktadır. Yayınlar bazında en fazla bağlantılı olan 8 kuruluş arasındaki ilişkiler ağı Şekil 3'te gösterilmiştir. "University of Pretoria", "Tshwane University

of Technology” ve “University South Africa” yeşil küme olarak merkezdedir. “Bentley University”, “Catholic University of Leuven” ve “University of Pisa” kırmızı küme, “Shaqra University” ve “Universiti Utara Malaysia” mavi kümede işbirliği halindedir.

Şekil 3: Kuruluşların ağ haritası bağlantıları

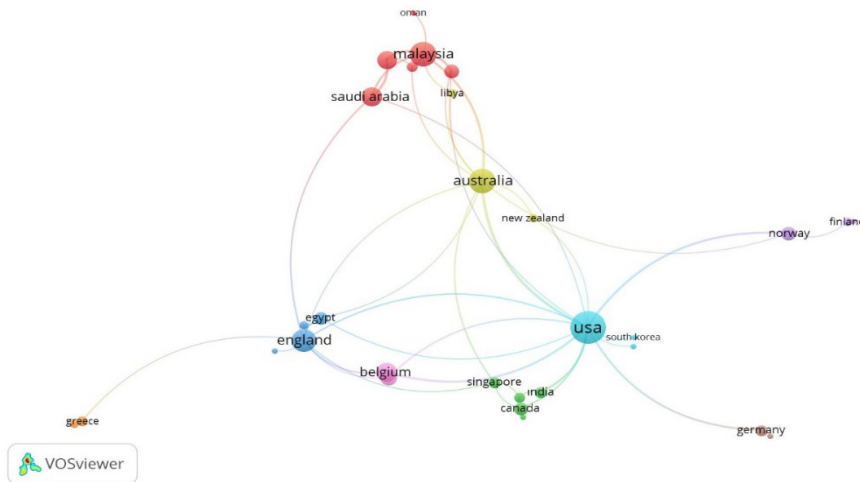
Makaleler, 68 farklı ülkelerde yayınlanmış olup, iç denetim konusunda en az 8 yayın yapan ülkeler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3: İç denetim alanında en fazla makale yazılan ülkeler

Ülke	Yayın Sayısı	Ülke	Yayın Sayısı
Amerika Birleşik Devletleri	105	Belçika	12
Güney Afrika	43	Kanada	11
Avustralya	40	Almanya	11
Malezya	22	İtalya	10
Sudi Arabistan	20	Türkiye	9
İngiltere	13	İspanya	8

Kaynak: Web of Science Veri tabanı, 2022

İç denetim konusunda yayınlanan makalelerin yayınlandığı ülkelerin birbirleriyle bağlantı gücünü gösteren bibliyometrik ağ haritası ise Şekil 4’te verilmiştir. Bir ülkeye ait yayın sayısı eşik değeri en az 2 yayın ile sınırlandırılmıştır. Eşik değerleri karşılayan 40 ülkenin diğer ülkelerle olan ilişki gücü hesaplanmış ve bağlantısı olan 30 ülke bilimsel haritalama analiz tekniği ile toplam bağlantıları ağırlıklandırılarak görselleştirilmiştir. Harita üzerindeki dairelerin büyüklüğü o ülkenin iç denetim konusunda daha fazla yayın yaptığını, dairelerin birbirleriyle mesafesi ise o dairelerce temsil edilen ülkelere yapılan yayınların benzerliğini göstermektedir. Yakınlık arttıkça yayınların benzerliği artmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda Şekil 4 incelendiğinde, ABD’de en fazla yayının yapıldığı ve merkezde yer aldığı görülmektedir. ABD diğer ülkelerin yayınlarını etkilemektedir. ABD dışında Güney Afrika, Avustralya, Malezya, Sudi Arabistan, İngiltere, Belçika, Almanya, İtalya, Kanada ve Türkiye adresli iç denetim konusunda yayınlanan makaleler diğer ülkelere göre daha fazladır.

Şekil 4: Ülkelere göre ağ analizi

Atıflar, yayınlar arasındaki entelektüel bağlantıları göstermektedir. Yayının etkisi yayınların aldığı atıf sayısına göre belirlenir. Atıflar aracılığıyla bir araştırma alanındaki en etkili yayınları analiz ederek o alanın entelektüel dinamikleri ortaya konulabilir (Donthu vd., 2021: 288). Makaleler atıflar açısından incelendiğinde, 354 makaleye toplam 5.033 atıf, kendi atıfları haricinde 3.106 atıf yapılmıştır. Ayrıca makaleler yıllık ortalama 119.83 atıf sayısına ve 41 H-indeks’ine sahiptir. En fazla atıf alan ilk 10 makale Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: İç denetim alanında en fazla atıf alan makaleler

	Yazarlar	Makale Adı	Dergi Adı	Yıllık Ortalama	T o p l a m Atıf Sayısı
1	Prawitt, D. F.; Smith, J. L. ve Wood, D. A. (2009)	Internal audit quality and earnings management	Accounting Review	15,29	214
2	Goodwin-Stewart, J. ve Kent, P. (2006)	Relation between external audit fees, audit committee characteristics and internal audit	Accounting and Finance	9,53	162
3	Felix, W. L; Gramling, A. A. ve Maletta, M. J. (2001)	The contribution of internal audit as a determinant of external audit fees and factors influencing this contribution	Journal of Accounting Research	6,91	152
4	Arena, M ve Azzone, G. (2009)	Identifying organizational drivers of internal audit effectiveness	International Journal of Auditing	8,79	123
5	Lin, S; Pizzini, M; Vargus, M. ve Bardhan, I. R. (2011)	The role of the internal audit function in the disclosure of material weaknesses	Accounting Review	9,58	115
6	Coram, P; Ferguson, C ve Moroney, R (2008)	Internal audit, alternative internal audit structures and the level of misappropriation of assets fraud	Accounting and Finance	7,4	111
7	Goodwin-Stewart, J. ve Kent, P. (2006)	The use of internal audit by Australian companies	Managerial Auditing Journal	5,94	101
8	Soh, D.S.B. ve Martinov-Bennie, N. (2011)	The internal audit function perceptions of internal audit roles, effectiveness and evaluation	Managerial Auditing Journal	8,17	98
9	Sarens, G. ve De Beelde, I. (2006)	The relationship between internal audit and senior management: A qualitative analysis of expectations and perceptions	International Journal of Auditing	5,18	88
10	Mihret, D. G. ve Yismaw, A. W. (2007)	Internal audit effectiveness: An Ethiopian public sector case study	Managerial Auditing Journal	5,44	87

Kaynak: Web of Science Veri tabanı, 2022

İç denetim çalışmalarında en fazla atıf, Prawitt, D.F., Smith, J.L. ve Wood, D.A. (2009) tarafından “Accounting Review” dergisinde yayınlanan «Internal Audit Quality and Earnings Management» başlıklı makalede alınmıştır.

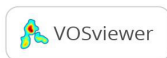
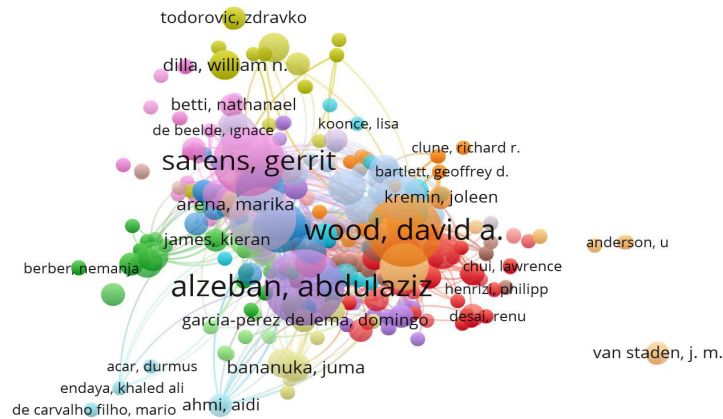
Atıf sayıları açısından ülkeler değerlendirildiğinde en fazla atıf sayısı yine ABD merkezli yayınlara yapılmıştır. ABD’yi, Avustralya, Belçika, Malezya, İtalya, Norveç, İngiltere, Güney Afrika, Sudi Arabistan ve Kanada takip etmektedir.

En çok atıf alan yazarlar incelendiğinde ise en az 150 atıf alan 20 yazara ulaşılmıştır. Bu yazarlar aşağıdaki tabloda verilmiştir. En çok atıf alan ilk üç yazar Wood D.A., Prawitt D.F. ve Abbott L.J. ve Parker S.'dir.

Tablo 6: En fazla atıf alan makalelerin yazarları

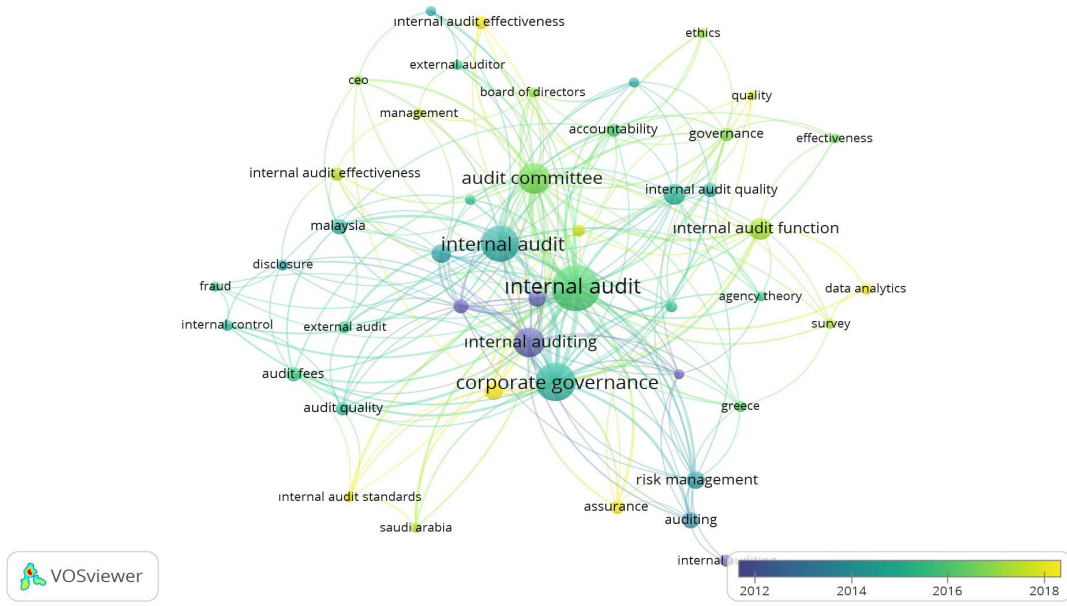
Sıra	Yazar	Makale Sayısı	Atıf Sayısı
1	Wood, D.A.	12	606
2	Prawitt D.F.	4	411
3	Abbott L.J.	6	368
4	Parker S.	6	368
5	Peter G.F.	5	368
6	Subramaniam N.	7	313
7	Sarens G.	11	286
8	Goodwin-Stewart J.	2	263
9	Kent P.	2	263
10	Smith J.I.	1	214
11	Stewart J.	4	213
12	Arena M.	3	207
13	Azzone G.	3	207
14	Felix W.I.	2	190
15	Gramling A.A.	2	190
16	Maletta M.J.	2	190
17	Pizzini M.	3	185
18	Lin S.	2	178
19	Sharp N.Y.	3	159
20	Messier W.F.	4	157

Şekil 6, atıflar açısından yazarlar arasındaki iş birliklerini göstermektedir. Wood D.A., Alzeban A. ve Sarens G. yayın sayıları fazla olup, atıf açısından diğer yazarlar ile güçlü bağlantılara sahiptirler.

ali, a. md

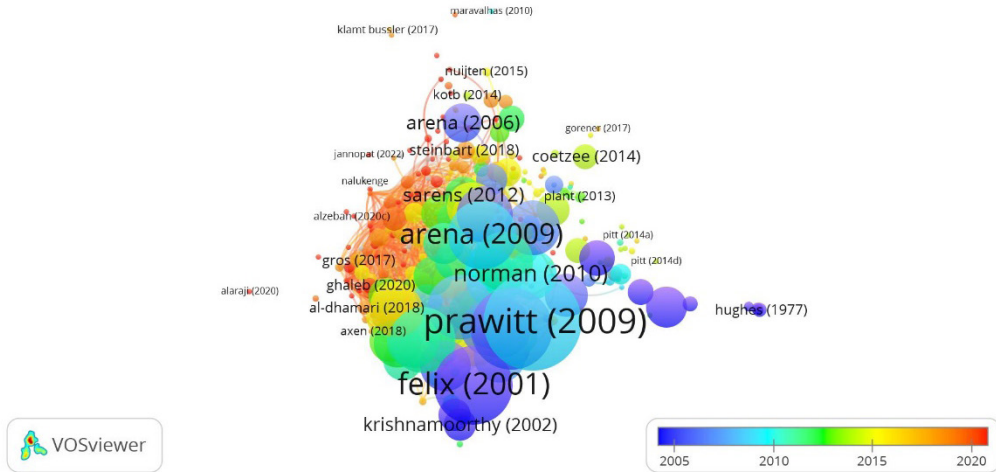
Şekil 6: Atıflar açısından yazarların ağ haritası

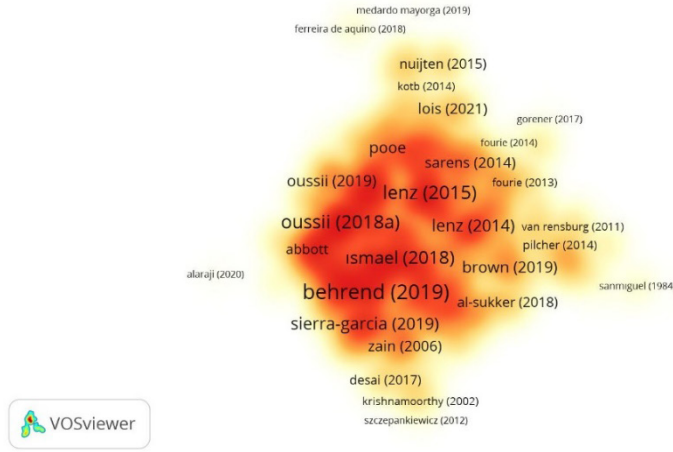
Şekil 8: Anahtar kelimelerin yıllara göre ağ grafiği

4.3 Bibliyometrik Eşleştirme Analizi

Bibliyografik eşleşme, referans listelerinde bir veya daha fazla ortak kaynağa atıf yapan dokümanlar başka bir ifadeyle ortak referansları paylaşan dokümanlar bibliyografik eşleşmiş dokümanlar olarak nitelendirilir ve iki yayının içeriklerinin de benzer olduğu varsayılır (Kessler, 1963: 10). Burada, atıf yapılan yayınlara dayalı olarak tematik kümeler oluşturulmaktadır. Yeni ve niş yayınlar bibliyografik eşleme yoluyla görünürlük kazanabilmektedir. Bibliyografik eşleştirme, geniş bir tema yelpazesini ve güncel temaları ortaya çıkarmak isteyen işletme bilimi akademisyenleri için uygundur (Donthu vd., 2021: 288). Araştırma kapsamındaki 354 makalenin referans listelerinin benzerliği bibliyometrik eşleşme analizi ile incelenmiş ve zamansal ağ analizi Şekil 9'da gösterilmiştir. Çalışmaların atıf sayısı arttıkça, temsil edildiği dairenin çapı büyümektedir. Makaleler 8 farklı kümede zamansal olarak birbirleriyle eşleştirilmiştir. 2015 yılı sonrasında yapılan çalışmalarda eşleşmeler kırmızıya dönük şekilde renklendirilmiştir. Referans olarak diğer makaleler ile benzerliği bulunmayan çalışmalar, iç denetim konusundaki niş alanların belirlenmesinde yardımcı olabilir. Diğer çalışmalar ile referansları açısından eşleşmeyen çalışmalardan bazıları Şekil 10'daki yoğunluk haritasında yoğunluğun etrafındaki uç noktalarda görülmektedir. Bu noktalardaki araştırma konuları, kamu sektöründe iç denetim, kredi kooperatiflerinde iç denetim, iç denetim kalitesi, siber suçlara karşı iç denetim, iç denetim personeli ve riske dayalı iç denetim konularına odaklanmaktadır.

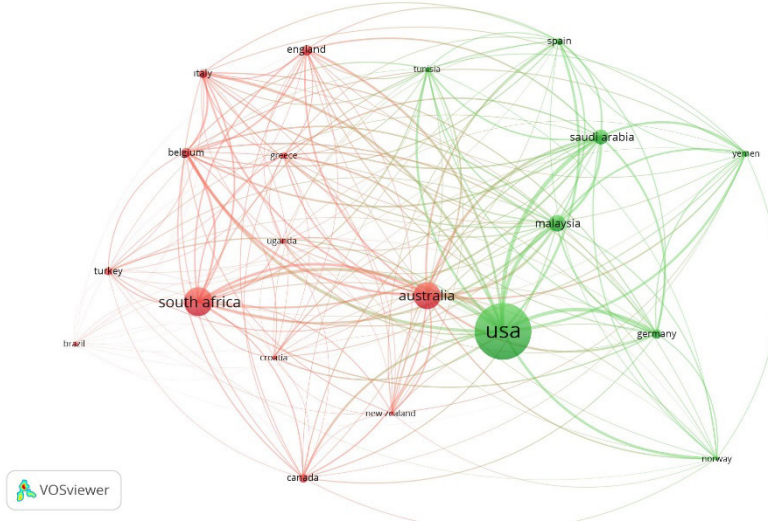

Şekil 9: Bibliyografik eşleşme analizi (zamansal)

Şekil 10: Yoğunluk haritası

Bibliyografik eşleştirme analizi kapsamında 68 farklı ülke içerisinde en az 5 yayını bulunan ülke sayısı 20'dir. Bu ülkeler arasında yeşil ve mavi renkte 2 kümede 187 bağlantı gösterilmektedir. Ortak referansları paylaşan yayınlar benzer bulunmakta ve aynı kümede yer almaktadır. Şekil 12'de Türkiye adresli iç denetim konusundaki yayınlar kırmızı kümede bulunan ülkelerdeki (Güney Afrika, Avustralya, İngiltere, İtalya, Belçika, Yunanistan, Hırvatistan, Brezilya, Kanada, Yeni Zelanda, Uganda) yayınlar ile benzer bulunmuştur. Yeşil kümede yer alan ülkelerdeki (ABD, Almanya, Sudi Arabistan, Malezya, İspanya, Tunus, Norveç, Yemen) yayınlar referansları açısından benzerdir.

Şekil 11: Makalelerin ülkelere göre dağılımlarının atıf bakımından ağ analizi

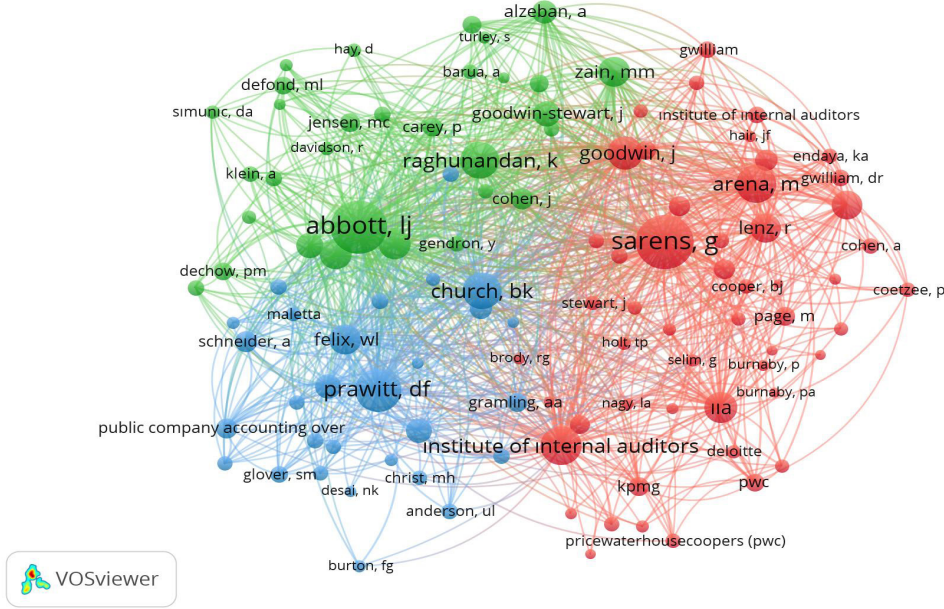
4.4 Ortak Atıf Analizi

Ortak atıf analizinde iki yayın, başka bir yayının referans listesinde birlikte yer aldıklarında iki yayın birbirine bağlı kabul edilmektedir. Bu analizi kullanmanın yararı, en etkili yayınları bulmanın yanı sıra, tematik kümelerin de keşfedilebilmesidir. Burada tematik kümeler, atıf yapılan yayınlara dayalı olarak türetilir. Bununla birlikte, ortak atıf analizi yalnızca yüksek atıf alan yayınlara odaklanır. Bu anlamda ortak atıf analizi önemli yayınlara ve bilgilere ulaşma noktasında işletme alanı için uygundur (Donthu vd., 2021: 288).

İç denetim konusundaki makalelerden en az 20 atıf alan yazarların ağ haritası aşağıdaki şekilde verilmiştir. Şekilden de görüleceği üzere, en fazla sayıda ortak atıf alan en güçlü bağlantıları bulunan yazarlardan bazıları Sarens, G., Abbott, L.J., Prawitt D.F, Institute of Auditors, Arena M., Church B.K., Raghunandan K., Goodwin J.,

Carcello C.V., Zain M., Felix W.L. olmuştur. Ayrıca aynı renk kümesinde bulunan yazarların çalışmaları benzer bulunmuştur.

600'den fazla atıf alan kaynaklar ise "Managerial Auditing Journal", "Accounting Review", "Auditing A Journal of Practice Theory", "Accounting Horizons", "International Journal of Auditing" olmuştur.

Şekil 12: Ortak atıf ağ analizi

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İşletmelerin amaçlarına ulaşabilmesi ve risk yönetimi, iç kontrol, yönetim süreçlerini etkin şekilde yürütebilmesi için etkin iç denetim fonksiyonuna ihtiyaçları vardır. İşletmelerde, etkin iç denetim fonksiyonu için iç denetimin diğer işletme fonksiyonlarıyla ilişkisine, farklı sektörlerde iç denetim uygulamalarına, iç denetim kalitesine, finansal raporlama kalitesinde iç denetimin rolüne, iç denetim komitesine, personeline ilişkin ve daha çeşitli konularda açığa kavuşturulması gereken hususlar mevcuttur. Bu anlamda ilgili alandaki mevcut çalışmaların analiz edilmesi, alana ilişkin önemli yayın, yazar, kurum, dergi ve ülkelerin tespit edilmesine, yeterince açıklanmamış konuların aydınlatılmasına önemli katkılar sunacaktır.

Bu çalışmada, uluslararası yazında iç denetim konusunda yayınlanmış 354 makale bilim haritalaması tekniğiyle bibliyometrik analize tabi tutulmuştur. Çalışma kapsamında, iç denetim alanında ilk yayına 1975 yılında rastlanmıştır. Makale sayıları 2002 yılı sonrasında artış eğilimine girmiştir. İç denetim araştırmalarına artan bu ilgi, Behrend ve Eulerich (2019) ve Roussy ve Perron (2018) tarafından İç Denetçiler Enstitüsü'nün kurulması ve Sarbanes Oxley Yasası (SOX) gibi sebepler ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu yıllarda, başta Avrupa ve Amerika olmak üzere, işletmelerin iç kontrol ve kurallara dikkat etmemesi ve bunun önemli iflaslarla sonuçlanan şirket skandallarına dönüşmesi kurumsal yönetimi ön plana çıkarmış, böylece dünya çapında bu gibi durumlardan kaçınmak için 2002 tarihli SOX Yasası hazırlanmıştır. Yasa, bu süreçte hazırlanan çeşitli yasal düzenlemelerden en yaygın olarak bilinen ve Amerikan Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören şirketlere çok sayıda gereklilik getiren yasadır. Özellikle birkaç yıllık deneyimden sonra iç denetimin rolü, SOX gerekliliklerine uygunluğunun test edilmesi ve belgelenmesine indirgenmiştir (ECIIA, 2007:7).

İç denetim alanında en yoğun çalışan yazarlar Alzeban A., Barac K., Wood D.A., Sarens G. olup, diğer yazarlar ile en fazla iş birliğinde olan yazar Behrend ve Eulerich (2019) çalışmalarında olduğu gibi Wood D.A. olarak belirlenmiştir. En fazla atıf alan yazar yine Wood D.A. olmuştur. Yüksek sayıda ortak atıf alan güçlü bağlantıları bulunan yazarlardan bazıları şöyledir: Sarens, G., Abbott, L.J., Prawitt D.F., Institute of Auditors, Arena M., Church B.K., Ragunandan K., Goodwin J., Carcello C.V., Zain M., Felix W.L.

“Managerial Auditing Journal”, “Accounting Review”, “Auditing a Journal of Practice Theory”, “Accounting Horizons”, “International Journal of Auditing” en yüksek atıf alan dergilerdir. Ayrıca iç denetim konusunu en fazla çalışan yazarların bulunduğu üniversite “University of Pretoria”dır. “University Pretoria” ile “Tshwane University of Technology” ve “University South Africa” arasında güçlü iş birlikleri bulunmaktadır.

Makaleler, 68 farklı ülkelerde yayınlanmış olup, Öztürk ve Yılmaz’ın (2019) araştırma sonuçlarıyla uyumlu olarak en fazla makale yayınlanan ülkenin ABD olduğu belirlenmiştir. ABD’yi Güney Afrika ve Avusturalya takip etmektedir. Türkiye ise yayın sayısı açısından 11. sırada yer almaktadır. Makalelere toplam atıf sayısı 5.033’tür. En fazla atıf alan makale, başka bir deyişle en etkili yayın, Prawitt, D.F.; Smith, J.L. ve Wood, D.A. (2009) tarafından yazılan “Internal audit quality and earnings management” başlıklı makedir. En fazla atıf alan makaleler ABD merkezlidir ve ABD’yi Avusturalya, Belçika, Malezya, İtalya, Norveç, İngiltere, Güney Afrika, Sudi Arabistan ve Kanada takip etmektedir. Atıf sayısı fazla olduğu için iç denetim yazınının bu ülkelerdeki çalışmalara göre şekillendiği söylenebilir. Yayın sayısına göre yapılan ülke sıralaması ile atıf sayısına göre ülke sıralaması farklılaşmaktadır. Bazı ülkelerde yayın sayısının yüksek yayın etkisinin düşük, bazı ülkelerde yayın sayısının düşük fakat yayınların etkisinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Örneğin; Norveç az sayıda iç denetim konusunda yayına sahip olmakla beraber sıralama atıf sayısına göre yapıldığında, Norveç en çok atıf yapılan yayınlara sahip 6. ülke olmaktadır. Ülkemiz ise yayın sayısı olarak iyi durumda bulunsa da atıf sayısı bakımından birçok ülkenin gerisinde kalmaktadır. Ayrıca Türkiye adresli iç denetim konusundaki makaleler referans listesi açısından Güney Afrika, Avusturalya, İngiltere, İtalya, Belçika, Yunanistan, Hırvatistan, Brezilya, Kanada, Yeni Zelanda, Uganda adresli makaleler ile benzer bulunmuştur.

İç denetim araştırmalarında en sık rastlanan anahtar kelimeler “iç denetim”, “kurumsal yönetim”, “finansal raporlama kalitesi”, “denetim komitesi”, “iç denetim fonksiyonu”, “iç denetim kalitesi” olarak sayılabilir. Anahtar kelimelerin durumu yıllar ile ilişkilendirildiğinde son yıllarda özellikle “finansal raporlama kalitesi”, “iç denetim standartları”, “güvence”, “veri analizi”, “iç denetim kalitesi”, “iç denetim etkinliği” gibi konular öne çıkmaktadır. Bu konular ile özellikle “iç denetim”, “kurumsal yönetim”, “denetim komitesi”, “denetim kalitesi”, “kazanç yönetimi”, “risk yönetimi”, “iç denetim fonksiyonu” konuları arasında güçlü bağlantılar mevcuttur. Behrend ve Eulerich (2019), iç denetim fonksiyonunun kalitesinin finansal raporlama sürecinin kalitesiyle ilişkili olduğu için özellikle SOX sonrası dönemde, iç denetimin kurumsal yönetim araştırmalarında etkili bir konuma geldiğini ifade etmişlerdir.

Referans listesi açısından diğer makaleler ile benzerlik göstermeyen makaleler, niş alanlar ile ilgili fikir sağlamaktadırlar. İç denetim araştırmalarında referans listesi açısından benzerlik göstermeyen makalelerin araştırma konuları kamu sektöründe iç denetim, kredi kooperatiflerinde iç denetim, iç denetim kalitesi, siber suçlara karşı iç denetim, iç denetim personeli ve riske dayalı iç denetim üzerinedir.

Giderek artan ve karmaşık hale gelen riskler nedeniyle iç denetimin rolünün, risk yönetimi, kültür ve davranış, sürdürülebilirlik ve diğer finansal olmayan raporlama önlemleri gibi alanlarda genişlemesi beklenmektedir. Kuruluşlar, yeni teknoloji, jeopolitik, siber güvenlik ve yıkıcı yeniliklerin yarattığı giderek artan riskleri ele alırken, canlı ve çevik bir iç denetim fonksiyonu, güçlü kurumsal yönetimi destekleyen elzem bir kaynak olabilir (IIA, 2018). Christ vd. (2021), gelecek iç denetim araştırmaları için bilgi teknolojileri, iç denetim fonksiyonunda istihdam ve personel gelişimi, çevik denetim konularını önermişlerdir.

Özetle, bu çalışma, literatürdeki çalışmalardan kapsam ve zaman dilimi açısından farklıdır ve iç denetim konusunda uluslararası önemli yayınların analizini içermektedir. Bu bağlamda, literatüre katkı sunulması beklenmektedir. Çalışmanın diğer bir katkısı ulusal literatürde gelecek iç denetim araştırmalarına yol gösterici olmasıdır. Türkiye merkezli uluslararası iç denetim araştırmalarının daha fazla atıfa, başka bir ifadeyle yayın etkisinin artırılmasına ihtiyacı vardır. Bunun için, gelecek iç denetim araştırmalarında, iç denetim kalitesi, finansal raporlama kalitesinde iç denetimin rolü, iç denetim standartları, iç denetim etkinliği, iç denetim personeli, iç denetimde bilgi teknolojileri, çevik denetim, kamu sektöründe iç denetim, kredi kooperatiflerinde iç denetim, siber suçlara karşı iç denetim gibi daha güncel konuların işlenmesi faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

- Anderson, U. L., Christ M. H., Johnstone, M. K. ve Rittenberg L. E. (2012). "A Post-SOX Examination of Factors Associated with The Size of Internal Audit Functions", *Accounting Horizons*, 26/2, 167–191. <https://doi.org/10.2308/acch-50115>.
- Aslan, B. (2010). "Bir Yönetim Fonksiyonu Olarak İç Denetim", *Sayıştay Dergisi*, 77, 63-86.
- Behrend, J. ve Eulerich, M. (2019). Four Decades of Audit Committee Research: A Bibliometric Analysis (1977–2018), SSRN, 1-46. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3496040>.
- Behrend, J. ve Eulerich, M. (2020). "The Evolution of Internal Audit Research: A Bibliometric Analysis of Published Documents (1926–2016)", *Accounting History Review*, 29/1, 103-139. <https://doi.org/10.1080/21552851.2019.1606721>
- Christ, M.H., Eulerich, M., Krane, R. ve Wood, D.A. (2021). "New Frontiers For Internal Audit Research", *Account Perspect*, 20, 449-475. <https://doi.org/10.1111/1911-3838.12272>
- DeFond, M., ve Zhang, J. (2014). "A Review of Archival Auditing Research", *Journal of Accounting and Economics*, 58/2–3, 275–326. <https://doi.org/10.1016/j.jacceco.2014.09.002>
- Dinç, E. ve Atabay, E. (2018). "Türkiye'deki Denetim Literatürünün İçerik Analizi 2007–2016", *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 17/53, 101-114.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). "How To Conduct A Bibliometric Analysis: An Overview and Guidelines", *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Eulerich A. ve Eulerich M (2020). "What is The Value of Internal Auditing? – A Literature Review on Qualitative And Quantitative Perspectives", *Maandblad Voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 94/3-4, 83-92. <https://doi.org/10.5117/mab.94.50375>
- European Confederation of Institutes of Internal Auditing- ECIIA (2007). The Role Of Internal Audit In Corporate Governance In Europe. (30.04.2022). <https://www.iiia.nl/SiteFiles/PDF/ECIIA%20The%20Role%20of%20Internal%20Audit%20in%20CorpGov%20in%20Europe%20-%202007-03-20.pdf>
- Institute of Internal Auditors IIA (2018). Internal Auditing's Role in Corporate Governance. (30.04.2022). <https://docs.ifaci.com/wp-content/uploads/2018/07/Internal-Auditings-Role-in-Corporate-Governance.pdf>
- Institute of Internal Auditors IIA (2022). What is Internal Audit?. (25.04.2022) <https://www.theiia.org/en/about-us/about-internal-audit/>
- Karavardar, A. ve Şahintürk, Y. (2020). "Türkiye'de 2009-2019 Yılları Arasında İç Denetim-İç Kontrol Konularında Yayımlanmış Akademik Çalışmalar", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19th International Business Congress Special Issue, 283-295. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.846514>.
- Kaya, H. P. (2019). "Türkiye'de Denetim Alanında Yazılmış Olan Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, 556-576.
- Kessler, M. M. (1963). "Bibliographic Coupling Between Scientific Papers", *American Documentation*, 14/1, 10-25. <https://doi.org/10.1002/asi.5090140103>
- King, J. (1987). "A Review of Bibliometric and Other Science Indicators and Their Role in Research Evaluation", *Journal of Information Science*, 13, 261-276. <https://doi.org/10.1177/016555158701300501>
- Kurbanova, M. ve Cavlak, H. (2021). "Blokzincir ve Denetim Alanındaki Makalelerin Bibliyometrik Analizi", *TIDE Academia Research*, 3/2, 213-246.
- Özdoğan, B. ve Mollaoğulları, B. F. (2020). "Türkiye'de İç Denetim ve Bağımsız Denetim İlişisine Yönelik Yapılan Lisansüstü Tez Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma", *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 13/3, 787-817. <https://doi.org/10.29067/muvu.740780>
- Öztürk, S. ve Yılmaz, C. (2018). "Denetim ve Adli Muhasebe Alanındaki Çalışmaların Bibliyometrik Analiz Tekniği ile İncelenmesi", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 39/39, 173-188. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.406270>
- Öztürk, S. ve Yılmaz, C. (2019). "Bibliometric Analysis of Internal Control, Internal Auditing and Control Self-Assessment", *Finance and Accounting I*, (Ed. T. Çürük), Akademisyen Kitapevi, Ankara.

- Pizzi, S., Venturelli, A.,Variale, M. ve Macario, G. P. (2021). "Assessing The Impacts Of Digital Transformation on Internal Auditing: A Bibliometric Analysis", *Technology in Society*, 67, 2-11. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101738>
- Ramamoorti, S. (2003). "Internal Auditing: History, Evolution, and Prospects", *Research Opportunities in Internal Auditing*, (Ed. A. D. Bailey, A. A. Gramling, ve S. Ramamoorti), Altamonte Springs, FL: Institute of Internal Auditors Research Foundation.
- Roussy, M. ve Perron, A. (2018). "New Perspectives in Internal Audit Research: A Structured Literature Review", *Account Perspect*, 17, 345-385. <https://doi.org/10.1111/1911-3838.12180>
- Ruud, F. (2003). "The Internal Audit Function: An Integral Part Of Organizational Governance", *Research Opportunities in Internal Auditing*, (Ed. A. Bailey, A. Gramling, S. Ramamoorti), Altamonte Springs: IIA - The Institute of Internal Auditors.
- Sabuncu, B. (2017). "İşletmelerde İç Denetim ve İç Kontrol İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18/2, 161-174.
- Salur, M.N. (2020). "Türkiye'deki Akademik Dergilerde Denetim Alanında 2002-2019 Yılları Arasında Yayımlanmış Bilimsel Makalelerin İçerik Analizi", *Third Sector Social Economic Review*, 55/4, 2828-2846. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.20.12.1464>
- TİDE (2022). *TİDE Kilometre Taşları*. (10.04.2022), <https://www.tide.org.tr/page/4/Kilometre-Taslari>
- ULAKBİM (2022). Bibliyometrik Analiz Sıkça Sorulan Sorular. (25.06.2022), <https://cabim.ulakbim.gov.tr/bibliyometrik-analiz/bibliyometrik-analiz-sikca-sorulan-sorular/>
- Web of Science Core Collection (WoS) (2022). (25.04.2022) <https://www.webofscience.com/wos/woscc/basic-search>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.04.2022 ✓Accepted/Kabul:08.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1101843

Research Article/Araştırma Makalesi

Derelioğlu, S. (2022). "Z Kuşağının Kariyer Beklentileri ile Yaşam Doymu İlişkisinin Farklı Değişkenler Açısından Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.301-314.

Z KUŞAĞININ KARIYER BEKLENTİLERİ İLE YAŞAM DOYUMU İLİŞKİSİNİN FARKLI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN ANALİZİ

Semih DERELİOĞLU*

Öz

İnsanın yapısı gereği amaçları, hisleri ve beklentileri zamanın şartlarından etkilenerek değişim göstermektedir. Bu anlamda aynı dönemde yaşamış ve benzer şartların etkisinde kalmış bireylerin benzer tutum ve davranışlar sergilediği görülmüştür. Bu olgudan yola çıkarak "kuşak" kavramı ortaya çıkmış ve doğum yılı baz alınarak kuşaklar sınıflandırılmıştır. Örgütlerin temel öğelerinden birinin beşerî sermaye olduğu düşünüldüğünde, kuşakları anlamak ve kuşaklararası farklılıklar dikkate alarak yönetim sergilemek son derece önemli hale gelmiştir. Bu sınıflandırmanın en genç üyesi olan Z kuşağı iş hayatına atılmaya başlamakta ve örgütler tarafından anlaşılmayı beklemektedir. Bu kapsamda çalışmanın amacı Z kuşağının kariyer beklentileri ile yaşam doymu arasında muhtemel ilişkileri açığa çıkarmaktır. Bu amaca yönelik olarak Manisa ilinde ikamet eden, Z kuşağı yaş sınıflandırmasında yer alan toplam 413 katılımcıdan anket yöntemi ile veriler toplanmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre; gelecekte kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doymuları, karşılanacağına inanmayanlara kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Bununla birlikte iş deneyimine sahip olmanın kariyer beklentisi ile yaşam doymu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olduğu görülmüştür. Buna karşın Z kuşağı bireylerin kariyer beklentisi ile yaşam doymu arasındaki ilişkide aile gelir durumu, eğitim gördüğü okul ve yaşadığı yerin düzenleyici etkiye sahip olmadığı bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Z kuşağı, Kariyer beklentisi, Yaşam doymu, Kuşak sınıflandırması.

EXAMINATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CAREER EXPECTATIONS AND LIFE SATISFACTION OF THE GEN Z IN ACCORDANCE WITH DIFFERENT VARIABLES

Abstract

The feelings and expectations of people change in accordance with the conditions of the time. It has been observed that individuals who have experienced similar situations at the same time have similar attitudes and behaviors. Based on this, the notion of "generation" has emerged, and the generations have been classified according to the year of birth. Considering that one of the basic elements of enterprises is human capital, it has become extremely important to understand the generations and to demonstrate management by considering intergenerational differences. Gen Z, the younger generation in this classification, is beginning to enter the business and is waiting to be understood by the organization. The aim of the study is to reveal the possible relationships between the career expectations of Gen Z and their life satisfaction. For this purpose, data were collected by questionnaire method from a total of 413 participants in the Gen Z age classification, living in the Manisa province. According to the results of the research, it has been observed that the Gen Z individuals who believe that their career expectations will be met in the future will be more satisfied with their lives than those who believe that their career expectations will not be met. Professional experience has been observed to have a moderating effect on the relationship between future career expectations and life satisfaction. It was found that family income status, school and place of residence do not have a moderator effect on the relationship between future career expectations and life satisfaction of Gen Z individuals.

Keywords: Generation Z, Career expectation, Life satisfaction, Generation classification.

* Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihi Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, MANİSA.
e-posa: semih.derelioglu@cbu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0218-0546>).

1. GİRİŞ

Dünyada yaşanan savaşlar, ekonomik krizler, bilimsel gelişmeler ve teknolojik gelişmeler bireylerin dünyayı kavrama biçimlerini derinden etkilemektedir. Dolayısıyla farklı gelişmelere konu olan dönemlerde insanlar dönemin ihtiyaç ve yaşam koşullarına uyum sağlamak ve buna bağlı olarak farklı doğum yılları itibariyle benzer politik ve sosyal olaylardan etkilenenler, birbirine benzer karakteristik özellikleri gösteren bireylerden oluşan bir topluluğu meydana getirmekte ve bu kuşak teorisi ile açıklanmaktadır (Lamm ve Meeks, 2009: 615). Gayeski (2015), yönetim literatüründe kuşak çalışmaları her zaman ilgi ile karşılandığını belirtmiştir. Bunun temel nedenlerinden birisi olarak örgütlerde çalışan farklı kuşaklara ait bireylerin farklı değer yargılarına ve bakış açılarına sahip olmaları gösterilebilir.

Örgütlerin ellerinde bulunan insan kaynağından optimal biçimde yararlanma arzusu, onları farklı kuşakları tanımak, ona göre çalışma koşullarını ve yönetim anlayışlarını geliştirmek zorunda bırakmıştır. Brown (2003), günümüzün çalışma hayatında yer alan kuşakları; Sessiz Kuşak, Baby Boomers Kuşağı, X ve Y kuşakları olarak sıralamıştır. Söz konusu kuşaklar üzerine pek çok çalışma yapılmış olmasına karşın; genel olarak 1990'ların sonu 2000'lerin başlarında doğanların oluşturduğu Z kuşağının iş hayatında henüz yeni olduğu bilinmekte ve bu alanda çalışma sayısı oldukça sınırlıdır (Pozzulo vd., 2013: 63).

Teknolojik gelişmelerin son derece hızlı olduğu bir zamanda dünyaya gelen Z kuşağı bireylerin, iş hayatında hızlı hareket edebilme, küresel network yetenekleri, esnek çalışma arzuları ve bireysellik gibi özellikler bakımından diğer kuşaklara göre farklı karakteristik özellikler sergileyeceği kabul edilmektedir (Düger, 2021: 43). Bu anlamda, Baby Boomers, X ve Y kuşakları ile aynı örgütlerde çalışacak olan ancak farklı teknolojik ve sosyo kültürel etkenlerin tesirinde yetişmiş olan Z kuşağı bireylerin kariyer beklentileri ve bununla birlikte yaşam doyumları da farklılık sergileyecektir. Türkiye'nin %17'sini oluşturan bu bireylerinin iş yaşamından ve iş yaşamının onlardan beklentilerini anlamak genç nüfus yönünden zengin bir ülke olan Türkiye için son derece önemlidir (Adıgüzel vd., 2014: 174). Tüm bu bilgiler ışığında Z kuşağı bireylerin iş hayatında süratle yer alacağı düşünüldüğünde, onların yönetilmesi ve verimli bir şekilde çalıştırılması yönetim bilimi ve iş dünyası açısından oldukça önem taşımaktadır.

Toplumsal dinamiklerin zaman içerisinde sosyo-kültürel, politik, ekonomik ve teknolojik değişimlere maruz kalmasıyla birlikte her kuşak kendi içerisinde benzersiz bir kimliğe bürünmektedir. Z kuşağı olarak adlandırılan ve günümüz iş dünyasının en genç üyeleri olan araştırma konusu nesil, pek çok açıdan önceki kuşaklardan farklılaşmasıyla birlikte ilginin ve tartışmaların da odağında olmaktadır. Türkiye Z kuşağına ilişkin araştırmaların özellikle söz konusu kuşağın tüketim alışkanlıkları ve politik tutumlarına yönelik olduğu dikkat çekmektedir. Hızla iş hayatında yerini alan ve almaya devam edecek olan Z kuşağını anlamak ve kuşak çatışmalarını önlemek bakımından onların kariyer beklentilerini ve yaşam doyumlarını anlamak ve bu bireyleri önceki kuşaklardan ayıran özelliklerinin ve tutumlarının farkında olarak kuşaklara özgü bakış açısı geliştirmek son derece önemlidir. Bu yönü ile araştırmadan elde edilen bulguların literatürdeki boşluğu gidereceği, iş dünyası ve eğitim sistemine de katkı sağlayacağı beklenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Z Kuşağı

Oh ve Reeves (2014), kuşak sınıflandırmalarında hangi kuşağın hangi yıllar arasını kapsadığı konusunda görüş ayrılıklarının olduğunu belirtmiştir. Z kuşağının da hangi doğum yılından itibaren ele alınacağı bir tartışma konusu olmakla birlikte; Levickaite (2010) ve Feiertag ve Berge (2008), genel olarak Z kuşağını oluşturan bireylerin 1995 ve sonrası doğanlar tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir. Buna karşın Türk alan yazınında ağırlıklı olarak, 2000 yılı ve sonrasında doğanların Z kuşağı olarak nitelendirildiğini görmek mümkündür (Adıgüzel vd., 2014: 174). Literatür incelendiğinde Z kuşağının diğer tüm kuşaklara göre daha fazla kavramsallaştırıldığı dikkat çekmektedir. Bunlardan bazıları; I-Gen, Bir Sonraki Kuşak, Her Daim Online Kuşak, İnternet Kuşağı, Kristal Kuşak ve Suskun Kuşak ve Yeni Bir Sessiz Kuşak kavramları olmuştur (Berkup, 2017: 223; Adıgüzel vd., 2014: 174; Giunta, 2017: 90-91).

İş hayatında yer alan en genç nesil olan Z kuşağı buna karşın diğer kuşaklara göre yaşlı ebeveynlere sahiptir. Bunun yanında çalışan anne ve ev işlerine destek olan baba gibi diğer kuşaklardan farklı ortamlarda yetişen Z kuşağı; aynı zamanda çalışan ebeveynler nedeniyle eğitim hayatına daha erken başlaması bakımından diğer

kuşaklardan ayrılmaktadır. Teknoloji ile tanışma evresi çok erken zamanda başlayan Z kuşağının teknoloji okuryazarlığının son derece yüksek olduğu, internete düşkün olduğu söylenebilir (Levickaite, 2010: 173).

Z kuşağı bireylerin bilgi ve iletişim teknolojileri ile yakın ilişkileri olaylara tepki biçimlerini de etkilemektedir. Bu anlamda söz konusu kuşağın, olaylara sözel ve bedensel tepkilerden ziyade teknoloji araçları vasıtasıyla karşılık vermesi; bu kuşağın suskun kuşak olarak nitelendirilmesinin sebebi görülmektedir (Tandoğan, 2013: 26). Z kuşağı bireylerin, teknolojik araçları kullanımı ve sosyalleşme konusunda zayıf oluşları, izole yaşam biçimleri ve bireyselliğin ön planda olduğu hayat anlayışı yalnızlık hissini beraberinde getireceği düşünülmekte ve söz konusu kuşak “Yeni Bir Sessiz Kuşak” olarak nitelendirilmiştir (Strauss ve Howe, 1991: 335; Gardner ve Davis, 2014: 55-57). Bununla birlikte Z kuşağının, metinler yerine resimler, simgeler ve semboller aracılığıyla iletişim kurmayı tercih etmektedir. Aynı zamanda pek çok işi aynı anda yapma becerisine sahip olan bu bireyler bilgiye çabuk erişen ve hızlı tüketen bir kuşak konumunda olduğu görülmektedir (Giunta, 2017: 91).

2.2. Kariyer Beklentisi

Beklenti, gelecekte ne olacağını tahmin edilmesini ifade eden bir kavramdır. Bireyler çalışma hayatına; yaşam deneyimlerine, kariyer beklentilerine ve kişisel özelliklerine dayalı beklentilerle başlarlar (Knight vd., 2006: 3). Kariyer kavramı; bireyin gerek kendi gerekse çalıştığı veya çalışacağı örgütün hedefleriyle bağlantılı olarak çalışma hayatına dair deneyimleri, ilerlemesi ve hayatı süresince yapacağı işlerin toplamını ifade eden bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Müftüoğlu ve Erol, 2013: 38). Bununla birlikte kariyer beklentisi, bireylerin kariyerlerinin gelecekte nasıl şekilleneceğine yönelik arzu ve inançlarından oluşmaktadır (Perrone vd., 2010: 292).

Kariyer beklentisi iş hayatına dair bir süreç olup, çalışma olgusunun yıllar içerisinde değişime uğraması ile işgücünün çalışma hayatına dair tutumlarında da değişiklikler yaşanmıştır. Bireyselliğin ön plana çıkması ile geleneksel kariyer yaklaşımındaki çalışanların örgütsel değerleri benimsemesine yönelik düşünceler de değişikliğe uğramıştır (Berkup, 2014: 223; Kırık ve Köyüstü, 2018: 1504). Bu anlamda örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık gibi örgüt odaklı değerlerden ziyade bireysel değerler ön plana çıkmaktadır (Rodrigues ve Guest, 2010: 1158). Buna bağlı olarak günümüzde bireyler, bireysel değerleri ile uyumlu örgütlerde çalışmayı tercih etmekte ve örgütsel bağlılığın düşük olmasına dayalı olarak çalışanların örgüt değiştirme yönelimleri artmaktadır.

Bireylerin, iş deneyiminin kariyer beklentisi uyumlu olması, kariyer beklentilerinin karşılanması anlamına gelecek ve bu anlamda iş tatmini artacaktır (Knight vd., 2006: 8). Bireylerin sosyo demografik özelliklerinden kaynaklı farklılıklar kariyer beklentilerini etkileyecektir. Bu anlamda, Güven vd. (2005) yapmış oldukları çalışmada, özellikle bireylerin eğitim düzeyinin çalışma yaşamına dair bakış açılarını etkilediği, iş ve kariyer beklentilerini yükselttiğini bulmuşlardır. Demirel ve Özçınar’ın (2009) yapmış oldukları çalışmada ise bireyin iş deneyimlerinin, kariyer beklentileri ve kariyer tatminleriyle olumlu bir ilişki içerisine olduğuna yönelik bulgular mevcuttur. Bununla birlikte Kılınç vd. (2021), yapmış oldukları çalışma kariyer beklentilerinin karşılanması ile gelir durumu arasında anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Bu bilgiler ışığında kariyer beklentileri’nin karşılanmasında sosyo-demografik özelliklerin etkili olduğu görülmekte olup araştırmanın hipotezleri buna göre oluşturulmuştur.

2.3. Yaşam Doymu

İnsanların hayatlarının bir anlam kazanabilmesi onların hayatlarından ne derece mutluluk duydukları ile doğrudan ilgilidir. Pozitif psikolojinin gelişim süreciyle birlikte ortaya çıkan söz konusu kavram, bireyin hayatıyla ilgili bilişsel yargılarını kapsamaktadır (Dağlı ve Baysal, 2016: 1251). Bu anlamda Pozitif psikoloji alanında mutlu bireyin tanımlanmasında kullanılan “özel iyi oluş”, “mutluluk” ve “yaşam kalitesi” bileşenlerinden birisi olduğu kabul edilmektedir (Eryılmaz ve Ercan, 2011: 139). Bununla birlikte yaşam doymu, bireyin doğrudan algıları ile ilgili yargısal bir süreci ifade etmekte olup bireyin istedikleri (başkalarınınca dayatılmamış) ile başardıkları arasındaki farkın karşılaştırılmasına dayanmaktadır (Pavot ve Diener, 2013: 135; Diener vd., 1985: 71).

Shin ve Johnson (1978) yaşam doymunu, bireyin kendi belirlemiş olduğu ölçütler kapsamında yaşam kalitesinin geniş anlamda bir değerlendirmesi olarak tanımlamıştır. Schimmack vd. (2002)’ye göre ise yaşam doymu, bireyin kendi oluşturduğu standartlara göre yaşamını yaşamasıdır. Bununla birlikte Veenhoven vd. (1996)’ya göre yaşam memnuniyetinin kapsamı oldukça geniş olup, bireyin sadece iş aktiviteleri ile sınırlı olmamakta yaşamın bütün

alanlarını kapsamaktadır. Bununla birlikte bireyin iş memnuniyeti, yaşam doyumunu olumlu yönde etkileyebilir ama onun bir ikamesi değildir. Appleton ve Song (2008), yaşam doyumunun; (1) *bireyin geliri*, (2) *sosyal statüsü ve mesleği*, (3) *sahip olduğu olanaklar*, (4) *refah düzeyi*, (5) *mevcut devlet politikaları*, (6) *ailesi ve çevresiyle olan sosyal ilişkileri* olmak üzere altı farklı bileşenden oluştuğunu belirtmiştir.

Bireylerin yaşam doyumunu çeşitli unsurlar tarafından etkilenmektedir, Schmitter (2003)'e göre bunlar; pozitif kişilik, fiziki anlamda kendini iyi hissetmek, sosyal ilişkiler ve gerek gündelik yaşamda gerekse kariyer hedeflerinde amaçlara ulaşma derecesi olarak ifade edilmiştir (Demirel, 2014: 4926). Bireylerin yaşam doyumunun hangi unsurlar tarafından etkilendiğine yönelik yapılan çalışmalar incelendiğinde, sonuçlar üç grup altında ortaya konulmuştur. Bu anlamda ilk grupta "*gelir durumu*", "*eğitim seviyesi*" ve "*yaşanılan yer*" yaşam doyumunu etkileyen faktörler olmuştur. Diğer iki grupta ise "*din*", "*bağışlama*", "*kişilik*" ve "*genetik*" gibi unsurlar yer almıştır (Lyubomirsky vd., 2005: 116).

Gelir durumunun, yaşam doyumunu etkilediğine dair alanyazında pek çok çalışma mevcuttur. Gelir seviyesi yüksek bireylerin istediklerini elde etmede yaşadıkları avantajın, onların yaşam doyumlarını da etkilediği görülmektedir (Proto ve Rustichini, 2015: 29; Özyer vd., 2015: 272). FitzRoy ve Nolan (2022), yapmış oldukları çalışmada hane gelir durumunun yaşam tatminini etkileyen bir unsur olduğunu ancak farklı değişkenler tarafından etkilendiğini saptamıştır. Stiglitz vd., (2009) yapmış oldukları çalışmada; gelir ve tüketim gibi yaşam için gerekli olan standartlar, sağlık, eğitim, sosyal aktiviteler, sosyal bağlantılar ve politik katılım gibi unsurların yaşam doyumunun temel kriterleri olduğunu saptamıştır. Clemente ve Sauer (1976), eğitim ve gelir seviyesi yüksek olan gruplarda yaşam doyumunun arttığına yönelik bulgular elde etmiştir. Benzer şekilde Barger vd., (2009), yapmış oldukları araştırmada bireyin sağlıklı oluşu, aile gelir durumu, eğitim seviyesi ve sosyal çevresinin yaşam doyumunu etkileyen önemli etmenler olduğunu belirtmiştir. Son olarak, iş deneyimi değişkenine göre yaşam doyumunun anlamlı düzeyde farklılaştığını ortaya koyan çok sayıda çalışma mevcuttur (Avşaroğlu vd., 2005: 126; Ünal vd., 2001: 117; Erdogan vd., 2012).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırma Amacı ve Hipotezleri

Bu araştırmanın asıl amacı; Z kuşağının kariyer beklentileri ile yaşam doyumunu arasında muhtemel ilişkileri açığa çıkarmaktır. Bununla birlikte bir diğer bir amaç; aile gelir durumu, eğitim görülen okul, yaşanılan yer ve çalışma deneyiminin söz konusu ilişkide düzenleyici (moderatör) rolünü araştırmaktır. Bu bağlamda, çalışmada Z kuşağının kariyer beklentileri ile yaşam doyum ilişkisinin aile gelir düzeyi, eğitim görülen okul, yaşanılan yer ve iş deneyim durumları bakımından düzenleyici etkisi araştırılmıştır.

H₁: Kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doyumunu, kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanmayan Z kuşağı bireylere göre yüksektir.

H₂: Z kuşağı bireylerin aile gelir durumu, kariyer beklentisi ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.

H₃: Z kuşağı bireylerin eğitim gördüğü okul, kariyer beklentisi ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.

H₄: Z kuşağı bireylerin yaşadığı yer, kariyer beklentisi ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.

H₅: Z kuşağı bireylerin iş deneyimi, kariyer beklentisi ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Ege Bölgesinde yer alan Manisa ilinde ikamet eden 1995 ve sonrası doğumlu olan Z kuşağı olarak nitelendirilen bireyler oluşturmaktadır. Araştırmada olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden "kolayda örnekleme" yöntemi kullanılmıştır. Kolayda örneklemede, katılımcılar ulaştırılması kolay, araştırma için

uygun ve gönüllü kişilerden seçilmektedir. Örneklem büyüklüğünün seçiminde %95 güven derecesinde ve %5 hata payı ile toplam örneklem büyüklüğü 413 olarak belirlenmiştir (örneklem belirleme tablosu için bkz: Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004: 50).

Çalışma kapsamında incelenecek olan veriler anket tekniği ile Mart 2022 ve Nisan 2022 tarihleri arasında katılımcılara “Google Formlar” aracılığıyla elektronik ortamda uygulanmıştır. Çalışma genelinde 436 kişiye anket uygulanmış ancak eksik ve/veya hatalı doldurulan 23 adet anket araştırma kapsamı dışında tutularak 413 anket ile analiz gerçekleştirilmiştir.

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın amacı doğrultusunda veri toplamak ve test etmek üzere kullanılan anket formu toplam üç bölümden oluşmaktadır. Anket formunun ilk bölümünde katılımcılara ait tanımlayıcı soruların yer aldığı kişisel bilgi formuna yer verilmiştir. Bu kısımda cinsiyet, ailenin yaşadığı yer, ailenin gelir durumu, eğitim görülen okul, iş deneyimi, mezun olduğu lise ve doğum yılı aralığına ilişkin sorular yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünü, kariyer beklentilerini ölçmek sorular yer almaktadır.

Kariyer beklentileri ölçeği: Bu bölüme ait ifadeler Tuncer (2011) tarafından geliştirilen tek faktörden oluşan ölçekten kullanılmıştır. Ölçeğin bu bölümü toplam 15 maddeden oluşmaktadır. Katılımcılar, (1) Tamamen Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Orta Düzeyde Katılıyorum, (4) Katılıyorum, (5) Tamamen Katılıyorum arasında değişen 5’li Likert tipi ölçek ile ifadeleri yanıtlamaktadır. Tuncer (2011) tarafından ölçeğin yapı geçerliği için faktör analizi yapılmış, ölçeğin Cronbach alfa katsayısı ,84 bulunmuştur.

Anketin üçüncü bölümünü, yaşam doyumuna ilişkin maddeler oluşturmaktadır. Ölçeğin bu bölümü toplam 5 sorudan meydana gelmektedir.

Yaşam doyum ölçeği: Bu bölüme ait ifadeler için Köker (1991) tarafından geliştirilen ölçekten alıntılama yapılmıştır. Ölçek, *Yaşam Doyumu Ölçeği*’nin (The Satisfaction With Life Scale) Diener vd. (1985) Türkçeye uyarlanmasıdır. Köker (1991), yedili likert olarak ölçeğin test- tekrar test tutarlılık katsayısının ,85 olduğunu bulmuştur. Dağlı ve Baysal (2016), söz konusu ölçeği beşli likert formuna çevirmiş ve yapmış oldukları analiz sonucunda ölçeğin Cronbach Alpha iç tutarlılık kat sayısı 0,88 ve test- tekrar test güvenilirliğini ise 0,97 olarak saptamıştır. Çalışmamızda kullanılan “*Yaşam Doyum*” ölçeği beşli likert olup, (1) Tamamen Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Orta Düzeyde Katılıyorum, (4) Katılıyorum, (5) Tamamen Katılıyorum şeklinde puanlanmıştır.

3.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri toplama aşaması tamamlandıktan sonra veriler incelenmiş, eksik/kayıp verilere bakılmış ve verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığı incelenmiştir. Eksik veri olup olmadığı öncelikle gözle tarama, sonrasında frekans analizi vasıtasıyla bakılmıştır. Bu işlemin ardından değişkenlerin çarpıklık ve basıklık değerleri üzerinden normal dağılım olup/olmadığına bakılmıştır.

Verilerin analizinde IBM SPSS Statistics 24.00 programı kullanılarak analizler yapılmıştır. Kariyer beklentisi ile yaşam doyum arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde Spearman korelasyon analizi kullanılmıştır. SPSS Process ile Z kuşağının aile gelir düzeyi, eğitim görülen okul, yaşanan yer ve iş deneyim durumlarının, kariyer beklentileri ile yaşam doyum arasındaki ilişkideki düzenleyici rolüne ilişkin düzenleyici değişken analizi (Moderation, Model 1) yapılmıştır. Ölçeklerin güvenilirlik testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 1: Hesaplanan Cronbach’s Alfa Katsayıları

Değişken	Cronbach’s Alfa	Madde Sayısı
Kariyer Beklentisi	0,865	15
Yaşam Doyumu	0,870	5

Kariyer beklentisi ölçeğinin Cronbach’s Alfa değeri 0,865, yaşam doyum ölçeğinin Cronbach’s Alfa değeri 0,870 olarak bulunmuştur.

4. BULGULAR

4.1. Çalışanların Demografik Özellikleri

Anketi yanıtlayan katılımcıların %64,4'ü kadın, %36,6'sı kadındır. %63,9'u ön lisans, %29,5'i lisans, %2,2'si yüksek lisans ve %4,4'ü lise öğrencisidir. Katılımcıların aileleriyle birlikte yaşadıkları yer bakımından incelenecek olursa; %50,1'i il'de, %36,6'sı ilçe'de ve sadece %13,3'ünün Köyde yaşadığı görülmektedir. Araştırmaya katılan öğrencilerin %36,1'inin aile gelirleri 3,001-5,000 (TL) arası olup %27,1'inin aile gelirleri 5,001-8,000 (TL) arası, %15'inin aile gelirleri 3,000 (TL) ve altı, %12,1'inin aile gelirleri 8,001-12,000 (TL) arasında olup, %6,1'inin 15,000 (TL) üstü olduğu ve son olarak sadece %3,6'sının aile gelirlerinin 12,001- 15,000 (TL) arasında olduğu görülmektedir. Katılımcıların %57,4'ü bir iş deneyimine sahip olup, %42,6'sının bir iş deneyimi bulunmamaktadır. Araştırmaya katılanların tamamı 1995 ve sonrası doğumlu olup Z kuşağı öğrencilerini temsil etmektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Frekans (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	266	64,4
	Erkek	147	35,6
Ailenin Yaşadığı Yer	İl	207	50,1
	İlçe	151	36,6
	Köy	55	13,3
Ailenin Gelir Durumu	3000 TL ve altı	62	15,0
	3001-5000 (TL)	149	36,1
	5001-8000 (TL)	112	27,1
	8001- 12000 (TL)	50	12,1
	12001- 15000 (TL)	15	3,6
	15001 (TL) ve üstü	25	6,1
Eğitim Gördüğü Okul	Ön Lisans	264	63,9
	Lisans	122	29,5
	Yüksek Lisans	9	2,2
	Lise	18	4,4
İş Deneyimi	Evet	237	57,4
	Hayır	176	42,6
Mezun Olduğu Lise	Anadolu Lisesi	190	46,0
	İmam hatip lisesi	48	11,6
	Meslek ve teknik lise	155	37,5
	Fen lisesi	9	2,2
	Spor lisesi	1	0,2
	Güzel sanatlar lisesi	2	0,5
	Açık öğretim lisesi	5	1,2
	Sosyal bilimler lisesi	3	0,7
Doğum Yılı	1995 ve sonrası	413	100
Toplam		413	100,0

4.2. Normallik Testi

Ölçeklerde elde edilen verilerin normallik testi sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 3: Normallik Test Sonuçları

N=413	Shapiro-Wilk		Çarpıklık	Basıklık
	İstatistik	p		
Kariyer Beklentisi	0,943	0.00	-0,92	0,93
Yaşam Doyumu	0,976	0.00	-0,16	-0,61

Yapılan normallik testinde Shapiro-Wilk değerleri yukarıda verilmiştir. Kariyer beklenti ve yaşam doyum ölçeklerinin normal dağılmadığı gözlenmiştir ($p < 0,05$). Ayrıca, çarpıklık ve basıklık değerlerinin $\pm 1,5$ aralığında olduğu görülmüştür. Bu aralıkta olması verilerin normal dağılmadığını göstermektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013; George ve Mallery, 2019). Değişkenlerimiz normal dağılmadığı için nonparametrik bir test olan Spearman korelasyon analizi uygulanmıştır.

4.3. Korelasyon Analizi

Modelde kullanılacak kariyer beklentisi ile yaşam doyumları arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 4: Korelasyon Analizi

N=413		Kariyer Beklentisi	Yaşam Doyumu
Kariyer Beklentisi	r	1	0,41
	p		0,00*
Yaşam Doyumu	r	0,41	1
	p	0,00*	

r: Spearman Korelasyon, * $p \leq 0,01$: Düzeyinde Anlamlı

Yapılan analiz sonrasında kariyer beklentisi ile yaşam doyumları arasında pozitif yönde zayıf düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiş olup ($r=0,41$, $p < 0,01$); kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doyumları, kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanmayanlara kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Buna göre **H1 hipotezi kabul** edilmiş olup; kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doyumları kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanmayan Z kuşağı bireylerine daha göre yüksek olacağı saptanmıştır.

4.4. Düzenleyici Etki Analizi

Z kuşağının aile gelir düzeyi, eğitim görülen okul, yaşanan yer ve iş deneyim durumlarının, kariyer beklentileri ile yaşam doyumları arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünü test etmek için SPSS Process 4.0 programındaki Model 1 kullanılmıştır (Hayes, 2022).

Z kuşağının aile gelir düzeylerinin kariyer beklentileri ile yaşam doyumları arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünün test sonuçları Tablo 5' te yer almaktadır.

Tablo 5: Aile Gelir Durumlarının Düzenleyici Etkisi

Model	β	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
(Sabit)	16,39	0,21	77,01	0,00*	15,97	16,81
Kariyer Beklentisi	3,52	0,32	10,96	0,00*	2,89	4,15
Ailenin Gelir Durumu	0,87	0,16	5,29	0,00*	0,55	1,19
Kariyer Beklentisi*Ailenin Gelir Durumu	0,47	0,27	1,78	0,08	-0,05	1,00
Model Geçerliliği: R=0,52; R ² = 0,27; F=49,37; P =0,00						

Bağımsız değişken: Kariyer Beklentisi; Düzenleyici değişken: Aile Gelir Durumu; Bağımlı değişken: Yaşam Doyumu
*p<0,05: Düzeyinde Anlamlı

Modelin yaşam doyumu tahminde anlamlı çıksa da aile gelir düzeylerinin düzenleyici etkisi anlamlı çıkmamıştır (p=0,08>0,05). Ayrıca LLCI ve ULCI değerleri arasında 0,00 değeri bulunmaması gerekir. Bu açıdan da ölçeğin tümü alındığında düzenleyici etkisinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Buna göre **H2 hipotezi desteklenmemiştir**. Bu açıdan Z kuşağı bireylerin aile gelir durumu, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip değildir.

Z kuşağının eğitim gördükleri okula göre kariyer beklentileri ile yaşam doyumu arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünün test sonuçları Tablo 6' da yer almaktadır.

Tablo 6: Eğitim Görülen Okul Değişkeninin Düzenleyici Etkisi

Model	β	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
(Sabit)	16,38	0,22	74,80	0,00*	15,95	16,81
Kariyer Beklentisi	3,48	0,33	10,46	0,00*	2,82	4,13
Eğitim Görülen Okul	0,81	0,29	2,75	0,01*	0,23	1,39
Kariyer Beklentisi* Eğitim Görülen Okul	0,46	0,47	0,99	0,32	-0,45	1,38
Model Geçerliliği: R=0,47; R ² = 0,22; F=38,95; P=0,00						

Bağımsız değişken: Kariyer Beklentisi; Düzenleyici değişken: Eğitim Görülen Okul; Bağımlı değişken: Yaşam Doyumu
*p<0,05: Düzeyinde Anlamlı

Modelin yaşam doyumu tahminde anlamlı çıksa da eğitim görülen okulların düzenleyici etkisi anlamlı çıkmamıştır (p=0,32>0,05). Ayrıca LLCI ve ULCI değerleri arasında 0,00 değeri bulunmaması gerekir. Bu açıdan da ölçeğin tümü alındığında düzenleyici etkisinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Buna göre **H3 hipotezi desteklenmemiştir**. Bu anlamda Z kuşağı bireylerin eğitim gördüğü okul, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olmadığı saptanmıştır.

Z kuşağının ailelerinin yaşadıkları yere göre kariyer beklentileri ile yaşam doyumu arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünün test sonuçları Tablo 7' de yer almaktadır.

Tablo 7: Ailenin Yaşadığı Yer Değişkeninin Düzenleyici Etkisi

Model	β	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
(Sabit)	16,39	0,22	73,68	0,00*	15,95	16,83
Kariyer Beklentisi	3,44	0,33	10,30	0,00*	2,79	4,10
Ailenin Yaşadığı Yer	-0,21	0,32	-0,65	0,51	-0,83	0,42
Kariyer Beklentisi*Ailenin Yaşadığı Yer	3,44	0,51	-0,41	0,68	-1,22	0,80
Model Geçerliliği: R= 0,46; R ² =0,21; F=35,72; P=0,00						

Bağımsız değişken: Kariyer Beklentisi; Düzenleyici değişken: Ailenin Yaşadığı Yer; Bağımlı değişken: Yaşam Doymumu
*p<0,05: Düzeyinde Anlamli

Modelin yaşam doymumu tahminde anlamlı çıksa da ailenin yaşadığı yerin düzenleyici etkisi anlamlı çıkmamıştır (p=0,68>0,05). Ayrıca LLCI ve ULCI değerleri arasında 0,00 değeri bulunmaması gerekir. Bu açıdan da ölçeğin tümü alındığında düzenleyici etkisinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Buna göre **H4 hipotezi desteklenmemiş** olup; Z kuşağı bireylerin yaşadığı yer, kariyer beklentisi ile yaşam doymumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olmadığı görülmüştür.

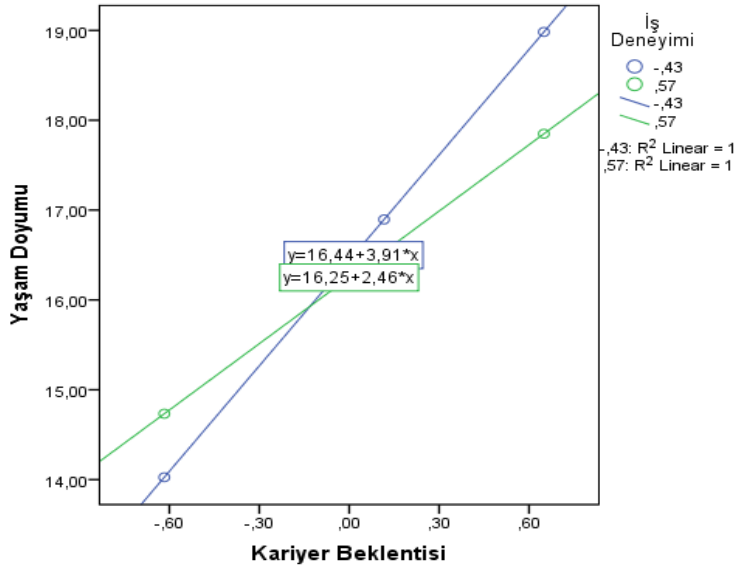
Z kuşağının iş deneyimlerinin, kariyer beklentileri ile yaşam doymumu arasındaki ilişkideki düzenleyici rolünün test sonuçları Tablo 8' de yer almaktadır.

Tablo 8: İş Deneyiminin Düzenleyici Etkisi

Model	β	Std. Hata	t	p	LLCI	ULCI
(Sabit)	16,36	0,22	74,28	0,00*	15,93	16,79
Kariyer Beklentisi	3,29	0,34	9,79	0,00*	2,63	3,96
İş Deneyimi	-0,19	0,45	-0,42	0,67	-1,06	0,69
Kariyer Beklentisi*İş Deneyimi	-1,45	0,70	-2,08	0,04*	-2,83	-0,08
Model Geçerliliği: R= 0,46; R ² =0,21; F=37,32; P =0,00						

Bağımsız değişken: Kariyer Beklentisi; Düzenleyici değişken: İş Deneyimi; Bağımlı değişken: Yaşam Doymumu
*p<0,05: Düzeyinde Anlamli

Modelin yaşam doymumu tahminde anlamlı olduğu ve iş deneyiminin düzenleyici etkisinin anlamlı olduğu gözlenmiştir (p=0,04<0,05). Ayrıca LLCI ve ULCI değerleri arasında 0,00 değeri bulunmaması gerekir. Bu açıdan da ölçeğin tümü alındığında düzenleyici etkisinin bulunduğu anlaşılmıştır. Buna göre **H5 hipotezi kabul** edilmiştir. Dolayısıyla Z kuşağı bireylerin geçmiş iş deneyimlerinin, kariyer beklentisi ile yaşam doymumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olduğu saptanmıştır.

Şekil 1: İş Deneyimlerinin, Kariyer Beklentileri ile Yaşam Doymumu Arasındaki İlişkideki Düzenleyici Etkisi

İş deneyimine sahip olmanın kariyer beklentisi ile yaşam doymumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olduğu görülmektedir. İş deneyimi arttıkça kariyer beklentisinin yaşam doymumu üzerindeki etkisi artmaktadır. İş deneyimine sahip ve kariyer beklentisi yüksek olan bireylerin, iş deneyimi olmayanlara kıyasla yaşam doyumlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. İş deneyimine sahip ve kariyer beklentisi düşük olan bireylerin, iş deneyimi olmayanlara kıyasla yaşam doyumlarının daha düşük olduğu görülmektedir.

5. SONUÇ

Örgütlerin başarısında, sahip oldukları beşerî sermayenin doğru bir şekilde anlaşılması ve yönetilmesi son derece önemlidir. Örgütler durumlarını iyi analiz etmeli, sahip oldukları ve gelecekte sahip olacakları muhtemel beşerî sermayenin yönetilmesinde dikkatli karar vermelidir. Bu anlamda örgütlerin bünyelerinde pek çok kuşağa ait iş göreni aynı anda barındırdığı düşünülecek olursa, söz konusu kuşakları ve kuşaklararası karakteristik özellikleri anlamak ve ona göre örgütsel dinamikleri yönetmek gerekmektedir. Günümüzde işgücüne kısa bir süredir katılan Z kuşağı OECD verilerine göre 2025 yılında toplam dünya nüfusu içerisinde %30'luk bir dilimi oluşturacak ve iş gücünün %27 gibi önemli bir oranı bu jenerasyondan meydana gelecektir (Yazıcı ve Ayazlar, 2021). TÜİK verilerine bakıldığında ise Z kuşağı Türkiye'de toplam nüfusun %39'unu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, örgütler açısından Z kuşağının ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Z Kuşağına dahil bireylerin belirli özellikler bakımından kendinden önceki kuşaklardan ayrışması dikkate alındığında örgütsel koşulların, motivasyonel unsurların ve kurum kültürünün söz konusu kuşağın özelliklerine uygun olmadığında bu kuşağa ait bireylerin kariyer beklentileri karşılanmamaktadır. Bunun bir sonucu olarak Z kuşağının iş doymumu ve dolayısıyla yaşam doymunun olumsuz etkilenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda araştırma sonuçları incelendiğinde kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doyumları, karşılanmayacağına inananlara oranla daha yüksek bulunmuştur. Söz konusu bu bulgu, (Kong vd., 2013)'nin Y kuşağına yapmış oldukları kariyer geleceği beklentisinin iş tatminine etki ettiğini bulgulamıştır. Appleton ve Song (2008) ve Schimmack vd. (2002)'nin yaşam doymumu ile iş doymumu arasında bir ilişki olduğuna yönelik ifadeleri dikkate alındığında, bu çalışmaların benzer sonuçlar sunduğu dikkat çekmektedir.

Söz konusu çalışmada ayrıca; z kuşağı bireylerin kariyer beklentisi ile yaşam doymumu arasındaki ilişkide aile gelir düzeylerinin, eğitim gördükleri okulun, yaşadıkları yerin ve iş deneyiminin düzenleyici etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Lyubomirsky vd., (2005)'nin kuşak farkı dikkate alınmadan yapmış oldukları çalışmada bireylerin yaşam doymununun; *gelir durumu*, *eğitim seviyesi* ve *yaşanılan yer* tarafından etkilendiğini belirtmiştir. Buna karşın yapmış olduğumuz araştırmanın sonuçları, z kuşağı bireylerde; aile gelir düzeyinin, eğitim görülen okulun

ve yaşanan yerin kariyer beklentisi ile yaşam doyumu ilişkisinde bir düzenleyici etkisinin olmadığını göstermiştir. Bu sonuçlar Karadeniz ve Özkan (2021)'in geneli z kuşağında yer alan Meslek Yüksekokulu öğrencilerine yapmış oldukları çalışmada çıkan sonuçlarla örtüşmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın sonuçları yaşam doyumunun hangi değişkenler tarafından etkilendiği Z kuşağı özelinde bakıldığında literatür ile farklılaştığını göstermektedir. Son olarak çalışmamızın son hipotezi olan iş deneyiminin bu ilişkideki düzenleyici etkisi incelendiğine; z kuşağı bireylerde iş deneyimine sahip olmanın kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahip olduğunu göstermiştir. Buna göre iş deneyimi arttıkça kariyer beklentisinin yaşam doyumunu üzerindeki etkisi artmaktadır. Buna göre çalışmamızın hipotez sonuçları aşağıda yer alan tabloda görülmektedir.

Tablo 9: Hipotez Testi Sonuçları

No	Hipotezler	Sonuç
H ₁	Kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanan Z kuşağı bireylerin yaşam doyumu, kariyer beklentilerinin karşılanacağına inanmayan Z kuşağı bireylere göre yüksektir.	Kabul
H ₂	Z kuşağı bireylerin aile gelir durumu, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.	Ret
H ₃	Z kuşağı bireylerin eğitim gördüğü okul, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.	Ret
H ₄	Z kuşağı bireylerin yaşadığı yer, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.	Ret
H ₅	Z kuşağı bireylerin iş deneyimi, kariyer beklentisi ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici role sahiptir.	Kabul

Hem literatür taramasında hem de araştırmada elde edilen bulgulara göre Z kuşağı bireylerin bürokratik ve hiyerarşik örgüt yapılarına sıcak bakmadığı; risk almaya imkân tanıya, daha katılımcı, özgürlük alanlarının geniş olduğu, demokratik ve esnek örgüt yapılarını benimsedikleri söylenebilir. Z kuşağının iş konusunda sessiz kuşak, baby boomers kuşağı, X ve Y kuşaklarına göre daha seçici olduğu ve iş yerinde ne kadar saat çalışıldığı değil ne kadar verimli çalışıldığına değeriendirilmesini istedikleri görülmüştür. Bunun yanında Z kuşağı bireyler kariyer gelişimine önem verdiği; özellikle hızlı terfi beklentisi içinde oldukları görülmektedir. Aynı anda pek çok işi birlikte yapabilen, çoklu seçeneklerden dolayı dikkatini belirli bir işe vermekte zorlanan ve en önemlisi interneti yaşamın bir vazgeçilmez parçası olarak değerlendiren nesil için geleneksel yönetim metotları uygun olmayacaktır. Bu anlamda hızla iş hayatına nüfus eden ve önümüzdeki yıllarda yönetici pozisyonuna da yükselecek olan Z kuşağı işletmeler açısından anlaşılması ve örgüt yapılarını dönüştürmeyi zorunlu kılmaktadır.

Alanyazın incelendiğinde, Z kuşağı bireylerinin tüm örgütler açısından oldukça önem taşıdığı görülmektedir. Bu anlamda literatürde Z kuşağı bireylerin kariyer beklentileri ile yaşam doyumlarını çeşitli değişkenler bakımından inceleyen bir başka çalışmanın olmaması dikkat çekmekte, dolayısıyla literatüre bir zenginlik katması, eğitim kurumlarında uygulanacak kariyer planlama yaklaşımlarında yol gösterici nitelikte olması ve özellikle yöneticilere birlikte çalışacakları Z kuşağı hakkında bilgi vermesi beklenmektedir. Ancak akademik çalışmaların genelinin barındırdığı birtakım kısıtları, bu çalışma da barındırmaktadır. Çalışmanın sadece Manisa ilinde yer alan Z kuşağı öğrencilerde yapılmış olması sonuçların genellenebilirliği açısından bir kısıt teşkil etmektedir. Dolayısıyla ileride yapılması düşünülen benzer çalışmalarda Türkiye'nin farklı kültürel özelliklerine sahip tüm bölgelerinden katılımcılarla gerçekleştirilmesi daha genel sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, O., Batur, H. Z., ve Ekşili, N. (2014). Kuşakların Değişen Yüzü ve Z Kuşağı İle Ortaya Çıkan Yeni Çalışma Tarzı: Mobil Yakalılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(19), 165-182.
- Appleton, S., ve Song, L. (2008). Life Satisfaction in Urban China: Components and Determinants. *World Development*, 36(11), 2325-2340.
- Avşaroğlu, S., Deniz, M. E., ve Kahraman, A. (2005). Teknik Öğretmenlerde Yaşam Doyumu İş Doyumu ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 115-129.
- Barger, S. D., Donoho, C. J., ve Wayment, H. A. (2009). The Relative Contributions of Race/Ethnicity, Socioeconomic Status, Health, and Social Relationships to Life Satisfaction in The United States. *Quality of Life Research*, 18, 179-189.

- Berkup, S. B. (2014). *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 218-229.
- Berkup, S. B. (2017). Working With Generations X And Y In Generation Z Period: Management Of Different Generations In Business Life. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(19), 218-229. doi:10.5901/mjss.2014.v5n19p218
- Brown, D. (2003). Ways Dietitians of Different Generations Can Work Together. *Journal Of The American Dietetic Association*, 103(11), 1461-1462.
- Clemente, F., ve Sauer, W. J. (1976). Life Satisfaction in the United States. *Social Forces*, 54(3), 621-631.
- Dağlı, A., ve Baysal, N. (2016). Yaşam Doyumunu Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(59), 1250-1262.
- Demirel, H. (2014). An Investigation of the Relationship Between Job and Life Satisfaction Among Teachers. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 4925-4931.
- Demirel, Y., ve Özçınar, M. F. (2009). Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Tatmini Üzerine Etkisi: Farklı Sektörlere Yönelik Bir Araştırma. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 129-145.
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., ve Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75.
- Düger, Y. S. (2021). The effect of individualism and collectivism and self-confidence on motivation to lead: a study on generation Z as a potential workforce. *Global Business Research Congress* (s. 42-47). PressAcademia Procedia.
- Erdogan, B., Bauer, T. N., Truxillo, D. M., ve Mansfield, L. R. (2012). Whistle While You Work: A Review of the Life Satisfaction Literature. *Journal of Management*, 38(4), 1038-1083.
- Eryılmaz, A., ve Ercan, L. (2011). Özne İyi Oluşun Cinsiyet, Yaş Grupları ve Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(36), 139-151.
- Feiertag, J., ve Berge, Z. L. (2008). Training Generation N: how educators should approach the Net Generation. *Education and Training*, 50(6), 457-464.
- Ferincz, A., Hortovanyi, L., Szabó, R. Z., ve Taródy, F. T. (2010). Changes in the Way of Work: Generation Z at the Labour Market. *TAMOP*, 1-33.
- FitzRoy, F. R., ve Nolan, M. A. (2022). Income Status and Life Satisfaction. *Journal of Happiness Studies* (, 23, 223-256.
- Gardner, H., ve Davis, K. (2014). *The App Generation: How Today's Youth Navigate Identity, Intimacy, and Imagination in a Digital World*. London: Yale University Press.
- Gayeski, D. (2015). Will Gen Z Even Care About HR Technology. *Workforce Solutions Review*, 9-11.
- George, D., ve Mallery, P. (2019). *IBM SPSS Statistics 25 Step by Step: A Simple Guide and Reference* (15. b.). New York: Routledge.
- Giunta, C. (2017). An Emerging Awareness of Generation Z Students for Higher Education Professors. *Archives of Business Research*, 5(4), 90-104.
- Güven, M., Bakan, İ., ve Yeşil, S. (2005). Çalışanların İş ve Ücret Tatmini Boyutlarıyla Demografik Özellikler Arasındaki İlişkiler: Bir Alan Çalışması. *12(1)*, 127-151.
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis*. Guilford press.
- Karadeniz, Y., ve Özkan, Ç. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Mezuniyet Sonrası Kariyer Beklentileri: Ayvack Meslek Yüksekokulu Örneği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 113-136.
- Karadeniza, Y., ve Özkan, Ç. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Mezuniyet Sonrası Kariyer Beklentileri: Ayvack Meslek Yüksekokulu Örneği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 113-136.
- Kılınc, M., Tortumlu, M., ve Uzun, K. (2021). Öğretmenlerin Kariyer Tatmini Düzeylerinin Demografik Değişkenlere Göre İncelenmesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(24), 231-252.
- Kırık, A. M., ve Köyüstü, S. (2018). Z Kuşağı Konusunda Yapılmış Tezlerin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 1497-1518.

- Knight, D. K., Crutsinger, C., ve Kim, H. (2006). The Impact of Retail Work Experience, Career Expectation, and Job Satisfaction on Retail Career Intention. *Clothing and Textiles Research Journal*, 24(1), 1-14.
- Kong, H., Wang, S., ve Fu, X. (2013). Meeting Career Expectation: Can it Enhance Job Satisfaction of Generation Y? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(1), 147-168.
- Köker, S. (1991). *Normal ve Sorunlu Ergenlerin Yaşam Doyumu Düzeyinin Karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi): Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lamm, E., ve Meeks, M. D. (2009). Workplace Fun: The Moderating Effects Of Generational Differences. *Employee Relations*, 31(6), 613-631.
- Levickaite, R. (2010). Generations X, Y, Z: How Social Networks form the Concept of the World Without Borders (The Case of Lithuania). *LIMES: Cultural Regionalistics*, 3(2), 170-183. doi:10.3846/limes.2010.17
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., ve Schkade, D. (2005). Pursuing Happiness: The Architecture of Sustainable Change. *Review of General Psychology*, 9(2), 111-131.
- Müftüoğlu, Y. V., ve Erol, İ. (2013). Kariyer Kavramı ve Maden Mühendisleri İçin Kariyer Seçenekleri. *Madencilik*, 52(4), 37-43.
- Oh, E., ve Reeves, T. C. (2014). Generational Differences and the Integration of Technology in Learning, Instruction, and Performance. *Handbook of Research on Educational Communications and Technology* (s. 819-828). içinde New York, NY: Springer.
- Özyer, K., Irk, E., ve Anaç, S. (2015). İş Tatmini ve Yaşam Tatmini İlişkisinde İş Arkadaşlığının Aracılık Rolü. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 261-278.
- Pavot, W., ve Diener, E. (2013). Happiness Experienced: The Science of Subjective. S. A. David, I. Boniwell, ve A. C. Ayers içinde, *The Oxford Handbook of Happiness* (s. 134-151). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
- Perrone, K. M., Tschopp, M. K., Snyder, E. R., Boo, J. N., ve Hyatt, C. (2010). A Longitudinal Examination of Career Expectations and Outcomes of Academically Talented Students 10 and 20 Years Post-High School Graduation. *Journal of Career Development*, 36(4), 291-309.
- Pozzulo, J. D., Dempsey, J., ve Pettalia, J. (2013). The Z Generation: Examining Perpetrator Descriptions and Lineup Identification Procedures. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 28, 63-74.
- Proto, E., ve Rustichini, A. (2015). Life Satisfaction, Income and Personality. *Journal of Economic Psychology*, 48, 17-32.
- Rodrigues, R. A., ve Guest, D. (2010). Have Careers Become Boundaryless. *Human Relations*, 63(8), 1157-1175.
- Schimmack, U., Radhakrishnan, P., Oishi, S., Dzokoto, V., ve Ahadi, S. (2002). Culture, Personality and Subjective Well-Being: Integrating Process Models of Life Satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(4), 582- 593.
- Shin, D. C., ve Johnson, D. M. (1978). Avowed Happiness as an Overall Assessment of the Quality of Life. *Social Indicators Research*, 5(4), 475-492.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., ve Firoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: Eurostat Publications.
- Strauss, W., ve Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069* (Cilt 24). New York: Perennial.
- Tabachnick, B. G., ve Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. b.). Boston: MA: Pearson.
- Tandoğan, A. (2013). 2000 Yılı Sonrası Doğmuş İnternet Çağı Çocukları Z Kuşağı Çocukları. *Genç Haber Dergisi*, 1(1), 26-34.
- Tuncer, M. (2011). Yükseköğretim Gençliğinin Gelecek Beklentileri Üzerine Bir Araştırma. *Electronic Turkish Studies*, 6(2), 935-948.
- Ünal, S., Karlıdağ, R., ve Yoloğlu, S. (2001). Hekimlerde Tükenmişlik ve İş Doyumu Düzeylerinin Yaşam Doyumu Düzeyleri İle İlişkisi. *Klinik Psikiyatri*, 4, 113-118.

Veenhoven, R., Saris, W., Scherpenzeel, A., ve Bunting, B. (1996). A Comparative Study of Satisfaction With Life in Europe. *Eotvos University*, 11-48.

Yazıcı, S., ve Ayazlar, R. A. (2021). Generation Z Marketing and Management in Tourism and Hospitality. N. Stylos, R. Rahimi, B. Okumus, ve S. Williams içinde, *Generation Z and Tourism Entrepreneurship: Generation Z's Career Path in the Tourism Industry* (s. 53-99). Palgrave Macmillan. doi:10.1007/978-3-030-70695-1_3

Yazıcıoğlu, Y., ve Erdoğan, S. (2004). *Spss Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:14.05.2022 ✓Accepted/Kabul:28.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1116689

Research Article/Araştırma Makalesi

Batuk Ünlü, S. ve Çalışkan, T. N. (2022). "Agile Organisations As Part of Digital Transformation: The Relationship Between Corporate Culture and Agility in Turkish Context", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 315-324.

AGILE ORGANISATIONS AS PART OF DIGITAL TRANSFORMATION: THE RELATIONSHIP BETWEEN CORPORATE CULTURE AND AGILITY IN TURKISH CONTEXT

Sevgin BATUK ÜNLÜ*, Tuğçe Nur ÇALIŞKAN**

Abstract

In today's business world, digital transformation has become inevitable for companies. In order to meet the demands of digitalization, companies need to act agile. In this context, the aim of this study is to examine the role of organizational culture in supporting organizational agility in order to adapt to digital transformation and to reveal how culture affects organizational agility. Within the scope of the study, the data collected from the employees in managerial positions in private sector organizations operating in Turkey are analysed and the effects of four types of organizational culture - "clan culture", "adhocracy culture", "market culture" and "hierarchy culture" - on agility are investigated. The results show that clan culture has a significant effect on organizational agility in the Turkish context, while other culture types do not contribute significantly to agility.

Keywords: *Agility, Culture, Digitalisation, Change, Digital transformation.*

DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN BİR PARÇASI OLARAK ÇEVİK ORGANİZASYONLAR: TÜRKİYE BAĞLAMINDA KURUM KÜLTÜRÜ İLE ÇEVİKLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Öz

Günümüz iş dünyasında dijital dönüşüm şirketler için kaçınılmaz hale gelmiştir. Dijitalleşmenin taleplerini karşılayabilmek adına şirketlerin çevik davranabilmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, dijital dönüşüme adapte olabilmek için örgütsel çevikliği desteklemede örgüt kültürünün rolünü incelemek ve kültürün örgütsel çevikliği nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında Türkiye'de faaliyet gösteren özel sektör kuruluşlarında yönetici pozisyonundaki çalışanlardan anket yöntemiyle toplanan veriler incelenmekte ve dört tip örgüt kültürünün- "klan kültürü", "adhokrasi kültürü", "pazar kültürü" ve "hiyerarşi kültürü"- çeviklik üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Sonuçlar, Türkiye bağlamında klan kültürünün örgütsel çeviklik üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu, diğer kültür tiplerinin ise çevikliğe anlamlı bir katkı sağlamadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Çeviklik, Kültür, Dijitalleşme, Değişim, Dijital dönüşüm.*

Asst. Prof., Turkish-German University, Department of Business Administration, ISTANBUL.

e-mail: sevgin.batuk@tau.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-7917-713X>)

**Independent Researcher, ISTANBUL.

e-mail: caliskntugce@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0001-8243-3296>)

1. INTRODUCTION

With the growing effect of digital transformation in the business world, the organizations need to develop their adaptive skills and be flexible in order to adapt themselves to the changing environment. Being prepared for the challenges in this environment, providing fast solutions and reacting immediately can give businesses a competitive advantage. In this context, organisational agility has become one of the major concepts that should be on the agenda of businesses. Organisational agility is a concept that was developed in the early 1990s as an alternative method for dealing with a constantly changing, highly mobile environment (Stekelenburg, 2012:12). But agility does not only encompass immediate reaction, it also requires a firm “to anticipate and seize opportunities, especially through innovation and learning” (Felipe et al. 2017: 4) and this can only be achieved in a culture that facilitates and supports dynamism. Despite this, agility has generally been addressed from a technological perspective. But one of the overlooked issues that may have an impact on agility is organizational culture (Ashrafi et al., 2005).

Though there is no common definition for the concept of corporate culture, it can be verbalised as the rules, norms, behaviours, values, beliefs and common meanings that determine the attitude of employees. Aramina et al. (2015:771) states that there is a direct relationship between the effectiveness and performance of the organisation and corporate culture and that a strong corporate culture will support the effectiveness of the organisation. It is stated that the organisations that will be the winners of the competition in the future will be the ones that manage to create a culture that has an established ability for agility (Rick, 2018:1).

The aim of this study is to uncover the relationship between corporate culture and organisational agility that have gained importance in recent years with the tremendous effect of digital transformation and to present a framework that shows which cultural factors are mostly effective in supporting organisational agility.

2. THEORETICAL BACKGROUND

Every society needs a number of institutions to meet its needs, to develop itself and to solve its problems. Organisations are the units that fulfil the founding goals of these social institutions, which are formed according to the types of needs and problems. Organisations that were created to solve the tasks that humans cannot do alone and the problems they cannot deal with are the basic tools that determine the functioning of society (Terzi, 2000:1).

An organisation can be defined as the coordination of the activities of a human community for the realisation of a common and explicit purpose in a sequence of power and responsibility as a result of the division of labour (Schein, 1992:11).

Organisations are in constant interaction with their environment. Because of this, the structure and characteristics of the environment in which organisations are located become more important. The organisation that is connected to its environment and seen as an open system has to make changes in its structures in order to adapt to environmental changes, and those who cannot do this are seen as unsuccessful (Büyüksulu, 1998:76).

With the advancing development in digitalisation, the rapid advances in automation and robotics and the increasing use of artificial intelligence, the fourth industrial revolution has a significant impact on the organisation and the business world. This affects both the future design of organisations and the types and forms of work. In addition, this leads to changes in the organisational structure and culture of the company. These changes require a more flexible way of moving and advancing and less adherence to tightly defined structures and processes. Agile organisational development is becoming more and more important (Hasenbein, 2020:12).

The basic principles behind agile organisations are flexibility and self-organisation. This enables easier and more flexible adaptation to the market and to customer needs. Instead of hierarchies, there are independent teams in which a clear vision and an organisational strategy indicate the necessary direction rather than an external supervisor (Hasenbein, 2020:18).

The most widespread and statistically valid model in classifications of organisational culture is the Competing Values Framework (CVF) developed by Cameron and Quinn (Laubengaier, Hahn and Wagner, 2019:5502; Maximini, 2015:16). The work "A spatial model of effectiveness criteria: toward a competing values approach to organisational analysis", written by Robert E. Quinn and John Rohrbaugh in 1983, based on the research of John Campbell et al. in 1974, forms the basis of this model (Maximini, 2015:6). The model was revised in 1999 by Kim S. Cameron and Robert E. Quinn and in their published work "Diagnosing and changing organisational culture: Based on the competing values framework", they created a tool for evaluating organisational culture (OCAI) based on this model.

Competing Values Framework (CVF) is based on four fundamental value processes called flexibility, stability, differentiation (external) and integration (internal). The most important aspect of these four basic processes is that they represent opposing or competing assumptions (stability versus flexibility, internal focus versus external focus). Each process emphasizes the main value, which is the opposite of the value in the other process (Cameron and Quinn, 2011:40).

Cameron and Quinn discovered that the four-fold distinction (clan, adhocracy, hierarchy, market) that emerges from these analyses is exactly consistent with the basic organisational methods that have evolved in economics. It also agrees with basic management theories about organisational success, organisational quality approaches, leadership roles and management skills (Cameron and Quinn, 2011:40 as cited in Maximini, 2015:16; Cameron and Quinn, 2006:31-36).

In the CVF model, the organisational culture arises when the horizontal axis of integration (internal focus) and differentiation (external focus) intersects the vertical axis on which there is flexibility and freedom as well as stability and control. Together, these two-sided dimensions form four quadrants; the clan culture (internal, flexible), the adhocracy culture (external, flexible), the hierarchy culture (internal, stable), the market culture (external, stable), each representing a different indicator of organisational activity.

2. 1. Corporate culture as a challenge for digital transformation

The company has to change its culture in the following situations: (Deal and Kennedy, 1982:159-161 as cited in Kozlu, 2014:103-104; Carnall 1999:113)

- If the market in which it is located changes rapidly, although it attaches importance to the corporate culture,
- If the competition in the business area is intense,
- If, despite its strong culture, it achieves below average results,
- When the company is growing too fast.

Certain types of culture are formed when certain values, assumptions and priorities dominate, when the organisation faces challenges and adapts to change. Culture helps to ensure that the organisation remains coherent as well as adaptable and flexible when required. While corporate cultures often change in predictable ways over time (Cameron and Whetten, 1981; Cameron and Quinn, 1983), companies face the need to change cultures due to environmental shocks, mergers and acquisitions or new market opportunities.

Deficiencies in organisational culture are one of the biggest obstacles to business success in the digital age. According to McKinsey's recent survey on global executives, 33% of the respondents stated that cultural and behavioural challenges were the most significant obstacles against meeting digital priorities (Goran, LaBerge and Srinivasan 2017). Not surprisingly, the second biggest challenge that emerged was the lacking understanding of digital trends with a 25% followed by lacking digital talent with a 24%. When the culture is not facilitating digitalisation and do not match the requirements of the new age, then it becomes more and more difficult to create a pool of relevant skills and abilities within the organisation.

Each obstacle is a longstanding challenge that has become more expensive in the digital age. Slow reactions can be given when risk aversion prevails, strategic opportunities are underinvested and customer needs and

market dynamics are changing rapidly. Managers who expect organizational culture to change organically will move very slowly as circumstances change, competition intensifies and will be left out the game. Managers need to proactively shape and measure culture in a way that ensures the survival of the organization through altering the structural and tactical elements which may impede the cultural change they want to activate in an organization (Goran et al., 2017).

2.2. Organisational agility

Organizational agility refers to the firm's capability to sense environmental changes and respond to them quickly by adjusting its resources, processes and strategies (Overby et al., 2006). It is also defined as agile production that is accepted as a reaction to changes and converts these changes into opportunities (Banihashemi and Dahmardeh, 2010:179).

Organisational agility, which is claimed to have different dimensions such as responsiveness, flexibility, competence and quickness is crucial for determining new dimensions of competition (Lin et al, 2006; Sharifi et al, 2001). Companies that become aware of organisational agility acquire the habit of agility and achieve the ability to advance their strategies through agility (Araza and Aslan, 2016:6-10).

Since companies have to work in a more dynamic environment, they have to integrate new knowledge that ensures the continuity of organisational learning and performance development (Gregar et al., 2017:323-324). Agility, defined as an organisational competitive advantage, arises when an organisation quickly recognizes changes and absorbs them at the same time. Therefore, effective knowledge management and the ability to learn are crucial for an agile organisation. Agility therefore includes all aspects of the organisational architecture such as technology, business processes, employees, information and strategy (Molla et al., 2012:171). Agility is a response to the competition that arises in the face of changes and uncertainties in the business environment. When examining the literature, it was found that the agility of the organisation is closely related to the success of the organisation (Nejatian et al., 2018:4).

3. CONCEPTUAL FRAMEWORK

One of the most overlooked variables that can influence organisational agility is corporate culture (Ashrafi et al., 2005 as cited in Felipe et al., 2017:2). This study suggests that the four corporate culture typologies that cover the CVF model may have different effects on organisational agility.

Clan culture can be a good indicator of organisational agility as it can help strengthen collaborative relationships and disseminate knowledge (Boothby et al., 2010). Managing adaptation, creation and knowledge distribution are stated as basic features of agile companies (Nijssen and Paauwe, 2012). Clan culture, in a way, is expected to facilitate this dissemination of know-how through flatter organisational structures based on autonomous individuals and teams. In clan cultures, managers do not micro-manage but they rather take the role of mentors and supporters (Matzler et al., 2013), which can, in return, increase organisational agility. Hence, a positive relationship between clan culture and agility is expected.

Hypothesis 1 (H1): The clan culture contributes positively to organisational agility.

Agile organisations must be able to plan and find innovative answers to possible scenarios quickly (van Oosterheout et al., 2006). Given the highly uncertain, changing, and complex business contexts in which companies compete today, an adhocracy culture that proactively stresses the importance of improvement and innovation can be a powerful facilitator of organisational agility (Felipe et al., 2017). Accordingly, Araza and Aslan (2016:6-10) claim that organisational agility is often associated with adaptability and flexibility, that is, with the ability of an organisation to adapt to changes in the environment, which implies external focus and changes. Because of the norms it holds, the Adhocracy culture represents the type of culture that is best suited to steer an organisation towards agility. Hence, it is believed that the adhocracy culture is positively associated with organisational agility.

Hypothesis 2 (H2): The adhocracy culture contributes positively to organisational agility.

Organisational agility often uses a business context that highlights the values associated with productivity and goal achievement. Market culture can have positive consequences for organisational agility. Anticipating, understanding and responding to external focus on market needs, trends and changes in competition can provide access to a comprehensive set of valuable external information. This provides the company with valuable information for decision-making and prepares the company to accurately identify and react to unexpected environmental changes (Cameron and Quinn, 2006:40). The market culture also decisively supports management processes such as strategic planning, control and goal setting in order to act and be able to react in a planned manner. This proactive planning and intolerance for uncertainty can also bring about higher levels of organisational agility. It is therefore assumed that the market culture has a positive effect on organisational agility.

Hypothesis 3 (H3): The market culture contributes positively to organisational agility.

Hierarchy culture is viewed as a type of culture that is mainly based control and aims efficiency. Therefore, this culture is intrinsically focused and places value on maintaining a stagnant and rigid hierarchical structure instead of looking for market opportunities. This type of culture hinders information management due to its high level of formalisation and strict rules and regulations (Becerra-Fernandez and Leidner, 2008). Though this extreme standardization contributes to efficient, it does not coincide with the agile concept. It's hard for supervisors working in bureaucratic systems to get used to the customs of volatile market conditions of high competition constant restructuring is required in order to meet environmental demands (Crocitto and Youssef, 2003). Hierarchy culture seems to be the opposite of what should be incorporated in an agile organisation. Therefore, it is expected that the hierarchy culture leads to a lower organisational agility.

Hypothesis 4 (H4): The hierarchy culture contributes negatively to organisational agility.

4. RESEARCH

4. 1. Methodology

Data was collected using an online questionnaire between May, 2021 and September, 2021. A total of 101 participants took part in the study. Employees who had managerial roles within the companies were selected in the sense that a higher level employee may have an integrative and broad insight about the culture of the organisation. The data collection process was based on snowball sampling method in which employees from companies invited their alike positioned colleagues to the research.

The first part of the questionnaire form consists of demographic questions. The second part contains questions about corporate culture. The Organisational Culture Rating Scale (OCAI) developed by Cameron and Quinn in 1999 was used for this section. This section consists of a total of 16 questions, comprising of 4 questions for each sub-dimension: clan culture, adhocracy culture, market culture and hierarchy culture. Karakılıç (2019) have tested the reliability and validity of the scale in Turkish context and have concluded that the scale's 4 dimensional structure was appropriate. In the third part, the scale developed by Jaworski and Kohli (1993) and adapted by Nafei (2016) was used for assessing organisational agility. Nafei (2016) found that all items yielded alpha scores higher than 0.70 and the overall reliability of the scale was calculated as 0.8914. Also, Basri and Zorlu (2020) have adopted this scale in their study regarding the impact of organizational culture on organizational agility and found out that the scale was reliable and valid.

5-point Likert scale was used to rate all questionnaire questions (strongly disagree: 1, disagree: 2, neither agree nor disagree: 3, agree: 4, fully agree: 5) and IBM SPSS statistics program was used to analyse the survey data.

4.2. Sample

The sample group participating in the study consists of 101 participants. 49.5% of the respondents are women and 50.5% of the respondents are men. The gender distribution of the sample is homogeneously distributed. 51.5% of the respondents are single and 48.5% are married. When participants are grouped in terms of their level

of education, 75 of them have undergraduate degrees (74.3%) whereas 22 have masters of PhD. Accordingly, it may be asserted that the sample consists mostly of highly-educated professionals. 32.7% of the participants have 2-5 years of the tenure in work life whereas participants with 20 years of experience or more come next with a 30.7%. 67.3% of the respondents work in the service sector, while 32.7% work in the manufacturing sector.

4. 3. Analyses

The assumption of normal distribution was checked before analysing the data. For this purpose, the skewness and kurtosis values of the scores obtained from the scales were calculated. To speak of a normal distribution, it is accepted as sufficient to have these values in the range of ± 2 (George and Mallery, 2010). It was observed that the values obtained were within ± 2 intervals and the scale values showed a normal distribution (see Table 1). Therefore, the analysis was continued with the parametric analysis.

Table 1: Descriptive Statistics

Variable	N	Min	Max	\bar{x}	SD	Skewness		Kurtosis	
						Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Clan-Culture	101	1,00	5,00	3,795	1,046	-0,664	0,24	-0,154	0,476
Adhocracy-Culture	101	1,00	5,00	3,594	1,098	-0,627	0,24	-0,479	0,476
Market-Culture	101	1,50	5,00	3,493	0,859	-0,107	0,24	-0,622	0,476
Hierarchy-Culture	101	1,00	5,00	3,475	0,909	-0,322	0,24	-0,388	0,476
Agility	101	1,40	5,00	3,832	0,927	-0,736	0,24	-0,275	0,476

The reliability analyses of the scales are shown in Table 2. The results show that the scales used in the study can be considered as reliable with Cronbach’s Alpha values greater than 0.70.

Table 2: Reliability Statistics

Variable	Cronbach’s Alpha (α)
Clan-Culture	0,911
Adhocracy-Culture	0,897
Market-Culture	0,808
Hierarchy-Culture	0,748
Agility	0,961

Afterwards correlation analyses were conducted. According to the results of the correlation analyses, a statistically significant relationship between clan culture and organisational agility ($r = 0.709^{**}$), a statistically significant relationship between adhocracy culture and organisational agility ($r = 0.592^{**}$), a statistically significant relationship between hierarchy culture and organisational agility ($r = 0.251^*$) and a statistically significant relationship between overall culture and organisational agility ($r = 0.592^{**}$) were observed.

Table 3: Correlations

	Clan Culture	Adhocracy Culture	Market Culture	Hierarchy Culture	Culture	Agility
Clan Culture	1					
Adhocracy Culture	0,771 ^{**}	1				
Market Culture	0,103	0,325 ^{**}	1			
Hierarchy Culture	0,252 [*]	0,330 ^{**}	0,384 ^{**}	1		
Culture	0,773 ^{**}	0,869 ^{**}	0,585 ^{**}	0,652 ^{**}	1	
Agility	0,709 ^{**}	0,592 ^{**}	0,083	0,251 [*]	0,592 ^{**}	1

*Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

**Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Lastly, regression analyses were carried out in a multiple regression model to see the impact of clan culture, adhocracy culture, market culture and hierarchy culture on agility.

Table 4: Regression Analyses

	Standardized Coefficients	t	Sig.
	Beta		
(Constant)		3,623	0,00
Clan-Culture	0,606	5,242	0,00
Adhocracy-Culture	0,115	0,941	0,349
Market-Culture	-0,047	-0,578	0,564
Hierarchy-Culture	0,079	0,987	0,326
F= 25,328; R ² =0,513; Sig. 0,00			
Dependent Variable: Agility			

The model was found to be significant as a result of the regression analysis performed to understand the effect of culture types on agility ($F = 25.328, p < 0.01$). 51.3% of the change in organisational agility was explained by corporate culture factors. According to the significance values of the standardized beta coefficients, the clan culture ($\beta = 0.606; p < 0.01$) was found to have a positive and significant effect on organisational agility providing support for H1. The other hypotheses were not supported.

5. DISCUSSION

The aim of this research is to examine how corporate culture affects the agility of the organisation. In the research model created in line with literature, organisational agility is selected as the dependent variable, while the independent variables are determined as clan culture, adhocracy culture, hierarchy culture and market culture.

The results show that clan culture has a positive and statistically significant influence on agility. On the other hand, it is observed that the other types of corporate culture such as market, hierarchical and adhocracy culture have no significant influence on agility. It can be asserted that the reason for this can be the fact that Turkish society is a collectivist society. When people perceive that they belong to a group or a "clan", then they may be feeling more supported against change and they may think that, they acquire the means to be more adaptive. Felipe et al. (2017) state that the clan culture focuses mainly on internal factors such as loyalty and teamwork and this may lead to a more embracing approach towards environmental shifts because the members of the organisation feel more relaxed due to the shared values and goals. They may feel that they are not the only ones who are responsible of bearing the costs of change and may act together with their colleagues in a collaborative, responsibility sharing manner, which, in a way, enables the transformation towards becoming agile.

Contrary to expectations, it is seen that the hierarchy culture has no significant effect on agility in Turkish context. As a part of the GLOBE study, Kabasakal and Bodur (1998) have emphasized that the most prominent features of the Turkish culture are in-group collectivism and power distance. In this respect, as a paternalistic country in which most of the local institutions are mainly ruled through high power distance mechanisms, hierarchy can be accepted as a default feature of organisational culture, and therefore, can be taken for granted.

It is noticeable that the adhocracy culture has no significant influence on agility. In the theoretical part, the characteristics of the adhocracy culture are explained in detail, and it can be clearly said that it has characteristics that ensure agility. This may be because the survey is applied to people who work in different sectors. For future studies in this area, it may be suggested to apply the survey to a specific sector or department. Since the rigidity and flexibility of each sector and department will be different, it is believed that if a survey is carried out for a specific sector and department, it can be expected to provide clearer and more precise results.

Finally, it is also a surprising result that market culture has no significant contribution to the agility of the organization. Previous studies with similar findings state that the emphasis on control and stability may have hindered the possible flexibility of the market culture (Felipe et al., 2017:17). Market culture is also found to have no direct effect on the innovation within the organization (Sanz-Valle et al., 2011). Also, due to the rigid cultural inclinations of firms operating in Turkey, though the managers believe that they are market-culture oriented, they may be lacking the necessary skills to be reactive and, when required, proactive towards change. One of the essential features of market culture is based on the capability to make strategic planning. Turkish culture is a more short-term oriented culture when compared to western countries. Due to the volatile and instable economic environment, it is also not easy to do long-term strategic planning and therefore, although the culture can be perceived as market-oriented, the extent to which it can be depends on the current situation of the business dynamics.

6. CONCLUSION

With the advancing development of digitisation and the use of artificial intelligence, the fourth industrial revolution has a significant impact on the organisations and the business world. In addition, this leads to changes in the organisational structures and cultures of the companies. Organisational culture must embrace this change at the appropriate time so that it can adapt to the dynamics and complexity of markets and technologies. These changes require a more flexible path of movement and progress and less adherence to narrowly defined structures and processes.

The basic ideas behind agile organisations are flexibility and self-organisation. This enables easier and more flexible adaptation to the market and customer needs. Instead of hierarchies, there are independent teams in which a clear vision and an organisational strategy point the necessary direction. For this reason, it is important to shape the culture accordingly, taking into consideration the effects of both national and corporate factors.

References

- Aramina, D., Kaisira, I. and Lapina, I. (2015). "Role of Organisational Culture in the Quality Management of University", *Procedia-Social and Behavioural Sciences*, 213, 770-774.
- Araza, A. and Aslan, G. (2016). *Yönetimde Yeni Paradigmalar: Kurumsal Çeviklik ve İmprovizasyon*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Ashrafi, N., Xu, P., Sathasivam, M., Kuilboer, J.P., Koelher, W., Heimann, D. and Waage, F. (2005). "A framework for implementing business agility through knowledge management systems". *Proceedings of the Seventh IEEE International Conference on E-Commerce Technology Workshops, CEC 2005 Workshops, Munich, Germany, 19 July 2005*; IEEE: New York, NY, USA, 2005; S. 116–121.
- Banihashemi, S. A. and Dahmardeh, N. (2010). "Organisational Agility and Agile Manufacturing", *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 27, 178-184.
- Basri, S., & Zorlu, K. (2020). "Örgüt Kültürü Algisinin Örgütsel Çeviklik Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(39), 147-164.
- Becerra-Fernandez, I. and Leidner, D.E. (2008). "Knowledge Management and Organisational Culture". *Knowledge Management: An Evolutionary View. Advances in Management Information System*, Becerra-Fernandez, I., Leidner, D., Eds.; M.E. Sharpe, Inc.: Amonk, NY, USA; Vol. 12, S. 40–60.
- Boothby, D., Dufour, A. and Tang, J. (2010). "Technology adoption, training and productivity performance". *Research Policy*, 39, S. 650–661. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.02.011>
- Büyükuslu, A. R. (1998). *Globalizasyon Boyutunda İnsan Kaynakları Yönetimi*, Der Yayınları, İstanbul.
- Cameron, K. S. and Quinn, R. E. (1999&2006&2011). *Diagnosing and changing organisational culture: based on the competing values framework*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Cameron K. S. and Quinn, R.E. (1983). "Organisational life cycles and shifting criteria of effectiveness", *Management Science*, 29: 33-51.
- Cameron K. S. and Whetten D. A. (1981). "Perceptions of organisational effectiveness across organisational life cycles", *Administrative Science Quarterly*, 27: 524-544.
- Carnall, C. A. (1999). *Managing Change in Organisations*. Europe: Prentice Hall.

- Crocitto, M. and Youssef, M. (2003). "The human side of organisational agility", *Industrial Management & Data Systems*, Vol. 103 No. 6, S 388–397. <https://doi.org/10.1108/02635570310479963>
- Deal, T. E. and Kennedy, A. A. (1982). *Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life*. Addison-Wesley Pub. Co.
- Felipe, C. M., Rold án, J. L. and Leal- Rodríguez, A. L. (2017). "Impact of Organisational Culture Values on Organisational Agility", *Sustainability*, 9, no. 12: 2354. <https://doi.org/10.3390/su9122354>
- George, D. and Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.
- Goran, J., LaBerge, L. and Srinivasan, R. (2017). "Culture for a digital age", *McKinsey Quarterly*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/mckinsey-digital/our-insights/culture-for-a-digital-age> [Retrieved on 09.05.2021]
- Gregar, A., Saha, N. and Sáha, P. (2017). "Organisational agility and HRM strategy: Do they really enhance firms' competitiveness?", *International Journal of Organisational Leadership*, 6, 323-334.
- Hasenbein, M. (2020). *Digitaler Wandel in Organisationen. Der Mensch Im Fokus der Digitalen Arbeitswelt*. p. 11–39. Springer Verlag GmbH Deutschland. doi:10.1007/978-3-662-61661-1_3
- Jaworski, B.J., & Kohli, A.K. (1993). "Market Orientation: Antecedents and Consequences", *Journal of Marketing*, 57, 53 - 70.
- Kabasakal, H. and Bodur, M. (1998, June). "Leadership, values and institutions: The case of Turkey", *Western Academy of Management Conference*, Istanbul, June.
- Karakılıç, N. Y. (2019). "Cameron ve Quinn örgüt kültürü ölçeğinin güvenilirlik ve geçerliğinin test edilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 19-30.
- Kozlu, C. (2014). *Kurumsal Kültür*. 5. Ed. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Laubengaier, D., Hahn, G. J. and Wagner, H. T. (2019). "Organisational Culture and Knowledge Exchange and Combination: A Systematic Literature Review". *Proceedings of the 52nd Hawaii International Conference on System Sciences*, (s. 5498-5507).
- Lin, C., Chiu, H. and Chu, P. (2006). "Agility index in the supply chain", *International Journal of Production Economics*, 100, 285–299.
- Matzler, K., Abfalter, D.E., Mooradian, T.A. and Bailom, F. (2013). "Corporate Culture as an Antecedent of Successful Exploration and Exploitation", *International Journal of Innovation Management*, 17, 1350025. <https://doi.org/10.1142/S1363919613500254>
- Maximini, D. (2015). *The Scrum Culture*. Springer International Publishing. doi: 10.1007/978-3-319-11827-7_2
- Molla, A., Peszynski, K. and Trinh, T. P. (2012). "Enterprise Systems and Organisational Agility: A Review of the Literature and Conceptual Framework", *Communications of the Association for Information Systems*, 31, 167-193.
- Nafei, W. A. (2016). "Organizational agility: The key to organizational success", *International Journal of Business and Management*, 11(5), 296-309.
- Nejatian, M., Nejati, M., Zarei, M. H. and Zanjirchi, S. M. (2018). "A Hybrid Approach to Achieve Organisational Agility: An Empirical Study of a Food Company", *Benchmarking: An International Journal*, Vol. 25 Issue: 1, pp. 201-234. <https://doi.org/10.1108/BIJ-09-2016-0147> .
- Nijssen, M. and Paauwe, J. (2012). "HRM in turbulent times: how to achieve organisational agility?", *The International Journal of Human Resource Management*, 23:16, 3315-3335, DOI: 10.1080/09585192.2012.689160
- Overby, E., Bharadwaj, A. and Sambamurthy, V. (2006). "Enterprise agility and the enabling role of information technology", *European Journal of Information Systems*, 15(2), 120–131.
- Rick, T. (2018). *Why Focus on an Agile Organisational Culture*, <https://www.torbenrick.eu/blog/culture/agile-organisational-culture/> [Retrieved on 28.04.2021]
- Sanz-Valle, R., Naranjo-Valencia, J.C., Jiménez-Jiménez, D. and Perez-Caballero, L. (2011). "Linking organizational learning with technical innovation and organizational culture", *Journal of Knowledge Management*, 15(6), 997-1015.
- Sharifi, H., Colquhoun, G., Barclay, I. and Dann, Z. (2001). "Agile manufacturing: A management and operational framework", *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part B: Journal of Engineering Manufacture*, 215(6), 857–869.

- Schein, E. H. (1992&2004). *Organisational Culture and Leadership*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Stekelenburg, J. (2012). *Exploring organisational agility and the added value of human resources: Creating organisational agility by using individual competencies and organisational practices*. (Master thesis) Human Resource Studies School of Social and Behavioural Sciences, Tilburg University, Tilburg, The Netherlands.
- Terzi, A. R. (2000). *Örgüt Kültürü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Van Oosterhout, M., Waarts, E., and Van Hillegersberg, J. (2006). "Change factors requiring agility and implications for IT", *European Journal of Information Systems*, 15(2), 132-145.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:18.04.2022 ✓Accepted/Kabul:24.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1105239

Research Article/Araştırma Makalesi

Bilgin, T. ve Kazancı Sunaoğlu, Ş. (2022). "Lojistik Performans ve Uluslararası Ticaret İlişkisi Üzerine Alanyazın İncelemesi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 325-344.

LOJİSTİK PERFORMANS VE ULUSLARARASI TİCARET İLİŞKİSİ ÜZERİNE ALANYAZIN İNCELEMESİ

Tuba BİLGİN* Şerife KAZANCI SUNAOĞLU**

Öz

Uluslararası ticaretteki rekabetin artışına paralel olarak, ticari hayatın devamlılığında önemli görevler üstlenen lojistik sektörünün daha önemli hale gelmesiyle lojistik performans ve ticarete yönelik çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı lojistik performans ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi temel alan çalışmaların sistematik bir şekilde incelenmesi, durum değerlendirmesinin yapılması ve gelecekte konuyla ilgili çalışacak araştırmacılara önerilerde bulunulmasıdır. Çalışmada Web of Science ve Scopus veri tabanlarının taraması sonucu ulaşılmış olan 33 makale çeşitli kriterler açısından sistematik bir şekilde incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre; çalışmalarda lojistik performansın, uluslararası ticaret üzerindeki etkisinin ele alındığı ve bu etkinin genellikle çekim modeli ile ölçüldüğü ve lojistik performans ölçümünde sıklıkla lojistik performans endeksinin kullanıldığı belirlenmiştir. Ayrıca ürün ve sektör bazlı çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Çalışmada elde edilen bulgular kapsamında gelecekteki çalışmalara yönelik öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Lojistik performans, Uluslararası ticaret, Sistematik literatür taraması, İçerik analizi.*

A LITERATURE REVIEW ON LOGISTICS PERFORMANCE AND INTERNATIONAL TRADE

Abstract

In parallel with the increase in competition in international trade, the importance of the logistics sector, which plays an important role in the continuity of our commercial life, is increasing gradually, so the number of studies on logistics performance and trade is increasing day by day. The study aims to systematically examine the studies based on the relationship between logistics performance and international trade, evaluate the situation, and make suggestions to researchers who will work on the subject in the future. In the study, 33 articles that were reached as a result of scanning the Web of Science and Scopus databases were systematically examined in terms of various criteria. According to the findings obtained; In the studies, it was determined that mostly the effect of logistics performance on trade was discussed and this effect was generally measured with the gravity model, and the logistics performance index was frequently used in logistics performance measurement. In addition, it is noteworthy that the number of product and sector based studies are quite limited. Within the scope of the findings obtained in the study, suggestions for future studies are presented.

Keywords: *Logistic performance, International trade, Systematic literature review, Content analysis.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Gümrük İşletme Bölümü, BAYBURT.
e-posta: tgunay@bayburt.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0002-5960-8657>)

**Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Gümrük İşletme Bölümü, BAYBURT.
e-posta: serifikazanci@bayburt.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5907-589X>)

1. GİRİŞ

İthalat ve ihracat işlemlerinden oluşan uluslararası ticaret, genel anlamda ülkeler arası mal ve hizmet alışverişini ifade etmektedir. Ülkeler, uluslararası pazarlarda yerli ürünlerin satışlarını artırmak için ticarete bağımlıdır ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için uluslararası ticaret, ekonomik kalkınmanın vazgeçilmez bir parçasıdır (Hausman vd., 2013: 236). Geçmişten günümüze ülkelerin büyümesi, gelişmesi ve iktisadi açıdan daha güçlü olması kapsamında uluslararası ticaret, kilit bir rol üstlenmektedir. Ayrıca, uluslararası ticaretin önemi, küresel ekonomik ortamın getirdiği sermayenin serbest dolaşımı ve uluslararası rekabet edebilirlik olgusuyla birlikte her geçen gün artmaktadır. Bu yüzden, uluslararası ticareti etkileyebilecek faktörlerin araştırılması ülke ekonomileri açısından büyük önem arz etmektedir.

Küresel ekonomik ortamın getirdiği rekabet edebilirlik, doğası gereği dinamizm gerektirdiğinden ülkelerin de her zaman dinamik olması gerekmektedir. Ülkeler için dinamizmi korumak ve dolayısıyla uluslararası ticareti etkilemek için en önemli unsurlardan birisi de lojistik sektördür. Malların taşınmasından bilgi akışına kadar çok sayıda unsuru bünyesinde barındıran lojistik, firmaların rekabet avantajı elde etmeleri ve varlıklarını sürdürebilmeleri için üzerinde önemle durulan bir faaliyete dönüşmüştür. Lojistik hizmet faaliyetleri, en basit haliyle üretilen mal ve hizmetlerin üretildikleri yerden tüketilecekleri yere ulaşana kadarki süreçte depolanması, taşınması ve gümrükleme gibi işlemlerinin yapılması olarak ifade edilebilir. Lojistik faaliyetlerinin geliştirilmesi bir yandan zamandan tasarruf sağlarken öte yandan verimliliği artırabilmektedir. Bu faaliyetlerde verimliliğin artırılması ise ürünlerin birim maliyetlerinin düşürülmesi yoluyla ürün satışında ülkelere rekabet avantajı sağlamaktadır (Kaplan ve Bozyiğit, 2021: 49-52). Buna göre iki ülke arasında ticareti yapılan malların hacmi, hem ihracatçı hem de ithalatçı ülkelerdeki lojistik hizmetlerin varlığı ve performansından büyük ölçüde etkilenmektedir. Böylece, kaliteli ulaştırma ve lojistik hizmetleri, uluslararası ticareti kolaylaştırmakta ve ulusal ekonominin büyümesi ile gelişmesinde hayati bir rol üstlenmektedir (Gani, 2017: 279-281).

Ulaşılabilen kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, ülkelerin rekabet gücünün ve gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde sıklıkla üzerine durulan iki önemli parametre olan uluslararası ticaret ve lojistik performans arasındaki ilişkiyi ele alan çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, ilgili konudaki benzer çalışmaların sistematik bir şekilde incelenip sunulduğu bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Çalışma ile alandaki bu boşluğun doldurulması hedeflenmiştir. Kapsam itibarıyla ilgili alanda yapılan ilk çalışma olması çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, lojistik performans ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi temel alan çalışmaları sistematik bir şekilde inceleyerek bir durum değerlendirmesi yapmaktır. Ayrıca, gelecekte konuyla ilgili çalışacak araştırmacılara önerilerde bulunabilmektir. Tüm bu yönleriyle çalışmanın literatüre önemli katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın amacına uygun olarak araştırma soruları belirlenmiştir. Bu kapsamda çalışmanın temel aldığı araştırma soruları aşağıda sıralanmaktadır:

- İlgili konuda yayınlanan makale yoğunluğu nasıldır? Makalelerin yıllara göre dağılımı değişmekte midir?
- Makalelerin yayınlandığı dergilere göre dağılımı nasıldır?
- İlgili konuda literatüre en çok katkı sağlayan yazar/yazarlar kimlerdir?
- Makalelere yapılan atıf sayısı dağılımı nasıldır?
- Makalelerde sıklıkla kullanılan anahtar kelimeler var mıdır? Bunların dağılımı nasıldır?
- Makalelerin çalışma türleri ve araştırma tasarımları farklılaşmakta mıdır? Söz konusu kriterler açısından makalelerin dağılımı nasıldır?
- Makalelerde kullanılan veri türü, veri toplama yöntemleri ve veri yılları farklılaşmakta mıdır? Söz konusu kriterler açısından makalelerin dağılımı nasıldır?
- Lojistik performans ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkinin ele alınış şekli farklılaşmakta mıdır?

- Makalelerde lojistik performans ve ticaret değişkenleri nasıl ölçülmüştür? Farklı ölçümler söz konusu mudur?
- Makalelerde ele alınan örneklem ve ülkeler bazında farklılık var mıdır?
- Makalelerde uygulanan analiz yöntemleri farklılaşmakta mıdır?
- Makalelerde sunulan bulgular benzer midir?

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeveye yer verilerek, lojistik, lojistik performans, lojistik performans endeksi ve lojistik performans ile ticaret arasındaki ilişki ele alınmaktadır. İkinci bölümde çalışmanın yöntemine yönelik bilgiler ve elde edilen bulgular sunulmaktadır. Son bölümde ise çalışmanın bulgularından yola çıkılarak ilgili alana dair durum değerlendirmesi yapıp, gelecekteki çalışmalara yönelik öneriler sunulacaktır.

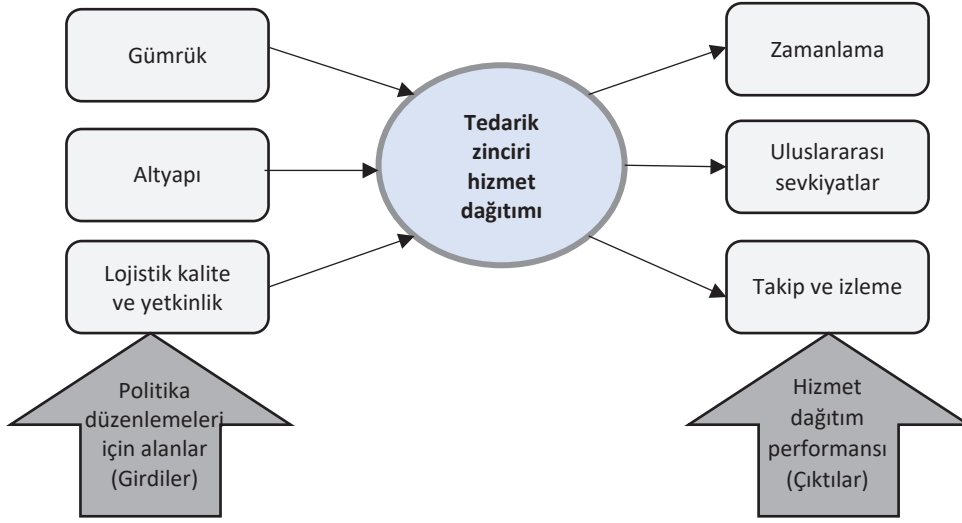
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2. 1. Lojistik ve Lojistik Performans

Lojistik kavramı, ilk olarak ikinci dünya savaşı sonrasında askeri alanda kullanılmaya başlanmış olup, daha sonra başta ticaret olmak üzere birçok alanda ele alınan önemli bir kavramdır. Bu kapsamda lojistiğin tanımı ele alındığı alanlar itibarıyla farklılaşmaktadır. En basit anlamıyla lojistik, Türk Dil Kurumu'nun sitesinde *"kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her türlü ürünün, hizmetin ve bilgi akışının çıkış noktasından varış noktasına kadar taşınmasının etkili ve verimli bir biçimde planlanması ve uygulanması"* olarak tanımlanmaktadır (TDK, erişim tarihi 15.03.2022: <https://sozluk.gov.tr>). Çoğu zaman lojistik yerine taşımacılık kelimesinin kullanılmasıyla birlikte, lojistik, taşımadan çok daha geniş bir alanı ifade etmektedir (Yurdakul ve Şipal, 2021). Lojistik faaliyetler; müşteri hizmetleri, sipariş ve talep yönetimi, stok yönetimi, üretim yönetimi, elleçleme ve ambalajlama, sipariş işleme, planlama ve tasarlama, depolama, satın alma, bilgi ve enformasyon, geri dönüşüm, tersine lojistik, ulaştırma ve taşıma, dağıtım, yer seçimi ve sigorta ile gümrük işlemleri gibi çok sayıda alanı kapsamaktadır (Gürdal, 2006; Erturgut, 2016).

Lojistiğin en çok kabul gören tanımı Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri (CSCMP) tarafından yapılmıştır. Bu tanıma göre lojistik, *"müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ürünlerin üretildiği noktadan, son kullanımın gerçekleştiği tüketim noktasına kadar olan tedarik zinciri içindeki malzemelerin, servis hizmetlerinin ve bilgi akışının etkin ve verimli bir şekilde iki yöne doğru hareketinin ve depolanmasının, planlanması, uygulanması ve kontrol edilmesidir"* (CSCMP, erişim tarihi 15.03.2022: <https://cscmp.org/>). Tüm bu bilgiler ışığında pazarlama fonksiyonunun önemli bir parçası olan lojistik, müşteri isteklerinin karşılanması dolayısıyla müşteri memnuniyetinin sağlanması amacıyla tedarikçi ve müşteri arasında yürütülen faaliyetler zinciri olarak tanımlanabilir (Gülenç ve Karagöz, 2008). Lojistikle amaçlanan doğru mal ve hizmetlerin, doğru miktar, doğru şartlar, doğru fiyat, doğru maliyet, doğru zaman, doğru yerde ve doğru müşteriye ulaştırılmasıdır (Ölmez ve Mutlu, 2017). Bu yönüyle de lojistik performans firmaların, mal ve hizmetleri müşterilerin istedikleri miktar, yer ve zamanda teslim edebilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Green Jr vd., 2008). Daha genel anlamda lojistik performans, lojistik faaliyetlerin başarı ve etkinlik durumlarının ölçümü olarak tanımlanabilir (Ünal ve Güneysu, 2021). Lojistiğin karmaşık yapıya sahip olması ve lojistik faaliyetlerinin çok geniş kapsamlı olması nedeniyle lojistik performansın ölçümü de zor olmaktadır. Bu kapsamda ülkeler arasındaki rekabetin ölçüsünü ortaya koymak ve lojistik performansların değerlendirilebilmesi amacıyla Dünya Bankası tarafından Lojistik Performans Endeksi (LPE) geliştirilmiştir. Lojistik performansın ölçümünde sıklıkla bu endeks kullanılmaktadır.

Lojistik performans endeksi altı alt bileşenden oluşmaktadır (Şekil 1). Bu bileşenlerden gümrük, altyapı, lojistik kalite ve yetkinlik girdileri oluştururken; zamanlama, uluslararası sevkiyatlar, takip ve izleme ise çıktıları oluşturmaktadır. Girdi kısmında yer alan alt bileşenler ülke hükümetlerinin yapmış oldukları düzenlemeler ve uygulamaları ifade ederken; çıktı kısmındaki bileşenler elde edilmesi planlanan sonuçları göstermektedir. Başka bir ifade ile girdilerde yapılacak olan iyileştirmelerin çıktıya yansıtacağı ve bunun da genel lojistik performansını belirlediği ifade edilebilir (Yapraklı ve Ünal, 2016).

Şekil 1: Lojistik performans endeksi bileşenlerinin gösterimi

Kaynak: Arvis vd., 2018: 8

LPE'nin alt bileşenlerinin neyi ifade ettiklerine dair kısa açıklamaları aşağıda sunulmaktadır (Arvis vd., 2018);

- *Gümrük*: Gümrük ve sınır yönetiminin etkinliği ve verimliliğini,
- *Altyapı*: Ticaret ve ulaştırma altyapısının kalitesini,
- *Uluslararası sevkiyatlar*: Rekabetçi sevkiyat fiyatlarının ayarlanabilmesi kolaylığını,
- *Lojistik kalitesi ve yetkinliği*: Lojistik hizmetlerin kalitesi ve yetkinliğini,
- *Takip ve izleme*: Sevkiyatların takip ve izleme yeteneğini,
- *Zamanlama*: Planlanan ve beklenen süreler içerisinde sevkiyatların alıcılara ulaştırılma sıklığını (dakikliği) ifade etmektedir.

LPE, ülkelerin lojistik performansında karşılaştıkları zorlukları ve fırsatları belirleyerek, lojistik performanslarını iyileştirmelerine olanak tanıyan karşılaştırılmalı bir endekstir (Arvis vd., 2018; Manavgat ve Demirci, 2021). LPE ilk olarak 2007 yılında yayınlanmış, sonrasında 2010, 2012, 2014, 2016, 2018 yıllarında yayınlanmış olup genellikle iki yılda bir yayınlanmaktadır.

2. 2. Lojistik Performans ve Uluslararası Ticaret İlişkisi

Ülkeler arasındaki mal ve hizmet alım satımını içeren uluslararası ticaret, hem küresel ekonominin önemli bir parçası hem de ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmaları için vazgeçilmez bir iktisadi faaliyettir. Bu sebeple, uluslararası ticaretin başarısını etkileyen değişkenler her daim araştırılan konular arasında yer almaktadır. Bu değişkenler bazen ulusal bazen de uluslararası piyasalarda yaşanan gelişmelere bağlı olarak zaman içerisinde değişim gösterebilmektedir. Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelen teknolojik gelişmeler sonrası ticarete sınırların kalkması ve uluslararası pazarlarda rekabetin daha sert bir hal almasıyla uluslararası ticaretteki başarı faktörleri fazlaca değişim göstermiştir. Küresel düzeyde artan ticaret hacmi ve ülkelerin birbirleriyle rekabetçi konuma gelmeleriyle beraber gün geçtikçe ürünlerin nakliyesi, depolanması, gümrükleme işlemleri vb. faaliyetlerin önemi daha da artmaktadır (Rençber, 2018: 522). Dolayısıyla küreselleşme ve artan rekabet gücü olgularının lojistiği, uluslararası ticaretin kilit unsurlarından biri haline getirdiği ifade edilebilmektedir.

Etkin lojistik hizmetler, ürünlerin hareketliliğini kolaylaştırırken daha hızlı ve güvenli taşınmalarına da imkân sunmaktadır. Ayrıca, ülkeler arasında ticaret yapılırken maliyeti düşürmeye de yardımcı olmaktadır. Nihayetinde, lojistik performansın önemi nakliye, depolama ve paketleme konularını verimli bir şekilde çözme yeteneğinde

yatmaktadır. Böylece verimli bir lojistik performans, firmaların ve genel olarak ülkenin rekabet gücünü artırmaktadır. Kaliteli lojistik hizmetler ve altyapılar, ülkeler arasındaki ticaretin kolaylaştırılmasında güçlü bir etkiye sahipken etkin olmayan lojistik hizmetler, uluslararası ticaretin önünde engeller oluşturabilmektedir. Şöyle ki verimsiz bir lojistik performans, zaman ve maddi açıdan daha yüksek maliyetlere neden olarak hem ülkeleri hem de firmaları olumsuz etkilemektedir (Marti vd., 2014a: 2982). Bu şekilde lojistik performans, küresel rekabette dolayısıyla uluslararası ticaret ve ekonomik büyümede oldukça mühim bir rol üstlenmektedir. Bu yüzden, gerek uluslararası alanda rekabet üstünlüğü elde edebilmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak gerek uluslararası ticaret hacmini artırabilmek gerekse de ülkelerin iktisadi gelişimi için lojistik sektörüne ve sektörün performansının iyileştirilmesine fazlaca önem verilmektedir.

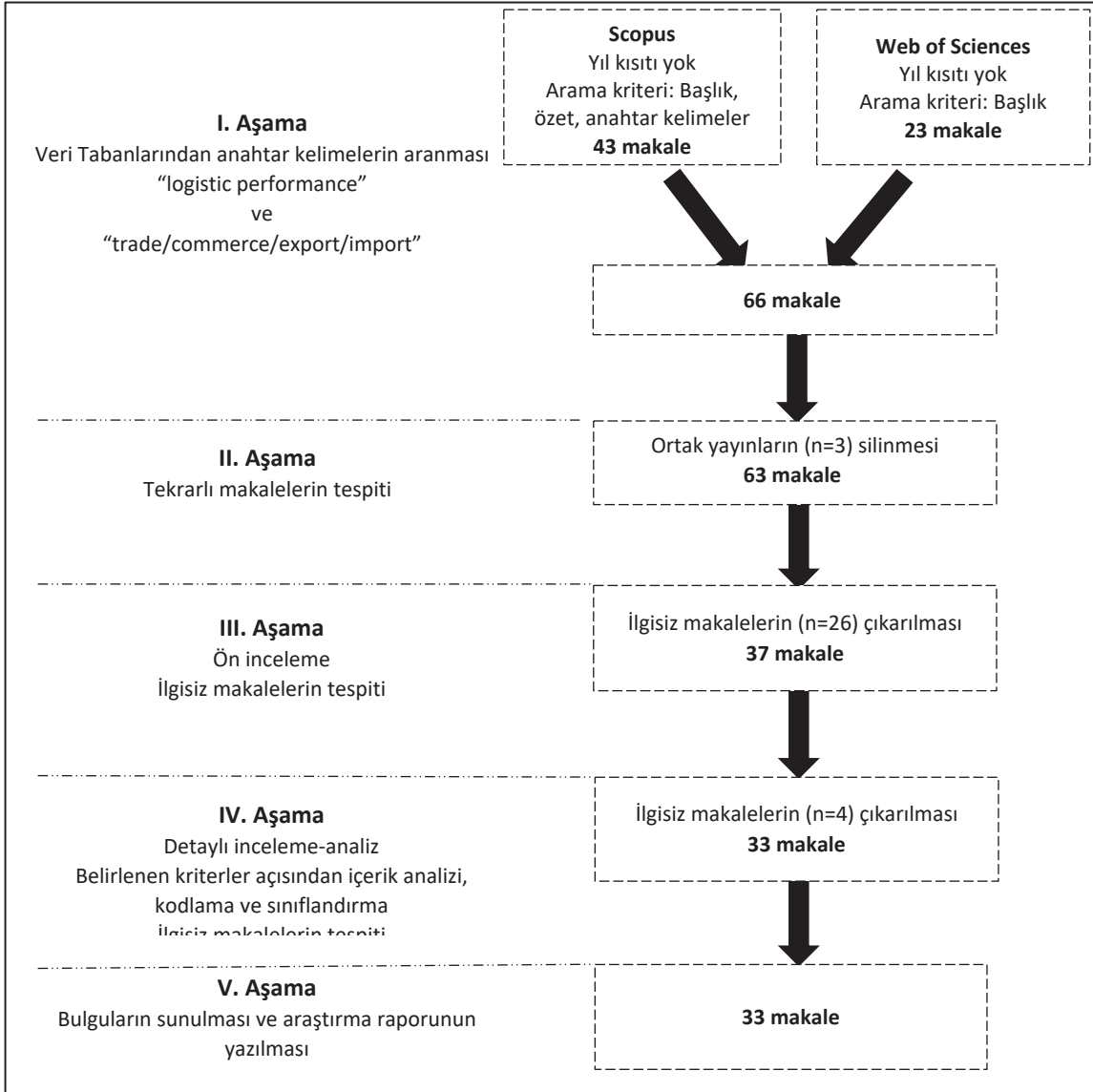
Uluslararası ticaret ile lojistik arasındaki bu ilişki sadece lojistik sektörden ticarete doğru tek taraflı olarak değil de aslında karşılıklı bir etkileşim olarak değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla, uluslararası ticaretin gelişmesinin de lojistik alanında olumlu değişimlere imkân sağladığı ifade edilebilir. Şöyle ki, ülkeler arası ticaretin gelişmesiyle lojistik sektöründe dış kaynak kullanımı ve sektördeki katma değer artmakta, özellikle daha fazla teknoloji kullanımı gerektiren denizyolu taşımacılığı ve lojistikte kombine taşımacılık gelişmektedir. Ayrıca, lojistik alanında nitelikli personel ihtiyacı ortaya çıkmış ve ülkelerde bu ihtiyacın giderilmesine yönelik ilgili yükseköğretim programlarının açılmasına başlanmıştır (Tunç ve Kaya, 2016: 60). Böylece sektörün daha karlı, daha teknolojik ve daha popüler bir hal aldığı söylenebilir. Sonuç olarak, uluslararası ticaretin gelişimi lojistik sektörünün gelişmesine, lojistik sektörünün gelişimi de uluslararası ticaretin gelişmesine katkı sağlayabilmektedir.

3. YÖNTEM

Çalışmada lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişkiyi ortaya koymak ve derinlemesine bilgi elde etmek amacıyla sistematik literatür taraması tekniği kullanılmıştır. Literatür taraması, akademik araştırmalarda mutlaka bulunması gereken önemli bir kısımdır. Temel olarak bilgi gelişiminin, önceki mevcut çalışmaların üzerine inşa edilmesi gerektiğinden, bilgi sınırını zorlamak için ne aşamada bulunduğu bilinmesi önem arz etmektedir (Xiao ve Watson, 2019). Bu kapsamda mevcut çalışmaların yoğunluğunun ve derinliğinin araştırıldığı sistematik literatür taramaları, bilimsel araştırmalar için üzerinde önemle durulması gereken bir alan olmaktadır. Sistematik literatür taraması, bir konu hakkındaki araştırma sorularına cevap vermek adına, önceden belirlenmiş ölçütlere göre aynı konuda yapılan benzer çalışmaların sistemli bir şekilde incelenmesi ve sentezlenmesi süreci olarak tanımlanabilir (Çınar, 2021). Sistematik literatür taramaları ile önceki çalışmaların kalite ve geçerlilikleri değerlendirilebilmekte (Pare vd., 2015) ve mevcut durum ortaya konulabilmektedir. Literatür taraması ile tespit edilen eksiklik ya da yetersizliklerden yola çıkarak gelecekte yapılabilecek araştırmalara yön verilebilmektedir. Tüm bu yönleriyle sistematik literatür taraması, birçok alanda sıklıkla kullanılan faydalı bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sistematik literatür taraması çalışmalarının farklı türleri olmakla birlikte, genel olarak araştırma seçim kriterlerinin belirlenmesi, araştırmaların seçilmesi, seçilen araştırmaların incelenmesi ve sentezlenmesi adımlarından oluşan bir süreçte gerçekleşmektedir (Tranfield vd., 2003). Bu kapsamda çalışmada öncelikle araştırma seçim kriterleri belirlenmiş ve bu kriterler doğrultusunda araştırma planlanarak sonuçlandırılmıştır.

Çalışmada incelenecek makalelerin seçiminde sıklıkla kullanılan ve saygın kabul edilen “Web of Science” ve “Scopus” veri tabanlarından faydalanılmıştır. Bu kapsamda, çalışmanın örneğini 20.02.2022 tarihinde Scopus ve Web of Sciences veri tabanlarında yıl kısıtlaması olmaksızın arama yapılarak ulaşılan toplam 33 makale oluşturulmuştur. İlgili makalelerin belirlenmesi ve analizinde izlenen süreç Şekil 2’de detaylı şekilde sunulmaktadır.

Şekil 2: Araştırmanın aşamaları

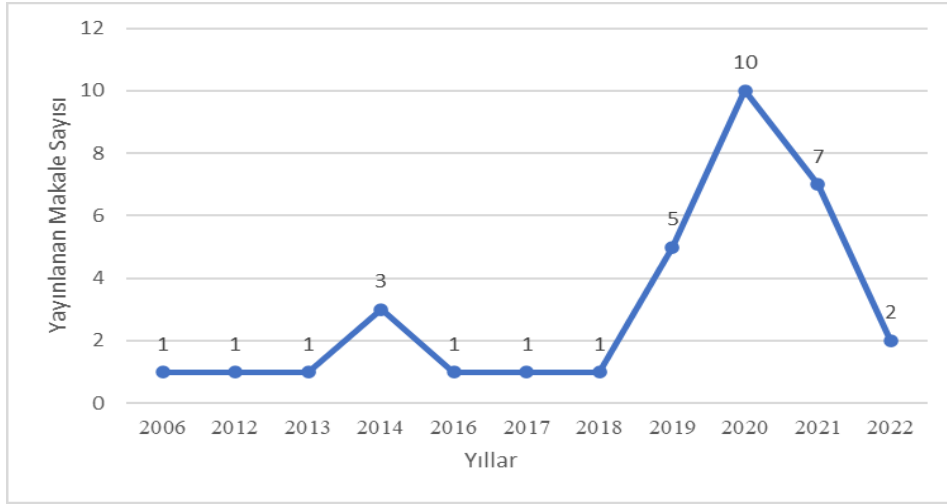
Araştırmanın yürütülmesinde beş aşamalı bir süreçten geçilmektedir. Birinci aşamada, makalelere ulaşmak için araştırmacılar tarafından eş zamanlı olarak Scopus ve Web of Science veri tabanlarına ulaşılmıştır. Scopus veri tabanında arama kriteri olarak başlık, özet ve anahtar kelimeler olarak, Web of Science veri tabanında ise arama kriteri başlık olarak seçilmiş arama kısmına İngilizce "logistic performance ve trade/commerce/export/import" anahtar kelimeleri yazılarak tarama gerçekleştirilmiştir. Tarama sonrası ulaşılan yayınlar belirli ön kriterler (çalışma türü: makale, yayın dili: İngilizce/Türkçe) açısından değerlendirilmiştir. Bu kapsamda 43 tanesi Scopus, 23 tanesi Web of Science veri tabanından olmak üzere toplamda 66 makaleye ulaşılmıştır. İkinci aşamada, tekrar eden yayın olup olmadığına bakılmıştır. İki veri tabanından ulaşılan 66 makaleden 3 tanesinin ortak yayınlar olduğu tespit edilmiş dolayısıyla tekrarlı yayınlar silinmiştir. Üçüncü aşamada, geriye kalan 63 makale araştırmacılar tarafından ön incelemeye tabi tutulmuş, çalışmaların lojistik performans ve ticaret arasındaki ilişkiyle ilgili olup olmadıkları değerlendirilmiştir. Ön inceleme sonrasında araştırma konusu ile ilgisiz ya da sadece tek bir değişkene (ticaret ya da lojistik performansa) odaklanan toplam 26 makalenin örneklemden çıkarılmasına karar verilmiştir. Dördüncü aşamada, geriye kalan 37 makale önceden belirlenmiş kriterler açısından detaylı incelemeye alınmış ve içerik analizi uygulanmıştır. Detaylı inceleme sonrası araştırmanın amacına uygun olmadığı tespit edilen 4 makale elenmiştir. Son aşamada ise içerik analizi uygulanmış toplam 33 makalenin bulguları tablolar, grafikler ve çeşitli görseller ile sunulmaktadır.

Çalışmada ilk üç aşamayı iki araştırmacı birlikte eş zamanlı olarak yürütmüşlerdir. Dördüncü aşama ise güvenilirlik ve geçerliliği sağlamak adına iki araştırmacı tarafından birbirinden bağımsız olarak farklı zamanlarda yürütülmüştür. Bu süreçte ilgili tüm makaleler iki araştırmacı tarafından önceden belirlenen kriterler açısından içerik analizine tabi tutularak kodlama ve sınıflandırma işlemleri yapılmıştır. Daha sonra araştırmacılar tarafından oluşturulan iki farklı inceleme formu tutarlılık açısından karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmalar sonrası araştırmacılar arası güvenilirliğin %90 olduğu tespit edilmiş olup, bu oranın da kabul edilebilir iyi bir oran olduğu bilinmektedir (Kassarjian, 1977). Gözlenen farklılıklar iki araştırmacı tarafından tekrar incelenmiş, üzerine tartışılarak fikir birliğine varılmıştır. Araştırmanın son aşaması, yine iki araştırmacının eş zamanlı katılımıyla birlikte yürütülmüştür.

4. ANALİZ VE BULGULAR

Çalışmada, 20.02.2022 tarihinde Scopus ve Web of Sciences veri tabanlarından yıl kısıtlaması olmaksızın ulaşılan 33 makalenin çeşitli kriterler (yayın yılı, yayımlandığı dergi, atıf sayısı, anahtar kelimeler, çalışma ve araştırma türü, sektör, örneklem/ülke, veri türü, veri yılı, değişkenler ve ölçümü, analiz yöntemi ve bulgular) açısından incelemesi yapılarak içerik analizi uygulanmıştır.

Çalışmada makaleler öncelikle yayın yılı, yayımlandığı dergi ve atıf sayıları açısından incelenmiştir. Elde edilen bulgular aşağıda Şekil 3, Şekil 4, Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3'te detaylı bir şekilde sunulmaktadır.

Grafik 1: Yıllara göre makale sayılarının dağılımı

İncelenen makalelerin yıllar itibarıyla dağılımı Şekil 3'te sunulmaktadır. Şekil 3'e göre Web of Science ve Scopus veri tabanlarında yayımlanmış lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisini ele alan ilk çalışmanın 2006 yılında olduğu ve bu konuda en çok çalışmanın 2020 yılında yayımlanmış olduğu görülmektedir.

Çalışmada incelenen makalelerin yayımlanmış oldukları dergiler incelendiğinde (Tablo 1) 33 makalenin 29 farklı dergide yayımlanmış olduğu görülmektedir. Makale sayısı az olmakla birlikte en çok makalenin yayımlandığı dergiler sırasıyla "Maritime Economics and Logistics", "Journal of Korea Trade" ve "Research in Transportation Economics" dergileridir.

Tablo 1: Makalelerin yayımlanmış oldukları dergiler

Dergi Adı	Sayı	Dergi Adı	Sayı
Maritime Economics and Logistics	3	Global Business Review	1
Journal of Korea Trade	2	International Journal of Computer Science And Network Security	1
Research in Transportation Economics	2	International Journal of Shipping and Transport Logistics	1
Agriculture (Switzerland)	1	International Journal of Trade and Global Markets	1
Applied Economics	1	Journal of Coastal Research	1
Asia Pacific Business Review	1	Journal of International Trade ve Economic Development	1
Asian Journal of Shipping and Logistics	1	Journal of The International Society For Southeast Asian Agricultural Sciences	1
Asia-Pacific Journal of Regional Science	1	Logistics Research	1
Central Bank Review	1	Production and Operations Management	1
Eastern European Economics	1	Research in Transportation Business and Management	1
Economic Research-Ekonomiska Istrazivanja	1	South African Journal of Economic and Management Sciences	1
Economics	1	Transport Policy	1
Empirica	1	World Review of Intermodal Transportation Research	1
Energies	1	Proceedings of Rijeka Faculty of Economics: Journal of Economics and Business	1
Foreign Trade Review	1	TOPLAM	33

Tablo 2: Makalelerin atıf sayıları

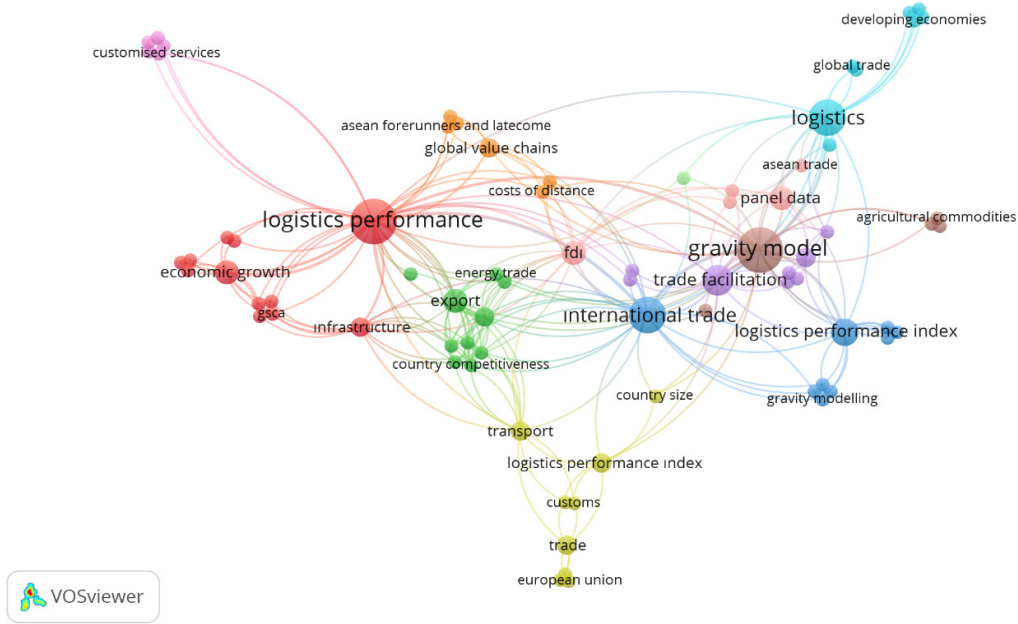
Çalışmalar	Atıf	Çalışmalar	Atıf
Martí vd., (2014a)	90	Liang ve Liu, (2020)	2
Gani, (2017)	85	La ve Song, (2019)	2
Puertas vd., (2014)	72	Riadh, (2020)	2
Hausman vd., (2013)	65	Kaplan ve Bozyiğit, (2021)	2
Yeung, (2006)	29	Sy vd., (2020)	2
Tang ve Abosedra, (2019)	23	Zaninović vd., (2021)	2
Çelebi, (2019)	23	Park ve Cho, (2021)	1
Martí vd., (2014b)	22	Yeo vd., (2020)	1
Felipe ve Kumar, (2012)	21	Sénquiz-Díaz, (2021)	1
Halaszovich ve Kinra, (2020)	21	Kumari ve Bharti, (2021)	1
Kabak vd., (2018)	13	Taguchi ve Thet, (2021)	1
Wang vd., (2019)	12	Górecka vd., (2022)	0
Dos Reis vd., (2020)	8	Jouilli, (2020)	0
Siddiqui ve Vita, (2021)	4	Song ve Lee, (2022)	0
Töngür vd., (2020)	3	Host vd., (2019)	0
Luttermann vd., (2020)	3	Daryanto ve Sahara, (2016)	0
Yeo ve Deng, (2020)	3	*Söz konusu atıf sayılarına 20.02.2022 tarihinde erişilmiştir.	

Çalışmada incelenen makalelerin atıf sayılarına 20.02.2022 tarihinde Scopus ve Web of Sciences veri tabanlarından yapılan tarama sonucunda ulaşılmıştır. Makalelerin özellikle son yıllarda yayımlanmış oldukları göz önünde bulundurulduğunda atıf sayılarının düşük olduğu dikkat çekmektedir. Atıfların sayısı incelendiğinde, en çok atıf alan çalışmanın 90 atıfı Martí, Puertas ve Garcia, (2014a)'nın çalışması olduğu ve bunu sırasıyla 85 atıf

alan Gani, (2017)'nin çalışması, 72 atıfla Puertas, Martí ve García, (2014)'nin çalışması, 65 atıfla Hausman, Lee ve Subramanian (2013)'in çalışmalarının takip ettiği görülmektedir (Tablo 2).

Çalışmada incelenen makaleler, çalışma türü (uygulamalı/kavramsal) ve benimsenen araştırma tasarımı (nicel/nitel/karma) açısından da değerlendirilmiştir. Bu kapsamda makalelerin tamamının uygulamalı olduğu ve tüm çalışmalarda nicel araştırma tasarımının benimsendiği belirlenmiştir.

Çalışmada incelenen makalelerde sıklıkla kullanılan anahtar kelimelerin tespiti ve bu kavramlar arasındaki ilişkilerin birlikte meydana getirdiği ağları ortaya koymak amacıyla VosViewer programında birlikte oluşma (co-occurrence) yöntemiyle; yoğunluk ve ağ analizi uygulanarak görselleştirme işlemi gerçekleştirilmiştir (Van Eck ve Waltman, 2010, Mustak vd., 2021). Şekil 4'te makalelerde sıklıkla kullanılan anahtar kelimelerin birlikte oluşma ağ analizi sonuçları sunulmaktadır.

Şekil 3: Makalelerdeki anahtar kelimelerin ağ analizi

Daire büyüklükleri anahtar kelimelerin kullanım sıklıklarını, daire renkleri hangi anahtar kelimelerin birlikte kullanıldığını, daireler arasındaki çizgiler ise birbiri ile ilişkili olan kavramları göstermektedir. Çalışmalarda sıklıkla kullanılan anahtar kelimelerin; lojistik performans (logistic performance), çekim modeli (gravity modelling), lojistik (logistic), uluslararası ticaret (international trade), lojistik performans indeksi (logistic performance index), ticaretin kolaylaştırılması (trade facilitation) ve ihracat (export) olduğu görülmektedir. Ayrıca Şekil 4 detaylı incelendiğinde kırmızı renkle gösterilen lojistik performans, ekonomik büyüme ve altyapı anahtar kelimelerinin birlikte; mavi ile gösterilen uluslararası ticaret, lojistik performans indeksi ve çekim modeli anahtar kelimelerinin de yine sıklıkla birlikte kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Çalışmada lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisini ele alan 33 makale; örneklem/ülke, veri türü, veri yılı, değişkenler ve ölçümü, analiz yöntemi ve bulgular açısından detaylı olarak incelenmiş olup elde edilen bulgular Tablo 3'te ayrıntılı şekilde sunulmaktadır.

Tablo 3: Lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisini ele alan makalelere ilişkin bilgiler

Çalışmalar	Örneklemler/ Ülkeler	Veri	Veri yılı	Değişkenler/Ölçüm		Analiz Yöntemi	Bulgular
				Lojistik Performans	Uluslararası Ticaret		
Yeung, (2006)	Hong Kong merkezli üreticiler ve ticaret şirketleri	Birincil veri	-	Üçüncü parti lojistik (3PL) performansı, Kullanıcıların lojistik performansı	Kullanıcıların ihracat performansı	Regresyon Modeli	Üçüncü parti lojistik hizmet sağlayıcılarının fiyatlandırması, hizmeti zamanında teslim etmesi ve teslimat kalitesi, kullanıcıların lojistik performansı ve ihracat performansını pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca kullanıcıların lojistik performansının, ihracat performansı üzerinde anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir.
Felipe ve Kumar, (2012)	7 Orta Asya ülkesi	İkincil veri	2005	Ticaretin kolaylaştırılması- Lojistik performans endeksi üç alt bileşeni (gümrük, alt yapı ve lojistik)	İkili ticaret	Çekim (gravity) modeli	Ticaretin kolaylaştırılmasının lojistik performans endeksi aracılığı ile değerlendirildiği çalışmada, ülkelerin lojistik performans kalitelerinde gerçekleşen olumlu yönde gelişmelerin ikili ticareti hacmini arttırdığı ve lojistik performanstaki artışın, düşük teknolojik ürünlere göre yüksek teknolojik ürünlerin ihracatında daha fazla artışa neden olacağı ortaya konulmuştur.
Hausman vd., (2013)	80 ülke	İkincil veri	2005	Lojistik performans endeksi üç alt bileşeni (maliyet, zaman ve zamandaki değişkenlik)	İkili ticaret	Çekim modeli	Lojistik performansındaki iyileştirmelerin ikili ticareti arttırdığı bulunmuştur.
Puertas vd., (2014)	26 Avrupa Birliği Ülkesi	İkincil veri	2005 ve 2010	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret (ithalat ve ihracat)	Çekim modeli	Lojistik performans, ihracatçı ülkeler için ithalatçı ülkelere daha önemlidir.
Martí, vd., (2014a)	5 bölge (140 ülke)	İkincil veri	2005 ve 2010	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret (ithalat ve ihracat)	Çekim modeli	Lojistik performanstaki iyileştirmeler, ticaret akışlarında önemli bir büyüme ile sonuçlanmaktadır.
Martí vd., (2014b)	150 ülke	İkincil veri	2005 ve 2008	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Ticaret akışı (Ihracat)	Çekim modeli	ihracatçı ülkeler için malların nakliyesi ne kadar karmaşık, lojistik performans göstergeleri ticaretin kolaylaştırılmasında o kadar etkili olmaktadır.

Daryanto ve Sahara, (2016)	Endonezya ve 21 ticaret partneri	İkincil veri	2005-2013	Lojistik hizmetler-Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	İhracat	Sabit etkiler modeli	Lojistik performans, tarımsal ürün ihracatının artışı ile ilişkilidir.
Gani, (2017)	60 ülke	İkincil veri	2007, 2010, 2012 ve 2014	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret (ithalat ve ihracat)	Regresyon analizi	Lojistik performans, ithalat ve ihracatı pozitif yönde etkilemektedir. Bu etki, ithalata kıyasla ihracat üzerinde daha çok hissedilmektedir.
Kabak vd., (2018)	Türkiye, Burundi, Zimbabve, Brezilya ve Portekiz	İkincil veri	2007, 2010, 2012 ve 2014	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	İhracat	Senaryo tabanlı ikili tam sayı programı yöntemi	Bazı lojistik performans göstergelerindeki iyileşme ihracat düzeyini önemli ölçüde olumlu yönde etkilemektedir.
La ve Song, (2019)	Kore, Japonya ve Çin	İkincil veri	2010, 2012, 2014, 2016 ve 2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	İhracat	Çekim modeli	Lojistik performans göstergeleri ihracatı etkilemektedir.
Çelebi, (2019)	Düşük, orta ve yüksek geliri 118 ülke	İkincil veri	2015	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	İkili ticaret	Çekim modeli	Lojistik performans uluslararası ticareti etkilemektedir. Bu etki ülkelerin gelir seviyelerine göre farklılık göstermektedir.
Tang ve Abosedra, (2019)	23 Asya ülkesi	İkincil veri	2010-2016	Lojistik performans endeksi	İhracat	Sabit etkiler modeli	Lojistik performans ticaret için önemli bir kolaylaştırıcıdır. Bu kapsamda lojistik performans ihracata dayalı büyümeyi desteklemektedir.
Wang vd., (2019)	Çin ve 49 ticaret partneri	İkincil veri	2007, 2010, 2012, 2014 ve 2016	Lojistik performans endeksi ve bir alt bileşeni (altyapı)	İhracat	Çekim modeli	Altyapı genişlemesi ve lojistik performans iyileştirmeleri ihracatı olumlu yönde etkilemektedir.
Host vd., (2019)	150 ülke	İkincil veri	2007, 2010, 2012, 2014 ve 2016	Ticaretin kolaylaştırılması-Lojistik Performans endeksi	Uluslararası ticaret	Çekim modeli	Lojistik performans, ticareti kolaylaştırarak arttırmaktadır. Elde edilen bu sonuçta ihracatçı lojistik performans, ithalatçı lojistik performansından daha önemlidir.

Yeo vd., (2020)	Orta gelirli 62 ülke	İkincil veri	2010, 2012, 2014, 2016 ve 2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret	Yapısal Eşitlik Modeli (YEM)	Orta gelirli ülkelerde lojistik performanstaki iyileştirmeler uluslararası ticareti artırmaktadır. Böylece sürdürülebilir ekonomik büyümede de artış sağlanmaktadır.
Halaszovich ve Kinra, (2020)	22 gelişmekte olan Asya ülkesi ve seçili 10 gelişmiş ülke	İkincil veri	2007, 2010 ve 2012	Ulusal taşımacılık sistemleri- Lojistik performans endeksi	Uluslararası ticaret	Çekim modeli	Lojistik performans, ticareti olumlu yönde etkilemektedir.
Töngür vd., (2020)	Türkiye ve ticaret yaptığı 174 ülke	İkincil veri	2007-2017	Lojistik performans endeksi	İhracat	Çekim modeli	Lojistik performans, ihracat değerlerini pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca Türk ihracatçıları, ticaret ortaklarına göre yerel pazar lojistik koşullarındaki değişikliklere daha duyarlıdır.
Dos Reis vd., (2020)	Arjantin, Brezilya ve ABD ve ticaret ortakları	İkincil veri	2012-2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	İhracat	Çekim modeli	Lojistik performans bileşenlerinin soya fasulyesi ihracatı üzerindeki etkileri farklılaşmaktadır. Bazı bileşenler ticareti olumlu yönde, bazı bileşenler olumsuz yönde etkilerken bazılarının da anlamlı etkisi bulunmamaktadır.
Liang ve Liu, (2020)	21. yüzyıl deniz ipek yolu ülkelerinden seçilen 32 ülke	İkincil veri	2007, 2010, 2012, 2014, 2016 ve 2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret	YEM	Lojistik performans iyileştirmesi, deniz yoluyla ticareti olumlu yönde etkilemektedir.
Sy vd., (2020)	Güney Doğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) ülkeleri	İkincil veri	2007-2016	Lojistik performans endeksi ve alt bileşenleri	İkili ticaret akışı	Çekim modeli	Lojistik performans ile çeşitli sektörler arasında ticaret ve toplam ticaret arasında güçlü pozitif bir ilişki vardır. Özellikle zamanında teslim, izleme ve takip edilebilirlik ve uluslararası sevkiyat kolaylığı bileşenleri, ticareti artırmada diğer lojistik performans bileşenlerine nispeten daha önemlidir.
Yeo ve Deng, (2020)	Orta gelirli 62 ülke	İkincil veri	2010, 2012, 2014, 2016 ve 2018	Lojistik performans endeksi	Uluslararası ticaret ve ticaretin kolaylaştırılması	YEM	Ticaretin kolaylaştırılması, lojistik performans aracılığıyla uluslararası ticareti pozitif yönde etkilemektedir.

Riadh, (2020)	103 seçili ülke	İkincil veri	2010-2017	Ticaretin kolaylaştırılması-lojistik performans endeksi	Uluslararası ticaret	Çekim modeli	Lojistik performansının iyileştirilmesi ticaretin daha da artmasını sağlamaktadır.
Luttermann vd., (2020)	20 Asya ülkesi	İkincil veri	2006-2017	Lojistik performans-lojistik performans endeksi ve alt bileşenleri, küresel rekabet gücü endeksinin alt yapı bileşenleri	Uluslararası ticaret (ithalat ve ihracat)	Sabit etkiler modeli	Lojistik performansın, ithalat ve ihracat üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
Jouili, (2020)	Tunus ve ihracat yaptığı 4 Avrupa birliği ülkesi (Fransa, İtalya, Malta ve İspanya)	İkincil veri	2007-2017	Lojistik performans endeksi ve alt bileşenleri	ihracat	Çekim modeli	Lojistik performans alt bileşenlerinden sadece altyapı kalitesi, deniz yolu ihracatını olumlu yönde etkilerken, diğer bileşenlerin anlamlı bir etkisi yoktur.
Kumari ve Bharti, (2021)	Seçili 127 OECD ülkesi	İkincil veri	2012-2018	Lojistik performans endeksi	İkili ticaret akışı	Çekim modeli	Lojistik performansın ticarete etkisi nüfus açısından ülke büyüklüklerine göre farklılık göstermektedir. Bu etkinin derecesi en yüksek orta, en düşük ise büyük ölçekli ülkelerde görülmektedir.
Sénquiz-Diaz, (2021)	Gelişmekte olan 29 ülke	İkincil veri	2012-2019	Lojistik performans endeksi	ihracat	Sabit etkiler modeli	Karayolları ile limanların alt yapı ve lojistiğinin kalitesi, ihracatı arttırmaktayken, hava limanı alt yapısı ve lojistiğinin kalitesi ihracata zarar vermektedir.
Siddiqui ve Vîta, (2021)	Kamboçya, Bangladeş ve Hindistan	İkincil veri	2001-2016	Lojistik performans endeksi ve e-gümrük mekanizmasının benimsenmesi	Uluslararası ticaret	Eşbütünleşme ve panel granger nedensellik analizi	Giyim sektöründe lojistik performansın ticaret üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır.
Kaplan ve Bozyiğit, (2021)	Türkiye ve 24 ticaret partneri	İkincil veri	2007-2016	Lojistik performans endeksi ve alt bileşenleri	Uluslararası ticaret	Çekim modeli	Lojistik hizmet kalitesi dışındaki tüm lojistik performans göstergeleri dış ticareti olumlu yönde etkilemektedir.

Zaninović vd., (2021)	Avrupa Birliği üyesi 28 ülke	İkincil veri	2010-2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret	Çekim modeli	Lojistik performansın ikili ticaret akışları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki bulunmamaktadır. Bu etki özellikle farklı ürün sınıfları ve ülke çiftleri açısından farklılaşmaktadır.
Park ve Cho, (2021)	Kore ve 11 ticaret partneri	İkincil veri	2007-2018	Lojistik etkinlik- Lojistik performans endeksi	İhracat	Çekim modeli	Lojistik performans tanım ürünleri ihracatı üzerinde olumlu bir etkiye sahipti.
Taguchi ve Thet, (2021)	ASEAN ülkeleri ve 7 ticaret partneri	İkincil veri	2007,2010,2012, 2014,2016,2017	Lojistik performans endeksi	İhracat	Çekim modeli	Küresel değer zincirine geriye dönük katılım ile lojistik performans arasında niceliksel bir ilişki vardır. Küresel değer zincirine geriye dönük katılım, ihracatta gömülü yabancı değer olarak tanımlanan dikey ticaret ile temsil edilmektedir.
Górecka vd., (2022)	Avrupa Birliği üyesi 28 ülke ve 157 ticaret partneri	İkincil veri	2010,2012,2014, 2016,2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret (ithalat ve ihracat)	Çekim modeli	Lojistik performans endeksinin tüm alt bileşenleri; katı, sıvı ve gaz halindeki enerji ürünlerinden sadece sıvı olanın ihracatını olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca lojistik performans ile enerji ürünlerinin ithalatı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.
Song ve Lee, (2022)	Güney Kore ve 161 ticaret partneri	İkincil veri	2010-2018	Lojistik performans endeksi alt bileşenleri	Uluslararası ticaret, ithalat ve ihracat	Çekim modeli	Lojistik performans ile uluslararası ticaret arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Lojistik performans endeksinin alt bileşenlerinin ithalat ve ihracat açısından farklı etkileri vardır. Özellikle, uluslararası sevkiyatlar, takip ve izleme, zamanlama ve lojistik kalite ve yetkinlik bileşenlerinin uluslararası ticareti teşvik etmede daha öncelikli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3'te sunulan bulgular genel olarak değerlendirildiğinde çalışmalardan sadece %3,03'ünde birincil veri kullanılırken %96,97'sinde ikincil verinin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Çalışmalardan sadece 1 tanesinde veri yılı belirtilmemiştir. Diğer çalışmaların veri yılları 2005- 2019 yılları arasında değişkenlik göstermektedir. Makalelerin değişkenleri ve ölçümlerine bakıldığında, lojistik performans değişkeninin ölçümünde çalışmaların %96,97'sinde lojistik performans endeksinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Tablo 3'te detaylıca görüldüğü üzere, çalışmalarda genel lojistik performansı endeksinin kullananlar (Tang ve Abosedra, 2019; Host vd., 2019) lojistik performans endeksinin tüm alt bileşenlerini kullananlar (Puertas vd., 2014; Gani, 2017) ve sadece lojistik performans endeksinin belirli alt bileşenlerini kullanan (Felipe ve Kumar, 2012; Wang vd., 2019) çalışmalar söz konusudur. Uluslararası ticaret değişkeninin ölçümünde ise toplam uluslararası ticaret, ikili ticaret, ithalat ve ihracat ve sadece ihracat değerlerini temel alan çalışmalar olduğu görülmektedir. Çalışmaların %36,36'sında sadece ihracat değeri, %30,30'unda toplam uluslararası ticaret değeri, %18,18'inde hem ithalat hem de ihracat değerleri ayrı ayrı ele alınırken, çalışmaların %15,15'inde ise ikili ticaret değerleri üzerinden uluslararası ticaretin ölçümü gerçekleştirilmiştir. Çalışmalarda uygulanan analiz yöntemlerine bakıldığında; çalışmaların büyük çoğunluğunda (%66,67) çekim modeli, %12,12'sinde sabit etkiler modeli, %9,09'unda yapısal eşitlik modellemesi, %6,06'sında regresyon modeli ve %6,06'sında ise diğer yöntemlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneklem/ülke kriteri açısından makaleler incelendiğinde yapılan araştırmaların çok sayıda farklı ülke üzerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu kapsamda makalelerde, ülkeler çeşitli açılardan (örneğin, AB üyesi, ASEAN üyesi, OECD ülkesi, düşük-orta-yüksek gelirli, gelişmekte olan ülkeler, Asya bölgesindeki ülkeler vb.) bölge sınıflandırılması yapılarak bu bölgelerde yer alan ülkelerin ticaret ortaklarıyla olan ilişkilerine odaklanılmaktadır. Çalışmaların bulguları ele alındığında lojistik performans ve uluslararası ticaret arasındaki ilişki incelenirken ülkeler, ürünler, sektörler, taşımacılık türleri ve ticaret çeşitli açılardan sınıflandırmalara tabi tutulduğunda farklı sonuçlara ulaşıldığı tespit edilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkelerin rekabet gücünün ve gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde sıklıkla üzerinde durulan iki önemli parametre uluslararası ticaret ve bununla doğrudan ilişkili olan lojistik altyapının durumu yani lojistik performanslarıdır. Başka bir ifade ile ülkelerin uluslararası ticaretteki başarısının belirlenmesinde artan ticaret hacmine ek olarak sahip olunan lojistik hizmet faaliyetlerinin kalitesi de önemli rol oynamaktadır. Çünkü bir ülkenin uluslararası ticaret ve buna paralel olarak ekonomik yönden güçlü olması büyük ölçüde lojistik altyapısının kaliteli olmasıyla ilişkilidir. Ayrıca, ülkelerin küresel pazarlara erişim, ekonomik serbestleşme ve teknolojik üstünlükler gibi bazı iktisadi imkanlardan faydalanabilmeleri için de verimli lojistik hizmet ve elverişli uluslararası ticaret prosedürlerine sahip olmaları oldukça önemlidir. Dolayısıyla lojistik performans ve uluslararası ticaret, üzerinde durulması ve daha fazla araştırma yapılması gereken önemli değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, lojistik performans ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkiyi temel alan çalışmaları derinlemesine inceleyerek durum değerlendirmesi yapmaktır. Bu amaçla ilgili konuda yayımlanmış ve Web of Science ile Scopus veri tabanlarında taranan 33 makale, sistematik literatür taraması tekniği kullanılarak çeşitli kriterler (yayın yılı, yayımlandığı dergi, atıf sayısı, anahtar kelimeler, çalışma ve araştırma türü, sektör, örneklem/ülke, veri türü, veri yılı, değişkenler ve ölçümü, analiz yöntemi ve bulgular) açısından incelenmiş ve elde edilen bulgular sunulmuştur.

Çalışmada, konuya ilişkin incelenen makalelerden ilki 2006 yılında yayımlanmıştır. Yıllar itibariyle makalelerin dağılımına bakıldığında çalışmaların özellikle 2018 sonrasında olduğu ve en çok çalışmanın ise 2020 yılında yayımlanmış olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun, küreselleşmeyle birlikte uluslararası ticaretin artması ve böylece lojistik sektörünün daha popüler hale gelmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. 2022 yılında ilgili konuda çalışma sayısının az olmasının nedeni ise, çalışmanın yürütüldüğü tarih itibariyle söz konusu yılın sadece ilk iki ayında yayımlanan makalelerin incelenmiş olmasıdır. Makalelerin özellikle son yıllarda yayımlanmış oldukları göz önünde bulundurulduğunda atıf sayılarının da genel olarak düşük olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan en çok atıf Marti, Puertas ve Garcia (2014a)'a ait makaleye yapılmıştır. İncelenen dönem itibariyle bu konuya ilişkin 3 makaleyle en çok ilgili yazarların çalışmasının olduğu da görülmüştür.

Makalelerin yayımlanmış oldukları dergiler incelendiğinde özellikle ön plana çıkan bir derginin olmadığı görülmüştür. Buna rağmen ele alınan makale sayısı (33) dikkate alındığında en çok makalenin yayımlandığı dergilerin lojistik, ulaştırma ve ticaret ile ilgili alan dergileri olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, konuya ilişkin makalelerin daha çok lojistik ve ticaret üzerine odaklanan dergilerde yayımlanma olasılığının daha yüksek olabileceği ifade edilebilir. Bu kapsamda konu ve anahtar kelimeler önemlidir. Ele alınan çalışmalarda sıklıkla; lojistik performans, çekim modeli, lojistik, uluslararası ticaret, lojistik performans endeksi, ticaretin kolaylaştırılması ve ihracat anahtar kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yönteme yönelik yapılan incelemede, makalelerin tamamının uygulamalı olduğu ve tüm çalışmalarda nicel araştırma tasarımının benimsendiği belirlenmiştir. Bu durum değerlendirildiğinde konuya ilişkin gelecekte çalışacak araştırmacılara, hem kavramsal hem de nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çalışmaların yapılabileceği önerisinde bulunulabilir. Örneğin; hem lojistik sektörde bulunan firma hem de ithalat ve ihracatçı firmaların yetkilileriyle yapılacak derinlemesine görüşme ve odak grup yöntemleri ile elde edilen bilgiler ışığında konuya ilişkin nitel araştırma tasarımına ait çalışmalar da yapılabilir. Benzer şekilde yine ilgili firmalardaki yetkili kişilere uygulanacak anket yöntemiyle de bu çalışmalar yapılabilir. Böylece ele alınan çalışmaların aksine konuyla ilgili birincil verilerden de faydalanılmış olunacaktır. Çünkü incelenen makalelerin büyük çoğunluğunda ikincil veri kullanılmıştır. Bu durum, çalışmalarda ele alınan değişkenlerin ölçümünde ikincil verinin elde edilmesinin birincil veriye göre daha kolay ve uygun olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmalarda ele alınan değişkenlerin ölçümü daha detaylı incelendiğinde lojistik performansın ölçümünde çalışmaların neredeyse tümünde lojistik performans endeksinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine bu noktada özellikle lojistik performansın ölçümünde ikincil veri olarak uluslararası kabul gören dünya bankasının yayınlamış olduğu lojistik performans endeksinin varlığının önemli etkileri olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan uluslararası ticaretin ölçümünde toplam uluslararası ticaret değeri, ikili ticaret değeri, ithalat ve ihracat değerleri ve sadece ihracat değerlerini temel alan çalışmalar olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle çalışmalarda ihracat değerine daha fazla yoğunlaşıldığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebinin de lojistik performansın, ithalata kıyasla ihracat açısından daha önemli olduğunun düşünülmesidir. İncelenen makalelerde (Puertas, Martí ve García, 2014; Gani, 2017; Host, Skender ve Zaninovic, 2019) de bu durumu destekleyen bulgulara ulaşıldığı görülmüştür. Ayrıca, ihracatın ekonomik büyümeyle olan ilişkisi de önemli olduğundan çalışmalarda ihracat üzerine yoğunlaşmış olabilir. Bu duruma paralel olarak ele alınan makalelerden Tang ve Abosedra (2019)'nın çalışmasında lojistik performansın, ihracata dayalı büyümeyi desteklediğine dair bulgulara ulaşıldığı görülmüştür. Dolayısıyla lojistik performans ve uluslararası ticaret ilişkisi incelenirken büyümenin de ele alındığı çalışmaların yapılması ülkelere dair ekonomik bulgular açısından önerilebilir.

Yönteme yönelik değerlendirmede dikkat çeken bir diğer husus da lojistik performans-uluslararası ticaret ilişkisinin tespiti için makalelerin yarısından fazlasında çekim modelinin kullanılmış olmasıdır. Çekim modeli, özellikle uluslararası ticaret olmak üzere farklı coğrafi konumlar arasındaki bazı ekonomik faaliyetleri de açıklamak için kullanılan bir analiz yöntemidir. Bu kapsamda çekim modeli, karşılıklı ticaret akımlarını açıklamada tutarlı ve açıklama gücü yüksek sonuçlar verdiği için dış ticarete ilişkin ölçümlerde sıklıkla kullanılan bir modeldir (Dinçer, 2013). Bu bağlamda, gelecekte yapılması düşünülen çalışmalar için söz konusu ilişkinin test edilmesinde, incelenen makalelerde daha az kullanıldığı tespit edilen YEM, regresyon analizi ve diğer alternatif yöntemlerin kullanılması önerilebilir. Ayrıca farklı yöntemlerle, ilgili ilişki test edilerek sonuçlarının karşılaştırılması suretiyle de çeşitli çıkarımlar yapılabilir.

Ele alınan çalışmaların sonuçları incelendiğinde genel olarak lojistik performansın uluslararası ticareti pozitif yönde etkilediği şeklinde bir bulguya varıldığı gözlemlenmiştir. Ancak bu etkinin derecesinin, bazen ithalat ve ihracat açısından bazen de farklı ürün grupları ve gelir düzeyi ile nüfus açısından büyüklüğe göre sınıflandırılan ülkeler bazında farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Örneğin; Felipe ve Kumar (2012)'a göre, lojistik performanstaki artış düşük teknolojik ürünlere kıyasla yüksek teknolojik ürünlerin ihracatında daha fazla artışa neden olmakta; Gani (2017)'ye göre lojistik performansın pozitif yönlü etkisi ithalata nispeten ihracat üzerinde daha çok hissedilmekte; Kumari ve Bharti (2021)'ye göre de lojistik performansın ticarete etkisi en yüksek orta, en düşük ise büyük ölçekli ülkelerde görülmektedir. Ayrıca, yine bu etkinin uluslararası taşımacılık türlerine göre de farklılaştığı gözlemlenmiştir. Şöyle ki; Sénquiz-Díaz, (2021)'e göre karayolları ile limanların alt

yapı ve lojistiğinin kalitesi ihracatı arttırmaktayken, hava limanı alt yapısı ve lojistiğinin kalitesi ihracatı olumsuz şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla, iki değişken arasındaki ilişki incelenirken bu şekilde ülkeler, ürünler, sektörler, taşımacılık türleri ve ticaret farklı açılarından sınıflandırmalara tabi tutularak daha detaylı ve anlamlı sonuçların elde edileceği ifade edilebilir. Bu doğrultuda, konuya ilişkin yapılacak sonraki çalışmalarda bu hususun göz önünde bulundurulması faydalı olacaktır. Bunlara ek olarak, çeşitli sınıflandırmalar için ortaya farklı sonuçlar çıkmasının altında yatan sebeplerin öğrenilmesinde nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılabilir. Ayrıca, çalışmalarda lojistik performansın, uluslararası ticaret üzerindeki etkisinin ele alındığı fakat tam tersi etkinin incelenmediği tespit edilmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere bu iki değişken arasında karşılıklı bir ilişkiden söz edilebileceği için sonraki çalışmalarda, uluslararası ticaretin lojistik performans üzerindeki etkilerinin de araştırılması önerilebilir.

Ele alınan çalışmalarda dikkat çeken bir başka bulgu, genel lojistik performans endeksi ile alt bileşenleri ayrı ayrı incelendiğinde lojistik performans-uluslararası ticaret ilişkisine yönelik sonuçların farklılık gösterdiği'dir. Örneğin, Kaplan ve Bozyiğit (2021)'e göre lojistik hizmet kalitesi dışındaki tüm lojistik performans göstergeleri dış ticareti olumlu yönde etkilemekte ve Jouili (2020)'ye göre ise lojistik performans alt bileşenlerinden sadece altyapı kalitesi, deniz yolu ihracatını olumlu yönde etkilerken diğer bileşenlerin anlamlı bir etkisi yoktur. Ayrıca Song ve Lee (2022) de yaptıkları çalışmada uluslararası sevkiyatlar, takip ve izleme, zamanlama ve lojistik kalite ve yetkinlik bileşenlerinin diğer iki alt bileşene göre uluslararası ticareti teşvik etmede daha öncelikli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu kapsamda, konuyla ilgili gelecekteki çalışmalar için hem genel lojistik performans endeksinin hem de bu endeksin alt bileşenlerinin ayrı ayrı ele alınarak incelenmesi ve karşılaştırmalarının yapılması önerisinde bulunulabilir. Bu şekilde daha kapsamlı sonuçlar elde edilerek literatüre katkı sağlanabilir.

Bulgular açısından son olarak, incelenen makalelerde belirli ürün ve sektör özelinde yapılan araştırmaların az sayıda olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, çalışmalarda enerji (Górecka vd., 2022); tarım (Daryanto ve Sahara, 2016; Dos Reis vd., 2020; Park ve Cho, 2021); giyim (Siddiqui ve Vita, 2021); imalat ve sanayi (Taguchi ve Thet, 2021; Song ve Lee, 2022) sektörleri kapsamında lojistik performans-uluslararası ticaret ilişkisi incelenmiştir. Bu açıdan bir değerlendirme yapıldığında, farklı ürün ve sektör temelli araştırmaların yürütülmesi ilgili sektörlere yönelik politikaların geliştirilmesinde faydalı olacaktır. Sonraki çalışmalarda bu konuya da dikkat edilmesi önem arz edebilir.

Belirli kısıtlarla yürütülen bu çalışmadaki en temel kısıt, konuyla ilgili ulusal/uluslararası farklı veri tabanlarında çok sayıda çalışma olmasına karşın sadece iki veri tabanını dikkate alarak planlanmış olmasıdır. Bu durum, çalışma sonuçlarının genelleştirilmesini sınırlandırmaktadır. Dolayısıyla, daha genel sonuçlara ulaşabilmek adına gelecekte yapılması planlanan çalışmaların, kapsam ve nicelik bakımından daha da detaylandırılması literatüre katkı sağlamak açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arvis, J. F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K. ve Kiiski, T. (2018). Connecting to Compete 2018: Trade Logistics in the Global Economy, *The World Bank*, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29971>, (20.03.2022).
- Çelebi, D. (2019). "The Role of Logistics Performance in Promoting Trade", *Maritime Economics ve Logistics*, 21/3, 307-323.
- Çınar N. (2021). "İyi Bir Sistemik Derleme Nasıl Yazılmalı?", *Online Türk Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6/2, 310-314.
- Daryanto, A. (2016). "The Impact of Logistic Performance on the Indonesian Agricultural Export", *Journal of ISSAAS (International Society for Southeast Asian Agricultural Sciences)*, 22/2, 28-39.
- Dinçer, G. (2013). "Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli", *Ekonomik Yaklaşım*, 24/88, 1-34.
- Dos Reis, J. G. M., Amorim, P. S., Cabral, J. A. S. P. ve Toloi, R. C. (2020). "The Impact of Logistics Performance on Argentina, Brazil, and the US Soybean Exports from 2012 to 2018: A Gravity Model Approach", *Agriculture*, 10/8, 1-21.
- Erturgut, R. (2016). *Lojistik ve Tedarik Zinciri Yönetimi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Felipe, J. ve Kumar, U. (2012). "The Role of Trade Facilitation in Central Asia: A Gravity Model", *Eastern European Economics*, 50/4, 5-20.

- Gani, A. (2017), "The Logistics Performance Effect in International Trade", *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, 33/4, 279-288.
- Górecka, A. K., Pavlič Skender, H. ve Zaninović, P. A. (2022). "Assessing the Effects of Logistics Performance on Energy Trade", *Energies*, 15/1, 191.
- Green Jr, K. W., Whitten, D. ve Inman, R. A. (2008). "The Impact of Logistics Performance on Organizational Performance in A Supply Chain Context", *Supply Chain Management: An International Journal*, 13/4, 317-327.
- Gülenç, İ. F. ve Karagöz, B. (2008). "E-lojistik ve Türkiye'de e-lojistik uygulamaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 73-91.
- Gürdal, S. (2006). "Türkiye Lojistik Sektörü Altyapı Analizi", İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2006-14, İstanbul.
- Halaszovich, T. F. ve Kinra, A. (2020). "The Impact of Distance, National Transportation Systems and Logistics Performance on FDI And International Trade Patterns: Results From Asian Global Value Chains", *Transport Policy*, 98, 35-47.
- Hausman, W. H., Lee, H. L. ve Subramanian, U. (2013). "The Impact of Logistics Performance on Trade", *Production and Operations Management*, 22/2, 236-252.
- Host, A., Skender, H. P. ve Zaninović, P. A. (2019). "Trade Logistics-The Gravity Model Approach", *Zbornik Radova Ekonomski Fakultet u Rijeka*, 37/1, 327-342.
- Jouili, T. A. (2020). "The Relationship Between Logistics Performance and Maritime Exports", *International Journal of Computer Science and Network Security IJCSNS*, 20/3, 210.
- Kabak, Ö., Ülengin, F. ve Ekici, Ş. Ö. (2018). "Connecting Logistics Performance to Export: A Scenario-Based Approach", *Research in Transportation Economics*, 70, 69-82.
- Kaplan, Z. ve Bozyiğit, S. (2021). "The Effect of Turkey's Logistics Performance on Turkey's Foreign Trade", *International Journal of Trade and Global Markets*, 14/1, 48-61.
- Kassarjian, H.H. (1977). "Content Analysis in Aonsumer Research", *Journal of Consumer Research*, 4/1, 8-18.
- Kumari, M. ve Bharti, N. (2021). "Trade and Logistics Performance: Does Country Size Matter?", *Maritime Economics ve Logistics*, 23/3, 401-423.
- La, K. W. ve Song, J. G. (2019). "An Empirical Study on the Effects of Export Promotion on Korea-China-Japan Using Logistics Performance Index (LPI)", *Journal of Korea Trade*, 23/7, 96-112.
- Liang, R. ve Liu, Z. (2020). "Port Infrastructure Connectivity, Logistics Performance and Seaborne Trade on Economic Growth: An Empirical Analysis on "21st-Century Maritime Silk Road"", *Journal of Coastal Research*, 106/SI, 319-324.
- Luttermann, S., Kotzab, H. ve Halaszovich, T. (2020). "The Impact of Logistics Performance on Exports, Imports and Foreign Direct Investment", *World Review of Intermodal Transportation Research*, 9/1, 27-46.
- Manavgat, G. ve Demirci, A. (2021). "Lojistik Performans Endeksi Tutarlılığının Sıralı Lojistik Regresyon Modeliyle İncelenmesi", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16/64, 1856-1871.
- Marti, L., Puertas R. ve Garcia, L. (2014a). "The Importance of The Logistics Performance Index in International Trade", *Applied Economics*, 46/24, 2982-2992.
- Marti, L., Puertas, R. ve García, L. (2014b). "Relevance of Trade Facilitation in Emerging Countries' Exports", *The Journal of International Trade ve Economic Development*, 23/2, 202-222.
- Mustak, M., Salminen, J., Plé, L. ve Wirtz, J. (2021). "Artificial Intelligence in Marketing: Topic Modeling, Scientometric Analysis, and Research Agenda", *Journal of Business Research*, 124, 389-404.
- Ölmez, S. ve Mutlu, H. M. (2017). "İlişki kalitesi değişkenlerinin lojistik performansı üzerine etkileri", *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5/4, 79-90.
- Paré, G., Trudel, M. C., Jaana, M. ve Kitsiou, S. (2015). "Synthesizing Information Systems Knowledge: A Typology of Literature Reviews", *Information ve Management*, 52/2, 183-199.
- Park, H. H. ve Cho, S. J. (2021). "An Analysis of the Effect of Logistics Efficiency on the Export of Korean Agricultural Products to New Southern Countries", *Journal of Korea Trade*, 25/1, 169-183.

- Puertas, R., Martí, L. ve García, L. (2014). "Logistics Performance and Export Competitiveness: European Experience", *Empirica*, 41/3, 467-480.
- Rençber, Ö. F. (2018). "Basamak Korelasyon, Kohonen ve ANFIS Yapay Sinir Ağ Modellerinin Sınıflandırma Performanslarının Karşılaştırılması: Lojistik Performans Endeksi Üzerine Uygulama", *Ege Akademik Bakış*, 18/3, 521-535.
- Riadh, H. (2020). "Modelling and Quantifying the Effects of Trade Facilitation on Trade and International Transport Costs Using the Logistics Performance Index", *International Journal of Shipping and Transport Logistics*, 12/5, 462-486.
- Sénquiz-Díaz, C. (2021). "Transport Infrastructure Quality and Logistics Performance in Exports", *ECONOMICS-Innovative and Economic Research*, 9/1, 107-124.
- Siddiqui, A. A. ve Vita, S. (2021). "Impact of Logistics Performance on Trade With Specific Reference to Garment Sector in Cambodia, Bangladesh and India", *Global Business Review*, 22/2, 517-531.
- Song, M. J. ve Lee, H. Y. (2022). "The Relationship Between International Trade and Logistics Performance: A Focus on the South Korean Industrial Sector", *Research in Transportation Business ve Management*, 100786.
- Sy, B., Villejo, S. J. ve Lacaza, R. (2020). "An Analysis of the Impact of ASEAN's Logistics Performance on Trade Flows Using Linear and Non-linear methods in an Augmented Gravity Model", *Logistics Research*, 131, 5.
- Taguchi, H. ve Thet, M. S. (2021). "Quantitative Linkage Between Global Value Chains' Backward Participation and Logistics Performance in The Host Country: A Structural Gravity Model Analysis Of Emerging ASEAN Economies", *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 5/2, 453-475.
- Tang, C. F. ve Abosedra, S. (2019). "Logistics Performance, Exports, and Growth: Evidence from Asian Economies", *Research in Transportation Economics*, 78, 100743.
- Töngür, Ü., Türkcan, K. ve Ekmen-Özçelik, S. (2020). "Logistics Performance and Export Variety: Evidence from Turkey", *Central Bank Review*, 20/3, 143-154.
- Tranfield, D., Denyer, D. ve Smart, P. (2003). "Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review", *British Journal of Management*, 14/3, 207-222.
- Tunç, H. ve Kaya, M. (2016). "Türkiye'de Lojistik Sektörünün Gelişmesinde Dış Ticaretin Rolü Üzerine Bir Nedensellik Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7/14, 58-65.
- Ünal, H. ve Güneysu, G. (2021). "Lojistik Performans, Uluslararası Ticaret ve Finansal Gelişme: Türkiye'nin Dış Ticaret Ortaklarına İlişkin Bir İnceleme", *İktisat Alanında Seçilmiş Konular*, (Ed: S. Özkılbaç ve T: Bilgin), Efe Akademi Yayınevi, İstanbul.
- Van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2010), "Software Survey: Vosviewer, A Computer Program for Bibliometric Mapping", *Scientometrics*, 84/2, 523-538.
- Wang, M. L., Qiu, Q. ve Choi, C. H. (2019). "How will the Belt and Road Initiative Advance China's Exports?", *Asia Pacific Business Review*, 25/1, 81-99.
- Xiao, Y. ve Watson, M. (2019). "Guidance on Conducting a Systematic Literature Review", *Journal of Planning Education and Research*, 39/1, 93-112.
- Yapraklı, T. Ş. ve Ünal, M. (2016). "Küresel Lojistik Performans Endeksi ve Türkiye'nin Son 10 Yıllık Lojistik Performansının Analizi", *2. Uluslararası Kafkasya-Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 311-324.
- Yeo, A. D. ve Deng, A. (2020). "Logistics Performance as a Mediator of the Relationship Between Trade Facilitation and International Trade: A Mediation Analysis", *South African Journal of Economic and Management Sciences*, 23/1, 1-11.
- Yeo, A. D., Deng, A. ve Nadedjoa, T. Y. (2020). "The Effect of Infrastructure and Logistics Performance on Economic Performance: The Mediation Role of International Trade", *Foreign Trade Review*, 55/4, 450-465.
- Yeung, A. C. (2006). "The Impact of Third-Party Logistics Performance on the Logistics and Export Performance of Users: an Empirical Study", *Maritime Economics ve Logistics*, 8/2, 121-139.
- Yıldız, A., Aydoğan, K. ve Kartum, G. (2020). "Türkiye'nin Uluslararası Lojistik Performans Endeksindeki Konumunun Kümeleme Analizi ile Araştırılması" *Turkish Studies- Social*, 15/3, 1659-1679.

Yurdakul, E. M. ve Şipal, Y. Z. (2021). "Lojistik Performans ve Dış Ticaret İlişkisi", İktisat Alanında Seçilmiş Konular-2, (Ed: G. Sümer), Efe Akademi Yayınevi, İstanbul.

Zaninović, P. A., Zaninović, V. ve Skender, H. P. (2021). "The Effects of Logistics Performance on International Trade: EU15 vs CEMS", *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34/1, 1566-1582.

Türk Dil Kurumu. (2022). Lojistik tanımı. (24.03.2022) <https://sozluk.gov.tr>

CSCMP. (2022). Lojistik tanımı. (24.03.2022) <https://cscmp.org/>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:16.03.2022 ✓Accepted/Kabul:16.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1088533

Research Article/Araştırma Makalesi

Aydın, T. (2022). "Türkiye'de Köy Adı Değişiklikleri Üzerine Bir İnceleme: Kağızman Örneği", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 345-631.

TÜRKİYE'DE KÖY ADI DEĞİŞİKLİKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: KAĞIZMAN ÖRNEĞİ

Taner AYDIN*

Öz

Türkiye'de toponimi alanında yapılan çalışmaların yetersiz olması ve batıya göre geç başlaması, yer adlarının kaynaklarıyla ilgili bilgi eksikliğine yol açmıştır. Bu durum eski yer adlarının birçoğunun yabancı kökenden geldiğine dair yanlış bir algı oluşturmuş ve bu bizi yer adlarımızın kökenini yabancı kaynaklara dayandırma kolaylığına itmiştir. Dünya'nın hemen her ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de yer adı değişikliğine gidilmiş, yer adlarının değiştirilmesi sürecinde binlerce Türkçe yer adı, diğer adlarla beraber yabancı kökenden geldiğine inanılarak değiştirilmiştir. Bu nedenledir ki mekânın, dili, mekânın kimliği veya mekânın belleği olarak ifade edebileceğimiz ve bizi tarihsel bağlarla geçmişe bağlayan yer adlarının incelenmesi ve ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Türkiye'de adı değiştirilen yerleşmeler konusunda yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olması, bu önemi daha da arttırmaktadır. Kağızman ilçesinin değiştirilen köy adları, bu öneme istinaden incelenmiştir. Çalışma, Türkiye'de "yerleşme adlarının toponimik analizi" şeklinde yapılmış çalışmalardan farklı olarak tarihi coğrafya ilke ve yöntemleri kullanılarak yapılmış, kaynak çalışmasıdır. Bu tür çalışmalar, yer adlarının kaynaklarının doğru bir şekilde tespit edilmesine ve toponimi literatürünün zenginleşmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca değişik gerekçelerle değiştirilen fakat Türk kültürü ve tarihi açısından önemli olan yer adlarının iade edilmesi, bu çalışmaların referansıyla kolaylaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Toponimi, Kağızman, Köy adı değişikliği, Mekânın dili.*

A STUDY ON VILLAGE NAME CHANGES IN TURKIYE: THE CASE OF KAĞIZMAN

Abstract

Insufficient studies in the field of toponymy in Turkey and its late start compared to the west have led to a lack of information about the sources of place names. This situation created a false perception that many of the old place names are of foreign origin and this has led us to the ease of basing the origin of our place names on foreign sources. As in almost every country in the world, place names have been changed in Turkey, and in the process of changing place names, thousands of Turkish place names have been changed with other names, believing that they are of foreign origin. For this reason, it is important to examine and reveal the place names that we can express as the language, the identity of the place or the memory of the place and which connect us to the past with historical ties. The fact that there are almost no studies on the settlements whose names have been changed in Turkey increases this importance even more. Changed village names of Kağızman district have been examined based on this importance. The study is a source study, made by using historical geography principles and methods, unlike the studies conducted in the form of "toponymic analysis of settlement names" in Turkey. Such studies will contribute to the correct determination of the sources of place names and to enrich the toponymy literature. In addition, the return of place names that have been changed for different reasons but are important in terms of Turkish culture and history will be facilitated by the reference of these studies.

Keywords: *Toponymy, Kağızman, Village name change, Language of the place.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, IĞDIR.
e-posta: taner.aydin@igdir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-8615-0808>)

1. GİRİŞ

Nesneleri birbirinden ayıran en önemli şey, adlarıdır. Ad, bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim anlamındadır. İnsanoğlu, tabiat karşısında önce kendini daha sonra da kendi gözüyle dikkatini çeken özelliklerine göre, çevresini tanımlamaya ve adlandırmaya başlamıştır. Ad ve adlandırma her türlü varlığı birbirinden ayırmaya yaradığı için, insanlık tarihi kadar eski ve ona paralel olarak gelişen bir olgudur (Şenel, 2013:17; Yavuz ve Şenel, 2013:2240).

Adların kökeni ve anlamlarını inceleyen bilime Onomastik adı verilir. Onomastik'in yer adlarını inceleyen dalı ise toponimdir. Yunanca topos (yer) ve onim (ad) kelimelerinden oluşan toponimi, yerleşme yerleri veya herhangi bir fiziki özelliğe verilen adların verilmiş şeklini, kökenini, anlamını ve geçirmiş olduğu değişimi ve dağılımını ele alır (Ahmedov, 1991:290; Aliağaoğlu, 2013:47; Gülbetekin, 2017:13; Gümüşçü, 2014:252-253, Yılmaz ve Kaya,2018:151). Yer adlarının bilinmesi ve üzerinde durulması bir yerin coğrafi, tarihi ve genel karakterini anlama ve tanıtmada faydalı olur. Yine bu tür çalışmalar, dil ve yerleşme tarihine, ülkenin şimdiki veya eski etnik yapısına, kültürel coğrafyasına ilişkin önemli ipuçlarını vermesi açısından da gereklidir (Akbaş ve Akınlı, 2020:16; Alagöz, 1984:11; Karaboran, 1984:108; Kocakuşak, 1995:186-187; Koday, Kaya ve Akbaş, 2016:578; Kurgun, 2006:33; Sarı ve Tepeli, 2012:161; Şenel, 2013:17).

Yer adları, ortamın doğal, kültürel ve sosyal durumlarının etkisi ile ortaya çıkmış ve insanda sürekli olarak merak uyandırmıştır (Koca ve Yazıcı, 2011:1; Kocakuşak, 1995:186). Yer adlarının sahip olduğu derin arka plan, bir yandan bir aidiyet ve kimlik sembolü olarak görülmeleri ve sahip olunan kültürel birikimi sonraki nesillere aktarmaya yarayan bir kültür taşıyıcısı olarak algılanmaları, konunun hep gündemde kalmasını sağlamıştır (Gülbetekin, 2017:148).

Avrupa ülkelerinde oldukça erken dönemlerde başlayan toponimi çalışmaları, Türkiye’de geç başlamıştır. 1984 yılında gerçekleştirilen “Türk Yer Adları Sempozyumu” bir yana bırakılacak olursa sonraki dönemlerde daha çok bildiri, makale veya kitap düzeyinde sayılı çalışmalar yapılmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların azlığı ile toponimi bilimine yabancı kalınması, Türkiye’de yer adlarıyla ilgili bilgi dağarcığının yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu durum yer adlarının kaynaklarının yabancı çalışmalarda aranmasına, öz Türkçe olan isimlerin bile Ermenice veya Yunanca gibi yabancı bir dile dayandırma kolaylığına düşülmesine yol açmıştır. Bu durum yabancı zannedilen yerleşme adlarının hızlı bir şekilde değiştirilmesine neden olmuştur. Türkçe olan ve binlerce yıldır kullanılan yer adlarının değiştirilmesi, yer adları yoluyla geçmişten günümüze taşınan tarihi ve kültürel değerlerin yok olmasına yol açmıştır. Bu nedenle değiştirilmiş yer adlarının çalışılması önem arz etmektedir.

Türkiye’de köy adı değişiklikleriyle ilgili istatistiki bilgilerin verildiği ve değerlendirildiği ilk kapsamlı çalışma, Tunçel (2000)’e aittir. Tunçel, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler” adlı çalışmasında, yer adı değişikliklerinin nasıl ve niçin yapıldığı konusunda bilgiler verdikten sonra adı değiştirilen köylerin bölgelere ve illere göre dağılımını yapmıştır. Tunçel, “Van’dan Örneklerle Türkiye’de Yer Adı Değişiklikleri (2019), adlı çalışmasında yine Türkiye’de yer adı değişiklikleri konusunda genel bilgiler verdikten sonra konuyu, Van ilinde adı değiştirilen köylerden örnekler vererek izah etmiştir.

Türkiye’de adı değiştirilen yerleşmelerle ilgili yapılmış çalışmaların bazıları, eski adların verildiği, sözlük niteliğinde çalışmalardır. Örneğin, Nişanyan, Türkiye Yer Adları Sözlüğü (2020) ve Adını Unutan Ülke (2010) adlı çalışmalarında Türkiye’de adı değiştirilen köy yerleşmelerini ait oldukları il ve ilçelere göre listelemiş, özellikle Türkçe olmadığını düşündüğü yerleşmelerin anlamlarına yer vermiştir.

Türkiye’de yapılmış toponimi çalışmaları, daha çok “yerleşme adlarının toponimik analizi” şeklinde olup, bu çalışmalarda nadiren eski ya da değiştirilmiş yerleşme adlarına yer verilmektedir. Bu çalışma diğerlerinden farklı olarak bütünüyle bir ilçenin adı değiştirilen köy adlarının kaynaklarını konu almıştır. Çalışmada ayrıca diğer tarihi coğrafya ilke ve yöntemleri ile kaynakları kullanılmıştır. Bu ve bu tarz çalışmalar, Türkiye’deki yer adlarının kaynaklarının doğru bir şekilde tespit edilmesine ve toponimi literatürünün zenginleşmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca Türk milli kültürü ve tarihi açısından önemli olan fakat değişik gerekçelerle değiştirilen yer adlarının iade edilmesi aşamasında bu tarz çalışmalar referans alınabilecektir.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Çalışmanın materyalleri farklı kaynaklardan oluşmaktadır. Bunların başında Dahiliye Vekâlet’inin 1928

Aras vadisinden geçen İpekyolu güzergahında yer alan Kağızman, en eski çağlardan itibaren değişik toplumların önemli geçiş, yerleşme ve mücadele sahası olmuştur. Bu nedenle ilçede çok farklı yerleşme adları görülür (Aydın, 2019b:16-17; Buyruk, 2021:131; Karagel, 2010:50; Kırzioğlu, 1953:1-556; Tönük, 1945:59-61).

4. YER ADI DEĞİŞİKLİKLERİ

Mekâna ait en önemli unsurlardan olan yer adları, güç ve hakimiyet mücadelesinde kullanılabilecek enstrümanlardan biridir. Çünkü toplumlar, çoğu zaman adlandırma üzerinden kendi siyasetlerini oluşturmakta ve jeopolitik güç mücadelesindeki pozisyonlarını buna göre şekillendirmektedirler. Yer adları ülke içi siyaseti açısından da bir mücadele ve hakimiyet alanına dönüşmektedir. Bu nedenle yer adı değişiklikleri, toponimi biliminin en tartışmalı konularından birisini teşkil eder (Gülbetkin, 2017:113-114).

Tüm dünyada ve özellikle çatışmaların yaşandığı veya son bulunduğu bölgelerde hakimiyeti ele geçiren güç tarafından yer ve yerleşme adı değişiklikleri devam etmektedir. Bazıları bunu bir hakkın iadesi, bazıları da bir hak olarak görebilmektedir.

4.1. Türkiye’de Yer Adı Değişiklikleri

Türkiye’de yer adlarındaki değişikliklere Osmanlı devrinde fetihlerle birlikte başlanmıştır. Ermenice, Rumca, Bulgarca hatta İslam olmayan topluluklara ait vilayet, sancak, kasaba, köy, mahalle, nahiye, dağ ve nehir adları, Osmanlılıkla (Türklükle) hiçbir ilgisi olmadığı gerekçesiyle değiştirilmiştir (Özcan, 2018:150-151). Köy isimlerinde yapılan değişiklikler, Cumhuriyet döneminde hızlanarak devam etmiştir (Kütükoğlu, 2012:157). 1957 yılında oluşturulan Ad Değiştirme İhtisas Kurulu, 5442 sayılı iller kanununun 2. Maddesine dayalı olarak, “Türkçe olmayan, söylenişi ve yapısı Türkçenin ses bilgisi kurallarına uymayan, güzel bir anlam taşımayan veya halkın anlayışına aykırı, duygularını incitici” olan yer ve yerleşme isimlerini değiştirdi. 1978 yılına kadar devam eden çalışmalar neticesinde 12 binden fazlası (12211) köy olmak üzere yaklaşık olarak 28 bin yerleşme adı değiştirildi. Köy adı değişikliklerinin en fazla gerçekleştiği bölgeler Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olmuştur. Bu süreçte Kars ilinde 401 köy adının değiştirildiği görülür. Değiştirilen köy isimleri Kağızman ilçesinde olduğu gibi çoğunlukla Türkçe isimlerden oluşmuştur (İçişleri Bakanlığı, 1977:3-4; Soylu, 1972:6239; Tunçel, 2000:28-31; BCA, 305-20-10, 01.07.1964; Zeyrek, 2006:89; Tunçel, 2019:53).

4.2. Kağızman’da Yer Adı Değişiklikleri

Kağızman’da yer adı değişiklikleri, daha çok köy adı değişikliği şeklinde gerçekleşmiştir. Kağızman’a ait Tahrir defterlerindeki köy adları ile Osmanlı’nın son veya cumhuriyetin ilk yıllarındaki köy adlarının önemli ölçüde farklı olması, köy adlarının Osmanlı döneminden itibaren değiştirildiğini göstermektedir. Osmanlı Devleti’nin yıkılış döneminde Kağızman ve çevresinin Rusların eline geçmesiyle birlikte bazı köy adlarının Ruslar tarafından değiştirildiği görülmektedir. Bu dönemde Akçay köyüne Nikolayevska, Ortaköy’e ise Paslinskaya İstasyon isimleri verilmiştir. Cumhuriyet öncesi dönemde Kağızman ilçesinde yaşayan farklı etnik yapıya sahip unsurların yerleşmeleri kendilerine göre isimlendirdikleri görülür. Örneğin Ermeniler, Akçakale köyüne Yervantagerd (Yervand Kalesi) ve Pertig (Kalecik), Karakuş köyüne Sevapert (Karakale), Keşişkiran köyüne Vanagan (Keşiş), Kuloğlu köyüne ise Gabudperd (Gökçekale) demişlerdir (Nişanyan, 2020:593-594).

4.3. Adı değiştirilen köyler

Kağızman’da bazı köy adlarının cumhuriyetin ilk yıllarında değiştirildiği görülmektedir. 1928 tarihli kaynaktan Karagüni Sufla ve Karagüni Ulya adını taşıyan köylerin, 1935 tarihli kaynaktan Aşağıkaragüney ve Yukarıkaragüney olarak yazıldığını görmekteyiz. İğdir, Ağrı ve Elâzığ illerindeki Karagüne-Karagüni adlı yerleşmeler de benzer şekilde “Karagüney” olarak değiştirilmiştir (Aydın, 2021:35; Şenel, 2013:821). Bu adların değiştirilmesine gerekçe olarak Türkçe olmamaları ve özellikle idari işlerde karışıklık yaratmaları gösterilmiştir. Kağızman ilçesinde adı ilk değiştirilen köylerden bir diğeri de Kızıl Kilise’dir. Osmanlı kaynaklarında aynı adla görülen Kızıl Kilise adı önce gayrimüslimlere ait bir ibadethane adı taşıdığından Kızılkaya adı ile değiştirilmiş ve resmi kayıtlara Kızılkaya olarak girmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928:768-770). Kızılkaya adı 1928’den sonra Kızıl Kilise, 1935-1940 yılları arasında ise Kızılkaya olarak değiştirilmiştir (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:14). Kazada Kızılkaya adlı bir başka köyün bulunması ve karışıklığa neden olması, ayrıca kızıl adının komünizmi çağrıştırdığı için ülkede hoş karşılanmaması gibi nedenlerle Kızıl Kilise adı, Yankıpınar olarak değiştirilmiştir.

İlçede 1940-1955 yılları arasında köy adlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Nitekim 1955 yılı Genel nüfus sayımında köyler eski adlarıyla kaydedilmiştir. Köy adlarında yapılan en önemli değişiklik, 1955-1960 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu durum, 1960 yılında yapılan genel nüfus sayımına ait neticelerin verildiği 1961 tarihli yayında da görülmektedir. Nitekim burada yeni ve eski köy adları bir arada verilmiştir (Türkiye İstatistik Genel Direktörlüğü 1940:224-354; Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1961:294; DiE, 1963:318).

Kağızman ilçesinde değişik dönemlerde adı değiştirilen 36 köy yerleşmesi bulunmaktadır (Tablo 1, Harita 2). Bu, köy adlarının 30'u tamamen 6'sı ise kısmen değiştirilmiştir. Değiştirilen köy adları sayısının toplam köy sayısına oranı %58'dir. İlçede değiştirilen köy adlarının çoğunluğunun Türkçe adlardan veya Türklere ait herhangi bir boy ve soy adlarından oluştuğu görülür. Bu adlar aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

Ağveran (Ağvıran). Harabe yerler için "ören" ya da "viran" kelimesi kullanılır (Selçuk, 2002:319). Bununla beraber bu ismi taşıyan bazı yerleşmelerde herhangi bir ören yerinin olmadığı da görülebilmektedir. Bu durum bu yerleşmeye isim veren topluluğun daha önceki dönemlerde böyle bir yerleşmede yaşadığı ve adını oradan aldığını da gösterebilmektedir. Akviran, Karacavıran ve Kızılviran isimleri de bu şekilde adını yaşadığı yerlerin harabe özelliklerinden alan Türk topluluk isimleridir. Ak Viran Kınık boyunu oluşturan unsurlardan birisidir. Osmanlı arşiv belgelerine göre bu topluluğun yaşadığı yerlerden birisi de Sivas Sancağıydı (Sümer, 1999a:426). Akören köyünün eski adı Ağveran-Ağvıran'dır. Ağveran adının Türkiye'de Ağveran, Ağvıran, Akviran, Akveran, Akveren, Akviranikurbiyıldız, Akvirankışla, Akvirançarşak, Akviransöküler, Büyük Akviran, Küçük Akviran, Eski Akviran, Gazlıgöl Akviran, şeklinde köy isimleri oluşturduğu görülmektedir. Köy isimleri değiştirilirken bu isimler deki viran ve veran kelimeleri ören kelimesiyle değiştirilmiş ve Akören şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye'de bu şekilde adı değiştirilmiş 47 yerleşme bulunmaktadır. Adana, Afyon, Amasya, Ankara, Burdur, Bolu, Çankırı, Çorum, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, İstanbul, Kars, Kayseri, Kırklareli, Kocaeli, Konya, Malatya, Manisa, Maraş, Muş, Samsun, Sinop, Sivas, Tunceli, Urfa, Zonguldak bu yerleşmelerin olduğu illerdir (İçişleri Bakanlığı, 1968:596-789; Özdemir ve Soylu, 2021:406; İbret, 2003:67).

Aşağıdut. Köyün yeni adı, Aşağıdut'dur. 1950 ve 1955 genel nüfus sayımlarında Pernavut (Gaziler/Tuzluca) bucağına bağlı bir köy iken, 1961 yılında Yukarı Dut mahallesi ile birlikte Kağızman ilçesine bağlanmıştır (Şimşek, 2017:50; Şimşek, 2020a:200-203). Köy adının Aşağıdut iken hangi gerekçeyle Aşağıdut şeklinde yazıldığı bilinmemektedir. Dut isminin birer meyve ismi olmasının yanı sıra Türklere ait birer topluluk adı olması, bu tür değişiklikler yapılırken dikkatli davranılmasını gerektirmektedir.

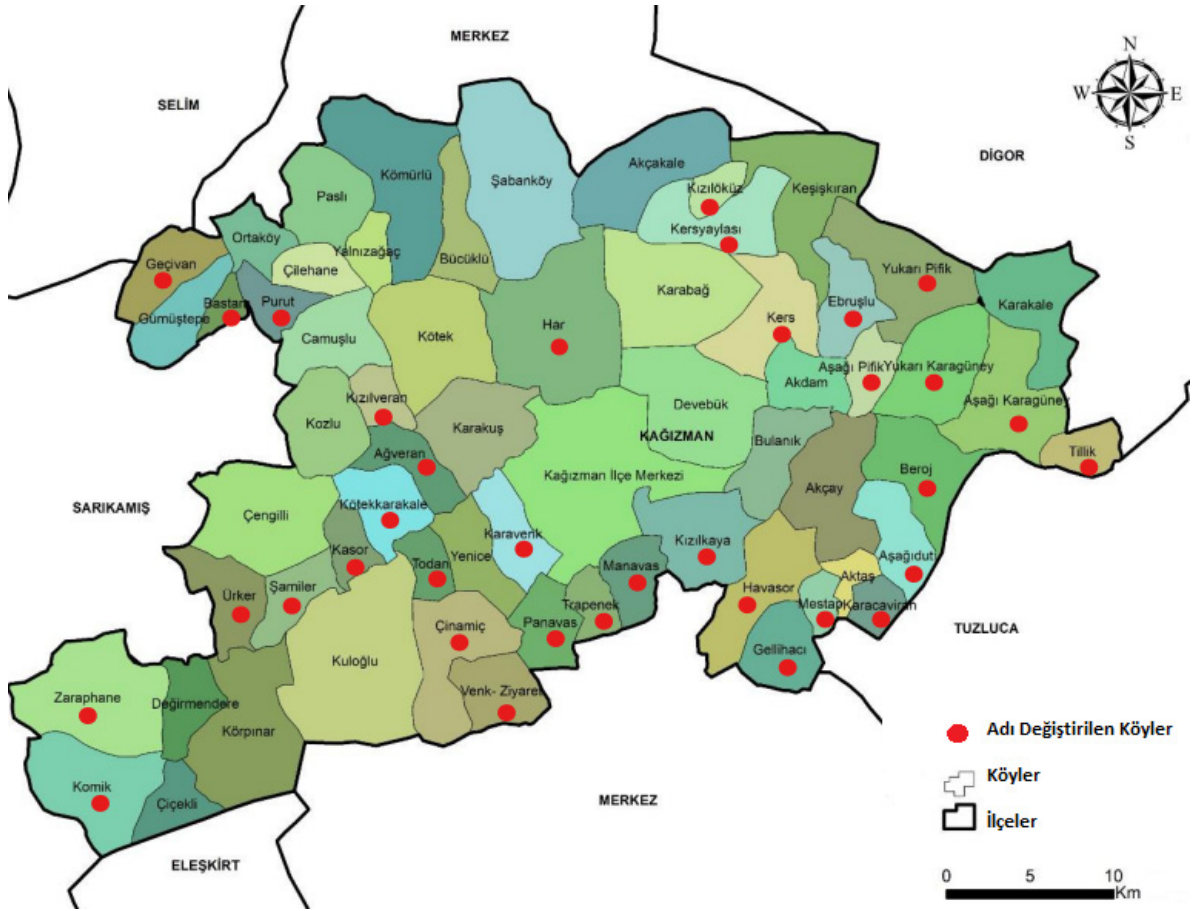
Tablo 1. Kağızman İlçesinde Adı Değiştirilen Köyler.

No	Yeni Adlar	Eski Adlar	No	Yeni Adlar	Eski Adlar
1	Akören	Ağveran	19	Günindi	Kers
2	Akyayla	Kızılöküz	20	Günindi Yaylası	Kersyaylası
3	Altıngedik	Çinamiç	21	Güvendik	Kürtaktaş
4	Aşağıkaragüney	Sufla karagüni	22	Karaboncuk	Kasor
5	Aşağıdut	Aşağıdut	23	Karacaören	Karacavıran
6	Aydinkavak	Aşağıpifık, Pifık Sufla	24	Kuruyayla	Ebruşlu
7	Çallı	Har	25	Sağbaş	Tırapenek-Direpenek
8	Çayarası	Zaraphane	26	Sesveren	Gellihacı
9	Çaybük	Bastam	27	Taşbilek	Kötekkarakale
10	Çeperli	Kızılveran	28	Taşburun	Karavenk
11	Çukurayva	Purut	29	Tomruktaş	Boruş-Baroş-Beroj
12	Denizgözü	Şamiler	30	Tunçkaya	Geçivan
13	Dibekkaya	Havasor	31	Ürker	Ürger
14	Donandı	Tillik	32	Yağlıca	Yukarıpifık, Pifık Ulya
15	Duranlar	Mestap	33	Yankıpınar	Kızılkaya
16	Esenkır	Todan	34	Yellikıran	Komik
17	Evyapan	Venk-Ziyaret	35	Yolkorur	Panavas
18	Görecek	Manavas	36	Yukarıkaragüney	Ulya karagüni

Kaynak: Dahiliye Vekaleti, 1928; İçişleri Bakanlığı, 1968.

Aşağı Pifik. Köyün yeni adı Aydıncavak'tır. 1928 yılına ait kayıtlarda Pifik Sufla (Aşağıpifik) olarak görülen isim, bu tarihten sonra, Yukarı Pifik'e, 1955 yılından sonra da Aydıncavak'a dönüştürülmüştür. Nişanyan "Pifik" adının "Pivig" yani "Baykuş" anlamına geldiğini yazar (Nişanyan, 2010:187; Nişanyan, 2020:593). Nişanyan'ın verdiği bilgi dikkate alındığında Pifik Sufla'nın, Aşağı Baykuş ve Küçük Baykuş gibi bir anlama sahip olduğu görülür. Bu isme Türkiye'nin başka bir yerinde rastlanılmamaktadır.

Boruş. Köyün yeni adı Tomruktaş'tır. Bu ad, 1920 tarihli kaynakta Boruş, 1928 tarihli kaynakta ise Baroş olarak görülmektedir (Nişanyan, 2020:594). Borus, Boruç, Boroç, Borış, Borşı, Buriç, Buris Türk taife isimleridir. Boruç, oba anlamına da gelmektedir (Togan, 1981b:41; Lezina ve Superanskaya, 2019:157; Gülensoy, 2007:161; Budagov-Keybullayev, 2002:41). İsim Kağızman'a yabancı bir ad değildir. Nitekim ilçede Borustan adını taşıyan eski bir köy ve vadi vardır. Borus ismi zamanla, Boruş, Baroş, Beruş, Beroj şeklinde değişikliğe uğramıştır. Köy halkı bu ada Beroj demektedir. Farsça kökenli bir kelime olan Beroj, "kışın güneş alan kuytu yer, güneşe bakan yer" anlamına gelir (İçişleri Bakanlığı, 1968:619; İçişleri Bakanlığı, 1933:102; Şenel, 2013:64,557,558).

Harita 2. Kağızman İlçesinde Adı Değiştirilen Köy Yerleşmeleri

Bastam. Bastam Çaybük köyünün eski adıdır. Horasan (İran) bölgesindeki bir şehrin adı da Bastam'dır. Irak'ta Bayat Boyundan Türkmenlerin yaşadığı Bastamlı bölgesi bulunmaktadır. Bu topluluk Karakoyunlu Devleti'ni oluşturan unsurlarla ilişkilendirilmektedir (Hürmüzlü ve Pamukçu, 2005:31). Bastam, Ermenistan'ın Göyçe bölgesindeki eski köy adlarından birisidir (Budaqov ve Memmedov, 1998:11). Kağızman Yöresi tarihte Karakoyunlu Devleti sınırları içerisinde yer almış ve bu devleti kuran Türkmen unsurların günümüze kadar yaşadığı bir saha olmuştur. Bu nedenle Bastam adının, Horasan bölgesinden Azerbaycan'a oradan da Kağızman civarına göçen Türkmen topluluklar tarafından verilmiş olduğu düşünülmektedir.

Çinamiç (Çinameş). Altıgedik köyünün eski adı Çinamiç'tir. İsim, 1928 tarihli kaynakta Çinamiç, 1935 tarihli kaynakta Çinameş, daha yeni tarihli kaynaklarda ise yine Çinamiç olarak geçmektedir (Dahiliye Vekaleti, 1928:768-

770; Türkiye İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:90). Çinamiç, Nişanyan'a göre Ermenice kökenli bir addir (Nişanyan, 2020:593). Bununla beraber bu adın Çin kelimesinden doğduğu ve Türkçe olduğu da düşünülmektedir. Çin adı, Doğu Türkistan'dan gelen topluluklar için kullanılmıştır (Kırzioğlu, 1992:25). Doğu Türkistan bölgesinin Divan'ı Lügatteki adı da "Çin" dir. Çinliler, Çin ülkesine "Zongua", kendilerine ise "Hanzu" derler, bu nedenle Çin adının Türkçe olduğu ve Türkler tarafından kullanıldığı belirtilir (Doğru, 1985:21). Türkiye'de bu adla başlayan ya da bu adla oluşturulmuş çok sayıda yerleşme adı vardır. Bunlardan en yaygını Çine ile eş anlamlı olan Çine adıdır (TDK, 1993:1227). Çine adı, Türkçe yer adlarındandır (Gülensoy, 1995:13), Bu ad aynı zamanda eski Türk kişi adlarından birisidir. Çine veya Çina "böri" (Kurt) anlamına gelir (Gülensoy ve Küçükler, 2015:125; Çetinkaya, 1996:169; Ögel, 2010:43). Aydın'da bir ilçe ve bir köy adı (Çine, Eski Çine) Çine'dir. Karataş (Adana) ve Geyve'de de (Sakarya) Çine adlı birer köy vardır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burdur merkez ilçeye bağlı Gökpinar köyünün eski adı da Çine'dir (İçişleri Bakanlığı, 1968:152,214). Yine burada Çine Ovası vardır Yeni adı İnsuyu Ovası'dır (İçişleri Bakanlığı, 1977:79). Batman merkez ilçeye bağlı Yolveren köyünün eski adı, Çineri, Lice ilçesinde Çağdaş köyünün eski adı, Çinezur'dur. (İçişleri Bakanlığı, 1968:635). Benzer adları, Çinan, (İçel), Çinan Aşireti (Selendi), Çinaz (Palu), Çinariç (Kemah'ta yeni adı Kemer kaya), Çinciva (Çamlıhemşin'de, yeni adı Şenyuva), Çincavat (Tuzluca), Çincavat (Çıldır-Ardahan), Çinaçor (İspir'de, Yeni adı Çatakkaya), Çinasker (Beşiri'de, yeni adı Yontukyazı) Çinhisar, Çinpolat (Harran) Çin Ali (Maçka) şeklinde farklı illerde de görebilmekteyiz (Çetinkaya, 1996:170; İçişleri Bakanlığı, 1933:175; İçişleri Bakanlığı, 1968:152,575,635; Türkiye İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:90).

Ebruşlu. Köyün yeni adı, Kuruyayla'dır. Ebruşlu adı, 1928 ve 1968 tarihli kaynaklarda da geçer (İçişleri Bakanlığı, 1968:389; İçişleri Bakanlığı, 1928:768-770). Bu adın değişik kullanım şekilleri karşımıza Abışlı, Arbişli, Abuşlı ve Ebişlü olarak çıkar. Abışlı, Abişli, Abuşlı ve Ebişlü adlarının, Avşar, Bayat ve Salur boylarına bağlı birer cemaat ve oymak isimleri olduğu görülür. Abışlı, Salur boyuna bağlı Türkmen bir topluluktur (Lezina ve Superanskaya, 2019:87; Uçakçı, 2020:473). Ebişlü, Osmanlı arşiv belgelerine göre 16. yüzyılda Maraş ve Kars-ı Maraş Sancağı'ndaki muhtelif kaza ve nahiyelerde yaşayan Avşar boyuna bağlı cemaatlerden birisiydi (Halaçoğlu, 2009:721). Abuşlı ise Bayat boyu içerisinde bir oymaktı. Bu oymağı oluşturan toplulukların Karakoyunlu Devleti'ni kuran ve bu devletin yayılış alanında yaşayan unsurlardan birisi olduğu bilinmektedir (Pamukçu ve Hümmüzlü, 2005:33). Abrisli adının Türkçe'de büyü, efsun manası içeren Abuluslu adından geldiği belirtilmektedir (Uçakçı, 2020:473). Bu ad zamanla değişikliğe uğrayıp, Abrisli veya Ebruşlu olmuş olmalıdır. Ebruşlu adı Abış, Abişli, Abuşlu, Aburşu şeklinde Kars ve Iğdır yörelerinde soy adı olarak da görülmektedir.

Geçivan. Tunçkaya köyünün eski adı Geçivan'dır. Bu adın farklı dönemlerde ve kaynaklarda Keçror, Keçivan, Keçravan olarak geçtiği de görülmektedir. Köy, 10. yy'da inşa edilen ve halen sağlam olan surlarla çevrilidir. Tarihçi Xorenli Movses'e göre burası 12. yy'da bir Türkmen beyliğinin başkenti olmuştur. Ermenice "avan" `surla çevrili müstahkem yerleşim` anlamında olup Arapça «kasaba» sözcüğünün tam karşılığıdır. Asıl adı Keçror olan yerleşim, kullanımda Keçr-avan olarak anılmıştır (Nişanyan, 2020:593-594).

Gellihacı. Köyün yeni adı Sesveren'dir. Gelli, adı, Türkçe bir kelimedir (Şenel, 2013:57). Gellihacı adının, Türkmen boy adı teşkil eden Keli, Kelici, Kelice, Keleci adlarıyla benzerliği ilgi çekicidir (Sümer, 1999a:449; Lezina ve Superanskaya, 2019:341; Togan, 1981b:144). Bu nedenle yerleşme adının bu topluluk isimleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Gelli adı, Trabzon Akçaabat'ta görülen Geliya ile de benzerlik gösterir. Uzun'a göre bu adın kökü "Gel" dir. İsim, Moğolca kökenli olup "gal"den gelir ve ateş demektir. Uzun'a göre bu ad, Gal (Kal) açlar (Kalaç, Halaç) adlı topluluk ile ilgilidir (Uzun, 2005:45). Budagov, Albaniya'da (Azerbaycan'da tarihi bölge adı) yaşayan halklar içerisinde "Gel' leri de sayar. Karlukların bir kolunun adı da Gelu'dur. Bölgelerin birbirine yakınlığı yerleşme adının bu toplulukla ilişkili olabileceği fikrini akla getirir (Budaqov ve Memmedov, 1998:69). Priyev'e göre Geliy, Albanlar'ın (Eski Kafkasya (Azerbaycan) halkı) güneş tanrısına verdikleri addir (Piriyev, 2006:16). Nişanyan, bu adın aslının Keğaxaç olduğunu ve Ermenice güzel-haç anlamına geldiğini yazar. Yine ona göre Gelihacı, Kürtçe'de "Haç veya Hacı Vadisi" anlamına gelir (Nişanyan, 2020:594; Nişanyan, 2010:187).

Har. Köyün yeni adı Çallı'dır. Har'ın, diken, yiyici, yiyen, hor-hakir, yıkılmış gibi farklı anlamları vardır (Devellioğlu, 1993:390). İsim olumsuz anlamlar içerdiğinden ve yabancı kökenli bir ad olduğu düşünüldüğünden değiştirilmiştir. Har, esasen bir Türkmen taifesi olup geçmiş dönemlerde farklı boylara (Göklen ve Teke) bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (Togan, 1981b:75; Sümer, 1999a:Liste I-III). Bu köyün adı, Har taifesi tarafından verilmiş olmalıdır.

Havasor. Köyün yeni adı, Dibekkaya'dır. Nişanyan, ismin aslının "Hovatsor-Xavartsor" olduğunu ve Ermenice "Kuzvadi-Esendere" anlamına geldiğini yazar (Nişanyan, 2010:187; Nişanyan, 2020:593). Köy, dar ve derin bir vadi içerisinde yer alır. Köy, adını muhtemelen belirtilen topografik ve hidrografik özelliklerinden almıştır.

Karacaviran. Köyün yeni adı Karacaören'dir. Türkiye'de yaygın olan adlandırma şekillerinden biri de harabe yerleri ifade eden "ören" ya da "viran" kelimesinin kullanılmasıdır (Selçuk, 2002:319). Kurt, sadece Diyarbakır Sancağında "Viran" adını taşıyan seksenden fazla yer adı tespit etmiştir (Kurt, 2006:7). Bu isimler adını taşıdığı mevcut yerleşme sahasında veya yakın çevresinde daha eski bir yerleşim yerinin olduğunu gösterir. Bununla beraber bu isimler herhangi bir rengi ifade eden kelimelerle birleşerek boy, soy, cemaat, oba, aşiret ya da oymak adı da olabilir. Kağızman ilçesinde bu durum, yerleşme adlarında görülebilmektedir. Karacaviran'da bu isimlerden birisidir. Karacaviran adı, Türkiye'de Karacaviran, Karacaveran, Kertme Karacaveran, Balkaracaviran, Yürük Karacaviran şeklinde görülür (İçişleri Bakanlığı, 1968:52). Karacaviran ve Karacaören adları, Anadolu ve büyük Türk coğrafyasında çok yaygın olarak kullanılan yer adlarıdır. Türkler yer değiştirmelerinde, daha önceleri kurulmuş ve sonraları terk edilmiş, harabe halindeki yerlere yerleştiklerinde genellikle bu yerlere ilavelerle ören, viran ve harabe adlarını vermişlerdir (Güner, Ertürk ve diğ., 2000:288). Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Karacaören adını taşıyan 82 köyden 57'sinin adı, Karacaviran ya da Karacaveran adının değiştirilmesiyle oluşturulmuştur (İçişleri Bakanlığı, 1968:52-784). Bu isim değişikliği ile muhtemelen yerleşme adındaki eskilik hissini uyandıran "viran" ya da "veran" sözcüklerinin daha uygun ve aynı zamanda anlamdaş kelimelerle değiştirilmesi amaçlanmıştır. Bununla beraber bu adlar değiştirilirken, Karacaviran veya Karacaveran adlarının bir topluluk adı olduğu gerçeği de gözden kaçmıştır. Arşiv belgelerine göre 16.cı yüzyılda bu topluluktan bir kısmı Eymür ve Yıva (Yuva) boyu içerisinde yer alıp, Adana, Aydın, Niğde, Menteşe, Teke ve Sivas sancaklarında birçok kazada yurt tutmuşlardı (Halaçoğlu, 2009:1264-1267). Osmanlı Devleti'nde Anadolu dışındaki birçok sancakta da bu yerleşme ismi yer almaktaydı. Bunlardan birisi de Halep Sancağıydı. Sancağın Menbiç, Ravendan, Antakya, Cebeli Akra, Derbsak ve Bakraz nahiyelerinde bu adları taşıyan (Karaca Viran, Büyük Karaca Viran) çok sayıda köy ve mahalle bulunmaktaydı (Çakar, 2000:93-105). Günümüzde ise bu ismi taşıyan yerleşmelere Türkiye'nin hemen her bölgesinde hatta diğer Türk ülkelerinde de rastlanılabilmektedir.

Karagöne Ulya. Köyün yeni adı, Yukarı Karagüney'dir. Karagöne adı, Kitab-ı Dede Korkut'ta adı geçen Kara Göne Bey'den gelir. Kara Göne Bey, bölgede hüküm sürmüş Oğuz hükümdarı Bayındır Han'ın damadı Salur Kazan Han'ın kardeşidir (Tezcan ve Boeschoten, 2018:50; Ergin, 2020:40; Sümer, 1999c:165-169). Ulya sözcüğü ise yukarı ve büyük anlamına gelir. Böylece köyün adı Yukarı veya Büyük Karagöne anlamına gelir. Tarihi kaynaklarda da köyün adı, Karagüni ve Karagöne olarak geçer. İğdir, Ağrı ve Elâziğ illerinde de aynı adı taşıyan yerleşmeler vardır (Aydın, 2021:35; Dahiliye Vekaleti, 1928:768-770; Nişanyan, 2020:593-594; Şenel, 2013:821).

Karagöne Sufla. Köyün yeni adı, Aşağıkaragüney'dir. Sufla aşağı-küçük demektir. Karagöne adı ise, Kitab-ı Dede Korkut'ta adı geçen Kara Göne Bey'den gelir (Tezcan ve Boeschoten, 2018:50; Ergin, 2020, 40; Sümer, 1999c, 165-169). Tarihi kaynaklarda da köyün adı, Karagüni ve Karagöne olarak geçer. İğdir, Ağrı ve Elâziğ illerinde de aynı adı taşıyan yerleşmeler vardır (Aydın, 2021:35; Dahiliye Vekaleti, 1928:768-770; Nişanyan, 2020:593-594; Şenel, 2013:821).

Karavenk. Köyün yeni adı Taşburun olup tarihi kaynaklarda Karavenk veya Karavank şeklinde geçer. Örneklerinden anlaşıldığına göre köy adını buradaki anıtsal bir yapıdan almıştır. Nişanyan, köyün yakınında Surp Toros adlı bir kilisenin varlığından söz ederek köy adının bu yapıya göre verildiğini yazar (Nişanyan, 2020:594). Bayramov, aynı adı taşıyan İrevan'daki başka bir köy için, «büyük, azametli» manasına gelen kara sözcüğü ile «abide, muhkem abide» manasına gelen "venk" sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiğini yazar (Bayramov, 2002:87-88)

Kasor. Kasor, Karaboncuk köyünün eski adıdır. Türkiye'de Kağızman'dan başka Ağrı merkez Arakonak köyü ile Muş Merkez ilçeye bağlı Suvaran köylerinin eski adları da Kasor'du. Nişanyan'a göre Kasor'un aslı Kartsor olup, "Taşlıdere" anlamına gelir (Nişanyan, 2020:593-594). Kasor adı "Kosur" adı ile de ilişkilendirilmektedir. Kırzioğlu, Allen (1932)'den referansla şu bilgileri aktarır. "Kosur, bir Kıpçak (Kuman) boyudur. Kosur'ların bir kolu Dağıstan'da Samur-Özen başlarında bulunup, Ulu-Kosur, Kiçi-Kosur" adıyla ikiye ayrılan köyler topluluğunda otururlar. Kosur'ların kalabalık ve koyunculukla ünlü bir kolu da Daryal Geçidi güneyinde ve Ak-Arag ile Kara-Arag

suları boylarında oturur. Gürcü kaynaklarında adları “Khevsur” ve yurtları “Kehevsuret” (Khevsur/Kosur yurdu-eli) diye anılır (Kırzioğlu, 1984:785-86).

Kers. Kers, Günindi köyünün eski adıdır. Bu adın, köyde kalıntıları olan ve Kamsarakanların müstahkem kalelerinden birisi olarak bilinen Ardagers-Artakers’ten geldiği düşünülmektedir (Özmenli, 2014:1-14).

Kers Yaylası. Kers Yaylası, Günindi Yaylası köyünün eski adıdır. Köy evvelce Kers-Günindi halkının hayvancılık amacıyla kullandığı bir yayla yerleşmesi iken, zamanla sürekli yerleşim haline gelmiş ve köye dönüşmüştür.

Kızılkaya (Kızıl Kilise). Türkiye’de genel olarak “al” ile aynı anlamda kullanılan renk “Kızıl’dır. Kızıl Türklerde kırmızı renk için kullanılan en yaygın ve tek addır (Ögel, 2000:417). Tarih boyunca çeşitli Türk devletlerinde al ve kızıl kelimelerinin özel adlarda kullanımına rastlanmaktadır. Bu kelime Türkleri oluşturan 100’den fazla boy, cemaat, oba ve oymak adında da yer alır (Lezina ve Superanskaya, 2019:354-357). Kızıl kelimesi ayrıca Selçuklu ve Osmanlı döneminde çeşitli yer adlarında da kullanılmıştır. Türkiye’de köy, kasaba ilçe gibi yer adlarında da çoğunlukla kızıl kelimesi kullanılmıştır (Karadoğan, 2004:96). Bununla beraber bu adlar, Türkçe olmasına rağmen siyasi gerekçelerle değiştirilmiştir. Şöyle ki özellikle Sovyetler Birliği sınırındaki illerde komünizmi çağrıştıran kızıl adıyla yapılmış yer ve yerleşme adlarının değiştirildiğini görüyoruz. Başka bölgelerde de bu adı taşıyan isimler çoğunlukla değiştirilmiştir. Arşiv belgelerinde kızıl adını taşıyan yerleşmelerin değiştirilmesinin gerekçesi; “kızıl tabirinin milli his ve onura ters düşmesi” olarak açıklanmıştır (BCA, 30-11-1-0-270-15-5, 03.05.1958). Kızıl kelimesi sahada Kızılöküz ve Kızılviran köy adlarında da görülmektedir.

Kızıl Kilise, Yankıpınar köyünün eski adıdır. Bu ad, önce gayrimüslimlere ait bir ibadethane adı taşıdığından değiştirilmiş ve 1928 yılında resmi kayıtlara Kızılkaya olarak geçmiştir (Dâhiliye Vekâleti, 1928:768-770). 1935 yılı genel nüfus sayımında Kızıl Kilise olarak görülen bu adın 1935 yılından sonra tekrar değiştirildiği görülmektedir. Nitekim 1940 Genel Nüfus Sayımında köyün adı, Kızılkaya olarak kaydedilmiştir (Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 1937:14). Kızılkaya adı, daha sonraki yıllarda, komünizmi çağrıştırdığı gerekçesiyle Yankıpınar olarak değiştirilmiştir. Kızılkaya ve Kızıl Kilise adları, bilinçsizce değiştirilen köy adlarındandır. Çünkü bu adlar, hem Türkçedir. Hem de Türk topluluk isimlerindedir. Şöyle ki, Kızılkaya, Hakas Türklerinin Sagay boyuna bağlı bir topluluğun adıdır (Lezina ve Superanskaya, 2019:354). Kızıl Kilise veya Kızıl Kiliselü olarak geçen topluluk ise Türkmen taifesindedir (Sakin, 2006:234). Bu köy isimleri bu topluluklara istinaden verilmiş olmalıdır. Kızıl Kilise, arşiv belgelerinde Eymür boyuna mensup bir cemaat olarak görülür. 1563-1564 tarihli kaynaklara göre cemaatin yaşadığı yerler arasında Kars-ı Maraş ve Adana Sancakları, 1721 tarihli belgelere göre de İçel Sancağı bulunur (Halaçoğlu, 2009:1456). Bu yerlerden Kars-ı Maraş Sancağı dikkat çekicidir. Çünkü bu sancağın Kars-ı Maraş adını almasının nedeni Kars bölgesinden bu sancağa önemli göçlerin olmasıdır. 11. Asırda Alparslan’ın Kars’ı alması üzerine buradaki Bulgar Türkleri Maraş, Adana ve Antalya taraflarına göç etmişler, Kars ve Albız gibi kendilerine ait birtakım adları da Toroslardaki yerleşmelere vermişlerdir (Doğru, 1985:7). Kızıl Kilise adını taşıyan köyleri Türkiye’nin farklı illerinde görebilmekteyiz. Kars-Göle, Kars-Kağızman, Kars-Susuz, Kastamonu-Devrekâni, İçel-Anamur, Şanlıurfa-Bozova, Van-Erciş ve Van-Muradiye bunlar arasında yer alır (İçişleri Bakanlığı, 1968:701). Kızıl Kilise adını taşıyan yerleşmelere Azerbaycan ve kadim Türk yurdu İrevan bölgesinde de rastlamaktayız. XIX yüzyılda bu bölgelerde 20 yerleşmenin adı Kızıl Kilise idi (Bünyatov ve Memmedov, 1996:43; Arslan, 1993:48).

Kızılöküz. Akyayla köyünün eski adı 1928 tarihli kaynakta “Kızılöküz” olarak geçer (Dâhiliye Vekâleti, 1928:768-770). Bu ad, “kızıl” ve “öküz” adlarından oluşmuştur. “Öküz” bir hayvan türünü tanımlayan isimden farklı olarak “Ögüz” şeklinde eski Türkçede “ırmak” anlamına gelir (Ögel, 2010:469). Göktürk ve Uygur çağında büyük ırmaklara, hatta-çaylar dışındaki bütün ırmaklara “ögüz” denilirdi. Daha sonraki çağlarda bu anlayışın ve deyişin yaygınlaştığı görülür. Ögüz tabiri, Anadolu’da da yaygın olarak kullanılır (Ögel, 1995:370). Örneğin Elmalı ilçesindeki derelerden birisinin adı Öküzgözü’dür (Aydın, 2019a:210). Kızılöküz köyü adı sonradan Akyayla olarak değiştirilmiştir. Değiştirme gerekçesi ise siyasi ve örfi kaygılar olmuştur.

Kızılveran. Çeperli köyünün eski adı Kızılveran’dır. Bu ad, Türkiye’de Kızılviran olarak da görülebilmektedir. Kızılveran adı da Karacaveran ya da Karacaviran adında olduğu gibi benzer kaygılarla Kızılören ve Kızılörençik şeklinde değiştirilmiştir. Kızılviran köyü adının kaynağını Kızılviran ve Kızılviranlu cemaatlerinin oluşturduğu bilinmektedir. Osmanlı arşiv belgelerine göre Kızıl Viran Cemaati Avşar, Kızıl Viranlu Cemaati ise Kayı ve yine Avşar boylarına mensup cemaatlere dendi. 1468 tarihli belgelere göre Kızıl Viran cemaatine mensup yerleşmeler Aksaray,

Kütahya, 1563-1564 tarihli belgelere göre ise Maraş sancaklarında yer alıyordu (Halaçoğlu, 2009:1463). Kars ve bu arada Kağızman bölgesinin Osmanlı Devleti'ne bu tarihten sonra katılmış olmasından dolayı Kağızman'a bağlı Kızılveran cemaatini bu belgelerde görememekteyiz. Kızılveran veya Kızılveran adlı yerleşmelerin Türkiye'de bulunduğu il veya ilçeler şunlardır; Afyon-Dazkırı, Afyon-Sandıklı, Ankara-Çubuk, Çorum-İskilip, Erzurum-Pasinler, Eskişehir-Sivrihisar, Kars-Çıldır, Kars-Kağızman, Kastamonu-Araç, Kayseri-Pınarbaşı, Niğde-Çamardı, Sivas-Gürün ve Sivas-Hafik. Kızılveran, Kızılveren adları diğer Türk yurtlarında da görülmektedir (İçişleri Bakanlığı, 1968:702; Ada, 2012:108-412; Bünyatov ve Memmedov, 1996:132-135). Kızılveran, Rus arşiv belgelerinde (1886) tamamı Türklerden oluşan 107 nüfusun yaşadığı bir köy olarak görülmektedir (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/kagyzman1886.html>). Kızılveran adı komünizmi çağrıştırdığı gerekçesiyle 1955-1960 yılları arasında Çeperli olarak değiştirilmiştir.

Komik. Yellikıran köyünün eski adı Komik'tir. Bu adın kökeni farklı kaynaklara dayandırılmaktadır. Bunlardan birisi bir köy altı yerleşmesi olan Kom'la ilgili olmalıdır. "Kom" ağıl ya da davar ağılı anlamına gelir (TDK, 1993:2913). Bununla beraber komlar adını kurucusundan alır (Koday, 1999:360). Nitekim ilçedeki başlıca komlar, Sibonunkomu, Alibeykom, Mirokom örneklerinde olduğu gibi sahiplerinin adını taşır. Bu köy adında böyle bir durumun olmaması bu ismin farklı bir kökenden geldiğini, örneğin Komuk Türkleriyle (komuklar) ilişkili olabileceği fikrini akla getirir. Tarihi devirlerde Orta-Asya'dan kalkan Türk topluluğundan bir bölüm, yaylak ve kışlak durumu uygun olan Hindukuş, Elburz ve Zagros dağları eteklerinden Doğu-Anadolu ve Mezopotamya'ya geçerek bütün Anadolu'ya yayılırken başka bir bölümü de Kafkasları aşarak Karadeniz'in kuzeyinden Finlandiya'ya kadar uzanmıştır. Bu boylardan birisi de komiler'dir Komiler, Komuklar soyundandır (Yavuz, 1968:154). Komuk veya Kumuklar, Ak Nogay boyundandır ve Anadolu'ya büyük gruplar halinde gelen Türk boy, oymak ve obaları arasında yer alır (Lezina ve Superanskaya, 2019:47). Komuk Türklerinin Kafkasya bölgesinde yaşadığı ve zaman zaman buradan Aras boylarına indiği bilinmektedir (Sevim, 2011:62). Kom adını alan yerleşmeler, kom, komlar, komak, komakoğlu, koman, komanit, komik, komikan ve komini şeklinde özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygındır. Bu nedenle bölgede Komik adında birçok köy vardır. Bu köylerin yayıldığı yerlerden birisi de Kars ilidir (Yavuz, 1968:13; Şenel, 2013:836).

Kötekkarakale. Köyün yeni adı Taşbilek'tir. Karakale adı sahada yaygın olarak verilmiş köy isimlerindedir. Kağızman, 1953 yılına kadar 3 nahiyeden (Kağızman, Kötek, Digor) oluşan bir kazaydı. Bu dönemde Kazaya bağlı 4 köyün adı Karakale idi. Bunlardan üçü Digor (Karakale, Dağkarakalesi, Ulya Karakalesi), diğeri ise Kötek Nahiyesi'ne (Karakale) bağlıydı (Dâhiliye Vekâleti, 1928:768-770). Digor'a bağlı aynı adı taşıyan Karakale köyü ile Kötek Nahiyesi'ne bağlı Karakale köylerinin birbirinden ayırt edilmesi için Kötek Nahiyesine bağlı Karakale köyüne Kötekkarakalesi adı verilmiştir. Kötek, Türkçe yer adlarından birisidir (Gülensoy, 1995:35). Köteklili veya Köteklü olarak da bilinen bu ad, bir Türkmen topluluğu ismidir. Lezina ve Superanskaya, Köteklili'yi Anadolu'ya göç eden büyük Yörük obaları arasında sayar (Lezina ve Superanskaya, 2019:379-390; Halaçoğlu, 1997:83). Kötek isminin, Sakalara ait bir boy ismi olan Cotacene-Kotaken ile Peçenekler'e ait Katak tayfasından geldiği yönünde bilgiler bulunmaktadır (Kırzioğlu, 1953:215; Hüseyin, 2014:2287). Türkiye'nin farklı bölgelerinde Kotek (Mardin), Kötek (Ankara), Köteklili (Muğla), Köteyli (Balıkesir) ve Gödeklili (İğdır) adlı yerleşmeler vardır. Bu yerleşmeler, aynı Türkmen aşiretleri tarafından kurulmuş olmalıdır (İçişleri Bakanlığı, 1968:229,382; Aydın, 2021:30).

Kürt Aktaş. Güvendik köyünün eski adı Kürt Aktaş'tır. Kürt Aktaş'ın 1940, 1945, 1950 ve 1955 genel nüfus sayımlarında Pernavut (Gaziler/Tuzluca) bucağına bağlı bir köy olduğu görülmektedir. Köyün adı 1955 yılından sonra Güvendik olarak değiştirilmiştir (DİE, 1963:322; Şimşek, 2020:200-203). Köy, 17.1.1961 tarihli bir kararla Aşağı Dut köyü ile buraya bağlı Yukarı Dut mahallesi ve Karacaören (Karacaviran) köyleriyle birlikte Kağızman ilçesine bağlanmıştır (Şimşek, 2017:50). Kağızman'da Bulanık köyünün mahallesi olan bir Aktaş yerleşmesi daha vardır. Bu yerleşme muhtemelen 1587 tarihli 627 nolu tapu tahrir defterinde geçen ve Kağızman nahiyesine bağlı köylerden birisi olan Aktaş'tır (Alakom, 2012:283). Bu durum Kağızman'a önceden veya sonradan bağlı birden fazla Aktaş köyü olduğunu göstermektedir. Aktaş adını alan yerleşmelerin kurulmuş oldukları yerlerin jeomorfolojik ve litolojik özelliklerinin birbirinden farklı özellikler göstermesi, bu yerleşmelerin adlandırılmasında litolojik özelliklerin belirleyici tek faktör olmadığını gösterir. Aktaş adı, aynı zamanda Teke Türkmenlerine bağlı bir topluluk adıdır (Togan, 1981a:75; Lezina ve Superanskaya, 2019:98). Aktaş adını alan yerleşmelerin Aşağıaktaş, Yukarıaktaş, Aktaşkurtlar, Aktaştekte, Tımaraktaş şeklinde isimler alması da bu adın bir topluluk adı olduğunu gösterir. Aktaş, Türkiye'de yaygın olarak kullanılan bir yerleşme adıdır ve tüm bölgelerde yer alır. Türkiye'de bu

adı alan çok sayıda köy, mahalle, mezra veya çiftlik vardır (Çetinkaya, 1996:134). Ülkede bu adı taşıyan 47 köy yerleşmesi olup bu yerleşmelerin 38'inin eski ve yeni adı, 9'unun ise yeni adı Aktaş'tır (İçişleri Bakanlığı, 1968). Aktaş adı sadece Türkiye'de değil, Türklerin yaşadığı Azerbaycan, Ukrayna, Türkmenistan ve Rusya gibi diğer ülkelerde de köylere ad olarak verilmiştir (Çetinkaya, 1996:134).

Manavas. Köyün yeni adı Görecektir. Nişanyan, Manavas adını Manavaz ve Manavazgerd (Malazgirt) adıyla ilişkilendirmekte ve bu adın Ermenice olduğunu yazmaktadır (Nişanyan, 2020:593; Nişanyan, 2010:187). Kırzioğlu'na göre Manavas, Ermenice bir isim olmayıp Urartulardan kalma bir isimdir ve Urartu kralı Menua'ya istinaden verilmiştir. Kağızman'ın Kral Menua döneminde (M.Ö. 810-786) Urartu hâkimiyetine girmiş olması bu fikrin en büyük dayanağı olarak görülmektedir (Kırzioğlu, 1953:41,68; Erzen, 1992:30; Çilingiroğlu, 1997:18; Uras, 1950:95-96). Manavas adının, Manav, Manavlı ve Manavak (Sümer, 1999a:194,436; Türkay, 2005:491) adlı Türkmen oba ve oymak isimleriyle aynı veya benzer olması Manavas adının Türk topluluklarıyla ilgili olabileceğini de akla getirmektedir.

Mestap. Köyün yeni adı Duranlar'dır, Nişanyan, Mestab adının Ermenice olduğunu ve medz ve dap kelimelerinden oluştuğunu yazar. Ona göre bu ad, "büyük yazı" anlamına gelir (Nişanyan, 2020:593) Mest ayrıca Farsça bir kelimedir (Şenel, 2013:66) Köyün adı 1955 yılından sonra değiştirilmiştir.

Panavas. Köyün yeni adı Yolkorur'dur. Nişanyan bu adın Ermenice olduğunu yazar (Nişanyan, 2010:187; Nişanyan, 2020:594). Panavas adı, Gürcistan'da kurulmuş İberya Krallığı'nın ilk kralı olan Parnavaz ile aynı adı taşır (Toumanoff, 1969:8; Brosset, 2003:22-23). Bu durum Panavas adının Kral Parnavaz'dan gelmiş olabileceğini göstermektedir. Bu ad Türkiye'de başka bir yerde tespit edilememiştir. Köyün adı 1955 yılından sonra değiştirilmiştir.

Purut. Çukurayva köyünün eski adıdır. Hitit çivi yazılı belgelerde, geçen adlardan birisi de "Purut" tur. Bu ad "çorak toprak" anlamına gelir (Arıkan, 2003:22). Pur, Anadolu'da "tarıma elverişli olmayan toprak" demektir (TDK,1993:3487). Buradan anlaşılan kelimenin Hititlerden bu yana bilinip kullanıldığıdır. Aynı bölgelerde yaşayan toplumlar birbirlerinden kelime alır kelime verir. Purut kelimesi de bunlardan birisidir. Erzurum ve Sivas yöresinde çanak çömlek ve topraktan yapılmış kaplara Purut, güveç ve tandır yapan ustaya da Purutçu denir. (TDK, 1993:3488). Nişanyan'da bu adın Ermenice'de aynı anlamda kullanıldığını yazar (Nişanyan, 2020:593). Purut zamanla ağızdan ağıza Burut veya pürüt gibi değişik söyleniş şekilleri kazanmıştır. Purut adı, köken olarak farklı kaynaklara da bağlanır. Budagov ve Keybullayev'e göre "Purut" adının aslı "Burut" olup bu ad, Çinlilerin Kırgızlara vermiş olduğu isimdir. Kelime "Kurtlar" anlamına gelir. Buru-t/Börü-t. Börü Türkçe Kurt, -t eki ise Moğolca'da -lar/-ler anlamına gelir. Purut adının biraz tahrip edilmiş şekli Purd biçiminde Borçalı bölgesinde köy adıdır" (Budagov-Keybullayev, 2002:243; Ögel, 2010:384). Lezina ve Superanskaya'ya göre Altay ve Hakas Türklerine ait bir topluluğun ismi de Purut'tur (Lezina ve Superanskaya, 2019:451). Doğru (1978) Purut adının, yabancı kökenli bir ad sanıldığını halbuki bu adın İskitler gibi eski Türk kavimleriyle ilgili bir ad olduğunu yazar. (Doğru, 1978:8198). Gagavuz, Tatar ve Nogay Türklerinin yaşadığı bölgelerden birisinin adı da Purut'tur (Kılıç, 2018:223,264). Purut adı, Türkiye'de yaygın olarak kullanılan bir yerleşme adı değildir. Kağızman'dan başka Çıldır 'da da Purut adlı bir köy vardır. Rus belgelerine göre Purut'ta 1886 yılında 153 Türkmen yaşamaktaydı (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/kagyzman1886.html>).

Şamiler. Köyün yeni adı Denizgölü'dür. Şamiler adı, Şamlı-Şamlu adıyla ilgilidir. Sümer'e göre Şamlı Safevi devletinin dayandığı en başta gelen Türkmen boylarından birisiydi (Sümer,1999b:172-177). Selçuklularla Halep ve Şam dolaylarına yerleşip daha sonra Anadolu'ya ve Azerbaycan'a göç eden Türkmenlere Şamlı adı verilmiştir (Çetinkaya, 1996:258). Azerbaycan Kebele'de Şamlı, Zengezur'da ise Şemiler adlı yerleşmeler vardır (Aslanova, 2020:51,111). İğdir yöresinde Şamlı şeklinde söylenen, Şamlı adı (Şimşek, 2020b:188), Kağızman yöresinde Şamlar, Şamiler şeklinde teleffuz edilir. Türkiye'de Şam adını taşıyan yerleşmelerden bazıları şöyledir; Şamlı (Balıkesir, Elâzığ), Aşağı şamlı, Yukarı Şamlı (Denizli), Şamlı (İğdir), Şambayat (Adıyaman), Şambayadı (Manisa), Şamlar (İçel, Çankırı, Konya, İstanbul, Zonguldak), Büyükşamuşağı (Adıyaman), Şamlıoğlu (Sinop) (İçişleri Bakanlığı, 1968:492; Şenel, 2013:872; Çetinkaya, 1996:257-260).

Tırapenek-Direpenek. Köyün yeni adı Sağbaş'tır. Tırapenek, genel nüfus sayımlarında Direpenek olarak da kaydedilmiştir. Köy, Dıpravank olarak da bilinir. Kırzioğlu bu adın burada inşa edilmiş vank ya da manastıra

göre verilmiş olabileceği bilgisini verir (Kırzioğlu, 1953:284). Bu adın, kökeniyle ilgili olarak farklı düşünceler de vardır. Birincisi bu adın Bayat ve Bayındır boylarına bağlı bir topluluk olan Purnak, Pürnek, Pürneklü, (Lezina ve Superanskaya, 2019:451) Tire'siyle (Tire-soy,uruk) ilgili olmasıdır. Pürnek Tiresi ya da Tire-i Pürnek zamanla Tirepenek adına dönüşmüş olabilir. İkincisi bu adın birbirini anlamca tamamlayan Tir ve Penek isimlerinden oluşmuş olabileceğidir. Bilindiği gibi Penek, Türkçe'de, girintili çıkıntılı bağ karıklarının dışında kalan geniş toprak parçası ve daha birçok anlama gelir. Tir'in ise küçük parçalara ayrılmış toprak, ekin sulamak için tarlada açılmış ark gibi farklı anlamları vardır (TDK, 1993:3426,3936,3937). Tırapenek, Rus arşiv belgelerinde (1886) tamamı Türkmenlerden oluşan 100 nüfuslu bir köy olarak görülmektedir (<http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/kagyzman1886.html>).

Tillik. Köyün yeni adı Donandı'dır. Til, tepe, Tillik ise tepelik yer anlamına gelir (TDK,1993:3932). Türkiye'de Til, Tille, Tillik Tillak adlarını taşıyan özellikle Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok sayıda köy vardır (Şenel, 2013:878-879; İçişleri Bakanlığı, 1968:769-770; Alkan, 2017:68-69; Kurt, 2006:8). Köyün kurulduğu yerin, Aras Nehri'nin kenarında bir tarafı tepelerle çevrili dağlık alan olduğu görülür. Bu nedenle Tillik adının yerleşmenin bu özelliğine göre verilmiş olması muhtemeldir. Bununla beraber Türkmenlere ve Kazaklara mensup aynı adı taşıyan (Tilik, Telik) cemaatlerin bulunması, bu adın topluluk ismiyle ilgili olduğu düşüncesini de doğrulamaktadır (Lezina ve Superanskaya, 2019:515-518).

Todan. Köyün yeni adı Esenkır'dır. 1918 tarihli kaynaktaki "Totan" olarak geçen (Nişanyan, 2020:593) Todan adı, Dodan, Dodanlı, Dodanga, Dodon ve Döden gibi farklı şekillerde karşımıza çıkar. Todan (Tudun), Hazarca'da bölgesel yöneticilere verilen bir unvandır (TDV, 1998:119; Özdemir, 2013:195). Todan, Karatemur uruğundan bir isimdir ve ayrıca Kazak dilinde tahsildar demektir (Togan, 1981b:203,636). Todan, Sulduz boyu beylerinden Tudan-Noyan'ın adıyla anılan bir oymağın da adıdır (Kırzioğlu, 1953:464) Todanlı, Türkmen aşireti adıdır (Sakin, 2006:238). Dodan, Türkmen Karakeçili aşiretine bağlı bir oymağın da ismidir (Eröz, 2015:84). Dodanga Sümer'e göre merkezi Zencan olan Hamse bölgesi oymaklarından birisidir (Sümer, 1999a:448). Todan (Erzurum-Narman), Totan (Çorum-Sungurlu), Dodan (Muş-Varto ve Bingöl-Merkez) ve Dudan (Şirvan-Siirt) farklı illerde köy birer köy adıdır (İçişleri Bakanlığı, 1933; İçişleri Bakanlığı, 1968). Antalya'da da Dudan adlı yer adları vardır (Kaya, 2006:131,193). Bu isim Azerbaycan'ın Goranboy ilçesinde bir köy ismidir (Aydın, 1989:52)

Ürger. Kağızman ilçesinde bazı köy isimlerinin telaffuz hatası nedeniyle resmi kaynaklarda farklı yazıldığı görülür. Bu durum yerleşme adlarıyla ilgilenen kişi ya da yetkililerin yerleşmenin geçmişten günümüze gelen resmi adı yerine halk arasında kullanan şeklini kayda geçirdikleri anlaşılmaktadır. Bu adlardan birisi Ürker'dir. Ürker, Ürgir adıyla ilgili olup Şecere-i Türk'te geçen isimlerden birisidir (Acaloğlu, 2020:33). Ürgir boyu, Yüreğir boyudur ve Yürekir, Üregir, Ürekir, Üreğil, Urger, Ürger, Ureger, Urgir ve Urgiz olarak da bilinir (Lezina ve Superanskaya, 2019:546-554). 1933 tarihli çalışmada da köyün adı Ürger olarak geçer (Dahiliye Vekaleti, 1933:750). Bu isim sonraki dönemlerde hatalı yazım nedeniyle Ürker'e dönüşmüştür.

Vank. Köyün yeni adı Evyapan'dır. Vank köyü bu adı bir ibadet yeri veya ziyaret amaçlı yapılmış herhangi bir yapıdan almış olmalıdır. Nitekim Nişanyan'ı göre yerleşme bu adı, Vartighayr (Gülbaba) Manastırı'ndan almıştır (Nişanyan, 2010:187; Nişanyan, 2020:593). Köyün 1928 tarihli kaynaktaki adının "Vank namı diğer Ziyaret" olması bu bilgiyi doğrular niteliktedir (Dahiliye Vekaleti, 1928:768). Yerleşme adları değiştirilirken Evyapan isminin Vank'a uydurularak verildiği görülmektedir.

Yukarı Pifik. Köyün yeni adı Yağlıca'dır. Köy bu adı, Yağlıca Dağı'ndan ve sahanın litolojik özelliklerinden almıştır. Köyün eski ismi 1928 yılı resmi kayıtlarında Pifik Ulya olarak geçer. Bu isim, 1928 yılından sonra Yukarı Pifik, 1955 yılından sonra da Yağlıca olarak değiştirilmiştir. Nişanyan "Pifik" adının "Pivig' yani "Baykuş" anlamına geldiğini yazar (Nişanyan, 2010:187; Nişanyan, 2020:593). Nişanyan'ın verdiği bilgi dikkate alındığında Pifik Ulya'nın, Yukarı Baykuş gibi bir anlama sahip olduğu görülür. Bu isme Türkiye'nin başka bir yerinde rastlanmaz.

Zaraphane. Köyün yeni adı Çayarası'dır. Zaraphane adı, 1902 ve 1928 tarihli kaynaklarda da geçer (Dahiliye Vekaleti, 1928:768-770; Nişanyan, 2020:593). Bu adın, köy sınırları içerisinde yer alan ve geçmişte işletildiği bilinen altın madeniyle ilgili olarak verildiği düşünülmektedir. Bilindiği gibi Kars bölgesindeki yerli krallığın M.Ö. VIII. asırda Urartu devletine vergi olarak verdiği madenler, Kağızman'daki maden ocaklarından çıkarılmaktaydı. Bu ocaklar, Bagratlı ve Osmanlı döneminde de aktifti (Kırzioğlu, 1953:14-15; Ergün, 2021:142; Koday, Karakuzulu

ve Sevindi, 2004:175; Tutar, Demir ve diğ., 2012:34). İlhanlı, Calayırlı ve Karakoyunlu paralarının külçesini teşkil eden madenler, Kağızman deresinde işletilen ocaklardan elde edilmiştir (Kırzioğlu, 1953:448). M.T.A tarafından yapılan çalışmalarda da Kağızman-Darphane (Zaraphane) yöresindeki plaserlerde 0.1 gr/m³ Au içerikli 9 milyon m³ mümkün rezerv tespit edilmiştir (MTA, 2010).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de toponimi alanında yapılan çalışmaların yetersiz olması ve batıya göre geç başlaması, yer adlarının kaynaklarıyla ilgili bilgi eksikliğine yol açmıştır. Bu durum eski yer adlarımızın birçoğunun yabancı kökenden geldiğine dair yanlış bir algı oluşturmuştur. Dünya’nın hemen her ülkesinde olduğu gibi Türkiye’de de yer adı değişikliğine gidilmiş, yer adlarının değiştirilmesi sürecinde binlerce Türkçe yer adı, diğer adlarla beraber yabancı kökenden geldiğine inanılarak değiştirilmiştir. Kağızman da bu şekilde 36 köy adı kısmen veya tamamen değiştirilmiştir. Değiştirilen adların kısmen veya tamamen Türkçe olduğu görülür. Çalışmanın ilgili bölümlerinde açıklanan bu isimler, sadece yerleşme adı değil aynı zamanda Türk topluluk adlarıdır. Sahada Altay, Hakas, Hazar, Kazak, Kırgız, Kıpçak, Kumuk, Peçenek ve Saka Türkleri ile Oğuzların Avşar, Bayat, Bayındır, Eymür, Kayı, Kınık, Salur, Yüreğir ve Yuva boylarına ait izler yer adlarında yaşamaktadır. Bu durum aynı zamanda bölgeye olan Türk göçlerinin çıkış yerleri ile güzergâhlarını ortaya koyar. Sadece yer adlarına bakarak diyebiliriz ki Kağızman ilçesi en az İskit devrinden bu yana Türklerin yaşadığı bir sahadır. İskitlere sonradan diğer topluluklar eklenmiştir. Purut gibi bazı yerleşme adlarının Hititçe ’de de yer alması Hititlerle Türklerin daha o dönemlerde etkileşim halinde oldukları düşüncesini desteklemektedir. İlçede bazı köy adlarının Urartuca, Farsça ve Ermenice kökenli olduğu görülmektedir. Bu durum ilçedeki bazı köy adlarının Urartulardan bu yana bilindiğini ve binlerce yıllık olduğunu gösterir. İlçedeki eski köy adlarının büyük bir bölümü Türkiye’nin diğer bölgelerinde de görülür. Bu husus Türkiye’nin doğusu ve batısı arasındaki dil ve kültür birliğini gösterir. Eski adlardan bazılarının, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Gürcistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Ermenistan, Macaristan, Yunanistan, Ukrayna, Rusya ve Çin’de (Doğu Türkistan) de de görülmesi bu dil ve kültür birliğinin aslında daha büyük olduğunu ve göçlerle bir yerden diğerine aktarıldığını gösterir. İlçede köy adlarının farklı nedenlerle değiştirildiği görülmektedir. Ancak eldeki çalışmada bu nedenlerin haklı ve yerinde olmadığı görülmüştür. Örneğin Benzerleriyle değiştirilen adlardan Karagöne, Dede Korkut Oğuznamelerinde geçen bir addir. Yabancı adlardan olduğu düşünülen ve bu nedenle değiştirilen, Boruş, Çinamiç, Ebruşlu, Gellihacı, Har, Purut, Tırapenek ve Ürger gibi isimler, Türkçe hatta Türklere ait birer topluluk adlarıdır. Hristiyanlığı çağrıştırdığı söylenen ve bu nedenle değiştirilen adlardan birisi olan Kızıl Kilise adı aslında Türkiye’de ve Türk Dünyası’nda da örnekleri görülebilen oğuzlara ait bir addir. Komünizmi anımsattığı söylenen ve bu nedenle değiştirilen Kızılveran, Kızılkaya ve Kızılöküz köy adları Türk boy ve soy adlarıdır. Eskilik ifade ettiği söylenen ve bu gerekçeyle değiştirilen Ağveran, Karacaveran ve Kızılveran adları öz be öz Türkçe adlar olup her biri birer Türk topluluğunu temsil eder. Aşağılayıcı anlamlar içerdiği ifade edilen adlardan Komik, Kızılöküz gibi adlar yukarıda da açıklandığı üzere birer topluluk adlarıdır.

Değişik nedenlerle devlet eliyle değiştirilen köy adlarının aynı şekilde iade edilmesi gerekmektedir. Bu durum, düşünüldüğü gibi Türkçeyi ve milli varlığı tehdit eden bir eylem değil, aksine onu koruyan ve bilinçsiz bir şekilde silinmeye çalışılan tarihi değerlerin korunmasıdır.

Her ne kadar yabancı kökenden gelse de Havasor, Vank, Karavenk, Geçivan, Manavas ve Panavas gibi isimler, ilçenin tarihsel süreçte oluşmuş kültürel zenginlik kaynaklarıdır. Kendi arşiv belgelerimizde de geçen bu adların yok edilmesi ya da unutturulması mümkün değildir. Çünkü bu isimler, bizzat köy halkı tarafından her gün defalarca kullanılan, ağızdan ağıza ve nesilden nesile aktarılan kültürel unsurlardır. Bu nedenle bu isimlerin iade edilmesi veya yenileriyle birlikte kullanılması, bu alandaki eleştirileri sonlandırarak, Türkiye’yi ulusal ve uluslararası platformlarda daha güçlü kılacaktır.

KAYNAKÇA

- Ada, E. (2012). *Eskişehir İli Yer Adları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi.
- Ahmedov, T. (1991). *Azerbaycan Toponimikasının Esasları*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü.
- Akbaş, F., ve Akınlı, Ö. (2020). “Akhisar İlçesinde (Manisa) Adlarını Bitki Örtüsünden Alan Coğrafi Ögeler”, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 16-30.
- Alagöz, C. A. (1984). “Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler”. *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 11-13.

- Alakom, R. (2012). *Kağızman (Kars'ın Tadı Tuzu)*, Kağızman Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Aliağaoğlu, A. (2013). "Şehirsel Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (29), 45-62.
- Alkan, A. (2017). "Siirt ilinin eski köy adları üzerine coğrafi bir inceleme", *Türk Coğrafya Dergisi*, 68, 63-76.
- Arıkan, Y. (2004). "puruttai-Fiili Üzerine", *Šarnikzel: hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02. 1894-10.01. 1986)*, 10, 149.
- Arslan, Y. (1993). "Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü ye Yer İsimleri", *Atatürk Dergisi*, 1 (6) 41-51.
- Aslanova, L. (2020). *Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Karabük Üniversitesi.
- Aydın, M. (1989). *Batı Türkistan'da Yer Adları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Aydın, T. (2019a). *Elmalı İlçesinin Coğrafyası*, İksad Yayınevi, Ankara.
- Aydın, T. (2019b). "Kağızman'da, Yerleşme Adlarının Toponimik Analizi", *UMTEB 6. Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi*, 16-17.
- Aydın, T. (2021). "Kağızman (Kars) Köy Adlarının Kaynakları Üzerine Bir İnceleme", *Kağızman Tarih, Coğrafya, Kültür* (Ed: C.Atlı, ve H.Kara), Hiperyayın, İstanbul.
- Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü (1937). *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı*, Kat'î ve Mufassal Neticeler Kars Vilayeti, İstanbul.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1961). *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Vilâyet. Kaza, Nahiye ve Köyler itibariyle nüfus*, Ankara.
- Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1951). *22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, Vilâyet. Kaza, Nahiye ve Köyler itibariyle nüfus*, Ankara.
- Bayramov, İ. (2002). *Gerbi Azerbaycan'ın Türk Menşeli Toponimleri*, Elm Matbaası, Bakü.
- Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. H. D. Andreasyan, Yay. Haz. E. Merçil), Ankara 2003.
- Budagov B., Keybullayev G. (2002). *Gürcistan'da Türk Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügati*, Oğuz Eli Neşriyat Evi Bakü.
- Budaqov, B. Memmedov, N. G. (1998). *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügati II*, Oğuz Eli Neşriyat Evi, Bakü.
- Buyruk, H. (2021). "İğdır Kervan Sarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 72, 119-138.
- Bünyatov, Z. M., ve Memmedov G. H. (1996). *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Elm Neşriyat, Bakü.
- Çakar, E. (2000). "Haleb Sancağında Türkçe Yer Adları", *OTAM*, 11, 83-107.
- Çetinkaya, N. (1996). İğdır Tarihi (Tarih Yer Adları ve Bazı Oymak Adları Üzerine), *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul.
- Çilingiroğlu, A. (1997) *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- Dâhiliye Vekâleti (1928). *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz*, Hilal Matbaası, İstanbul.
- Dâhiliye Vekâleti (1933). *Köylerimiz, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat*, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- DİE, (1963). *1960 Genel Nüfus Sayımı (İl, İlçe, Bucak ve Köyler itibariyle nüfus)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası Ankara.
- Doğru, A. M. (1978). "Köy Adları ve Anadolu'nun Geçmişi", *Türk Folklor Araştırmaları*, 342, 8197-8199.
- Doğru, A. M. (1985). *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerine Bir Araştırma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Emiroğlu, K. (1995). "Türkiye'de Tarihsel Adlar", *Kebikeç*, 1, 97-104.
- Ergin, M. (2020). *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

- Ergün, N. (2021). "Gelenekten Geleceğe Önemli Bir Tuz Üretim Merkezi Kağızman Kaya Tuzu Tuzlası", *Kağızman Tarih, Coğrafya, Kültür* (Ed: C.Atlı, ve H.Kara), Hiperyayın, İstanbul.
- Eröz, M. (2015). *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülbetekin, M. (2017). *Mekânın hafızası: yer adları*. Hitabevi Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T. (1995). *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, T., Küçükler, P. (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Gümüştü, O. (2014). *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Güner, İ., Ertürk, M., Bekdemir, Ü. (2000). "İğdir İlindeki Yer Adlarının Kaynakları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 6 (4), 273-299.
- Halaçoğlu, Y. (1997). XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 3. Baskı, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Han, E. G. B. (2020). *Şecere-i Türk-Türkün Soyağacı*, (Çev: A. Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Harmankaya, S., Tanındı, O. (1996). TAY, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik/Epipaleolitik*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Hürmüzlü, H., Pamukçu, E. (2003). *Irak'ta Türkmen Boyları, Global Strateji Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Hüseyin, F. (2014). "1728 Tarihli Revân Livâsı Mufassal Tahrir Defteri'nde Türk Kökenli Etnooykonimler", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, IV. Cilt, VI. Kısım, 2279-2296.
- İbret, B. Ü. (2003). "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine coğrafi Açından Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 7, 53-80.
- İçişleri Bakanlığı. (1968). *Köylerimiz*, İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İçişleri Bakanlığı. (1977). *Yeni Tabii Yer Adları*, İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, 3 (1), Ankara.
- Karaboran, H. (1984). "Türkiye'de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma (Siyasi Tarih Açısından)", *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 97-148.
- Karadoğan, A. (2004). "Türk Ad Biliminde Renk Kültü", *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 62, 89-99.
- Karagel, H. (2010) "Tarihsel Sürec İçerisinde Doğu Anadolu Bölgesindeki Mülki Yönetim Alanlarının İdari Coğrafya Analizi", *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 41-62.
- Kaya, S. (2006). I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleyman Şah Dönemi Selçuklu Tarihi 1192-1211, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara.
- Kılıç, O. (2018). "Gagauz Coğrafyasının Osmanlı İdarî Taksimatındaki Yeri", (Ed: S.Kırlı ve A.S.Uğurlu) *Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları. Bursa.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars Tarihi*, I. Cilt, İstanbul.
- Kırzioğlu, M. F. (1984). "Selçuklu Fetihlerinden Önce (1064-1071) Doğu Anadolu'da Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 75-96.
- Kırzioğlu, M. F. (1992). *(Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında) Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koca, N., Yazıcı, H. (2014). "Afyonkarahisar İlindeki İdari Yerleşmelerin Toponimik Sınıflandırılması", *Türk Coğrafya Dergisi*, 0 (56), 1-10.
- Kocakuşak, S. (1995). "Alanya'da Yerleşme Adlarının Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Dergisi*, 4, 171-187.
- Koday, S. (1999). "Hınıs İlçesi'nde Kom Yerleşmeleri Üzerine Bir Araştırma", *Türk Coğrafya Dergisi*, 357-382.
- Koday, S., Karakuzulu, Z., ve Sevindi, C. (2004). "Kağızman (Kars) Kayatuzu Tuzlası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9 (12), 167-188.

- Koday, S., Kaya, G., ve Akbaş, F. (2016). "Salihli İlçesinde Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi". *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 20 (2), 559-582.
- Koday, Z., Koday, S., ve Karakuzulu, Z. (2004). "Kale İçinde Bir Köy Yerleşmesi Tunçkaya", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9 (12), 221-236.
- Kurgun, L. (2006). "Denizli İlinde Boy Adlarından Kaynaklanan Orun Adları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 39, 33-42.
- Kurt, Y. (2006). "Diyarbakır Sancağı Yer Adları", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, II, (Ed: B. Yediyıldız ve K. Tomenendal), *Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Kuzgun, Ş. (1993). *Hazar ve Karay Türkleri*, Alıç Matbaacılık, Ankara.
- Kütükoğlu, M. S. (2012). "Osmanlıdan Günümüze Yer Adları". *Bellekten*, 76 (275), 147-166.
- Lezina, L. N., ve Superanskaya, A.V. (2019). *Bütün Türk Halkları*, Selenga Yayınları, İstanbul.
- MTA. (2010), *Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları*. <https://www.mta.gov.tr/v3.0/>
- Nişanyan, S. (2010). *Adını Unutan Ülke*, Everest Yayınları, İstanbul.
- Nişanyan, S. (2020). *Türkiye Yer Adları Sözlüğü*, Liberus Yayınları, İstanbul.
- Orhan, F. (2021). "Artvin İlindeki Köy Yerleşmelerinin Toponimik Özelliklerine Coğrafi Bir Bakış", *International journal of geography and geography education (Online)*, 25(43), 278-297.
- Ögel, B., Yıldız, H. D., Kırzioğlu, M. F., Eröz, M., Kodaman, B., ve Çay, A. M. (1992). *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Boğaziçi Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (2000). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (2010). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 6, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Özcan, S. (2018). "XX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Adları Değiştirilmek İstenen Yerler ve Yeni Adları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 25, 145-162.
- Özdemir, İ., ve Soylu, H., (2021). "Zara İlçesi'nde Köy Adları Üzerine Coğrafi Bir İnceleme". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128 (253), 397-418.
- Özdemir, P. (2013). "Hazar Türkçesi ve Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespiti Denemesi", *Karadeniz Araştırmaları*, 36, 189-206.
- Özmenli, M. (2014). "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar" *Yeni Türkiye*, 1-14.
- Pırıyev, V. Z. O. (2006). *Azerbaycan'ın Tarihi-siyasi Coğrafyası. Bakü: Müellim Neşriyyatı*.
- Sakin, O. (2006). *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*, M.E.B. Öğretmen Kitapları Dizisi, İstanbul.
- Sarı, C., ve Tepeli, Y. (2012). "Türk Kültür Coğrafyasında Yerleşme Adları: Teke Yöresi Örneği", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 35, 161-179.
- Selçuk, H. (2002). "Rumeli'ye Yapılan İskânlar Neticesinde Kurulan Yeni Yerleşim Yerleri 1432-1481", *Türkler Ansiklopedisi*, c.9.
- Sevim, A. (2011). *Anadolu'nun Fethi Selçuklu Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sevindi, C., Kopar, İ., ve Kaya, G. (2004). "Akdam (Kağızman-Kars) Heyelani", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9 (11), 167-188.
- Soylu, S. (1972). "Köy Adlarının Değiştirilmesinde Ölçü", *Türk Folklor Araştırmaları*, 272, 6239.
- Soylu, S. (1977). "Köy İsimlerinin Değiştirilmesi", *Türk Folklor Araştırmaları*, 331, 7898-7899.
- Sümer, F. (1999a). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Sümer, F. (1999b). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sümer, F. (1999c). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

- Şenel, M. (2013). *Elâziğ İli Yer Adları Üzerine Bir İnceleme*, Manas Yayıncılık, Elâziğ.
- Şimşek, O. (2017). "Tuzluca İlçesinde Nüfusun Gelişimi", *Kafdağı*, 2 (1), 38-58.
- Şimşek, O. (2020a). "Tuzluca İlçesinin İdari Sınır ve Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler", *Kafdağı*, 5 (1), 18-29.
- Şimşek, O. (2020b). *Tuzluca İlçesi*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- T.D.K. (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tezcan, S., Boeschoten, H. (2018), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1981a). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*. Batı ve Kuzey Türkistan, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1981b). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Tönük, V. (1945). *Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Dahiliye Vekaleti Yayınları, Ankara.
- Toumanoff, C. (1969). "Chronology of the early kings of Iberia". *Traditio*, 25, 1-33.
- Tunçel, H. (2000). "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 23-34.
- Tunçel, H. (2019). Van'dan Örneklerle Türkiye'de Yer Adı Değişiklikleri, Taştan, Z., Duman, M. Z. ve Yılmaz, G. (Ed.). *Sosyal Bilimlerde Akademik Araştırmalar*, 35-59, Hiperyayın. İstanbul.
- Tutar, H., Demir, E., Elyıldırım, G., Boztemir, İ., ve Sarışen, M. (2012). *Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA), Kars.
- Türkay, C. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Türkiye İstatistik Genel Direktörlüğü (1937). 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Kati ve Mufassal Neticeler, Köylerin Nüfusu, İstanbul.
- Türkiye İstatistik Genel Direktörlüğü (1940). 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, kazalar. Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey ölçü, Ankara.
- Uras, E. (1950). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (Armenians in History and the Armenian Question)*, Yeni Matbaa. Ankara.
- Uzun, E. (2005). *Akçaabat Yer adları*, Esen Ofset, Trabzon.
- Uzun, S. (1991). *Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi.
- Uzun, S. (1995). "Kağızman'da Doğal Çevre Sorunları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 434-447, Erzurum.
- Yavuz, E. (1968). *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Kurtuluş Matbaası, Ankara.
- Yavuz, S., ve Şenel, M. (2013). "Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü", *Electronic Turkish Studies*, 8 (8), 2239-2254.
- Yılmaz, C., Kaya, M. (2018). "Bir Mikrotoponimi Denemesi; Sinop-Ayancık'ta Zingal Orman İşletmesi'nin Yer Adlarına Etkisi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 23 (39), 149-164.
- Zeyrek, Ş. (2006). "Türkiye'de Köy Adlarını Değiştirme Politikası", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (31), 86-93.

ARŞİV KAYNAKLARI

BCA. 305-20-10, 01.07.1964

BCA, 30-11-1-0-270-15-5, 03.05.1958

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:28.03.2022 ✓Accepted/Kabul:10.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1094618

Research Article/Araştırma Makalesi

Deveci, F. G ve Yıldız, T. (2022). "Click or Avoid The Advertising: A Research on Consumers' Online in-Video Advertising Watching Behaviors", *Pamukkale Social Sciences Institute Journal*, Issue 53, Denizli, pp. 363-378.

CLICK OR AVOID THE ADVERTISING: A RESEARCH ON CONSUMERS' ONLINE IN-VIDEO ADVERTISING WATCHING BEHAVIORS

F. Görgün DEVECİ*, Tuğba YILDIZ**

Abstract

This study aims to determine online in-video advertising watching motivations and the effect of these motivations on attitude towards the online in-video advertising and perceived ad intrusiveness. Also, the effect of these two variables on ad-click and ad-avoidance are examined. In this study, an online survey method was used. The research sample consisted of 391 consumers, who are aged 18 and older, in Turkey. Structural equation modeling was preferred as the data analysis method. According to the research findings, while the entertainment dimension has a positive effect on the attitude towards the online in-video advertising and ad-click, it has a negative effect on perceived ad intrusiveness. Information dimension has a positive effect on the attitude towards the online in-video advertising and ad-click. Perceived ad intrusiveness has a negative effect on the attitude towards the online in-video advertising. It has a positive effect on cognitive and behavioral ad-avoidance. But has no effect on ad-click. Attitude towards the online in-video advertising has a positive effect on ad-click but has no effect on cognitive and behavioral ad-avoidance.

Keywords: *In-video advertising, Online video advertising motivations, Attitude towards the online in-video advertising, Perceived ad intrusiveness, Ad-click, Ad-avoidance.*

REKLAMI TIKLA YA DA ATLA: TÜKETİCİLERİN ÇEVİRİMİÇİ VIDEO İÇİ REKLAMLARI İZLEME DAVRANIŞLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Öz

Bu çalışma, çevrimiçi video içi reklam izleme motivasyonları ve bu motivasyonların çevrimiçi video içi reklama yönelik tutum ve algılanan reklam müdahaleciliğine etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, bu iki değişkenin reklamı tıklama ve reklamı atlama üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada çevrimiçi anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini Türkiye'de yaşayan 18 yaş ve üzeri 391 tüketici oluşturmuştur. Veri analiz yöntemi olarak yapısal eşitlik modellemesi tercih edilmiştir. Araştırma bulgularına göre, eğlence boyutu video içi reklamlara yönelik tutum ve reklamı tıklama üzerinde pozitif etkiye sahiptir; algılanan reklam müdahaleciliği üzerinde negatif etkiye sahiptir. Bilgi boyutu video içi reklamlara yönelik tutum ve reklamı tıklama üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Algılanan reklam müdahaleciliği, çevrimiçi video içi reklama yönelik tutum üzerinde negatif etkiye sahiptir. Bilişsel ve davranışsal açıdan reklamı atlama üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Ancak reklamı tıklama üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Çevrimiçi video içi reklamlara yönelik tutum, reklamı tıklama üzerinde pozitif etkiye sahiptir, ancak bilişsel ve davranışsal açıdan reklamı atlama üzerinde etkili değildir.

Anahtar Kelimeler: *Video içi reklamcılık, Çevrimiçi video reklam motivasyonları, Çevrimiçi video içi reklama yönelik tutum, Algılanan reklam müdahaleciliği, Reklamı tıklama, Reklamı atlama.*

*Dr. Research Assistant, Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business, Production Management and Marketing, ERZURUM.

e-mail: gorgun.deveci@atauni.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-8987-2478>)

**Dr. Lecturer, Bayburt University, Demirözü Vocation School, Department of Transportation Services, Civil Aviation Transportation Management Programme, BAYBURT.

e-mail: tugbayildiz@bayburt.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-0260-0555>)

1. INTRODUCTION

Today, consumers are faced with thousands of different advertising (hereafter referred to as ads) messages. In line with the more effective use of the virtual world by consumers, ads, which are among the most effective promotion methods of enterprises, have attained a place in interactive media by differentiating from the structure of the traditional ad. In traditional ads, consumers can ignore the ads and without watching them with zapping, zipping, and muting, which are mechanical avoidance (Bellman et al., 2010). This situation differs in digital video ads. Consumers have to watch the whole ads (non-skippable ads) or part of it (skippable ads; users can skip the ads after 5 seconds) (Pashkevich et al., 2012). Digital video advertising is “Advertising that appears before, during or after digital video content in a video player (pre-roll, mid-roll, post-roll video ads)” (Interactive Advertising Bureau, 2020: 25). Within the scope of the research, ads, which are called “in-video” or “mid-roll” and appear during video content (Carlitz, 2020: 29) are discussed. When the online video ads literature was examined, limited availability of researches in the mid-roll ads category has been seen compared to the other two categories. While some of the research results on in-video ads have discussed the positive results, other parts have dwelled on the negative outcomes. In this study, both positive (ad-click) and negative (ad-avoidance) results of these ads are aimed to be investigated. As well as, this is one of the original points of the study. While ad-click is the consumers’ reaction to a displayed ad (Gharibshah et al. 2020), ad-avoidance is the deliberate avoidance of an ad-related activity, such as intentionally ignoring of the ad and/or not clicking any ad link (Cho and Cheon, 2004). Besides, these results are examined through attitude towards the online in-video ads and perceived intrusiveness. Generally, while attitude towards the ads explains the tendency of consumers to participate or avoid ads (Logan, 2013), perceived ad intrusiveness is a psychological reaction to advertising which interferes with the cognitive process of the audience (Li et al., 2002: 39). Therefore, in-video ads will be evaluated in terms of positive and negative outcomes, and direct-indirect effects. In this way, both the gap in the literature will be filled and useful suggestions and developments will be provided to the enterprises.

2. THEORETICAL BACKGROUND AND DEVELOPMENT OF HYPOTHESES

2.1. Online In-Video Ads (Mid-Roll Ads)

Online video ads are a way of showing ads in online video content (Chaudhuri, 2020) and are provided by advertisers that can be added/linked to a source video (Mei et al., 2007). Online video ads are used in many different ways and positions. These are banner, pre-roll, post-roll, and mid-roll ads (in-video ads) (Chaudhuri, 2020; Kim, 2015; Mei et al., 2010). Online video ads started with banner ads (Kim and Moon, 2020). Today, it continues with real-time video content which is pre-roll, mid-roll, and post-roll ads (Zach et al., 2018).

Pre-roll ads are shown before the video, mid-roll ads are shown during the video and post-roll ads are played at the end of the video (Brechman et al., 2016; Djafarova and Kramer, 2020; Li and Lo, 2015; Liu et al., 2019). Within the scope of this study, mid-roll ads are focused on, which are also called in-video ads (Mei et al., 2010). According to Brechman et al. (2016: 3), mid-roll ads are “limited interruption”. These ads appear during the video, just one ad, and can be thought of as an ad break (Brechman et al., 2016).

There are different research results about mid-roll ads. Examining the research results, mid-roll ads are the best effecting the viewers’ attention (Krishnan and Sitaraman, 2013; Ljubojević et al., 2013) and get the maximum number of views (Iacovleva, 2019). These ads are balancing between user experience and the effect of the ads (Mei et al., 2010) and are considered as the most interesting unit of online ads (Kim, 2015). However, this type of ads interrupts the consumers’ media usage when viewers watch the video and interferes with the consumers’ attention (Brechman et al., 2016; Liu and Chen, 2019; Wang, 2020). Li and Lo (2015) revealed that mid-roll ads are perceived as more intrusive than pre- and post-roll ads. These ads generate negative behavioral responses and higher ad-avoidance (Kim, 2015).

To examine in-video ads, OVA (online video ads) motivations were used by Lee and Lee's (2011) research. Although there are different motivational dimensions in different research, in terms of the scope, these dimensions were preferred. OVA motivations are entertainment, information, relaxation, passing time, social interaction, and escape. Accordingly, behavioral beliefs about using the internet and watching ads depend on related dimensions (Lee and Lee, 2012) and develop positive attitudes in the light of these motivations (Lee and Lee, 2011). When the studies in the literature have been examined, the following results have been encountered.

According to Lee and Lee's study (2011), entertainment and information effect the attitude towards watching ads, but other dimensions are not effective. Blanco et al., (2010) established that the perceived entertainment and perceived informativeness of mobile advertisements has a positive effect on the attitude toward mobile advertising. Also, Currás-Pérez et al., (2013) stated that the sociability and entertainment gratifications effect on attitude towards social networking site use. In this direction, it has been assumed that consumers' online in-video ads watching motivations have an effect on their attitudes towards the online in-video ads and the following hypotheses have been developed.

H1: Online in-video ads motivations ((a) entertainment, (b) information, (c) relaxation, (d) passing time, (e) social interaction, (f) escape) have an effect on attitude towards the online in-video ads.

Within the scope of the study, it has been assumed that OVA motivations are effective on ad-click. The reason for discussing this assumption is that consumers' view of online in-video ads will affect their clicking on these ads. Some of the study results supporting this assumption are as follows; according to Zhang and Mao (2016) perceived entertainment and informativeness values of the social media ads are effective on ad-clicks. Mir (2017) determined a positive and important causal relationship between social escapism and social networking sites (SNS) banner ad-click and an unimportant causal relationship between enjoyment, relaxation, and passing time and SNS's banner ad-click. The following hypotheses have been developed accordingly.

H2: Online in-video ads motivations ((a) entertainment, (b) information, (c) relaxation, (d) passing time, (e) social interaction, (f) escape) have an effect on ad-click.

Finally, the causal relationship between online in-video ads motivations and perceived ad intrusiveness has been aimed to be examined. If the consumer has a positive motivation towards online in-video ads, the level of intrusiveness from these ads will decrease and they will react positively. Some of the study results that strengthen this assumption are as follows; according to Edwards et al. (2002), perception of informative and entertaining towards pop-up ads reduce ad-intrusive. Noguti and Waller (2020) stated that seeking relaxation in mobile social media significantly effects advertising intrusiveness. Accordingly, the following hypotheses have been developed for all dimensions of OVA motivations.

H3: Online in-video ads motivations ((a) entertainment, (b) information, (c) relaxation, (d) passing time, (e) social interaction, (f) escape) have an effect on perceived ad intrusiveness.

2.2. Perceived Ad Intrusiveness

Perceived ad intrusiveness is one of the physical and mental states of consumers that can cause online ads-avoidance (Rejón-Guardia and Martínez-López, 2014). This term is the degree to undesirable marketing communication. Because it is intervened with the individuals' cognitive process and tasks with offensive marketing materials (Morimoto and Chang, 2006: 2).

This study, it was aimed to discuss the perceived ad intrusiveness variable, which is generally considered in terms of its negative consequences (Chatterjee, 2008; Truong and Simmons, 2010) in the literature, in the sense of both positive and negative outcomes. Some research results which help in the establishment of hypotheses are as follows; Chang et al., (2013) found that perceived intrusiveness has a negative effect on the attitudes

toward e-mail advertising. Besides this, it has a mediator effect relationship between quality of information, entertainment, financial rewards, and attitudes toward e-mail advertising. Mir (2015) found a significant and negative relationship between users' social networking advertising intrusiveness and ad-clicking behavior. According to Edwards et al. (2002) research results with the intrusiveness of ad, which is the individual felt, individuals avoid ads and feel anger. Youn and Kim (2019) stated that when Facebook users perceive newsfeed ads as intrusive, they develop negative cognitions, and this creates cognitive ad-avoidance. However, perceived ad intrusiveness has not associated with behavioral ad-avoidance. In this direction, the following hypotheses have been developed.

H4: Perceived ad intrusiveness has an effect on attitude towards the online in-video ads.

H5: Perceived ad intrusiveness has an effect on ad-click.

H6: Perceived ad intrusiveness has an effect on ad-avoidance ((a) cognitive ad-avoidance, (b) effective ad-avoidance, (c) behavioral ad-avoidance).

2.3. Attitude towards The Online In-Video Ads

Attitude towards the ads refers to the emotional changes of the consumer after watching the ads. From this viewpoint, ads attitude is the positive or negative reactions of consumers towards ads in line with various ads elements (Lee et al., 2017: 1014). In other words, attitudes have both negative and positive behavioral consequences. When these consequences are evaluated in terms of this study, it has required that the ad-click, which is a positive response of consumers, and ad-avoidance, which is the negative response of consumers, should be investigated. Some study results also support these assumptions. Gauzente (2010) revealed that there is a strong and important relationship between attitude and click behavior towards sponsored ads and stated that internet users, who display positive attitudes towards sponsored ads, are likely to click these ad links. Park and Han (2018) determined that the attitude towards mobile video advertisement negatively effects ad-avoidance. In this direction, the following hypotheses have been developed.

2.4. Ad-Click

Click-through is a behavioral response on the web that indicates an immediate response or a users' action (Cited by, Ogbanufe and Kim, 2018: 183). Ad-click is adapted from the click-through rate. When click-through rate refers to the web users' percentage of ad-click after displayed ad, ad-click is individuals' behavioral responses to displayed ad (Cited by, Mao and Zhang, 2015: 3406). Ad-clicking behavior is a positive response towards the product. In other words, when a user clicks on the ad, it is a proof that the consumer spends time on the product and /or is interested in the product (Zhang and Mao, 2016).

2.5. Ad-Avoidance

According to Speck and Elliott (1997: 61), ad-avoidance is "all actions by media users that differentially reduce their exposure to ad content". Ad-avoidance consists of three sub-dimensions. These dimensions are:

Cognitive ad-avoidance is consumers' belief towards internet ads. Affective ad-avoidance is consumers' emotional reactions towards internet ads. Behavioral ad-avoidance is the consumer avoidance of action other than the lack of participation in internet ads (Cho and Cheon, 2004).

Attitude towards ads is accepted as an important demonstration of ad-avoidance and ad-effectiveness. At this point, one of the negative reactions that may arise towards the ads shows itself through ad-avoidance (Kim et al., 2013). In addition to this more positive consumers' attitude towards ads, the lower will be the tendency to ad-avoidance (Kim and Seo, 2017). Chinchanchokchai and de Gregorio's (2020) study results showed that susceptibility to peer influence, social media platforms (SMP) usage, and susceptibility to social media influence

variables effective on SMP advertising avoidance and the attitude toward SMP advertising variable has a mediating role in these effects. In addition to these study results, attitude toward SMP advertising has a negative effect on SMP advertising avoidance. Duff and Faber (2011) revealed that the participants developed negative attitudes towards the advertisements that appeared on the web pages and distracted them especially related to the brands that they avoid. According to Dodoo and Wen’s (2020) study, perceived intrusiveness has been positively related to cognitive, affective, and behavioral ad-avoidance.

In line with the information above-mentioned with relation to attitude towards the online in-video ads, ad-click, and ad-avoidance variables, the following hypotheses have been developed.

H7: Attitude towards the online in-video ads has an effect on ad-click.

H8: Attitude towards the online in-video ads has an effect on ad-avoidance ((a) cognitive ad-avoidance, (b) effective ad-avoidance, (c) behavioral ad-avoidance).

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Research Model

The research model of this study is presented in Figure 1.

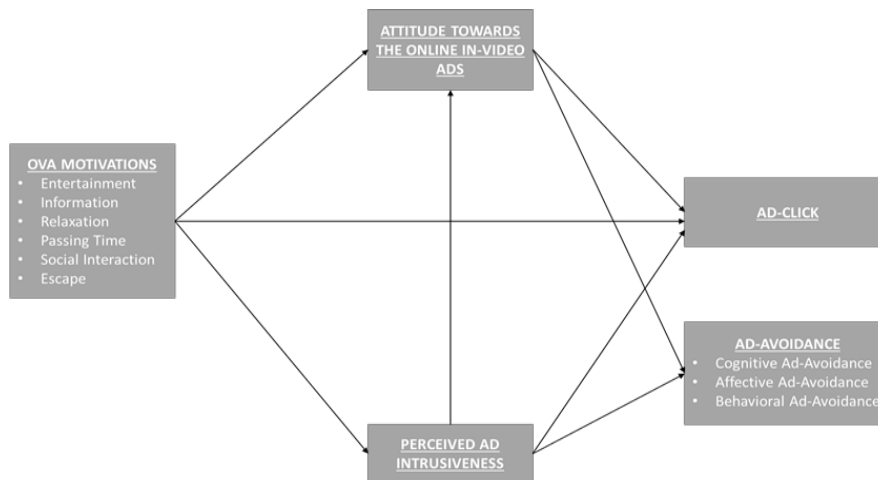

Figure 1: Research Model

3.2. Sampling Procedure

The main population of this research consisted of consumers, who are aged 18 and above, in Turkey. This study, which has a quantitative research design analysis at a 95% confidence interval and 5% margin of error, and convenience sampling method was preferred. An online survey method was applied to the participants.

The sample size was calculated as a minimum 384 (Malhotra et al., 2017: 453) because of the main populations’ size was unknown. The data was collected between 21.10.2020-26.11.2020 dates and a total of 410 participants were reached. It is a filter that participants have encountered online in-video ads. For this reason, only participants, who stated that they encountered online in-video ads and marked “yes” in the survey form, were taken into consideration. In addition to this, with the exclusion of missing or invalid surveys, 391 surveys were assessed.

3.3. Data Collection, Measure, and Method

The survey form was composed of three parts. The first part was the filter question. The filter question was; "Have you ever encountered any online ads videos during the videos you have watched through the websites and/or various social media tools?" The survey participants, who replied yes" to this filter question were evaluated.

The second part consisted of the research variables. Research scales adapted from the existing research literature. Some regulations have been made within the scope of in-video ads. OVA motivations were assessed with a twenty-four-item measure and adapted from Lee and Lee's (2011) study. Entertainment has five-item, information has five-item, relaxation has four-item, the passing time has four-item, social interaction has four-item and escape has two items. Perceived ad intrusiveness was measured with seven-item and derived from Li et al. (2002) and Yang's (2020) research. Attitude towards the online in-video ads was evaluated with a five-item measure and adapted from Lee and Lee's (2011) study. Ad-click was measured with three-item and derived from Zhang and Mao's (2016) study. Ad-avoidance was evaluated with a ten-item measure and adapted from Cho and Cheon (2004)'s study. Cognitive ad-avoidance has four-item, affective ad-avoidance has two items, behavioral ad-avoidance has four items.

The last part consisted of the demographic variables.

5-point (5= totally agree to 1 = strongly disagree) Likert-type scale was utilized for measuring. SPSS and AMOS programs were used in the research data analysis. For analyses, descriptive statistics, exploratory factor analysis, Harman's single-factor test, confirmatory factor analysis, and structural equation modeling were applied.

4. RESULTS

4.1. Participants' Characteristics

Participants were generally female (%52.9), in 18-28 age range (%50.4), single (%58.1), at the level of bachelor's degree (%61.1), student (%27.6), and private sector employee (%25.1) and have a 2000 Turkish Lira and below income.

4.2. Reliability Analysis

Firstly, reliability analysis was carried out in terms of the determining internal consistency of the research scales. According to Hair et al., (2010) it is viewed as the lower limit for the acceptability of 0.60-0.70 Cronbach's alpha (α) value. α values are respectively: OVA motivations 0.974, perceived ad intrusiveness 0.976 (one item removed), attitude towards the online in-video ads 0.953, ad-click 0.887, and ad-avoidance 0.980.

4.3. Exploratory Factor Analysis and Harman's Single-Factor Test

With the exploratory factor analysis, it was aimed to find out whether there was a similar dimensional distribution in terms of the research scales and the suitability for sampling (Fabrigar et al., 1999). In addition to this, for single-factor structures, Harman's single-factor test was applied. Harman's single-factor test was used to determine whether the data variance can be associated with a single factor (Chang et al., 2010). Because of the sample size, factor loads of 0.30 and above were evaluated. The results are presented in Table 1 and Table 2.

Table 1: Exploratory Factor Analysis Results

	Factor Loadings Interval	% of variance	Eigenvalues	α
OVA motivations				
Factor 1: Passing time-relaxation-social interaction	0.844-0.678	37.961	8.731	0.983
Factor 2: Information	0.887-0.802	20.441	4.702	0.942
Factor 3: Entertainment	0.787-0.689	19.260	4.430	0.959
Factor 4: Escape	0.804-0.663	7.850	1.806	0.726
Ad-avoidance				
Factor 1: Behavioral and affective ad-avoidance	0.869-0.741	49.299	3.944	0.975
Factor 2: Cognitive ad-avoidance	0.858-0.824	42.605	3.408	0.962

According to exploratory factor analysis results, OVA motivations were grouped under four basic factors (explained %85.512 of the total variance). Passing time-relaxation-social interaction dimensions came together under one factor. During the analysis, the “social interaction” dimension was eliminated, because of low factor loadings.

Ad-avoidance was grouped under two basic factors (explained %91.903 of the total variance). Behavioral and affective ad-avoidance dimensions came together under one factor. During the analysis, one of the effective and one of the cognitive ad-avoidance items were eliminated because of low factor loadings.

Harman’s single-factor test outcomes are presented in Table 2.

Table 2: Harman’s Single-Factor Test Results

	Factor Loadings Interval	% of variance	Eigenvalues	α
Perceived ad intrusiveness	0.969-0.911	87.406	5.244	0.976
Attitude towards the online in-video ads	0.930-0.849	80.546	4.027	0.953
Ad-click	0.914-0.798	72.797	2.184	0.887

Perceived ad intrusiveness, attitude towards the online in-video ads, and ad-click were included in the research model as a one-dimensional structure. The single factor structures were supported after Harman’s single-factor test and no item has been eliminated.

4.4. Confirmatory Factor Analysis

Confirmatory factor analysis provides to determine how well the measured variables represent the relevant structures (Hair et al., 2010). To ascertain the goodness of fit values, convergent validity, discriminant validity, and reliability of the scales, confirmatory factor analysis was applied. Results are presented in Table 3.

Table 3: Results, Reliability, Validity, and Correlations

	α	CR	AVE	MSV	MaxR(H)	1	2	3	4	5	6	7	8	6
Behavioral ad-avoidance (1)	0.970	0.970	0.890	0.839	0.971	0.944 ¹								
Relaxation (2)	0.969	0.963	0.897	0.743	0.965	-0.183 ²	0.947							
Information (3)	0.928	0.930	0.768	0.333	0.934	-0.038	0.563	0.876						
Entertainment (4)	0.957	0.957	0.882	0.743	0.958	-0.208	0.862	0.577	0.939					
Escape (5)	0.762	0.776	0.636	0.640	0.801	-0.077	0.800	0.555	0.657	0.797				
Perceived ad intrusiveness (6)	0.965	0.966	0.876	0.276	0.975	0.525	-0.220	-0.059	-0.258	-0.084	0.936			
Attitude towards the online in-video ads (7)	0.938	0.940	0.796	0.343	0.947	-0.233	0.515	0.484	0.586	0.464	-0.312	0.892		
Ad-click (8)	0.887	0.889	0.729	0.295	0.903	0.037	0.433	0.543	0.493	0.338	-0.087	0.433	0.854	
Cognitive ad-avoidance (9)	0.962	0.963	0.895	0.839	0.968	0.916	-0.172	-0.002	-0.187	-0.043	0.514	-0.217	0.082	0.946

Table Note: α = Cronbach's alpha, CR = composite reliability; AVE = average variance extracted; MSV = maximum shared variance; MaxR(H) = maximum reliability (H) and ¹= square root of AVE, ²= Correlations.

In the confirmatory factor analysis, it was observed that the parameters were not within the goodness of fit range and the suggested modifications were made. Eight items in “passing time-relaxation-social interaction dimensions” were removed from the analysis. While these variables generally take part in the “passing time and social interaction” dimensions, one item is in the “relaxation” dimension. In this direction, this dimension name was updated and named “relaxation”.

In the meantime, one item in “information”, two items in “entertainment”, two items in “perceived ad intrusiveness” and one item in “attitude towards the online in-video ads” were eliminated and goodness of fit values have been reached.

The values are; CMIN/df; 1.643, GFI; 0.909, AGFI;0.886, RMR; 0.044, RMSEA; 0.041, CFI; 0.983, NNFI; 0.980, NFI; 0.958. Generally, $\alpha > 0.70$, CR > 0.70, and AVE > 0.50, MaxR(H)>MSV, CR, and AVE, MSV<AVE and the square root of AVE greater than the correlation between factors (Agrawal et al., 2020; Fornell and Larcker, 1981; Hair et al., 2014; Subburaj et al., 2020; Yaşlıoğlu, 2017). After confirmatory factor analysis, H1, H2, H3, H6, and H8’s sub-dimension hypotheses were updated.

4.5. Model Testing

The following effect, which are between variables, were examined in the research model, respectively.

- The effect of online in-video ads motivations on consumer attitudes towards the online in-video ads, perceived ad intrusiveness, and ad-click.
- The effect of consumer attitudes towards the online in-video ads on the ad-click and ad-avoidance.
- The effect of perceived ad intrusiveness on attitudes towards the online in-video ads, ad-click, and ad-avoidance.

Research model results are shown in Figure 2.

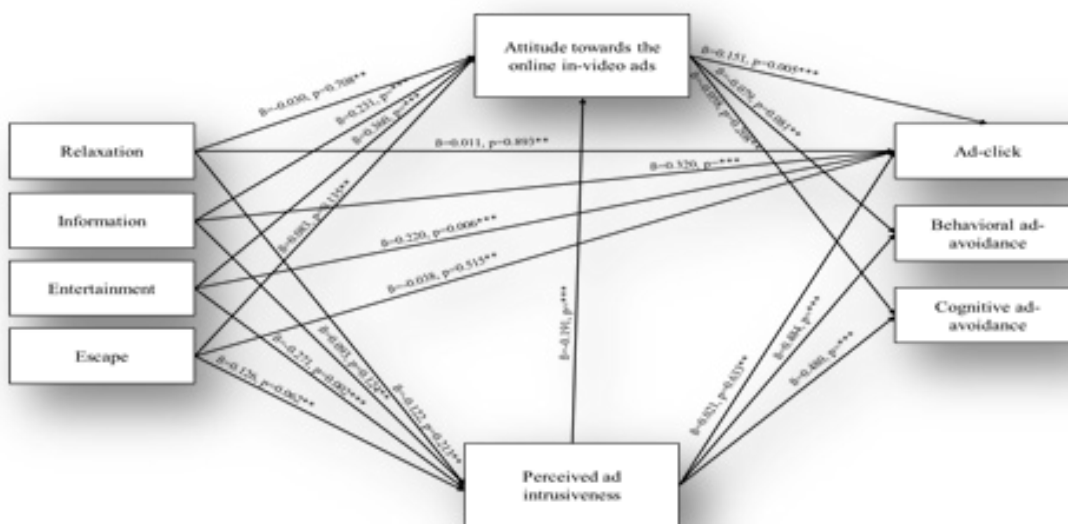

Figure 2: Research Model Testing

Figure Notes: β= standardized regression weight, ** p= at the 0.05 level ***p<0.001.

Model testing fit index values are, CMIN/df; 2.374, GFI; 0.987, AGFI;0.942, RMR; 0.048, RMSEA; 0.059, CFI; 0.993, NNFI; 0.974, NFI; 0.988.

H1 hypothesis was partially supported. Consumers watch online in-video ads depending on entertainment and information motivations. H1a. hypothesis (t values= 4.925, β= 0.360, p=***) was supported. If the consumer

finds these ads entertaining, they will watch. H1b. hypothesis (t values= 4.636, β = 0.231, p=***) was supported. By watching these ads, consumers will have information about the product/service/brand. But H1c. hypothesis, which is “relaxation”, after the update, (t values= -0.375, β = -0.030, p=0.708) and H1d. hypothesis which is “escape”, after the update, (t values= 1.496, β = 0.083, p=0.135) were not supported.

H2 hypothesis was partially supported. While H2a. (t values= 2.765, β = 0.220, p=0.006) and H2b. (t values= 5.937, β = 0.320, p=***) hypotheses were supported, H2c., which is “relaxation”, after the update, (t values= 0.134, β = 0.011, p=0.893) and H2d., which is “escape”, after the update, (t values= -0.651, β = -0.038, p=0.515) were not supported. Similar to the H1 hypothesis, consumers, who find in-video ads entertaining and watch these videos in order to obtain information will have an ad-click intention.

H3 hypothesis generally was not supported. In this category, only H3a. hypothesis was supported (t values= -3.074, β = -0.271, p=0.002). Other three hypotheses; H3b., which is “information” hypothesis, (t values= 1.538, β = -0.271, p=0.093); H3c., which is “relaxation” hypothesis, (t values= -1.246, β = -0.122, p=0.213) and H3d., which is “escape” hypothesis, (t values=1.867, β =0.126, p=0.062) were not supported. The effect between entertainment and their intrusiveness is negative. In other words, as entertainment increases, the tendency to perceived ad intrusiveness by in-video ads will decrease. For this reason, if individuals interpret these ads as entertaining, the tendency to intrusiveness by these ads will decrease and they will continue to watch.

H4 hypothesis (t values= -4.593, β =-0.191, p=***) was supported. Participants, who think that the video is interfered with online in-video ads, develop a negative attitude towards the online in-video ads. As the level of intrusiveness increases, the tendency to develop a positive attitude decreases.

H5 hypothesis (t values= 0.478, β =0.021, p=0.633) was not supported. Individuals’ level of perceived ad intrusiveness, whether low or high, prevents the intention to ad-click. In other words, the ad is skipped, not watched, and then these ads are not clicked.

H6 hypothesis was supported. H6a., which is “cognitive ad-avoidance”, after the update (t values= 10.455, β =0.480, p=***) and H6b. which is “behavioral ad-avoidance”, after the update (t values= 10.649, β =0.484, p=***) hypotheses were supported. The result of the H6 hypothesis should be evaluated in terms of consumer reactions. Because the consumer, who evaluates online video ads as intrusive, has both cognitive and behavioral ad-avoidance intention. They skip in-video ads and continue the main video.

H7 hypothesis (t values= 2.822, β =0.151, p=0.005) was supported. In the sense of the H7 hypothesis, consumers, who watch in-video ads and do not skip ads, develop a positive attitude, and the intention to ad-click arises accordingly.

H8 hypothesis was not supported. H8a., which is “cognitive ad-avoidance” (t values= -1.260, β =-0.058, p=0.208) and H8b., which is “behavioral ad-avoidance” (t values= -1.744, β =-0.079, p=0.081) hypotheses were not supported. Consumer attitudes do not affect the ad-avoidance. Therefore, it is not possible to mention that the consumer has a strong attitude towards the online in-video ads. Since the consumer is at a low involvement towards these ads, they do not make any extra effort, and this prevents the development of a strong positive/negative attitude. Consumer shows automatic behavior of skipping ads.

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

The following results were obtained within the scope of the study.

It has been determined that, while the entertainment and information dimensions have an effect on attitudes towards the online in-video ads, relaxation and escape have no effect. In line with this result, the fact that online video ads are seen by consumers as entertaining and informative effects the attitude towards ads positively. When the results obtained are evaluated together with the other studies, in terms of the effect of entertainment and information on the attitude towards ads, similar results were obtained with the studies of Zhou and Bao (2002) and Yang et al., (2014).

Another result has the effect of the entertainment and information dimensions on ad-click in-video ads. But relaxation and escape dimensions have no effect on ad-click. In this direction, the fact that the ads are entertaining and informative has a positive effect on the clickable view of the ad. When these results are considered together with the other studies, the positive effects of entertainment and informativeness on clicking the ads are similar to the results of Mao and Zhang (2015) and Zhang and Mao (2016) studies.

One of the results that will contribute positively to the literature has the effect of entertainment on perceived ad intrusiveness. However, information, relaxation, and escape dimensions have no effect on ad intrusiveness. With this result, which can be described as different in terms of the literature, it can be expressed that entertainment will have in a positive direction reduce the level of perceived ad intrusiveness. Having a positive point of view towards ads will create positive reactions. If the individual perceives online in-video ads as entertaining, the level of intrusiveness of ads decreases. Even, viewers, who tend to get distracted towards the middle of the video, will find this ad enjoyable and will be able to have a break from the main video.

Another effect in the research model, which has been determined to be important has the effect of the perceived ad intrusiveness on attitudes towards the online in-video ads. In this context, seeing the ad as distracting or intrusive causes the audience to develop a negative attitude. When this result is addressed with the studies in the literature, Luna-Nevarez and Torres (2015) explained that intrusiveness of the ad negatively affects the attitude towards the advertising. This study results also support this phenomenon.

Perceived ad intrusiveness has no effect on the ad-click. Consumers are intrusiveness with the ads that appear in the middle of the videos they watch, they do not show interest in these ads, so they are not interested in clicking and watching these ads.

Besides the effect of intrusiveness level on ad-avoidance has an indicator that negative emotion creates a negative reaction. Individuals' tendencies of intrusiveness increase their intention to avoid the ads. This effect occurs both cognitively and behaviorally. When viewers think that these advertisements are intrusive, they exhibit ad-skipping behavior. This is one of the effective and active consumer reactions and behaviors. When the results obtained are evaluated together with the other studies, it is similar to the researches of Wang et al. (2009) and Kim et al. (2013).

Finally, the effect of the attitude towards the online in-video ads on ad-click and ad-avoidance has been evaluated within the scope of the research. Accordingly, the positive attitude towards the online in-video ads enables the viewer to ad-click. When this result is addressed with the studies in the literature, shows similar results to the study of Wang and Sun (2010) and Mir (2012). However, the negative attitude does not intend to avoid any ads. The result, which can be described as another positive contribution in terms of the literature, can be interpreted as follows, consumers' negative attitude does not direct the intention of avoiding ads. In other words, the consumer is neutral towards the ads both cognitively and behaviorally. Since they are not interested and/or their level of involvement is very low, they can watch the ads without any reaction, wait for it to end, but do not have any positive or negative comments against the ads.

When the results of the study are evaluated in general, it is seen that the importance of developing effective and creative ads content is important. Ad-watching and ad-click are a moment of experience in terms of interactive media. The few seconds the ad is watched without skipping gains importance in terms of the business's expressiveness. In that case, the moment of experience where the consumer is alone with a few seconds of ad should be designed in the best way. For this reason, consumer interest should be guided directly at the beginning, not at the end of the ads.

Entertainment and information can be used as effective variables in this respect. At the point of the consumer's activity in the virtual environment, both the consumer experiences can be supported and the online flow can be provided in the process by putting the entertainment and information elements in the foreground and even by editing the advertising content in this direction. The important thing is that the consumer continues to watch the in-video ads without breaking away from the existing content and that the ads do not cause any discomfort in the eyes of the consumer. In this respect, it may be a suggestion to turn to new technologies where consumer

participation can be ensured but presenting interactive content and getting a direct reaction from the consumer can be among the other strategies. Since it is entertainment-oriented, it is possible for the consumer to click on the ad and/or not skip the ad, by increasing the experientialism, participation and the hedonic value obtained. Supporting interactive media content will have positive results in terms of consumer feedback.

Considering today's technological possibilities, such as 3D, artificial intelligence, etc. applications, and ad messages must be supported. The higher the perception and retention, the more positive the consumer will develop. In this case, the telepresence of the consumer may increase. Generally, consumer involvement in ads is low. In this respect, the criteria for being interesting should be set up correctly. Interactions between consumers are very important issues for businesses today. A subject can be viral within seconds. For this reason, consumer interaction should be supported by the advertising campaigns created. The comments made by the consumers to the social media applications of the business will increase the viewing rates. At this point, even if the consumer does not click on the ad, at least when they encounter the ad, they will be able to choose to watch the ad until the end with the appearance of the curiosity element. Besides this, while the functional features of the product/service/brand are brought to the fore for the product categories in which the consumer is of high involvement, symbolic interactions should not be forgotten. Emotion management becomes important at this point. Emphasizing the element of nostalgia, role model, and celebrity uses can be preferred. Another suggestion may be to get support from influencers. Some kind of product placement application can be offered. In that case, after sharing information about a product they promote, at the point of watching the ad video switching to the ad video immediately after the consumer is directed or even promoted will eliminate the feeling that the video is interrupted, creating a perception that the program continues. When a consumer is watching a video, they are in the online flow. Thereby, if the online flow is divided by video ads, the consumer automatically develops negative emotions. With market segmentation practices, the overlap between the content and the ad content and ad is a suggestion in this sense. Thus, the efficiency can be increased by interacting with the ad.

6. LIMITATIONS AND FUTURE RESEARCH

In this study, mid-roll ads were worked on. Although the research does not specialize on any product/service/brand group ads, there is no difference in terms of consumer groups. For this reason, the research cannot be generalized on the based on other online video ad categories, different product/service/brand, and consumer groups.

In future studies, pre-roll and post-roll ads can also be included in the research model in terms of comparability of ad-click and ad avoid. Research model variables can be discussed in terms of all three ad categories and ad-effectiveness. Within the scope of the current study, it has been determined that especially the entertainment dimension has positive and negative effects on other variables. In future studies, an entertainment-oriented research model can be constructed in terms of online in-video advertisements, and its effect on consumer behavior in terms of experientialism can be examined. Also, consumer and brand awareness can be interpreted. Psychological characteristics of consumers may be included research model and consumer perceptions towards mid-roll ads can be revealed through qualitative-based interviews. The ads' content and used elements can also effect consumer reactions. Measurements can be made before, during, and after ads.

Ethics Committee: Permission was obtained from Atatürk University Department of Social and Human Sciences Ethics Committee at its meeting dated 16/10/2020 and Decision Number: 91.

REFERENCES

- Agrawal, M., Singh, C. and Thakur, K. S. (2020). "Demographic Dividend: Skill Development Evidence in India", *SSRN Electronic Journal*, 1-13.
- Bellman, S., Schweda, A. and Varan, D. (2010). "The Residual Impact of Avoided Television Advertising", *Journal of Advertising*, 39/1, 67-82.
- Blanco, C. F., Blasco, M. G. and Azorín, I. I. (2010). "Entertainment and Informativeness as Precursory Factors of Successful Mobile Advertising Messages", *Communications of the IBIMA*, 1-11.

- Brechman, J., Bellman, S., Robinson, J. A., Rask, A. and Varan, D. (2016). "Limited-Interruption Advertising in Digital-Video Content: An Analysis Compares the Effects Of "Midroll" Versus "Preroll" Spots and Clutter Advertising", *Journal of Advertising Research*, 56/3, 289-298.
- Carlitz, A. (2020). *The Impact of Video Advertising Placement and Video Advertising Transparency on Video Advertising Avoidance: Pre-Rolls, Mid-Rolls, and Psychological Reactance* (Doctoral Dissertation). Ohio University.
- Chang, S. J., Van Witteloostuijn, A. and Eden, L. (2010). "From The Editors: Common Method Variance in International Business Research", *Journal of International Business Studies*, 41, 178-184.
- Chang, H. H., Rizal, H. and Amin, H. (2013). "The Determinants of Consumer Behavior Towards Email Advertisement", *Internet Research*, 23/3, 316-337.
- Chatterjee, P. (2008). "Are Unclicked Ads Wasted? Enduring Effects of Banner and Pop-Up Ad Exposures on Brand Memory and Attitudes", *Journal of Electronic Commerce Research*, 9/1, 51-61.
- Chaudhuri, P. (2020). "Influence of Digital Marketing Channels on The Consumer Buying Process", *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 7/8, 96-105.
- Chinchanachokchai, S. and de Gregorio, F. (2020). A Consumer Socialization Approach to Understanding Advertising Avoidance on Social Media. *Journal of Business Research*, 110, 474-483.
- Cho, C. H. and Cheon, H. J. (2004). "Why Do People Avoid Advertising on The Internet?", *Journal of Advertising*, 33/4, 89-97.
- Currás-Pérez, R., Ruiz-Mafé, C. and Sanz-Blas, S. (2013). "Social Network Loyalty: Evaluating the Role of Attitude, Perceived Risk and Satisfaction", *Online Information Review*, 37/1, 61-82.
- Djafarova, E. and Kramer, K. (2020). "Is YouTube Advertising Effective: Context of Travel Industry?", *Athens Journal of Tourism*, 7/2, 117-132.
- Doodoo, N. A. and Wen, J. (2020). "Weakening The Avoidance Bug: The Impact of Personality Traits in Ad Avoidance on Social Networking Sites", *Journal of Marketing Communications*, 1-24.
- Duff, B. R. L. and Faber, R. J. (2011). "Missing The Mark: Advertising Avoidance and Distractor Devaluation", *Journal of Advertising*, 40/2, 51-62.
- Edwards, S. M., Li, H. and Lee, J-H. (2002). "Forced Exposure and Psychological Reactance: Antecedents and Consequences of The Perceived Intrusiveness of Pop-Up Ads", *Journal of Advertising*, 31/3, 83-95
- Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., MacCallum, R. C. and Strahan, E. J. (1999). "Evaluating The Use of Exploratory Factor Analysis in Psychological Research", *Psychological Methods*, 4/3, 272-299.
- Fornell, C. and Larcker, D. F. (1981). "Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, 18/1, 39-50.
- Gauzente, C. (2010). "The Intention to Click on Sponsored Ads-A Study of The Role of Prior Knowledge and of Consumer Profile", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 17/6, 457-463.
- Gharibshah, Z., Zhu, X., Hainline, A. and Conway, M. (2020). "Deep Learning for User Interest and Response Prediction in Online Display Advertising", *Data Science and Engineering*, 5/1, 12-26.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J. and Anderson, R.E. (2010). *Multivariate Data Analysis 7th Edition*. Prentice Hall, Upper Saddle River, NJ.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. and Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis: Pearson New International Edition*, Pearson Education Limited, London.
- Interactive Advertising Bureau (2020). https://www.iab.com/wp-content/uploads/2020/05/FY19-IAB-Internet-Ad-Revenue-Report_Final.pdf (accessed 09.01.2021).
- Iacovleva, N. (2019). *Digital Video Advertising as A Communication Tool on Facebook* (Master dissertation). Università Ca'Foscari Venezia.
- Kim, E., Choi, S. M., Kim, S. and Yeh, Y. H. (2013). "Factors Affecting Advertising Avoidance on Online Video Sites", *The Journal of Advertising and Promotion Research*, 2/1, 87-121.

- Kim, S. (2015). *Effects of Ad-Video Similarity, Ad Location, And User Control Option on Ad Avoidance and Advertiser-Intended Outcomes of Online Video Ads* (Doctoral dissertation). University of Minnesota.
- Kim, J. K. and Seo, S. H. (2017). "An Exploration of Advertising Avoidance by Audiences Across Media", *International Journal of Contents*, 13/1, 76-85.
- Kim, G. and Moon, I. (2020). "Online Banner Advertising Scheduling for Advertising Effectiveness", *Computers & Industrial Engineering*, 140, 1-12.
- Krishnan, S. S. and Sitaraman, R. K. (2013). "Understanding The Effectiveness of Video Ads: A Measurement Study", *In Proceedings of the 2013 Conference on Internet Measurement*, Barcelona, Spain, 23-25 October 2013.
- Lee, J. and Lee, M. (2011). "Factors Influencing the Intention to Watch Online Video Advertising", *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14/10, 619-624.
- Lee, J. and Lee, H. (2012). "Canonical Correlation Analysis of Online Video Advertising Viewing Motivations and Access Characteristics", *New Media & Society*, 14/8, 1358-1374.
- Lee, E. B., Lee, S. G. and Yang, C. G. (2017). "The Influences of Advertising Attitude and Brand Attitude on Purchase Intention of Smartphone Advertising", *Industrial Management & Data Systems*, 117/6, 1011-1036.
- Li, H., Edwards, S. M. and Lee, J-H. (2002). "Measuring Intrusiveness of Advertisings: Scale Development and Validation", *Journal of Advertising*, 3/2, 37-47.
- Li, H. and Lo, H. Y. (2015). "Do You Recognize Its Brand? The Effectiveness of Online In-Stream Video Advertisings", *Journal of Advertising*, 44/3, 208-218.
- Liu, L. and Chen, H. (2019). "Balancing Impressiveness and Favorability: A Qualitative Study on An Emerging Type of Advertising in China", *Global Media and China*, 4/4, 477-492.
- Liu, L., Zhu, J., Li, K. and Lv, H. (2019). "Research on The Difference of User Avoidance Behavior of Multi-Device Video Advertisement", *In 2019 International Joint Conference on Information, Media and Engineering*, Osaka, Japan, 17-19 December 2019.
- Ljubojević, M., Vasković, V. and Starčević, D. (2013). "The Analysis of The Users' Response to The Linear Internet Video Advertising by Using Qoe Methods", *Journal of Universal Computer Science*, 19/12, 1736-1760.
- Logan, K. (2013). "And Now a Word from Our Sponsor: Do Consumers Perceive Advertising on Traditional Television and Online Streaming Video Differently?", *Journal of Marketing Communications*, 19/4, 258-276.
- Luna-Nevarez, C. and Torres, I. M. (2015). "Consumer Attitudes toward Social Network Advertising", *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 36/1, 1-19.
- Malhotra, N., Nunan, D. and Birks, D. (2017). *Marketing Research: An Applied Approach*, Pearson Education Limited, London.
- Mao, E. and Zhang, J. (2015). "What Drives Consumers to Click on Social Media Ads? The Roles of Content, Media, And Individual Factors", *In 2015 48th Hawaii International Conference on System Sciences*, Hawaii, 5-8 January 2015.
- Mei, T., Hua, X, S., Yang., L. and Li, S. (2007). "Videosense: Towards Effective Online Video Advertising", *In Proceedings of the 15th ACM International Conference on Multimedia*, Bavaria, Germany, 23-29 September 2007.
- Mei, T., Guo, J., Hua, X.S. and Liu, F. (2010). "Ad on: Toward Contextual Overlay In-Video Advertising", *Multimedia Systems*, 16, 335-344.
- Mir, I. A. (2012). "Consumer Attitudinal Insights About Social Media Advertising: A South Asian Perspective", *The Romanian Economic Journal*, 15/45, 265-288.
- Mir, I. (2015). "Effects of Beliefs and Concerns on User Attitudes toward Online Social Network Advertising and Their Ad Clicking Behavior", *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 20/2, 1-25.
- Mir, I. A. (2017). "Impact of Entertainment Motivational Drivers on User Acceptance of Online Social Network Banner Advertising: A Gratification Perspective", *Zagreb International Review of Economics & Business*, 20/1, 19-47.

- Morimoto, M. and Chang, S. (2006). "Consumers' Attitudes toward Unsolicited Commercial E-Mail and Postal Direct Mail Marketing Methods: Intrusiveness, Perceived Loss of Control, and Irritation", *Journal of Interactive Advertising*, 7/1, 1-11.
- Noguti, V. and Waller, D. S. (2020). "Motivations to Use Social Media: Effects on The Perceived Informativeness, Entertainment, and Intrusiveness of Paid Mobile Advertising", *Journal of Marketing Management*, 1-29.
- Ogbanufe, O. and Kim, D. J. (2018). "'Just How Risky Is It Anyway?' The Role of Risk Perception and Trust on Click-Through Intention", *Information Systems Management*, 35/3, 182-200.
- Pashkevich, M., Dorai-Raj, S., Kellar, M. and Zigmond, D. (2012). "Empowering Online Advertisings by Empowering Viewers with The Right to Choose: The Relative Effectiveness of Skippable Video Advertisings on YouTube". *Journal of Advertising Research*, 52/4, 451-457.
- Park, L. and Han, S. (2018). "The Effectiveness of The Process of Mobile Video Advertising-Focused on The Perceived Intrusiveness and Attitude toward Advertising", *International Journal of Pure and Applied Mathematics*, 120/6, 5245-5262.
- Rejón-Guardia, F. and Martínez-López, F. J. (2014). "Online Advertising Intrusiveness and Customers' Avoidance Behaviors", In Martinez-Lopez, F.J. (Ed.), *Handbook of Strategic E-Business Management*, Springer, New York.
- Speck, P. S. and Elliott, M. T. (1997). "Predictors of Advertising Avoidance in Print and Broadcast Media", *Journal of Advertising*, 26/3, 61-76.
- Subburaj, A., Sriram, V. and Mehroliya, S. (2020). "Effects of Supply Chain Integration on Firm's Performance: A Study on Micro, Small and Medium Enterprises in India", *Uncertain Supply Chain Management*, 8/1, 231-240.
- Truong, Y. and Simmons, G. (2010). "Perceived Intrusiveness in Digital Advertising: Strategic Marketing Implications", *Journal of Strategic Marketing*, 18/3, 239-256.
- Wang, T. Oh, L.B. and Wang, K. (2009). "Antecedents and Consequences of Mobile Advertising Intrusiveness", *In The 9th International Conference on Electronic Business*, Macau, China, 30 November-4 December 2009.
- Wang, Y. and Sun, S. (2010). Assessing Beliefs, Attitudes, And Behavioral Responses Toward Online Advertising in Three Countries. *International Business Review*, 19/4 333-344.
- Wang, Y. (2020). *Creative Mid-Roll Advertising or In-Video Overlay Advertising? The Effects of Two Emerging Ad Types in Chinese TV Series* (Doctoral Dissertation). Concordia University.
- Yang, K. C., Yang, C., Huang, C. H., Shih, P. H. and Yang, S. Y. (2014). "Consumer Attitudes toward Online Video Advertising: An Empirical Study on YouTube as Platform" *In 2014 IEEE International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management*, Malaysia, 9-12 December 2014.
- Yang, K. (2020). *Online Behavioral Advertising: Why and How Online Customers Respond to It?: An Experimental Study into The Effects of Personalized Levels, Rewards on Click-Through Intentions towards Ads Between Chinese and Dutch* (Master Dissertation). University of Twente.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). "Sosyal Bilimlerde Faktör Analizi ve Geçerlilik: Keşfedici ve Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin Kullanılması", *Istanbul Business Research*, 46, 74-85.
- Youn, S. and Kim, S. (2019). "Understanding Ad Avoidance on Facebook: Antecedents and Outcomes of Psychological Reactance", *Computers in Human Behavior*, 98, 232-244.
- Zach, O., Slanina, M. and Seufert, M. (2018). Investigating The Impact of Advertising Banners and Clips on Video Qoe. *In 2018 IEEE 38th International Conference on Distributed Computing Systems*, Vienna, Austria, 2-5 July 2018.
- Zhang, J., & Mao, E. (2016). "From Online Motivations to Ad Clicks and to Behavioral Intentions: An Empirical Study of Consumer Response to Social Media Advertising", *Psychology & Marketing*, 33/3, 155-164.
- Zhou, Z., & Bao, Y. (2002). "Users' Attitudes toward Web Advertising: Effects of Internet Motivation and Internet Ability", *Advances in Consumer Research*, 29, 71-78.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:28.02.2022 ✓Accepted/Kabul:27.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1080191

Research Article/Araştırma Makalesi

Yazıcı, T. ve Mumcu, S. (2022). "Kentsel Açık Mekânların Öteki Kullanıcıları: Kadınlar", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 379-390.

KENTSEL AÇIK MEKÂNLARIN ÖTEKİ KULLANICILARI: KADINLAR*

Tuğçe YAZICI**, Sema MUMCU***

Öz

"Kadının yeri evidir." düşüncesinin benimsenmesinin temelini, toplumsal cinsiyet rolleri oluşturmaktadır. Toplumun kadın ve erkeğe yüklediği roller, cinsiyetler arasında toplumsal farklar ve sınırlar oluşturmaktadır. Kadını ötekileştirirken erkeği daha üst bir seviyede tutmakta ve toplumsal yaşamda kadın-erkek arasında eşitsizliklere sebep olmaktadır. Eşitsizlik ve baskıların en belirgin olduğu yerlerden biri olan kent, erkeği ev sahibi gibi görmekte ancak kadını misafir etmektedir. Geçmişten günümüze, Türk tarihinde toplumsal cinsiyet rollerinin geçirdiği evrimin günümüzde kentsel açık mekânlara nasıl yansıtıldığı tartışılacaktır. Toplumun tüm kesimleri için eşit erişilebilirlikte kentsel açık mekân tasarımı peyzaj mimarları da sorumludur. Peyzaj mimarlığı dalı kentsel açık mekânlara bir cinsiyet ayrımı yüklemek yerine o mekânı her kullanıcının kullanabileceği şekilde tasarlamakla yükümlüdür. Her birey kendini güvenli, özgür hissedebileceği kamusal alanların yegâne kullanıcısıdır. Yapılan bu çalışmada, kadının kendini kentin kullanıcısı olarak görememesinin altında yatan toplumsal cinsiyet rollerinin oluşturduğu baskı ve eşitsizliklerin neler olduğu tanımlanmıştır. Bu durumun sosyal alt yapısının, çevre tasarım profesyonellerinden olan peyzaj mimarlığı dalı ile arasındaki ilişkisini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Toplumsal cinsiyet rolleri, Kentsel açık mekân, Baskı, Eşitsizlik, Peyzaj mimarlığı.

OTHER USERS OF URBAN OPEN SPACES: WOMEN

Abstract

Gender roles constitute the basis of the adoption of the idea that "Women's place is at home". The roles that society imposes on men and women create social differences and boundaries between the sexes. While marginalizing women, it keeps men at a higher level and causes inequalities between men and women in social life. The city, which is one of the places where inequality and oppression is most evident, sees men as hosts, but welcomes women. From past to present, it will be discussed how the evolution of gender roles in Turkish history is reflected on urban open spaces today. Landscape architects are also responsible for urban open space design with equal accessibility for every segment of society. Landscape architecture branch is responsible for designing that space in a way that every user can use, instead of imposing a gender discrimination on urban open spaces. Every individual is the sole user of public spaces where they can feel safe and free. In this study, the pressures and inequalities created by gender roles that underlie the woman's inability to see herself as a user of the city have been defined. It is aimed to reveal the relationship between the social infrastructure of this situation and the landscape architecture branch, which is one of the environmental design professionals.

Keywords: Women, Gender roles, Urban open space, Oppression, Inequality, Landscape architecture.

*Bu çalışma, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında 2018 yılında hazırladığı "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Kentsel Açık Mekânların Kullanımı / Trabzon Örneği" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**100/2000 YÖK Doktora öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, TRABZON.

e-posta: tugceyazici.pem@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3653-4170>)

***Doç. Dr., Peyzaj Mimarlığı Bölümü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, TRABZON.

e-posta: semamumcu@ktu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-5198-9117>)

GİRİŞ

Bu çalışmanın ana konusu olan toplumsal cinsiyet rollerinin Peyzaj mimarlığı alanı ile doğrudan bir bağlantısının olmadığı kanısına varılabilir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve peyzaj mimarlığının doğrudan ilişkisi olmasına rağmen bu ilişki üzerine yapılan çalışmalar çok az ya da somut şekilde tanımlama eğilimi çok nadirdir. Ancak Peyzaj mimarlarının tasarladığı alanların ana kullanıcısının insan olduğu düşünüldüğünde doğrudan ilişkili olduğu, kullanıcıyı tanımanın planlama ve tasarımdaki etki ve yönlendirmelerin önemli olduğu anlaşılacaktır. Bu ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için araştırma konusunun, yaklaşım açısının açıklanması gerekmektedir.

Toplumun tüm kesimleri için eşit erişilebilirlikte kentsel açık mekân tasarımı peyzaj mimarları da sorumludur. Bu nedenle mekânsal tasarım profesyonellerinin cinsiyet rollerine dayanan sosyal mekanizmaları anlamaları gerekir. Yeni tasarlanacak veya dönüştürülecek alanlarda kadına karşı eşitsizliği çözmeye yönelik mekânsal organizasyonlar bağlamında farkındalık düzeylerinin yüksek olması gerekmektedir. Günümüzde karşılaşılan eksikliklerin çözümlenmesinden yalnızca kanunlar ya da sosyal organizasyonlar sorumlu değildir; kadınlar için kentsel kamusal alanların daha erişilebilir ve kullanışlı olması, kendilerini buralarda daha özgür hissetmelerinin sağlanması, buna ilişkin cevapların bulunması ve çözüm üretilmesi aynı zamanda peyzaj mimarlığı meslek disiplininin de görev alanına girer. Peyzaj mimarları resmi ya da sivil kuruluşlar ile birlikte sorumlulukları paylaşmalıdır. Bu nedenle cinsiyet rollerinin ve bunların kentsel açık mekân kullanımı üzerindeki etkisinin anlaşılması önemli bir gerekliliktir. Ayrıca Türkiye’de açık mekânların tasarımında kadın-erkek kullanımını göz önünde bulunduran, bu konuları irdeleyen çalışmalar peyzaj mimarlığı bağlamında oldukça eksiktir. Bu çalışmayla Türkiye’deki peyzaj mimarlığı araştırmalarında önemli bir boşluğa dikkat çekmek ve eksikliklerin giderilmesi için bir başlangıç noktası oluşturmak hedeflenmiştir. Türkiye’de kadınların kentsel açık mekânları kullanımını etkileyen baskılar, bunların kullanıma fiziksel, sosyal ya da psikolojik olarak nasıl yansıtıldığı gibi konuların derinlemesine tartışılması gerekmektedir.

Toplumsal cinsiyet rollerinin neden olduğu toplumsal baskılar geleneksel, dini ya da ideolojik gibi farklı kökenlere sahiptir. Bu baskılar, Türkiye’de kadınların açık mekânlara erişimini ve kullanımını kısıtlamakta; kadınlar buralarda erkeklerle aynı düzeyde özgürlüğe sahip olamamaktadırlar. Day (2000:108) kadınların erkeklere göre daha aşağı statüde görülmelerinin kamusal alanları kullandıklarını kısıtladığını açıklar. Bu çalışmada kadınların kentsel açık mekânlarda erkekler kadar var olamama sebepleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Toplumsal cinsiyet rollerinin Türk kadını üzerinde yarattığı baskıların ve eşitsizliklerin kentsel açık mekânlara yansımaları farklı bir bakış açısı ile tartışılacaktır.

Türk kadını günlük hayatında çok çeşitli baskı ve aşağılanmalara maruz kalmaktadır. Bunlar somut ve soyut baskılar olarak sınıflandırılabilir. Soyut baskılar yasal ayrımcılık, ekonomik eşitsizlik ve sosyal eşitsizliktir. Somut olanlar ise cinsel taciz, aşağılanma, saldırı, dayak, tecavüz ve en uç nokta olarak cinayettir (Müftüler-Bac, 1999:305). Gerçekte Türk Medeni Kanunu erkek aile reisi-kadın ev hanımı olarak kabul edilen cinsiyet rolleri üzerine kurulan geleneksel cinsiyet ideolojisi yansıtır. Türk kadını için en önemli görev iyi bir anne ve eş olmaktır çünkü kadın, toplumu oluşturan kültürel sınırları koruyan mekanizma olarak kabul edilir (Müftüler-Bac, 1999:305).

Mekânın sahiplenilmesi ve kullanımı politik eylemlerdir. Sahip olduğumuz, olmadığımız ya da erişimimizin engellendiği bu tür mekânlar bizi güçlendirir ya da güçsüz bırakabilir. Mekânlar geliştirebilir ya da kısıtlandırabilir, besleyebilir ya da güçsüzleştirir. Kadınların yaşamları kamusal alanların ve binaların, ulaşım sistemlerinin, komşuluk birimlerinin ve konutların tasarımı ve kullanımıyla önemli düzeyde etkilenmektedir. Ayrımcı yasalar, hükümet düzenlemeleri, kültürel tutumlar, informal-günlük adetler ve profesyonellerin bilinç eksikliği kadınların ikinci sınıf konumunu yansıtan ve güçlendiren koşulları yaratmıştır (Weisman, 2000:2). Ancak, anlamlı bir varlık/ varoluş için anlamlı çevreler gerekli ve vazgeçilmezdir. Kadınlar yaşam şekilleri ve gelirlerini destekleyecek, onlar hakkındaki kültürel hayallere değil de yaşamlarının gerçeklerine karşılık verecek kamusal alanlar ve mekânlar, ulaşım ve konutları talep etmelidirler (Weisman, 2000:3).

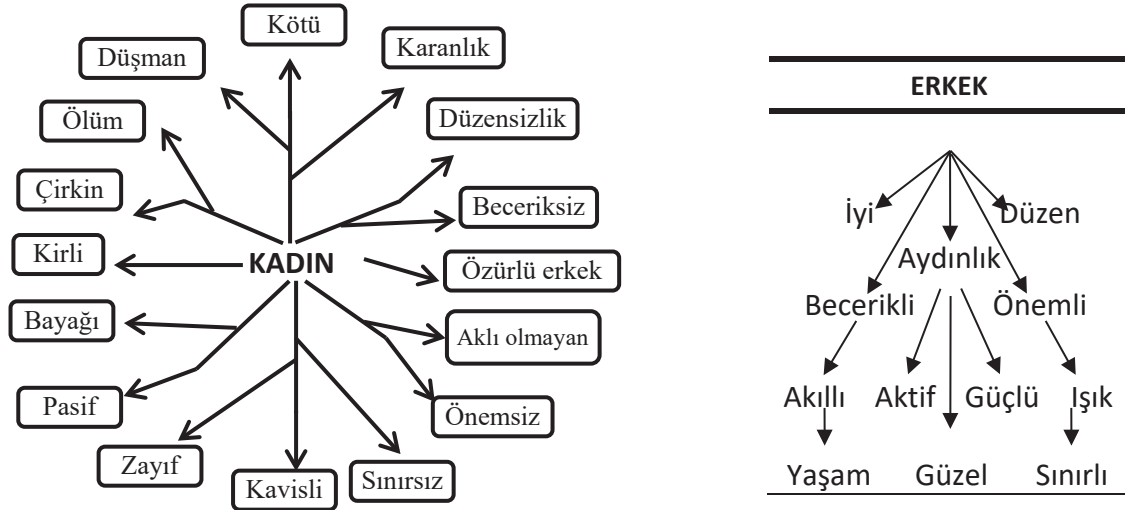
Toplumda yaşanan eşitsizliklerin sadece kadın üzerinde bir etkisi olmadığı aslında bütün toplumun olumsuz şekilde etkilendiği varsayılmıştır. “Herkes için daha iyi bir gelecek” hedefine varılabilmesi için, toplumunda değişimciliğin etkili bir ögesi olan kadın haklarının iyileştirilmesi gerekmektedir. Kadınlar için yapılan iyileştirmeler sadece kadının değil bütün toplumun gelişimini artı şekilde etkileyecektir. Kadının toplumsal hayatta var olabilmesi

ve kendini özgürce ifade edebilmesi için, kadınların ihtiyaçlarını karşılayan kentsel bir çevrenin meydana gelmesi gerekmektedir (BMOP, 2006:3-4). Kadınlar kent hayatının göz ardı edilen bir bireyi değil, yerel hizmetlerin temel kullanıcısı, asli ve belirleyici bir ferdi oldukları vurgulanmalıdır (BMOP, 2006:4).

TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN TANIMI

Geçmişten günümüze toplum ve toplumsal yapı, insanı daima bir sınıflandırma telaşı içinde olmuştur. İnsanlar cinsiyet, yaş, iş, meslek hatta unvan gibi farklı başlıklarda kategorize edilmiştir. Ama bu ayrımlardan hiç biri toplumsal cinsiyet kavramının kadın-erkek (dişil-eril) ayrımı bakımından oluşturduğu farklar, eşitsizlikler ve roller kadar insan yaşamının bütün alanlarını etkileyen geniş bir çerçeveyi kapsamamıştır. Bu ayrım, eski zamanlardan günümüze tanım, görev olarak değişmiş, ancak önemli gelişmeler sağlanmasına rağmen olması gereken eşitlik düzeyine henüz ulaşamamıştır.

Cinsiyetlerin simgelenmesi farklı toplumların kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkiyi nasıl algıladığı ve inşa ettiğinin bir parçasıdır ve bunlar çatışan kültürel ve politik gündemden bağımsız değerlerdir (Özcan, 2009: 18-19). Kadın her zaman erkeğin diğeri, ötekisi olarak görülmüş, erkeğe iyi tanımlar yüklenirken kadına kötü olan her tanım yüklenmiştir (Alkan, 1981:1-2; Altındal, 1994:9; Doğramacı, 1997:5). Kadının erkeğin diğeri olması hatta ötekileştirilmesi dini, mitolojik, kültürel, ideolojik gibi birçok bakış açısının sonucudur. Şekil 1’de kadın ve erkeğe yüklenen tanımlar ortaya koyulmuştur.

Şekil 1. Kadın ve erkeğe yüklenen tanımlar (Alkan, 1981:1-2; Altındal, 1994:9; Doğramacı, 1997:5; Buckingham-Hatfield, 2000:12; Beauvoir, 2000:31; Ardener, 2000:116).

Erkek iyi tanımlar ile yüceltilirken, kadın kötü tanımlar ile sınırlandırılmış, aşağıya çekilmiş ve dışlanmanın temellerini oluşturulmuştur. Toplumsal cinsiyet kavramı ile ilgili yapılan birçok tanım bulunmaktadır. En genel anlamda biyolojik cinsiyet (kadın-erkek) insan bedeni arasındaki biyolojik farklılığı temsil ederken toplumsal cinsiyet -eril (erkeğe özgü/maskülen) ve dişil (kadına özgü/feminen)- kadınlar ve erkekler arasındaki farklılıkların sosyal inşasına ve bu inşadaki eşitsiz ayrıma işaret eder. Biyolojik cinsiyet farklılıkları doğal ve doğuştan gelen olarak kabul edilirken toplumsal cinsiyet farklılıkları, her ne kadar biyolojik cinsiyet farklılıklarına dayansalar da, zaman ve mekân içinde değişen, sosyal, kültürel ve tarihi açılardan üretilmiştir (Nicholson, 1994:79-80; Dedeoğlu, 2000:143; Rendell, 2000:101; Vatandaş, 2007:30). Geçmişten günümüze "Toplumsal cinsiyet" kavramı, erkek egemenliğinde kadını bastırma, kontrol etme veya ötekileştirme (yok sayma) eylemleri üzerine oluşturulan toplumsallaştırma sürecine de yol açmıştır (Bayazitoğlu ve Ayyıldız Potur, 2013:542).

Toplumda kadın ve erkeğe dair yüklenen farklı beklentiler, bireylerin cinsiyetine uygun davranışlar oluşturmalarına yol açmaktadır (Bhasin, 2003:15; Kaypak, 2014:345). Türkiye'nin ilk feminist organizasyonlarından biri olan Uçan Süpürge'nin proje koordinatörü Ürün Güner bir örnek verir: İlkokul çocuklarına annelerini hakkında

nasıl düşündükleri sorulmuş ve çocukların annelerini buzdolabı ya da fırın gibi evin bir parçası olduğu şeklinde cevaplar verdikleri tespit edilmiştir. Bu çocukların annelerinin evin dışında bir şeyler yapabileceğine dair hiçbir fikri yoktur (Landig, 2011:212). Çocukların doğumla başlayarak yaşadığı bu süreç genç kız-genç erkek olduğu dönemden, yetişkin oldukları döneme kadar sürüp giden bir kalıp yargıları öğrenme, benimseme, içselleştirme dönemidir. Kız çocukları kentsel açık mekânları kullanmak, sosyalleşmek yerine; ev sınırları içinde (bahçe, avlu, site vb.) anneden ev düzeni, yemek yapımı gibi geleceğin annesine yüklenen rolleri öğrenmesi ve bunları iyi şekilde yapması beklenmiştir. Temelde böyle bir eşitsizlik ile karşılaşan bir kadının kendini kentsel açık mekânlardan uzak tutması, karşı cins tarafından dışlanması şaşırtıcı olmamıştır. Toplumsal cinsiyet kavramında mekânsal ayrımın oluşma sebebinin biyolojik olmaktan ziyade sosyolojik olduğu düşünülmektedir.

Peyzaj mimarları için tasarımın en önemli amacı kullanıcıya hitap etmektir. Kullanıcılar; yaş, meslek gibi farklılıklar gösterir ve bu farklılıklar tasarımı şekillendirir, yönlendirir. Ancak cinsiyet açısından ele alındığında kullanıcıların cinsiyeti değil, onların ilgi alanları tasarıma yön verir. Bu yüzden kamusal alanlara cinsiyet yüklemek, sınırlar oluşturmak, önyargıları ve kadına yüklenen baskıyı desteklemekten başka bir etki oluşturmamıştır. Sonuç olarak yaşadığı baskılardan dolayı kendini evle bütünleştiren, sınırları evin sokak kapısı ya da balkonu, avlusu ya da bahçesi kadar dar olan kadının, kendini kentsel açık mekânlarda özgür, güvende ve rahat hissetmemektedir.

Türkiye’de kadın erkek arasında oluşan eşitsizliğin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Türk kültürü ve toplumu içinde cinsiyet rollerinin nasıl inşa edildiğinin anlaşılması gerekmektedir. Bu konunun daha geniş bir bakış açısı ile tartışabilmek için Türkiye’deki toplumsal cinsiyet rolleri ele alınmıştır. Kadın-erkek ve özel alan-kamusal alan ayrımı literatürde sıklıkla bağlantılı olarak ele alınır ve bu ayrım ya da ikilik ataerkilliği, kadının ikincil konuma itilmesini, kadın-erkek etkinliklerinin ayrılmasını, kadınların kentsel mekânlarda tehlikede oldukları fikrini yansıtırken; kamusal alanları erkek ile (iş yeri), aile içi alanları ise kadın ile (ev işleri) (Akın ve Demirel, 2003:73; Buckingham-Hatfield, 2000:81; Day, 2000:109; Rendell, 2000:101) kamusal alan erkek egemenliğinin mekânı olurken kadınlar; kurumlar ve ekonomik, politik, sosyal ve bilimsel bilgi merkezlerinden dışlanmışlardır. Erkeklerin sosyal, ekonomik ve politik egemenliği, bilgi ve bilginin üretilmesinde de egemenliğine yol açmıştır (Fenster ve Hamdan-Saliba, 2013:539).

Cinsiyetlendirilmiş mekânın en yaygın temsili *Ayrı alanlar* paradigmasıdır;

- İş gücünün egemen “toplumsal erkeğe” ait alanı (kent) ve
- Bundan daha aşağı seviyedeki tüketimin “özel” kadına ait alanından (ev)

oluşan karşıt ve hiyerarşik sistem olarak ortaya koyulur. Kenti evden, toplumu özelden, üretimi tüketimden, kadını erkekten ayıran bu ideolojinin temelleri hem ataerkil hem de kapitalist düşüncedir (Rendell, 2000:103).

TÜRKLERDE TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN TARİHİ SÜREÇTE DEĞİŞİMİ VE NEDEN OLDUKLARI BASKILAR

Tarih boyunca toplumsal cinsiyet rollerinde erkeklerin toplumdaki konumu ve rolleri hep artı yönde değişime uğrarken, Türk kadınının statüsü ve rolleri farklılık göstermiştir. İslamiyet’in kabulünün öncesi ve sonrası, Cumhuriyetin ilanının öncesi ve sonrası olarak toplumsal cinsiyet rollerinde değişimlere yol açmıştır.

İslamiyet öncesi dönemden Osmanlı dönemine kadar, Türk kadınının toplumdaki yeri zaman zaman farklılık göstermiştir. İslamiyet öncesi dönemde Orta Asya’da kadın-erkek eşit sayılır, anne olarak kutsal görülmesine rağmen (Altındal, 1994:9) kadın eve hapsedilmemiştir. Eski Türk kadını erkekler gibi ata biner, kılıç kullanır ve gerektiğinde düşmanla çarpışabilirlerdi (Altındal, 1994:9; Doğramacı, 1997:3). Eski Türklerde kadın evleneceği kişiyi seçme hakkına bile sahip olmuştu (Erdem ve Yiğit, 2010:14). Kadın erkek eşitliğinin en güzel örneklerinden biride, Orta Asya Hun Devletidir. Hun Devletinde hakan ve hatun devleti birlikte temsil etmiş, eşi savaşa gittiğinde hatun onun yerine geçmiştir (Doğramacı, 1997:3-4; Erdem ve Yiğit, 2010:15). Göktürk ve Uygur devletlerinde de kağanın karısı hatun devlet işlerin de kocasıyla beraber söz hakkına sahip olmuştur (Gündüz, 2012:132).

İslamiyet’in kabulünden sonrada kadın-erkek eşitliğinde Orta Asya’da önemli bir değişiklik olmamış, kadın toplumdaki yerini korumuştur. Ancak Anadolu’daki Türklere İslamiyet’in kabulünden sonra bakıldığında, Orta Asya’daki kadınlar kadar özgürlüklerini koruyamamışlardır (Alkan, 1981:7). Arap ve İran kültürünün etkisi altında

kalan devletlerdeki kadınların toplumdaki yerleri değişmiş, kadına verilen önem azalmış, bütün kötülüklerin anası olarak düşünülmüştür. İslamiyet, kadını bu kötü durumdan kurtarmak için gayret göstermiş ve Hz. Muhammed hadislerinde; “Kadın erkekle eşittir ve toplumun öbür yarısıdır”, “Karısının haklarını gözetken kimse iyi bir Müslümandır” diyerek kadının toplumdaki yerini olumlu yönde etkilemeye çalışmıştır (Doğramacı, 1997:6). Hz. Muhammed döneminde kadın toplumda erkekler gibi görünürdür, karar alma mekanizmalarında söz sahibi olmuştur.

Osmanlı döneminde kadının durumu Orta Asya’daki kadının durumundan farklı bir şekil almış, konumu aşağıya çekilmiş genel olarak hak ve özgürlüklerinin kısıtlanması, kadının toplum içindeki rollerinin kötüye gitmesine sebep olmuştur. Fakat bu kötü gidiş, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde düzeltilmeye çalışılmış, kadın hakları ve özgürlüğü ile ilgili birçok düzenleme yapılmıştır. Tanzimat Fermanında Osmanlı imparatorluğunun hükmü altında bulunun herkesin eşit sayılması, Türk siyasi tarihinde bir dönüm noktası olmuştur (Altınbaş, 1989:456; Kurnaz, 1991:3).

Cumhuriyet öncesi dönemde cinsiyet eşitliği için atılan adımlar, kadınların toplumsal cinsiyet rollerinde iyileştirmelere önyak olmuştur. Bu yüzden “Cumhuriyetin ilanı” toplumda kadın hak ve özgürlükleri için devrim niteliğinde bir adım olmuştur. Türkiye’de sosyal, ekonomik, eğitim, sağlık gibi çeşitli alanlarda kadının durumu ve sorunlarına ilişkin çalışmalar genellikle Cumhuriyetin kuruluşunda yapılan devrimlerde kadının konumundan ve öneminden bahseder (Kabasakal Arat, 2003; Landig, 2011; Müftüler-Bac, 1999; Kağıtçıbaşı, 1986; Barzilai-Lumbroso, 2009; Gürel, 2009; Gökova, 2013; KSGM, 2008a,). Kadınların kazandığı hak ve özgürlükler kadınların toplumdaki rollerini, sosyal hatta siyasi hayatlarını etkilemiş; kadınlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türkiye’deki cinsiyet eşitliği politikalarının temeli Cumhuriyet Dönemi reformları ile atılmıştır. 1923’te Cumhuriyetin kurulmasını takip eden yıllarda bir yandan modern bir devlet yapısı oluşturulurken, kadın ve erkek arasında tam bir eşitliğin oluşacağına güvenle yapılan reformlarla yaygın bir sosyal dönüşüm gerçekleştirilmiştir. İlk 10 yılda gerçekleştirilen ve Cumhuriyetin kurulmasını temsil eden reformlar yalnızca Türk toplumunun yeniden yapılanmasına yol açmakla kalmamış kadınlara vatandaşlık haklarının verilmesini de sağlamıştır (KSGM, 2008a:13).

1930’ların kadın haklarına ilişkin reformlarıyla ortaya koyulan modernleşme projesi İslami medeniyetten batılı bir medeniyete değişimi hedeflemiştir (Özcan, 2009:25). Ancak, Türk kadınının büyük çoğunluğu Türk yasal sisteminin kendilerine verdiği hakları kullanma fırsatlarından mahrumdur. Modernleşme çabaları ve yasal değişikliklere rağmen kadınların halen ataerkil sistem tarafından baskı altında tutulduğu ortadadır (Müftüler-Bac, 1999:303). Cumhuriyet dönemi devrimleri, öncesine göre büyük değişimler ve haklar sağlasa da kadına hedeflenen statüyü sağlayamamaları nedeniyle eleştirilmektedirler (Kabasakal Arat, 2003:63; Landig, 2011:217; Müftüler-Bac, 1999:313; Kağıtçıbaşı, 1986:485; Gökova, 2013:8).

Kadın erkek eşitliği yerine “Türk kadınının en önemli görevi erkeğin dolayısıyla da ulusun yararı için çalışmak (Kabasakal Arat, 2003:59), iyi bir eş ve anne olmaktır” (Müftüler-Bac, 1999:305) anlayışına dayandırılmış ve erkek egemenliğinin temelleri değişmeden kalmıştır. Yani kadın yine ikinci planda, kendi adına hakları ve özgürlükleri olan bir birey olarak görülmemiş, erkeğin hayatına olumlu katkıda bulunmak üzere, erkeğe göre ve erkekler tarafından konumlandırılış, bu durum kadın için istenilen değişimlerin yaşanmamasının nedeni olarak görülmüştür (Müftüler-Bac, 1999:305).

Batı kaynaklı çalışmalarda kadın-erkek eşitsizliğinin genel olarak toplumsal cinsiyet rollerine (kadın anne, ev hanımı; erkek, baba, aile reisi, güçlü vs.) dayandığı ortaya koyulurken Türkiye’de kadınların karşılaştığı baskılar daha yoğun ve daha çeşitli temellerden gelmektedir. Batıdaki hemcinsleri gibi ataerkil-geleneksel cinsiyet rollerinin yanında dini ve ideolojik baskılar da kadını kuşatmış bulunmaktadır. Kadınlar kamusal yaşamda şu baskılardan dolayı pek çok zorlukla karşı karşıya kalmıştır:

- Ataerkil cinsiyet rolleri ve eski gelenekler (bazı kadınlar dışarıya çıkabilmek için eşinden izin almak durumundadır ya da “kadının yeri evidir” görüşü) (Landig, 2011:217; Müftüler-Bac, 1999:313; Gökova, 2013: 6). Ev dışında çalışmak bir yana kadınların dışarıya çıkabilmek için eşinden izin aldığı bir toplumda yasaların ne söylediği daha az öneme sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Aile Araştırmaları Enstitüsü tarafından yürütülen araştırma Türkiye’de eşleri itiraz ettiği için evleri dışında çalışmayan kadın oranının %40 düzeyinde

olduğunu saptamıştır (Müftüler-Bac, 1999:313). KONDA'nın (2019:38) toplumsal cinsiyet üzerine yaptığı 2018 yılındaki araştırmada kadın katılımcılarının %49'u çalışmak için eşlerinden izin almaları gerektiğini düşünürken, erkekler ise bu görüşe %59 ile kadınlardan daha fazla katılmaktadır. KONDA'nın (2019:38) 2008'de yaptığı aynı araştırma'da kadın katılımcılarının %65'i çalışmak için eşlerinden izin almaları gerektiğini düşünürken, erkekler de ise bu görüş %73'tir. 10 yılda bu görüşte azalmalar olmasına rağmen önemli bir azalma olmaması dikkat çeken bir durumdur.

- Dini kökenli gelenekler kadının görünürlüğü kontrol etmekte ve sınırlandırmaktadır. (İslam dini cinsiyetlerin ayrılmasına dayalı sosyal organizasyonun temel elemanıdır.) (Müftüler-Bac, 1999-:06).

Yakın tarihimize kadar devam eden başörtüsü yasağı (kadın davranışları ve görünümü ile modern-laik Türkiye'nin aynasıdır görüşü) (Gökarıksel, 2011:7; Lou O'Neil, 2008:102; Çınar, 2005:48). Anayasa mahkemesinin desteğiyle uygulanan başörtüsü yasağı pek çok mekânda uygulanmış, başörtülü kadınların bazı üniversitelerde öğrenim görmesi, kamusal sektöre dair işlerde çalışması ya da seçilmesi özel yasalarla engellenmiştir. Yasağın uygulanmadığı alanlarda da başörtüsüne karşı olumsuz tutumlar kadınların günlük mekânlara erişimi ve buralardaki deneyimlerini etkilemiştir (Gökarıksel, 2011:7; Jelen, 2011:309-310). Türkiye'nin yakın tarihinde bu yasak kaldırılmıştır.

- Kadınlar namuslu ve iffetli olmak zorundadırlar. Çünkü iyi bir eş ve anne, örnek bir kadın bu özellikleri taşımalıdır. Bu nedenle toplumda davranışlarına dikkat etmeli, erkekler gibi istediklerini yapamamalıdır. Çünkü onlar erkek değil "kadındırlar". Yakın zamanda kadının yüksek sesle gülmesi, kahkaha atması, hamileyken sokağa çıkması hatta iş aradığı için işsizliğe sebep olduğuna dair görüşler kadınların karşısına çıkmıştır (Sözcü Gazetesi, 2016: <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/akpnin-kadin-karnesi-1170432/>).

Tüm bu örnekler Türk kadını üzerindeki baskının altında yatan nedenlerin çok çeşitli olduğunu; ideolojik, ataerkil yapı ve dini görüşlerin hepsinin kadın üzerinde kontrol ve denetim kurmaya, toplumsal alandaki görünürlüğü baskılamaya çalıştığını ortaya koyar.

Kadınların kazandığı bu hakların, teoride kalmayıp amacına ulaşmasında önemli alanlardan biri de kentsel açık mekanlardır. Fakat yukarıda belirtilen baskılar kadınların kazandıkları hakların kentsel açık mekan kullanıcılarına yansımaya engel olmaktadır.

TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN OLUŞTURDUĞU BASKI VE EŞİTSİZLİKLERİN, KADINLARDA KENTSEL AÇIK MEKÂN YANSIMASI

Feminist bir bakış açısı ile bakıldığında, "Kadının yeri evidir." düşüncesi günümüz kadını kentsel açık mekânlardan uzaklaştırmış, bu durum kentsel açık mekânlara gelen kadın kullanıcıların da kendilerini fizyolojik/ sosyal/psikolojik olarak sınırlandırmalarına sebep olmuştur. Türk toplumunda kadın erkek rollerinin sosyal yapılanmasının anlaşılmasında en çarpıcı tablonun kentsel açık mekânlarda görülebileceği savunulmakta ve yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Mumcu vd., 2016:530; Yazıcı ve Mumcu, 2020:220; Yazıcı, 2018:34). Ancak kadın-erkek rollerinin sosyal inşası doğrultusunda yurt dışında fiziksel mekânlar ve kadınların ilişkisini ele alan çalışmalar oldukça yaygınken Türkiye'de bu çalışmaların büyük bir eksikliği söz konusudur. Kadınların toplumsal yaşamına odaklanmış çalışmalar daha ziyade eğitim, görsel basın, moda, sağlık ve diğer kamusal alanlardaki görünürlüklerden bahseder (Aksit, 2013; Gökarıksel, 2011; Gökovalı, 2013; Lou O'Neil, 2008; Müftüler-Bac, 1999; Moghadam ve Sadiqi, 2006). Kamusal alan denilince araştırmalar özellikle başörtüsü yasağıyla (Gökarıksel, 2011; Lou O'Neil, 2008) birlikte üniversiteler ve diğer eğitim kurumlarından, politikadan ve iş hayatına atılımlardan bahsetmektedir. Kentsel kamusal alanlardaki kullanım genellikle göz ardı edilmiştir.

Cinsiyet rolleri-mekân ilişkisine dair bir çalışma buldukları alanlarda kadınların psikolojik olarak korunma ve güvende hissetme duygusunu beden diline yansıttıklarını saptamıştır. Bu yüzden, kadınların bedensel duruşlarının genel karakteristikleri bacaklar sıkıca kapanmış ve kollar vücuda yakındır, yani kadınlar kendini küçültmekte ve darlaştırmakta, küçük mekân kaplamaktadır. Erkeklerin bedensel duruşlarının genel karakteristikleri ise bacakları ayrı ve kolları bedenlerinden ayrı durmaktadır. Kısaca erkekler yer kaplamakta ve genellikle kadınlardan önemli farklılık sergileyen bir düzeyde fazla olarak mekân işgal etmektedirler (Wex, 1979:7). Kadınların bedensel

duruşunda dikkat çekmeme isteği gözlemlenirken, erkekler o alanın hâkimi olarak dikkat çekmek ister. Tüm bu ayrımlar ve cinsiyet-mekân ilişkisi kalıpları sonucunda kadınlar ve erkeklerin aynı mekâna ilişkin deneyimleri oldukça farklı olabilir (Massey, 2000:129; Sewell, 2003:238).

İnsanların mekân ve yerlere ilişkin anlayışları tamamen cinsiyetlendirilmiştir. Ayrıca farklı kültürler, zaman içinde değişen farklı şekillerle de cinsiyetlendirilmişlerdir (Massey, 2000:129). Mekân ve cinsiyet rolleri ilişkisi cinsiyetlendirilmiş mekân kavramıyla ifade edilir ve cinsiyetlendirilmiş mekânları anlamaya çalışırken imgelenen ve deneyimlenen mekânla başlanması gerekir. Cinsiyetlendirilmiş mekân nadiren fiziksel tasarım aracılığıyla cinsiyetlendirilmiştir; daha ziyade kullanımla ve kullanıcı ile tanımlanan bu mekânlar cinsiyetlendirilmiş olarak deneyimlenirler; çünkü içindeki insanların tamamına yakını ya da tamamı bir cinsiyettendir (Sewell, 2003:238). Kadınların kentsel kamusal alanlara erişimini sınırlayan herhangi bir yasal düzenleme olmasa da diğer kamusal alanlarda olduğu gibi kentsel açık mekânlarda da kadınlar erkeklerle aynı özgürlüğe sahip değildir.

Bu eşitsizliğe yol açan nedenler şöyle sıralanabilir:

- Kadınların erkeklere göre daha fazla saldırıya uğrama korkusuna sahiptirler (Kansız ve Akın Acuner, 2009:67; Koskela, 1999:111; Fisher ve Nasar, 1992:51).
- Kadınlar (geleneksel, dini, ideolojik) cinsiyet rollerinin meydana getirdiği baskıdan dolayı sosyal hayatta davranışlarına dikkat etmekle yükümlüdür (Demir, 1999:12; Ereş, 2006:47-49; Gökarişel ve Secor, 2010:131-145; Kansız ve Akın Acuner, 2009:86; KSGM, 2008a:27; KSGM, 2008b:9; Üstün, 2009:362).
- Kadınlar ev işleri ve çocuk bakımı ile ilgilendiklerinden (Yılmaz, 2006:109) genellikle dışarı çıkmak için yeterli zamanları kalmamaktadır (Day, 2000:107; Kansız ve Akın Acuner, 2009:79; Yılmaz, 2006:100).
- Kadınlar kendi ihtiyaçları için harcayabilecekleri yeterli maddi imkânlarla sahip değildir ve ekonomik olarak eşleri ya da ailelerine bağımlıdır (Akın ve Demirel, 2003:73; Day, 2000:107; Ereş, 2006:47-49; KSGM, 2008b:35-44; Üstün, 2009:387; Kansız ve Akın Acuner, 2009:86; Yılmaz, 2006:100).

Tüm bu durumların yansımaları kentsel açık mekânlarda kolaylıkla görülebilir. Kadınlar ve kız çocukları kentteki kültürel ve rekreasyonel imkânlardan en az faydalanan kullanıcı grubudur (Kansız ve Akın Acuner, 2009:26).

Riyad'da yapılan bir vaka çalışması, kadınların kaldırım kullanma ihtiyaçlarının bile toplumsal cinsiyet normlarından, cinsiyete dayalı düzenlemelerden, dini değerlerden ve genel mekansal programlardan etkilendiğini ortaya koymuştur. Yönetmeliklerde açık havada oturma alanları yalnızca erkeklerin kullanımına aittir. Bu nedenle kafelere bitişik kaldırımlar erkeklerin egemen olduğu tek cinsiyetli alanlar olarak işlev görmektedir (Almahmood vd., 2018:206-207).

Bastomski ve Smith (2017: 83-84) yürüttüğü çalışmada kadın ve erkek kullanıcıların kamusal alanlarda yaşadığı olumsuz davranış (ıslık sesi, taciz, kaba davranış gibi) deneyimlerinin bir sonucu korku hissinin oluşmasıyla kadınların halka açık yerleri kullanımlarını sınırladığını bildirme olasılığının erkeklere göre önemli ölçüde daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.

Kentsel kamusal alanlar ve cinsiyet ilişkisi bağlamında yürütülen bazı çalışmalar da vardır. Türkiye'de açık mekân-cinsiyet ilişkisine odaklanan bir çalışmada Trabzon kentinde kadınların sosyal baskılar ve ekonomik durumları nedeniyle kamusal alanlara erişimlerinin kısıtlı olduğu tespit edilmiş ve kadınların başta güvenlik sorununu dile getirdiği ve bazı fiziksel özelliklerin kadınlarda korku hissini desteklediği ortaya konulmuştur (Yılmaz, 2006:109).

Kentleşme ile sağlanan yeni fırsatlar olsa da bunlar kadınlar için kullanılabilir değildir. Üstün'ün (2009:386) yaptığı çalışmada, kadınların kentsel kamusal alanlara erişimini kolaylaştırmak için erkeksi giyinme ya da erkeksi davranışlar sergileme gibi önlemler aldığını ortaya koymuştur. Bir başka bulgu da kafeler, parklar, deniz kıyısı gibi alanların yalnızca gün içinde kadınlar için kullanılabilir olduğunu gösterir. Havanın kararmasıyla buralar kadınlar için uygun olmayan yerlere dönüşmektedir. Kadınların ev dışında olmak için belirttikleri en yaygın neden alışveriştir. Bu nedenle kadınların en sık kullandığı alanlar alışveriş merkezleridir (Üstün, 2009:387).

İnce Güney (2014:172) Balıkesir kent merkezinde yaptığı yayalara ilişkin davranış gözlemlerinde, tüm zaman aralıklarında erkek kullanıcıların kadın kullanıcılardan daha çok olduğu ve hatta kadın kullanıcı yoğunluğunun genç kullanıcı yoğunluğundan bile daha az olduğu gözlenmiştir. Tiftik ve Turan (2015:243-246) kentsel mekânlarda kadın kavramını güvenlik ve saldırıya uğrama korkusu bakımından ele almışlar, toplu konut alanlarında daha güvenli mekânların tasarım kriterlerini irdelemişlerdir.

Demirbaş (2012:1) gecekondulu mahallesindeki kadınlara odaklandığı çalışmasında ataerkil roller bağlamında kadınların mekân algısı ve kullanımını irdelemiştir. Çalışma kapsamında kadınlarla yapılan görüşmeler sonucunda kadınlar yanlarında bir erkek olduğunda, belirli bir yaşın üzerinde olduklarında ve yanlarında çocukları yoksa kentte daha az sorun yaşadıkları tespit edilmiştir. Bununla beraber ancak çocuk sayesinde kent merkezine çıkabildiğini belirten kadınlar da olmuştur. Bir kadının kentle ilişkisinde “can yeleği” olarak adlandırdığı kişiler (çocuk, akrabalar, komşu kadınlar, eş) söz konusudur. Çalışmada ayrıca gelir düzeyinin de kent merkezine kurulan ilişkiyi belirleyen bir özellik olduğu, paralarını belirli ölçülerde daha rahat kontrol edebilen kadınların kent merkezine daha sık çıktıkları belirlenmiştir.

Gebze’de yürütülen bir başka araştırma ise kent merkezi ve çarşı gibi alanlarda erkek kullanıcıların oranlarının kadınlara göre oldukça yüksekken, alışveriş merkezi ya da konut sokaklarının olduğu alanlarda yakın oranlarda olduğunu; erkeklerin kadınlara oranla kamusal mekânları daha sık ziyaret ettiğini ve kadınların sokaktayken yanında birisinin varlığıyla kendini daha iyi hissettiğini tespit etmiştir. Ayrıca kadınların maruz kaldığı kısıtlamalar olabildiğince aza indirildiğinde, dışarı çıkmak istediklerinin altını çizmiş olmaları, kentsel açık mekânlara kendi istekleri dışındaki sıkıntılardan dolayı var olamadıklarını göstermektedir (Bayazitoğlu ve Ayyıldız Potur, 2013:545-546).

Yazıcı (2018:34) yürüttüğü araştırma da kentsel açık mekânların kadınların katlanmak zorunda kaldığı baskı ve eşitsizliğin en iyi gözlemlenebileceği yerler olduğunu kabul etmiştir. Kullanıcıların gerçekleştirdiği etkinliklerin, bunların mekân içindeki dağılımlarının eşitsizliğin mekânsal röntgeni olacağı kabulünden yola çıkılarak yürütülen çalışmada kullanıcıların alana gelme sıklıkları incelendiğinde kadınlar ve erkeklerin tutumlarında çeşitli farklılıklar olduğu görülmüştür. Erkek kullanıcıların %22,6’sı alana her gün geldiğini belirtirken kadın kullanıcılarla alana her gün gelenlerin oranı %12,6 olmuştur (Yazıcı, 2018:82).

Anık ve Çelenk’in (2018:78-79) çalışması, kadınların boş zaman aktivitelerinin gündüzle sınırlı olduğunu ve geceleri kamusal alanlarda haklarını kaybettiklerini gösterdi. Çalışma, kamusal alanlarda toplumsal cinsiyet ayrımının görünürlüğünü vurgularken, kadınların erkeklerle eşit olarak kabul edilmediğini ve kamusal alanların kullanımının toplumun yazılı olmayan kurallarıyla sınırlandırıldığını da ifade etmiştir.

SONUÇ

Toplumsal cinsiyet rollerinin kentsel açık mekânda kadın kullanıcılar yönünden ele alınması şu sonuçları ortaya koymuştur.

- Kadının yaşadığı baskı ve eşitsizlikler kentsel açık mekân kullanımına yansımaktadır.
- Kadın kullanıcılar ev hanımlığı, annelik gibi sorumluluklarına daha fazla vakit ayırdıklarından dolayı kentsel açık mekânlarda daha az var olmaktadır.
- Kadınların fiziksel özelliklerinden dolayı daha narin, kırılğan olduğu düşüncesi kendilerini koruyamama baskısı yarattığı için kentsel açık mekânlardan uzak durmaktadırlar.
- Tehlike durumunda kadınların kendini savunamama algısından dolayı kentsel açık mekânlara çocukları, arkadaşları gibi kendilerini güvende hissedecekleri (can yeleği) kişilerle gelme eğilimi sergilemektedirler.
- Kadınların ekonomik gücünün olmaması da kadını kentsel açık mekânlardan uzak tutmaktadır.
- Kadınların kendini güvende, rahat hissedeceği alanlar arama eğilimi bulunmaktadır.
- Kadınlar davranışlarına dikkat etmek ve dikkat çekmemek zorunda olduklarından kentsel açık mekânlarda istedikleri gibi davranmamaktadırlar.

Bu sonuçlar bağlamında kentsel açık mekânda kadınların görünürlüğünün artırılması, varoluşlarının desteklenmesi için Peyzaj Mimarlarına düşen görevler şunlardır:

- Kentsel açık mekân tasarımlarında kadın kullanıcıların güvenliğini sağlamak için güvenli, okunabilir, ulaşılabilir, rahat alanlar tasarlanmalıdır.
- Tasarımlarda güvenlik açısından aydınlatma, tabela vs. gibi donatılar kullanılmalıdır.
- Kadınların çocuk bakımını yüklenmesinden dolayı kentsel açık mekan donatıları, kadın ve çocuk kullanıcılar için daha kullanışlı (oturma biriminde masa, ya da oturma biriminde çocukların oynayabileceği oyun bölümü tasarlanmalı) donatılar tasarlanmalıdır.
- Kadınların kendini daha rahat, kente ait hissedebilmesi için kadınlara yönelik kermes gibi faaliyetlerin yapılabileceği alanlar oluşturulmalıdır.

Yapılan çalışmalar da gösteriyor ki, kadınların üzerindeki baskı ve sorumluluklar onların kentsel açık mekânlara erişimde yaşadıkları eşitsizliği ortaya koymaktadır. Kadınların kentteki kentsel açık mekanlardaki kullanımları, görünürlükleri ve hissettikleri erkeklerden oldukça farklıdır ve bu farklılıklar genellikle olumsuzdur. Bu nedenle Peyzaj mimarları gibi mekânsal tasarım profesyonellerinin cinsiyet rollerine dayanan sosyal mekanizmaları anlamaları ve yapacakları tasarımlarda, kadına karşı eşitsizliği destekleyecek mekânsal organizasyonlara karşı farkındalık düzeylerinin yüksek olması gerekliliğini ortaya koyar. Ayrıca, bu tasarımlarda mekânlara cinsiyet yüklemek yerine, her kullanıcı için kullanım uygunluğu olan alanlar yaratılarak kadınların da erkekler kadar kentsel açık mekânlardaki görünürlüğü ortaya çıkarılmalıdır. Bu doğrultuda peyzaj mimarlığı alanında kadın-erkek eşitsizliği sorununun daha çok tartışılması ve gerek tasarım süreçlerinde gerek araştırmalarda daha sık ele alınması önemlidir.

Cinsiyet rollerine göre toplumsal ve özel alanların koparılması, ayrılması duygusal bakımdan yekpare kadın ve erkek kalıplarını güçlendirir. Her iki cinsiyeti iletişime geçmekten dolayısıyla birbirlerini tam olarak anlamaktan alıkoyar. Onların da çeşitli becerileri edinmesini ve kendimiz ve diğeri kavramları üzerine derinlemesine düşünmeyi sınırlandırır. Mimari feminizmin en önemli sorumluluklarından bir tanesinin bu mekânsal ayrımı-bölünmeyi iyileştirecek, yeni bir mimari dilin geliştirilmesi olduğu düşünülür (Weisman, 2000:2). Unutulmamalıdır ki; kadının güçlendirilmesi toplumun güçlendirilmesinin ayrılmaz bir bileşenidir. Bu nedenle kadının sosyal durumuna ilişkin mevcut engellerin kaldırılması ve buna ilişkin önlemlerin alınması gereklidir (KSGM, 2008b:48). Sonuç olarak yaşadığı baskılardan dolayı kendini evle bütünleştiren, sınırları evin sokak kapısı ya da balkon, avlusu ya da bahçesi kadar dar olan kadının, kentsel açık mekânlarda var olamamasının temel sebebi toplumsal cinsiyet rolleridir. Sosyal bilimlerin bu konuda yapacağı çalışmalar dışında çevre tasarım profesyonelleri olan peyzaj mimarlarına da önemli görevler yüklenmektedir. Kentsel açık mekânda kadınların görünürlüğü arttırmak için yapılan planlama ve tasarımlarda kadınların yaşadığı baskı ve eşitsizlikleri ortadan kaldıracak ya da en aza indirecek tasarım ilkeleri benimsenmeli ve kullanılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Akın, A. ve Demirel, S. (2003). "Toplumsal Cinsiyet Kavramı ve Sağlığa Etkileri", *C.Ü. Tıp Fakültesi Dergisi*, 25/4, 73-82.
- Aksit, E. E. (2011). "The Women's Quarters in the Historical Hammam", *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 18/2, 37-41.
- Alkan, T. (1981). *Kadın-erkek Eşitsizliği Sorunu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Altınbaş, Z. (1989). "Anayasalarımızda Kadın Hakları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/14, 455-466.
- Altındal, M. (1994). *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Almahmood, M., Schulze, O., Carstensen, T., A., and Jørgensen, G. (2018). "The Sidewalk as a Contested Space: Women's Negotiation of Socio-Spatial Processes of Exclusion in Public Urban Space in Saudi Arabia; The Case of Al Tahlia Street", *Planning Practice & Research*, 33:2, 186-210, DOI: 10.1080/02697459.2017.1419652
- Anık, İ. ve Çelenk, M. A. (2018). "Transformation Of Mental Maps During Urban Reconstruction in The Tahtakale District Considering Safety and Gender", *ITU A/Z Journal of the Faculty of Architecture*, 15/2, 69-8.

- Ardener, S. (2000). "The Partition of Space", Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction, (Ed: J. Rendell, B. Penner and I. Borden), 112-117, Routledge.
- Barzilai-Lumbroso, R. (2009). "Turkish Men and The History Of Ottoman Women: Studying The History Of The Ottoman Dynasty's Private Sphere Through Women's Writings", *Journal of Middle East Women's Studies*, 5/2, 53-82.
- Bastomski, S. and Smith, P. (2017). "Gender, Fear, and Public Places: How Negative Encounters with Strangers Harm Women", *Sex Roles*, 76, 73-88. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0654-6>
- Bayazitoğlu, Ü. C. ve Ayyıldız Potur, A. (2013). "Yaşanabilir Kentler Temasını Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Yorumlamak: Farklı Kamusal Mekanlarda Karşılaştırmalı Bir Alan Çalışması", *25th International Building & Life Congress*, 541-547.
- Beauvoir, S. de. (2000). "The Second Sex (Excerpts From the Introduction)". Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction, (Ed: J. Rendell, B. Penner and I. Borden), 29-32, Routledge.
- Bhasin, K. (2003). *Toplumsal Cinsiyet: Bize Yüklenen Roller*. Çev: Kader Ay, KADAV Yayınları.
- BMOP. (2006). Daha İyi Bir Gelecek İçin Kadın Dostu Kentler, Birleşmiş Milletler Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesi Ortak Programı Bülteni, Birleşmiş Milletler Ortak Programı, (4).
- Buckingham-Hatfield, S. (2000). *Gender and Environment*, Routledge.
- Çınar, A. (2005). *Modernity, İslam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Yime*, University of Minnesota Press.
- Day, K. (2000). "The Ethic Of Care And Women's Experiences Of Public Space", *Journal Of Environmental Psychology*, 20, 103-124.
- Dedeoğlu, S. (2000). "Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye'de Aile ve Kadın Emeg'i", *Toplum ve Bilim*, 86, 139-170.
- Demir, Ü. (1999). "Kadının Toplumsal Statüsü", *Sağlık ve Toplum*, (2), 12-16.
- Demirbaş, G. (2012). *Kadınların Mekan Algısı ve Mekanı Kullanma Biçimleri*. Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğramacı, E. (1997). *Türkiye'de Kadının Dünü Ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdem, Y. ve Yiğit, H. (2010). *Bâciyân-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Ereş, F. (2006). "Türkiye'de Kadının Statüsü Ve Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19, 40- 52.
- Fenster, T. and Hamdan-Saliba, H. (2013). "Gender and Feminist Geographies in The Middle East", *Gender, Place & Culture*, 20/4, 528-546.
- Gökarıksel, B. (2011). "The İntimate Politics of Secularism and The Headscarf: The Mall, The Neighborhood, and The Public Square in Istanbul", *Gender, Place & Culture*, 19/1, 1-20.
- Gökarıksel, B. and Secor, A. (2010). "Between Fashion and Tesettür: Marketing and Consuming Women's İslamic Dress", *Journal of Middle East Women's Studies*, 6/3, 118-148.
- Gökovalı, Ü. (2013). "Everyone's Own Poverty: Gendering Poverty Alleviation Policies in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 41/4, 65-75.
- Gündüz, A. (2012). "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri Ve Önemi", *International Journal of Social Science*, 5/5, 129-148.
- Gürel, M. Ö. (2009). "Defining and Living Out The Interior: The 'Modern' Apartment And The 'Urban' Housewife in Turkey During the 1950s and 1960s", *Gender, Place & Culture*, 16/6, 703-722.
- İnce Güney, Y. (2014). "Gender and Urban Space: An Examination of a Small Anatolian City", *ITU A/Z*, 11/2, 153-172.
- Jelen, B. (2011). "Educated, İndependent, and Covered: The Professional Aspirations and Experiences of University-Educated Hijabi in Contemporary Turkey", *Women's Studies International Forum*, 34/4, 308-319.

- Kabasakal Arat, Z. F. (2003). "Where to Look for The Truth: Memory and Interpretation in Assessing The Impact of Turkish Women's Education", *Women's Studies International Forum*, 26/1, 57-68.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1986). "Status of Women in Turkey: Cross-Cultural Perspectives", *International Journal of Middle East Studies*, 18/4, 485-499.
- Kansız, N. ve Akın Acuner Ş. (2009). *Kadınların Kentsel Hizmetlerden Yararlanma Düzeyleri, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Kaypak, Ş. (2014). "Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısından Kente Bakmak", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7/1, 344-357.
- KONDA. (2019). *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Raporu*, (Kasım 2019), https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2019/11/KONDA_ToplumsalCinsiyetRaporu.pdf.
- Koskela, H. (1999). "Gendered Exclusions: Women's Fear of Violence and Changing Relations to Space", *Geografiska Annaler*, 81/2, 111-124.
- KSGM. (2008a). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008–2013*, Fersa Ofset.
- KSGM. (2008b). *Kadının Statüsü ve Sağlığıyla İlgili Gerçekler*, Afşaroğlu Matbaası.
- Kurnaz, Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk kadını (1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Landig, J. M. (2011). "Bringing Women To The Table: European Union Funding for Women's Empowerment Projects in Turkey", *Women's Studies International Forum*, 34/3, 206-219.
- Lou O'Neil, M. (2008). "Being Seen: Headscarves and The Contestation Of Public Space in Turkey", *European Journal of Women's Studies*, 15/2, 101-115.
- Massey, D. (2000). "Space, Place and Gender", *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, (Ed: J. Rendell, B. Penner and I. Borden), 128-133, Routledge.
- Moghadam, V. M. and Sadiqi, F. (2006). "Women's Activism and the Public Sphere: An Introduction and Overview", *Journal of Middle East Women's Studies*, 2/2, 1-7.
- Müftüler-Bac, M. (1999). "Turkish Women's Predicament", *Women's Studies International Forum*, 22/3, 303-315.
- Mumcu, S., Düzenli, T. ve Özbilen, A. (2016). "Case Study On How Activities Differ Between Women And Men in an Urban Outdoor Space", *The Journal of International Social Research*, 9 /47, 529-540.
- Nicholson, L. (1994). "Intepreting Gender", *Women, Gender & Sexuality Studies Research*, 20/1, 79-105.
- Özcan, A., E. (2009). *Visualization of gender in the turkish press a comparative analysis of six turkish newspapers*, Doctor of Philosophy in Communication Science, School of Humanities and Social Sciences.
- Rendell, J. (2000). "Introduction: Gender, Space", *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, (Ed: J. Rendell, B. Penner and I. Borden), 101-111, Routledge.
- Sewell, J. (2003). *Gender, Imagination, and experience in the early-twentieth-century American downtown*. Chris Wilson and Paul Groth, *Everyday America: Cultural Landscape Studies after J. B. Jackson*, University of California Press, 237-254.
- Sözcü Gazetesi. (2016). AKP'nin kadın karnesi. (06.04.2016). <https://www.sozcu.com.tr/2016/gundem/akpnin-kadin-karnesi-1170432/>
- Tiftik, C. and Turan, İ. (2015). "Women, Social Housing And Urban Spaces: Places to Well and Where Women Are Being Attacked on Their Way Home", *ITU A/Z*, 12/1, 243-255.
- Üstün, İ. (2009). *Trabzon'un Misafirleri*. (Ed. Yücel Demirer, Güven Bakırezer), Trabzon'u Anlamak, İstanbul: İletişim Yayınları, 361-402.
- Vatandaş, C. (2007). "Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 35, 29-56.
- Weisman, L. K. (2000). "Women's Environmental Rights: A Manifesto", *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, (Ed: J. Rendell, B. Penner and I. Borden), 1-5, Routledge.

Wex, M. (1979). *Let's Take Back Our Space: "Female" and "Male" Body Language As a Result of Patriarchal Structures*, Frauenliteraturverlag Hermine Fees.

Yazıcı, T. (2018). *Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Kentsel Açık Mekânların Kullanımı /Trabzon Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Yazıcı, T. ve Mumcu, S. (2020). "Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Kadınlar Üzerinde Yarattığı Baskılar Ve Kentsel Açık Mekânların Kullanımına Etkileri", *International World Women Conference*, 07 - 08 Mart 2020, 212-225.

Yılmaz, Z. (2006). *Kamusal Mekanların Gender Sistematiği Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:11.05.2022 ✓Accepted/Kabul:14.06.2022

DOI:10.30794/pausbed.1115230

Review/Derleme Makalesi

Kalaycı Oflaz, N. (2022). "Sağlık Ekonomisi Perspektifinden Fayda-Maliyet Analizlerinde Sosyal İskonto Oranının Seçiminin Analizi", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss.391-408.

SAĞLIK EKONOMİSİ PERSPEKTİFİNDEN FAYDA-MALİYET ANALİZLERİNDE SOSYAL İSKONTO ORANININ SEÇİMİNİN ANALİZİ

Nihal KALAYCI OFLAZ*

Öz

Sağlık ekonomisi, sağlık sektörüne ayrılan kaynaklardan daha etkin bir şekilde yararlanabilmek için incelemeler yapan bir bilim dalıdır. Bu çalışmanın amacı sağlık ekonomisinde ekonomik değerlendirme yöntemlerinden biri olarak kullanılan fayda maliyet analizini ve sağlık sektörüne ayrılan kaynakların verimli bir şekilde kullanılması için fayda maliyet analizlerinde kullanılan bir araç olan sosyal iskonto oranı kavramını değerlendirmektir. Bir derleme olan bu çalışmada sosyal iskonto oranına ilişkin yürütülen ulusal ve uluslararası, teorik ve ampirik çalışmalara yönelik bir literatür incelemesi gerçekleştirilerek sosyal iskonto oranının seçim yöntemleri ve sağlık projelerinde kullanılması gereken uygun sosyal iskonto oranının ne olması gerektiğini değerlendirmeye yönelik bir analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz yürütülürken sosyal iskonto oranına ilişkin akademik literatüre, dünya genelinde sağlıkta ekonomik değerlendirmelerde uygulanan indirim oranlarına ve küresel olarak yol gösterici kılavuz ve yönergelerle ilişkin bir inceleme gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda ekonomik bir bakış açısı çerçevesinde sağlık sektörü açısından sosyal iskonto oranı kavramsal olarak değerlendirilmeye çalışılmış, önerilen iskonto hadleri, iskonto haddinin seçimine etki eden faktörler ve oranının seçiminde yaşanan belirsizliğin nedenleri değerlendirilmiştir. Sonuç olarak politik tercihlerin yön verdiği sosyal iskonto oranı için kamusal kaynakların optimal kullanımının önemi ve kuşaklararası bu kaynakların dağılımına olan etkileri nedeniyle toplumun geneline yayılan sonuçlar doğurduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Ekonomisi, Maliyet - Fayda Analizi, Sosyal İskonto Oranı.

JEL Sınıflaması: I10, D60, D61, H43.

ANALYSIS OF THE SELECTION OF THE SOCIAL DISCOUNT RATE IN COST-BENEFITS ANALYSIS FROM HEALTH ECONOMY PERSPECTIVE

Abstract

Health economics is a branch of science that examines in order to benefit more effectively from the resources allocated to the health sector. The aim of this study is to evaluate the concept of social discount rate, which is used as one of the economic evaluation methods in health economics and used in cost-benefit analysis, which is a tool for the efficient use of resources allocated to the health sector. In this study, which is a compilation, a literature review is carried out on national and international, theoretical and empirical studies on the social discount rate, and another analysis is carried out to evaluate the selection methods of the social discount rate and what the appropriate social discount rate should be used in health projects. While conducting the analysis, a review of the academic literature on the social discount rate, the discount rates applied in economic evaluations in health around the world, and globally guiding and instructions were performed. In this context, within the framework of an economic perspective, the social discount rate has been tried to be evaluated conceptually in terms of the health sector, the proposed discount rates and the factors affecting the selection of the discount rate and the reasons for the uncertainty in the selection of the rate have been evaluated. As a result, it can be said that the optimal use of

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret Finansman Bölümü, İSTANBUL.
e-posta:nkalayci@medipol.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-8252-5868>)

public resources for the social discount rate, which is directed by political preferences, and its effects on the distribution of these resources between generations have consequences that spread throughout the society.

Keywords: *Health Economics, Cost - Benefit Analysis, Social Discount Rate.*

JEL Classification: *I10, D60, D61, H43.*

GİRİŞ

Sağlık sektöründe artan maliyetler, kaynakların etkin kullanılması gereği ve bu kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanması için ekonomik analizlerin yapılması zorunluluğu artmaktadır. Gerek kar amacı güden özel sağlık kurumları gerek kar amacı gütmeyen kurumlar vermiş oldukları her sağlık hizmetinin bir maliyeti olduğu gerçeğinden hareketle katlanmak zorunda buldukları maliyetleri bilerek davranmak durumundadırlar. Bu maliyetlerin bilinmesi kaynakların etkin dağılımı, maliyetlerin kontrolü, verimliliğin artırılması ve önceliklerin belirlenebilmesi için oldukça önemlidir.

Sağlık sektörüne tahsis edilen kaynaklardan etkin bir şekilde yararlanabilmek için sağlık ekonomisi ve sağlığa özgü ekonomik değerlendirme ve ölçüm teknikleri bu anlamda yol gösterici olmaktadır (Tatar, 2009). Kaynakların kıt oluşu fırsat maliyeti kavramının gereği olarak karar vericiler için çeşitli alternatifler arasında seçim yapılmasını gerektirir. Bu tercihlerin saptanmasında, fayda ve maliyetlerin tespitinde ekonomik değerlendirme yöntemleri bir araç olarak kullanılmaktadır (Yılmaz ve Aslan, 2019:255).

Sağlık ekonomisinde kullanılan ekonomik değerlendirme yöntemleri; kısmi ekonomik değerlendirme yöntemleri: hastalık maliyeti ya da hastalık yükü, maliyet-minimizasyon analizi ve tam ekonomik değerlendirme yöntemleri: maliyet-etkililik analizi, maliyet-yarar analizi, maliyet-fayda analizi, ve maliyet-sonuç analizi şeklinde sınıflandırılabilir (Yiğit, 2020:21; Yiğit ve Erdem, 2014:215). Bu çalışmada yukarıda sayılan değerlendirme yöntemlerinden fayda-maliyet analizi ve bu tür analizlerde gelecekte ortaya çıkması beklenen fayda ve maliyetleri bugünkü değere dönüştürmek için uygulanan bir faiz oranı olarak tanımlanan sosyal iskonto oranı ele alınmıştır (Broughel, 2020; Ramboud ve Torrecillas, 2006; Harrison, 2010).

Sosyal iskonto oranı, fayda-maliyet analizlerinde kullanıldığından yaygın olarak ampirik çalışmalarda ele alınmaktadır (Evans, 2004; Evans ve Sezer, 2004; Evans ve Sezer, 2005; Azar, 2007; Halıcıoğlu ve Karataş, 2011; Florio ve Sirtori, 2013; Drupp vd., 2015; Daneshmand vd., 2018). Kavrama önem kazandıran hususlardan biri; sosyal iskonto oranına yönelik teorik çalışmaların sınırlı sayıda olmasından dolayı projelerde uygun sosyal iskonto oranının nasıl seçileceğinin belirsizliğini koruyan bir konu olmasıdır (Broughel, 2020; Burges ve Zerbe, 2011). Nitekim fayda-maliyet analizleri başlı başına yüksek derecede belirsizliğe sahip olan karmaşık değişkenlere bağlı bir analiz türüdür (Romero-Castro vd., 2022). Konunun önemini artıran ikinci husus; gelecek nesillere de bir maliyet yüklemesidir. Ramsey (1928:543), bu nedenle gelecekteki ve bugünkü zevklerimiz karşılaştığımızda geleceği hesaba katmamanın ya da küçümsemenin etik olarak savunulamayacak bir durum olduğunu ifade etmektedir. Ulaşım alt yapısı, barajlar ve sulama projeleri, hastaneler, enerji yatırımları vb. kamusal projeler başlangıç için büyük yatırımlar gerektirmek ile birlikte bu projelere ilişkin bakım ve onarım gideri gibi maliyetler gelecek nesillere de yansıdığı için mevcut siyasi iktidarların politikalarında kamusal yatırımların bugünkü verimliliği ve maliyetleri yanında gelecek verimliliği ve maliyetleri arasında bir dengeleme sağlamalarını gerektirmektedir (Campos vd., 2015:4). Bu nedenlerle sosyal iskonto oranının seçimi ekonomistler ve politikacılar açısından tartışmalı bir alanı oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı, sağlık ekonomisi alanında yürütülen fayda-maliyet analizi çalışmaları için sosyal iskonto oranının ne olduğu ve seçimine ilişkin bir çerçeve oluşturmaktır. Bu amaçla, birinci bölümde öncelikle fayda maliyet analizi ve sosyal iskonto oranı arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için tümden gelimci bir yaklaşım ile fayda maliyet analizi, fayda maliyet analizleri için sosyal iskonto oranının önemi ve oranın seçimine etki eden ekonomik ve politik faktörlere değinilmiştir. Daha sonra sosyal iskonto oranının tespit edilmesine yönelik yaklaşımlara yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde, sağlık ekonomisi perspektifinden fayda maliyet analizi açıklanmış, sağlık projelerine dahil edilebilecek/edilmeyecek maliyet türlerine yer verilerek, sağlık ile ilişkili proje veya programlarda kullanılması önerilen iskonto oranlarına yönelik genel bir değerlendirme sunulmuştur.

1. FAYDA-MALİYET ANALİZİ

Fayda-Maliyet Analizi, kamusal projelerin ve alternatif yatırım alanlarının sosyal maliyet ve faydalarını değerlendirmeye yarayan bir ekonomik değerlendirme tekniği olup (Du Preez, 2004:457), büyük buhran sonrası Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Roosevelt'in 1936 yılında "Yeni Düzen" adı verilen ekonomik, siyasal ve sosyal önlemler içerisinde yer alan kamusal yatırımlara, özellikle baraj projelerinin yapıldığı döneme dayanmaktadır (Karayılmazlar ve İşler, 2019:68). Fayda maliyet analizleri, ABD'den sonra 1960'lı yıllarda İngiltere'de yol, köprü vb. ulaştırma projelerinde uygulama alanı bulmuştur. Fransa'da Jules Dupuit tarafından analize ilişkin teorik çerçeve oluşturulmuş ve bu analizden bayındırlık projelerinde yararlanılmıştır. Türkiye'de kullanım alanı bulmaya başlaması ise 1960'lı yıllarda planlı ekonomiye geçiş döneminde olmuştur (İşgüden, 1978:12-15).

Fayda Maliyet Analizi, Refah İktisadına yönelik bir uygulama alanı olup, en önemli koşullarından biri pareto optimalite koşulunun sağlanmasıdır (Brent, 2006; Kirmanoglu, 2017:217-218). Bu bağlamda, toplumsal refahı artırmak hedefi için kaynak dağılımında etkinlik ve bölüşümde adaleti gerçekleştirmeyi sağlayan ve Refah İktisadının Kamu Ekonomisine mal ettiği bir araç olarak değerlendirilebilir (Şataf, 2014:108). Bununla birlikte, fayda maliyet analizi, hükümetlerin karar verme sürecinin temeli olup, toplumun kıt kaynaklarının kullanımı konusunda bilinçli kararlar almak için resmi bir teknik olarak tanımlanabilir. Önerilen bir projenin değerli olup olmadığı, önerilen projenin optimal ölçeği ve proje ile ilgili kısıtlamalara ilişkin soruları yanıtlamaya çalışmaktadır. Ulaşım projeleri, çevresel ve tarımsal projeler, sosyal refah ve eğitim programları, kentsel yenileme, sağlık ekonomisi ve diğer alanlara uygulanabilir bir yöntemdir (Mishan ve Quah, 2007). Kapsadığı alan oldukça geniş olduğundan vergi, ticaret veya gelir politikaları gibi çeşitli alanlarda hükümet kararlarının değerlendirilmesine aracılık etmektedir (Dreze ve Stern, 1987).

Fayda Maliyet Analizinde, özel kesimdeki gelir kavramı "toplumsal fayda"ya, maliyet kavramı "toplumsal maliyet"e ve kar kavramı "net toplumsal fayda"ya dönüşmektedir. Dolayısıyla özel kesim için geçerli olan fayda ve maliyetlerin toplumsal fayda ve maliyetlerden farklılaştığı görülmektedir (İşgüden, 1978:5). Fayda maliyet analizlerinde maliyet ve faydaların belirlenmesi kadar önemli olan bir husus, bu fayda ve maliyetleri bugünkü değerine eşitlemeye yardımcı olan uygun iskonto oranının belirlenmesidir. İskonto oranı, geleceğe yönelik bir sonuç akışının «net bugünkü değeri»nin tahmin edilmesini sağlamaktadır (Costanza vd., 2021). İskonto oranı, sosyal iskonto ve özel iskonto oranı olmak üzere iki türdür. Sosyal iskonto, maliyet ve fayda analizinde toplum açısından ele alınan bir oranken, özel iskonto, özel firmaların kendine özgü ve sınırlı bakış açısını göstermektedir (Chua ve Choong, 2016:37).

Ekonomik değerlendirme çalışmalarında uygun sosyal iskonto oranının belirlenmesi şu açılardan önem taşımaktadır. Birincisi; sosyal iskonto oranını belirlemeye yönelik uygun yöntemin ve sosyal iskonto oranının seçimine bağlı olarak başlangıç maliyetleri ve müteakip fayda akışları olan projeler, düşük bir iskonto oranı ile pozitif bir net bugünkü değer sağlarken, yüksek bir iskonto oranı negatif bir net bugünkü değer elde edilmesine neden olabilir. İkincisi, uygun sosyal iskonto oranının belirlenmesi ile hem kuşak içi ve hem de nesiller arası yükün doğru tahmin edilmesine olanak sağlanmaktadır (Moore vd., 2004).

1. 1. Sosyal İskonto Oranı

Sosyal iskonto oranı, kamu yatırımlarına ilişkin gelecekteki olası fayda ve maliyetlerin değerini bugünkü değerine eşitlemek üzere kullanılan oranı ifade etmektedir. Warusawitharana (2014), sosyal iskonto oranını altyapı ve diğer kamu projelerinin maliyet fayda analizlerinde kullanılan faiz oranı olarak tanımlamaktadır. Zhuang ve diğerlerine göre (2007:2) sosyal iskonto oranı; kamu yatırım projelerinin yarattığı fayda ve maliyetler için gelecekte ortaya çıkacak olanlara, daha yakın zamanda olanlardan daha küçük ağırlıklar vererek, tüm maliyet ve faydaların bugünkü değerleri açısından ifade edilmesidir. Onlara göre bu oran, bir toplumun bugünkü refahının gelecekteki refahına ilişkin göreceli değerini yani fırsat maliyetini göstermektedir. Florio ve Sirtori (2013:4)'ye göre sosyal iskonto oranı, ekonomik analizlerde tüm toplum için sermayenin fırsat maliyeti olarak kullanılan oranı ifade etmektedir. Proje finansmanı için gereken sermayenin fırsat maliyeti ise faizdir (Campos, vd., 2015:13). Ülke Keskin ve Demir (2018:759) ise sosyal iskonto oranını, "paranın ulusal ekonomi açısından yatırıma harcanmasına değer faiz oranıdır" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu açıdan sosyal iskonto oranı için genellikle devlet tahvili gösterge faiz oranından yararlanılmaktadır (Karayılmazlar ve İşler, 2019:76). Piyasa faiz oranının kullanımını makul kılan önemli bir gerekçe ise açıklanmış tercih ilkesidir. Bu ilkeye göre; piyasa faiz oranının kullanımı ile gelecekteki tercihlere yönelik bir sosyal politikanın geçmiş tüketime göre ölçülmesi sağlanmaktadır (Chaplin ve Leahy,

2004:1266-67). Bu bağlamda; sosyal iskonto oranı, bir toplumun mevcut tüketimini gelecekteki tüketimi ile değiş tokuş etmeye istekli olma oranını ölçmekte ve ekonomik birimler ile politika yapımcıların daha iyi kararlar almasına aracılık etmektedir (Mozayani vd., 2021:191). Başka bir bakış açısıyla; özel sektördeki yatırımın marjinal getiri oranı, kamu yatırımlarının fırsat maliyeti (yani bu yatırımın bir sonucu olarak vazgeçilen özel tüketim ve yatırımın değeri) ve bir kamu projesinin sonucunda ülkenin toplam varlıklarından elde edilen getirideki değişim ve kamu yatırımının risk fiyatı olarak tanımlanmaktadır (Song, 2017:79).

Fayda ve maliyetlerin bugünkü değerine indirgenmesinin nedeni gelecek ile ilgili belirsizlik yanında gelecek ve bugünkü nesil arasında adalet, eşitlik ve kaynakların sürdürülebilirliğini sağlamaktır (Ramboud ve Torrecillas, 2006). Gelecekteki iskonto oranları, tüketimdeki artış ve yatırımın geri dönüş oranlarındaki bilinmezlik nedeniyle belirsizdir (Arrow vd., 2013:350). Bu belirsizliğe karşı geleceğe yönelik iskonto oranlarının saptanması konusu gelecek nesillere aktarılan yük olarak görülmektedir. Ekonomideki belirsizlikler, bilhassa uzun süreli projelerde verilecek olan yatırım kararlarında riskleri de barındırdığından yüksek iskonto oranları bu yatırımlar için bir sigorta niteliği taşımaktadır. Belirsizliklere rağmen uzun süreli ve yüksek maliyetli projelerde iskonto oranının düşük tutulması ülkenin kaynaklarının yanlış alanlara yönlendirilmesine neden olabilir (Bağdatlı ve Akbıyıklı, 2015:69). Belirsizliğe rağmen azalan iskonto oranının kullanımını öneren yaklaşımların dayandığı argümanın iki temel çerçevesi bulunmaktadır. Birincisi, sosyal planlamacı bakış açısıdır. Riskten kaçınma ve belirsizliğe karşı iskonto oranı yatırım dönemi boyunca düşüş göstermektedir. İkincisi, beklenen net bugünkü değer yaklaşımıdır. Normatif bir bakış açısına sahip olan bu yaklaşımda azalan iskonto oranı sabit bir değere eşitlenmektedir (Broughel, 2020). Sosyal iskonto oranı, bir projenin sosyal maliyetlerinin ve faydalarının net bugünkü değerini hesaplamak için kullanılıyorsa ve bulunan net bugünkü değeri pozitifse bu projenin verimliliğinin veya servet artışının pozitif olduğunu ifade etmektedir (Harrison, 2010:16). Net bugünkü değeri negatifse kaynakların ekonomik açıdan daha yüksek getiri elde edilebilecek farklı alanlara yönlendirilmesi daha doğru bir karar olacaktır (Uzunkaya ve Uzunkaya, 2012:2).

Kamusal kaynaklar ile sağlanan projelerde kamusal kaynakların tahsisi açısından sosyal iskonto oranı oldukça önemlidir. Fayda maliyet analizlerinde sosyal iskonto oranının uygun kullanılmamasına bağlı olarak kaynakların yanlış tahsisi söz konusu olabilmektedir (Baumol,1968:788). Sosyal iskonto oranının olması gerekenden daha düşük ya da yüksek olarak seçimi ve iskonto oranının belirlenmesi konusunda gösterilen keyfilik uygulamada sorunlar yaşanmasına, özellikle sağlık ve sosyal güvenlik ile ilgili regülasyonlarda tehditlerin olduğundan düşük algılanmasına neden olmaktadır (Oğuz ve Benli, 2018:30). Nitekim yüksek bir iskonto haddinin belirlenmesi uzun vadeli ve sosyal olarak değerli kamu projelerinin yürütülmesine engel oluşturmaktadır. Çünkü politik nedenler yakın gelecekte fayda sağlayabilecek projelerin tercih edilmesine neden olabilir (Daneshmand vd., 2018). Bununla birlikte teknik açıdan çok iyi bir fayda-maliyet analizi yapılmış olsa da, nihai karar vericiler politikacılar olduğundan oy kaygısı ile yatırımın maliyetleri ile ilgilenmemeleri söz konusu olabilmektedir (Aktan ve Sakal, 1999).

Politik seçimler ile de oldukça ilişkili olan sosyal iskonto haddinin yüksek ve düşük oranlarda seçilmesinin neden olacağı sonuçlar açısından Parfit (1981) altı argümandan söz etmektedir. Bunlar:

1) Gelecek ile ilgili öngörülerin yanlış olma ihtimalinden dolayı zamana dayalı bir indirgeme oranı yerine olasılığa dayalı iskonto oranını daha makul bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

2) Bir yatırım projesinden çok uzun yıllar sonra elde edilecek bir fayda yerine bugün elde edilecek bir faydayı daha değerli görerek fırsat maliyetine vurgu yapmaktadır.

3) Gelecekte yerimizi alacak olan kişilerin refah açısından daha iyi olacağına inanmaktadır.

4) Bugün indirgeme oranı kullanılmazsa bir projenin zaman içinde süresiz olarak sağlayacağı faydalar için şimdiki zamanda aşırı fedakarlık ile karşılaşılmasına neden olacağını ifade etmektedir.

5) Gelecek nesiller üzerindeki etkileri göz önünde bulundurarak indirim oranının belirlenmesidir.

6) Demokrasi argümanından dolayı uygulanacak indirim oranının seçmenler üzerindeki etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle sosyal iskonto oranının seçimine ilişkin nihai sorumluluğun, demokratik meşruiyete ve sorumluluğa sahip olan sosyal kurumlara ait olması gerekmektedir (Schad ve John, 2012: 143). Saydığımız nedenlerle bu bölümde, kamusal projelerde kaynakların tahsisine yön

verme konusunda büyük bir öneme sahip olduğuna inandığımız sosyal iskonto oranının hangi yöntemlerden yararlanarak tespit edildiğine yer verilmiştir.

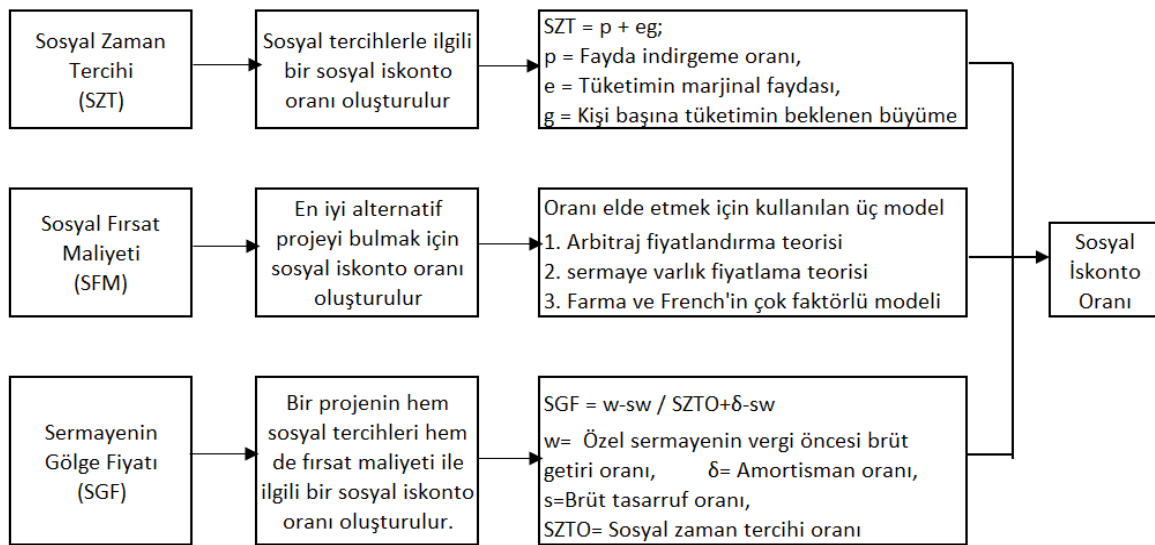
1. 2. Sosyal İskonto Oranının Belirlenme Yöntemleri

Sosyal iskonto oranının belirlenmesinde temel olarak tanımlayıcı yaklaşım ve kuralcı yaklaşım olmak üzere Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin kullandığı ayrıma dayanan ikili bir yaklaşım bulunmaktadır (Arrow, 1995). Tanımlayıcı yaklaşımın temelinde Pareto etkinliği bulunmaktadır. Bu yaklaşımda marjinal zaman tercihi oranı (tüketicilerin görüşünü temsil eder), sermayenin sosyal maliyeti (yatırımcıları temsil eder) veya her ikisinin ağırlıklı ortalamasına göre hesaplanan bir sosyal iskonto oranının kullanılması tercih edilmektedir (Campos vd., 2015). Kullanılan yöntemlerin odak noktasının tüketim ya da yatırım olduğu söylenebilir. Odak noktası yatırım olduğunda genellikle sermayenin fırsat maliyetine vurgu yapılmaktadır. Tüketim olduğunda ise tüketicinin marjinal zaman tercihi oranı ya da tüketim faiz oranına göre maliyet fayda analizleri değerlendirilmektedir (Harrison, 2010:27). Her ikisinin ağırlıklı ortalamasına göre hesaplanan sosyal iskonto oranında ise sermayenin sosyal fırsat maliyeti ve sosyal zaman tercihi oranı uygun ağırlıklarla sosyal iskonto oranına ek olarak dahil edilmektedir. Ağırlıkların değerlendirilmesi konusu ise bu yöntemin başlıca zorluğunu oluşturmaktadır (Sheluntsova, 2009:715).

Kuralcı yaklaşım ise daha çok tanımlayıcı yaklaşımın tamamlayıcısı durumunda olup, bu yaklaşımda uzun vadeli projeler için gelecekteki değerlere uygunluk sağlayabilmek adına azalan bir iskonto oranının kullanılması benimsenmektedir (Campos vd., 2015).

Sosyal iskonto oranının hesaplanmasında bir diğer alternatif yöntem de sermayenin gölge fiyatından yararlanmaktır. Bu yöntem, tüm maliyet ve faydaların tüketimdeki karşılık gelen değişikliklere dönüştürülmesini içermektedir (Sheluntsova, 2009:715). Bu çalışmada, literatürden elde edilen bilgiler doğrultusunda sosyal iskonto oranını hesaplamak için özellikle ekonominin kamu kesiminde kullanılan yöntemlerden en yaygın olanları; sosyal zaman tercihi yöntemi, sermayenin sosyal fırsat maliyeti yöntemi ve sermayenin gölge fiyatı yöntemi ele alınmıştır (Evans, 2004; Evans ve Sezer, 2004; Evans ve Sezer, 2005; Azar, 2007; Sheluntsova, 2009; Halicioğlu ve Karataş, 2011; Florio ve Sirtori, 2013; Drupp vd., 2015; Daneshmand vd., 2018; Zhuang vd., 2007; Kazlauskiene, 2015; Lipkan vd., 2018). Bu yöntemler arasında sosyal iskonto oranının belirlenmesi için uygun yöntemin hangisi olduğuna dair belirgin bir kanı bulunmamaktadır (Al Yaqoobi ve Ausloos, 2022).

Sosyal zaman tercihi yöntemi, sermayenin sosyal fırsat maliyeti yöntemi ve sermayenin gölge fiyatı yönteminden yararlanarak sosyal iskonto oranına nasıl ulaşıldığı Şekil-1'de özetlenmiştir.

Şekil: Sosyal İskonto Oranını Hesaplama Yöntemleri

(Kaynak: Chua ve Choong, 2016:38)

Sosyal zaman tercihi yöntemi, bugün ve gelecekteki tercihler arasında bir seçim yapmayı gerektirdiğinden Arrow (1995)'un işaret ettiği gibi zamanlar arası bir tahsis işlemi olup, kararlar şimdiki nesil tarafından verilmekte, sonuçları ise gelecek nesiller tarafından hissedilmektedir. Bu açıdan sosyal zaman tercihinin, toplumun kamu projelerinden bugün elde edebileceği faydaların gelecekte elde edilmesi muhtemel faydalara tercih edilmesini yansıtan bir yöntem olduğu söylenebilir (Zhuang vd., 2007:4). Bu yöntemeye göre; sosyal iskonto oranının belirlenmesi için iki yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşım; sosyal zaman tercihi oranını devlet tahvilleri ve diğer düşük riskli menkul kıymetlerin vergi sonrası getiri oranına eşitlemektir. Piyasada geçerli olan cari faiz haddinin kullanılmasını öneren bu yaklaşımda belirsizlik ve risk, faiz haddinin para politikasından etkilenmesi, toplumun bugünü geleceğe tercih etmesi gibi bir salt miyopluk davranışına sahip olması, gelecek nesillerin refahına ilişkin tercihlerinin tam olarak bilinmemesi, bireylerin kendi tüketimine gelecek nesillerin tüketiminden daha fazla önem vermesi gibi nedenlerle piyasa faiz oranı etkin olarak görevini yapamamaktadır (Aktan & Sakal, 1999).

Sosyal zaman tercihi yöntemi kapsamında sosyal iskonto oranının belirlenmesi için ikinci yaklaşım; Ramsey'in ekonomik büyümeye dayalı formülünden yararlanılmasıdır. Literatürde genellikle sosyal zaman tercihi yaklaşımı Ramsey formülü ile özdeşleşmiş durumdadır. Bu formül kamusal yatırımların özel tüketimi azaltacağı varsayımına dayanmaktadır (Warusawitharana, 2014).

Ramsey formülü (1) numaralı eşitlikte ifade edilmiş olup, zaman sosyal zaman tercihi oranının iki bileşeni bulunmaktadır. Bunlar; zaman tercihi ve servet etkisidir. Formüle göre:

$$\text{Sosyal Zaman Tercihi (SZT)} = p + eg \quad (1)$$

SZT= Zaman tercihi, kişi başına tüketimde herhangi bir değişiklik olmadığı varsayılarak, tüketim ve kamu harcamalarının zaman içinde iskonto edildiği orandır.

p = Fayda indirgeme oranı (saf zaman tercihini ve felaket riskini içermektedir)

e = Tüketimin marjinal faydası

g = Kişi başına tüketimin beklenen büyüme hızını ifade etmektedir.

(eg) birlikte servet etkisi olarak ifade edilmektedir.

Servet etkisi, gelecekteki tüketimin mevcut tüketime göre daha yüksek olacağı ve daha düşük bir faydaya sahip olmasının beklendiğinden hareketle, zaman içinde kişi başına tüketimde beklenen büyümeyi yansıtmaktadır (Treasury, H.M., 2022:116).

Sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak yürütülen ampirik çalışmalar değerlendirildiğinde, tespit edilen sosyal iskonto oranları şu şekilde özetlenebilir. Azar (2007)'in, çalışmasında ABD için %5.01 ve %6.17 arasında bulunmuştur. Daneshmand vd. (2018)'nin çalışmalarında, İran'daki gıda talebi fonksiyonuna ilişkin 1990-2015 aralığı zaman serisi kullanılarak sosyal zaman tercihi yöntemine göre İran için sosyal iskonto oranı %5.8 olarak tahmin edilmiştir. Drupp vd. (2015) çalışmasında, Ramsey Kuralından yararlanarak 200'den fazla akademisyen üzerinde yapılan bir anketin bulguları değerlendirilmiş ve sosyal iskonto oranı % 2.27 olarak önerilmiştir. Evans (2004)'in çalışmasında sosyal zaman tercihi yöntemini kullanarak Fransa için 1970-2001 yıllarına dair bir hesaplama yapmış ve Fransa için iskonto oranının %3.8 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Evans ve Sezer (2004)'in çalışmalarında ise yine Sosyal Zaman Tercihi Yöntemi kullanılarak Avustralya, Fransa, Almanya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD ülkelerine ait sosyal iskonto oranı hesaplanmıştır. Bu altı ülke için sosyal iskonto oranının %3.5-%5 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Evans ve Sezer (2005)'in sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak yürüttüğü diğer bir çalışmada Avrupa Birliği (AB) ülkeleri için marjinal ve ortalama gelir vergisi oranlarından yararlanılarak bu ülkelerde sosyal iskonto oranı %3-5,5 arasında tahmin edilmiştir. Florio ve Sirtori (2013)'nin çalışmasında sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak 2000-2018 dönemindeki yirmi AB ve OECD ülkesi için kişi başına ekonomik büyüme trendi incelenmiştir. Sosyal iskonto oranı, farklı refah ve gelecek beklentisi söz konusu olan ülkeler bu için farklı düzeyde tespit edilmiştir. Uyum fonuna uygun olmayan 12 ülke için 2,41 bulunmuştur. Değerlendirilen ülkelerden İtalya en küçük orana sahip olup, bu oran %1,13, İsveç ise en yüksek orana sahip olup %3,80'dir. Uyum fonuna uygun olan 9 üye devlette ise %5,66 olarak belirlenmiştir. Halicioğlu ve Karataş (2011)'in çalışmalarında, sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak Türkiye'de 1980-2008 yılları arasındaki gıda talebi verileri yardımı ile sosyal iskonto oranı Türkiye için %5,06 olarak bulunmuştur. Lopez (2008), Ramsey Kuralından yararlanarak Dokuz Latin Amerika Ülkesi (Argentina, Bolivia, Brazil, Chile, Colombia,

Honduras, Nicaragua, Mexico, Peru) üzerinde bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmasında, sosyal planlamacıların büyüme beklentilerine bağlı olarak sosyal iskonto oranının farklılaşabileceğini tespit etmiştir. Örneğin, düşük büyüme beklentisi durumunda sosyal iskonto oranının %3-4 arasında, yüksek büyüme beklentisi durumunda %5-7 arasında değişebileceği belirtilmiştir. Ayrıca projenin geleceğine dayalı olarak, 25 yıllık projeler için %4,4, 50-100 yıllık projeler için %3,9 iskonto oranı önerilmiştir. Moore vd. (2020)'nin, sosyal zaman tercihi yöntemini kullanarak 17 Latin Amerika ülkesi üzerinde yürütülen çalışmalarında oranın yüzde 3.77 olmasını önermişlerdir. Pearce ve Ulph (1995)'un çalışmasında sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak Birleşik Krallık'ta 1951-1992 yılları arasında kişi başına gerçek tüketimdeki büyüme verileri ile sosyal iskonto oranı 2.4%. alt ve üst sınır tahminleri ise % 2-4 aralığında tespit edilmiştir. Schad ve John (2012), sosyal iskonto oranını ölçümlemek için sosyal zaman tercihi yönteminden yararlanarak piyasa davranışlarını faiz oranları aracılığı ile ele almışlardır. Ayrıca tahminlerinde Ramsey eşitliğinden yararlanmışlardır. Almanya'nın 1970-2006 yılları arasındaki yiyecek talebi ve gelir vergisi oranlarına ilişkin veriler kullanılarak elde edilen sonuçlar kapsamında Almanya için sosyal iskonto oranı yaklaşık %3 olarak tahmin edilmiştir. Percoco (2008)'nin çalışmasında kişisel vergilendirme ve gıda modellerine olan talep dikkate alınarak, İtalya için 1980-2004 döneminde kişi başına tüketimin ortalama büyüme oranı kullanılmış ve sosyal iskonto oranı %3.7-3.8 olarak tahmin edilmiştir. Gürlük (2016)'nın çalışmasında, gelişmekte olan ülkeler için %10-15 aralığında bir sosyal indirgeme oranı tercih edilirken; gelişmiş ülkeler %2-5 düzeyinde bir sosyal indirgeme oranı tercih etmektedir.

Sermayenin sosyal fırsat maliyeti yöntemi, kamusal projelerde kullanılan fonlar için, bu fonlar ile en iyi fayda sağlanabilecek alternatif kullanımın toplumsal bağlamda değerini ifade etmek üzere kullanılan bir ölçüdür (Feldstein; 1964:361). Sosyal fırsat maliyeti, bir toplumdaki tüketim maliyetini ya da zaman içerisinde tahakkuk eden geliri ölçmek için kullanılmakla birlikte, yatırımcının vazgeçilen alternatif yatırımlar için tazminat olarak talep ettiği asgari miktarı da yansıtmaktadır. Mükemmel işleyen bir piyasada, bu iki oranın aynı olması beklenmektedir ancak piyasa aksaklıkları ve dışsallıklar (vergiler, asimetric bilgi gibi) nedeniyle bu oranlar eşit olamamaktadır (Al Yaqoobi ve Ausloos, 2022).

Sermayenin sosyal fırsat maliyeti yönteminin, özellikle az gelişmiş ülkelerde geçerli olduğu düşünülmektedir (Akalin, 1980:62). Bu yöntem göre, bir kamu projesine ayrılan kaynak, başka bir projeden vazgeçilmesini gerektirir. Bu nedenle, kaynakların kullanımının optimize edilebilmesi için tercih edilen kamu projesinin kazancının en az vazgeçilen projenin kazancına eşit olması gerekmektedir. Alternatif projenin getiri oranı, tercih edilen kamu projesine karar verilmesi durumunun toplumsal maliyetini ifade etmektedir (Aktan & Sakal, 1999). Bu yaklaşımda, arbitraj fiyatlandırma teorisi, sermaye varlığı fiyatlandırma modeli ve Fama ve French'in çok faktörlü modelinden yararlanılmaktadır. Bu modelleri geliştirmenin amacı ise pazarın belirli bir projeden ne almayı beklediğinin tahmin edilmesidir (Chua ve Choong, 2016:41)

Sermayenin gölge fiyatı yöntemini detaylandırmadan önce gölge fiyatların ne anlama geldiğini tanımlamak gerekirse; gölge fiyatlar, İşgüden ve Turanlı (1992:135)'ya göre; "piyasada gözlemlenen fiyatların yetersiz olduğu, ya da fiyatın hiç oluşmadığı durumlarda toplumsal fayda ve maliyetleri yansıtmaları için mallara ve faktörlere bağlanan fiyatlardır". Gölge fiyatlar, fayda maliyet analizlerinde çevre, iklim ve insan sağlığı gibi konularda fayda ve maliyetlere sayısal değerler verilerek ölçüm yapılmasını kolaylaştırmaktadır (İpek, 2016:37). Özellikle kamusal projelerde fayda ve maliyetlerin ölçülmesinde gölge fiyatlar ve iskonto oranından yararlanılmakta olup, bunun temel nedenleri; piyasanın tam rekabetten uzaklaşması, tam istihdamın gerçekleşmemesi ve dışsal ekonomiler olarak sıralanabilir (Karayılmazlar ve İşler, 2019:75). Gölge fiyatlardan yararlanarak yapılan ekonomik analizlerde, iskonto oranının seçimi önemlidir. İskonto oranının yüksek seçimi halinde gelecek kuşaklara önem verilmediği düşünülebilir. Bu açıdan oranının düşük tutulması sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için de önem taşımaktadır (Gürlük, 2021:244). Sermayenin gölge fiyatı formül (2) den yararlanarak tespit edilebilmektedir (Chua ve Choong, 2016).

$$\text{Sermayenin Gölge Fiyatı (SGF)} = w - sw / \text{SZTO} + \delta - sw \quad (2)$$

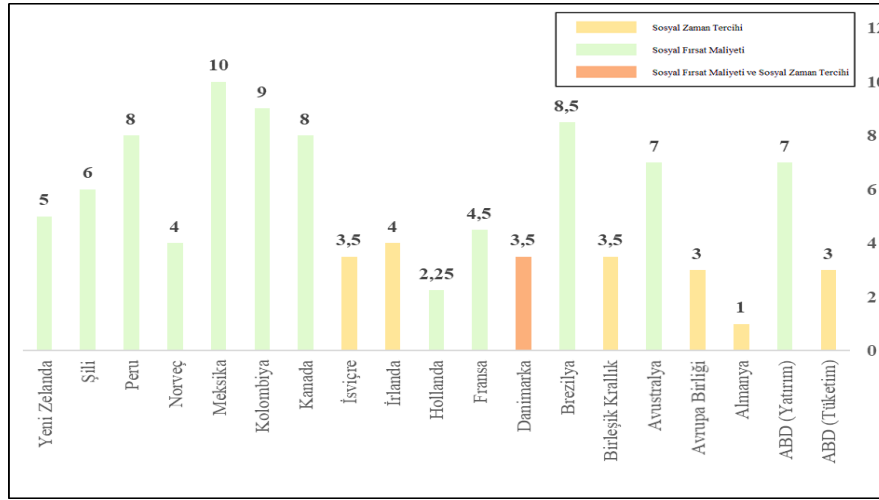
w= Özel sermayenin vergi öncesi brüt getiri oranı,

δ = Amortisman oranı,

s= Brüt tasarruf oranı,

SZTO= Sosyal zaman tercihi oranını ifade etmektedir.

Gölge fiyat, bir mal veya hizmetin gözlemlenen piyasa fiyatının yerine geçen bir fiyat türü olduğu için bu yöntem ile tüm maliyetler ve faydalar tüketimdeki karşılık gelen değişikliklere dönüştürülmekte ve daha sonra iskonto oranı olarak sosyal zaman tercihi oranı kullanılmaktadır (Sheluntsova, 2009:175). Bu bağlamda sosyal zaman tercihi yöntemi de, kamu yatırımlarının özel sektör yatırımları üzerindeki dışlama etkisi benzeri herhangi bir etkisinin veya tüketimde meydana gelen bozulmaların gölge fiyatlar üzerinden değerlendirilerek genişletilmesini içermekte ve bu fiyat sermayenin gölge fiyatı olarak adlandırılmaktadır (Groom vd., 2022). Sermayenin gölge fiyatı yaklaşımı, sosyal zaman tercihi oranı ve sermayenin fırsat maliyeti yaklaşımlarındaki eksiklikleri gidermek ve her iki yaklaşımı birleştirmek için geliştirilmiş olup, bu yaklaşıma göre indirgeme oranının tahmini her farklı proje için yeniden hesaplama gerektirdiğinden yatırım kararlarına ilişkin süreçleri karmaşıktır. Bu nedenle uygulanması zordur (Uzunkaya ve Uzunkaya, 2012:9). Dünya genelinde kullanılan sosyal iskonto oranlarına ve yöntemlerine Grafik-1’de yer verilmiştir.

Grafik 1: Dünya Genelinde Sosyal İskonto Belirleme Yöntemleri ve Oranları (%)

Kaynak: Groom vd., (2022)’dan yararlanarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Dünya genelinde sosyal iskonto belirleme yöntemlerinin ifade edildiği Grafik-1 incelendiğinde ülkenin gelişmişlik düzeyi fark etmeksizin yaygın bir şekilde sosyal fırsat maliyeti yönteminden yararlanıldığı görülmektedir. Sosyal zaman tercihi yaklaşımı; İsviçre, İrlanda, Birleşik Krallık, Avrupa Birliği ülkeleri, Almanya ve ABD’de tercih edilmektedir. ABD’de tüketim ve yatırım için farklı yöntemlerden yararlanılmaktadır. Danimarka ise her iki yöntemin ağırlıklı ortalamasını kullanmaktadır. İskonto oranları değerlendirildiğinde sosyal zaman tercihi yöntemini tercih eden ülkelerde en yüksek iskonto oranının %4 olduğu görülmektedir. Sosyal fırsat maliyeti yönteminden yararlanan ülkeler ise %4-12 aralığında bir iskonto oranından yararlanmaktadır. Hollanda bu durumun istisnasını oluşturmaktadır (iskonto oranı %2,25’tir).

Kamusal projelerde fayda maliyet analizleri için uluslararası kuruluşlarca hazırlanan kılavuzlar da uygun sosyal iskonto oranının ne olması gerektiğine yönelik önerilerde bulunmaktadır. Dünya Bankası 10-12%, Amerikalılar Arası Kalkınma Bankası 12%, Asya Kalkınma Bankası 10-12%, Afrika Kalkınma Bankası 10-12%, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası 10% oranında sosyal iskonto oranından faydalanılmasını önermektedir (Campos vd., 2015:35). Oranlar incelendiğinde önerilen indirim oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

“Guide to Cost-Benefit Analysis of Investment Projects European Economic appraisal tool for Cohesion Policy, 2014-2020” (Sartori vd.,2014:55) isimli kılavuzda Avrupa Komisyonu, 2014-2020 programlama döneminde uyum ülkelerindeki büyük projeler için sosyal indirgeme oranı olarak %5, diğer üye devletler için %3 sosyal iskonto oranının kullanılması tavsiye edilmektedir. Sosyal iskonto oranının seçimi, projelerin türüne bağlı olup uzun çevresel etkileri olan yatırım projeleri için AB yönergelerince %3-5 arası uygun iskonto oranı olarak önerilmektedir (Chen vd.,2022:6). Benzeri şekilde Birleşik Krallık Hazinesi’nin Değerlendirme ve Değerlendirmeye İlişkin Merkezi Yönetim Rehberi (2022)’nde de uzun vadede etkileri olan projeler için Tablo-1’de yer alan ve uzun vadede azalan iskonto oranlarının kullanılması önerilmektedir.

Tablo 1: Uzun Vadede Azalan İskonto Oranları

Yıl	0-30	31-75	76-125
Sosyal Zaman Tercih Oranı (Standart)	3.50%	3.00%	2.50%
Sosyal Zaman Tercih Oranı (Azaltılmış oranlı SZTO=0)	3.00%	2.57%	2.14%
Sağlık (Standart)	1.50%	1.29%	1.07%
Sağlık (Azaltılmış oranlı SZTO=0)	1.00%	0.86%	0.71%

(Kaynak: HM Treasury, 2022:119).

Projenin süresi arttıkça, uygulanan iskonto oranının azaldığı görülmektedir. Hem standart hem de azaltılmış oranlı sosyal zaman tercihi oranı net bugünkü sosyal değere ilişkin değerlendirme sonuçlarına ilave edilmelidir. Çünkü böylece saf zaman tercihinin dayalı nesiller arası servet transferi hesaplanabilmektedir (HM Treasury, 2022:119).

2. SAĞLIK HİZMETLERİNDE FAYDA-MALİYET ANALİZİ

Fayda-Maliyet Analizinden de bir ekonomik değerlendirme tekniği olarak sağlık ekonomisi alanında yararlanılmaktadır. Sağlık ekonomisinde kullanılan ekonomik analizlerin rolü sağlık ve sağlıkla ilişkili diğer kamu harcamalarının düzeylerine ilişkin zımni değerleri ortaya çıkararak hesap verebilir karar almayı sağlamaktır (Claxton vd., 2019). Sağlık ekonomisinde ekonomik değerlendirme yöntemleri iki ya da daha fazla sağlık müdahalesinin maliyetlerini ve etkilerini karşılaştırmak için de kullanılabilir (Doğan vd.,2019:155). Sağlık proje ya da programlarının seçimi için önemli noktalardan biri, tüm maliyet ve faydaların aynı yıl içerisinde meydana gelmemesidir. Bu nedenle toplam maliyet ve faydalar belirlenen bir oran üzerinden net bugünkü değerine indirgenerek değerlendirme yapılmaktadır (Yılmaz ve Aslan, 2019; Kirmanoglu, 2017:220-225). Bununla birlikte, fayda maliyet analizlerinde insan hayatına ilişkin parasal değerler belirlenerek düzenleyici otoritelerin bu değerler üzerinden karar vermeleri gerekebilmektedir (Oğuz ve Benli, 2018:34).

Fayda maliyet analizlerinde kullanılan sağlık değeri birimi, kaliteye ayarlanmış yaşam yılı, yani QALY (quality adjusted life years) tekniğiyle, çıktıların ölçülmesinde kullanılan ölçüt ise sakatlığa ayarlanmış yaşam yılı (DALY-disability adjusted life years) olarak ifade edilmektedir (Yılmaz ve Aslan, 2019:264).

Tıpkı kamusal bir projede olduğu gibi sağlık projelerinde ve programlarında da analizciler öncelikle projeye ya da programa ilişkin reel ya da parasal fayda ve maliyetleri değerlendirmektedir. Ülkemizde sağlık hizmetleri sektöründe son yıllarda yaşanan gelişmeler, özel sağlık kurumları arasında artan rekabet, yapılan yasal düzenlemeler ile hastaların özel hastanelerden de hizmet almasının yolunun açılması hastanelerin maliyet unsurlarını çeşitlendirmektedir. Sağlıklı bir maliyet kontrolü yapabilmek için maliyet unsur ve içeriklerinin iyi belirlenmesi gerekmektedir (Karasioğlu ve Çam, 2008:18).

Sağlık hizmetleri nitelik olarak hasta, sağlık personeli, hastane, sağlık hizmetini finanse eden kurumlar ve toplum gibi farklı perspektiflerden farklı fayda ve maliyetlere neden olmaktadır. Farklı taraflar açısından sağlık hizmetleri ile ilgili yapılabilecek ekonomik bir analiz için Tablo-2’de yer alan maliyet kalemleri dikkate alınabilir.

Tablo 2: Sağlık Hizmetleri İle İlgili Ekonomik Bir Analizde Maliyet Türleri

Maliyet Türleri	Perpektife Bağlı Olarak Analize Dahil Edilen (Evet) ve Edilmeyen (Hayır) Maliyetler				
	Hasta	Doktor	Hastane	Ödeme yapan Muhatap	Toplum
Doğrudan Tıbbi Maliyetler					
Doktor Zamanı	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Diğer Sağlık Personellerinin Zamanı	Hayır	Evet	Evet	Evet	Evet
İlaçlar	Evet	Hayır	Evet	Evet	Evet
Medikal Cihazlar	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Evet
Laboratuvar Testleri	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Evet
Doğrudan Tıbbi Olmayan Maliyetler					
Yönetim	Hayır	Hayır	Evet	Evet	Evet
Fiziksel Özellikler (klinik, ofis,	Hayır	Hayır	Evet	Hayır	Evet
Araç ve Gereçler (telefon, elektrik vb)	Hayır	Evet	Hayır	Evet	
Hastaların seyahat masrafları	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
Geçici İşe Alınan Hasta Bakıcı	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
Dolaylı Maliyetler					
Hekim Ziyareti İçin İzin Kullanımı	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
Hasta ve iyileşirken İzin Kullanımı	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Evet
Hastayken Geçici Yardımcı Tutmak	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Evet

(Kaynak: Meltzer, 2001: 994).

Tablo-2’de hasta, sağlık personeli, hastane, sağlık hizmetini finanse eden kurumlar ve toplum gibi farklı perspektiflerden ekonomik bir analize dahil edilmesi gereken ve dahil edilmemesi gereken doğrudan tıbbi ve tıbbi olmayan ile dolaylı maliyetler görülebilmektedir.

2013 yılında Konsolide Sağlık Ekonomik Değerlendirme Raporlama Standartları Beyanı adı altında sağlık ekonomisi değerlendirmeleri için tanımlanabilir, yorumlanabilir ve karar vericilere ortak bir bakış açısı sunulmasını sağlayacak bir kılavuz yayımlanmıştır. Bu kılavuz 2022 yılında güncellenmiş olup, maliyet analizini inceleyen veya hem maliyetleri hem de sonuçları inceleyen analizler için 28 maddelik bir kontrol listesi ile bu maddelerin her biri için tavsiyeler sunulmaktadır (Husereau vd., 2022). Bu 28 maddelik kontrol listesi Tablo-3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Konsolide Sağlık Ekonomik Değerlendirme Raporlama Standartları

Bölüm/Başlık	Madde No	Raporlama Kılavuzu
Başlık	1	Çalışmayı ekonomik bir değerlendirme olarak tanımlayın ve karşılaştırılan müdahaleleri belirtin.
Özet	2	Bağlamı, temel yöntemleri, sonuçları ve alternatif analizleri vurgulayan yapılandırılmış bir özet sağlayın.
Giriş		
Arka plan ve hedefler	3	Çalışmanın bağlamını, çalışma sorusunu ve politika veya uygulamada karar vermeyle pratik ilişkisini belirtin.
Yöntemler		
Sağlık ekonomisi analiz planı	4	Bir sağlık ekonomisi analiz planının geliştirilip geliştirilmediğini belirtin.

Çalışma nüfusu	5	Çalışan nüfusun özelliklerini (yaş aralığı, demografi, sosyoekonomik veya klinik özellikler gibi) tanımlayın.
Olay yeri ve konum	6	Bulguları etkileyebilecek ilgili bağlamsal bilgiler sağlayın.
Karşılaştırmalar	7	Karşılaştırılan müdahaleleri veya stratejileri ve neden seçildiğini açıklayın.
Perspektif	8	Çalışma tarafından benimsenen bakış açıları ve neden seçildiğini belirtin.
Zaman ufku	9	Çalışma için zaman ufkunu ve neden uygun olduğunu belirtin.
İskonto oranı	10	İndirim oran(lar)ını ve seçilme nedeni bildirin.
Sonuçların seçimi	11	Fayda(lar) ve zarar(lar)ın ölçüsü olarak hangi sonuçların kullanıldığını açıklayın.
Sonuçların ölçümü	12	Fayda(lar) ve zarar(lar)ı yakalamak için kullanılan sonuçların nasıl ölçüldüğünü açıklayın.
Sonuçların değerlendirilmesi	13	Sonuçları ölçmek ve değerlendirmek için kullanılan popülasyonu ve yöntemleri tanımlayın.
Kaynakların ölçülmesi ve değerlendirilmesi	14	Maliyetlerin nasıl değerlendirildiğini açıklayın.
Para birimi, fiyat tarihi ve dönüştürme	15	Tahmini kaynak miktarlarının ve birim maliyetlerinin tarihlerini, ayrıca para birimini ve dönüştürme yılını bildirin.
Modelin gerekçesi ve açıklaması	16	Modelleme kullanılıyorsa, ayrıntılı olarak ve neden kullanıldığını açıklayın. Modelin herkese açık olup olmadığını ve nereden erişilebileceğini bildirin.
Analitikler ve varsayımlar	17	Verileri analiz etmek veya istatistiksel olarak dönüştürmek için herhangi bir yöntemi, herhangi bir ekstrapolasyon yöntemini ve kullanılan herhangi bir modeli doğrulamak için yaklaşımları tanımlayın.
Heterojenliği nitelendirme	18	Alt gruplar için çalışmanın sonuçlarının nasıl değiştiğini tahmin etmek için kullanılan yöntemleri tanımlayın.
Dağılımsal etkileri nitelendirme	19	Etkilerin farklı bireyler arasında nasıl dağıldığını veya öncelikli popülasyonları yansıtmak için yapılan ayarlamaları tanımlayın.
Belirsizliği nitelendirme	20	Analizdeki herhangi bir belirsizlik kaynağını karakterize etmek için yöntemleri tanımlayın.
Hastalarla etkileşime yaklaşım	21	Çalışmanın tasarımına hastaları veya hizmet alıcıları, genel halkı, toplulukları veya paydaşları dahil etmek için herhangi bir yaklaşım tanımlayın.
Sonuçlar		
Çalışma parametreleri	22	Belirsizlik veya dağılım varsayımları dahil tüm analitik girdileri (değerler, aralıklar, referanslar gibi) raporlayın.
Ana sonuçların özeti	23	Maliyetlerin ve ilgili sonuçların ana kategorileri için ortalama değerleri bildirin ve bunları en uygun genel ölçü ile özetleyin.
Belirsizliğin etkisi	24	Analitik yargılar, girdiler veya tahminler hakkındaki belirsizliğin bulguları nasıl etkilediğini açıklayın. Varsa, iskonto oranı ve zaman ufku seçiminin etkisini bildirin.
Hastalarla ve çalışmadan etkilenen diğer kişilerle etkileşimin etkisi	25	Çalışmanın yaklaşımına veya bulgularına yapılan herhangi bir hasta/ hizmet alıcısı, genel halk, topluluk veya paydaş katılımı hakkında rapor verin.
Tartışma		
Çalışma bulguları, sınırlamalar, genellenebilirlik ve güncel bilgiler	26	Yakalanmayan kilit bulguları, sınırlamaları, etik veya hakkaniyetle ilgili hususları ve bunların hastaları, politikayı veya uygulamayı nasıl etkileyebileceğini bildirin.
Diğer İlgili Bilgiler		
Finansman kaynağı	27	Çalışmanın nasıl finanse edildiğini ve fon verenin analizden belirlenmesi, tasarımı, yürütülmesi ve raporlanmasındaki rolünü açıklayın.
Çıkar çatışmaları	28	Yazarların çıkar çatışmalarını dergi veya Uluslararası Tıp Dergisi Editörleri Komitesi gereksinimlerine göre bildirin.

(Kaynak: Husereau vd., 2022).

Konsolide Sağlık Ekonomik Değerlendirme Raporlama Standartları doğrultusunda maliyet analizi çalışmalarında bu çalışmanın inceleme alanı olan sosyal iskonto oranı için indirim oran(lar)ını ve bu indirim oranının seçilme nedenin bildirilmesi önerilmektedir. Bu kapsamda dünya genelinde özellikle sağlık projeleri için hangi sosyal iskonto oranlarının kullanıldığını belirtmek yerinde olacaktır.

2. 1. Sağlık Ekonomisi Perspektifiyle Sosyal İskonto Oranı

Sağlık ekonomisi ve sağlık teknolojisi ile ilgili değerlendirmelerde, “sosyal iskonto oranı” sağlık yatırımı ya da herhangi bir sağlık programının maliyet ve faydalarının bugünkü değerine indirgemekte kullanılmaktadır (Schad ve John; 2012). İskonto, zaman içinde farklı noktalarda meydana gelen maliyet ve faydaları aynı karşılaştırma esasına oturtan teknik bir düzeltme olarak tanımlanmaktadır (World Health Organization, 2019:66). İskonto işlemi ile toplumun gelecekteki ve bugünkü tercihleri arasında denge sağlamak amaçlanmakla birlikte, bu dengeyi belirleyebilmek için söz konusu projenin sosyal maliyet ve faydalarının iyi tanımlanması gerekmektedir. Bir projenin sosyal maliyeti ya da faydası o proje için aynı zamanda fırsat maliyetini içermektedir. Söz konusu olan sermaye üretken sermaye olduğu için maliyet ve faydaların gelecekteki seyrini tahmin etmek bugün yapılan yatırımlara yön vermek açısından önem taşımaktadır (Harrison, 2010:2).

Sağlık ekonomisi perspektifinden değerlendirildiğinde sağlık hizmetlerine ilişkin bir karar, toplumsal ve ekonomik etkiler yaratmakta ve farklı sektörler üzerinde farklı reflekslerin doğmasına neden olmaktadır. Bu nedenle sosyal faydası yüksek olan bir sağlık projesine ilişkin gelecekte elde edilmesi muhtemel faydaların bugüne indirgenip indirgenmemesi yönünde ekonomistler arasında bir görüş ayrılığı bulunmaktadır (Culyer, 2005:321). Costanza vd., (2021)’e göre sağlık, yani insan sermayesine ilişkin bir alanı değerlendirmek ve net bugünkü değerine indirgemek için istatistiksel bir değer veya yaşam boyu kazanç mı kullanılmalı yoksa yaşam kalitesi ve uzun ömürlülüğü birleştiren bir metodolojiden mi yararlanılmalı konusu oldukça karmaşık bir alan olduğundan sıfır olmasa bile çok düşük bir iskonto haddinden yararlanılmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, sağlık projelerinde toplumların maliyet ve yararlarının gerçekleşmesindeki zaman farklılığına dayalı tercihlerini yansıtılabilmek, fayda ve maliyetlerin enflasyonist etkilerinin kontrol altına alınabilmesi için iskonto oranı üzerinden bugünkü değerlerine indirgenmesi gerektiği de savunulmaktadır (Kumru, 2020:97). Enflasyon oranının sıfır olduğu varsayılsa bile, toplumların şu anda katlandığı 100 TL’lik bir maliyet ile birkaç yıl sonra katlanmak zorunda kalacağı 100 TL’lik maliyeti karşılaştırılabilir hale getirmek için, gelecekteki maliyetlerin iskonto edilmesi gerekmektedir (McEwan, 2011). Sağlıkla ilgili yapılan ekonomik analizlerde maliyetlerin iskonto edilmesi genellikle tartışmasız olarak kabul edilirken, sağlık yararlarının iskonto edilmesi konusu tartışmalı bir alanı oluşturmaktadır. Hem maliyetler hem de faydalar konusunda, kullanılacak uygun oran (veya oranlar) ve her ikisi için de aynı oranın kullanılması gerekip gerekmediği tartışmanın temel noktasıdır (Smith ve Gravelle, 2001). Bu noktada fırsat maliyeti mi yoksa zaman tercihindен yararlanarak mı iskonto edilmesi gerektiği gündeme gelmektedir. Sağlık hizmetleri için fırsat maliyeti, sağlığa ayrılan kaynakların ekonomi için kazanım elde edilecek başka bir sektöre yatırım yapılması ihtimalini ifade etmektedir (Attama vd.,2018:746). Bununla birlikte fırsat maliyeti ile daha fazla sağlık hizmeti kaynağı sağlamak, kaynakların daha fazla sağlık yararı sağlayacak bir alana kaydırılması da anlaşılabilir. Bu durumun sonucu olarak kamu borçlanmasının azaltılabilmesi de bir alternatif olduğu için iskonto oranından yararlanma konusunda daha gerçekçi bir yol olarak görülmektedir (Claxton vd., 2019). Maliyetlerin indirgenmesi, fon sağlayıcının bu yıl katlanılan maliyetler veya bir yıl boyunca yatırım yapmak için harcamaları erteleyip sonraki yıl katlanılan maliyetler arasında karşı karşıya kaldığı seçimi temsil ettiğinden bir kuruluşun veya hükümetin iskonto oranı genellikle sermayenin sosyal fırsat maliyeti ile hesaplanmaktadır (Dhaliwal vd., 2013).

Sağlık hizmetlerinde zaman tercihi yaklaşımı ise sağlıkla ilişkili proje ya da programın son kullanıcısının bu yıl ve gelecek yıl hizmet kullanımları arasında nasıl bir değiş tokuş yapacağını temsil etmektedir (Dhaliwal vd., 2013). Aynı zamanda bireyin şimdi daha küçük faydalar elde etmek veya gelecekte daha büyük faydalar elde etmek için bekleme istekliliği arasında tercih yapmasını ifade etmektedir. Sağlığa olan etkisi ise; insanların bağımlılık, sigara içme, beslenme alışkanlıkları veya sağlıklı yaşam tarzını benimseme gibi sağlıkla ilgili davranışlarını gelecekteki maliyetler ve faydalar açısından düşünme biçimlerini değiştirme yoluyla ortaya çıkmaktadır (Mahboub-Ahari vd., 2014:181). Bu yaklaşım daha çok sosyal refah ile ilişkili bir bakış açısı sunmakta, bu nedenle de (Claxton vd., 2019)’ unda belirttiği gibi kaynakların optimal kullanımı konusunda yol gösterici olamamaktadır.

Sağlık ile ilişkili fayda-maliyet analizlerinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayımlanan “*Making Choices in Health: WHO Guide to Cost-Effectiveness Analysis*” adlı kılavuzda maliyetler için iskonto oranının %3 olarak kullanılması önerilmekle birlikte sonuçların duyarlılığının %6’ya kadar test edilmesi gerektiği ifade edilmektedir (Edejer vd., 2003:68). Duyarlılık analizlerinden yararlanarak maliyet, sonuç ve benzeri değişkenlerden kaynaklanan belirsizliklerin çalışmanın sonuçlarına olan etkileri incelenmektedir (Koçkaya ve Ökçün, 2020: 126). Benzer şekilde “*WHO guide for standardization of economic evaluations of immunization programmes*” adlı kılavuzda da ulusal yönergelerin bulunmaması durumunda (i) tüketim ve sağlık için sırasıyla %3 ve %0 (ii) hem sağlık hem de tüketim için %3 indirim önermektedir (WHO, 2019:67).

Tablo 3: Sağlık Ekonomisine İlişkin Değerlendirmelerde İskonto Oranları

Ülke	Maliyet	Etkileri
Avustralya	5%	5%
Avusturya	3% (s. 0, 5, 10%)	3% (s. 0, 5, 0%)
Belçika	3% (s. 0, 5%)	1.5% (s. 0, 3, 5%)
Kanada	1.5% (s. 0, 3%)	1.5% (s. 0, 3%)
Hırvatistan	3% (s. 0, 5%)	3% (s. 0, 5%)
Estonya	5%	5%
Letonya	5%	5%
Litvanya	5%	5%
Finlandiya	3%	3%
Fransa	4% (30 yıl, daha sonra %2'ye varan azalma)	4% (30 yıl, daha sonra %2'ye varan azalma)
Almanya	3% (s. 0, 5%)	3% (s. 0, 5%)
Macaristan	3.7% (s. 2–5%)	3.7% (s. 0–5%)
İrlanda	5% (s. 0–6%)	5% (s. 0–6%)
İtalya	3% (s. 0, 8%)	3% (s. 0, 8%)
Hollanda	4%	1.5%
Yeni Zelanda	3.5% (s. 0 ve 5%)	3.5% (s. 0 ve 5%)
Norveç	4%	4%
Polonya	5% (s. 0%)	3.5% (s. 0, 5%)
Portekiz	5%	5%
Rusya	5%	0%
Slovak cumhuriyeti	5%	5%
İsveç	3% (s. 0%, 5%)	3% (s. 0%, 5%)
İngiltere	3.5% (s. 1.5%)	3.5% (s. 1.5%) 1.5% uzun vadeli sağlık yararları olan tedaviler ve halk sağlığı müdahaleleri için
Açıklama: s. duyarlılık yüzdesi		

(Kaynak: Attema vd., 2018:752-53).

Sağlık ile ilgili ekonomik değerlendirmelerde genellikle ABD için geliştirilen kılavuzlardan yararlanarak %3'lük bir indirim oranı uygulanmaktadır. %5-6 oranında uygulanan bir iskonto oranı düşük ve orta gelirli ülkelerin ekonomik yapısına daha uygun olmakla birlikte, ekonomik büyümedeki farklılıklar gözetilerek ülkeye özgü iskonto oranlarının benimsenmesi daha uygun bir yaklaşımdır (Haacker vd., 2020). Schad ve John (2012)'nin Almanya üzerine yürüttükleri çalışmalarında sağlıkta iskonto oranının, maliyet oranlarına göre %0 ile %3 arasında bir rakama indirilmesinin uygun görülebileceği ifade edilmiştir. Parsonage ve Neuburger (1992), parasal olmayan sağlık yararlarının parasal olarak ifade edilen değişkenlerle aynı oranda iskonto edilmemesini, bunun yerine uygun iskonto oranının sıfır veya sıfıra yakın olması gerektiğini savunmaktadır. Bu argümanını, sıfır iskonto oranının gençlere yönelik tedavilerin veya bulaşıcı hastalıkların görülme sıklığını azaltmak gibi gelecek nesilleri etkileyen

tedavilerin görece performansını artırma eğiliminde olacağından hareketle açıklamakta ve sağlık yararlarının parasal maliyetler ile aynı oranda indirilmesine ilişkin uygulamaları haklı çıkaran belirsizlik ve erteleme gibi nedenleri incelemektedir. İran'da yürütülen bir çalışmada ise düşük ve orta gelirli ülkelerde sağlık hizmetleri programlarının ekonomik değerlendirmelerinde iskonto oranının belirlenmesi konusunda yaşanan belirsizlik karşısında uzun vadeli etkileri olan sağlık müdahalelerini için daha düşük oranlar uygulanması daha akılcı bir çözüm olarak değerlendirilmiştir (Mahboub-Ahari vd., 2019). Etiyopya, Bulgaristan, Ukrayna, Mozambik, Uganda ve Endonezya için iki hayat kurtarıcı program hakkında katılımcıların zaman tercihleri üzerinden sosyal iskonto oranı tahmin edilmiş ve medyan sosyal iskonto oranının ülkeler arasında büyük oranda farklılıklar gösterdiği ve az gelişmiş ülkelerde gelecekte kurtarılan hayatlara bugün kurtarılan hayatlardan çok daha az değer verildiği belirtilmiştir (Paulos ve Whittington, 2000).

Sağlıkla ilgili hastalık maliyeti analizlerinde ve sağlık teknolojisine ilişkin çalışmalarda da sosyal iskonto oranından yararlanılmaktadır. Avustralya'lı yetişkinler arasında tam tahlil tüketiminin artmasına bağlı olarak sağlık maliyetlerinden elde edilen tasarrufları ele alan bir çalışmada %7 iskonto oranından yararlanılmıştır (Abdullah vd., 2021). Vietnam'da kolorektal kanserin ekonomik yükünü tespit edebilmek için yürütülen bir çalışmada gelecekteki gelir kaybının maliyeti %0 (toplam maliyet: 263,1 milyon \$), %5 (toplam maliyet: 92,18 milyon \$) iskonto oranlarından yararlanarak duyarlılık analizine tabi tutulmuştur. İskonto oranı %5 olduğunda gelir kaybına ilişkin maliyetlerin azaldığı görülmüştür (Tran vd., 2021). İran'ın Fars eyaletindeki bir sevk hastanesindeki hastalarda 2019 Coronavirus hastalığı tedavisinin hem doğrudan tıbbi hem de dolaylı maliyetlerini hem de 2020 yılında İran'da Covid-19 pandemisinin ekonomik yükünü tahmin etmeyi amaçlayan bir çalışmada %6 sosyal iskonto oranından yararlanılmış ve tüm yatan hasta sayısı ile ortalama hastalık maliyeti esas alınarak 1.439.083.784 ABD Dolarına eşit bir hastalık yükü tahmin edilmiştir (Darab vd., 2021).

Sağlık teknolojisine ilişkin Japonya'da bağımsız yaşayan yaşlılar için tele-evde bakımın maliyet-fayda analizi üzerine yürütülen bir çalışmada, hükümet ve hükümet dışı desteğe ilişkin iki model karşılaştırılmış ve maliyetler ile faydalar için %3'lük bir iskonto oranından yararlanılmıştır (Rezapour vd., 2021). Daha düşük bir iskonto oranının tercih edilmesi, gelecekteki faydaları veya maliyetleri daha az indirgeyen daha "geleceğe yönelik" bir karar vericiyi yansıtmaktadır (McEwan, 2011). Sağlık proje ve programlarının yanı sıra hastalık yükü ve sağlık teknolojisine yönelik tercihlerde de yol gösterici olan fayda-maliyet analizi ve benzeri ekonomik değerlendirme yöntemleri için kullanılan iskonto oranının maliyet minimizasyonuna da etki ettiği görülmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada sağlık ile ilgili ekonomik değerlendirme yöntemlerinden biri olan fayda maliyet analizi ve bu analiz türü çerçevesinde sosyal iskonto kavramı ele alınmış, sosyal iskonto oranının belirlenmesine ilişkin yöntemlere değinilmiş ve sağlık ekonomisi perspektifinden yürütülecek çalışmalarda kullanılacak iskonto oranına yönelik bir değerlendirme sunulmuştur. Uluslararası kılavuzlar, literatürde bu alanda öncü teorik ve ampirik çalışmalar, ulusal kılavuz ve bilimsel çalışmalar doğrultusunda sosyal iskonto oranının belirlenmesindeki yöntemler, iskonto oranının yüksek/düşük belirlenmesine bağlı olarak bu alanda ortaya çıkan zorluklar ele alınmış, ekonomik ve politik riskler ile belirsizliğin nedenleri değerlendirilmiştir.

Ekonomik değerlendirmelerde uygun sosyal iskonto oranının belirlenmesi şu açılardan önemlidir. Kaynaklar, sosyal iskonto oranının yüksek (düşük) seçimine bağlı olarak kamusal yatırımlar ya da düzenlemeler için doğru alana tahsis edilmiş olmaktadır. Uygun sosyal iskonto oranının seçilmesi ile nesiller arasındaki yükün doğru tahmin edilmesine olanak sağlanmaktadır. Bununla birlikte kaynakların adil dağılımı ve toplumsal yararı yüksek projelerin tercih edilmesi olanaklı hale gelmektedir.

Sağlık ekonomisi perspektifinden değerlendirildiğinde sağlık hizmetlerine ilişkin bir kararın kamu borç stokunun azaltılması, alternatif sağlık hizmetlerine kaynak ayrılması, daha öncelikli bir kamusal hizmetin finansmanına olanak sağlanması vb. birçok seçenek için de kullanılabilmesi mümkün olduğundan ülkelerin ekonomik yapısına en uygun iskonto oranından yararlanması gerekmektedir. Sağlık ile ilgili ekonomik değerlendirmelerde (%0-3) aralığında bir iskonto oranından yararlanılması önerilmekle birlikte %5-6 aralığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için daha makul görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nde maliyetler için iskonto oranının duyarlılığının %6'ya kadar test edilmesi gerektiğini önermektedir. %0 iskonto oranının kullanımının tercih edilmesi etrafındaki tartışmalar ise genellikle sağlık ile ilgili faydaların parasal değerlerle iskonto edilmemesi etrafında şekillenmektedir.

Politik tercihler sonucunda belirlenen sosyal iskonto oranının etkin seçimi özellikle kamusal kaynakların optimal kullanımına, maliyetlerin minimize edilmesine ve neden olduğu ekonomik çıktılar ile toplumun geneline yayılan ekonomik kazanımlara neden olmaktadır. Sağlık projelerinde ve sağlıkla ilişkili programlarda, hastalık yüküne ilişkin çalışmalarda, sağlık teknolojilerine yönelik karar mekanizmalarında vb. tercihlerde yol gösterici olan ekonomik değerlendirme yöntemlerinde faydalanılan sosyal iskonto oranı maliyet minimizasyonuna da katkı sağlamaktadır. Sosyal iskonto oranı, bugünkü ve gelecekteki tercihler arasında bir ödünleşim ilişkisi doğurmaktadır. Bundan dolayı indirgeme oranının seçimi oldukça zor bir karar olup, ekonomik tercihlere etki eden tüm faktörlerin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Daha sonra yapılacak çalışmalar için sosyal iskonto oranının farklı ekonomik değerlendirme yöntemleri ve farklı alanlar için etkileri, sosyal iskonto oranının seçimine bağlı olarak kuşaklar arasındaki ekonomik yük gibi konular analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, M. M., Hughes, J., & Grafenauer, S. (2021). Healthcare cost savings associated with increased whole grain consumption among Australian adults. *Nutrients*, 13(6), 1855.
- Akalın, G. (1980). Yükseköğretim Karma Malına Maliyet-Fayda Analizinin Uygulanması, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, No:444.
- Aktan, C. C., & Sakal, M. (1999). Kamu Yatırım Projelerinde Karar Alma Ve Fayda Maliyet Analizi, *Yeni Türkiye Dergisi*, 103-119.
- Al Yaqoobi, A., & Ausloos, M. (2022). An Intergenerational Issue: The Equity Issues Due to Public-Private Partnerships; The Critical Aspect of the Social Discount Rate Choice for Future Generations. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(2), 49.
- Arrow, K. J. (1995). Inter-generational equity and the rate of discount in long-term social investment. In *Contemporary economic issues* (89-102). Palgrave Macmillan, London.
- Arrow, K.J., Cropper, M., Gollier, C., Groom, B., Heal, G., Newell, R., Nordhaus, W., Pindyck, R., Pizer, W. 3, Portney, P., Sterner, T., Tol, R. S. J. & Weitzman, M. (2013). Determining Benefits and Costs for Future Generations, *Science Magazine*, V.341, 349-350.
- Attema, A.E., Brouwer, W.BF. & Claxton, K. (2018). Discounting in Economic Evaluations, *PharmacoEconomics*, 36:745–758.
- Azar, S. A. (2007). Measuring the US social discount rate, *Applied Financial Economics Letters*, 3(1), 63-66.
- Bağdatlı, M., & Akbıyıklı, R. (2015). Ulaştırma yapıları ekonomik analizlerinde iskonto oranı: bir durum çalışması. *Sakarya University Journal of Science*, 19(1), 67-74.
- Baumol, W. J. (1968). On the social rate of discount. *The American Economic Review*, 58(4), 788-802.
- Brent, R. J. (2006). *Applied cost-benefit analysis*. Edward Elgar Publishing.
- Broughel, J. (2020). The Social Discount Rate: A Primer for Policymakers, *Mercatus Research Paper*, <https://ssrn.com/abstract=3639628>.
- Burges, D.F. & Zerbe, R.O. (2011). Calculating the Social Opportunity Cost Discount Rate, *Journal of Benefit-Cost Analysis*, 2 (3).
- Campos, Serebrisky & Suarez-Aleman (2015), *Time goes by: recent developments on the theory and practice of the discount rate*, Inter-American Development Bank, Technical Note.
- Caplin, A., & Leahy, J. (2004). The social discount rate. *Journal of political Economy*, 112(6), 1257-1268.
- Chen, W., Wallhead, P., Hynes, S., Groeneveld, R., O'Connor, E., Gambi, C., ... & Smith, C. (2022). Ecosystem service benefits and costs of deep-sea ecosystem restoration. *Journal of environmental management*, 303, 114127.
- Chua, A. J., & Choong, W. W. (2016). A review of approaches to construct social discount rate. *Sains Humanika*, 8(4-3), 37-42.
- Claxton, K., Asaria, M., Chansa, C., Jamison, J., Lomas, J., Ochalek, J., & Paulden, M. (2019). Accounting for Timing when Assessing Health-Related Policies. *Journal of Benefit-Cost Analysis*, 10(S1), 73-105.
- Costanza, R., Kubiszewski, I., Stoeckl, N., & Kompas, T. (2021). Pluralistic discounting recognizing different capital contributions: An example estimating the net present value of global ecosystem services. *Ecological Economics*, 183, 106961.
- Culyer, A.J. (2005). *The Dictionary of Health Economics*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Daneshmand, A, Jahangard, E & Abdollah Milani, M (2018). A time preference measure of the social discount rate for Iran, *Journal of Economic Structures*, 7:9.

- Darab, M. G., Keshavarz, K., Sadeghi, E., Shahmohamadi, J., & Kavosi, Z. (2021). The economic burden of coronavirus disease 2019 (COVID-19): evidence from Iran. *BMC Health Services Research*, 21(1), 1-7.
- Dhaliwal, I., Duflo, E., Glennerster, R., & Tulloch, C. (2013). Comparative cost-effectiveness analysis to inform policy in developing countries: a general framework with applications for education. *Education policy in developing countries*, 17, 285-338.
- Doğan, İ., Ünal, A. & Çankaya, M. (2019). Sağlık Hizmetlerinde Ekonomik Değerlendirme Yöntemleri. *Fiscoeconomia*, 3(3), 152-168.
- Drèze, J., & Stern, N. (1987). The theory of cost-benefit analysis. In *Handbook of public economics*, Elsevier, Vol. 2, 909-989.
- Drupp, M.A., Freeman, M.C., Groom, B. & Nesje, F. (2015). Discounting Disentangled, <http://piketty.pse.ens.fr/files/Druppetal2015.pdf>.
- Du Preez, M. (2004). The discount rate for public sector conservation projects in South Africa. *African development review*, 16(3), 456-471.
- Edejer, T.T., Baltussen, R., Adam, T., Hutubessy, R., Acharya, A., Evans, D.B. & Murray, C.J.L. (Ed.) (2003). Making Choices in Health: WHO guide to cost-effectiveness analysis. WHO: Geneva.
- Evans, D. (2004). A Social Discount Rate for France, *Applied Economics Letters*, 11:13, 803-808.
- Evans, D. & Sezer, H. (2004). Social Discount Rates for Six Major Countries, *Applied Economic Letters*, 11:9, 557-560.
- Evans & Sezer (2005). Social Discount Rates for Member Countries of the European Union, *Journal of Economic Studies*, Vol.32, Issue:1, 47-59.
- Feldstein, M. (1964). The Social Time Preference Discount Rate in Cost Benefit Analysis. *The Economic Journal*, 74(294), 360-379.
- Florio, M. & Sirtori, E. (2013). *The Social Cost of Capital: Recent Estimates for the EU Countries*, Center for Endutrial Studies, Working Paper Series, Working Paper No. 03/2013.
- Groom, B., Drupp, M., Freeman, M. C., & Nesje, F. (2022). The future, now: A review of social discounting. *Annual Review of Resource Economics*, Accepted Version.
- Gürlük, S. (2016). Diagnostic of High Social Discount Rate in Developing Countries and Low Social Discount Rate in Developed Countries. *Advances in Environmental Research*, Nova Publishing House, USA.
- Gürlük, S. G. (2021). Biyoçeşitlilik Gölge Fiyatının Doğal Kaynak Yönetiminde Kullanımı Üzerine: Uludağ Milli Parkı Örneği. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 234-246.
- Halicioglu, F. & Karatas, C. (2011). *A Social Discount Rate for Turkey*, Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 32925, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/32925/>.
- Harrison, M. (2010). *Valuing the Future: the social discount rate in cost-benefit analysis*, Visiting Researcher Paper, Productivity Commission, Canberra.
- Husereau, D., Drummond, M., Augustovski, F., De Bekker-Grob, E., Briggs, A., Carswell, C., . . . Staniszewska, S. (2022). Consolidated health economic evaluation reporting standards 2022 (CHEERS 2022) statement: Updated reporting guidance for health economic evaluations. *International Journal of Technology Assessment in Health Care*, 38(1), E13.
- İpek, N. (2016). Yatırım Projelerinin Değerleme Çalışmalarında Kullanılabilecek İskonto Oranlarının Seçimi Ve Uygulama Sorunları, Dönem Projesi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- İşgüden, T. (1978). *Kamu yatırım projelerinin değerlendirilmesinde fayda-maliyet analizi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.
- İşgüden, T. & Turanlı, R. (1992). Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü, Genişletilmiş 2. Baskı, Bilim ve Teknik Yayınevi, Eskişehir.
- Karayılmazlar, E. ve İşler, İ., (2019). Kamu Yatırım Projelerinde Fayda Maliyet Analizi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 35, 65-82.
- Kazlauskienė, V. (2015). Application of social discount rate for assessment of public investment projects, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 213, 461-467.

- Karasioğlu, F. ve Çam, A.V. (2008). Sağlık İşletmelerinde Maliyet Analizi: Karaman Devlet Hastanesinde Birim Muayene Maliyetlerinin Hesaplanması, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, Haziran 2008, Cilt:1, Sayı:1, 15-24.
- Kirmanoglu, H. (2017). *Kamu Ekonomisi*, 6. Baskı, Beta, İstanbul.
- Koçkaya, G. ve Ökçün, S. (2020). Bütçe Etki Analizi ve Karar Analizleri, İçinde Çalışkan ve Oğuzhan (Ed.), Sağlık Teknolojisi Değerlendirmede Kavram ve Yöntemler, 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kumru, S. (2020). Maliyet Yarar Analizi. İçinde Çalışkan ve Oğuzhan (Ed.), Sağlık Teknolojisi Değerlendirmede Kavram ve Yöntemler, 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Lipkan, V., Vasiutynska, L. & Diorditsa, I. (2018). Social Discount Rate: Assessment Methodology, *Baltic Journal of Economic Studies*, Vol. 4, No. 2, 2018, (114-118).
- Lopez, H. (2008). *The Social Discount Rate: Estimates for Nine Latin American Countries*, Policy Research Working Paper 4639, World Bank.
- Mahboub-Ahari, A, Pourreza A, Akbari Sari A, Rahimi Foroushani A, Heydari H. (2014). Stated Time Preferences for Health: A Systematic Review and Meta Analysis of Private and Social Discount Rates. *Journal of Research in Health Sciences*, 14(3): 181-186.
- Mahboub-Ahari A., Pourreza A., Akbari Sari A., Sheldon TA., Moeeni M. (2019). Private and social time preference for health outcomes: A general population survey in Iran. *PLoS ONE*, 14(2):e0211545.
- Haacker, M., Hallett, T.B., Atun, R. (2020). On discount rates for economic evaluations in global health, *Health Policy and Planning*, Volume 35, Issue 1, February 2020, Pages 107–114.
- McEwan, P. J. (2012). Cost-effectiveness analysis of education and health interventions in developing countries. *Journal of Development Effectiveness*, 4(2), 189-213.
- Meltzer, M. I. (2001). Introduction to health economics for physicians. *The Lancet*, 358(9286), 993-998.
- Mishan, E. J., & Quah, E. (2007). *Cost-benefit analysis*. Taylor & Francis e-Library, 5th Edition, London and Newyork.
- Moore, M.A, Boardman, A.E, Vining, A.R., Weimer, D.L. & Greenberg, D.H. (2004). "Just give me a number!" Practical values for the social discount rate, *Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 23(4), 789-812.
- Moore, M. A., Boardman, A. E., & Vining, A. R. (2020). Social Discount Rates for Seventeen Latin American Countries: Theory and Parameter Estimation. *Public Finance Review*, 48(1), 43-71.
- Mozayani, A. H., Sahabi, B., & Asadi, M. (2021). Estimating Social Discount Rate Trend in Iran. *Iranian Economic Review*, 25(2), 191-203.
- Oğuz, F., & Benli, E. (2018). Hayatımız Kaç Para Eder?. *Ankara Barosu Dergisi*. 2018 (1), 25-52.
- Parfit, D. (1981). An attack on the social discount rate, QQ – Report from the Center for Philosophy & Public Policy, University of Maryland, 1, 8–11.
- Poulos C. & Whittington D. (2000). Time Preferences for Life-Saving Programs: Evidence from Six Less Developed Countries. *Environmental Science & Technology*. 34(8):1445–55.
- Pearce, D. & Ulph, D. (1995). *A Social Discount Rate for the United Kingdom*, CSERGE Working Paper GEC 95-01.
- Percoco, M. (2008). A Social Discount Rate for Italy, *Applied Economics Letters*, 15:1, 73-77.
- Parsonage, M., & Neuburger, H. (1992). Discounting and health benefits. *Health Economics*, 1(1), 71–76.
- Ramsey, F.P. (1928). A Mathematical Theory of Saving. *Economic Journal*, 38, 543-559.
- Rambaud, S.C. & Torrecillas, M.J.M (2006). Social Discount Rate: A Revision, *Anales de Estudios Economicos y Empresariales*, Vol. XVI, 2006, 75-98.
- Rezapour, A., Hosseinijebeli, S. S., & Faradonbeh, S. B. (2021). Economic evaluation of E-health interventions compared with alternative treatments in older persons' care: A systematic review. *Journal of Education and Health Promotion*, 10, 134.
- Romero-Castro, N., López-Cabarcos, M. Á., & Piñeiro-Chousa, J. (2022). Uncovering complexity in the economic assessment of derogations from the European industrial emissions directive. *Journal of Innovation & Knowledge*, 7(1), 100159.

- Sartori, D., Catalano, G., Genco, M., Pancotti, C., Sirtori, E., Vignetti, S., & Bo, C. (2014). Guide to cost-benefit analysis of investment projects. Economic appraisal tool for cohesion policy 2014-2020.
- Schad, M. & John, J. (2012). Towards a social discount rate for the economic evaluation of health technologies in Germany: an exploratory analysis. *European Journal Health Economics*, 13:127-144.
- Sheluntsova, M. (2009). *Evaluation of a social discount rate for the Russian Federation*, The International Conference on Administration and Business, Faculty of Administration and Business, University of Bucharest, Romania, ICEA – FAA Bucharest, 14-15th November 2009.
- Song, J. (2017), Revisiting Social Discount Rates for Public Investment. *KDI Journal of Economic Policy*, Vol. 39(2), 75-98.
- Smith, D., & Gravelle, H. (2001). The Practice Of Discounting In Economic Evaluations Of Healthcare Interventions. *International Journal of Technology Assessment in Health Care*, 17(2), 236-243.
- Şataf, C. (2014). Fayda-Maliyet Analizinde Uygulamada Karşılaşılan Güçlükler: Fayda Ve Maliyetin Belirlenebilme Sorunu, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (1), 107-123.
- Tatar, M. (2009). Teorik Çerçevesiyle Sağlık ekonomisi ve Türkiye'ye İlişkin Genel Bir Değerlendirme. *Sağlık Ekonomisi Dergisi*, (1).
- Tran, B. T., Choi, K. S., Nguyen, T. X., Sohn, D. K., Kim, S. Y., Suh, J. K., ... & Oh, J. K. (2021). The direct and indirect costs of colorectal cancer in Vietnam: an economic analysis from a social perspective. *International journal of environmental research and public health*, 18(1), 12.
- Treasury, H.M. (2022). The green book: Central government guidance on appraisal and evaluation. HM Treasury, London.
- Uzunkaya, Z. C., & Uzunkaya, M. (2012). Türkiye için ekonomik indirgeme oranı tahmini. Kalkınma Bakanlığı.
- Ülke Keskin, A. , Demir, Ş. (2018). Amasya Değirmendere Barajında Sulama Alanı ve Baraj Yüksekliği Arasında Ekonomik Analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Fen ve Mühendislik Dergisi*, 20 (60), 755-764.
- Yılmaz, F. & Aslan, Ö. (2019). Sağlık Hizmetlerinde Ekonomik Değerlendirme Teknikleri Üzerine Bir İnceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 253-272.
- Yiğit, A. (2020). Sağlık Teknolojisi Değerlendirme, İçinde Çalışkan ve Oğuzhan (Ed.), Sağlık Teknolojisi Değerlendirmede Kavram ve Yöntemler, 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yiğit, V. & Erdem, R. (2014). Sağlık Hizmetlerinde Maliyet Etkililik Analizi. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 19(2).
- Zhuang, J., Liang, Z., Lin, T. & De Guzman, F. (2007). *Theory and Practice in the Choice of Social Discount Rate for Cost-Benefit Analysis: A Survey*, ERD Working Paper Series No.94, Asian Development Bank.
- Warusawitharana, M. (2014). *The Social Discount Rate in Developing Countries*, FEDS Notes. Washington: Board of Governors of the Federal Reserve System, October 09, 2014.
- World Health Organization. (2019). *WHO guide for standardization of economic evaluations of immunization programmes* (No. WHO/IVB/19.10). World Health Organization.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.02.2021 ✓Accepted/Kabul:21.08.2021

DOI:10.30794/pausbed.872606

Research Article/Araştırma Makalesi

Kambur, E. (2022). "Yapay Zeka Çağında İnsan Kaynakları Yönetimi Konusunda Yazılmış Türkçe Makaleler Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 53, Denizli, ss. 409-421.

YAPAY ZEKA ÇAĞINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ KONUSUNDA YAZILMIŞ TÜRKÇE MAKALELER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Emine KAMBUR*

Öz

Bu çalışmanın amacı yapay zeka, yapay zekanın kollarını oluşturan dijitalleşme ve endüstri 4.0 ile insan kaynakları konularında çalışılan Türkçe araştırmaları ortaya koyup, içerik analizi yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda, literatüre bağlı olarak yapay zekanın insan kaynakları süreçlerine olan etkileri genel bir çerçeve ile incelenmiştir. Yapay zekanın insan kaynakları yöneticilerine yardımcı olduğu, rutin işleri yaptıkları ve eğitim sürecinde öneriler sundukları görülmüştür. Gelecekte makine öğreniminin, sohbet botlarının, sanal asistanların kullanımının artacağı tahmin edilmektedir. Çalışmanın sektörel ve akademik dünyaya farkındalık sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma ile insan kaynakları alanında yapay zeka kullanımının ulusal yazında ne kadar az çalışıldığı ve çalışılmaya ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkarılmıştır. Gelecekte yapay zeka konusunun insan kaynakları ile birlikte ele alınması yönünde teşvik edeceği düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışma ile yapay zekanın insan kaynakları yönetimi alanında kullanımının artacağı, bölüme kolaylık sağlayacağı ve bölümün süreçlerini iyileştireceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zeka, İnsan kaynakları yönetimi, İçerik analizi.*

A RESEARCH ON TURKISH ARTICLES IN THE FIELD OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

The aim of this study is to do content analysis and reveal the Turkish articles on artificial intelligence, digitalization and industry that form the arms of artificial intelligence 4.0 and human resources. For this purpose, depending on the literature, the effects of artificial intelligence on human resources processes have been examined in a general framework. It has been observed that artificial intelligence helps human resources managers, perform routine work and offer suggestions during the training process. It has been predicted that the use of machine learning, chatbots and virtual assistants will increase in the future. It has been thought that the study will provide awareness to the sectoral and academic world. With this study, it has been revealed that how little the use of artificial intelligence in the field of human resources is studied and needs to be studied in the national literature. It has been thought that it will encourage the issue of artificial intelligence to be handled together with human resources in the future. In addition, with this study, it has been determined that the use of artificial intelligence in human resources management will increase, it will provide convenience to the department and improve the processes of the department.

Keywords: *Artificial intelligence, Human resources management, Content analysis.*

"2022 yılında 48. sayı içerisinde yayımlanan makale metninde, Türkçe ve İngilizce başlığın uyummadığı görülmüş olup, söz konusu metinde ilgisi olmayan başlık makale metninde güncellenmiştir."

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İİBF, İşletme (İngilizce) Bölümü, İSTANBUL.
e-posta: eminekambur@aydin.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4946-6867>)

1. GİRİŞ

Yapay zeka (YZ), zeka gerektiren görevlerin insana benzer bir araçla yapılması olarak ifade edilmektedir (Zeng, 2020). YZ, sıradan bir yazılım aracından oldukça farklıdır. Çünkü yüksek hızda hesaplama yeteneğine sahiptir, çok büyük miktarda veri ve gelişmiş algoritmalar kullanmaktadır. YZ, çok büyük miktardaki veriyi hızlı analiz eden bir algoritma aracılığıyla günlük işlerde daha doğru kararlar alınmasına yardımcı olmaktadır. Bu teknoloji işe alma, yetenek yönetimi, ücretleme gibi insan kaynakları (İK) işlevlerini geliştirmek için önemli fırsatlar sunmaktadır. İK alanında hızla gelişmekte ve bu alanda büyük bir etkiye sahip olmaktadır. Çünkü YZ; İK'nın süreçleriyle birleştiğinde genel çalışan deneyimine fayda sağlayabilmektedir. Bu da İK'ya daha fazla kapasite, zaman, bütçe ve doğru bilgi sunmaktadır. Eğer organizasyonlar küresel ekonomide rekabet avantajı yakalamak isterlerse, İK'nın karar alma süreçlerinde YZ'yi dahil etmelidirler. İK'nın daha verimli olması için organizasyonlar YZ'ye güvenmelidir.

İK süreçlerine YZ dahil olduğunda İK yöneticileri stratejik planlamaya ve İK verilerini analiz etmeye daha fazla zaman ayırabilmektedirler. YZ, insan olan çalışandan daha hızlıdır. Bu hızı sayesinde kaliteli aday bulmak için harcanan zaman azalmaktadır. YZ, İK'nın ilk aşaması olan aday bulma sürecinden başlanarak doğru bilgiye daha düşük maliyetle, daha kısa sürede ve güvenli bir şekilde ulaşılmasını sağlamaktadır. Adaylar işe alındıklarında bağlantı kurmak ve iş hakkında daha fazla bilgi almak için nereye gidebilecekleri ile ilgili akıllarında soru işaretleri olabilir. Böyle bir durumda diyalog bazlı YZ yeni çalışanların sorularını en hızlı biçimde yanıtlayıp, yardımcı olmaktadır. Örneğin YZ destekli bir program, yeni çalışanların ilk haftalarında bağlantı kurmaları gereken kişilerin adlarını, konumlarını, iletişim bilgilerini sunabilmektedir. Diyalog bazlı YZ, çalışanların kişisel bilgilerinin güvenli bir şekilde güncellenmesini de sağlayabilmektedir. Bu algoritma belirli işlemleri gerçekleştirmek için güçlü bir potansiyele sahiptir. Çalışanın izin isteğinin sohbet botu aracılığıyla onaylanmasına izin verebilmekte veya İK tarafından yapılması gereken işleri listeleyebilmektedir. YZ sayesinde İK yöneticilerinin analitik veriler almak için temel İK sistemlerine erişim sağlamalarına gerek kalmamaktadır. Çünkü diyalog bazlı YZ çalışanın, yöneticinin veya İK uzmanının hangi bilgilere ihtiyacı olduğunu saptamak için doğal dil işleme (NLP) kullanmaktadır. Diyalog bazlı YZ özelleştirilmelidir, standartlaşması kolay olmamaktadır. Bazı kelimeler olumlu ya da olumsuz olarak belirtilebilir; ancak uygulama, içeriği doğru belirlediğinde iyi şekilde çalışmaktadır. YZ motorları yeni çalışanlara yararlı bilgiler sunan web sitelerine göz atmaları gerektiğini de hatırlatabilir. Ayrıca İK yöneticisi sohbet botu aracılığıyla bir rapora ulaşabilir ve temel İK görevlerini yapabilir. Sohbet botlarının çalışan kimliğini doğrulama gibi özelliği bulunmaktadır. Bu bilgilere sohbet botları aracılığıyla yalnızca yetkili çalışan erişim sağlayabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı YZ, yapay zekanın kollarını oluşturan dijitalleşme ve endüstri 4.0 ile İK konularında çalışılan Türkçe araştırmaları ortaya koyup, içerik analizi yapmaktır. Yapılan literatür taraması neticesinde ulusal yazında İK alanında YZ konularında yazılan makale sayısının oldukça sınırlı sayıda olduğu keşfedilmiştir. Uluslararası literatürde ise bu konuda çalışılan makaleler oldukça zengindir. Ulusal literatürde bu konudaki ilk çalışma 2017'de yayınlanmıştır. Bu sebeple farkındalık yaratmak ve gelecekte İK alanında YZ konularında çalışmak isteyen araştırmacılara kolaylık sağlamak adına ulusal literatürde yayınlanan bütün çalışmalar tek bir makede toplanmak istenmiştir. Böyle bir çalışmanın varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu yönüyle yapılan çalışmanın literatüre katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca bu çalışma İK alanında YZ konularında, ulusal yazında yayınlanan bütün makaleleri bir araya getiren ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Literatürde benzer bir çalışmaya rastlanamamıştır. Çalışmanın literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yapay Zeka ve İnsan Kaynakları Yönetimi

İK'nın geleceğinde hem dijitalleşme hem de insan odaklı olmak vardır. İK yöneticileri insan ve teknoloji odaklı çalışmanın kombinasyonunu sağlamaya çalışmaktadır. Bu da İK için yeni bir dönemi başlatmaktadır. Yani YZ, İK'nın dönüşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. YZ ve insan zekasının birleşimiyle oluşan bu yeni dönemde yapılan işler ve çalışanlar dönüşecektir. YZ'yi diğer teknoloji ve makinelerden üstün kılan unsur "bilistir". Diğer makineler komuta yanıt verirken, YZ çeşitli algoritmalar kullanmakta, öğrenme ve karar verme yeteneğine sahip olmaktadır. Bu sistemler otomasyonun ötesine geçebilmektedir. Çoğunlukla insanlar tarafından yapılan bilişsel ve karmaşık zihinle ilişkili işlevleri yerine getirmektedirler. YZ sistemlerinin kullanımı; İK yöneticilerinin idari görevlerde zaman kazanmalarına ve İK'nın karar verme sürecindeki önyargıların azalmasına yardımcı olabilmektedir. Bugün

İK uzmanları gelecekte neye ihtiyaç duyulabileceğini anlamak için tahmin yapan analitik verileri aktif olarak kullanmaktadır. İK bölümlerinin daha verimli olabilmesi için organizasyonlar YZ'ye güvenmelidir.

YZ ile geleneksel İK yöntemlerinden daha modern ve alışılmadık uygulamalara doğru bir geçiş olmaktadır (Laha, 2019). YZ, başvuru havuzundan güçlü adayları bulmaları için İK yöneticilerine yardımcı olmaktadır. Özgeçmişleri manuel olarak taramak çok sıkıcıdır ve çoğunlukla standardizasyonları bulunmamaktadır. YZ, yüzlerce özgeçmiş dakikalar içerisinde tarayabilmektedir. YZ yazılımları özgeçmişleri taramak ve işin niteliklerini öğrenmek için tasarlanmıştır. Video mülakat yapmak ya da adayda tuhaf bir davranış olup olmadığını belirleyebilmek için makine öğrenimi kullanılmaktadır. Video mülakat yardımıyla dünyanın her yerinden adaylarla mülakat yapılabilmektedir. Ayrıca eğitim sürecinde de kişiye özgü öğrenme ve gelişim yalnızca YZ uygulamalarıyla mümkündür. Kişiye özgü öğrenme de her yerde gerçekleşebilir. YZ; akıllı telefonlar, bilgisayarlar, tabletler vb. gibi tüm cihazlarda geçerli olan içeriğin gelişmesini sağlamıştır. Çalışanlar artık spor yaparken veya yürüyüş bandıydayken kişiselleştirilmiş eğitimlerini tamamlayabilirler. Diyalog bazlı YZ; İK yöneticilerinin çalışanların öğrenme ve gelişim sürecini izlemelerine yardımcı olabilmektedir. YZ algoritmaları işgücünün öğrenme programları hakkında öneriler sunabilmektedir. Gerçek zamanlı bir sınıf ortamı veya eğitmen olmadan çalışanların becerilerinin gelişmesine yardımcı olan oyun tabanlı programlar kurulabilmektedir. YZ öğrenme yönetim sistemleri aracılığıyla çalışanlara ek eğitim için öneriler tavsiye edebilmektedir. Ayrıca YZ öğrenme yönetim sistemleri sayesinde çalışanların meyilli olduğu bölüm, ürün, satış, pazarlama, arge gibi tercihlerin tespit edildiği bir iletişim alanı oluşturulabilmektedir. Uzun dönemde işletme, yeni eleman ihtiyacını kendi içinde çözebilmektedir (Demir, 2019). Belirli bir İK teknolojisi benimsenirken, organizasyonlar bu teknolojinin kendi kültürlerine nasıl uyacağını görmeli ve buna göre hareket etmelidirler.

Çoğu şirket YZ'yi İK bölümünde temel düzeyde çalışan deneyimini dönüştürmek için kullanmaya başlamıştır. Bu şirketlerden biri DBS Bank'tır. Bu banka iş başvurusunda bulunanlar için tarama yapan ve YZ ile desteklenen işe alım botu JIM (Jobs Intelligence Maestro)'yi geliştirmiştir (Zeng, 2020). JIM ilk kez Mayıs 2018'de tanıtılmıştır. JIM ile DBS Bank'ta özgeçmişlerin incelenmesi 32 dakikadan 8 dakikaya azalmış, başvuruların tamamlanma oranı %85'ten %97'ye yükselmiş, banka kültürünün ve değerinin adaylara aktarılma oranı %96 artmıştır (Meister, 2019). DBS Bank'ın grup başkanı James Loo bu oranlara dayanarak YZ kullanımının işe alım sürecinde büyük faydalar sağlayacağını belirtmiştir (Kapoor, 2020). İK uzmanları, artık yüzlerce özgeçmiş taramak için uzun saatler harcamamaktadırlar. YZ onlara adaylarla iletişim, etkileşim kurmak gibi daha değerli işleri yapmaları için zaman bırakmaktadır. Bank of America YZ'yi kullanarak bir eğitim programı tasarlamıştır. Bu eğitim ile, müşterilerin önceliklerinin daha net görülmesi ve çalışanlarda empati duygusunun kullanımını artırmak hedeflenmiştir. Hilton Worldwide da İK bölümünde 2014'ten beri YZ'yi kullanan şirketlerden biridir. Bu şirket YZ ile adayların bulunması, taranması, mülakat yapılması gibi işlerde hızını %85 artırmıştır. Bu sayede yetenek havuzu çeşitlenmiş ve yüksek performanslı adaylar daha net görülmüştür. YZ sayesinde işe alım süreci kolaylaşmıştır (Grefe ve Peyrat-Guillard, 2020). Yaklaşık 380.000 çalışana sahip International Business Machines (IBM), Watson yazılım programını geliştirmiştir. Watson ile performans değerlendirme yapmaktadır. Bu yazılım programı çalışanların gelecekteki dönemde nasıl bir performans sergileyeceğinin tahminini %96 doğrulukla yapmıştır (Sindu, 2018). Shanmugan (2015) performans değerlendirme sürecinde YZ'den yararlandığında performans değerlendirme hazırlık sürecinde %50, performans değerlendirme toplam sürecinde %60 zaman tasarrufu sağlandığının altını çizmiştir. Aday bulma platformu olan Restless Bandit tasarladığı Talent Rediscovery ile gelecekte çalışanların ihtiyaç duyacağı nitelikleri araştırmaktadır (Sumser, 2019). IBM'de Planning Analytics isimli yazılım aracıyla çalışanların ücretlerini performans sonuçlarına göre hesaplamaktadır (Kambur, 2020). IBM yöneticilerinin %95'i bu programın önerisine katılmaktadır (Goldfarb vd., 2020).

2.2. Yapay Zekanın Gelecekteki Yeri

YZ; sağlık, reklamcılık, ulaşım, finans, hukuk, eğitim, İK gibi alanlar başta olmak üzere bugün her yerde görülmektedir. Çoğu işin geleceğini etkilemektedir. Deloitte'nin kurucusu ve yöneticisi Bersin (2017) "YZ neredeyse her yazılım parçasına giriyor" diyerek çokyönlülüğünü vurgulamıştır. Bersin (2017) tarafından yapılan araştırmaya göre şirketlerin yaklaşık %40'ı İK alanında YZ'yi kullanmaktadır. Ancak yakın gelecekte bu oranın %33 artması beklenmektedir. Min (2017)'e göre işletmelerin %38'i İK bölümlerinde YZ teknolojilerinden yararlanmaktadır. Gelecek yıl bu oranın %62'ye çıkması beklenmektedir. Sierre-Cedar (2018-2019)'a göre

çalışanlar YZ'den kişiselleşmiş bir teknolojik ortam beklemektedirler. Sohbet botlarının ve metin mesajlarının daha yaygın olarak kullanılmasını istemektedirler. Şu an organizasyonların %8'i makine öğrenimini kullanmaktadır. %21'i gelecekte kullanmak üzere değerlendirmektedir (Stacey Harris, 2018-2019). Kişisel yaşam alanlarında ve işyerlerinde sanal asistanların, sohbet botlarının kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu araçlar koçluk, mentorluk veya yeni işler bulmaya yardımcı olabilir. Ayrıca 7/24 hizmet vermektedirler. Bu da kullanıcıları tarafından oldukça cezbedici olarak görülmektedir.

İK bölümünde YZ kullanımı daha sorunsuz, esnek ve kullanıcı odaklı çalışan deneyiminin oluşmasını mümkün kılmaktadır. YZ'nin temel ilkesi çalışanlara yardımcı olmak, işlerinde yetkin ve verimli olmalarını sağlamaktır. Çalışanların yeteneklerini keşfederek şirket içinde kariyer seçimlerinde yol haritası oluşturmalarına destek olmaktadır (Zeng, 2020). Çünkü insan olan çalışanlar öryargılı davranmaya yatkınken, YZ sistemlerinde önyargılı davranış biçimi bulunmamaktadır. ServiceNow (2017) sohbet botlarının tarafsız, çalışan dostu olduklarını ve bu özellikleri nedeniyle çalışanların onlarla birlikte rahat hissettikleri sonucuna ulaşmıştır. HR.com (2019) YZ tabanlı algoritmaların işe alımları iyileştireceğini vurgulamıştır. İK'da YZ daha çok otomasyon için kullanılabilir. YZ'nin çalışanların becerilerini değiştirmesinden ziyade onları desteklemesi beklenmektedir. YZ pek çok iş yeri değişkenini analiz edebilmekte ve işletmeden ayrılma eğilimi gösteren çalışanları tespit edebilmektedir. Böylece İK tespit edilen çalışanların sorunlarına odaklanıp çözümlenmesini sağlayabilir. Ayrıca YZ iş görüşmelerini analiz edebilir, işe alımda gizli ipuçlarını devreye sokarak işe giriş kararını minimize edebilir. Gelecekte çalışanların daha yaratıcı, esnek ve çevik olmalarına inanılmaktadır. Otomasyonlar, rutin görevler YZ tarafından gerçekleştirilirken; çalışanlar daha karmaşık ve yaratıcı görevleri üstlenecektir. Çünkü analitik, YZ'nin doğal gücüdür. İK görevlerinin iyileştirilmesi için YZ en yüksek potansiyele sahiptir (Mathur, 2019).

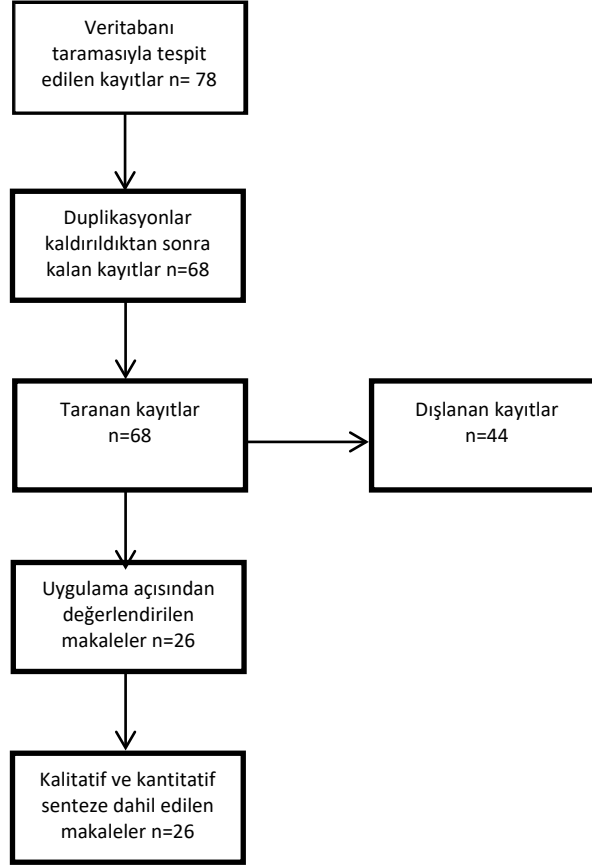
3. YAPAY ZEKA ÇAĞINDA İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ ÜZERİNE LİTERATÜR TARAMASI

3.1. Araştırmanın Kapsamı

2017-2020 yılları arasındaki dönemde insan kaynakları yönetimi, yapay zeka ve yapay zekanın bileşenlerini oluşturan endüstri 4.0, dijitalleşme kavramlarını konu alan 26 adet Türkçe makale üzerinden sistematik literatür araştırması gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu araştırmadaki amaç, YZ'nin İK açısından artan önemini ve gelecekteki rolünü açıklamaktır. Yapılan araştırma sonucunda, son üç yılda popülerliği artmış olan insan kaynakları yönetiminde YZ kullanımının İK açısından önemini oldukça fazla olmasından kaynaklı araştırılması ve kavramsallaştırılması gereken bir olgu olduğu sonucuna varılmıştır. İnsan kaynakları yönetimi açısından YZ'nin kullanımının artan öneminden dolayı araştırmada veri analizi için içerik analizi yönteminden yararlanılmıştır. İçerik analizi bir çözümlenme yöntemidir. Bu araştırmada insan kaynakları yönetimi açısından YZ kullanımının önemi çözümlenmek istenmiştir. Bu doğrultuda, yapılan araştırmanın ileride benzer konulu çalışmalar için temel olabileceği ve bu alanda çalışacak olan araştırmacılara katkıda bulunacağı düşünülmüştür.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemiyle doküman incelemesi yapılarak gerçekleştirilmiştir. Alan yazında "insan kaynakları yönetiminde yapay zekayı, dijitalleşmeyi ve endüstri 4.0'ı" inceleyen Türkçe makaleler üzerine araştırma yapılmıştır. Uluslararası literatürdeki çalışmalar değerlendirmeye alınmamıştır. Türkçe literatüründeki çalışmaların sayıca azlığına dikkat çekilmek istenmiştir. Çalışmada 2017-2020 yıllarındaki makaleler değerlendirme kapsamına alınmıştır. 2021 yılında ve 2017 öncesinde İK alanında YZ konularını içeren herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır. Daha önceki geçmişe gidilmek istenmiş fakat bu konunun Türkçe literatüre 2017'de girdiği tespit edilmiştir. Google Scholar, DergiPark, Ulakbim, İdealonline ve Sobiad veri tabanları kullanılarak makalelere ulaşılmıştır. Türkçe literatüründe bu kavramlar oldukça yenidir. Bu sebeple İK alanında YZ konularının literatür incelemesi oldukça dar bir zaman dilimine sığdırılmıştır. Çalışmada toplamda 26 adet Türkçe makale incelenmiştir. Bu makalelerde İKY'nin tarihsel gelişimi, dijital dönüşüm, YZ ve endüstri 4.0'ın İK üzerindeki etkileri, beklentiler ve karşılaşılan sorunlar gibi konular teorik çerçeveden anlatılmıştır. Yürütülen çalışmada 26 adet makale Tablo 2'de detaylıca sunulmuştur. Çalışma ile bu konuda daha sonra çalışmak isteyen araştırmacılara ışık tutulmak istenmiştir. Ayrıca uygulamacılara Türkçe literatürdeki çalışmalar hakkında sistematik bir özet sunulmuştur.

Şekil 1: Preferred Reporting Items for Systematic Review and Meta-Analysis Protocols (PRISMA) Akış Şeması

Kaynak: Moher, Liberati, Tedzloff ve Altman, 2009: 873-880

Şekil 1’de gösterilen PRISMA yöntemine göre veri tabanı taramasıyla elde edilen toplam makale sayısı 78’dir. Google scholar, DergiPark, Ulakbim, İdealonline ve Sobiad veri tabanları kullanılarak örnekleme ulaşılmıştır. Bu veri tabanlarında “yapay zeka”, “dijitalleşme”, “endüstri 4.0”, “insan kaynakları yönetimi” kavramları tırnak içinde taratılmıştır. Bu tarama sonucunda 78 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Ardından bazı çalışmaların diğer sayfalarda tekrar tarandığı farkedilmiştir. Yapılan elemanın ardından değerlendirilecek 68 adet makale kalmıştır. Bu 68 makale içerisinde İK alanında YZ, endüstri 4.0 ve dijitalleşme kavramlarını içermeyen makaleler elenmiştir. Dışlanan kaynakların 44 adet olduğu tespit edilmiştir. Çünkü bu kaynakların araştırılan konu dışındaki çalışmalar oldukları tespit edilmiştir. İncelemeye alınacak “yapay zeka”, “dijitalleşme”, “endüstri 4.0”, “insan kaynakları yönetimi” kavramlarını içeren 26 adet makale olduğu görülmüştür. Tablo 1’de yıllara göre çalışılan makale sayıları gösterilmektedir. Bu alan, araştırmacıların giderek ilgisini çekmektedir. Çünkü yıllara göre yayın sayısı artmaktadır.

Tablo 1: 2017-2020 yılları arasında ulaşılan makale sayısı

Yıl	Makale Sayısı
2017	1
2018	7
2019	6
2020	12
Toplam	26

PRISMA akış şeması kullanılarak tarama modeli ile yapılan araştırma sonucunda bulgular kısmındaki tablo meydana getirilmiştir. Tablo 2’de nitel çerçevede ele alınmış olan makalelerin hepsine yer verilmiştir. Yapılan tarama neticesinde tabloya makalelerin başlığı, yazarı, yayın tarihi, araştırma türü ve bulguları yazılmıştır. Bulgular kısmında, araştırmacıların makalelerinde ulaştıkları sonuçlar paylaşılmıştır.

3.3. Bulgular

Bu araştırmada içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde bütün araştırmalar detaylı biçimde incelenmekte ve verilerin açıklanmasına yardımcı olacak olguların kullanılmasını sağlamaktadır. İçerik analizi, yapılan araştırmaları yazılı olarak belirtilen amaçlar kapsamında sınıflandırmakta ve sıralamaktadır. Ayrıca elde edilen veriler kapsamında düzenleme yapılmasını da sağlamaktadır. İçerik analizi aslında bir tür çözümleme yöntemidir. Taranan araştırmaların çözülmesi amacıyla kullanılan ve detaylı incelenmelerine yarayan bir sistemdir. Makale için yapılan içerik analizinde YZ ve İKY ile ilgili Türkçe araştırmalar kategorilere ayrılmıştır. Kategoriler oluşturulurken Excel tablosu kullanılmıştır. Toplanan tüm çalışmalar genelleştirilerek kavramsallaştırılmaya çalışılmıştır. Ortaya çıkan veriler doğrultusunda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu veriler de temanın saptanmasını sağlamıştır. Belirtilen bilgiler ışığında Tablo 2’de araştırmaların içerik analizi bilgileri paylaşılmaktadır.

Tablo 2: İçerik analizi bilgileri

Makalenin Başlığı	Yazar(lar)	Yayın Tarihi	Araştırma Türü	Bulgular
“İnsan Kaynakları Yönetiminde Dijital Dönüşüm: İK 4.0”	“Beste Gökçe Parsehyan”	2020	Nitel. Çalışmada, İK 4.0 kavramı teknolojik uyum süreci bağlamında araştırılmıştır.	Akıllı işe alım, eleme, mülakat süreçleri, öğrenmeyi artırma gibi İK süreçlerinde YZ kullanıldığında şirket açısından oldukça önemli faydalar kazanılacaktır. Ayrıca İK’da YZ kullanıldığında şirketlerin rekabetçi pozisyonları ve şeffaflıkları korunacaktır.
“Dijital Dönüşümün İnsan Kaynakları Yönetimi Üzerine Etkileri”	“Ebru Beyza Bayerçelik”	2020	Nitel. Makalede dijital dönüşümün İKY üzerinde etkileri ile ilgili literatür taraması yapılmıştır.	Bu araştırmanın sonuçlarına göre YZ yetenek geliştirme sürecini otomatik hale getirmekte ve İK bölümündeki operasyonel süreçleri dönüştürmektedir. YZ işe alım sürecini kısaltmaktadır. Ayrıca mevcut ve potansiyel çalışanlarla ilgili verileri değerlendirip şirket verimliliğinin artmasına yardımcı olmaktadır.
“Endüstri 4.0’ın İnsan Kaynaklarına Yönelik Etkileri: Teknolojik Değişim Farkındalığı Üzerine Bir Araştırma”	“Gülten Demiral”	2020	Nitel. Makalenin örneklemini 44 beyaz yakalı çalışan oluşturmaktadır. Frekans, ortalama değerler ve regresyon analizleri yapılmıştır.	Çalışmanın bulgularına göre endüstri 4.0’ı tam olarak kullanmaya başlamayan işletmelerde çalışanlar; Endüstri 4.0’ın işsizliği artıracığını, iş tatminini azaltacağını, ücretleri düşüreceğini ve bu teknolojileri uygulamanın zor olduğunu düşünmektedir. Ayrıca nesnelerin interneti, bulut bilişim, artırılmış gerçeklik, siber güvenlik, simülasyon sistemleri, 3D yazıcı uygulamalarının bilindiği ancak büyük veri konusunun yeterince anlaşılmadığı tespit edilmiştir.
“Endüstri 4.0 Devriminde Robotik Kaynaklar Yönetimi Bağlamında İnsan Kaynakları Yönetiminde Yeni Açılımların Kaçınılmazlığı”	“Aslan Şendoğdu”	2020	Nitel. Çalışmada, Endüstri 4.0 devrimi ve dünyadaki gelişmeler ışığında, İKY araştırılmıştır.	Çalışmada, robotik kaynakların hızla hayatımızın bir parçası haline geldiği ve yeni bir kavrama “Robotik Kaynaklar Yönetimi” (RKY) gereksinim duyulduğu belirlenmiştir.

“İnsan Kaynakları Yönetiminde Yaşanan Dijital Dönüşüm: İşletmelerin Dijital İKY Uygulamalarının Araştırılması”	“Selma Kılıç Kırılmaz”	2020	Nitel. Örneklem olarak belirlenen işletme yöneticileri ve İK yöneticileri ile yapılan röportajlar, işletme ile ilgili haberler ve ilgili işletmelerin web sitelerinden elde edilen ikincil veriler kullanılmıştır. 16 işletme, makalenin örneklemini oluşturmuştur.	İşletmeler bir çok İKY uygulamasını dijital ortama taşımaktadır. İşletmelerin en çok kullandıkları dijital İKY uygulamaları arasında; sohbet botlarının kullanılması, iş başvurularının QR kod kullanılarak alınması, mobil İKY uygulamaları, dashboard kullanarak veriye dayalı analizler yapılması, işe alım süreçlerinde yapay zekanın kullanılması sayılabilir.
“Dijital İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları ve Karşılaşılan Problemler”	“Adem Uğur ve Aykut Güner”	2020	Nitel. Bu çalışmada dijital İK uygulamaları ve karşılaşılan problemler ortaya konulmuştur.	İnsan kaynakları çalışmalarında yeni teknolojilerin kullanımının, etkinliği artırdığı, insan kaynakları uygulayıcılarına hız ve kolaylık sağladığı tespit edilmiştir. Ayrıca İK alanında çalışan kişi sayısı azalabilmekte ve yüz yüze iletişim eksikliği görülebilmektedir.
“Dördüncü Sanayi Devrimi ve İnsan Kaynakları Yönetimi”	“Altan Başaran”	2020	Nitel. Çalışmada 4. Sanayi devrimi ve İK arasındaki ilişkiye yönelik literatür anlatılmıştır.	İnsan kaynakları yönetimi dijital dönüşümde, organizasyonların stratejilerinin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde önemli bir belirleyici olacaktır. Bu açıdan organizasyonlar, varlıklarını korumak adına dijital/teknolojik trendleri yakalama çabası içindedirler.
“Robotik Çağda Silahlı Kuvvetlerde İnsan Kaynakları Yönetimi”	“Ebru Caymaz, Fahri Erenel ve Batuhan Umut”	2020	Nitel. Bu çalışmada robotik savaş çağının gereksinimlerine kısaca değinilerek, silahlı kuvvetlerde başarılı bir İKY süreci için tavsiyelere yer verilmiştir.	Sabit bir organizasyon yapısından ziyade, belirsizlik ortamında ortaya çıkabilecek asimetrik tehditlerin üstesinden gelmek için farklı insan-makine kombinasyonlarında farklı görevleri gerçekleştirmeyi mümkün kılan ve yapay zekayı destekleyen esnek bir organizasyon yapısının gerekli olduğu ortaya çıkarılmıştır.
“Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi ve Endüstri 4.0’ın Kesişen Ekosistemi”	“Süleyman Türkel ve Özgür Uğur Arıkan”	2020	Nitel. Literatür taramasına dayandırılarak oluşturulan çalışmada İK’nın tarihsel değişimi açıklanmıştır.	Çalışmanın bulgularına göre endüstri 4.0 henüz gelişim aşamasındadır. Stratejik insan kaynakları yönetimi ve endüstri 4.0’ın iç içe hareket edeceği öngörülmektedir.
“Cloud System in Digital Human Resources Management in Turkey”	“Serap Ergen”	2020	Nitel. Tanımlayıcı yöntem kullanılmıştır. Veriler bu konudaki bilimsel ve mesleki literatürden alınmıştır.	Türkiye’de organizasyonlar bulut bilişimi konusunda yeterince bilgi sahibi değildir. Bulut sistemlerinin güvenliği ve şirketlerin ekonomik dengesi ile ilgili endişeler mevcuttur. Bulut bilişimi ile organizasyonlar daha verimli ve rahat bir İK sürecine sahip olacaktır.
“Dijital Çağın Yetkinlikleri: Çalışanlar, İnsan Kaynakları Uzmanları ve Yöneticiler Çerçevesinden Bir Bakış”	“Sedef Gülsüm Aksu ve Sürgevil Dalkılıç”	2019	Nitel. Dijital yetkinlik kavramı ile ilgili literatür taraması yapılmıştır.	Çalışmanın bulgularına göre yapay zeka çağında en çok aranan yetkinlikler bilgi analizi, dijital okur yazarlık, dijital duygusal zeka, öz değişime yatkınlık ve problem çözme becerisidir.
“Endüstri 4.0 ve İnsan Kaynakları Yönetiminin İlişkisi”	“Başak Aydem Çiftçioğlu, Mecnun Mutlu ve Seda Katırcıoğlu”	2019	Nitel. Bu çalışmada Endüstri 4.0’ın insan kaynakları yönetimi ile ilişkisi teorik bağlamda sunulmuştur.	Endüstri 4.0 ile üretim dijitalleşmekte, üretim süreçleri kendisini yönetebilmekte, performans daha yüksek olmakta, kaynakların maliyeti azalmakta, tüm veriler dijital platformlara aktarılmaktadır.

“İnsan Kaynakları Yönetiminde Etkin Bir İşe Alım Süreci için Yapay Zeka Yöntemlerinin Kullanımı”	“Mert Bal, Yasemin Bal ve Serdar Bozkurt”	2019	Nitel. Literatür taraması ve örnek uygulamalardan elde edilen bilgiler derlenerek İK süreçlerinde ve özellikle işe alım aşamasında yapay zeka yöntemlerinin nasıl kullanıldığı incelenmiştir.	Bu çalışma ile insan ve bilgisayar teknolojisinin etkileşiminin önemli unsurlarından biri olan yapay zekânın, video mülakatlar, sohbet uygulamalar, artırılmış gerçeklik ve sosyal medya araçları yoluyla insan kaynakları alanına katkı yapmaya başladığı sonucuna varılmıştır.
“İnsan Kaynakları Yönetiminde Dijital Dönüşüm”	“Hanefi Calp ve Ahmet Doğan”	2019	Nitel. Bu çalışmada, İKY süreçlerinde dijital dönüşüm konusuna yönelik literatür incelenmiştir.	İşletmelerin rakipleriyle baş edebilmeleri veya ayakta kalabilmeleri adına dijital dönüşüme önem vermeleri ve teknolojiyi daha etkin bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Özellikle işletme personellerinin dijital dönüşüm konusunda eğitilmeleri gerektiği bu çalışmanın en önemli bulgusudur.
“Yapay Zeka Alanındaki Gelişmelerin İnsan Kaynakları Yönetimine Etkisi”	“Yunus Emre Gür, Cem Ayden ve Atilla Yücel”	2019	Nitel. Bu çalışmada YZ'nin işe alım, tarama ve görüşme süreci, eğitim ve yetenek yönetimi gibi İK işlevlerini nasıl desteklediği ele alınmıştır.	Yapay zekâ işe alma, seçme, performans değerlendirme, çalışanlarla ilgili veri toplama konularında entegre bir rol oynadığı insan kaynakları bölümünde birçok şirket tarafından kullanılmaktadır. Yapay zekâ tabanlı İK uygulamaları, çalışan verimliliğini artırma ve İK uzmanlarının çalışan performansını artıran bilgili danışmanlar olmalarına yardımcı olma konusunda güçlü bir potansiyel taşımaktadır.
“Dijital İşe Alım: Dijital Dünyanın İnsan Kaynakları İşe Alım Fonksiyonuna Etkisinin Kavramsal ve Uygulama Örnekleriyle Değerlendirilmesi”	“Gülbeniz Akduman”	2019	Nitel. Makalede dijital dünyanın İK işe alım fonksiyonuna etkisi kavramsal olarak açıklanmıştır.	İşe alımda dijital teknolojilerin kullanımının ne kadar gerekli olduğunun analiz edilmesi oldukça önemlidir. Dijital teknoloji ile işe alımda dış kaynaklara yönelmesi maddi açıdan külfetli, manevi açıdan da daha fazla zaman ve emek harcanmasına sebep olmaktadır. Ayrıca mevcut çalışanlardan yararlanarak referans adaylara ulaşılmasının, internet ya da kariyer sitelerinden gelen adaylara göre çok daha uygun ve başarılı bir yöntem olduğu belirlenmiştir.
“İnsan Kaynakları Yönetiminde Teknoloji ve Yapay Zekanın Etkisi”	“Sinan Şekeroğlu ve Kadir Özer”	2019	Nitel. Bu çalışmada teknolojinin özellikle YZ'nin İK'ya olan etkisi yerli ve yabancı literatür taranarak açıklanmaya çalışılmıştır.	Yapay zekanın insan kaynaklarına dahil olması ile işletmenin doğru adayı bulmasına yardımcı olabilecek önemli bir teknoloji olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca insan ön yargılarından arındırılmış bir sistemin kullanılması hem işletme hem de çalışan açısından önemli yararlar sağlayabilir.
“Endüstri 4.0'da İnsan Kaynakları Yönetiminin Geleceği: İnsan Kaynakları Profesyonellerinin Algı ve Beklentileri Üzerine Bir Araştırma”	“Nuri Avcı”	2019	Nicel. 75 İK uzmanı ile anket çalışması yapılmıştır. Makalede ANOVA, LSD post hoc ve pearson korelasyon analizleri yapılmıştır.	İK uzmanlarında endüstri 4.0 için farkındalığın yeterince oluşmadığı tespit edilmiştir. İKY rol beklentisi İK uzmanlarının yaşına ve çalışma süresine göre farklılaşmaktadır. Ayrıca İKY rol beklentisi, endüstri 4.0 algısı ve İKY işlev beklentisi arasında bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.

“Türkiye’de Dijital İnsan Kaynakları Yönetiminde Bulut Bilişim”	“Pınar Gökteş ve Havvanur Baysal”	2018	Nitel. Araştırmada Endüstri 4.0 ve son adımı olan bulut bilişim ve dijital insan kaynakları yönetiminde bulut bilişim uygulamasının kullanımı açıklanmıştır.	Bulut bilişim gelişmektedir. Çünkü yenilikçi beklentiler çoğalmakta, internet hızı artmakta, bağımsız çalışma isteği doğmakta ve yazılımlar servis haline gelmektedir. Ayrıca İK’nın dijitalleşmesi ile işler daha hızlı ve kolay bir şekilde yapılmaktadır. Böylece çalışan ve yöneticilerin memnuniyeti de artmaktadır.
“Kamu Kurumlarında İnsan Kaynakları Yönetimi ve Teknoloji: Gelecek Odaklı Bir Değerlendirme”	“Volkan Göçoğlu ve İpek Didem Kurt”	2018	Nitel. Bu çalışmada, İKY’nin geçmişten bugüne olan değişimi özetlenerek, bilgi toplumunda İKY’nin geldiği ve gelecekte bulunacağı nokta özellikle kamu kurumları çerçevesinde değerlendirilmektedir.	Personelin yeteneklerinin geliştirilmesi, performansının değerlendirilmesi, uygun kadrolama yapılması gibi süreçlerde teknoloji, yapay zeka ve bilgisayar programlarının etkilerinin önemli olduğu tespit edilmiştir.
“Endüstri 4.0’ın İnsan Kaynakları Planlaması Üzerine Etkileri”	“Canan Yılmaz ve Alptekin Erkollar”	2018	Nitel. Endüstri 4.0’ın insan kaynakları üzerindeki etkileri SWOT analizi ile gösterilmiştir.	Endüstri 4.0’ın insan kaynakları planlamasına dahil olmasıyla çalışanların hakları korunmakta ve çalışma koşulları iyileşmektedir. Ayrıca mühendislik ve bilişim gibi alanların da önemi artmaktadır.
“Konaklama İşletmelerinde Personel ve İnsan Kaynakları Yönetiminden, Sanayi 4.0’lı Yönetime”	“Erşan Yıldız ve Naci Atalay Davutoğlu”	2018	Nitel. Araştırmada; literatürden yararlanmak suretiyle İKY’nin dünü, bugünü ve geleceği araştırılmıştır.	Turizm sektöründe yaşanan dalgalanmalar, savaşlar, krizler, ekonomik ve siyasi gelişmeler, istikrarsızlık, personel sayısının azalması, eğitilmiş personelin sektör değiştirmesi gibi sebeplerden dolayı İK’nın fonksiyonlarını yerine getiremediği tespit edilmiştir. Ancak YZ ve robotik teknolojiler ile bu durumun önüne geçileceği öngörülmektedir.
“Endüstri 4.0’ın İnsan Kaynakları ve İnsan Kaynakları Yönetimine Etkisi”	“Nuray Demirkol ve Gizem Tis”	2018	Nitel. İK’nın geçmişten günümüze nasıl gelişme gösterdiği ele alınarak, Endüstri 4.0’ın yani 4.Sanayi Devriminin İKY üzerindeki etkileri tartışılmıştır.	Endüstri 4.0’ın yıkıcı etkilerine maruz kalmamak için harekete geçilmelidir. Endüstri 4.0’a uyum noktasında eğitim önemli bir husustur. Endüstri 4.0’ı uygulayan büyük şirketler İK’nın eğitim süreci açısından oldukça olumlu sonuçlar elde etmiştir.
“İnsan Kaynakları Bağlamında Endüstri 4.0: Bir Yazın Çalışması”	“Berrin Filizöz ve Ufuk Orhan”	2018	Nitel. Yazında Endüstri 4.0, insan ve hizmet kavramları ile ilgili literatür taraması yapılmıştır.	Endüstri 4.0 konusunun mühendislik, İKY 4.0 konusunun ise yetenek, insan kaynakları teknolojileri, pozisyonları ve yönetici yaklaşımları açısından önemli olduğu tespit edilmiştir.
“Endüstri 4.0’ın İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri”	“Süleyman Türkel ve Filiz Bozağaç”	2018	Nitel. Bu çalışmada İKY ve Endüstri 4.0 konuları ile Web of Science ve ULAKBİM veri tabanları kullanılarak literatür taraması yapılmıştır.	Çalışanlar, yeteneklerinin ön plana çıkacağı faaliyetlere yönelecektir. Aynı zamanda internet ağının, bilişim sistemlerinin gelişmesi ile sosyal ağlara bağımlı ve sosyal yönü zayıf çalışanların sayısının artacağı öngörülmektedir.
“Dördüncü Sanayi Devriminde İnsan Kaynakları Yönetiminin Artan Rolü ve Önemi”	“Aziz Muslu”	2017	Nitel. Dördüncü sanayi devriminde insan kaynakları ile ilgili literatür taraması yapılmıştır.	Dördüncü sanayi devrimi ile İK’nın aday bulma, eğitim, kariyer yönetimi gibi fonksiyonları daha farklı gerçekleştirecektir. Nitelikli eğitilmiş işgücüne talep artacaktır. Esnek ve evden çalışma şekilleri de artacaktır.

4. TARTIŞMA

YZ; karmaşık işleri yapmada geri planda olsa da reklamcılık, sağlık hizmetleri, otomobil endüstrisi, sosyal medya ve pazarlamada oldukça yaygın biçimde kullanılmaktadır. İK alanında da giderek artan bir hızda kullanılmaya başlanmıştır. Algoritmalar, İK çalışanlarının yönetimi ile ilgili konularda oldukça az ilerleme kaydetmiştir. Çünkü

İK olayları karmaşıktır. Algoritmaya ve veriye ihtiyaç duymaktadır. Algoritmaların oluşturulması nedensellikten ziyade ilişkiye dayandığından analiz için gerekli veri setlerinin oluşturulması gerekmektedir. Algoritma oluşturmak için İK süreçlerinin de biçimlenmesi gerekmektedir. YZ'yi kullanarak çalışana ait bilgilerin doğru tespit edilmesi için verilerin sınırlı olmaması gerekmektedir. İK yöneticileri de algoritmalarından daha düşük tahmin gücüne sahip olduklarını kabul etmeli, nedensel varsayımlar hakkında fikir birliği geliştirmeli ve veriye sahip olmanın önemini anlamalıdır. Bu çalışmada, İK yöneticilerinin insan ve YZ birlikteliğini sağlamaya çalıştıkları tespit edilmiştir.

Çalışanlar YZ'ye tepki gösterebilir. Ancak bu çalışma için yapılan literatür taraması neticesinde çalışanların büyük çoğunluğunun YZ'yi tehdit olarak algılamadığı belirlenmiştir. Hatta yakın gelecekte YZ'nin şirketlerin hem İK hem de diğer bölümlerinde kullanımının artması beklenmektedir. Ayrıca bu çalışmanın bulguları veriler yeterli olduğunda YZ'nin çalışanlarla ilgili doğru tahminler yapabileceği tespit edilmiştir. Örneğin; performans değerlendirme sürecinde YZ %96 doğrulukla çalışanların performansını tahmin edebilmektedir. Ücret yönetimi sürecinde de çalışanların maaşlarını doğru tespit edebilmektedir (Sindu, 2018; Goldfarb vd., 2020). İK fonksiyonlarına YZ dahil olduğunda İK çalışanlarının daha verimli çalıştığı bu çalışma için yapılan literatür taraması sonucunda ortaya çıkan bir diğer bulgudur. Tambe vd. (2018) de İK'da YZ kullanıldığında çalışanların verimliliklerinin artacağını vurgulayarak benzer sonuca ulaşmıştır.

Bu çalışmada "insan kaynakları yönetimi", "yapay zeka", "dijitalleşme" ve "endüstri 4.0" kavramları üzerine sistematik literatür çalışması yapılmıştır. Literatür taraması yapılırken Türkçe makalelerin araştırma kapsamına alınmasına özellikle dikkat edilmiştir. Uluslararası literatürdeki çalışmalar değerlendirmeye alınmamıştır. Çünkü Türk literatüründeki çalışmaların sayıca azlığına dikkat çekmek istenmiştir. Ayrıca bu çalışma ile insan kaynakları alanında yapay zeka kullanımının ulusal yazında ne kadar az çalışıldığı ve çalışılmaya ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkarılmıştır. Sistematik literatür taraması yapılırken PRISMA yönteminden faydalanılmıştır. Doküman incelemelerinin raporlanmasını standardize etmek için yöntemler geliştirilmiştir. PRISMA en yaygın olanıdır. PRISMA, derleme çalışmalarında araştırmacılara tarama kolaylığı sağlamaktadır. Okuyucuya bilgiye ulaşma imkanı sunmaktadır (Aşık ve Özen, 2019). Ayrıca bu yöntemde taranan veri tabanları, tarama sırasında kullanılan anahtar kelimeler ve taramanın sınırlandırılma özellikleri uygun şekilde açıklandığından çalışmada tercih edilmiştir. Başlangıçta araştırmanın kapsamını oluşturan "yapay zeka", "dijitalleşme", "endüstri 4.0", "insan kaynakları yönetimi" kavramları ile veri tabanlarında tarama yapıldığında 78 adet makaleye ulaşılmıştır. Ardından araştırmanın kapsamını oluşturmayan ve birden fazla kez taranan makaleler elendiğinde 26 adet makale kalmıştır. Çalışma 26 adet makale üzerinden tamamlanmıştır.

5. SONUÇ

İçerik analizi olarak kurgulananbu araştırmanın amacı YZ ve İK konularında yapılan Türkçe çalışmaları ortaya koyarak farkındalık sağlamaktır. YZ kavramı ilk kez 1956'da Dartmouth Konferansı'nda tanıtılmış olsa bile, ulusal yazında İK alanında 2017'den bu yana çalışılmaktadır (Eğilmez, 2015). Dolayısıyla alan yazında yer alan çalışmalar, çalışana ve hizmet sektörüne odaklanmaktadır. YZ'nin sağlayacağı zaman ve maliyet tasarrufu gibi yararlar ancak çalışanların verimli ve etkili karar vermesi sonucunda ortaya çıkabilmektedir. Merkezde insanın olduğu, teknolojilerin kontrol işlevinin ötesinde kullanıldığı ve bütüncül bir İK anlayışı ile harmanlanan sistemler uzun soluklu olabilmektedir.

YZ'nin İK bölümündeki değişim hızına adapte olabilmek için eğitim ve öğrenme temelli yolların takip edilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan izlemenin, okumanın, yorumlamanın ve uygulamaya koymanın önemli yollar olduğu düşünülmektedir. YZ'ye geçiş ile teknolojileri öğrenmek kadar öğretmenin de önemi ortaya çıkmaktadır. İK yöneticileri YZ teknolojilerini kullanmayı hem öğrenmeli hem de onları çalışanlarına öğretmelidir. Ancak bu durum ciddi bir tasarım ve teknolojik yetkinlik gerektirebilmektedir.

Dönüşümle birlikte bir diğer farklılık performans değerlendirmenin YZ mantığına göre ele alınmasıdır. Çalışan performansını otomatik olarak belirleyen sistemler kullanılmalıdır. Böylece çalışana, performansına göre değerlendirme yapıldığı mesajı verilebilir. Motivasyon sağlanabilir. Çünkü gerçek zamanlı performans değerlendirmesi yapılabilir. Ayrıca YZ, sosyal açıdan çalışanların yaratıcı ve yeteneklerini ön plana çıkarabilecekleri faaliyetlere yönelmelerini sağlayabilmektedir. Çalışanlar YZ ve robotik sistemlerin gerçekleştirebileceği rutin işlerden ziyade yetenek ve yaratıcılık gerektiren, teknolojinin yapamayacağı faaliyetlere yönelebilir. Her ne kadar

çalışanların yaratıcı yönlerinin gelişeceği öngörülse de, diğer yandan internet ağı, bilişim sistemlerinin gelişmesi, sosyal ağların yaygınlaşması ile sosyal yönü zayıf çalışanlar artabilir.

Teknolojinin gelişmesi ile İK'nın işe alım, eğitim, performans değerlendirme, kariyer ve ücret yönetimi süreçlerinde YZ kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışma ile YZ'nin İK açısından önemi ve İK'ya sağladığı yararlar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca gelecekte YZ'nin İK'daki yeri vurgulanmıştır. Çünkü YZ üzerine gelişmeler arttıkça, İK bölümünde değişim gereksinim haline gelecektir. Bu nedenle, işletmelerin mihenk taşlarını oluşturan İK'nın başarısı bu gelişmelere uyum sağlamasına bağlıdır. İK bölümünün dijital devrime yönelmesiyle büyük veri analizi, YZ, bulut bilişimi vb. kullanarak kaynaklarını basitleştirmektedir. Çoğu işletmeler sohbet botu, makine öğrenmesi ve robot işlem otomasyonlarını kullanmaktadır. Bu çalışmada organizasyonların hangi YZ teknolojilerini kullandığı örneklerle açıklanmıştır. Bu bilgilerin literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca yapılan sistematik literatür taraması sonucunda İK bölümünde YZ kullanımının çalışanlar üzerindeki iş yükünü azalttığı, iş için doğru adayın seçildiği, işyerinde çalışanların performanslarının doğru ölçüldüğü tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak YZ hata olasılığının ve önyargıların azalmasına, iş akışının korunmasına ve çalışanların katılımının sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Bulunan bu sonuçların da İK bölümüne katkıda bulunması beklenmektedir. İncelenen 26 adet makalenin sonucunda nitel çalışmaların çoğunlukta olduğu belirlenmiştir. Benzer konular ile nicel çalışmaların da yapılması önerilmektedir. Çünkü literatürde boşluk bulunmaktadır.

Türkiye'de İK alanında YZ konusu, uluslararası literatüre kıyasla oldukça bakirdir. Bu durumun konunun yeni olmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Filizöz ve Orhan (2018)'a göre bu durumun altında yatan temel sebep "tarım, sanayi ve bilgi toplumu şeklinde seyreden evrimsel sürecin sağlıklı yönetilemediği toplumdur". Gelecekte İK fonksiyonları ve yönetim tarzları ile YZ, teknoloji arasındaki ilişkileri ortaya koyan çalışmaların yapılması önerilmektedir. Böylece ilgili sektörlerde YZ'nin sadece teknolojik yönü bulunmadığının mesajı verilebilir. Son olarak bu araştırma literatür taraması ile gerçekleştirilmiştir, ampirik bir çalışma yapılmamıştır. Bu da çalışmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akduman, G. (2019). Dijital işe alım: Dijital dünyanın insan kaynakları işe alım fonksiyonuna etkisinin kavramsal ve uygulama örnekleriyle değerlendirilmesi. *International Journal of Arts and Social Studies*, 2(3), ss. 24-44.
- Aksu, S. G., ve Sürgevil, O. (2019). Dijital çağın yetkinlikleri: Çalışanlar, insan kaynakları uzmanları ve yöneticiler çerçevesinden bakış. *Dijital Çağda İşletmecilik Dergisi*, 2(2), ss. 54-68.
- Aşık Z, ve Özen M. (2019). Meta-Analiz basamakları ve raporlanması. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care (TJFMPC)*, 13(2), ss. 232-240.
- Bal, M., Bal, Y. ve Bozkurt, S.(2019). "İnsan Kaynakları Yönetiminde Etkin Bir İşe Alım Süreci için Yapay Zeka Yöntemlerinin Kullanım", 3. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi*, Muğla 18 Nisan 2019.
- Başaran, A. (2020). "Dördüncü Sanayi Devrimi (Endüstri 4.0) ve İnsan Kaynakları Yönetimi", *KüreselDönüşümler ve Farklılaşmalar Kongresi 2 : Dijitalleşme ve Dijital Toplumun Geleceği*, Antalya 12 – 14 Mart 2020.
- Bayarçelik, E. B. (2020). Dijital dönüşümün insan kaynakları yönetimi üzerine etkileri, *Dijital Dönüşüm ve Süreçler*, ss. 59-76.
- Bersin, J. (2017). Navigating the future of work, *Deloitte Review*, 21(8), ss. 27-46.
- Calp, M.H. ve Doğan, A.(2019). İnsan kaynakları yönetiminde dijital dönüşüm, *UBAK Uluslararası Bilimler Akademisi*, ss. 387-400.
- Caymaz, E., Erenel, F. ve Umut, B. (2020). Robotik çağda silahlı kuvvetlerde insan kaynakları yönetimi, *New World Architecture of Economy and Security*, 145-151.
- Çiftçioğlu, B. A., Mutlu, M., ve Katircioğlu, S. (2019). Endüstri 4.0 ve insan kaynakları yönetimi ilişkisi, *Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(1), ss. 31-53.
- Demir, K. (2019). İnsan kaynaklarında yapay zeka kullanımı, *Akıllı İşler Dergisi*. Elde edilme tarihi: 28 Ocak 2021, <https://www.sektorumdergisi.com/insan-kaynaklarinda-yapay-zeka-kullanimi/>
- Demiral, G. (2020). Endüstri 4.0'ın insankaynaklarıyönelik etkileri: teknolojik değişim farkındalığı üzerine bir araştırma. *EKEV Akademi Dergisi*, 23(80), ss. 191-208.

- Demirkol, N. ve Tis, G.(2018). “Endüstri 4.0’ın İnsan Kaynakları ve İnsan Kaynakları Yönetimine Etkisi”, *IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress*, Aydın 7-8 Eylül 2018.
- Eğilmez, E. (2015). *The Role of Episodic Memory in Artificial Intelligence* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Ergen, S. (2020). Cloud system in digital human resources management in Turkey. *Security and Defence Quarterly*, 29(2), ss. 97-107.
- Filizöz, B., ve Orhan, U. (2018). İnsan kaynakları yönetimi bağlamında endüstri 4.0: bir yazın çalışması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), ss. 110-117.
- Goldfarb, A., Taska, B. ve Teodoridis, F. (2020). Artificial intelligence in health care? Evidence from online job postings. In *AEA Papers and Proceedings*, 110 (11), ss. 400-404
- Göçoğlu, V., ve Kurt, İ. D. (2018). kamu kurumlarında insan kaynakları yönetimi ve teknoloji: gelecek odaklı bir değerlendirme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(3), ss. 357-367.
- Göktaş, P., ve Baysal, H. (2018). Türkiye’de dijital insan kaynakları yönetiminde bulut bilişim. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(4), ss. 1409-1424.
- Grefe, G., ve Peyrat-Guillard, D. (2020). *Shapes of Tourism Employment: HRM in the Worlds of Hotels and Air Transport*. John Wiley & Sons.
- Gür, Y. E., Ayden, C. ve Yücel, A. (2019). Yapay zekâ alanındaki gelişmelerin insan kaynakları yönetimine etkisi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), ss. 137-158.
- HR.com (2019). AI, Disruption and Innovation 2019 Research. Elde edilme tarihi: 28 Ocak 2021, https://www.hr.com/en/resources/free_research_white_papers/hrcom-ai-disruption-and-innovation-2019-research_k3rjxxae.html
- Kambur, E. (2020). *Yapay Zekanın İnsan Kaynakları Süreçlerinde Yaratabileceği Değişiklikler ve Algılanma Düzeyleri*. (Yayınlanmamış Doktora tezi). Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi.
- Kapoor, S. (2020). HR trends in the era of artificial intelligence. *Transforming Management Using Artificial Intelligence Techniques*, 51-61.
- Kirilmaz, S. K. (2020). İnsan kaynakları yönetiminde yaşanan dijital dönüşüm: işletmelerin dijital iky uygulamalarının araştırılması. *Research Journal of Business and Management*, 7(3), ss. 188-200.
- Laha, A. K. (2019). 5 data-driven HR hiring and recruitment trends for 2019. Elde edilme tarihi: 28 Ocak 2021, <https://www.peoplesmatters.in/amp-trends-5-datadrivenhr-hiring-recruitment-trends-for-2019-21301>
- Mathur, N. (2019). How HR leverages artificial intelligence, analytics to recruit, retain, reward. Elde edilme tarihi:28 Ocak 2021, <https://www.livemint.com/technology/technews/how-hr-leverages-artificial-intelligence-analytics-to-recruit-retrain-reward/amp1554058741437.html>.
- Meister, J. (2019). Ten HR trends in the age of artificial intelligence. *Forbes Magazine*, 1(8), ss. 1-13.
- Min, J. (2017). Ten ways HR tech leaders can make the most of artificial intelligence, *Personnel Today*, Elde edilme tarihi: 28 Ocak 2021, <https://www.personneltoday.com/hr/ten-ways-hr-tech-leaders-can-make-artificial-intelligence/>
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G. ve Prisma Group. (2009). Reprint—preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: the PRISMA statement. *Physical therapy*, 89(9), 873-880.
- Muslu, A.(2017). “Dördüncü Sanayi Devriminde İnsan Kaynakları Yönetiminin Artan Rolü ve Önemi”, *III. Uluslararası Girişimcilik, İstihdam ve Kariyer Kongresi*, Muğla 12-15 Ekim 2018.
- Nuri, A. (2019). Endüstri 4, 0’da insan kaynakları yönetiminin geleceği: insan kaynakları profesyonellerinin algı ve beklentileri üzerine bir araştırma. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(3), ss. 89-109.
- Parsehyan, B.G. (2020). İnsan kaynakları yönetiminde dijital dönüşüm: İk 4.0. *Turkish Studies*, 15(2), ss. 211-224.
- ServiceNow (2017). Predictive Intelligence. Elde edilme tarihi: 28 Ocak 2021, <https://www.servicenow.com/products/predictive-intelligence.html>
- Shanmugam, S. (2015). Model employee appraisal system with artificial intelligence capabilities, *Journal of Cases on Information Technology*, 17(39), ss. 30-40.

- Sindu, M. (2018). Artificial intelligence vs. human resource practices in banking sector, *International Journal of Social Science and Economic Research*, 3(9), ss. 5253-5258.
- Sierra-Cedar (2018-2019). Be Counted in the Sierra-Cedar 2018-2019 HR Systems Survey, 21st Annual Edition, Elde edilme tarihi: 27 Ocak 2021, <https://www.sierra-cedar.com/2018/04/17/be-counted-in-the-sierra-cedar-2018-2019-hr-systems-survey-21st-annual-edition/>
- Stacey Harris, E. S. (2018-19). Sierra-Cedar 2018–2019 HR Systems Survey, White Paper, 21st Annual Edition. Sierra Cedar.
- Sumser, J. (2019). *Into The Maze: An Introduction to Intelligent Tools in HRTechnology*, HREXAMINER Press, The USA.
- Şekeroğlu, S. ve Özer, K. (2019). İnsan Kaynakları Yönetiminde Teknoloji ve Yapay Zekanın Etkisi, ss. 185-192.
- Şendoğdu, A. A. (2020). Endüstri 4.0 devriminde robotik kaynaklar yönetimi bağlamında insan kaynakları yönetiminde yeni açılımların kaçınılmazlığı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), ss. 141-161.
- Tambe, P., Cappelli, P., ve Yakubovich, V. (2019). Artificial intelligence in human resources management: Challenges and a path forward. *California Management Review*, 61(4), 15-42.
- Türkel, S., ve Arıkan, Ö. U. (2020). Stratejik insan kaynakları yönetimi ve endüstri 4.0'ın kesişen ekosistemi. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), ss. 115-139.
- Türkel, S., ve Bozagaç, F. (2018). Endüstri 4.0'ın insan kaynakları yönetimine etkileri. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), ss. 419-441.
- Uğur, A. ve Güner, A. (2020). Dijital İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları ve Karşılaşılan Problemler, Seçme Yazıları, ss. 31-41.
- Yıldız, E. ve Davutoğlu, N.A. (2018). "Konaklama İşletmelerinde Personel ve İnsan Kaynakları Yönetiminden Sanayi 4.0'lı Yönetime", *2nd International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*, Samsun30 Kasım-2 Aralık 2018.
- Yılmaz, C. ve Erkollar, A. (2018). "Endüstri 4.0'ın İnsan Kaynakları Planlaması Üzerine Etkileri", *5th International Management Information Systems Conference*, Ankara 24-26 Ekim 2018.
- Zeng, H. (2020). Adaptability of artificial intelligence in human resources management in this era, *International Journal of Science*, 7(1), ss. 271-276.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).